

ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Νίκος Α. Πουланτζάς

ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Η Κομμουνιστική Διεθνής αντιμέτωπη στο φασισμό

ὄλκός

«αίχμες»

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το κείμενο που ακολουθεί γράφτηκε το 1969, δυο χρόνια μετά το πραξικόπημα στην Ελλάδα κι ένα χρόνο μετά το γαλλικό Μάη.

Μέσα στο πλαίσιο των θεωρητικοπολιτικών προβλημάτων που έθετε η ελληνική αντίσταση, η μελέτη του γερμανικού και του ιταλικού φασισμού ως συγκεκριμένων μορφών καπιταλιστικού Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης και η μελέτη της πολιτικής του εργατικού κινήματος απέναντί τους, μου είχε φανεί χρήσιμη. Βέβαια το κείμενό μου δεν αναφέρεται στην Ισπανία και την Πορτογαλία ούτε επίσης στην ελληνική δικτατορία. Κι αυτό γιατί η ελληνική περίπτωση, όπως το είχα γράψει στο περιοδικό ΠΟΡΕΙΑ, (που εξέδιδε τότε ο ελληνικός φοιτητικός Σύλλογος στο Παρίσι) μοιάζει να έχει περισσότερο σχέση με τη στρατιωτική δικτατορία παρά με τον φασισμό, με την ακριβή έννοια του όρου.

Πρέπει όμως να προειδοποιήσω τους αναγνώστες ότι σήμερα δεν συμμερίζομαι μερικές αναλύσεις του κειμένου, γιατί μου φαίνονται είτε πολύ σχηματικές, είτε, σε μερικές περιπτώσεις, λανθασμένες: λόγου χάρη οι γενικές παρατηρήσεις στο κεφάλαιο: «Η Σοβιετική Ένωση καί η Διεθνής». Σκέφτηκα όμως, ότι είναι προτιμότερο να διατηρήσω το κείμενο στην αρχική του μορφή. Πραγματικά, η αξία των θεωρητικοπολιτικών κειμένων συνίσταται και στο γεγονός ότι φέρουν τη σφραγίδα της συγκυρίας μέσα στην οποία έχουν γραφεί.

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
Δεκέμβριος 1974

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για ποιο λόγο, αυτή τη στιγμή μια μελέτη για τον φασισμό;

Νομίζω ότι η μελέτη αυτή λόγω της επικαιρότητας του προβλήματος ανταποκρίνεται σε μια πολιτική ανάγκη. Πραγματικά, πριν από μερικά χρόνια το ζήτημα του φασισμού και των άλλων μορφών δικτατορίας έμοιαζε ν' απασχολεί μόνο μια κάποια ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, που κι αυτή, άλλωστε, έμενε παραγκωνισμένη στο περιθώριο της ιστορίας. Να όμως που γίνεται όλο και πιο φανερό ότι ο ιμπεριαλισμός σήμερα περνάει, σε παγκόσμια κλίμακα, μια σοβαρή κρίση που προσβάλλει τις ίδιες του τις μητροπόλεις. Είναι μια κρίση μόλις στο ξεκίνημά της. Το γεγονός μαρτυρεί ότι απέναντι στην οξύτητα της ταξικής πάλης που χαρακτηρίζει αυτήν τη μακρά κι ανοιχτή περίοδο («το μέλλον διαρκεί πολύ»), το ζήτημα του *Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης*, και συνακόλουθα του φασισμού, είναι επίκαιρο: όπως, άλλωστε, επίκαιρο είναι και το ζήτημα της επανάστασης.

Όπως σε κάθε μελέτη ιστορικού υλισμού, το αντικείμενο αυτού του κειμένου είναι σύνθετο· η αρχιτεκτονική του παρουσιάζει τρεις βασικές πτυχές:

1. *Ο φασισμός ως ιδιότυπο πολιτικό φαινόμενο.* Προσπάθησα να κατανοήσω τον ουσιαστικό χαρακτήρα του φαινομένου αναλύοντας τις αιτίες και τ' αποτελέσματά του κι αφήνοντας κατά μέρος τα δευ-

τερεύοντα γνωρίσματα που το σημάδεψαν εκεί όπου είχε γίνει καθεστώς. Αλλά, στην προκειμένη περίπτωση, για να προχωρήσει κανείς στη λογική τάξη της έρευνας και για να εκθέσει τα αποτελέσματά της με τη λογική σειρά παρουσίασης, δεν υπάρχει παρά μόνον ένας ορθός τρόπος: η προσήλωση σε μια εμπειριστατωμένη διερεύνηση των φασιστικών καθεστώτων, η ανάλυση *συγκεκριμένων καταστάσεων*. Μόνο έτσι θα γινόταν δυνατό να διαχωριστούν οι δευτερεύοντες παράγοντες από τις πραγματικές αιτίες και, αναδεικνύοντας τις τελευταίες, να καθοριστούν οι δυνατότητες και οι όροι πιθανής επανεμφάνισης του φαινομένου.

2. Ο φασισμός είναι μια ιδιαίτερη μορφή καθεστώτος του καπιταλιστικού Κράτους *Εκτάκτου Ανάγκης* – γιατί όπως είναι γνωστό υπάρχουν κι άλλες μορφές, ειδικότερα, ο θοναπαρτισμός και οι διάφορες μορφές στρατιωτικής δικτατορίας. Θα ήταν, συνεπώς, αδύνατο ν' αναλυθεί το συγκεκριμένο πολιτικό φαινόμενο του φασισμού χωρίς ταυτόχρονα να προταθεί μια γενικότερη θεωρία για το Κράτος *Εκτάκτου Ανάγκης* και την πολιτική κρίση. Η θεωρία αυτή καλύπτει εξίσου και τις άλλες μορφές καπιταλιστικών καθεστώτων *εκτάκτου ανάγκης*.

3. Η τρίτη πτυχή του κειμένου εξετάζει την πολιτική της Γ' Διεθνούς (Κομιντέρν) απέναντι στον φασισμό. Είναι ολοφάνερο, ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για φασισμό και ν' αποσιωπούμε την εργατική τάξη, κι ακόμα περισσότερο δεν μπορούμε να μιλάμε για την εργατική τάξη, στην περίοδο του μεσοπολέμου, χωρίς ν' ασχολούμαστε με την πολιτική της Διεθνούς.

Επιπλέον, για να κατανοήσουμε την πολιτική της Διεθνούς απέναντι στον φασισμό, δεν θα πρέπει να περιοριζόμαστε μόνο στην έκθεση των απόψεών της για το φασιστικό φαινόμενο, και ν' αφήνουμε κατά μέρος την πραγματική της πολιτική ή τις αρχές που τη διέπουν. Η τακτική της Διεθνούς απέναντι στον φασισμό βγάζει στο φως το σύνολο των θεωρητικών και πρακτικών πλευρών της πολιτικής της στα περισσότερα προβλήματα του εργατικού κινήματος. Αυτό εξηγείται αν λάβει κανείς υπόψη τον έντονο ευρωπαϊσμό της και το γεγονός ότι, σ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, σχεδόν από το ξεκίνημά της, υποχρεώθηκε ν' αντιπαλεύει τους ευρωπαϊκούς φασισμούς. Οι ιστορικές συγκυρίες των φασισμών συνιστούν ένα συγκεκριμένο κι εντελώς προνομιακό πεδίο για τη μελέτη της Διεθνούς. Επέμεινα λοιπόν, στην εξέταση των αρχών της πολιτικής της Διεθνούς αναλύοντας τα συγκεκριμένα αποτελέσματά της και προτείνοντας μια περιοδολόγηση.

Άλλωστε, είναι ίσως περιττό να επισημάνει κανείς την επικαιρότητα του εγχειρήματος: το εργατικό κίνημα φέρει ακόμα έντονα τη σφραγίδα της Γ' Διεθνούς.

Αλλά ο κεντρικός άξονας αυτού του κειμένου, που πρωτανεύει στη

δομή του αντικειμένου του, παραμένει ο φασισμός. Αν το αντικείμενό του ήταν καθαυτό το *Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης* θα έπρεπε επίσης να πραγματευτώ λεπτομερειακά και με ακρίβεια τον βοναπαρτισμό και τις στρατιωτικές δικτατορίες. Το ίδιο ισχύει και για τη Γ' Διεθνή: αν αποτελούσε το κύριο αντικείμενο μελέτης θα έπρεπε να συμπεριλάβω στην ανάλυση πολλά άλλα σημεία της πολιτικής της —π.χ. το αποικιακό ζήτημα— που δεν υπάρχουν στο κείμενο.

Ωστόσο, αναλύοντας εδώ το φασιστικό φαινόμενο, οδηγηθήκαμε στην ανάπτυξη θεμάτων που ξεπερνούν το πλαίσιο ανάλυσης του φασισμού. Αίφνης τα ζητήματα των κρατικών μηχανισμών και του καπιταλιστικού κράτους. Πραγματικά, το φασιστικό κράτος είναι μια ιδιότυπη μορφή *Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης*, που σε καμιά περίπτωση δεν θα έπρεπε να συγχέεται με άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους. Το φασιστικό κράτος αποτελεί μια κρίσιμη μορφή κράτους και καθεστώτος και αντιστοιχεί σε μια πολιτική κρίση. Όμως, αποτελεί ιδιοτυπία της κάθε κρίσης να εμφανίζει χαρακτηριστικά που δεν είναι αποκλειστικά δικά της: έτσι, η διερεύνηση του φασισμού, ως ιδιόμορφου φαινομένου κρίσης, επιτρέπει να εμβαθύνουμε τη μελέτη μερικών πλευρών του καπιταλιστικού κράτους εν γένει. Το ίδιο ισχύει με πολλά άλλα προβλήματα, ιδιαίτερα με το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης, της οποίας η κίνηση στο πλαίσιο του φασισμού, είναι αποκαλυπτική. Τέλος, το ίδιο ισχύει για ένα σύνολο εννοιών πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης που χρειάστηκε να διατυπώσουμε, να προσδιορίσουμε και να διορθώσουμε.

•

Προειδοποιούμε, λοιπόν, τον αναγνώστη ότι στην προκειμένη μελέτη δεν πρόκειται να προκύψει μια ιστοριογραφική ανάλυση του γερμανικού και του ιταλικού φασισμού, αλλά μια μελέτη πολιτικής θεωρίας: βέβαια, η μελέτη αυτή δεν μπορεί να γίνει παρά ύστερα από μια εμπεριστατωμένη ιστορική έρευνα. Όμως, ούτε η επεξεργασία του υλικού, ούτε, κυρίως, η λογική τάξη της παρουσίασης είναι ίδιες και στις δυο περιπτώσεις. Στην παρούσα μελέτη επεδίωξα κυρίως να εντοπίσω τα ουσιαστικά γνωρίσματα του φασισμού ως ιδιότυπου πολιτικού φαινομένου. Τα ιστορικά «περιστατικά» και οι συγκεκριμένες λεπτομέρειες μνημονεύονται στο βαθμό μόνον που φωτίζουν κατάλληλα το κύριο αντικείμενο της έρευνας. Αυτό καθορίζει τη γενική διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής του κειμένου μας. Οι λεπτομέρειες θα αποσαφηνίζονται στο βαθμό που θα προχωρεί η ανάπτυξη.

1. Το γενικό διάγραμμα που υιοθετήσαμε είναι το ακόλουθο: απ' τη στιγμή που θα περάσουμε στο καθαυτό θέμα προτάσσονται σε κάθε

κεφάλαιο ορισμένες γενικές προτάσεις· ακολουθεί η συγκεκριμένη ανάλυση της γερμανικής και της ιταλικής περίπτωσης, που αποσαφηνίζει και εικονογραφεί τις γενικές προτάσεις.

2. Η προσπάθεια να διερευνηθούν συγκεκριμένες περιπτώσεις φασισμού περιορίστηκε σ' εκείνους μόνο που πέτυχαν πραγματικά να γίνουν καθεστώ, αλλά δεν επεκτάθηκε σε μια ιστορική μελέτη των φασιστικών κινήματων εν γένει. Εξάλλου η μελέτη των φασισμών, όπου αυτοί πέτυχαν να γίνουν καθεστώ, επιτρέπει να κατανοηθούν καλύτερα και να καταδειχτούν με περισσότερη αυστηρότητα τα ουσιαστικά γνωρίσματα του φασιστικού κινήματος και, γενικά, η διαδικασία ανάπτυξής του.

3. Επιπλέον, περιορίσαμε την έκθεση συγκεκριμένων περιπτώσεων μόνο στην Ιταλία και τη Γερμανία: σε τίποτα δεν εξυπηρετεί, μέσα από την οπτική της παρούσας μελέτης, ο πολλαπλασιασμός των παραδειγμάτων· δεν πρόκειται να φωτιστεί το αντικείμενο έρευνας κι ιδιαίτερα η παρουσίασή του με το να συγκρίνονται περιπτώσεις χωρίς τέλος.

Αντίστροφα διαλέξαμε τα συγκεκριμένα αυτά παραδείγματα για δυο ουσιαστικούς λόγους:

α) Γερμανικός και ιταλικός φασισμός τοποθετούνται στην ευρωπαϊκή σφαίρα κι έχουν απασχολήσει πολύ την πολιτική της Διεθνούς. Αποκτούν συνεπώς, σήμερα και εδώ, ένα καυτότερο πολιτικό ενδιαφέρον σε σχέση, λόγου χάρη, με τον ιαπωνικό φασισμό.

β) Οι δύο περιπτώσεις είναι εκείνες που στον ευρωπαϊκό χώρο παρουσιάζουν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τα ουσιαστικά γνωρίσματα του φασισμού, όσο κι αν αυτό συμβαίνει άνισα για την καθεμιά. Γι' αυτό δεν ασχολήθηκα με την εξέταση της ισπανικής περίπτωσης. Η τελευταία είναι μια σύνθετη μορφή που συγγενεύει δέδια και με τον φασισμό, αλλά ανάγεται, κατά κύριο λόγο, στην κατηγορία της στρατιωτικής δικτατορίας.

4. Τέλος, δεν ακολούθησα αυστηρή χρονολογική σειρά: ειδικότερα η συγκεκριμένη ανάλυση της γερμανικής περίπτωσης έρχεται αμέσως μετά τις γενικές προτάσεις και πάντοτε προηγείται από την ανάλυση της ιταλικής περίπτωσης. Αυτό συμβαίνει γιατί ο ναζισμός παρουσιάζει τα γνωρίσματα του φασισμού με πιο ξεκάθαρο τρόπο σε σχέση με τον ιταλικό. Αυτή η σειρά έκθεσης δεν υποδηλώνει ότι ο ναζισμός αποτελεί ένα κάποιο «μοντέλο» με το οποίο θα έπρεπε να σταθμίζουμε κάθε φασισμό. Η σειρά που ακολούθησα ευνοεί τη σαφήνεια της έκθεσης, σαφήνεια που απαιτεί το αντικείμενο και ο ίδιος ο χαρακτήρας της παρούσας μελέτης.

I

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΩΝ ΦΑΣΙΣΜΩΝ

Το πρώτο πρόβλημα που τίθεται στη μελέτη του φασισμού είναι η ι-
διαιτερότητά του σε σχέση με μορφές καθεστώτων όπως η στρατιω-
τική δικτατορία και ο βοναπαρτισμός, και σε σχέση με άλλες μορφές
του καπιταλιστικού κράτους. Με άλλα λόγια: μπορούμε να ορίσουμε
μια μορφή καπιταλιστικού Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, ιδιαίτερη α-
πό τις άλλες μορφές του καπιταλιστικού κράτους, δηλαδή, μια μορφή
Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης που να καλύπτει τις προσίδιες μορφές
καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης, όπως είναι ο φασισμός, οι στρατιω-
τικές δικτατορίες, ο βοναπαρτισμός;

Το ερώτημα αυτό θα τεθεί με όλη την αυστηρότητα, μόνο με-
τά τη διερεύνηση της πολιτικής κρίσης, στην οποία αντιστοιχεί το
Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, και μετά τη διερεύνηση των επιμέρους ει-
δών της πολιτικής κρίσης, στα οποία αντιστοιχούν οι ειδικότερες μορ-
φές καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης. Αλλά, για να γίνει αυτό, θα πρέ-
πει πρώτα ν' αναλυθεί το πρόβλημα της ιστορικής περιόδου των κα-
πιταλιστικών σχηματισμών, στους κόλπους της οποίας εμφανίζονται οι
πολιτικές κρίσεις και τα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης. Αν δεν θέλου-
με να παρασυρθούμε σε μια αφηρημένη τυπολογία πρέπει να συνομο-
λογήσουμε ότι ένα είδος πολιτικής κρίσης, που δημιουργεί μια δεδο-
μένη μορφή καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης, παρουσιάζει διαφοροποιη-
μένα χαρακτηριστικά, ανάλογα με την ιστορική περίοδο στη διάρκεια
της οποίας εμφανίζεται η κρίση: ένας βοναπαρτισμός του 19ου αιώνα
διαφέρει από ένα βοναπαρτισμό του 20ού, και το ίδιο συμβαίνει με
τις στρατιωτικές δικτατορίες και τον φασισμό. Η ανάλυση των γενι-
κών ιστορικών περιόδων, που στη διάρκειά τους εμφανίζονται τα κα-
θεστώτα εκτάκτου ανάγκης, δεν επιτρέπει από μόνη της να καταλά-
βουμε γιατί εμφανίστηκαν τα καθεστώτα αυτά. Αντίθετα, μόνο η έ-
ρευνα της συγκυρίας της ταξικής πάλης —οι πολιτικές κρίσεις— μπο-
ρεί να λύσει το πρόβλημά μας, παρόλο βέβαια που και η ίδια η συ-
γκυρία της ταξικής πάλης σημαδεύεται από την ιστορική περίοδο.

1. ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΑΣΙΣΜΟΣ. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΜΟΝΟΠΩΛΙΑΚΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΛΥΣΙΔΑ

Θ' αρχίσουμε, λοιπόν, με την εξέταση της περιόδου των φασισμών. Εκμεταλλεύομαι την ευκαιρία που μου προσφέρει ένα απόσπασμα του γερμανού κοινωνιολόγου Μαξ Χόρκχαϊμερ, απόσπασμα που αναγράφεται ως μόνον σ' ένα βιβλίο που πρόσφατα εκδόθηκε στη Γερμανία (*Φασισμός και καπιταλισμός*). Ο Χόρκχαϊμερ θέλοντας ν' αντιδράσει στις αγοραίες αντιλήψεις περί ολοκληρωτισμού έγραφε: «όποιος δεν θέλει να μιλήσει για τον καπιταλισμό καλά θα κάνει να σωπαίνει και για τον φασισμό». Η σκέψη αυτή, αν την εξετάσουμε με ανστηρότητα, είναι λάθος: όποιος δεν θέλει να μιλήσει για τον *ιμπεριαλισμό* δεν θα έπρεπε να μιλάει για τον φασισμό.

Ο φασισμός τοποθετείται στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού. Θα ήταν συνεπώς, ενδιαφέρον ν' αναδειχτούν ορισμένα χαρακτηριστικά του ιμπεριαλιστικού σταδίου και οι επιπτώσεις τους πάνω στο φασιστικό φαινόμενο. Ορισμένοι παράγοντες, όπως οι ιδιαίτερες οικονομικές κρίσεις που κλυδώνιζαν τη Γερμανία και την Ιταλία την εποχή της εγκαθίδρυσης του φασισμού, οι εθνικές ιδιομορφίες των χωρών αυτών, τα επακόλουθα του Α' παγκοσμίου πολέμου, θεωρούνται συνήθως ως θεμελιώδεις και οι *εκ των ων ουκ άνευ* αιτίες του φασισμού. Όμως, οι παράγοντες αυτοί δεν είναι οι αρχικές αιτίες του φασισμού. Αποκτούν σημασία μόνο σε συνάρτηση με το ιμπεριαλιστικό στάδιο, ως στοιχεία *μιας από τις πιθανές συγκυρίες* αυτού του σταδίου.

Πρέπει λοιπόν να εμμείνουμε στο πρόβλημα του ιμπεριαλισμού: αντιλαμβανόμαστε, βέβαια, πως δεν υπάρχει περίπτωση να φτάσουμε στο βάθος της διαμάχης. Νομίζω, όμως, πως πρέπει να διορθώσουμε ορισμένες θέσεις. Και ακριβώς, η διερεύνηση αυτή μπορεί να γίνει αν ξεκινήσουμε από τον φασισμό, που αποτελεί μια χαρακτηριστική κρίση του ιμπεριαλιστικού σταδίου.

Το επίμαχο πρόβλημα είναι το ακόλουθο: ο ιμπεριαλισμός, θεωρούμενος ως στάδιο της σύνολης καπιταλιστικής διαδικασίας, δεν είναι απλώς, ή δεν είναι μόνον, ένα οικονομικό φαινόμενο, δηλαδή ένα φαινόμενο που μπορεί να προσδιοριστεί και να επισημανθεί αποκλειστικά από τα δρώμενα στο χώρο του οικονομικού πεδίου. Κι όμως η Γ' Διεθνής διαποτίστηκε πολύ πρώιμα από μια «οικονομιστική» αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό. Ο οικονομισμός της Διεθνούς εκδηλώθηκε με ξεκάθαρο τρόπο σε μια ειδική ερμηνεία των θέσεων του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό και ειδικότερα του έργου του *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Διατυπώνουμε, λοιπόν, τη θέση που θ' αναπτύξουμε στη συνέχεια: φαίνεται ότι ο οικονομισμός είναι το σημείο σύγκλισης των θεωρητικών ρευμάτων της Β' Διεθνούς. Ξέρουμε, άλλωστε, ότι σ' αυτήν την πλευρά της Β' Διεθνούς συγκεντρώνονται οι επιθέσεις του Λένιν. Όμως, μετά την περίοδο της λενινιστικής τομής, η οποία σε τελευταία ανάλυση υπήρξε βραχύδια αν και καθόρισε τις διαφορές από τη Β' Διεθνή, διαπιστώνουμε, αυτή τη φορά με τη Γ' Διεθνή, ότι όλα συμβαίνουν λες και ο οικονομισμός αποκαθίσταται προοδευτικά με νέες μορφές, μολονότι μια ορισμένη φρασσεολογία κι ορισμένες οργανωτικές μορφές αποκρύπτουν τη συντελούμενη παλινόρθωσή του.

Ο «οικονομισμός» συνοδεύεται από το αναπόφευκτο πόρισμά του, την απουσία δηλαδή μιας πολιτικής γραμμής που να λειτουργεί σε συνάρτηση με τις μάξες και συνδυάζεται με την *προοδευτική εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού*. Τα χαρακτηριστικά αυτά του οικονομισμού σημαδεύουν όχι μόνον τη γενική γραμμή που ακολούθησε η Διεθνής, αλλά εξίσου τη γραμμή που ακολούθησε το μπολσεβίκικο κόμμα και η καθοδήγησή του στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση.

Πρέπει, πριν προχωρήσουμε, να γίνει μια διευκρίνιση. Η γραμμή για την οποία γίνεται λόγος εδώ δεν πέφτει από τον ουρανό. Θα ήταν καθαρά ιδεαλιστική αντίληψη να νομίζει κανείς πως η γραμμή της Διεθνούς, καθώς και εκείνη που ακολούθησαν στην ΕΣΣΔ, οφείλεται σε απλά λάθη ή θεωρητικοπολιτικές αποκλίσεις που γεννήθηκαν στα κεφάλια των ηγετών. Θα αποδίδαμε μ' αυτόν τον τρόπο ένα χαρακτηριστήρα εντελώς υποκειμενιστικό σε μια πραγματικότητα που αποτέλεσε πρωτανεύουσα πολιτική γραμμή για τα πεπρωμένα του παγκόσμιου προλεταριάτου. Ούτε οφείλεται σ' έναν απλό οργανωτικό «εκ-

φυλισμό» του μπολσεβίκικου κόμματος και των άλλων τμημάτων της Διεθνούς. Στην πραγματικότητα, η πολιτική της Διεθνούς έχει τις ρίζες της μέσα στην ταξική πάλη μεταξύ αστικής τάξης και προλεταριάτου, δηλαδή στην πάλη ανάμεσα στους «δύο δρόμους», ακόμα και στην ΕΣΣΔ στη διάρκεια της μεταβατικής φάσης. Αυτό θα προσπαθήσω να περιγράψω στο κεφάλαιο: «Η ΕΣΣΔ και η Κομιντέρν».

Στη σειρά της παρουσίασης όμως, σκόπιμα δεν εκθέτω αυτές τις εκτιμήσεις εξαρχής: η σειρά καθορίστηκε από την ανάλυση των σχέσεων ΕΣΣΔ και Διεθνούς που μου φάνηκε ορθή. Πράγματι, αν η πάλη ανάμεσα στις φράξιες και τις τάσεις του κόμματος των μπολσεβίκων, η πολιτική αυτού του κόμματος στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, η εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ, η πάλη, επομένως, μεταξύ αστισμού και προλεταριάτου μέσα στην ΕΣΣΔ, προσδιόρισαν την πολιτική της Διεθνούς και τις καμπές της, αυτός ο καθορισμός δεν υπήρξε, στα διάφορα επίπεδα, ούτε μονοσήμαντος ούτε άμεσος, όπως θέλει να γίνει πιστευτό μια ολόκληρη ιστοριογραφική παράδοση. Ο οικονομισμός, η απουσία γραμμής μαζών και η προοδευτική εγκατάλειψη του διεθνισμού (αποτελέσματα της ταξικής πάλης στην ΕΣΣΔ) είναι ο αναγκαίος κρίκος που συνδέει την ΕΣΣΔ με τη Διεθνή, μέσα από τον οποίο η χώρα αυτή, ή «αυτό που συμβαίνει εκεί», προσδιορίζει την πολιτική της Διεθνούς και την πολιτική των επιμέρους κομμουνιστικών κομμάτων. Διότι, τούτη η γενική γραμμή έχει αποφασιστικές επιπτώσεις πάνω στις διακυμάνσεις της πάλης μεταξύ αστισμού και προλεταριάτου ακόμη και στην ίδια την ΕΣΣΔ.

Από την άλλη μεριά, τα συγκεκριμένα «λάθη» εγγράφονται στο πλαίσιο της γενικής πολιτικής. Η συσσώρευσή τους φέρνει τα δικά της αποτελέσματα πάνω στην ταξική πάλη στην ίδια την ΕΣΣΔ και ταυτόχρονα πάνω στην πολιτική της Διεθνούς, πράγμα που μας ενδιαφέρει εδώ. Αυτή την αλληλεπίδραση θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, αντιστρέφοντας κατά κάποιο τρόπο, στη σειρά της παρουσίασης, την πραγματική αιτιακή τάξη.

Για να επανέλθουμε στον Λένιν: είναι αλήθεια ότι περιορίζεται στις οικονομικές πλευρές του ιμπεριαλισμού. Αλήθεια όμως με την κεφαλαιώδους σημασίας απόχρωση, ότι ο ίδιος ο Λένιν επιμένει πάνω σ' αυτό το γεγονός στον τελευταίο του πρόλογο δηλώνοντας απερίφραστα την ανεπάρκεια του έργου:

«Έγραψα το βιβλιαράκι αυτό παίρνοντας υπόψη μου την τσαρική λογοκρισία. Έτσι αναγκάστηκα, όχι μόνο να περιοριστώ αυστηρά σε μια ανάλυση θεωρητική, κυρίως οικονομική, αλλά και να διατυπώσω τις λίγες απαραίτητες πολιτικές παρατηρήσεις, πολύ προσεκτικά με υπαινιγμούς, μ' εκείνη την καταραμένη γλώσσα του Αισώπου. [...] Μου είναι οδυνηρό να ξαναδιαβάω τώρα

[...] αυτά τα ακρωτηριασμένα κομμάτια [...]».¹

Ωστόσο δεν είναι τυχαίο ότι η Γ΄ Διεθνής χρησιμοποίησε το κείμενο του Λένιν μ' έναν τρόπο που είναι σύμφωνος με τον ιδιάζοντα οικονομισμό της: ακριβώς όπως η Β΄ Διεθνής μετέτρεψε σε ευαγγέλια τον *Πρόλογο της συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* του Μαρξ και τον *Ουτοπικό και επιστημονικό σοσιαλισμό* του Ένγκελς, κείμενα που καθαυτά έχουν πραγματικά κάποιες «οικονομιστικές» αποχρώσεις, αποχρώσεις που θα έπρεπε κάποτε να εξετάσουμε τις αιτίες τους. Πάντως, το κείμενο του Λένιν, όπως το σύνολο του έργου του, περιέχει μια σαφέστατη θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, η οποία δεν τον υποδιάζει σ' ένα απλό οικονομικό φαινόμενο. Έτσι, μόνο αν αναφερθούμε σ' αυτήν τη θεωρία μπορούμε να καταλάβουμε τον φασισμό.

Πράγματι, ο ιμπεριαλισμός ως στάδιο της σύνολης καπιταλιστικής διαδικασίας δεν περιορίζεται με μεταβολές μόνο στον οικονομικό τομέα, όπως είναι η μονοπωλιακή συγκέντρωση, η συγχώνευση του τραπεζιτικού και του διομηχανικού κεφαλαίου σε χρηματιστικό κεφάλαιο, η εξαγωγή κεφαλαίων, η αναζήτηση αποικιών απλώς για λόγους «οικονομικούς» κ.λπ. Για ν' ακριβολογήσουμε, τα «οικονομικά» δεδομένα καθορίζουν μία νέα διάρθρωση στο σύνολο του καπιταλιστικού συστήματος, και συνακόλουθα, θατιές μεταβολές στο χώρο του πολιτικού τομέα και της ιδεολογίας. Πρόκειται για μεταβολές, που επηρεάζουν κάθε εθνικό κοινωνικό σχηματισμό και ταυτόχρονα τις κοινωνικές σχέσεις σε διεθνή κλίμακα. Επιπλέον: οι ειδικές σχέσεις μεταξύ των δυο αυτών τομέων, σχέσεις που χαρακτηρίζουν τον ιμπεριαλισμό, βασίζονται στις μεταβολές του πολιτικού χώρου και της ιδεολογίας.

Στον πρώτο τομέα, η κύρια όψη της διαδικασίας εμφανίζεται με τον *μονοπωλιακό καπιταλισμό*. Βρισκόμαστε έτσι μπροστά σ' ένα φαινόμενο αποφασιστικής σημασίας: δηλαδή τον νέο ρόλο του καπιταλιστικού κράτους. Ο νέος ρόλος του κράτους απορρέει από τις οικονομικές μεταβολές του ιμπεριαλιστικού σταδίου και αναφέρεται στις νέες λειτουργίες του, στην επέκταση του παρεμβατισμού του και το δείκτη δραστικότητάς του. Ο νέος ρόλος του κράτους προσιδιάζει αποκλειστικά στο ιμπεριαλιστικό στάδιο, αν και συχνά στις μέρες μας πασχίζουν να κατασκευάσουν ένα νέο στάδιο, δηλαδή το στάδιο του «κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού». Ας γίνω πιο σαφής: η προφανής αλλαγή στο ρόλο του κράτους όπως και στο δείκτη δραστικότητάς του δεν διακρίνει ριζικά, με τρόπο δηλαδή που να συγκροτεί ένα στάδιο, τον «κλασικό» ιμπεριαλισμό από τον «μονοπωλιακό κρατικό κα-

1. Lénine, *Oeuvres complètes*, τ. 22, σ. 203.

πιταλισμό», αλλά απλώς και μόνο ξεχωρίζει το προϊμπεριαλιστικό από το ιμπεριαλιστικό στάδιο, δηλαδή τον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Οπωσδήποτε εμφανίζονται σήμερα σημαντικές αλλαγές, αλλά δεν πρόκειται παρά για μια περιοδολόγηση στο πλαίσιο του ίδιου ιμπεριαλιστικού σταδίου.

Είναι αλήθεια ότι σε όλα τα στάδια του καπιταλισμού το κράτος έπαιξε σημαντικό οικονομικό ρόλο· το «φιλελεύθερο κράτος», το κράτος-χωροφύλακας του ανταγωνιστικού καπιταλισμού ήταν ένας μύθος. Παρ' όλα αυτά, το ιμπεριαλιστικό στάδιο χαρακτηρίζει ένας νέος ρόλος του κράτους. Ο νέος ρόλος νομιμοποιεί την ονομασία *παρεμβατικό κράτος*, στο βαθμό που συνεπάγεται βαθιές μεταβολές των πολιτικών μορφών του καπιταλιστικού κράτους σε σχέση με τις προηγούμενες. Ο Λένιν μας άφησε πολυάριθμες υποδείξεις προς αυτήν την κατεύθυνση: συγκεκριμένα στα χωρία του *Ιμπεριαλισμού* που αναφέρονται στο «κράτος-εισοδηματίας» και στις αναλύσεις του για τον κρατικό καπιταλισμό, οι οποίες ξεπερνούν κατά πολύ το απλό πλαίσιο των ιστορικών συγκυριών στη Γερμανία του Α' παγκοσμίου πολέμου, και στην ΕΣΣΔ μετά την επανάσταση του 1917.

Πράγματι, το φασιστικό φαινόμενο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό παρά στο βαθμό που εντοπίζεται στο πλαίσιο ενός σταδίου που χαρακτηρίζεται από τη δοσμένη αλλαγή του ρόλου του κράτους. Οι περισσότεροι μαρξιστές συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τον φασισμό επεσήμαναν αυτό το *πρόβλημα-κλειδί*. Στην περίπτωση των φασισμών, ο ρόλος του κράτους του ιμπεριαλιστικού σταδίου επικαλύπτεται από τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους στη διάρκεια μεταβατικών φάσεων από το ένα στάδιο στο άλλο. Έχει ήδη επισημανθεί ο ειδικός ρόλος του κράτους στην περίπτωση μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής σ' έναν άλλο.² Θα έπρεπε εδώ να προσθέσουμε ότι το κράτος παίζει, επίσης, έναν αποφασιστικό ρόλο στην περίπτωση της μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο και στο πλαίσιο του ίδιου τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει με τον γερμανικό και τον ιταλικό φασισμό, δηλαδή στην ειδική μεταβατική φάση που οδηγεί στην καθιέρωση της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού σ' αυτές τις δύο χώρες.

Όμως, ο Λένιν γράφει στον *Ιμπεριαλισμό*:³ «Στην Ευρώπη, μπορούμε με αρκετή ακρίβεια να προσδιορίσουμε τη χρονική στιγμή που

2. Ch. Bettelheim, *La transition vers l'économie socialiste (Η μετάβαση στην σοσιαλιστική οικονομία)*, 1968, καθώς και το βιβλίο μου *Pouvoir politique et classes sociales [Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Κ. Φιλίνη (μτφρ.), Θεμέλιο, 1975], σ. 169 κ.ε.

3. *Ibid.*, σ. 218.

ο νέος καπιταλισμός υποκατέστησε οριστικά τον παλαιό: είναι η αρχή του 20ού αιώνα». Κάτω από το φως των πληροφοριών που διαθέτουμε σήμερα, η αρχή του 20ού αιώνα ορίζει την *τομή* μεταξύ του νέου σταδίου από το προηγούμενο στις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες και συνακόλουθα την *ουσιαστική έναρξη* της μεταβατικής φάσης που οδηγεί στην κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού.⁴

Αν την πάρουμε κατά γράμμα, η διαπίστωση του Λένιν δεν φαίνεται να είναι ακριβής, τουλάχιστον όσον αφορά ιδιαίτερα τη Γερμανία και την Ιταλία, χώρες που έφτασαν με καθυστέρηση στον καπιταλισμό και τον ιμπεριαλισμό.

Ο ρόλος του κράτους στη μεταβατική φάση είναι σχετικά διακριτός από το ρόλο που έχει στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Έτσι εξηγείται άλλωστε το γεγονός ότι, μετά την ολοκλήρωση της μετάβασης, δηλαδή τελικά, μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, το κράτος έχοντας ήδη κατοχυρώσει την κυριαρχία του θα αρκείται μέσα στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού σ' ένα ρόλο που αν και παραμένει οπωσδήποτε πολύ σημαντικός, φαίνεται ωστόσο μειωμένος και σε υποχώρηση σε σχέση με τον «επαυξημένο» ρόλο του της μεταβατικής φάσης. Αυτό άλλωστε ισχύει τόσο για τη Γερμανία και την Ιταλία, όσο και για την Αγγλία και τις ίδιες τις Ηνωμένες Πολιτείες, μετά την περίοδο του ρουσοβελτιανού New Deal.⁵

4. Ας επισημάνουμε άλλωστε πως αυτή η θέση για τη μετάβαση είναι εξίσου αποδεκτή από τους Σουήξη (Sweezy) και Μπάραν (Baran), σύμφωνα με τη δική τους οπτική, στο έργο τους *Le capitalisme monopoliste: un essai sur la société industrielle américaine* (Μονοπωλιακός Καπιταλισμός: ένα δοκίμιο πάνω στην βιομηχανική κοινωνία της Αμερικής), 1968, στο κεφ. VIII: «Σχετικά με την ιστορία του μονοπωλιακού κεφαλαίου», και ειδικότερα στην ερμηνεία τους για την κρίση του 1929, σαν κρίση της μετάβασης από το «ανταγωνιστικό μοντέλο στο μονοπωλιακό μοντέλο». Βλ. επίσης, γι' αυτήν την έννοια, Κριστιάν Παλλουά (Christian Palloix), *Problèmes de croissance en économie ouverte* (Προβλήματα ανάπτυξης στην ανοιχτή οικονομία), 1969, σ. 217.

5. Διευκρινίζω εδώ το πρόβλημα της ορολογίας. Ο όρος *στάδιο* (stade) αντιστοιχεί σε μεταβολές στη δομή ενός τρόπου παραγωγής και στη διάρθρωση των σχέσεων που τον εξειδικεύουν. Ο όρος *φάση* (étape) –καθώς και ο όρος *περίοδος*– αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη περιοδολόγηση ενός κοινωνικού σχηματισμού, και καλύπτει ειδικότερα το πεδίο της πάλης των τάξεων. Όσο για τη μετάβαση, κάνω διάκριση μεταξύ της μεταβατικής περιόδου και του μεταβατικού σταθμού: η μεταβατική περίοδος καλύπτει τον σύνθετο και ασταθή συνδυασμό των τρόπων παραγωγής τη στιγμή που γίνεται η μετάβαση από την κυριαρχία του ενός τρόπου παραγωγής στην επικράτηση ενός άλλου μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Για παράδειγ-

Τέλος, το ιμπεριαλιστικό στάδιο διακρίνεται επίσης από βαθιές ιδεολογικές μεταβολές, ειδικότερα από μεταβολές της κυρίαρχης ιδεολογίας και του πολιτικού πεδίου της. Διαπιστώνουμε πραγματικά το σχηματισμό της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας σε πολλές παραλλαγές. Θα δούμε σε ποιο βαθμό η φασιστική ιδεολογία αποτελεί μια παραλλαγή, καθώς και σε ποιο βαθμό αυτές οι ανακατατάξεις της κυρίαρχης ιδεολογίας αποτέλεσαν, ανάμεσα στ' άλλα, στοιχεία εντελώς ουσιαστικά της ιδεολογικής κρίσης που χαρακτηρίζει την ιταλική και τη γερμανική συγκυρία κατά την άνοδο του φασισμού.

Θα έπρεπε τώρα (κι εδώ είναι το καίριο σημείο) να εφαρμόσουμε αυτές τις παρατηρήσεις στο διεθνές επίπεδο. Ο ιμπεριαλισμός, ως διεθνοποιημένο στάδιο του καπιταλιστικού συστήματος, δεν αποτελεί ένα φαινόμενο που μπορεί να περιοριστεί μόνο στις οικονομικές διαδικασίες. Κι ακόμη, μόνο στο βαθμό που θεωρούμε τον ιμπεριαλισμό ως ένα φαινόμενο που επηρεάζει ταυτόχρονα τον οικονομικό, τον πολιτικό τομέα και την ιδεολογία, μπορούμε να διακρίνουμε την ιδιαίτερη διεθνοποίηση των κοινωνικών σχέσεων σ' αυτό το στάδιο. Τότε μόνο μπορούμε να συλλάβουμε σωστά τα δυο κυρίαρχα, απ' αυτήν την άποψη, στοιχεία, και ν' αναλύσουμε, κάτω από το φως τους, τις συγκεκριμένες καταστάσεις, δηλαδή την ιμπεριαλιστική αλυσίδα και την ανισόμερη ισχύ των κρίκων της.

Πράγματι, στην περίπτωση του ιμπεριαλισμού, δεν αρκεί να μιλάμε για διεθνή κυκλοφορία κεφαλαίων ή για οικονομική αλληλοδιείσδυση: πρέπει να δούμε με ενάργεια τούτο το πολύ σημαντικό, ότι δηλαδή πρόκειται στην κυριολεξία για μια αλυσίδα. Αλυσίδα, όμως, σημαίνει κρίκοι. Αλλά ούτε αρκεί ν' αναφερόμαστε μόνο στον πιο αδύνατο κρίκο της αλυσίδας. Γιατί, για να μιλήσουμε γι' αυτόν τον κρίκο, πρέπει να παρεμβάλουμε το στοιχείο της ανισόμερης ανάπτυξης των διαφόρων εθνικών κοινωνικών σχηματισμών που συνθέτουν την αλυσίδα. Η ίδια η ύπαρξη της αλυσίδας δίνει νέο νόημα στην χαρακτηριστικά ανισόμερη ανάπτυξη του ιμπεριαλισμού, γιατί, όπως ξέρουμε, η ανισόμερη ανάπτυξη χαρακτηρίζει ακόμη και τις απαρχές του καπιταλισμού.⁶ Η ανισόμερη διάπλαση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας

μα, το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Ο μεταβατικός σταθμός υποδηλώνει έναν κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο κυριαρχεί μεν ένας τρόπος παραγωγής, αλλά οι συνθήκες κυριαρχίας του μεταβάλλονται με το πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο. Τέτοια είναι η περίπτωση μετάβασης από τον «ανταγωνιστικό» στον «μονοπωλιακό» καπιταλισμό.

6. Lénine, *ibid*, σ. 260. Το ίδιο πράγμα άλλωστε είχε επισημάνει κι ο Μαρξ. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο καπιταλισμός ήταν ιμπεριαλιστικός ή-

σημαίνει, κοντά στ' άλλα, ότι οι άλλοι κρίκοι επίσης δεν έχουν την ίδια ισχύ με τον ασθενέστερο· είναι κι αυτοί σχετικά πιο αδύνατοι ή πιο ισχυροί. Για ν' ακριβολογήσουμε, η δύναμη των μεν εξαρτάται στο εξής άμεσα από την αδυναμία των δε, και αντίστροφα.

Αλλά ας δούμε από πιο κοντά πώς εννοούσε ο Λένιν την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, όπως φαίνεται καθαρά στις αναλύσεις του σχετικά με τη Ρωσία. Πράγματι, όταν αναλύει την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, περιγράφοντάς την ως τον ασθενέστερο κρίκο της αλυσίδας, δεν αναφέρεται σε στοιχεία μόνο οικονομικά. Ο Λένιν, παρεμβάλλοντας το οικονομικό, το πολιτικό στοιχείο και την ιδεολογία, βγάζει στο φως, ως ασθενέστερο κρίκο της αλυσίδας, μια συσώρευση αντιφάσεων. Η ανισομέρεια ανάπτυξης της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας έχει τις επιπτώσεις της πάνω στον ίδιο τον ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό: ανισομέρεια στην ανάπτυξη του οικονομικού (διάφορες μορφές παραγωγής συνυπάρχουν στη Ρωσία), του πολιτικού (το τσαρικό κράτος), και του ιδεολογικού τομέα (ιδεολογική κρίση). Αν τούτη η συσώρευση αντιφάσεων έκανε τη Ρωσία τον πιο αδύνατο κρίκο, οφείλεται στο γεγονός ότι η ίδια η αλυσίδα δεν έχει ως μοναδικό συνδετικό στοιχείο τους οικονομικούς δεσμούς. Διότι, από την άλλη πλευρά γνωρίζουμε ότι η Β' Διεθνής, με τον τονισμένο οικονομισμό της, περίμενε την επανάσταση στη Γερμανία, την πιο αναπτυγμένη οικονομικά χώρα, και ο οικονομισμός της κατέληγε σε μια ορισμένη αντίληψη για τον ισχυρότερο κρίκο. Πράγματι, δεν μπορούμε σ' αυτήν την περίπτωση να μιλάμε για κρίκους, γιατί ο οικονομισμός (κι

δη εκ γενετής. Ξέρουμε ότι την άποψη αυτή υποστήριξε τελευταία ο Günter Frank, *Capitalisme et sous-développement en Amérique Latine* (Καπιταλισμός και υπανάπτυξη στη Λατινική Αμερική), 1969. Ο Frank θεμελιώνει την άποψή του μόνο πάνω στον οικονομικό τομέα κι επιμένει στην αλληλεξάρτηση εσωτερικών και εξωτερικών αγορών από την αρχή του καπιταλισμού. Όμως, η οικονομική αλληλεξάρτηση, πάντοτε αποδεκτή από τους κλασικούς του μαρξισμού, δεν συνιστά από μόνη της ιμπεριαλιστικό στάδιο γιατί το τελευταίο χαρακτηρίζεται πάνω απ' όλα από τον νέο ρόλο του πολιτικού και ιδεολογικού τομέα και την νέα τους διάρθρωση μέσα στην οικονομική περιοχή. Η νέα αυτή άρθρωση δημιουργεί την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, της οποίας η ανισόμερη ανάπτυξη παίρνει επίσης νέο νόημα. Απόδειξη για όλα τούτα είναι το γεγονός ότι το σχήμα του ιμπεριαλισμού που προτείνει ο Frank, δηλαδή μια «δομή διπολική του καπιταλισμού με κέντρο και περιφέρεια», όπου πάντοτε υπάρχει κέντρο μιας περιφέρειας και περιφέρεια ενός κέντρου, με την ευθύγραμμη και κυκλική μορφή του δεν έχει τίποτε να κάνει με την ανισόμερη ανάπτυξη της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, με την έννοια δηλαδή του καπιταλιστικού σταδίου.

αυτό έχει σημασία) απέκρυπτε την ίδια την ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Η Β' Διεθνής περιέμενε την επανάσταση στην πιο αναπτυγμένη οικονομικά χώρα γιατί στις διεθνείς σχέσεις δεν έβλεπε παρά τους «οικονομικούς» δεσμούς. Όρα Χίλφερντινγκ (Hilferding).

Έτσι, λοιπόν, η λενινιστική αντίληψη δεν ήταν, σε σχέση με την αντίληψη της Β' Διεθνούς, η απλή αντιστροφή της «οικονομικής» σειράς των κρίκων. Ο Λένιν δεν περιέμενε την επανάσταση στη Ρωσία γιατί ήταν η χώρα η λιγότερο αναπτυγμένη «οικονομικά» έδειξε την ανακρίβεια αυτής της θέσης στο έργο του *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*. Μιλώντας για τον ασθενέστερο κρίκο, ο Λένιν ανακάλυψε την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, και διέκοψε οριστικά με τον οικονομισμό.

Βλέπουμε λοιπόν με ποιον τρόπο τα χαρακτηριστικά του μονοπωλιακού καπιταλισμού διαμορφώνουν την ιμπεριαλιστική αλυσίδα μέσα στις διεθνείς σχέσεις. Ακριβώς γι' αυτό, μέσα σε κάθε εθνικό σχηματισμό, στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού ο αποφασιστικός ρόλος του κράτους αποβαίνει στοιχείο σπουδαίο για τη διάπλαση της αλυσίδας:

«Το χρηματιστικό κεφάλαιο, θα μπορούσαμε να πούμε, σ' όλες τις οικονομικές και διεθνείς σχέσεις είναι μια δύναμη τόσο ισχυρή, τόσο αποφασιστική, ώστε να υποτάσσει, και στην πραγματικότητα υποτάσσει, ακόμα και τα κράτη εκείνα που έχουν μια πλήρη πολιτική ανεξαρτησία.» (Λένιν)

Ο νέος δείκτης δραστηριότητας του πολιτικού τομέα που χαρακτηρίζει τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, μέσα στο πλαίσιο κάθε εθνικού σχηματισμού μεταφράζεται σ' ένα δείκτη δραστηριότητας του πολιτικού τομέα, δείκτης που χαρακτηρίζει τις διεθνικές σχέσεις στο ιμπεριαλιστικό στάδιο:

«Το ουσιαστικό στον ιμπεριαλισμό είναι ο ανταγωνισμός πολλών μεγάλων δυνάμεων που τείνουν στην ηγεμονία, δηλαδή την κατάκτηση εδαφών, όχι τόσο για λογαριασμό τους, αλλά για ν' αποδυναμώσουν τον αντίπαλο και να υποσκάψουν την ηγεμονία.» (Λένιν)

Αυτό με τη σειρά του επιδρά σε κάθε εθνικό σχηματισμό. Η συγκεκριμένη μορφή και βαθμός αυτής της δραστηριότητας του πολιτικού τομέα μέσα σε κάθε εθνικό σχηματισμό εξαρτώνται από την «ιστορική» του θέση ως κρίκου της αλυσίδας, κι αντίστροφα, από την ανισόμερη διαμόρφωση της αλυσίδας, ανάλογα με τον τρόπο ύπαρξής της μέσα στο ίδιο το πλαίσιο του κάθε κρίκου.

Ξεκινώντας έτσι από τον οικονομισμό ανακαλύπτουμε ταυτόχρονα τη θέση των άλλων κρίκων στην αλυσίδα, κρίκων σχετικά πιο αδύνατων ή πιο δυνατών. Εκείνο που παρεμβαίνει στον προσδιορισμό αυτής της θέσης, καθώς και των μετατοπίσεων (παραγόντων καθοριστικών για τη συγκυρία), δεν είναι απλώς η οικονομική κατάσταση μιας χώρας σε σχέση με τις άλλες, αλλά η ιδιομορφία του συνόλου του κοινωνικού σχηματισμού.

Αυτές οι παρατηρήσεις είναι σημαντικές για τη μελέτη του φασισμού. Καταρχήν, θα μπορούσαμε να πούμε συνοπτικά ότι, αν η επανάσταση ξέσπασε στο χώρο του ασθενέστερου κρίκου της αλυσίδας, ο φασισμός εγκαθιδρύθηκε στο χώρο των δύο σχετικά ασθενέστερων κρίκων στην ευρωπαϊκή περιοχή της εποχής. Και δεν εννοώ βέβαια πως ο φασισμός έπρεπε μοιραία να έρθει εκεί, ούτε πως η μπολσεβίκικη επανάσταση έπρεπε να πετύχει στον πιο αδύνατο κρίκο. Θέλω μόνο να τονίσω ότι μέσα στις ειδικές *συγκυρίες* της ταξικής πάλης οι χώρες αυτές κατέληξαν, για πολλούς λόγους, σε τόσο ριζικά διαφορετικά αποτελέσματα, και ότι η θέση τους στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα είχε καίρια σπουδαιότητα. Καθόλου περίεργο άλλωστε αν η Γ' Διεθνής, που στο μεταξύ είχε παραδοθεί στον οικονομισμό κι είχε ξεχάσει την αλυσίδα, δεν περίμενε τους φασισμούς εκεί που εκδηλώθηκαν.

2. Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΚΡΙΚΟΣ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥΣ

Η Γερμανία και η Ιταλία ήταν, μετά τη Ρωσία, οι ασθενέστεροι κρίκοι της αλυσίδας, οι χώρες που έφτασαν καθυστερημένα στον καπιταλισμό. Αλλά τούτη, η τόσο χρησιμοποιημένη έκφραση, είναι παραπλανητική αν εννοούμε μ' αυτήν τις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομικά χώρες. Η λιγότερο ή περισσότερο αδύνατη ή ισχυρή θέση μέσα στην αλυσίδα δεν περιορίζεται στη χρονολογική εξέλιξη της οικονομικής προόδου ή της οικονομικής καθυστέρησης, όπως επίσης η ανισόμερη ανάπτυξη δεν ανάγεται στον απλό ρυθμό οικονομικής «ανάπτυξης». Αυτό θα δείξουμε τοποθετώντας τις ιστορικές ιδιομορφίες αυτών των εθνικών σχηματισμών στη διαδικασία ανάπτυξης του ιμπεριαλισμού. Θα αρκεστούμε για την ώρα μόνο στη διατύπωση των κατευθυντήριων γραμμών.

α) Η Γερμανία

Από οικονομική άποψη¹ η Γερμανία, μετά από μια, σχετικά, όψιμη απογείωση της εκβιομηχάνισής της, πήρε πολύ γρήγορα τη θέση της ανάμεσα στις μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις. Στη σειρά των βιομηχα-

---

1. Για την ουσία των οικονομικών δεδομένων, Ch. Bettelheim, *L'écono-*

νικών δυνάμεων η Γερμανία περνά από το 1880 στη δεύτερη θέση μετά τις ΗΠΑ, και μπροστά από τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Στις αρχές του αιώνα έχει περάσει οριστικά στο ιμπεριαλιστικό στάδιο. Ο ρυθμός συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, χαρακτηριστικό του μονοπωλιακού καπιταλισμού, είναι τέτοιος που η βιομηχανική παραγωγή αυξάνει τρεις φορές γρηγορότερα από τον αριθμό των επιχειρήσεων. Η συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου και του μονοπωλιακού, επιταχύνεται στις αρχές του 20ού αιώνα και δημιουργεί το χρηματιστικό κεφάλαιο των μεγάλων τράστ και *Κοντσέρν*. Την εποχή αυτή δεν επιδιώνουν παρά εννέα μεγάλες γερμανικές τράπεζες, στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους με ένα σύστημα «κοινότητας συμφερόντων» και στη βιομηχανία, με βάση το σύστημα συμμετοχών. Η εξαγωγή κεφαλαίων αυξάνει θεαματικά: το 1913 η Γερμανία έρχεται τρίτη στη σειρά των παραγόντων δυνάμεων. Τέλος, την ίδια εποχή, το γερμανικό μονοπωλιακό κεφάλαιο έχει τη μεγαλύτερη συμμετοχή, μετά το γαλλικό, στα διεθνή καρτέλ.

Κι όμως, το οικοδόμημα αυτό παρουσιάζει ήδη ρωγμές. Διαπιστώνουμε ολοκλήρωτα ότι δεν είναι μόνον ο πόλεμος του 1914-1918 που ξαφνικά δημιούργησε δυσκολίες στην άλλοτε αρμονική διαδικασία ανάπτυξης. Οι συνέπειες του πολέμου εγγράφονται στο σύνολο των αντιφάσεων του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού μέσα στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, στο μέτρο που ο πόλεμος δεν ήταν, τελικά, παρά το αποτέλεσμα αυτών των αντιφάσεων. Όμως, μετά τον πόλεμο, από οικονομική άποψη, η Γερμανία επανακτά, ήδη το 1927, τον όγκο της προπολεμικής βιομηχανικής παραγωγής της, τον ξεπερνά κατά 15% το 1928, και ξανακερδίζει τη δεύτερη θέση ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες. Στο διάστημα της περιόδου 1924-1929, η τεχνική πρόοδος και η παραγωγικότητα της εργασίας ξεπερνούν τους προπολεμικούς δείκτες και φτάνουν εκείνους των ΗΠΑ· η διαδικασία συγκεντροποίησης κεφαλαίου και σχηματισμού χρηματιστικού κεφαλαίου επιταχύνεται.

---

mie allemande sous le nazisme: un aspect de la décadence du capitalisme (Η γερμανική οικονομία υπό τον ναζισμό: μια οπτική της παρακμής του καπιταλισμού), 1946. Η ουσιαστική αξία του σημαντικού αυτού βιβλίου, συνίσταται στη συστηματική μελέτη της οικονομικής πολιτικής του εμπεδωμένου ναζισμού. Επισημαίνουμε το γεγονός ότι, αν αυτό το κείμενο παραμένει στο σύνολό του ακριβές, ορισμένα σημεία του πρέπει να διορθωθούν, κάτω από το πρίσμα των πληροφοριών που διαθέτουμε σήμερα· A. Schweitzer, *Big Business in Third Reich* (Η μεγάλη επιχείρηση στο Τρίτο Ράιχ), 1964· G. Badia, *Histoire de l'Allemagne contemporaine* (Ιστορία της σύγχρονης Γερμανίας), 1964· G. Stolper (κ.ά.), *The German Economy 1870 to the Present Day* (Η γερμανική οικονομία από το 1870 μέχρι σήμερα), 1967.

Είναι αλήθεια ότι ο πόλεμος επιβάρυνε τη Γερμανία με τις αποζημιώσεις που έπρεπε να πληρώσει σύμφωνα με τις συνθήκες της ειρήνης. Αυτό το φαινόμενο της μετατροπής μιας χώρας από πιστωτή σε οφειλέτη της αλλοδαπής είχε σημαντικές συνέπειες. Ειδικότερα, συνέβαλε στη δημιουργία μιας μόνιμης πληθωριστικής κατάστασης, που πολλαπλασιάστηκε με την παγκόσμια κρίση του 1929. Επίσης, αυτή η χώρα, για να πετύχει τη διομηχανική της ανασυγκρότηση από εξαγωγέας κεφαλαίων μετατράπηκε σε εισαγωγέα με την συνεχή χρέωση της διομηχανίας της στο εξωτερικό (ιδιαίτερα στις ΗΠΑ).

Αλλά αυτή η συνέπεια του πολέμου προστέθηκε στις εγγενείς δυσκολίες ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Γερμανία. Έτσι, συνέβαλε στη δημιουργία της κρίσης κατά τις αρχές της δεκαετίας του '30. Ήδη, πριν από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, η ανάπτυξη του καπιταλισμού παρουσίαζε βαθιές ρωγμές, αντιληπτές και από την πτώση του ρυθμού ανάπτυξης της διομηχανίας: 6,4% το 1880-1890, 6,1% το 1890-1900, 4,2% το 1900-1913. Οι ρωγμές αυτές οφείλονταν κατά κύριο λόγο στον τρόπο μετάβασης της Γερμανίας από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, στη φύση και τη διαδικασία επικράτησης της δημοκρατικής αστικής επανάστασής της.² Η εντός εισαγωγικών επανάσταση στη Γερμανία ήταν ιδιαίτερα αργοπορημένη. Δεν έγινε κάτω από την ηγεμονική καθοδήγηση της αστικής τάξης, παρόλο που η τάξη αυτή οικονομικά ήταν ήδη πολύ προηγμένη. Ο φόβος ενός προλεταριάτου ήδη συγκροτημένου συντέλεσε ώστε η επανάσταση να γίνει «εκ των άνω», από τον Μπίσμαρκ, χάρη σε μια ιδιότυπη συμμαχία αστισμού και ευγενών (μεγάλων γαιοκτημόνων της Πρωσίας): οι τελευταίοι διατήρησαν για πολύ καιρό μια αποφασιστική πολιτική υπεροχή στο εσωτερικό αυτής της συμμαχίας.

Η συνολική εξέλιξη δεν σηματοδεύτηκε μόνο από τις ιδιότυπες μορφές του κρατικού μηχανισμού και των θεσμών του, στο πλαίσιο των οποίων ο φεουδαρχικός τύπος του κράτους πρόβαλε μια αξιοσημείωτη αντίσταση, αλλά και από μια χαρακτηριστική καθυστέρηση και ανισότητα στην ολοκλήρωση της «εθνικής ενοποίησης» της Γερμανίας. Στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατικής επανάστασης, εθνική ενοποίηση σημαίνει «οικονομική ενότητα» ενός κοινωνικού σχηματισμού. Εννοείται, βέβαια, ότι η οικονομική ενότητα, νοούμενη ως ενότητα σε εθνικό επίπεδο, υπερπροσδιορίζεται από δεδομένα πολιτικά (μορφή

---

2. Γι' αυτό το θέμα, A. Rosenberg και K. Kersten, *Geschichte der Weimarer Republik*, 1961, καθώς και *Entstehung der Weimarer Republik*, 1961. Τέλος, οι αναλύσεις των Μαξ και Ένγκελς, που μνημονεύονται στο διδύλιό μου *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 194 κ.ε.

του αστικού κράτους) και ιδεολογικά (αστική πολιτική ιδεολογία). Στη Γερμανία τα δεδομένα αυτά σε μεγάλο βαθμό δεν είχαν προϋπάρξει. Έτσι, η οικονομική και εθνική ενοποίηση, παρά το Σύνταγμα της Βαϊμάρης [1919], δεν είχε ολοκληρωθεί στις παραμονές του εθνικοσοσιαλισμού, μολονότι η διαδικασία της είχε ήδη αρχίσει με το Ζολβερέιν (Zollverein: τελεωνειακή ένωση) και τον Μπίσμαρκ. Στην επικράτεια του Ράιχ οι περιοχές που διασώθηκαν από τα παλαιά κράτη και οι διάφορες πόλεις, διέθεταν ένα ιδιόμορφο νομικό και διοικητικό καθεστώς: Βουλή, κυβέρνηση και κρατικό μηχανισμό σε μεγάλο βαθμό, αυτόνομα. Η συγκρότηση, λοιπόν, του εθνικού αστικού κράτους καθυστέρησε αρκετά. Το γεγονός αυτό ήταν συνέπεια και της αδυναμίας του γερμανικού αστισμού να ασκήσει τον ηγεμονικό του ρόλο.

Η κατάσταση αυτή είχε ανασταλτικά αποτελέσματα στον οικονομικό τομέα. Καταρχήν, ο ρυθμός και η μορφή της συνολικής διαδικασίας διαμόρφωσης του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού καθιστούσαν ιδιαίτερα προβληματικές αυτές τις εμπορικές συναλλαγές με την παγκόσμια αγορά. Η αργοπορημένη απογείωση της εκδιομηχάνισής της, αλλά συγχρόνως και οι πολιτικές μορφές κάτω από τις οποίες εξελίχθηκε, εμπόδισαν τη Γερμανία να προσαρμόσει στα μέτρα της μια αποικιακή αυτοκρατορία. Οι αποικιακές της κατακτήσεις ελάχιστα χρησίμευσαν ως διέξοδος στο εξωτερικό της εμπόριο και ως χώροι εξαγωγής κεφαλαίων.

Αλλά η κατάσταση αυτή επέδρασε αντίστοιχα και στον εσωτερικό οικονομικό τομέα, πράγμα που έπαιξε σημαντικό ρόλο μέσα στο πλαίσιο του εθνικοσοσιαλισμού. Με τη σειρά της, η απουσία ενότητας επιδείνωσε τις εσωτερικές ανισότητες που δημιουργήθηκαν από την ιδιαιτερότητα επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής πάνω στους άλλους. Εξαιτίας του πολιτικού ρόλου των μεγάλων γαιοκτημόνων, η εκδιομηχάνιση άρχισε κυρίως σε περιοχές «περιχαρακωμένες» στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού. Παρά την αποτελεσματικότητα, που επεσήμανε και ο Λένιν, του «πρωικού δρόμου» εκκαπιταλισμού της γεωργίας, ο αγροτικός τομέας ακολουθεί με κόπο και από μακριά τον βιομηχανικό κι αυτό γιατί ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής έχει αφήσει σημαντικά κατάλοιπα.

Η ανισομέρεια ανάπτυξης εντείνεται μετά τον πόλεμο, που επέφερε μια μεγάλη οπισθοδρόμηση της γεωργίας. Σ' αντίθεση με τη βιομηχανία, ο συνολικός όγκος της αγροτικής παραγωγής δεν φτάνει το 1929 παρά τα 3/4 της παραγωγής του 1913. Αναπαράγεται λοιπόν η επιδείνωση της ανισόμερης ανάπτυξης μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας που, όπως έδειξε ο Λένιν, συνοδεύει την επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Το γεγονός αυτό, προκαλεί, τελικά, μια χαρακτηριστική «συμπίεση» της εσωτερικής γερμανικής αγοράς, συμπίε-

ση που οξύνεται από το σταθερά υψηλότερο ποσοστό ανεργίας σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Η συμπίεση υπήρξε ιδιαίτερα σοβαρή, λόγω της έλλειψης διεξόδων προς την εξωτερική αγορά.

Τέλος, σ' αυτή την «επανάσταση εκ των άνω», ο ρόλος του κράτους, το οποίο υπό τον Μπίσμαρκ, κατά κάποιον τρόπο την καθοδήγησε, υπήρξε αποφασιστικός. Εκδηλώθηκε δε με τις εξαιρετικά σημαντικές οικονομικές λειτουργίες και τις συστηματικές παρεμβάσεις του κράτους στην οικονομία, σ' όλη τη διάρκεια εκκαπιταλισμού της Γερμανίας. Η γερμανική αστική τάξη παρέμεινε μόνιμα εξαρτημένη από το κράτος, κι έτσι ο τονισμένος οικονομικός ρόλος του τελευταίου της ήταν απαραίτητος. Αλλά ακριβώς στο βαθμό που ο ρόλος του κράτους ήταν αναγκαίος και στο βαθμό που το κράτος καθοδήγησε αυτήν την «εκ των άνω επανάσταση», η σύνολη διαδικασία δεν προχώρησε ανενόχλητα. Ο ρόλος του κράτους δεν μπορούσε να παραδιάσει τα όρια που έθετε η κρατική εξουσία. Στους κόλπους των τάξικών συμμαχιών της κρατικής εξουσίας οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι για λόγους βασικά πολιτικούς και ιδεολογικούς, παρέμειναν για πολύ καιρό μια ξεχωριστή τάξη, κι έπειτα έγιναν μια αυτόνομη μερίδα της αστικής τάξης, κράτησαν για τον εαυτό τους μια θέση σημαντική, δυσανάλογη θα λέγαμε, με την οικονομική τους ισχύ και τη θέση τους στην παραγωγή. Είχαν στη διάθεσή τους, σχεδόν αποκλειστικά το *Reichswehr* (γερμανικό στρατό) αυτόν τον ακρογωνιαίο λίθο του γερμανικού κρατικού μηχανισμού. Εξαιτίας, εξάλλου, και του Συντάγματος της Βαϊμάρης, ο μόνιμα παρεμβατικός ρόλος του κράτους στα καθέκαστα της «εκ των άνω επανάστασης» παρεμπόδιζε το ίδιο το κράτος να επιτελέσει εκείνες τις λειτουργίες που θα άρμοζαν στην ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού, δηλαδή να επέμβει αποφασιστικά υπέρ του χρηματιστικού κεφαλαίου. Μια παρόμοια επέμβαση θα ήταν αναγκαία γιατί στο μεταξύ, εξαιτίας του συνόλου των αντιφάσεων του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού, η κατάσταση του καπιταλισμού χειροτέρευε ταχύτατα.

Γίνεται ήδη ορατή η αδυναμία της Γερμανίας ως κρίκου της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Αυτή η αδυναμία προκύπτει από το σύνολο των αντιφάσεων του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού σε συνάρτηση με τις άλλες χώρες της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Η προηγούμενη «οικονομική» του ανάπτυξη συνιστά ένα ουσιαστικό μέρος αυτής της αδυναμίας, αλλά μόνον εφόσον αντιμετωπίζεται μέσα στο σύνολο των αντινομιών του γερμανικού σχηματισμού. Η αδυναμία αυτή αποκτά νόημα μόνο για την περιοδολόγηση του ιμπεριαλισμού και, στο βαθμό που τοποθετείται μέσα στις αντιφάσεις της μετάδωσης που οδηγεί στην εδραίωση της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

6) Η Ιταλία

Ας έρθουμε τώρα στην ιταλική περίπτωση. Διαφέρει αρκετά από τη γερμανική. Ωστόσο, αν εξετάσουμε τη θέση της Ιταλίας στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα θα γίνει ορατή μια χαρακτηριστική ομοιότητα.

Η ομοιότητα έγκειται ακριβώς στην *αδυναμία* του ιταλικού κρίκου μέσα στην αλυσίδα, αν και δεν οφείλεται στις ίδιες αιτίες. Τα «μεμονωμένα» χαρακτηριστικά των δύο χωρών εμφανίζουν σχετικές ομοιότητες, όμως δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν τη συγγένεια των δύο σχηματισμών. Σημασία έχουν τ' αποτελέσματά τους, που προσδιορίζουν και τη θέση των χωρών στην αλυσίδα. Μ' άλλα λόγια, η ίδια η ιμπεριαλιστική αλυσίδα καθορίζει ομόλογες ιδιότητες των αποτελεσμάτων —αδυναμία των κρίκων— που οφείλονται σε *διαφορετικές* αιτίες για καθεμία από τις δύο περιπτώσεις. Άλλωστε, αυτή η διαφορά δεν χάνει έτσι την αξία της: η διαδικασία εγκαθίδρυσης και λειτουργικής κίνησης του φασισμού στην Ιταλία είναι αισθητά διαφορετική από τη γερμανική.

Στην Ιταλία³ η διαδικασία εκβιομηχάνισης ήρθε πολύ καθυστερημένα, και μόνο γύρω στα 1880 απογειώθηκε. Μέσα στο πλέγμα της εδαφικής και πολιτικής αποσύνθεσης της Ιταλίας, που διαιωνίζονταν από τις συνεχείς ξένες καταλήψεις, η φεουδαρχία (σημαδεμένη από την κυριαρχία του αγροτικού τομέα) πρόβαλε μια αξιοσημείωτη αντοχή. Στις παραμονές του Α' παγκοσμίου πολέμου η Ιταλία είχε ήδη μπει στο ιμπεριαλιστικό στάδιο, με πολύ ειδικό τρόπο ωστόσο. Δεδομένης της σπουδαιότητας του εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου, που χρονικά ανάγεται στην εποχή της Αναγέννησης, και της καθυστέρησης της πρωταρχικής συσσώρευσης στη γεωργία, η διαδικασία εκβιομηχάνισης χαρακτηρίζεται από μια τάση γρήγορης συγχώνευσης του τραπεζικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου και μετατροπής του σε χρηματιστικό· χαρακτηρίζεται επίσης από έναν πολύ υψηλό ρυθμό συγκεντροποίησης. Η διαμόρφωση του μονοπωλιακού βιομηχανικού κεφαλαίου «έρχεται μετά» τη διαμόρφωση του χρηματιστικού κεφαλαίου ως φυσικό επακόλουθο. Το φαινόμενο τούτο, άλλωστε, εντείνεται με τη σημαντική διείσδυση στην Ιταλία του ξένου χρηματιστικού κεφα-

3. Βλ. γι' αυτό, ανάμεσα στ' άλλα: Robert Paris, *Histoire du fascisme en Italie*, 1962, και *Les origines du fascisme*, 1969· R. Romeo, *Risorgimento e capitalismo*, 1959, και του ίδιου συγγραφέα, *Breve storia della grande industria Italiana*, 1967· *La formazione dell'Italia industriale* που δημοσιεύτηκε με την επιμέλεια του Α. Caracciolo, 1963· τέλος, S.B. Clough, *The Economic History of Modern Italy*, 1964.

λαίου που οφείλεται στο προβάδισμα των άλλων χωρών και στην καθυστέρηση του ιταλικού καπιταλισμού: κεφάλαια στην αρχή γαλλικά και βρετανικά, χάρη στην ευνοϊκή γι' αυτά πολιτική του Καβούρ, και στη συνέχεια γερμανικά, μετά την κατάργηση της αναγκαστικής διατίμησης το 1885. Αυτά τα κεφάλαια έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία εκβιομηχάνισης, γιατί ενίσχυσαν την πρόωγη τάση μονοπωλιακής συγκέντρωσης, επιβάλλοντας στο ιταλικό κεφάλαιο και το κράτος μια βαριά χρέωση. Έτσι, ήδη από το 1884, δημιουργούνται οι υψικάμνοι του Terni, που υποστηρίχτηκαν από την *Banca Generale* και το *Credito Mobiliare*, και που κατέστησε την Ιταλία χώρα χαλυδοπαγωγό. Το 1894, ένας γερμανικός χρηματιστικός όμιλος ιδρύει την *Banca commerciale italiana*, της οποίας ο ρόλος υπήρξε στη συνέχεια πολύ σημαντικός. Από το 1902, επιταχύνεται η συγκέντρωση σε τραστ (τραστ Ilva) της σιδηρουργίας, και από το 1920 της βιομηχανίας αυτοκινήτων (εργοστάσια Fiat). Μπορούμε να εννοήσουμε τον πρόωρο χαρακτήρα αυτής της συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης αν πάρουμε υπόψη μας το γεγονός ότι, *στατιστικά*, στο σύνολο του βιομηχανικού τομέα, υπερέχουν ακόμα το εργαστήριο και η βιοτεχνία. Η διαδικασία εντείνεται ακόμη περισσότερο στη διάρκεια του πολέμου.

Την επομένη του πολέμου η Ιταλία περνά μια σοβαρή οικονομική κρίση. Όμως, κι εδώ επίσης, οι συνέπειες του πολέμου εγγράφονται απλώς στις προϋπάρχουσες ρωγμές του οικοδομήματος του ιταλικού κοινωνικού σχηματισμού.

Πράγματι, η διαδικασία αυτή εξειδικεύεται με τη θεμελιακή ανισότητα ανάμεσα στη βιομηχανική ανάπτυξη και τη βραδύτητα της σταθεροποίησης του καπιταλισμού στην ύπαιθρο. Ανισότητα υπάρχει και στη Γερμανία: στην Ιταλία όμως, αποκτά χαρακτήρα *πραγματικού χάσματος*, το οποίο συγκεκριμενοποιείται με το πρόβλημα του *Mezzogiorno* που ανακύπτει. Η ολοκληρωτική σχεδόν απουσία αγροτικής μεταρρύθμισης –ενώ πραγματοποιήθηκε στις δυτικές περιοχές της Γερμανίας– και η διατήρηση του φεουδαρχικού χαρακτήρα των μεγάλων γαιοκτησιών στη νότια περιοχή της χερσονήσου, όχι μόνον επιβραδύνουν το ρυθμό της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, αλλά κυρίως διευρύνουν το χάσμα στις εσωτερικές ανισομέρειες ανάπτυξης και τονίζουν τις δευτερεύουσες επιπτώσεις του στην εσωτερική αγορά και τη βιομηχανία.

Η ιταλική γεωργία που, το 1911, αντιπροσώπευε ακόμα το 55% του συνολικού προϊόντος, ήταν ο μεγάλος νικημένος, γιατί ο πόλεμος έφερε την κατάρρευσή της. Οι επιπτώσεις της κατάρρευσης στη «συμπίεση» της εσωτερικής αγοράς ήταν ακόμα σοβαρότερες, εξαιτίας των απαρχαιωμένων μορφών της γεωργίας. Μόλις το 50% της αγροτικής παραγωγής ήταν εμπορευματοποιημένο πριν τον πόλεμο. Έτσι,

μπολιάζεται κι εδώ, η ιδιάζουσα στο μονοπωλιακό καπιταλισμό επιδείνωση της ανισόμερης ανάπτυξης μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας.

Η ιταλική βιομηχανία, τεχνικά διογκωμένη με τις πολεμικές παραγωγές, βρίσκεται χωρίς διεξόδους αφού μάλιστα, ποτέ δεν ασχολήθηκε έγκαιρα με το πρόβλημα των εμπορικών διεξόδων, μια και μέχρι τότε, δεν της ήταν οικονομικά απαραίτητες. Το πρόωρο και τεχνητό προβάδισμα του ιταλικού χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει μια άλλη συνέπεια: ο «αποικιακός» πόλεμος της Λιβύης αντιστοιχεί σε μια ανάγκη εξαγωγής κεφαλαίων, αλλά κυρίως, όπως υπογραμμίζει ο Γκράμσι, σε πολιτικούς λόγους. Και συγκεκριμένα ήταν μια απόπειρα εγκατάστασης στη Λιβύη των φτωχών αγροτών του Νότου, δηλαδή υπόσχεση για αγροτική μεταρρύθμιση στο αφρικανικό έδαφος.

Το εξωτερικό χρέος της Ιταλίας μέσα σ' αυτό το πλαίσιο έχει καταστροφικές πλευρές: μετά τον πόλεμο επειδή η πρόωρη συγχώνευση του χρηματιστικού κεφαλαίου σημαδεύει εξ αρχής τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, το βιομηχανικό κεφάλαιο διαθέτει ένα πολύ μικρό περιθώριο αυτόνομης δράσης για την προσαρμογή και την προώθηση της βιομηχανίας. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου και το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού μεγαλώνουν.

Τα ρήγματα λοιπόν στον ιταλικό κοινωνικό σχηματισμό, όχι μόνο δεν πρωτοεμφανίζονται με τον πόλεμο, αλλά ανάγονται στην ίδια τη διαδικασία της δημοκρατικής αστικής επανάστασης στην Ιταλία. Πρόκειται για το πασίγνωστο πρόβλημα του Risorgimento, του οποίου ο Γκράμσι μας άφησε την ακριβή κάτοψη, παρά κάποιες ανεπάρκειες στην ανάλυσή του. Ας σημειώσουμε άλλωστε ότι η διαμάχη σχετικά με το Risorgimento κάθε άλλο παρά έχει τερματιστεί.⁴

4. Τα κείμενα του Γκράμσι γι' αυτό το θέμα βρίσκονται κυρίως στα έργα του «Il Risorgimento» και «Alcune note sulle questione meridionale» στο *Œuvres choisies* αλλά και στο «Note di Macchiavelli sulla Politica e sulla Stato moderno» στο *Cahiers de prison*. Για μια συνολική εικόνα της ανοιχτής διαμάχης στην Ιταλία σχετικά με τις απόψεις του Γκράμσι, βλ. Α. Pizzorno, «A propos de la méthode de Gramsci...» στο *L'homme et la société*, αρ. 8, σ. 161 κ.ε. Η διαμάχη επικεντρώνεται στο εξής ζήτημα: Ο Γκράμσι συνέδεσε την αδυναμία της ιταλικής αστικής τάξης να παίξει ηγεμονικό ρόλο και με το γεγονός ότι δεν μπόρεσε και δεν ήξερε να επιβάλει την αγροτική μεταρρύθμιση και να κερδίσει έτσι την υποστήριξη ορισμένων μεσαίων τάξεων και στρωμάτων του αγροτικού κόσμου κατά το πρότυπο της γαλλικής αστικής τάξης. Μερικοί νομίζουν –κι ιδιαίτερα ο Ρομέο– ότι ο Γκράμσι εννοούσε μια απλή οικονομική αδυναμία της ιταλικής αστικής τάξης, ότι δηλαδή δεν μπορούσε να σταθεροποιήσει τη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου με βάση την αγροτική μεταρρύθμιση. Και χαριτο-

Η εξέλιξη της δημοκρατικο-αστικής επανάστασης εντάσσεται στο μεγάλο αντεπαναστατικό κίνημα που ακολούθησε τις αναταραχές του 1848 στην Ευρώπη. Τη στιγμή αυτή η ιταλική αστική τάξη είναι πολύ αδύνατη, και οικονομικά ανίσχυρη, αφού η κατάστασή της ήταν υποδεέστερη από την οικονομική κατάσταση της γερμανικής μπουρζουαζίας. Στη δοσμένη συγκυρία, ο ιστορικός ρόλος του Καβούρ συνίσταται στο ότι έθεσε σε κίνηση τη διαδικασία της εθνικής ενοποίησης. Για το σκοπό αυτό σφυρηλατεί τη συμμαχία ανάμεσα στην ανερχόμενη αστική τάξη του Βορρά και τη μεγάλη γαιοκτησία (φεουδαρχικού βασιικά χαρακτήρα) του Νότου. Αν ο ρόλος του Μπίσμαρκ έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι ώθησε «από τα πάνω» τη γερμανική αστική τάξη να πάρει την πολιτική εξουσία, ο ρόλος του Καβούρ συνίσταται στο ότι δημιούργησε επιπλέον το οικονομικό υπόβαθρο για την ιταλική αστική τάξη: «κατασκεύασε τους κατασκευαστές», όπως έλεγε ο Γκράμσι.

Αυτή η διαδικασία στους κόλπους της συμμαχίας δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μονάχα με την καίρια πολιτική επικράτηση της αστικής τάξης πάνω στους γαιοκτήμονες του Νότου – περίπτωση διαφορετική από τη Γερμανία. Ιδού ακριβώς τι πέτυχε ο Καβούρ και εδραίωσε ο Κρίσπι (Crispi). Στην πραγματικότητα, η διαδικασία οικονομικής εδραίωσης της αστικής τάξης δεν μπορεί να συντελεστεί κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, παρά χάρη στο διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας. Ο άλλος δρόμος, δεδομένου του φεουδαρχικού χαρακτήρα της μεγάλης αγροτικής γαιοκτησίας, ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, δηλαδή μια γερή στήριξη της αστικής τάξης πάνω στην αγροτιά. Δρόμος ανάλογος με την γιακωβίνικη πορεία στη Γαλλία, φραγμένος όμως. Στην Ιταλία, η μη πραγματοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν ακριβώς το αντίτιμο που πλήρωσε η ιταλική αστική τάξη στη μεγάλη γαιοκτησία για να έχει το αντάλλαγμα της πολιτικής υπεροχής. Αυτή η υπεροχή επέτρεψε την οικονομική εδραίωση της αστικής τάξης, αλλά σε βάρος της γεωργίας. Στο πλαίσιο της συμμαχίας συγκεκριμενοποιήθηκε, η αυξανόμενη αντίθεση ανάμεσα στην αστική τάξη και τη μεγάλη γαιοκτησία. Και ήταν πολύ βαθύτερη απ' όσο στη Γερμανία.

Συντηρητική επανάσταση κατά τους μεν, επανάσταση της αστικής τάξης «που δεν ήξερε, ούτε θέλησε να ολοκληρώσει τη νίκη της» κα-

---

λογώντας υποστηρίζουν ότι η συσώρευση έγινε απλούστατα κατά το πρότυπο του «πρωσικού δρόμου», όπως έλεγε ο Λένιν. Όμως, κι αυτό έχει σημασία: θα έπρεπε να δούμε ότι ο Γκράμσι ανέλυε το θέμα σαν πολιτικό ζήτημα.

τά τον Ένγκελς, *παθητική επανάσταση* κατά τον Γκράμσι. Παθητική επανάσταση, που η ίδια η ονομασία της δείχνει τη συγγένεια με την επανάσταση «εκ των άνω» του Μπίσμαρκ –συγγένεια που επεσήμανε και ο Γκράμσι– αλλά διαφορετική απ' αυτήν: η ιταλική αστική τάξη επωφελείται απ' το πλατύ λαϊκό κίνημα, και *παρά την αδυναμία της*, βρίσκει πρόσβαση προς την πολιτική εξουσία, προσφέροντας, όμως στους γαιοκτήμονες την εγγύηση για τη ριζική κατάπνιξη του λαϊκού κινήματος. Τα χαρακτηριστικά της ιταλικής διαδικασίας εξηγούν την παρουσία κινήματων γιακωβίνικου τύπου, όπως του «Κόμματος Δράσης» του Ματσίνι (Mazzini) και του γαριβαλδινού κινήματος: ταυτόχρονα εξηγούν την αδυναμία των κινήματων αυτών ν' αποκτήσουν μια πραγματική επιρροή πάνω στην ιταλική αστική τάξη.

Η ανισομέρεια ανάπτυξης Βορρά και Νότου εξηγεί επίσης γιατί δεν ολοκληρώθηκε η *εθνική ενοποίηση*. Η μη ολοκλήρωση, ενώ ήταν το πολιτικό αποτέλεσμα της οικονομικής ανισότητας, με τη σειρά της, οξύνει την ανισότητα μέσα από πολιτικοϊδεολογικούς μηχανισμούς. Όπως έδειξε ο Γκράμσι, η απουσία μιας ηγεμονικής αστικής τάξης καθόρισε την αδυναμία του εθνικού κράτους. Η φυσιογνωμία του ιταλικού κράτους διαιωνίζει κατά κάποιον τρόπο την κυριαρχία του Βορρά πάνω στο Νότο και αποκλείει τον τελευταίο από την πολιτική ζωή του έθνους. Αυτή η διαδικασία άλλωστε, που εκφράζει την αντίθεση: αστική τάξη-μεγαλογαιοκτήμονες, μεταφράστηκε σε πολιτικοϊδεολογική αντίθεση ανάμεσα στις λαϊκές μάζες του Βορρά, κυρίως την εργατική τάξη, και τις λαϊκές μάζες του Νότου, κυρίως τη φτωχή αγροτιά.⁵ Επειδή η «ιταλική ενότητα» πραγματοποιείται σε βάρος των αγροτιστών και ενάντια στον Πάπα, ο τελευταίος απαγόρευσε, μέχρι και τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, τη συμμετοχή των καθολικών στην πολιτική ζωή του έθνους. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες του Νότου διατήρησαν για καιρό –ώς το 1921– την ισπανική υπηκοότητα και δεν έχασαν την ευκαιρία να επισείουν το φάσμα του αυτονομιστικού κινήματος.

Είναι αλήθεια ότι το εθνικό ιταλικό κράτος υπήρξε πολύ συγκε-

---

5. «Ένα άλλο στοιχείο που επιτρέπει να κρίνουμε την πραγματική εμβέλεια της ιδεολογικά ενωτικής πολιτικής του Κρίσπι, είναι το σύνολο των αισθημάτων που δημιουργήθηκαν στο Βορρά σε σχέση με το Νότο. Η “μυξέρια” του Νότου είναι ανεξήγητη ιστορικά για τις λαϊκές μάζες του Βορρά. Δεν καταλάβαιναν ότι η ενότητα δεν δημιουργήθηκε πάνω σε βάση ισότητας αλλά με την κυριαρχία του Βορρά πάνω στο Νότο, σύμφωνα με τον εδαφικό συσχετισμό πόλης-υπαίθρου, ότι δηλαδή ο Βορράς ήταν μια “ρουφήχτρα” που πλούτιζε σε βάρος του Νότου, και ότι η οικονομική του άνθιση είχε άμεση σχέση με την ένδεια της οικονομίας και της γεωργίας του Νότου» (Gramsci, *Œuvres choisies*, σσ. 356-371).

ντρωτικό και γραφειοκρατικό· ήταν το μοναδικό μέσο διατήρησης μιας παραπαίουσας εθνικής ενότητας (ο συγκεντρωτισμός του γαλλικού κράτους οφειλόταν, σε τελείως διαφορετικούς λόγους). Ωστόσο, ο συγκεντρωτισμός του ήταν ένα απλό πλέγμα απλωμένο πάνω στις διοικητικές περιφέρειες που διατηρούσαν μεγάλη πολιτική και διοικητική τοπική αυτονομία. Η αυτονομία επέτρεψε στους μεγάλους γαιοκτήμονες να κρατήσουν την οικονομική και πολιτικοϊδεολογική κυριαρχία τους πάνω στην αγροτιά του Νότου και ταυτόχρονα ν' αντισταθούν στη στρατηγική της αστικής τάξης του Βορρά. Η οργάνωση της εθνικής ενότητας που συντελείται χάρη στην ιδιαίτερη μορφή του ιταλικού κράτους και σε όφελος του Βορρά ήταν περισσότερο απαραίτητη, αφού η ιταλική αστική τάξη, μέσα στη διαδικασία εκδιομηχάνισης, σε μεγάλο βαθμό εξαρτήθηκε από την οικονομική παρέμβαση –ιδίως φορολογική και δασμολογική– του κράτους.

Διαπιστώνουμε λοιπόν, φαινόμενα συγγενή στην Ιταλία και στη Γερμανία. Και θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλα συμβαίνουν λες και οι δυο αυτές χώρες προσπέρασαν τη φάση του φιλελεύθερου κράτους. Ωστόσο, εξαιτίας της αντίθεσης των μεγάλων γαιοκτημόνων σε μέτρα που έθιγαν τα συμφέροντά τους, ούτε εδώ τα πράγματα προχώρησαν ανενόχλητα. Η κατάσταση επιδεινώνεται απ' αυτήν την άποψη μετά το τέλος του πολέμου, όταν οι λαϊκές τάξεις κατακτούν ουσιαστικά πολιτικά προνόμια, σε μια στιγμή όπου η αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους σε όφελος της αστικής τάξης γίνεται γι' αυτήν ζήτημα ζωής ή θανάτου.

Η Ιταλία λοιπόν παρουσιάζεται στο τέλος του πολέμου ως χώρα «καθυστερημένη» σε σχέση με τους υπόλοιπους κρίκους της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, και ταυτόχρονα «προχωρημένη» σε σχέση με τον εαυτό της. Το προβάδισμά της, δηλαδή η πρόωγη και τεχνητή χρηματιστική συγκέντρωση, κοντά στ' άλλα, είναι το αποτέλεσμα της «καθυστερήσής» της σε σχέση με άλλους κρίκους. Αλλά, αυτές οι καθυστερήσεις και τα προβάδισματα δεν είναι παρά ο ρυθμός της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας και αποκτούν σημασία μόνον αν ενταχθούν στο σύνολο των πολιτικών και ιδεολογικών δεσμών αυτής της αλυσίδας, επομένως στο σύνολο των δεδομένων του ιταλικού κοινωνικού σχηματισμού.

Κάπως έτσι θα εντοπίσουμε την αδυναμία του ιταλικού κρίκου στη φάση μετάβασης προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Στην ιταλική περίπτωση η αδυναμία δεν οφείλεται στους ίδιους λόγους στους οποίους οφείλεται στη Γερμανία. Και στις δύο όμως περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι ο ιδιαίτερος ρυθμός συσώρευσης αντιφάσεων που θα δράσουν στη συγκυρία της πάλης των τάξεων.

Αυτές οι διαπιστώσεις γίνονται σαφέστερες αν συγκρίνουμε τον

γερμανικό και ιταλικό κρίκο με άλλες μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού της εποχής, τη Γαλλία, την Αγγλία, τις ΗΠΑ. Κι αυτές επίσης έχουν προσβληθεί από τη διαδικασία μετάβασης προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και τις «οικονομικές κρίσεις». Δεν διαπιστώνουμε όμως την ίδια συσσώρευση αντιφάσεων που χαρακτηρίζει τη Γερμανία και την Ιταλία. Ιδιαίτερα στο επίπεδο της κρατικής εξουσίας, των κρατικών μορφών και μηχανισμών, η διαδικασία της εθνικής ενότητας δεν παρουσιάζει πουθενά ρωγμές που να έχουν το αντίστοιχό τους στη Γερμανία και την Ιταλία. Με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία το κέντρο της αδυναμίας φαίνεται να μετατοπίζεται προς την Ισπανία, η οποία εξάλλου παρουσιάζει, μια «οικονομική» ανάπτυξη διαφορετική από εκείνη των δύο χωρών. Η Ισπανία θα γίνει, λοιπόν, με τη σειρά της κόμβος των ιμπεριαλιστικών αντιφάσεων στον ευρωπαϊκό χώρο: η εδραίωση του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού είναι ένας ουσιαστικός παράγοντας, καθώς ξέρουμε, της αδυναμίας του ισπανικού κρίκου.

3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΩΝ ΦΑΣΙΣΜΩΝ ΚΑΙ Η ΔΙΕΘΝΗΣ

α) Η γενική αντίληψη και οι διαδοχικές καμπές στην πολιτική της Διεθνούς. Το ζήτημα της περιόδου και των φάσεων της ταξικής πάλης

Πρέπει να σταθούμε τώρα στις αναλύσεις της Γ' Διεθνούς. Μας εκπλήσσει πραγματικά το γεγονός ότι η Διεθνής δεν μπόρεσε να συλλάβει σωστά την ιμπεριαλιστική αλυσίδα και να εντοπίσει τη σχετική αδυναμία των διαφόρων κρίκων της. Αυτή η ανεπάρκεια της Διεθνούς είναι έκδηλη κυρίως στις διακρίσεις που έκανε μεταξύ Ιταλίας και Γερμανίας, πράγμα που την οδήγησε στο να υποτιμήσει τον κίνδυνο του φασισμού στη Γερμανία: δεν μπόρεσε να εντοπίσει τη συγγένεια των δύο περιπτώσεων, που έγκειται ακριβώς στη σχετική τους αδυναμία στο εσωτερικό της αλυσίδας.

Όπως το αναγνώρισε ο Δημητρώφ (Dimitroff), με την έκθεσή του στο 7ο Συνέδριο της Διεθνούς το 1935:

«Σ' αυτήν τη σειρά των ιδεών, δεν μπορούμε να παραλείψουμε πολυάριθμα λάθη των κομμουνιστικών κομμάτων, λάθη που εμπόδισαν την πάλη μας κατά του φασισμού. Υπήρχε στις γραμμές μας μια απαράδεκτη υποτίμηση του φασιστικού κινδύνου, υποτίμηση που δεν έχει μέχρι σήμερα εξαφανιστεί παντού. Υπήρχαν κάποτε στα κόμματά μας απόψεις του είδους: "η Γερμανία δεν είναι Ιταλία". Μ' άλλα λόγια, ο φασισμός μπόρεσε να νική-

σει στην Ιταλία, αλλά η νίκη του είναι αδιανόητη στη Γερμανία, δεδομένου ότι η χώρα έχει υψηλή βιομηχανική ανάπτυξη, μεγάλη πολιτιστική καλλιέργεια, πλούσια σαραντάχρονη παράδοση του εργατικού κινήματος. Ο φασισμός ήταν, τάχα, αδιανόητος στη Γερμανία. Υπήρχαν επίσης και υπάρχουν ακόμη σήμερα, απόψεις του εξής είδους: στις χώρες της “κλασικής” αστικής δημοκρατίας, δεν υπάρχει έδαφος για τον φασισμό. Αυτές οι απόψεις συνέβαλαν και συμβάλλουν στη μείωση της επαγρύπνησης εμπρός στον φασιστικό κίνδυνο και παρεμπόδισαν την κινητοποίηση του προλεταριάτου στην αντιφασιστική του πάλη».¹

Έχει σημασία να δούμε γιατί η Διεθνής δεν περιέμενε τον φασισμό στη Γερμανία, πράγμα που σχετίζεται με την ερμηνεία που είχε δώσει για τον ιταλικό φασισμό. Κατά την Γ΄ Διεθνή ο φασισμός ήρθε στην Ιταλία επειδή ο καπιταλισμός της έπασχε από οικονομική καθυστέρηση: άρα, το φαινόμενο δεν θα μπορούσε να επαναληφθεί στη Γερμανία, εξαιτίας της οικονομικής προόδου αυτής της εξαιρετικά εκβιομηχανισμένης χώρας. Τούτες τις σκέψεις εξέφραζε πολύ καλά ο Μαρτίνωφ (Martinov), ακόμη το 1929: «Ο φασισμός [...] θα είναι ο κύριος εχθρός μας στις ημιαγροτικές και καθυστερημένες χώρες».² Η ίδια ερμηνεία κυριάρχησε στο 4ο Συνέδριο (1922-23) όταν ο Ζινόβιεφ (Zinoviev), αντικρούοντας τον Μπορντίγκα (Bordiga) και τον Ράντεκ (Radek) ερμήνευε τον φασισμό ως κίνημα αντιπροσωπευτικό των αγροτιστών.³ Η οικονομιστική αντίληψη για την ιμπεριαλιστική διαδικασία φαίνεται έτσι ενισχυμένη και από μια αντίληψη εξελικτισμού που αδυνατεί να συλλάβει τα σύνθετα προβλήματα της ανισόμερης ανάπτυξης. Η τελευταία δεν μπορεί πραγματικά να επισημανθεί παρά στο βαθμό που έχουμε σωστά καθορίσει την αλυσίδα.

Θα λέγαμε λοιπόν, ότι σύμφωνα μ' αυτήν την αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό, η διαδικασία ανάπτυξης νοείται ως γραμμική οικονομική εξέλιξη, ενώ η αδυναμία της κάθε χώρας υπολογίζεται ανάλογα με την «καθυστερέση» ή το «προβάδιμά» της στην κλιμάκωση της οικονομικής προόδου. Ο φασισμός θα ερχόταν στην Ιταλία γιατί ήταν, σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, μια καθυστερημένη –«αδύνατη»– χώρα, όπως ακριβώς η επανάσταση θα ερχόταν στη Ρωσία γιατί ήταν η πιο καθυστερημένη –«αδύνατη»– οικονομικά χώρα.

Όμως, η αδυναμία του ιταλικού κρίκου δεν οφειλόταν σε μια παρόμοια «καθυστερέση» που σημείωνε, άλλωστε, ο Ε. Βάργκα (Varga),

1. Dimitrov, *Oeuvres choisies*, Éditions Sociales, σ. 51.

2. Αναφορά στην 9η Ολομέλεια της ΚΔ, Ιούλιος 1929.

3. Αναφορά του Ζινόβιεφ, στο *Protokoll des vierten Kongresses der K.I.*, 1923, σ. 897 κ.ε.

ο γνωστός οικονομολόγος της Διεθνούς, θέτοντας από τη σκοπιά του το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού:

«Η ανάπτυξη του καπιταλισμού παρουσιάζει τα τελευταία δέκα χρόνια μερικές πολύ ενδιαφέρουσες στιγμές. Η Ιταλία είναι η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή δύναμη που με σημαντική καθυστέρηση πέρασε στη σύγχρονη καπιταλιστική ανάπτυξη· ωστόσο, σ' ένα συντομότερο χρονικό διάστημα απέκτησε ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα. [...] Η δεύτερη ιδιομορφία της ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ιταλία συνίσταται στο γεγονός ότι η δικτατορία της αστικής τάξης προσέβαλε την ιδιότυπη μορφή του φασισμού. Και το ερώτημα που ανακύπτει είναι σε ποιο βαθμό αυτό το πολιτικό σύστημα ευνοεί ή όχι την ανάπτυξη του ιταλικού καπιταλισμού σε σχέση με τις άλλες χώρες...»⁴

Είναι ανώφελο να παραθέσουμε εδώ τις αναλύσεις της Διεθνούς και κυρίως του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος, που υποστηρίζουν ότι ο εθνικοσοσιαλισμός δεν μπορεί να πάρει την εξουσία: θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε. Αυτό που εκπλήσσει εκ των υστέρων είναι η κυριολεκτικά καταπληκτική τύφλωση που έδειξαν οι κομμουνιστές ηγέτες: δεν περίμεναν τον φασισμό σε μια χώρα «σε υψηλό βαθμό εκβιομηχανισμένη» και οικονομικά προηγμένη, δηλαδή μια χώρα «ισχυρή».

Αλλά οι συνέπειες αυτής της αντίληψης πάνε πολύ πιο μακριά. Κι εδώ τα πράγματα είναι ολοκάθαρα. Ο εξελικτικός οικονομισμός μπορεί θαυμάσια να οδηγήσει σε μια εκτίμηση της συγκεκριμένης κατάστασης ακριδώς αντίθετη –και το ίδιο λαθεμένη– από αυτήν που είχε άλλοτε γίνει. Αν κάνουμε ένα χρονικό άλμα θα δούμε τι λεγόταν για τον εθνικοσοσιαλισμό μετά την επικράτησή του. Κανείς, ίσως, δεν το εξέφρασε καλύτερα από τον Β. Πηκ (Pieck): ο εθνικοσοσιαλισμός θα ερχόταν στην «πιο αναπτυγμένη βιομηχανικά ευρωπαϊκή χώρα», ακριδώς εξαιτίας, αυτού του οικονομικού προβαδίσματος.⁵ Οι συνθήκες που θεωρήθηκαν άλλοτε αιτία για να μην επικρατήσει ο φασισμός σε μια χώρα, τώρα παρουσιάζονται ως αιτία της νίκης του.

Ποιο επιχείρημα παρεμβάλλεται σ' αυτήν την επιχείρηση αντιστροφής; Η οικονομική πρόοδος έκανε, έλεγαν, τη Γερμανία χώρα με τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη, και συνάμα με τη «μεγαλύτερη σα-

4. Στο *Imprekorr* (συντομογραφία του οργάνου της Κομντέρν, *Internationale Presse-Korrespondenz*), γερμανική έκδοση, 4.8.1927.

5. Έκθεση στην 13η Ολομέλεια της Κομντέρν το 1933, στο *Der Faschismus in Deutschland*, εισηγήσεις και αποφάσεις της 13ης Ολομέλειας της Κομντέρν, 1934, σ. 89 κ.ε.

θρότητα και αποσύνθεση του καπιταλισμού της». Ολόκληρη η κατασκευή δασίζεται στο σόφισμα της μηχανικής αποσύνθεσης του καπιταλισμού, αποσύνθεση όπου εκκολάπτεται, κατά κάποιον τρόπο σε κλειστό κλουβί, η θαυματουργή αντίφαση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Το οικονομικό προβάδισμα, λοιπόν, στην εξέλιξη ενός κοινωνικού σχηματισμού μέσα σε μια γραμμική οικονομική διαδικασία θα αποτελεί και τη θανάσιμη αδυναμία του. Σ' αυτήν την «αδυναμία» της «οικονομικής ισχύος» της Γερμανίας θα ανταποκρινόταν ο φασισμός. Ξέρουμε όμως ότι πρόκειται για την αντίληψη του οικονομισμού-εξελικτισμού της Β' Διεθνούς που περίμενε την επανάσταση στη Γερμανία επειδή οικονομικά ήταν ώριμη μα και σαθρή. Την αντίληψη αυτή αντέκρουσε ο Λένιν με τη δική του για τον ασθενέστερο κρίκο.

Ας υπενθυμίσουμε πάντως, προς το παρόν, ότι η σχετική αδυναμία του γερμανικού κρίκου μέσα στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα δεν οφειλόταν αποκλειστικά ούτε στην οικονομική κατάσταση, ούτε δέβαια σε μια «οικονομική πρόοδο» όπως την εννοούσε η Διεθνής.

Τέλος, θα έπρεπε ακόμα να σταθούμε, προτού αρχίσουμε τη διερεύνηση της συγκυρίας της ταξικής πάλης που οδήγησε στον φασισμό, πάνω σε μερικά πρόσθετα προβλήματα σχετικά με το ιμπεριαλιστικό στάδιο.

Οι ακόλουθες σκέψεις θα δείξουν την ανάγκη ν' αναφέρεται κανείς στη συγκεκριμένη κατάσταση της ταξικής πάλης για να εξηγήσει το φασιστικό φαινόμενο, το οποίο δεν ανάγεται σε κάποια αναπόδραστη αναγκαιότητα της «οικονομικής» ανάπτυξης του καπιταλισμού. Θα δούμε, επίσης, με ποιον τρόπο ο οικονομισμός οδήγησε τη Διεθνή σε μια απόκρυψη της αλυσίδας και της θέσης των κρίκων της και παράλληλα σε μια μόνιμη, θεωρητική και πολιτική υποτίμηση του ρόλου της ταξικής πάλης μέσα στο ρυθμό και την κατεύθυνση της ανάπτυξης του ιμπεριαλισμού. Και για να βρούμε τη ρίζα των προβλημάτων, θα σημειώσουμε πως ο Λένιν, περιγράφοντας τον ιμπεριαλισμό ως ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, τον χαρακτήρισε «παρασιτικό και αποσυντεθειμένο καπιταλισμό», ή ακόμα: «απ' όλα όσα έχουν λεχθεί πιο πάνω για την οικονομική φύση του ιμπεριαλισμού προκύπτει ότι πρέπει να τον θεωρήσουμε ως μεταβατικό καπιταλισμό, ή ακριβέστερα, ως καπιταλισμό σε κατάσταση αγωνίας».⁶ Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ποια είναι η σωστή εκτίμηση αυτών των αναλύσεων του Λένιν που είχαν μια ανυπολόγιστη σπουδαιότητα και ποια ήταν η εξέλιξη της Διεθνούς σε σχέση μ' αυτήν την εκτίμηση.

Καταρχήν, οι διευκρινίσεις του Λένιν αποτελούν στοιχείο της έντο-

6. Lénine, *ibid*, σ. 323 κ.ε.

νης πολεμικής που εξαπέλυσε εναντίον ορισμένων αντιλήψεων του Κάουτσκυ (Kautsky) και της Β' Διεθνούς για τον ιμπεριαλισμό. Σύμφωνα με τον Κάουτσκυ, η εποχή του ιμπεριαλισμού θα κατέληγε στον «υπεριμπεριαλισμό», δηλαδή σε μια εποχή ειρηνική, τόσο για την «εθνική» πάλι των τάξεων όσο και για τις σχέσεις ανάμεσα στα κράτη-έθνη, μέσα από μια αρμονική συνεννόηση των κυρίαρχων τάξεων και των κρατών στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας. Ο Κάουτσκυ περιέγραφε ένα στάδιο στο οποίο ο καπιταλισμός θα είχε ξεπεράσει τις οικονομικές αντιθέσεις του ανταγωνιστικού καπιταλισμού εδραιώνοντας έτσι την οριστική του ισορροπία.

Ο Λένιν πολεμώντας την αντίληψη αυτή με το δίκιο του βάζει τις φωνές και μ' οξυδέρκεια δείχνει ότι ο ιμπεριαλισμός όχι μόνο δεν αίρει, αλλά επιδεινώνει τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού διατηρούνται στο καπιταλιστικό στάδιο με νέα μορφή, μορφή αναπτυσσόμενης έντασης, πράγμα που οδηγεί, κατά τον Λένιν, σε μια επιδείνωση, με νέες και οξύτερες μορφές, της πάλης των τάξεων.

Αλλά ας δούμε, κάνοντας για λίγο ένα άλμα στο χρόνο, τις αναλύσεις στις οποίες καταλήγει η Γ' Διεθνής πάνω σ' αυτό το θέμα, κυρίως από το 5ο Συνέδριο και μετά (1924). Θα λέγαμε χωρίς φόβο υπερβολής, ότι φέρουν τη σφραγίδα του οικονομισμού. Ο οικονομισμός έδωσε μια γενική χροιά στις αναλύσεις της που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «οικονομιστικός καταστροφισμός». Και πρώτιστα, ο οικονομισμός της Διεθνούς συνίσταται στο ότι ενοούνται οι «παραγωγικές δυνάμεις» σε βάρος των *παραγωγικών σχέσεων*, πράγμα που κατά δεύτερο λόγο συνοδεύεται, από μια οικονομιστική-τεχνικιστική αντίληψη της παραγωγικής διαδικασίας και των «παραγωγικών δυνάμεων», γιατί εξετάζονται ανεξάρτητα από τις παραγωγικές σχέσεις. Μ' αυτόν τον τρόπο (κι εδώ βρίσκεται ο κόμπος του προβλήματος) είναι αδύνατο να εντοπίσουμε σωστά τη διάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας και του πεδίου της ταξικής πάλης. Η πάλη των τάξεων φαλκιδεύεται, με την έννοια ότι υποδιβάζεται σε μια «οικονομική διαδικασία» μηχανιστικής χροιάς, στην οποία αποδίδονται τα πρωτεία της ιστορικής εξέλιξης. Ωστόσο, ξέρουμε πως ο Λένιν και ο Μάο επέμεναν επανειλημμένα στο γεγονός ότι, ενώ ο οικονομικός παράγοντας, σε τελευταία ανάλυση, έχει τον προσδιοριστικό ρόλο –βασική αντίφαση– η ταξική πάλη, δηλαδή τελικά, η πολιτική, η πολιτική πάλη των τάξεων κατέχει τα πρωτεία στην ιστορική διαδικασία. Δεν θα επιμείνω περισσότερο σ' αυτήν την υποτίμηση στην οποία οδηγεί ο οικονομισμός. Η υποτίμηση, όμως, του ρόλου της ταξικής πάλης εξηγεί κι ένα άλλο πόρισμα του οικονομισμού: την απουσία πολιτικής γραμμής που να λειτουργεί σε συνάρτηση με τις μάζες.

1. Πραγματικά, η υποβάθμιση του ρόλου της πάλης των τάξεων δεν επέτρεψε στη Γ' Διεθνή να προσδιορίσει σωστά ότι ορισμένες πλευρές της ανάπτυξης του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού εμφανίζονται ως ενύπαρκτες τάσεις. Ο ίδιος ο χαρακτήρας μιας ιστορικής τάσης, όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, διέπεται σε τελευταία ανάλυση από το γεγονός ότι η οικονομική διαδικασία υπερπροσδιορίζεται από την πάλη των τάξεων που πάντα κατέχει τα πρωτεία.

Ας πάρουμε ένα απλό παράδειγμα που έπαιξε σημαντικό ρόλο στις αναλύσεις της Γ' Διεθνούς σχετικά με την περίοδο των φασισμών: η *πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους*, που κατά τον Λένιν διέπει την εξαγωγή κεφαλαίων στο ιμπεριαλιστικό στάδιο. Ο οικονομιστικός καταστροφισμός της Γ' Διεθνούς, που προβλέπει την επικείμενη αποσύνθεση του καπιταλισμού στις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού, θεμελιώνεται κυρίως στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Η Διεθνής αντιλαμβάνεται αυτήν την τάση ως «αναπόδραστο νόμο» της ιμπεριαλιστικής διαδικασίας.

Όμως, καθώς παρατηρεί ο Μπετελέμ (Bettelheim), εδώ πρόκειται για «μια τάση ιστορική κι όχι ιστορικό νόμο. Δεν δείχνει το μέλλον προς το οποίο πορεύεται αναπόφευκτα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ένα μέλλον όπου το ποσοστό κέρδους θα τείνει προς το μηδέν σημαίνοντας έτσι τις “τελευταίες ώρες” ενός τρόπου παραγωγής στο εξής καταδικασμένου».⁷ Η τάση δείχνει την ανάπτυξη της αντίφασης που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και που αναπαράγεται μαζί με τις συνθήκες της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής. Όπως έχει υποδείξει ο Μαρξ, η αντίφαση αναπαραγόμενη είναι δυνατόν να προκαλέσει *αντιφατικά αποτελέσματα*, αποτελέσματα που θα δράσουν ως αιτίες ικανές να αντισταθμίσουν ή ακόμα και να εξαλείψουν «για ένα διάστημα» τις επιπτώσεις της τάσης.

Τελικά, κι εδώ βρίσκεται το κεφαλαιώδες σημείο, η αναπαραγωγή της αντίφασης μέσα στα αντιφατικά της αποτελέσματα και οι επιπτώσεις των τελευταίων πάνω στην ιστορική τάση εξαρτώνται από την *πάλη των τάξεων*. Γνωρίζουμε πως η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους συνοδεύεται πάντοτε από την *τάση ανόδου του ποσοστού της υπεραξίας*. Αυτό το εξισορροπητικό αποτέλεσμα εξαρτάται με τη σειρά του από το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, *επομένως από το ποσοστό εκμετάλλευσης*. Προβάλλει λοιπόν το ακόλουθο ερώτημα: Ός ποιο σημείο, σε ποια συγκεκριμένη συγκυρία και με ποια μέσα μπορεί η κυρίαρχη τάξη να εκμεταλλεύεται τις κυριαρχούμενες,

7. Πρόλογος στο: P.A. Sweezy και P.M. Baran, *Le capitalisme monopoliste...*, ό.π., 1968, σ. 15 κ.ε.

δηλαδή ως πού και πώς οι τελευταίες θ' αφεθούν ενδεχομένως να είναι αντικείμενα εκμετάλλευσης σε εθνικό αλλά και σε διεθνικό επίπεδο; Το ερώτημα μπορεί απλούστατα να εντοπίσει το όριο της τάσης, δηλαδή τον ιστορικό της ρυθμό. Μόνον αν αγνοήσουμε την ταξική πάλη θα καταλήξουμε στον οικονομιστικό καταστροφισμό διαστρεβλώνοντας αυτό που εννοούσε ο Λένιν όταν μιλούσε για τον καπιταλισμό που σαπίζει και αγωνιά.

2. Σχετικά με τον οικονομιστικό καταστροφισμό, μπορούμε να ανατρέξουμε και σ' άλλα παραδείγματα εκτός από την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους, όπως π.χ. στην *ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων*, εξίσου αποκαλυπτική.

Γνωρίζουμε πως για τον Μαρξ αυτό το ζήτημα δεν έχει κανένα απολύτως νόημα όταν αντιμετωπίζεται «μεμονωμένα». Το ζήτημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αποκτά νόημα μόνο σε συνάρτηση με τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και, μ' αυτό, μόνο μέσα από την αντίφαση υποδομής (παραγωγική διαδικασία: συνδυασμός παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων) και εποικοδομήματος που δεν «ανταποκρίνεται» πλέον σ' αυτήν την ανάπτυξη. Αν ως εποικοδόμημα εννοούμε κυρίως τις νομικοπολιτικές και ιδεολογικές μορφές, είναι φανερό ότι η αντίφαση αφορά άμεσα το *πεδίο της πάλης των τάξεων*. Το εποικοδόμημα δεν είναι ένα απλό περιβλήμα της διαδικασίας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά παρεμβαίνει αποφασιστικά στην παραγωγική διαδικασία. Η αντίφαση ανάμεσα σ' αυτά τα «τοπογραφικά» σύμβολα (υποδομή και εποικοδόμημα) εξαρτάται από την πάλη των τάξεων. Η αναντιστοιχία υποδομής και εποικοδομήματος δεν προδιαγράφει μηχανιστικά ένα οποιοδήποτε καταστροφικό μέλλον του κοινωνικού σχηματισμού. Η έκρηξη της αντίφασης, αλλά και η ενδεχόμενη αναπροσαρμογή της στο πλαίσιο του ίδιου τρόπου παραγωγής εξαρτώνται από την ταξική πάλη.⁸

Στις σχετικές με το πρόβλημα αναλύσεις της Γ' Διεθνούς διαπιστώνουμε δύο εναλλασσόμενες θέσεις που απορρέουν όμως, κι οι δυο, από τον ίδιο χαρακτηρισμό.

8. Έτσι, αν θέλουμε να είμαστε αυστηροί με τους όρους, δεν μπορούμε να μιλάμε αφηρημένα για «παραγωγικές δυνάμεις», αλλά για *καπιταλιστικές ή σοσιαλιστικές παραγωγικές δυνάμεις*. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν το ότι η τοποθέτηση αυτή της Διεθνούς οδηγεί σε μια άποψη για την «ουδέτερη» *τεχνική*: έπρεπε να έρθει η εμπειρία της κινέζικης επανάστασης και ο Μάο για ν' αντιληφθούμε όλες τις διαπλοκές της άποψης για την οποία γίνεται λόγος.

α) Η πρώτη θέση δέχεται αξιωματικά το οριστικό σταμάτημα της ανάπτυξης των «παραγωγικών δυνάμεων» στον ιμπεριαλισμό,⁹ παραγνωρίζοντας τα δεδομένα του εποικοδομηματος ή της ταξικής πάλης. Ήδη, στο 4ο Συνέδριο, στην Απόφαση για την τακτική, και με τον τίτλο «Η περίοδος της παρακμής του καπιταλισμού», διαβάζουμε:

«Το 3ο Συνέδριο, αφού ανέλυσε την παγκόσμια οικονομική κατάσταση, είναι σε θέση να διαπιστώσει, με τη μεγαλύτερη ακρίβεια, ότι ο καπιταλισμός, έχοντας εκπληρώσει την αποστολή του, δηλαδή την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, έχει περιπέσει στην πιο άκαμπτη σε σχέση με τις ανάγκες της ιστορικής εξέλιξης αντίφαση. [...] Ο καπιταλισμός επιζητεί έτσι σε βάρος του εαυτού του. [...] Η γενική εικόνα των ερειπίων της καπιταλιστικής οικονομίας δεν εξωραϊζεται καθόλου από τις αναπόφευκτες διακυμάνσεις που προσιδιάζουν τόσο στην άνοδο όσο και στην παρακμή του καπιταλιστικού συστήματος. [...] Ο καπιταλισμός σήμερα ζει την αγωνία του: η κατάρρευσή του είναι αναπόφευκτη».¹⁰

Η θέση για το σταμάτημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, έτσι όπως την συνέλαβαν και τη διαμόρφωσαν στη Γ΄ Διεθνή, θα επαναλαμβάνεται σταθερά στη συνέχεια: θα αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του οικονομιστικού καταστροφισμού. Οι παραγωγικές δυνάμεις κατά κάποιον τρόπο «απομονώνονται» από τις σχέσεις παραγωγής και το σύνολο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Μια από τις επιπτώσεις αυτής της αντίληψης είναι ότι δεν επιτρέπει να αποκαλυφθούν και να εντοπισθούν οι αντίρροπες τάσεις που έχουν τη βάση τους κυρίως στο ρόλο της πάλης των τάξεων. Η Γ΄ Διεθνής θεώρησε ότι μια οικονομική τάση, ένα κάποιο πραγματικό χρονικό διάστημα του μεσοπολέμου, ήταν το σημάδι και η ένδειξη για την αναπότρεπτη έναρξη λειτουργίας ενός αναπόδραστου οικονομικού νόμου. Κι όμως ο Λένιν, στον *Ιμπεριαλισμό*, ήταν κατηγορηματικός σ' αυτό το σημείο: «Η τάση στασιμότητας και αποσύνθεσης, που χαρακτηρίζει το μονοπώλιο, συνεχίζει να δρα από τη μεριά της και συμβαίνει να επικρατεί για ένα διάστημα σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας, σε ορισμένες χώρες».¹¹

β) Η αντίληψη που εκθέσαμε συνοδεύεται από μια, φαινομενικά και μόνον, διαφορετική θέση που αναφέρεται αυτήν τη φορά στην αντίφα-

9. Ξέρουμε πως αυτό υπήρξε άλλωστε η θέση του Τρότσκι.

10. *Quatres premiers congrès mondiaux de l'Internationale Communiste* (Τα τέσσερα πρώτα παγκόσμια συνέδρια της Κομμουνιστικής Διεθνούς), F. Maspéro, σ. 155.

11. *Ibid*, σ. 298.

ση μεταξύ υποδομής και εποικοδομήματος, αντίφαση που ερμηνεύεται επίσης με οικονομιστικό τρόπο. Η θέση διατυπώνεται ως εξής: αποσιωπούν το σταμάτημα των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ αντίθετα επιμένουν ότι ο ιμπεριαλισμός εξακολουθεί να αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις με θαυμαστό τρόπο, δημιουργώντας τις «προϋποθέσεις» —δηλαδή το επικείμενο— του σοσιαλισμού. Σύμφωνα με τον οικονομιστικό καταστροφισμό, η γραμμική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και μόνον, συγκρούεται όλο και περισσότερο με το περίβλημα του εποικοδομήματος, κι έτσι η όξυνση της αντίφασης οδηγεί από μόνη της στην καταστροφή του συστήματος. Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε κυρίως στο 6ο Συνέδριο της Διεθνούς, και φαίνεται ότι μετατοπίζει το κέντρο του προβλήματος από τη διαδικασία ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην αντίφαση μεταξύ υποδομής και εποικοδομήματος. Στο μεταξύ η Διεθνής είχε δεχτεί τη «σταθεροποίηση» της καπιταλιστικής οικονομίας για την μέχρι το 6ο Συνέδριο περίοδο:

«Η εποχή του ιμπεριαλισμού είναι η εποχή του θανάτου του καπιταλισμού. [...] Η γενική κρίση του καπιταλισμού αποτελεί την άμεση απόδειξη της βαθιάς αντίφασης ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τον περιορισμό της από το κράτος· αποτελεί την απόδειξη ότι το καπιταλιστικό περίβλημα έχει γίνει ανυπόφορη τροχοπέδη στη μεγαλύτερη ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Η ιστορία εγγράφει στην ημερήσια διάταξη τη συντριβή των καπιταλιστικών δεσμών από την Επανάσταση. [...] Ο ιμπεριαλισμός ανέπτυξε σε μεγάλο βαθμό τις παραγωγικές δυνάμεις του παγκόσμιου καπιταλισμού. Ολοκλήρωσε τη δημιουργία όλων των υλικών προϋποθέσεων για τη σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας. [...] Ο ιμπεριαλισμός αναζητεί λύση αυτής της αντίφασης [ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και το “περίβλημα” του εποικοδομήματος]... Αλλά στην πραγματικότητα, αυτή η ουτοπία προσκρούει σε αντικειμενικά εμπόδια τόσο μεγάλα και ανυπέρβλητα ώστε ο καπιταλισμός δεν μπορεί παρά να καταρρεύσει κάτω από το βάρος των ίδιων του των αντιφάσεων, και σύμφωνα με μια αμείλικτη αναγκαιότητα.»¹²

Αλλάζουν λοιπόν οι όροι του προβλήματος αλλά όχι η προβληματική. Το πολιτικό εποικοδόμημα θεωρείται απλό, επιφανομενικό περίβλημα της διαδικασίας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και ταυτόχρονα η ταξική πάλη αποσιωπάται. Η αντίφαση υποδομή-εποικοδόμημα μοιάζει να αυτοεξελίσσεται χάρη στην κυριολεκτικά μετα-

12. Απόφαση του 6ου Συνεδρίου (1928), στο *Protokoll des sechsten Weltkongresses der K.I.*, τ. IV, 1929, σ. 13 κ.ε.

φυσική υπεροχή των παραγωγικών δυνάμεων. Κι αναρωτιόμαστε πραγματικά, τι έχει να κάνει μέσα σ' όλα αυτά η πάλη των τάξεων.

Στη στρατηγική λοιπόν της πάλης των τάξεων, ο οικονομισμός της Γ' Διεθνούς μεταφράζεται σε *οικονομιστικό καταστροφισμό*. Μπορούμε ήδη να επισημάνουμε την κύρια συνέπειά του: παίρνοντας ως αφετηρία τη σωστή λενινιστική αντίληψη που θεωρεί τον ιμπεριαλισμό ως καπιταλισμό σε κατάσταση αγωνίας (δηλαδή ως περίγραμμα των συγκυριών κορύφωσης της ταξικής πάλης), στη συνέχεια κατέληγαν συχνά στο συμπέρασμα ότι η επανάσταση γράφτηκε στην ημερήσια διάταξη μέσα στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού. Συμπέρασμα που ήταν σίγουρα, για ένα διάστημα, σωστό και ταιριαστό με την πραγματικότητα.

Ωστόσο, το ίδιο εκείνο διάστημα, το συμπέρασμα πήρε τα χρώματα του οικονομισμού. Απέκτησε γενική αξία που προέκυπτε από την *αφηρημένη* και εφαρμοσμένη «οικονομική» ανάλυση (συγκεκριμένα του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας το 1920 και 1921 και του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος το 1921), δίχως να συσχετίζεται με τη συγκεκριμένη συγκυρία της ταξικής πάλης. Η επικείμενη προλεταριακή επανάσταση θεωρήθηκε *μια επανάσταση που είναι έτοιμη να ξεσπάσει οπουδήποτε και οποτεδήποτε*: θεωρούσαν ότι είναι η αυτόματη συνέπεια της οικονομικής κρίσης, όπως έβλεπαν και την οικονομική κρίση ως αποτέλεσμα οικονομικών αντιφάσεων.

Την αντίληψη για την άμεσα επικείμενη επανάσταση ανέπτυξε διεξοδικά ο Μπουχάριν, μέλος της ρώσικης αντιπροσωπείας, στο 3ο Συνέδριο της Διεθνούς: αν ο καπιταλισμός έχει κιόλας τελειώσει, θα έπρεπε να εξαπολύσουμε χωρίς αναβολή την επαναστατική επίθεση ώστε να επισημάνουμε τις ωδίνες του τοκετού και ν' αποσπάσουμε τη νίκη.¹³ Η γραμμή αυτή παρουσιάστηκε σ' αντίθεση με τη γραμμή του Λένιν (που υποστηριζόταν άλλωστε και από τον Τρότσκι, εισηγητή για τη διεθνή κατάσταση) και υιοθετήθηκε, τελικά, από το συνέδριο. Όσο για τον Λένιν, αυτός καθιέρωνε μια περιοδολόγηση του ιμπεριαλιστικού σταδίου σε φάσεις και διαδοχικές καμπές ανάλογα με τη συγκυρία της πάλης των τάξεων. Αντί να εμμένει σε μια μηχανιστική α-

13. Βλ. επίσης, γι' αυτό το θέμα, τις παρατηρήσεις του Τρότσκι, *L'Internationale communiste après Lénine*, τ. I, 1969, σ. 186 κ.ε.: ο Ε.Η. Καρ, στο *A History of Soviet Russia, The Bolshevik Revolution*, τ. 1, σ. 318 κ.ε., επιβεβαιώνει την αντίθεση, γι' αυτό το θέμα, μεταξύ Λένιν, Τρότσκι και Κάμενεφ (Kamenev) από τη μια, και Ζινόβιεφ, Μπουχάριν, Ράντεκ και Μπέλα Κουν (Béla Kun) από την άλλη, παρόλο που στο συνέδριο, η ρώσικη αντιπροσωπεία δεν είχε κοινολογήσει τις διαφωνίες της.

ντίληψη για την επανάσταση, κομμένη και ραμμένη στα μέτρα μιας «οικονομικής κρίσης» νομοτελειακού χαρακτήρα, δηλαδή τελικά σε μια αντίληψη, μη ιστορική, ο Λένιν είχε επισημάνει το 1921, μια καμπή στην πάλη των τάξεων. Συνακόλουθα έριχνε το σύνθημα «προς τις μάξες» κι έτσι καθόριζε, στη φάση αυτή της «σταθεροποίησης», ότι κύριος και προκαταρκτικός πολιτικός στόχος ήταν η κατάκτηση των μαζών.

Ας σημειώσουμε ακόμη κι ένα σημαντικό στοιχείο ορολογίας. Όλα δείχνουν πως ο Λένιν είχε συνείδηση ότι ο όρος «σταθεροποίηση» – «οικονομική σταθεροποίηση» – θα αποκτούσε για τη Διεθνή οικονομιστική σημασία. Ο ίδιος δεν χρησιμοποιεί τον όρο σταθεροποίηση αλλά μιλά για «σχετική ισορροπία δυνάμεων», ανάγοντας το όλο πρόβλημα στην πάλη των τάξεων. Μόνον αργότερα η Διεθνής αναφερόμενη στον Λένιν χρησιμοποιεί στη θέση του δικού του όρου τον όρο «σταθεροποίηση». Και δεν ήταν τυχαίο.

Πράγματι, τα κομμουνιστικά κόμματα (ιδιαίτερα το ιταλικό και το γερμανικό) και η Διεθνής από το 4ο Συνέδριο και μετά δεν κατανοούν ούτε εφαρμόζουν τη λενινιστική άποψη. Είτε εγκρίνοντας είτε απορρίπτοντας τη «σταθεροποίηση», με την «οικονομιστική» πάντα έννοια, ισοπεδώνουν τη συγκυρία της ταξικής πάλης (στην οποία θα επανέλθουμε μ' όλες τις αναγκαίες λεπτομέρειες) και την περιορίζουν στον οικονομικό τομέα. Η σταθεροποίηση άλλωστε, μ' ένα τέτοιο νόημα (οικονομικό), ακόμα κι όταν γίνεται αποδεκτή, υποδηλώνει πάντοτε ένα απλό οικονομικό επεισόδιο που εγγράφεται στη διαδικασία καταστροφής του καπιταλισμού στο στάδιο της διαρκούς οικονομικής αγωνίας του.

Το 4ο Συνέδριο (1922-1923) για πρώτη φορά δίνει στη σταθεροποίηση οικονομικό νόημα, και δγάζει έτσι εντελώς λαθεμένα συμπεράσματα – «υπερδεξιά» – σχετικά με τη βαθμίδα ανάπτυξης της ταξικής πάλης.

Το 5ο Συνέδριο (1924) αποσιωπά τη σταθεροποίηση. Δεν την αντιλαμβάνεται σαν χαρακτηριστικό της φάσης ανάπτυξης της ταξικής πάλης σε σημείο που φαίνεται σαν να μην παραδέχεται πια την «οικονομική σταθεροποίηση».¹⁴ Σ' αυτό το συνέδριο η Διεθνής παίρνει την πρώτη «υπεραριστική» στροφή της, χαρακτηρίζοντας λαθεμένα τη

14. Ο Βάργκα, φημισμένος ειδήμων της οικονομίας, τις αναλύσεις του οποίου επικαλείται η Διεθνής σ' όλα τα στριφογυρίσματά της μετά το 4ο Συνέδριο, είχε υποστηρίξει στο συνέδριο αυτό την «οικονομική σταθεροποίηση» – *Rise or Fall of Capitalisme?* (Άνοδος ή πτώση του καπιταλισμού). Στο 5ο Συνέδριο μεταθέτει πάλι το βάρος στη γενική οικονομική κρίση του καπιταλισμού υποστηρίζοντας ότι «...οι εσωτερικές αντιφάσεις του σταθε-

φάση ανάπτυξης της ταξικής πάλης, αν και προς την αντίθετη από το 4ο Συνέδριο κατεύθυνση.

Αντίθετα, η 5η Ολομέλεια της Διεθνούς (Μάρτιος 1925) παραδέχεται ότι υπάρχει «οικονομική σταθεροποίηση». Ο Ζινόδιεφ δηλώνει, κι αυτό έχει μεγάλη σημασία, ότι η λενινιστική διατύπωση του 1921 για την «εμφανιζόμενη σχετική ισορροπία δυνάμεων», οδήγησε, «όταν αποσαφηνίστηκαν τα πράγματα, στη διατύπωση της σταθεροποίησης»: πράγμα για το οποίο ο Ζινόδιεφ δεν έπρεπε να ξεγελαστεί, γιατί η επίσημα καθιερωμένη διατύπωση της σταθεροποίησης μαρτυρεί τη διεύθυνση του *οικονομισμού* στη Διεθνή.¹⁵

Όσο για το 6ο Συνέδριο (1928), αφού πρόδλεψε με αξιοσημείωτη διαύγεια την κρίση του 1929, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εποχή της «σταθεροποίησης» τελείωσε. Αλλά αυτό το τέλος δεν είναι παρά η ιχνογράφηση της οικονομικής κρίσης που θεωρείται οριστική και καταστροφική. Το τέλος της σταθεροποίησης, λοιπόν, δεν σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης, κι εδώ οφείλεται το εντελώς λαθεμένο νόημα που αυτό το «υπεραριστερό» συνέδριο της Διεθνούς αποδίδει στο τέλος της σταθεροποίησης.¹⁶

ροποιημένου καπιταλισμού οδηγούν αναγκαστικά σε νέες επαναστατικές καταστάσεις» (!) (στο *Protokoll des fünften Kongresses der K.I.*, τ. I, σ. 108 κ.ε.).

15. Μνημονεύεται από τον E.H. Carr, *A History of soviet Russia, Socialism in one Country, 1924-1926*, τ. 3, σ. 286-287. Αυτό δεν εμποδίζει καθόλου τον Ζινόδιεφ να υποστηρίξει ότι πρόκειται πάντα για την «εποχή της επανάστασης». Η απόφαση που υιοθετείται εδώ διακρίνει ειδικότερα: α) *Μια γενικά επαναστατική κατάσταση* (sic!), που υπάρχει στην Ευρώπη β) *Μια άμεσα επαναστατική κατάσταση* που δεν υπάρχει προς το παρόν στην Ευρώπη.

16. Η θεωρία της «τρίτης περιόδου» υποστηρίχθηκε στο 6ο Συνέδριο. Πρόσφατα ο M. Hajek (*Storia dell'Internazionale Comunista, 1921-1935*, 1969, σ. 188 κ.ε.) υποστήριξε πως η Κομντέρν δεν είχε προβλέψει συγκεκριμένα την κρίση του 1929: επρόκειτο μόνο για γενικές προτάσεις που κατέληγαν αφηρημένα στο συμπέρασμα ότι επίκειται το «τέλος της σταθεροποίησης». Αυτό δεν μου φαίνεται σωστό: είναι αλήθεια ότι οι αποφάσεις του 6ου Συνεδρίου αποφεύγουν να προβάλλουν επίσημα μια συγκεκριμένη πρόβλεψη. Ωστόσο, οι αναφορές του Βάργκα φτάνουν πολύ μακριά: από το 1928 κιόλας, ο ίδιος ο Στάλιν στην πολεμική του προς αντιπροσώπους της «δεξιάς», στηριζόμενος στο 6ο Συνέδριο, αναφέρει συγκεκριμένες προβλέψεις σχετικά με την κρίση στις ΗΠΑ. Το πραγματικό πρόβλημα βρίσκεται στην ερμηνεία της κρίσης. Όταν ξέσπασε η κρίση, η 11η Ολομέλεια της Κομντέρν (1931) επιβεβαίωσε αυτή τη γραμμή με σαφέστατο τρόπο: «Ο χρόνος που πέρασε από την τελευταία Ολομέλεια του Φεβρουαρίου 1930, χρόνος ιστορικών αλλαγών, επιβεβαίωσε το δάθεμα της οικονομικής κρίσης,

Παρατηρούμε λοιπόν ότι, μέσα από μια αντιφατική διαδικασία, επικρατεί προοδευτικά στη Διεθνή μια γενική γραμμή –οικονομισμός και απουσία γραμμής μαζών– γραμμή που κατευθύνει τόσο τις «αριστερές» όσο και τις «δεξιές» αποκλίσεις της. Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που από το 1928, οι χαρακτηρισμοί δεξιός-αριστερός δεν έχουν καθ' αυτοί συγκεκριμένο νόημα: χρησιμοποιούνται μόνον παροδικά, και δεν πρέπει να συσκοτίζουν τις βαθιές ανακατατάξεις που συντελούνται αλλού.¹⁷

6) Οι πρώτες επιπτώσεις πάνω στις αναλύσεις της Διεθνούς για τον φασισμό

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, αυτή η μηχανιστική-οικονομιστική αντίληψη, την οποία συνεχώς υπερκαλύπτει, παρά τα στριφογυρίσματα και τις περιπέτειές της, ο «οικονομιστικός καταστροφισμός», είχε σοβαρές συνέπειες πάνω στις θέσεις της Διεθνούς για τον φασισμό. Παρόλο που οι θέσεις αυτές εξελίσσονται ανάλογα με τις καμπές και τη συνολική πορεία της Διεθνούς, θα λέγαμε ότι τα λάθη παρουσιάζονται ήδη μετά το 4ο Συνέδριο (1922-1923), όταν η Διεθνής αρχίζει να ασχολείται «επίσημα» με τον φασισμό. Ο δρόμος ήταν ήδη ανοιχτός από τις αναλύσεις της καθοδήγησης του Ιταλικού Κομμουνιστι-

---

το αναπόφευκτο της καταστροφής του καπιταλιστικού συστήματος, την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής επίθεσης, [...] το τέλος της σταθεροποίησης.» (στο H. Weber, *Die Kommunistische Internationale*, συλλογή κειμένων της Κομιντέρν, 1966, σ. 255). Ας σημειώσουμε, ωστόσο, ότι η θέση του ίδιου του Βάργκα απέναντι στην κρίση του 1929 είχε διαφορετικές αποχρώσεις: υπογραμμίζει σταθερά στις αναφορές του ότι η κατάληξη της κρίσης θα εξαρτηθεί από την πάλη των τάξεων, και παρατηρεί ότι «είναι πιθανό, από θεωρητική και αφηρημένη άποψη, να ξεπεραστεί η κρίση», πράγμα που του κόστισε σφοδρές επιθέσεις από την πλευρά του Μέντελσον (Mendelson). Βλ. μεταξύ άλλων, E. Varga, *La crise économique, sociale et politique*, Παρίσι 1935.

17. Γι' αυτό το θέμα βλέπε πιο κάτω (σ. 173 κ.ε., σελ. 250 κ.ε.) όπου δείχνω γιατί μετά το 1928, αυτές οι καμπές της Διεθνούς δεν μπορούν να νοηθούν ούτε σύμφωνα με το κλασικό μοντέλο της «παλάτζας» (καιροσκοπισμός της αριστεράς-καιροσκοπισμός της δεξιάς), δηλαδή ως δυο συμμετρικά αντίθετες όψεις της ίδιας λαθεμένης γραμμής. Ας σημειώσουμε άλλωστε, και θα επανέλθουμε σ' αυτό όταν θα εξετάσουμε τις απόψεις του Τρότσκι, ότι, ακόμα και πριν το 1928, οι διάφορες «αντιπολιτεύσεις» στην επίσημη γραμμή της Διεθνούς τοποθετούνται προοδευτικά στην ίδια προβληματική, δηλαδή στην προβληματική του οικονομισμού.

κού Κόμματος. Αυτή η αντιφατική πορεία κορυφώνεται με τις αναλύσεις για τον εθνικοσοσιαλισμό. Ωστόσο, πάνω σε ορισμένα συγκεκριμένα θέματα μετά τη νίκη του ιταλικού φασισμού, υψώνονται μερικές σωστές φωνές μέσα στη Διεθνή, εναντίον του ρεύματος.

Θα σημειώσουμε, προς το παρόν ορισμένες από τις πιο χαρακτηριστικές απόψεις της Διεθνούς για τον φασισμό, που εικονογραφούν τη θέση που αναπτύχθηκε πιο πάνω για τη γενική αντίληψη και τη γραμμή της.

1. Υποτίμηση του φασιστικού κινδύνου αλλά και μη κατανόηση του συγκεκριμένου χαρακτήρα του και του ιστορικού ρόλου του φασισμού. Σύμφωνα με την εξελικτική αντίληψη για την «οικονομική κρίση» και το επικείμενο της επανάστασης, ο φασισμός δεν μπορεί, στην κυριολεξία, να διαρκέσει πολύ. Ο φασισμός δεν αντιπροσωπεύει μια καμπή ή μια φάση της ταξικής πάλης, γιατί, κατ' αυτήν, αρχίζουν να λειτουργούν οι αντίρροπες δυνάμεις των ενύπαρκτων καταστροφικών τάσεων. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης δεν μπορεί να υπάρξει καμιά συγκεκριμένη περιοδολόγηση του ιμπεριαλιστικού σταδίου και του ρυθμού της ανισόμερης ανάπτυξης των κρίκων του, που καθορίζει τη διάρκεια μιας φάσης ανάπτυξης ή μιας καμπής.

Είναι εκπληκτικό να διαπιστώνει κανείς την τύφλωση, τόσο των Ιταλών όσο και των γερμανών κομμουνιστών ηγετών πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Ο φασισμός ήταν απλώς ένα «παροδικό επεισόδιο» στην επαναστατική διαδικασία. Ο Ουμπέρτο Τερατσίνι (Terracini) έγραφε, στο *Imprekorr* ακριβώς μετά την «Πορεία προς τη Ρώμη», ότι ο φασισμός ήταν μια παροδική «κυβερνητική κρίση».¹⁸ Ο Μπορντίγκα, εισηγητής της απόφασης για τον φασισμό στο 5ο Συνέδριο (1924), δηλώνει πως δεν πρόκειται παρά για μια «αλλαγή του κυβερνητικού προσωπικού του αστισμού» στην Ιταλία. Και το προεδρείο της Εκτελεστικής Επιτροπής της Διεθνούς, ακριβώς μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, δήλωνε:

«Η Γερμανία του Χίτλερ βαδίζει ταχύτατα στην οικονομική καταστροφή που διαγράφεται με όλο και πιο αναπόδραστο τρόπο. [...] Η στιγμιαία ηρεμία μετά τη νίκη του φασισμού είναι παροδικό φαινόμενο. Το επαναστατικό κύμα θα διογκωθεί αναπόφευκτα στη Γερμανία παρά τη φασιστική τρομοκρατία...»¹⁹.

18. *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 213 και 221, Νοέμβριος 1922. Ο ίδιος τόνος κυριαρχεί και στο 4ο Συνέδριο: μόνον ο Ράντεκ φαίνεται να έχει συνείδηση των πραγμάτων.

19. Απόφαση της 1.4.1933, που διαμορφώθηκε μετά την εισήγηση του Fr. Heckert στο *Why Hitler in Germany?*, 1933, σ. 38 κ.ε.

Ας σημειώσουμε επ' ευκαιρία ότι οι όροι «αναγκαιότητα», «αναπόφευκτο» και «αναπόδραστο» με τους οποίους διανθίζονται οι αναλύσεις της Διεθνούς επαναλαμβάνονται συνέχεια σαν μονότονη και κραυγαλέα επωδός.

2. Ο φασισμός, απλό παροδικό επεισόδιο στη μηχανική διαδικασία: οικονομική κρίση-εξέλιξη-καταστροφή-επανάσταση, θα κατέρρεε κατά κάποιον τρόπο από μόνος του. Είναι η έμμονη ιδέα της Διεθνούς για τις «εσωτερικές αντιφάσεις» του φασισμού και την επικείμενη αυτόματη πτώση του. Γιατί, ας μη γελιόμαστε, εσωτερικές αντιθέσεις σημαίνουν «οικονομικές» αντιθέσεις που καθορίζονται από την καταστροφική «οικονομική κρίση».

Η ίδια αντίληψη για τις «εσωτερικές αντιφάσεις» είναι ολοφάνερη στην Απόφαση για τον φασισμό του 5ου Συνεδρίου (1924), το οποίο επανήλθε στη θέση της «σταθεροποίησης»:

«Στην εποχή της καπιταλιστικής κρίσης [...] και της προϋούσας καταστροφής του καπιταλιστικού συστήματος [...], ο φασισμός μετά τη νίκη του, καταλήγει σε μια πολιτική χρεωκοπία που οδηγεί στην εσωτερική καταστροφή του λόγω των ενδογενών του αντιφάσεων».²⁰

Ο Ε. Βάργκα, (ο μοναδικός σε παγκόσμια κλίμακα οικονομολόγος που πρόδωσε την κρίση του 1929) εξηγεί το Νοέμβριο του 1933 το επικείμενο της πτώσης του Χίτλερ ως εξής: «Αλλά η βασιλεία του φασισμού είναι καταδικασμένη λόγω των εσωτερικών αντιφάσεων μεταξύ των συμφερόντων και των πόθων των αντικαπιταλιστικών μαζών, και του αντικειμενικού ρόλου του φασισμού ως χωροφύλακα ενός χρεωκοπημένου καπιταλισμού».²¹ Κι όμως η Κλάρα Τσέτκιν (Zetkin) είχε καταγγείλει αυτή τη λαθεμένη εκτίμηση σχετικά με τον ιταλικό φασισμό και την επικείμενη πτώση του λόγω των «εσωτερικών αντιφάσεων».²² Έπρεπε να έρθει ο Δημητρώφ για να καταδικαστεί και πά-

20. *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 119, Σεπτέμβριος 1924.

21. Παρμένο από τη συλλογή κειμένων: *Komintern und Faschismus 1920-1940*, του T. Pirker, 1965, σ. 176, 180.

22. Οι αναλύσεις αυτές της Κλάρας Τσέτκιν έγιναν στο πλαίσιο μιας συζήτησης για τον φασισμό στην 3η Ολομέλεια της Διεθνούς, από τις 15 ως τις 23 Ιουνίου 1923. (*Protokoll der Konferenz der erweiterten Exekutive der K.I.*, 1923, σ. 204 κ.ε.). Η Κλάρα Τσέτκιν συγκεκριμένα δήλωνε:

«Δεν πρέπει να θεωρούμε τον φασισμό σαν μια δύναμη ενιαία και με συνοχή. [...] Πρόκειται για μια πολιτική μορφή που περικλείει πολυάριθμα αντιφατικά στοιχεία και που θα οπαράσσεται στο εσωτερικό της. Αλλά θα ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο να νομίσουμε μ' αυτό, ότι μετά

λι αυτό το λάθος, μέσα στη διφορούμενη, δέδαια, ατμόσφαιρα του 7ου Συνεδρίου της Διεθνούς.

3. α) Ο φασισμός είναι ένα παροδικό επεισόδιο στην οικονομική διαδικασία της αναγκαίας και επικείμενης επανάστασης. Η πραγματική θεωρητικοπολιτική κλιμάκωση εκτιμήσεων του φασιστικού φαινομένου μόλις τώρα αρχίζει. Έτσι, για την επαναστατική πορεία των λαϊκών μαζών, ο φασισμός θεωρείται ως η θετική στιγμή της άσχημης όψης της ιστορίας:

«Με την τυχοδιωκτική πολιτική του ο φασισμός ωθεί τις εσωτερικές αντιφάσεις του γερμανικού καπιταλισμού στον παροξυσμό και οδηγεί τη Γερμανία στην καταστροφή. [...] Διογκώνεται έτσι στη Γερμανία ένα τεράστιο κύμα».²³

Κι ακόμη:

«Η εγκαθίδρυση της ανοιχτής φασιστικής δικτατορίας [...] επιταχύνει στη Γερμανία το ρυθμό εξέλιξης προς την προλεταριακή επανάσταση».²⁴

Ο φασισμός θεωρείται θετικό φαινόμενο που φέρνει πιο κοντά προς την επανάσταση, επειδή, υποτίθεται, ότι επιταχύνει την «οικονομική» αποσύνθεση του καπιταλισμού. Σ' αυτό το πλαίσιο, κάθε δυνατότητα εκτίμησης του φασισμού, σύμφωνα με τη συγκυρία της ταξικής πάλης, γίνεται αδύνατη.

6) Ας προχωρήσουμε παραπέρα: Ο φασισμός αποκτά θετική σημασία επειδή δεν είναι παρά απλή έκφραση της καταστροφικής οικονο-

---

το πολιτικό και ιδεολογικό σπαραγμό του φασισμού θ' ακολουθήσει αμέσως η στρατιωτική του ήττα. Αντίθετα, πρέπει να λογαριάζουμε πως ο φασισμός θα προσπαθήσει να κρατηθεί στην εξουσία μ' όλα τα δυνατά τρομοκρατικά μέσα».

Με τα παραπάνω η Κλάρα Τσέτκιν τασσόταν εναντίον των αναλύσεων των Ιταλών κομμουνιστών και του Ζινόβιεφ στο 4ο Συνέδριο (1922-1923), σύμφωνα με το οποίο λόγω των «ενδογενών αντιφάσεων» καθορίζει ότι:

«Αυτή η απαίσια αντεπανάσταση είναι η πιο ισχνή απ' όλες τις αντεπαναστατικές επιχειρήσεις. [...] Η δύναμη του φασισμού είναι συνάμα ο θάνατός του».

Στο *Protokoll...*, ό.π., σ. 897 κ.ε.

23. Απόφαση της 10ης Οκτωβρίου 1933 του ιταλικού Γραφείου του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, στο Pirker, ό.π., σ. 175. Η ίδια εκτίμηση εξάλλου είναι πολύ διαδεδομένη ανάμεσα στους Ιταλούς κομμουνιστές μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία.

24. Απόφαση της 1ης Απριλίου 1933 του Προεδρείου της Διεθνούς, *ibid.* Για το ίδιο θέμα, βλ. τις αποφάσεις της 13ης Ολομέλειας, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1933.

μικής κρίσης. Πρόκειται για την άποψη που υπερισχύει στη Διεθνή μετά το 6ο Συνέδριό της. Ο φασισμός εδώ εκφράζει μια στρατηγική του καπιταλισμού μονοσήμαντα αμυντική αποτελεί φαινόμενο αναγόμενο αποκλειστικά στην αδυναμία του αστισμού, σημάδι αδιάψευστο ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται στα τελευταία του: «Η φασισοιστική δικτατορία [...] είναι η πιο ανίσχυρη πολιτική κυβέρνηση της αστικής τάξης στη Γερμανία». Η θέση αυτή εξάλλου επαναλαμβάνει και τονίζει τις αναλύσεις των ιταλών ηγετών σχετικά με τον ιταλικό φασισμό (ο φασισμός είναι η έκφραση της αδυναμίας του καπιταλισμού, ενός *capitalismo debole*). Η ίδια άποψη επαναλαμβάνει την απόφαση της Διεθνούς του Ιουνίου 1923 που επικυρώθηκε από το 5ο Συνέδριο, σύμφωνα με την οποία «ο φασισμός είναι η έκφραση της αποσύνθεσης της καπιταλιστικής οικονομίας...»

Αν το φασιστικό φαινόμενο είναι δείκτης «αδυναμίας» του αστισμού, ακριβώς επειδή υποδηλώνει την καταστροφική οικονομική κρίση, αναγκαστικά θα συμβάλει στην «ενδυνάμωση» του επαναστατικού κινήματος των μαζών. Αυτόματα κι αφηρημένα η «ενδυνάμωση» οφείλεται στην οικονομική κρίση.

Όλη η παραπάνω συλλογιστική καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί αναγκαστικά σε μια επιθετική φάση του εργατικού κινήματος και σε μια ανάλογη αμυντική της αστικής τάξης. Κι όλα τούτα με βάση τη λογική που ανάγει την ταξική πάλη σε οικονομικά δεδομένα καταφεύγοντας στη μηχανιστική εξίσωση: «οικονομική κρίση = επίθεση της εργατικής τάξης».

γ) Ο φασισμός, λοιπόν, θεωρείται «αντεπανάσταση» με την αυστηρή έννοια του όρου, αυτόματη δηλαδή και άμεση απάντηση στην «επανάσταση». Οι ιταλοί κομμουνιστές ηγέτες, από το 1921 κιόλας, είχαν ανοίξει αυτόν το δρόμο: «ο φασισμός γεννιέται από την επαναστατική κατάσταση».²⁵ Και ο Ζινόβιεφ, στην ομιλία του στο 5ο Συνέδριο συνεχίζει: «Ο φασισμός [...] είναι ένα αντεπαναστατικό πράξικόπημα». Το 5ο Συνέδριο θα εκφράσει στη συνέχεια κατηγορηματικά την ίδια αντίληψη:

«Ο φασισμός είναι μία από τις κλασικές μορφές αντεπανάστασης την εποχή της παρακμής του καπιταλισμού, την εποχή της προλεταριακής επανάστασης».

Είναι σαφέστατο το βραχυκύκλωμα στο οποίο καταλήγει η οικονομιστική γραμμή. Η παρακμή του καπιταλισμού εκδηλώνεται σε μια

25. Απόφαση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, αναδημοσιευμένη στο *Κομμουνιστικό Πρόγραμμα*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1969, σ. 75.

περίοδο που, αφηρημένα, χαρακτηρίζεται από την έννοια της καταστροφικής οικονομικής κρίσης. Η κρίση θεσπίζει ότι η επανάσταση είναι πανταχού παρούσα και διαρκώς πραγματοποιήσιμη. Γι' αυτό κι ο φασισμός δεν είναι τίποτε άλλο από αντεπανάσταση στην κυριολεξία, αυτόματη απάντηση δηλαδή σε μια επαναστατική κατάσταση. Η *Rote Fahne* της 15ης Ιουνίου 1930 γράφει:

«Οι διαδικασίες ανάπτυξης του φασισμού δεν είναι σημάδι υποχώρησης του προλεταριακού κινήματος, αλλά αντίθετα συνιστούν αντιστάθμισμα στο ανοδικό επαναστατικό ρεύμα· είναι το αναγκαίο σύνδρομο μιας επαναστατικής κατάστασης».

Ωστόσο στην ουσία δεν πρόκειται για μια επαναστατική «κατάσταση», με την έννοια μιας *συγκεκριμένης κατάστασης* της ταξικής πάλης, αλλά για μια αφηρημένη οικονομιστική αντίληψη που πάει να προσαρμόσει στα μέτρα της την πραγματικότητα. Βρισκόμαστε συνεπώς πολύ μακριά από τις απόψεις της Κλάρας Τσέτκιν που προειδοποιούσε τη Διεθνή για τον κίνδυνο να ερμηνευθεί ο ιταλικός φασισμός ως αντεπανάσταση, δηλαδή να θεωρηθεί φαινόμενο ταυτόσημο με την αντίδραση των Ρώσων «λευκοφρουρών» ή την αντεπανάσταση του Χόρτυ (Horthy) στην Ουγγαρία.²⁶

δ) Αλλά ας προχωρήσουμε ακόμη περισσότερο. Με βάση την ίδια ερμηνευτική γραμμή ο φασισμός είναι η *τελευταία* πολιτική μορφή της δικτατορίας της αστικής τάξης· στη συνέχεια έρχεται νομοτελειακά και άμεσα η δικτατορία του προλεταριάτου που θα επιβάλει η επανάσταση. Παρόμοιες αναλύσεις είναι πολύ συνηθισμένες στο χώρο της Διεθνούς μετά την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία και συνδέονται, πάλι, με τις αναλύσεις των ιταλών ηγετών και της Ολομέλειας του Ιουνίου του 1923. Σ' αυτήν την ερμηνευτική αντίληψη που θεωρεί ότι ο φασισμός είναι «το τελευταίο χαρτί της αστικής τάξης» εναντιώθηκε ο Μπουχάριν στο 5ο Συνέδριο (1924):

«Εμείς οι ίδιοι οι κομμουνιστές αντιληφθήκαμε κάποτε την κατάσταση πολύ απλοϊκά και πιστέψαμε ότι υπάρχει πρώτα η δημοκρατία, έπειτα έρχεται ο φασισμός και μετά τον φασισμό θα έρθει υποχρεωτικά η δικτατορία του προλεταριάτου. Κάτι τέτοιο

26. Σε μια έκθεσή της στην 3η Ολομέλεια του Ιουνίου 1923 η Κλάρα Τσέτκιν δηλώνει: «Ο φασισμός διαφέρει πολύ από τη δικτατορία του Χόρτυ στην Ουγγαρία. [...] Ο φασισμός δεν είναι καθόλου η εκδίχηση της αστικής τάξης εναντίον του μαχητικά εξεγερμένου προλεταριάτου. Από ιστορική και αντικειμενική άποψη έρχεται περισσότερο ως τιμωρός, ακριβώς επειδή το προλεταριάτο δεν μπόρεσε να συνεχίσει την επανάσταση...» (*Protokoll...*, ό.π.).

μπορεί να συμβεί αλλά μπορεί και όχι. Στην περίπτωση της Ιταλίας, μετά το καθεστώς του Μουσολίνι μπορεί να μην ακολουθήσει αμέσως η δικτατορία του προλεταριάτου αλλά μια νέα μορφή “δημοκρατίας”...»

Έχει σημασία να δούμε ότι η οικονομιστική και εξελικτιστική αντίληψη της Διεθνούς καταλήγει πολύ φυσικά σε μια τυποκρατική αντίληψη για τις «φάσεις» ανάπτυξης της ιστορικής διαδικασίας.

Ύστερα απ’ αυτά δεν μένει να γίνει παρά ένα βήμα: η μηχανιστική οπτική που βλέπει την επανάσταση σαν συνέπεια της αναπόδραστης καταστροφής του καπιταλισμού θα μετατραπεί σε μοιρολατρία στην περίπτωση του φασισμού; Μ’ άλλα λόγια, η αντίληψη ότι ο φασισμός είναι ο τελευταίος σταθμός πριν τη δικτατορία του προλεταριάτου θα τον θεωρήσει κιόλας ως αναγκαίο, δηλαδή αναπόφευκτο, στο δρόμο για την επανάσταση στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις;

Από πρώτη ματιά δεν φαίνεται ότι η Διεθνής έκανε πραγματικά αυτό το βήμα. Ωστόσο, συναντάμε διαρκώς διατυπώσεις που αναλύουν τις «θετικές» πλευρές του φασισμού που τάχα δημιουργούν τους «ύστατους όρους» της σοσιαλιστικής επανάστασης: ο φασισμός αποκτά μια παράξενη όψη «αναγκαιότητας» πριν την επανάσταση. Ο φασισμός συνακόλουθα θεωρούμενος ως τελευταίος σταθμός πριν από την αναγκαία επανάσταση θα θεωρηθεί κι ο ίδιος ως «αναγκαίος» σταθμός. Εξάλλου, πολλοί κομμουνιστές τραβώντας ως τα έσχατα τη γενική γραμμή της Διεθνούς και αποδεχόμενοι τις λογικές συνέπειές της φαίνεται πως τάχτηκαν ανοιχτά μ’ αυτήν την άποψη. Κάτι τέτοιο διαπιστώνεται έμμεσα από την «επίσημη» προειδοποίηση του Τέλμαν (Thälmann) που δημοσιεύεται στη γερμανική έκδοση του οργάνου της Διεθνούς *Die Internationale* τον Δεκέμβριο του 1931: «Δεν καταπολεμήσαμε πάντοτε όσο έπρεπε τη λανθασμένη θεωρία του αναπόφευκτου της φασιστικής δικτατορίας στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού...». Όσο για το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα δεν μασούσε τα λόγια του. Το 1922, οι «Θέσεις της Ρώμης» δηλώνουν απερίφραστα: «ο φασισμός στην πραγματικότητα είναι αναπόδραστη συνέπεια της ανάπτυξης του καπιταλιστικού καθεστώτος».²⁷

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα η Διεθνής δεν έκανε επίσημα το

27. «Tesi sulla tattica» («Θέσεις πάνω στην τακτική») στο *Ordine Nuovo*, 3.1.1922. Ενδιαφέρον έχει η διαπίστωση ότι η ερμηνεία του φασισμού ως αναγκαίας πραγμάτωσης της «ουσίας» του καπιταλισμού δεσπόζει στο ρεύμα του «θεωρητικού αριστερισμού», ιστοριοκρατικής-εγγελιανής χροιάς, της Σχολής της Φρανκφούρτης: βλ. ιδιαίτερα τα έργα και τα άρθρα της περιόδου 1933-1939 των Χόρχαϊμερ και Μαρκούζε.

θήμα για το οποίο γίνεται λόγος. Όλα όμως δείχνουν ότι στέρησε στον εαυτό της τα μέσα ν' αγωνιστεί αποτελεσματικά εναντίον του ισχυρότατου φασιστικού ρεύματος, παρόλο που δεν ήταν ακαταμάχητο.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ:

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΟΝΟΠΩΛΙΑΚΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ Η «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ»

Βλέπουμε λοιπόν σε ποιες παρανοήσεις, σχετικά με την «περίοδο» των φασισμών οδηγήθηκε η Διεθνής. Πώς να ορίσουμε τη φύση αυτής της περιόδου; Με βάση μια γενική θεώρηση πρέπει να πούμε ότι εντάσσεται στο ιμπεριαλιστικό στάδιο διευκρινίζοντας ότι συνιστά τη μετάβαση προς την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού μέσα στις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού. Έτσι, έχουμε ορισμένες ενδείξεις για την περίοδο των φασισμών.

Η περίοδος των φασισμών χαρακτηρίζεται από τις αντιφάσεις του ιμπεριαλισμού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού σε συνδυασμό με τις ιδιάζουσες αντινομίες του μεταβατικού σταθμού. Προσδιορίζονται λοιπόν οι συνθήκες μιας οξύτατης έξαρσης της ταξικής πάλης, συνθήκες που ορίζουν συνάμα και τη διαδρομή της μετάβασης. Μ' άλλα λόγια ο μεταβατικός σταθμός δεν εξηγεί από μόνος του το φασιστικό φαινόμενο: ο φασισμός δεν είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται αποκλειστικά μ' αυτήν την «περίοδο». Η «περίοδος των φασισμών» αποκτά σημασία μόνο στο βαθμό που ορίζει το περίγραμμα της συγκυρίας της ταξικής πάλης, στο βαθμό που συντελεί στο ξέσπασμα πολιτικών κρίσεων στις οποίες αντιστοιχεί ο φασισμός: πολιτικών κρίσεων που καθορίζονται εξαντλητικά από το χαρακτήρα της περιόδου, γιατί κάλλιστα μπορεί ν' ανακύψουν και σε διαφορετικές.

Πλησιάζουμε έτσι το πρόβλημα της «οικονομικής κρίσης» του με-

σοπολέμου και του ρόλου της στην έλευση του φασισμού. Πράγματι, με την κυριολεξία του όρου αυτή τη φορά, υπήρξε η πραγμαγμία κρίση του 1929, που μόνο με τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο απορροφήθηκε οριστικά στις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού (συμπεριλαμβανομένων και των ΗΠΑ). Δεν μπαίνουμε σε λεπτομέρειες αλλά θα επιμείνουμε κάπως στα ακόλουθα σημεία: Η κρίση δεν συνεπέφερε την οικονομική καταστροφή ενός ιμπεριαλισμού ήδη εξουθενωμένου από τα πλήγματα της ίδιας του της ωριμότητας. Εξάλλου, την κρίση προκάλεσαν τάσεις ενύπαρκτες στον καπιταλισμό που έφτασε στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο, όπως εκφράστηκαν ιστορικά στη μεταβατική περίοδο.¹

Επιπλέον, από τον ίδιο το χαρακτήρα της μεταβατικής περιόδου αντιλαμβανόμαστε ότι δεν πρόκειται για μια απλή «οικονομική» διαδικασία, συνεχή και επιταχυνόμενη, όπως πίστευε η Διεθνής. Το να χαρακτηριστεί, όπως έπραξε η Διεθνής υπό την αιγίδα του Βάργκα, η περίοδος του μεσοπολέμου ως περίοδος «συνεχούς οικονομικής κρίσης» με διάφορες διακυμάνσεις, θα ήταν πλάνη μεγάλη.² Αυτή η άποψη της Διεθνούς, ξεκάθαρη ήδη στο 4ο Συνέδριο (1922-23), επαναλαμβάνεται και υπερτονίζεται στο 5ο και το 6ο:

«Η γενική εικόνα ερειπίων της καπιταλιστικής οικονομίας διόλου δεν εξωραϊζεται με τις αναπόφευκτες διακυμάνσεις του καπιταλιστικού συστήματος, χαρακτηριστικές της παρακμής του. [...] Πριν ακόμα αρχίσει η αναζωογόνηση της διομηχανίας το 2ο Συνέδριο την είχε προβλέψει για ένα λίγο ή πολύ κοντινό μέλλον και την είχε με ακρίβεια θεωρήσει από τότε επιφανειακό κύμα στο φόντο της ανιούσας καταστροφής της καπιταλιστικής οικονομίας...»³

Στην πραγματικότητα σ' ολόκληρη την περίοδο του μεσοπολέμου διαπιστώνεται μια άνισα αναπτυσσόμενη συσσώρευση αντιφάσεων (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών) που θα έχει ως αποτέλεσμα αιχμής διάφορες «οικονομικές κρίσεις». Απ' αυτή την άποψη πιστεύουμε

1. Ίδια εξάλλου είναι και η ερμηνεία που δίνουν για την κρίση του 1929 οι Σουήζη και Μπάραν. Παραδέχονται δηλαδή από τη δική τους σκοπιά τη θέση της μετάβασης, στο *Le capitalisme monopoliste...*, ό.π., κεφ. 8. Στην ίδια ερμηνεία συγκλίνει και ο M. Dobb, στις αναλύσεις του που αναφέρονται στον φασισμό, στο Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism: Some Essays in Economic Tradition*, 1937, σ. 230 κ.ε.

2. Ο Βάργκα, του οποίου τις αναλύσεις για την κρίση του 1929 έχουμε ήδη σημειώσει διατύπωσε την άποψη για τη «νέα φάση» του καπιταλισμού, «φάση γενικής οικονομικής κρίσης» στο έργο του: *Rise or Fall of Capitalism?*, ό.π., 1924.

3. Τα τέσσερα πρώτα Συνέδρια της Διεθνούς, F. Maspéro, σ. 155.

ότι πρόκειται για την ακόλουθη διαδικασία: οικονομική κρίση του μεταπολέμου μέχρι το 1921· νέα ώθηση της οικονομίας και αυξανόμενη, αν και με διακυμάνσεις, αναζωογόνηση μέχρι το 1929· οξύτατη οικονομική κρίση το 1929-1931· προοδευτική απορρόφηση της κρίσης και νέα ώθηση έκτοτε παρά τα πισωδρομίσματα.

Εν πάση περιπτώσει, για να γυρίσουμε στο πρόβλημα της πάλης των τάξεων όταν ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός ήρθαν στην εξουσία, οι οικονομικές κρίσεις, είτε είχαν ήδη κατασιγάσει, είτε βρίσκονταν ήδη σε μια πορεία ύφεσης. Όσο για τις *άμεσες επιπτώσεις τους* στην πάλη των τάξεων αυτές έπαιρναν το δρόμο της *σχετικής* απορρόφησης τους – εθνικοσοσιαλισμός. Τη συγκυρία της πάλης των τάξεων που οδήγησε στην εγκαθίδρυση αυτών των καθεστώτων δεν την καθόρισε μια οποιαδήποτε «οικονομική κρίση». Η συγκυρία, όπως ορίστηκε, εξαρτάται τελικά από μια περιοδολόγηση που βασίζεται στις φάσεις και τις καμπές της ταξικής πάλης.

II

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΑΝΑΓΚΗΣ

α) Το πρόβλημα και η Διεθνής

Αφού παρουσιάσαμε το γενικό πλαίσιο της περιόδου, που δίνει το περιγράμμα της συγκυρίας της ταξικής πάλης, της συγκυρίας ακριβώς που οδήγησε στον φασισμό, και πριν αρχίσουμε την ανάλυση των στοιχείων της, είναι απαραίτητο να αντιμετωπίσουμε ορισμένα προβλήματα που στο εξής θα βρίσκονται στο επίκεντρο αυτής της μελέτης.

Αν ο φασισμός πρέπει να τοποθετηθεί στο πλαίσιο ενός καθορισμένου σταδίου της καπιταλιστικής εξέλιξης, είναι φανερό ότι η ύπαρξη του σταδίου αυτού δεν επαρκεί για να τον ερμηνεύσουμε. Το παρεμβατικό κράτος δεν έχει υποχρεωτικά μορφή φασισμού. Πράγματι, ο φασισμός αντιστοιχεί σε μια ιδιότυπη συγκυρία της πάλης των τάξεων. Πρέπει όμως να προχωρήσουμε περισσότερο. Ο φασισμός δεν αποτελεί απλώς και μόνον μια διαφοροποιημένη μορφή καπιταλιστικού κράτους σε κάποιο στάδιο της εξέλιξής του. Ο φασισμός αποτελεί μια μορφή κράτους και μια «οριακή» μορφή καθεστώτος καπιταλιστικού κράτους. Λέγοντας δε οριακή περίπτωση δεν πρέπει να εννοούμε μια παθολογική μορφή του αστικού πολιτικού συστήματος,¹ ξένη κατά κά-

---

1. Η σχολή του φονξιοναλισμού (λειτουργισμού) μελέτησε τον φασισμό

ποιον τρόπο προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά μορφή που οφείλεται σε μια εντελώς ιδιαίτερη συγκυρία της ταξικής πάλης. Αυτή η ιδιαιτερότητα δεν προσδιορίζεται λεπτομερειακά από την περίοδο ανάπτυξης του καπιταλισμού στην οποία τοποθετείται η πάλη των τάξεων που μας απασχολεί. Κοντολογίς, τίθεται ήδη το πρόβλημα της πολιτικής κρίσης, γιατί η επικράτηση του φασισμού, όπως ήδη τονίσαμε, αντιστοιχεί σε μια πολιτική κρίση. Έτσι, φωτίζονται οι παραπάνω προτάσεις και προσδιορίζεται ότι η πολιτική κρίση συνίσταται σε μια σειρά ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ταξικής πάλης. Το πρόβλημα που ανακύπτει εδώ είναι άλλωστε παρεμφερές με το πρόβλημα της επαναστατικής κατάστασης.

Το ζήτημα, λοιπόν, εξειδικεύεται ως εξής. Αν είναι αλήθεια ότι ο φασισμός δεν είναι ξένος προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αν το αστικό κράτος –και το καπιταλιστικό σύστημα– εκτρέφει τα «σπέρματα» του φασισμού, όπως εκτρέφει, ας μην το ξεχνάμε, και τα «σπέρματα» της επανάστασης, είναι επίσης αλήθεια ότι η απλή, γραμμική και νομοτελειακή αυτοεξέλιξη των «σπερμάτων» προς την ωρίμανσή τους δεν ερμηνεύει την επικράτηση του φασισμού, όπως επίσης και η επανάσταση δεν ανάγεται σε μια ανάλογη διαδικασία.

Ωστόσο, κάπως έτσι αντιλαμβάνονταν συχνά η Γ΄ Διεθνής τον φασισμό, πράγμα που συμβάδιζε με την αδυναμία της να εντοπίσει τη διαφορά ανάμεσα στη δημοκρατική-κοινοβουλευτική μορφή του αστικού κράτους και τον φασισμό. Κι έτσι της διέφευγε η ιδιαιτερότητα του φασισμού:

«Ο φασισμός αναπτύσσεται οργανικά μέσα στην αστική δημοκρατία. Η διαδικασία περάσματος από την αστική δικτατορία στις ανοιχτές μορφές καταπίεσης αποτελεί την ουσία της αστικής δημοκρατίας».² Ή ακόμα: «Η Γερμανία δείχνει [...] ότι το πέρασμα από τη δημοκρατία στον φασισμό είναι μια οργανική διαδικασία που συντελείται δίχως επεισόδια ιδιαίτερα συνταρακτικά και εκρηκτικά, δίχως εξάρσεις και μπορεί να ολοκληρωθεί βαθμιαία ακολουθώντας την πεπατημένη».³

και την κρίση στην οποία αντιστοιχεί, σύμφωνα με το μοντέλο της «παρέκκλισης», δηλαδή της «κακής λειτουργίας». Γι' αυτό το θέμα, βλ. T. Parsons, *Some Sociological Aspects of the Fascist Movements* (Μερικές Κοινωνιολογικές πλευρές των φασιστικών κινήματων), 1942.

2. Έκθεση του Μανουήλσκυ στην 11η Ολομέλεια της ΚΔ., 1931.

3. W. Hirsch, «Faschismus und Hitlerpartei» («Φασισμός και το Κόμμα του Χίτλερ»), στο *Die Internationale*, Ιανουάριος 1932. Οι «Θέσεις της Ρώμης», του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος το 1922, που τις συνέταξε

Η άποψη για το βαθμιαίο και σχεδόν αδιόρατο πέρασμα στον φασισμό διασταυρώνεται με την άποψη ότι:

«ανάμεσα στον φασισμό και την αστική δημοκρατία υπάρχει μόνο διαφορά βαθμού [...], ο φασισμός δεν είναι καινούρια κυβερνητική μέθοδος...» (Μανουήλσκυ, *ibid*). Ή ακόμα: «καθήκον των κομμουνιστών δεν είναι ν' αναζητούν με το μικροσκόπιο μια ψευδοθεωρία μήπως βρουν κάποιες διαφορές μεταξύ δημοκρατίας και φασισμού».⁴

Ανάλογες ήταν και οι θέσεις του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, που εκφράστηκαν έντονα μέσα στη Διεθνή κατά το 5ο Συνέδριο του 1924.⁵

Διαπιστώνουμε, ότι μ' αυτόν τον τρόπο δεν μπορεί καν να τεθεί το πρόβλημα της πολιτικής κρίσης, μιας κατάστασης, δηλαδή, συμπυκνωμένων αντιφάσεων: είναι αδιανόητη η προβληματική που ξεκόβει με την αντίληψη του «βαθμιαίου» ρυθμού ανάπτυξης που θα καταλήξει στον φασισμό. Σύμφωνα με τη Διεθνή, κάθε παρεμφερής κατάσταση θεωρείται ευθέως επαναστατική και ακολουθεί το δρόμο μιας συνεχούς και «προοδευτικής» ωρίμανσης.

Σχετικά λοιπόν με το πρόβλημα της πολιτικής κρίσης, πρέπει να θέσουμε το ακόλουθο ερώτημα. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα γενικά γνωρίσματα μιας πολιτικής κρίσης διακριτής από την επαναστατική κατάσταση με τη στενή έννοια, κρίσης που προσδιορίζει μορφές κρατών και καθεστώτων, πραγματικά ιδιόμορφες; Το πρόβλημα έχει συνεπώς δύο όψεις. Μπορούμε να νοήσουμε τη γενική έννοια «κρίση» και να προσδιορίσουμε έτσι τις ιδιοτυπίες του συνόλου που σχετίζονται με την απόληξη της κρίσης, δηλαδή, τη μορφή του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης; Και ακόμα παραπέρα: Μέσα στο γενικό πλαίσιο

η «υπεραρριστερή» τάση του Μπορντίγκα, επισημαίνουν, επίσης, ότι «ο φασισμός είναι ένα φυσιολογικό στάδιο της εξέλιξης του καπιταλισμού».

4. Hirsch, *ibid*.

5. Εισηγήσεις του Bordiga και του Freimuth στο 5ο Συνέδριο στο *Protokoll des fünften Kongresses der K.I.*, 1925, τ. II, σ. 715 κ.ε.

Το πιο κραυγαλέο παράδειγμα μη διαφοροποίησης φασισμού και των άλλων μορφών αστικού κράτους, που κορυφώνεται μεταξύ 1928 και 1935, είναι ο χαρακτηρισμός που αποδόθηκε στο καθεστώς του Ρούσσελτ κατά την 13η Ολομέλεια της Διεθνούς (1933). Ο P. Dutt δήλωνε: «Είναι ο κλασικός τύπος της πιο προχωρημένης μεταξύ των ιμπεριαλιστικών χωρών διαδικασίας εκφασισμού», θέση που επικύρωνε και ο Kuusinen.

της πολιτικής κρίσης, μπορούμε να προσδιορίσουμε διαφορετικά και ιδιαίτερα είδη κρίσεων, που το καθένα οδηγεί σε ιδιαίτερες μορφές καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης (βοναπαρτισμός, στρατιωτικές δικτατορίες, φασισμοί) χαρακτηριστικές της μορφής Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης;⁶

6) Ταλχάιμερ, Γκράμσι, Τρότσκυ

Διευκρινίζω από την αρχή ότι για τη μελέτη του φασισμού κάτω απ' αυτήν την οπτική γωνία διαθέτουμε δύο αντιλήψεις συγγενικές αλλά και διακριτές: την άποψη του Αύγουστου Ταλχάιμερ (Thalheimer) και εκείνη του Αντόνιο Γκράμσι. Τέλος, υπάρχει και η άποψη του Τρότσκυ.

Οι δύο πρώτες συγγενεύουν στο μέτρο που και οι δύο τους επικαλούνται ορισμένες αναλύσεις του Μαρξ και του Ένγκελς, αναλύσεις που επανέλαβε και ο Λένιν. Πραγματεύονται βασικά μια μορφή κράτους, της οποίας το ουσιαστικό γνώρισμα είναι «η σχετική αυτονομία» απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις, και η οποία αναφάνεται σε καταστάσεις «ισορροπίας» ανάμεσα στις κύριες ταξικές δυνάμεις ενός κοινωνικού σχηματισμού. Οι αναλύσεις αυτές εφαρμόζονται συγκεκριμένα στην περίπτωση του απολυταρχικού κράτους – ισορροπία δυνάμεων μεταξύ αστικής τάξης και ευγενών γαιοκτημόνων, και του βοναπαρτισμού – ισορροπία δυνάμεων μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης. Η περίπτωση του μπισμαρκισμού θεωρείται συγκερασμός των δύο άλλων.⁷ Πρέπει να προσέξουμε εδώ τον όρο «ισορροπία», γιατί αποκτά το ιδιαίτερο νόημα μιας ισορροπίας σε κατάσταση «ισότητας», όπου δηλαδή κατά το πρότυπο της παλάντζας, οι δύο βασικοί ανταγωνιστές είναι ισοδύναμοι. Πραγματικά, οι κλασικοί του μαρξισμού, και συγκεκριμένα ο Λένιν και ο Μάο, χρησιμοποιούν τον όρο ισορ-

6. Περιττό ίσως να σημειώσουμε ότι και σ' αυτό το σημείο, και για συγκεκριμένους λόγους, η Κ.Δ. δεν έδωσε απάντηση: από το 4ο Συνέδριο κώλας, αλλά κυρίως με το 5ο (1924), σε όλα αδιακρίτως τα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης κόλλησαν το επίθετο «φασιστικό». Έτσι, θεωρήθηκαν φασιστικά: το καθεστώς του Horthy στην Ουγγαρία, ο στρατός του von Seeckt στη Γερμανία (από εκεί λογάριαζαν πως θα έρθει ο φασισμός το 1923), το καθεστώς του Pilsudski στην Πολωνία, το Κομουντάνγκ στην Κίνα, ο φρανκισμός, το περονικό καθεστώς στην Αργεντινή, το ιαπωνικό καθεστώς κ.ο.κ.

7. Παραπέμπω, γι' αυτό το θέμα, στις αναλύσεις του έργου μου *Pouvoir politique et classes sociales*, ό.π.

ροπία αλλά συχνά με διαφορετικό νόημα: στην περίπτωση σχετικής σταθεροποίησης του συσχετισμού ανάμεσα σε δυο δυνάμεις ωστόσο άνισες.

Όσον αφορά τον Ταλχάμερ,⁸ μας κληροδότησε σημαντικά κείμενα, στα οποία εξετάζει την περίπτωση του φασισμού ακολουθώντας την προβληματική του βοναπαρτισμού. Ο ουσιαστικός συντελεστής –γιατί υπάρχουν πολλοί άλλοι– της πολιτικής κρίσης που προσπαθεί να περιγράψει, είναι ακριβώς η ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στις δύο κύριες τάξεις, την αστική τάξη και το προλεταριάτο. Η κρίση αυτή οδηγεί στις βοναπαρτικές μορφές κρατών, που έχουν ως ιδιαίτερο και ουσιαστικό γνώρισμα τη σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις. Οι τελευταίες θυσιάζουν έτσι την πολιτική κυριαρχία τους σε όφελος ενός «αυθέντη-σωτήρα», με σκοπό να διατηρήσουν την κοινωνικο-οικονομική κυριαρχία τους. Ο Ταλχάμερ θεωρεί τον φασισμό ιδιαίτερη μορφή του βοναπαρτισμού.

Για τον Γκράμσι η περίπτωση είναι κάπως διαφορετική. Μέσα στο γενικό πλαίσιο της πολιτικής κρίσης, ο Γκράμσι προσδιορίζει μια ιδιόζουσα περίπτωση πολιτικής κρίσης, την κρίση ηγεμονίας ή την κρίση καταστροφικής ισορροπίας που οδηγεί στο φαινόμενο του καισαρισμού.⁹

Δεν πρόκειται πλέον για μια εξισορρόπηση των δύο βασικών δυνάμεων, αλλά για μια ιδιαίτερη ισορροπία που εμφανίζεται «με τέτοιο τρόπο ώστε η συνέχιση της πάλης έχει υποχρεωτικά σαν μόνο δυνατό αποτέλεσμα την αμοιβαία καταστροφή [...] και προσφέρει μια προοπτική καταστροφής». Η σημαντική αυτή παρατήρηση πλησιάζει με την παρατήρηση του Μαρξ, που και ο Ταλχάμερ έλαβε υπόψη του, χωρίς όμως να της αποδώσει, όπως ο Γκράμσι, ιδιαίτερη σημασία: Ο Μαρξ συσχετίζει συχνά τον γαλλικό βοναπαρτισμό με τούτην εδώ την ιδιαίτερη ισορροπία που απορρέει από το γεγονός ότι «η αστική τάξη είχε ήδη χάσει την ικανότητα διακυβέρνησης του έθνους, ενώ η εργατική τάξη δεν την είχε ακόμα κατακτήσει». Η καταστροφική πολιτική κρίση γεννά, κατά τον Γκράμσι, το φαινόμενο του και-

8. Thalheimer, «Über der Faschismus», στο W. Abendroth (επιμ.), *Faschismus und Kapitalismus*. Βλ. επίσης: Gripenburg και Tjaden, «Faschismus und Bonapartismus. Zur Kritik der Faschismus-theorie August Thalheimer», *Das Argument*, Δεκέμβριος 1966.

9. A. Gramsci, «Le césarisme» («Ο Καισαρισμός»), στο *Oeuvres choisies*, σ. 255 και πολυάριθμα κομμάτια σταχυολογημένα από τον *Machiavel*. Παρουσιάζω εδώ μόνο το γενικό πλαίσιο της γκραμισιανής ερμηνείας για τον φασισμό: θα επανέλθω διεξοδικότερα στις λεπτομερειακές αναλύσεις του.

σαρισμού που έχει επίσης το εντελώς ιδιόμορφο, τούτη τη φορά, ουσιαστικό γνώρισμα, την σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις. Ο Γκράμσι θεωρεί τον φασισμό εντελώς τυπική περίπτωση καισαρισμού, ενώ μοιάζει διστακτικός για έναν ανάλογο χαρακτηρισμό του γαλλικού βοναπαρτισμού, κι όταν το κάνει διατηρεί πολλές επιφυλάξεις. Με την ευκαιρία, ας σημειωθεί ότι η επιφυλακτικότητα αυτή τον προφυλάσσει από επιφανειακές αναλογίες κι απόλυτους παραλληλισμούς μεταξύ φασισμού και βοναπαρτισμού, πράγμα που δεν αποφεύγει πάντοτε ο Ταλχάμερ.

Ο Ταλχάμερ και ο Γκράμσι είναι οι μόνοι, απ' όσο ξέρω, οι οποίοι σχετικά με τον φασισμό, διατύπωσαν με σαφήνεια τη θέση ότι η πολιτική κρίση σχετίζεται με την ισορροπία «ισότητας» των δυνάμεων που υπάρχουν. Πάντως, η άποψη αυτή φαίνεται να υποδόσκει σε πολλές παλαιότερες και σημερινές προσπάθειες μαρξιστών να ερμηνεύσουν τον φασισμό, από τον Ο. Μπάουερ (Ο. Bauer) ως τον Α. Τάσκα (Tasca) και τον Α. Ρόζενμπεργκ.¹⁰ Δεν έχουμε παρά ν' αναφέρουμε τη σημερινή επικαιροποίηση των αναλύσεων του Ταλχάμερ στη Γερμανία και του Γκράμσι στην Ιταλία στις μελέτες για τον φασισμό. Ωστόσο, οι αναλύσεις αυτές, ενώ περιλαμβάνουν σημαντικά στοιχεία, μου φαίνεται πως λαθεύουν σ' ένα ουσιαστικό σημείο. Η επικράτηση του φασισμού ούτε στη Γερμανία ούτε στην Ιταλία αντιστοιχούσε σε μια πολιτική κρίση ισορροπίας, οποιαδήποτε έννοια κι αν δώσουμε στον όρο. Η εργατική τάξη ήταν ήδη νικημένη τη στιγμή της επικράτησης, και η ήττα της δεν στοίχισε στην αστική τάξη το τίμημα μιας καταστροφικής ισορροπίας. Μ' άλλα λόγια, σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού η αστική τάξη παραμένει η κυρίαρχη μεριά της κύριας αντίφασης.

Με τον Τρότσκι τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Στα *Γραφτά* του για τη Γερμανία, φροντίζει να διακρίνει τον βοναπαρτισμό –που βασίζεται σε μια ισορροπία των δύο δυνάμεων– από τον φασισμό.¹¹ Σχε-

10. Διαμορφώθηκε σαφώς από τον Α. Tasca, *Naissance du fascisme: l'Italie de l'armistice à la marche sur Rome* (Γέννηση του φασισμού: η Ιταλία από την ανακωχή μέχρι την πορεία στη Ρώμη), 1967, σ. 349 κ.ε., και από τον Otto Bauer, «Der Faschismus», στο W. Abendroth (επιμ.), *Faschismus und Kapitalismus*, ό.π., σ. 156. Ο τελευταίος τείνει προς την άποψη της καταστροφικής ισορροπίας λιγότερο καθαρά από τον Α. Rosenberg «Der Faschismus als Massenbewegung», *ibid.*

11. L. Trotsky, *Écrits*, τ. III, σ. 128 κ.ε., 265 κ.ε.

τικά με τον τελευταίο, ο Τρότσκυ φαίνεται ότι παραγνωρίζει το πρόβλημα της *ιδιοτυπίας* και *ιδιάζουσας* πολιτικής κρίσης. Στην πραγματικότητα επισημαίνει δύο μόνο χαρακτηριστικά, τα οποία όμως είναι σημαντικά γιατί δείχνουν ότι ο Τρότσκυ, *παρά τις διαφωνίες του*, *συμμεριζόταν στο βάθος τις αντιλήψεις της Διεθνούς*. Δηλαδή:

1. Ο φασισμός αντιστοιχεί, σ' έναν ανοιχτό «εμφύλιο πόλεμο» της αστικής τάξης εναντίον της «επαναστατημένης» εργατικής τάξης, και, επομένως, σε μια επαναστατική επίθεση της τελευταίας: χαρακτηρισμός, με τον οποίο ο Τρότσκυ προσεγγίζει την Κομμουνιστική Διεθνή, αλλά, λαθεμένος.

2. Βλέπει ένα γενικό χαρακτηριστικό, που απορρέει μηχανιστικά από την περίοδο, και υποτιμά την ιδιοτυπία της πάλης των τάξεων: ο φασισμός είναι ο τρόπος στήριξης της *παρακμάζουσας αστικής τάξης* πάνω στην μικροαστική, όπως υπήρξε ο γιακωβινισμός για την *ανερχόμενη αστική τάξη*, και η σοσιαλδημοκρατία για την *αστική την εποχή της σταθεροποίησής της*.

Αλλά πρέπει ν' αποδώσουμε στον Τρότσκυ τα δίκια του. Έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία του φασισμού. Ανάμεσα στ' άλλα σημειώνω τις αναφορές του στην εργατική και τη μικροαστική τάξη. Ήταν άλλωστε ο μόνος που προέβλεψε, μ' εκπληκτικό τρόπο, την έκβαση της διαδικασίας εκφασισμού στη Γερμανία. Όπως όμως συμβαίνει συχνά με τον Τρότσκυ, οι αναλύσεις του, μολονότι αποκαλύπτουν και σκιαγραφούν πραγματικά προβλήματα, καταλήγουν σε λανθασμένα συμπεράσματα. Αίφνης ο ίδιος ο Ι. Ντόντσερ (Deutscher), του οποίου είναι γνωστή η συμπάθεια για τις θέσεις του Τρότσκυ, σχολιάζοντας την άποψή του για τον φασισμό αναγκάζεται να επισημάνει:

«Σε ορισμένες περιπτώσεις ωστόσο, ο Τρότσκυ την εφαρμόζει με τρόπο αρκετά ανακριβή. Είδε το άμεσο ενδεχόμενο του φασισμού στη Γαλλία και θέλησε με κάθε τρόπο να κολλήσει την ετικέτα “φασισμός” στην ψευδο-βοναπαρτιστική δικτατορία της Πολωνίας. [...] Από την άλλη μεριά δεν είναι διόλου πειστική η περιγραφή Τρότσκυ της κυβέρνησης Σλάιχερ (Schleicher) και Φον Πάπεν (Papen) καθώς και της ανίσχυρης κυβέρνησης Ντουμέργκ (Doumergue) στο 1934, ως βοναπαρτιστικές. Μόνον το 1940 χαρακτηρίσε τελικά το καθεστώς Πεταίν μάλλον σαν ψευδο-βοναπαρτιστικό παρά φασιστικό.»¹²

12. Deutscher, *Trotsky*, τ. III, σ. 375, υποσημείωση. Δεν υπάρχει πάντως θέμα να μειώσουμε την αξία των αναλύσεων του Τρότσκυ για τον φασισμό: συγκεκριμένα τα *Écrits* του για τη Γερμανία παραμένουν από τα διαυγέστερα κείμενα που σχετίζονται μ' αυτήν την εποχή.

γ) Το πλαίσιο ανάλυσης. Πολιτική κρίση, πάλη των τάξεων και θεσμικό σύστημα

Με βάση τα προηγούμενα μπορούμε να δώσουμε το πλαίσιο διερεύνησης του φασισμού, με τη μορφή θέσεων που θα τεκμηριωθούν στη συνέχεια:

Α. Καθόρισμός των γενικών χαρακτηριστικών της πολιτικής κρίσης. Το στοιχείο ισορροπίας «ισότητας» μπορεί να εξειδικεύσει ιδιαίτερα είδη πολιτικών κρίσεων: κρίση γενικής ισορροπίας και κρίση καταστροφικής ισορροπίας. Ο φασισμός δεν αντιστοιχεί σ' αυτά τα είδη πολιτικής κρίσης ισορροπίας. Εξάλλου, αν η συγκυρία της πάλης των τάξεων στην περίοδο των φασισμών μας δίνει τα γενικά χαρακτηριστικά της πολιτικής κρίσης, παρουσιάζει επίσης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας εντελώς ιδιότυπης πολιτικής κρίσης.

Αυτή τη γραμμή έρευνας θ' ακολουθήσω σε τούτο το δοκίμιο. Συγκεκριμένα, εξετάζοντας απ' όλες τις πλευρές της την πολιτική κρίση που ευνοεί την επικράτηση του φασισμού, θα εκτεθούν εδώ τα γνωρίσματα που αντιστοιχούν σε κάθε πολιτική κρίση γενικά, και ταυτόχρονα εκείνα που την εξειδικεύουν.

Β. Η πολιτική κρίση, που μπορεί να καταλήξει σε μια μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, ενυπάρχει ουσιαστικά μέσα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πεδίου της ταξικής πάλης, του πεδίου, δηλαδή, των «κοινωνικών σχέσεων».¹³ Συνοδεύεται ωστόσο από βαθιές ρωγμές του θεσμικού συστήματος, δηλαδή των κρατικών μηχανισμών, όπως αντίστοιχα, η επαναστατική κατάσταση χαρακτηρίζεται από την διπλή εξουσία. Πρόκειται, δηλαδή, για γνώρισμα που σχετίζεται με το κρατικό επίπεδο. Το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης αντιστοιχεί κοντά σ' άλλα, σ' αυτές τις ρωγμές.

Αλλά η κρίση θεσμών ενώ έχει τις δικές της επιπτώσεις πάνω στην πάλη των τάξεων, δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της. Δεν προσδιορίζουν οι θεσμοί τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς, αλλά αντίθετα, η ταξική πάλη διέπει τις τροποποιήσεις των κρατικών μηχανισμών. Το σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί, γιατί υπάρχουν οι θεσμοκρατικές-λει-

13. Προσπάθησα στο έργο μου *Pouvoir politique et classes sociales*, να προσδιορίσω το πεδίο των «κοινωνικών σχέσεων», το πεδίο της πάλης των τάξεων που καλύπτει το χώρο της ταξικής πρακτικής, καθιερώνοντας συγκεκριμένα τη διάκριση μεταξύ «σχέσεων παραγωγής» και «κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (*ibid*, σ. 65 κ.ε., 89 κ.ε.): βλ. για το τελευταίο αυτό σημείο Ch. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, 1970, σσ. 59-60.

τουργιοκρατικές απόψεις για την «κοινωνική κρίση», σύμφωνα με τις οποίες η τελευταία ανάγεται σε μια κρίση των θεσμών. Παρόμοιες απόψεις είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη μελέτη του φασισμού: στις περισσότερες μελέτες πολιτικής θεωρίας ο φασισμός ανάγεται σε μια «κρίση του δημοκρατικού-κοινοβουλευτικού κράτους».¹⁴

Έτσι, με τη λογική σειρά παρουσίασης των αναλύσεων, θα εκθέσω πρώτα τα γνωρίσματα της πάλης των τάξεων που χαρακτηρίζουν την πολιτική κρίση επί φασισμού. Οι επιπτώσεις τους πάνω στους κρατικούς μηχανισμούς κατά τη διαδικασία εκφασισμού, απλώς θα μνημονεύουν, γιατί ένα χωριστό κεφάλαιο θα αφιερωθεί στη συστηματική τους μελέτη. Το ίδιο διάγραμμα θα κρατηθεί και για τον φασισμό: πρώτα θα γίνει η έκθεση των σχέσεων του κατεστημένου φασισμού με τις διάφορες αντιμαχόμενες τάξεις και ταξικά συμφέροντα, επιφυλάσσοντας ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για τη συστηματική εξέταση του φασιστικού κράτους. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα αντιμετωπιστεί το ζήτημα της μορφής Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης και του φασισμού ως ιδιότυπης μορφής καθεστώτος του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης.

2. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΦΑΣΙΣΜΟΥ

Η γραμμή έκθεσης συνίσταται στην επισήμανση των φάσεων της διαδικασίας εκφασισμού. Δεν θα επιμείνω εδώ στα προκαταρκτικά αυτής της διαδικασίας. Αρκεί να τονίσω ότι ο φασισμός δεν έρχεται σαν κεραυνός εν αιθρία. Νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για διαδικασία εκφασισμού μόνο στο βαθμό που δεν πρόκειται για μια απλή αυτοεξέλιξη των «σπερμάτων» που εμπεριέχονται στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά για μια σημαντική διαφορά απ' αυτήν, διαφορά που αντιστοιχεί σε μια πολιτική κρίση. Η διαδικασία εκφασισμού μπορεί να γίνει λοιπόν αντιληπτή μόνον αν απορρίψουμε εντελώς τη θέση της «οργανικής και συνεχούς διαδικασίας» (γραμμικής και εξελικτικής χροιάς), που δήθεν οδηγεί από την κοινοβουλευτική δημοκρατία κατευθείαν στον φασισμό.

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που πρώτος ο Δημητρώφ, στο 7ο Συνέδριο της Διεθνούς, κατάφερε τουλάχιστον να επισημάνει το πρόβλημα της διαδικασίας εκφασισμού με το να επιμείνει ακριδώς στο γεγονός ότι:

«ο φασισμός δεν είναι η απλή και συνηθισμένη υποκατάσταση μιας αστικής κυβέρνησης από μια άλλη, αλλά μια αλλαγή μορφής κράτους. Δεν θα έπρεπε να αποκομίσουμε την απλοϊκή και μονοκόμματη εντύπωση ότι μια κάποια επιτροπή του χρηματιστικού κεφαλαίου αποφασίζει μια δοσμένη στιγμή να εγκαθιδρύσει

φασιστική δικτατορία. Στην πραγματικότητα, ο φασισμός συνήθως φτάνει στην εξουσία μέσα από μια αμοιβαία και συχνά σφοδρή πάλη εναντίον των παλαιών αστικών κομμάτων. [...] Αυτά βέβαια δεν μειώνουν τη σημασία του γεγονότος ότι, πριν από την εγκαθίδρυση της φασιστικής δικτατορίας, οι αστικές κυβερνήσεις περνούν συνήθως από διάφορες προπαρασκευαστικές φάσεις, παίρνουν διάφορα αντιδραστικά μέτρα και συντελούν, συνεπώς, στην άμεση επικράτηση του φασισμού».¹

Ωστόσο, το ζήτημα της *έναρξης της διαδικασίας εκφασισμού* δεν πρέπει να συγχέεται με το ζήτημα των *απαρχών του φασισμού*, για το οποίο η σχετική με τον φασισμό ιστοριογραφία δείχνει προνομιακό ενδιαφέρον. Καταρχήν, η διαφορά είναι ολοφάνερη, γιατί το ξεκίνημα της διαδικασίας εκφασισμού δεν συμπίπτει με τη γένεση φασιστικών οργανώσεων. Οι τελευταίες, στη μεν Γερμανία και την Ιταλία φυτοζωούσαν για καιρό προτού αρχίσει ουσιαστικά η διαδικασία εκφασισμού· αλλού δε, αν και υπήρξαν, δεν ξεκίνησε ποτέ η ανάλογη διαδικασία εκφασισμού. Κυρίως, όμως, οι αρχές της διαδικασίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι διακρίνονται από μια συσσώρευση, από μια συστηματική συναρμογή ιδιαίτερων χαρακτηριστικών.

Μια παρατήρηση ακόμα για το ρυθμό της διαδικασίας εκφασισμού: Ο ρυθμός ανάπτυξης είναι ασύμμετρος και το μέτρο του καθορίζεται από τις μορφές συσσώρευσης των διαφόρων αντιφάσεων. Αυτό δεν σημαίνει πως η διαδικασία δεν μπορεί να χωριστεί αυστηρά σε *περιόδους*, ανάλογα με την ανάπτυξη της πάλης των τάξεων και τις τροποποιήσεις στους μηχανισμούς. Σημαίνει όμως ότι καθεμία απ' αυτές τις περιόδους παρουσιάζει το δικό της ρυθμό, αργό ή γρήγορο, και τη δικιά της διάρκεια, μεγάλη ή σύντομη. Η συναρμογή των περιόδων καθορίζεται από τις συγκυριακές μορφές της πολιτικής κρίσης για την οποία γίνεται λόγος.

Η ίδια η φύση του φασισμού επιβάλλει τη διάκριση των ακόλουθων περιόδων στη διαδικασία εκφασισμού. Τις επισημαίνω από τώρα για να γίνει σαφέστερη η παρουσίαση.

α) Η *περίοδος που εκτείνεται από την έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού ως το σημείο της «μη επιστροφής»*. Αν ο φασισμός δεν είναι ούτε ακαταμάχητος ούτε αναπόφευκτος, ωστόσο, στη διαδικασία εκφασισμού μπορούμε να εντοπίσουμε μια στιγμή ύστερα απ' την οποία η πορεία αυτή δύσκολα ανακόπτεται. Αυτή η στιγμή δεν συμπίπτει με την άνοδο του φασισμού στην εξουσία. Αποτελεί ατράνταχτη

1. Dimitrov, *Oeuvres choisies*, σ. 40 κ.ε. Είναι αλήθεια ότι ο Τρότσκι τότε νιζε αυτά τα σημεία ήδη από το 1930.

αλήθεια ότι η κατάληψη της εξουσίας είναι μια απλή και τελευταία τυπική πράξη, που διαδραματίζεται όταν το ουσιαστικό μέρος του δράματος έχει ήδη παιχτεί και η έκβασή του έχει κριθεί, όταν με δυο λόγια, η τελική επικράτηση είναι η επιβεβαίωση μιας νίκης που έχει ήδη συντελεσθεί. Αντιλαμβανόμαστε τη σπουδαιότητα του ζητήματος: πράγματι, αν συγκεντρώνουμε την προσοχή μας αποκλειστικά στα συμβαίνοντα στο πολιτικό προσκήνιο, τότε το προσκήνιο θα λειτουργήσει σαν μια οθόνη και θα έκρυβε τους βαθύτερους μηχανισμούς της πάλης των τάξεων όπου και διακυβεύεται η πραγματική εξουσία.

β) *Η περίοδος που εκτείνεται από το σημείο της «μη-επιστροφής» ως την άνοδο του φασισμού στην εξουσία.* Περίοδος σημαντική, όχι τόσο για τη νίκη και την επικράτηση του φασισμού, όσο κυρίως για τη φάση και το συγκεκριμένο πολιτικό χαρακτήρα της.

γ) *Η πρώτη περίοδος του φασισμού στην εξουσία.* Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη αστάθεια και διφορούμενα, εξαιτίας του εξαιρετικά περίπλοκου αρχικού ταξικού χαρακτήρα του φασισμού, δηλαδή εξαιτίας του εξαιρετικά διφορούμενου χαρακτήρα του λαϊκού ερείσματος από τον οποίο επωφελείται ο φασισμός τη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία. Σ' αυτήν την περίοδο ο φασισμός φέρνει ακόμα έντονα τη σφραγίδα των καταβολών του, και υποχρεώνεται συχνά να παίρνει συμβιβαστικά μέτρα, ικανά να τρέφουν πολλές ανταπάτες.

δ) *Η περίοδος σταθεροποίησης του φασισμού,* σταθεροποίηση που περνάει από πολλές φάσεις. Η περίοδος αρχίζει με την εκκαθάριση των ταξικών του καταβολών, ή τουλάχιστον την αποσαφήνιση των αμφισημιών που χαρακτηρίζουν τις καταβολές του. Αυτό άλλωστε εκδηλώνεται με μαζικές και αιματηρές εκκαθαρίσεις στις ίδιες του τις γραμμές. Ο φασισμός αποκαλύπτει έτσι το αληθινό του πρόσωπο και ασκεί στο εξής ολοκληρωτικά και άμεσα τις δικές του ταξικές λειτουργίες. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν είναι αλήθεια ότι ο φασισμός εκφυλίζεται σε μια «χυδαία στρατιωτική δικτατορία», όπως ισχυριζόταν ο Τρότσκι, γιατί δεν σταματά ποτέ να έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Είναι όμως αλήθεια ότι ο φασισμός απαλλάσσεται με βίαιο τρόπο από ένα μέρος του ταξικού δάρους που τον πιέζει. Το γεγονός αυτό εγκαινιάζει την περίοδο της σταθεροποίησής του.

III

ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΟΥΣΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Ακολουθώντας την προηγούμενη περιοδολόγηση θα αρχίσω με την εξέταση των σχέσεων του φασισμού με τις άρχουσες τάξεις ή τμήματα τάξεων. Ας τονίσουμε αμέσως ότι ο φασισμός είναι ένα αρκετά πολύπλοκο φαινόμενο. Θα μπορέσουμε να τον ερμηνεύσουμε μόνον αν ρίξουμε άπλετο φως στις σχέσεις του με τις διάφορες αντιμαχόμενες τάξεις. Γενικά, το φασιστικό φαινόμενο αντιστοιχεί σε μια εξαιρετικά ιδιάμορφη κατάσταση των διαφόρων κυρίαρχων τάξεων και κοινωνικών τμημάτων.

1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

α) Οι αντιφάσεις ανάμεσα σε άρχουσες τάξεις και άρχοντα κοινωνικά τμήματα

Η διαδικασία εκφασισμού και η επικράτηση του φασισμού αντιστοιχούν σε μια κατάσταση υπερβολικής όξυνσης και επιδείνωσης των αντιφάσεων στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων που ανήκουν στις κυρίαρχες τάξεις. Η κατάσταση αυτή αποτελεί ένα σημαντικό συστατικό της πολιτικής κρίσης που μας απασχολεί. Για την κατανόησή της προϋποτίθεται μια ορθή αντίληψη της συμμαχίας τάξεων και των τμημάτων τους, συμμαχία που αφορά την πολιτική κυριαρχία. Σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, που συντίθεται από πολλές κοινωνικές τάξεις, και ιδιαίτερα σ' έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, όπου η αστική τάξη, από την ίδια της τη σύνθεση είναι διαιρεμένη σε τμήματα, το πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας δεν κατέχεται από μια και μόνο τάξη ή μερίδα τάξης. Δημιουργείται, λοιπόν, μια ιδιότυπη συμμαχία πολλών τάξεων και τμημάτων, συμμαχία για την οποία έχω προτείνει άλλοτε τον όρο άρχον συγκρότημα (bloc au pouvoir). Συνεπώς, οι αντιφάσεις στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάξεων και των τμημάτων αποκτούν σημασία συχνά αποφασιστική για τις εκάστοτε μορφές κράτους και καθεστώτος.

Ας σημειώσουμε ακόμη ότι μέσα στη συγκυρία που ευνοεί την ά-

νοδο του φασισμού, οι εσωτερικές αντιφάσεις δεν περιορίζονται όπως συχνά συμβαίνει μόνο στο οικονομικό επίπεδο. Όταν έχουμε διαδικασία εκφασισμού, η όξυνση των «εσωτερικών» αντιφάσεων του άρχοντος συγκροτήματος εκφράζεται με τη χαρακτηριστική επέκτασή τους στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο: Η επέκταση αυτή συνεπάγεται βαθιά κρίση της κομματικής εκπροσώπησης και την επίσης βαθιά ιδεολογική κρίση, που προσβάλλουν το συγκρότημα.

Αν λοιπόν η διαδικασία εκφασισμού χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι η πολιτική πάλη του άρχοντος συγκροτήματος εναντίον των λαϊκών μαζών παίζει πρωτεύοντα ρόλο σε σχέση με την οικονομική πάλη, χαρακτηρίζεται δηλαδή απ' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε διαδικασία έκδηλης πολιτικοποίησης της πάλης των τάξεων εκ μέρους του άρχοντος συγκροτήματος, η ιδιαιτερότητα εδώ είναι ακριβώς ότι οι επιπτώσεις αυτής της πολιτικοποίησης γεννούν αντιφάσεις μέσα στους κόλπους του ίδιου του συγκροτήματος. Αυτό είναι ένα γνώρισμα αξιοσημείωτο, γιατί κάθε παρεμφερής πολιτικοποίηση δεν έχει υποχρεωτικά το ίδιο αποτέλεσμα. Συχνά, μάλιστα, συνεπάγεται την άμεση συσπείρωση του άρχοντος συγκροτήματος εμπρός στον κοινό εχθρό.

6) Η κρίση ηγεμονίας

Όταν υπάρχει διαδικασία εκφασισμού ή φασισμός, καμιά τάξη ή μερίδα κυρίαρχης τάξης δεν φαίνεται ικανή να επιβάλει, είτε με τα δικά της μέσα πολιτικής οργάνωσης, είτε μέσω του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού κράτους, τη διακυβέρνησή της πάνω στις άλλες τάξεις και τμήματα του άρχοντος συγκροτήματος.

Πραγματικά, όπως συμβαίνει σε κάθε συμμαχία, το άρχον συγκρότημα δεν απαρτίζεται γενικά από τάξεις ή τμήματα τάξεων ίσης σημασίας, που μοιράζονται μεταξύ τους θραύσματα της εξουσίας. Μπορεί να λειτουργήσει κανονικά μόνον στο μέτρο που μια κυρίαρχη τάξη ή τμήμα επιβάλλει μια ιδιότυπη κυριαρχία στα άλλα μέλη της συμμαχίας, με άλλα λόγια, στο μέτρο που κατορθώνει να τους επιβάλει την ηγεμονία της και να τους συνενώσει υπό την αιγίδα της.

Αυτό που χαρακτηρίζει τη συγκυρία των φασισμών είναι η αδυναμία μιας τάξης ή ενός τμήματος να επιβάλουν την ηγεμονία τους, σε τελευταία ανάλυση δηλαδή, η ανικανότητα της συμμαχίας που βρίσκειται στην εξουσία να ξεπεράσει από μόνη της τις ίδιες τις αντιφάσεις, ιδιαίτερα οξυμένες αυτές. Αυτή, άλλωστε η ανικανότητα επιβολής της ηγεμονίας μέσα στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος οφείλεται επίσης στην κρίση ηγεμονίας που περνάει ο συνασπισμός

και τα «συμβαλλόμενα» μέρη του, σχετικά, τούτη τη φορά, με την πολιτική τους κυριαρχία πάνω στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού.

γ) Οι μεταβολές της ηγεμονίας

Αν αυτή η κατάσταση επικρατεί στο εσωτερικό του άρχοντος συγκροτήματος, ο φασισμός αντιστοιχεί επιπλέον σε μια πλήρη αναδιοργάνωση —όχι οποιαδήποτε δέδαια— αυτού του συγκροτήματος. Δηλαδή:

α) μεταβολή στο συσχετισμό δυνάμεων στους κόλπους της συμμαχίας, για μια ανακατανομή της ισχύος μεταξύ των δυνάμεων που την απαρτίζουν·

β) την επικράτηση μέσω του φασισμού, της ηγεμονίας ενός νέου τμήματος τάξης στο εσωτερικό του άρχοντος συγκροτήματος: του τμήματος του χρηματιστικού κεφαλαίου, δηλαδή του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου.

Ενώ, όταν αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού διαπιστώνεται μια ηγεμονιακή αστάθεια (φάση στην οποία οι διάφορες τάξεις και μερίδες εναλλάσσονται στη θέση ηγεμονίας) και ύστερα μια φάση πραγματικής ηγεμονιακής αδυναμίας, όταν ο φασισμός παίρνει την εξουσία, διαπιστώνεται η επικράτηση της πολιτικής ηγεμονίας ενός τμήματος που ως εκείνη τη στιγμή δεν είχε παίξει ρόλο.

Πρόκειται εδώ για μια λειτουργία του φασισμού, τη μετάθεση της πολιτικής ηγεμονίας (που πρέπει να διακρίνουμε από την ήδη προηγμένη κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου στο οικονομικό επίπεδο) που η Διεθνής μάλλον παραγνώριζε ταυτίζοντας λανθασμένα οικονομική κυριαρχία και πολιτική ηγεμονία. Παράδειγμα: «Η φασιστική δικτατορία δεν διαφέρει σε τίποτα [...] από την αστική δημοκρατία, όπου το χρηματιστικό κεφάλαιο ασκεί επίσης τη δικτατορία του».¹

δ) Η ρήξη του δεσμού εκπροσωπούντες-εκπροσωπούμενοι. Τα πολιτικά κόμματα

Σχετικά με το συνασπισμό εξουσίας, η συγκυρία των φασισμών και οι αρχές της διαδικασίας εκφασισμού αντιστοιχούν σε μια κατάσταση που θα ορίζαμε ως *κρίση κομματικής εκπροσώπησης*. Μ' άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ρήξη της σχέσης ανάμεσα σε άρχουσες τάξεις και τμήματα κυρίαρχων τάξεων και τα πολιτικά τους κόμματα. Η ρήξη αυ-

---

1. Απόφαση του Μάη 1931 του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας.

τή πραγματοποιείται ταυτόχρονα τόσο στο επίπεδο της εκπροσώπησης μέσα στο κρατικό σύστημα όσο και στο οργανωτικό πεδίο. Τη σπουδαιότητα του φαινομένου αυτού επεσήμανε ο Μαρξ στις αναλύσεις του για την κατάσταση στη Γαλλία πριν από την άνοδο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, καθώς και ο Γκράμσι:

«Πώς διαμορφώνονται αυτές οι καταστάσεις αντίθεσης μεταξύ “εκπροσωπούντων και εκπροσωπούμενων”, που αντανακλούν από το χώρο των κομμάτων [...], σ’ ολόκληρο τον κρατικό οργανισμό, ενισχύοντας τη θέση της γραφειοκρατικής εξουσίας που τους αντιστοιχεί;...»²

Γεγονός ενδεικτικό: τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα της αστικής τάξης και των συμμάχων της ποτέ δεν υιοθέτησαν πλήρως τον φασισμό, αλλά αντίθετα μερικές φορές, αρκετά καθυστερημένα, προσπάθησαν ν’ αντιταχθούν ανοιχτά στην επικράτησή του. Τα κόμματα αυτά δέχτηκαν, σε ορισμένες περιπτώσεις, να σχηματίσουν κυβερνήσεις με τη συμμετοχή των φασιστικών κομμάτων κι έδρασαν μ’ έναν και μόνο δηλωμένο και αμετάθετο σκοπό: ν’ αποτρέψουν την ανοδική πορεία των φασιστικών κομμάτων, δηλαδή ν’ απαλλάγουν απ’ αυτά αφού τα χρησιμοποιήσουν πρώτα εναντίον των μαζών. Όμως, τα πολιτικά κόμματα δεν τα ακολούθησαν οι τάξεις και τα κοινωνικά τμήματα που κανονικά εκπροσωπούσαν. Αυτό διόλου δεν σημαίνει, όπως υποστηρίχθηκε συχνά, ότι το σύνολο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, σ’ όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, ομόψυχα και ανοιχτά υποστήριξε την άνοδο του φασισμού στην εξουσία. Η αλήθεια είναι πως το άρχον συγκρότημα έπασχε από βαθύτατο πολιτικό αποπροσανατολισμό. Μέσα σ’ αυτήν την κατάσταση αποπροσανατολισμού και ακολουθώντας διάφορες καμπές και φάσεις, το φασιστικό κόμμα, υποστηριζόμενο από το μεγάλο χρηματιστικό κεφάλαιο, ήρθε να πληρώσει το κενό που δημιούργησε η ρήξη του δεσμού εκπροσώποι-εκπροσωπούμενοι στα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα. Συνεπώς, το σύνολο πια της αστικής τάξης και των συμμάχων της υπήρξε παθητικός μάρτυρας της κατάργησης των παραδοσιακών αστικών κομμάτων από το φασιστικό. Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι τίποτα δεν συνέβαινε στους κόλπους των πολιτικών κομμάτων που μας απασχολούν. Κάθε άλλο. Πράγματι, όταν αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού παρατηρούμε μια *ριζοσπαστικοποίηση*, μια ροπή των αστικών κομμάτων προς τις μορφές Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Η λύση, λοιπόν, που δόθηκε απ’ αυτά τα κόμματα ήταν η σκλήρυνση του κράτους με διαφορετικές ωστόσο μορφές. Στο πλαίσιο τέτοιων λύσεων θα μπορού-

2. A. Gramsci, *Œuvres choisies*, Éditions Sociales, σ. 246.

σαν, ίσως, να συνεχίσουν ή να αποκαταστήσουν την ηγεσία τους στο πολιτικό προσκήνιο και εν ανάγκη να καταφύγουν στη λύση της στρατιωτικής δικτατορίας.

•

Για να επανέλθουμε στο ζήτημα της ρήξης του δεσμού εκπροσωπούντες-εκπροσωπούμενοι, μια τέτοια προοδευτική ρήξη προσέβαλε αρχικά την ίδια σχέση εκπροσώπησης. Με την αρχή της διαδικασίας του εκφασισμού, ενώ η δημοκρατική-κοινοβουλευτική μορφή του κράτους παραμένει επιφανειακά άθικτη, οι σχέσεις των κυρίαρχων τάξεων και των κοινωνικών τμημάτων από τη μια και τον κρατικό μηχανισμό από την άλλη δεν διαμεσολαβούνται πλέον αποκλειστικά από τα πολιτικά κόμματα, αλλά αποκτούν χαρακτήρα ολοένα και αμεσότερο. Το γεγονός αυτό έχει δύο επιπτώσεις:

α) Τη θεσμοθέτηση μιας ολόκληρης σειράς παράλληλων και αφανών δικτύων που υποκαθιστούν τα κόμματα αυτά, λειτουργώντας ως αγωγοί πραγματικής μετάβασης της εξουσίας και των αποφάσεων. Το φαινόμενο αυτό αρχίζει με την εμφάνιση ομάδων πίεσης και ιδιωτικών στρατιωτικών σωμάτων (μιλίτσιες), που αποτέλεσαν τους πυρήνες της πολιτικής αναδιοργάνωσης, και φτάνει ως τον σχηματισμό πραγματικών παρακρατικών δικτύων.

β) Μια ενίσχυση του ρόλου του ίδιου του κρατικού μηχανισμού—στρατός, αστυνομία, δικαστήρια, διοίκηση—, ο οποίος βραχυκυκλώνει κατά κάποιον τρόπο το ρόλο της επίσημης κυβέρνησης, ανατρέπει την «καθεστηκυία» έννομη τάξη, μεταθέτει την πραγματική εξουσία από το χώρο όπου εκφράζονται ακόμα αυτά τα κόμματα (που έχουν όμως καταντήσει απλές συμμορίες) στον κρατικό μηχανισμό, με τη στενή έννοια.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, εμπρός στο φαινόμενο που θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε, σε αναλογία με την περίπτωση «διπλής εξουσίας» που χαρακτηρίζει την επαναστατική κατάσταση, σαν μια χαρακτηριστική έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στην τυπική και ουσιαστική εξουσία. Η κατάσταση αυτή εξειδικεύει την πολιτική κρίση. Έτσι, δεν θα έπρεπε σε καμιά περίπτωση να περιορίσουμε τη διαδικασία εκφασισμού σε μια απλή μεταλλαγή των σχέσεων μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή σ' ένα απλό πέρασμα από το «κοινοβουλευτικό κράτος» σ' ένα κράτος ισχυρό όπου υπερτερεί το εκτελεστικό. Αυτή η μεταλλαγή με διάφορες παραλλαγές, σημαδεύει πράγματι τη μετάβαση από το φιλελεύθερο πολίτευμα του ανταγωνιστικού καπιταλισμού στη μορφή του παρεμβατικού κράτους, του κράτους του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Δεν μπορεί, όμως, να ταυτιστεί με τη

διαδικασία εκφασισμού ακόμα κι αν υπάρχουν και στις δύο περιπτώσεις γνωρίσματα κοινά, γνωρίσματα που οφείλονται στο γεγονός ότι ο φασισμός εντάσσεται ακριβώς στο ιμπεριαλιστικό στάδιο. Τα σημαντικά στοιχεία στη διαδικασία εκφασισμού φαίνεται ότι είναι τα χαρακτηριστικά της ανισορροπίας μεταξύ τυπικής και πραγματικής εξουσίας, που οφείλονται άμεσα στη ρήξη του δεσμού εκπροσωπούντες-εκπροσωπούμενοι. Εννοείται πως παρόμοια κατάσταση ανισορροπίας και ρήξης δεν εμφανίζεται σε κάθε μετασχηματισμό φιλελεύθερου κράτους σε παρεμβατικό.

Η ρήξη εκπροσωπούντων-εκπροσωπούμενων προσβάλλει τέλος την οργανωτική σχέση. Οι σκληροί αγώνες μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, των τάξεων και των κοινωνικών τμημάτων που έχουν την εξουσία μοιάζουν σαν να απομακρύνονται από τις πραγματικές πολιτικές αντιφάσεις. Τα κόμματα μοιάζουν σαν να εγκλωβίζονται μέσα σε προβλήματα που αφορούν αποκλειστικά οικονομικές αντιφάσεις, που κι αυτές τις μετατρέπουν σε «διενέξεις» του πολιτικού προσωπικού, και δεν βλέπουν το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν το γενικό πολιτικό συμφέρον της τάξης. Αξιολύπητη κατάσταση των αστών πολιτικών ηγετών, όπως ωραία την περιέγραψε ο Μαρξ και ο Λένιν. Ανίκανοι να οργανώσουν πολιτικά τη σύμμαχία των τάξεων και τμημάτων που εκπροσωπούν και την ηγεμονία τους, ξεκομμένοι απ' αυτούς που εκπροσωπούν, δεν είναι πια παρά ανδρείκελα μέσα στην επιθανάτια αγωνία του κοινοβουλευτικού κρετινισμού, και ο φόβος τους απέναντι στην εργατική τάξη κορυφώνει το παραλήρημά τους. Είναι μια κατάσταση άλλωστε, που προκαλεί συχνά, πριν από την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, κωμικοτραγικά επεισόδια χωρίς προηγούμενο.

Ένα τελευταίο σημαντικό στοιχείο. Σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού παρατηρούμε πολλαπλασιασμό των οργανώσεων συμπεριλαμβανομένων και των κομμάτων των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων, χαρακτηριστικό της ηγεμονιακής αστάθειας και ανικανότητας. Κι αυτό συμβαίνει τη στιγμή που, όπως υπογραμμίζει ο Γκράμσι, μια μη διέξοδος από την κρίση θα απαιτούσε τη συγχώνευση αυτών των οργανώσεων σ' ένα ενιαίο κόμμα ολόκληρης της αστικής τάξης.³

---

3. Ο Γκράμσι υπογραμμίζει τούτο το στοιχείο συνδυάζοντάς το, όμως, με την άποψή του για την «καταστροφική ισορροπία», που δεν ισχύει για τον φασισμό:

«Η προσχώρηση μεγάλου αριθμού οπαδών πολλών κομμάτων σ' ένα και μόνο κόμμα το οποίο αντιπροσωπεύει και συγκεντρώνει καλύτερα τις ανάγκες ολόκληρης της τάξης, είναι ένα οργανικό και φυσιολογικό φαινόμενο,

ε) Η ιδεολογική κρίση

Η συγκυρία που ευνοεί την άνοδο του φασισμού αντιστοιχεί σε μια κρίση της άρχουσας ιδεολογίας. Πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα τούτη την όψη του προβλήματος: πραγματικά, δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε και να κατανοήσουμε τον φασισμό αν δεν έχουμε μια σωστή άποψη πάνω στο θέμα του αποφασιστικού ρόλου που παίζει η ιδεολογία στις ιστορικά καθορισμένες περιστάσεις κι αν δεν διερευνήσουμε εμπειριστατωμένα την ιδεολογική κρίση που πέρασαν οι κοινωνικοί σχηματισμοί στους οποίους θριάμβευσε ο φασισμός. Όταν λέμε ιδεολογική κρίση πρέπει, βασικά, να εννοούμε κρίση της άρχουσας ιδεολογίας μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή, κρίση της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης σ' αυτόν τον σχηματισμό. Η ιδεολογία της άρχουσας τάξης, στοιχείο που συνδέει, στεριώνει και συντηρεί έναν κοινωνικό σχηματισμό, γίνεται διάτρητη ως προς τις λαϊκές μάζες, δηλαδή, τις καταπιεζόμενες τάξεις, που αυτή η ιδεολογία έχει σαν πρωταρχική λειτουργία να διατηρήσει στην υποτέλεια και την πολιτική υποταγή. Αυτή είναι μόνο η μια πλευρά του ζητήματος: γιατί πέρα από την κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας, μπορούμε να μιλάμε, στη συγκεκριμένη συγκυρία, και για μια γενικευμένη ιδεολογική κρίση που διακρίνεται από την πρώτη.

Πραγματικά, στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν υπάρχει *μόνον μία κυρίαρχη ιδεολογία*, δηλαδή ένας ιδεολογικός μονόλογος, τον οποίο η κυρίαρχη ιδεολογία χάρη στην κυριαρχία της ασκεί μ' έναν τρόπο σχετικά συστηματοποιημένο. Υπάρχουν και πραγματικά *ιδεολογικά υποσύνολα*. Τα υποσύνολα αυτά συγκροτούνται με βάση την επικράτηση στους κόλπους τους ιδεολογιών που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη τάξη αλλά σε άλλες:⁴ ιδεολογία της εργατικής τάξης, μικροαστική ιδεολογία. Εννοείται πως αν η κυρίαρχη ιδεολογία, δηλαδή η ιδεολογία της άρχουσας τάξης, δεσπόζει πραγματικά στο σύ-

ακόμα κι αν ο ρυθμός αυτής της προσχώρησης είναι πολύ γοργός και σχεδόν κεραυνοβόλος σε σύγκριση με περιόδους ηρεμίας: η συγχώνευση ενός ολόκληρου κοινωνικού συνόλου κάτω από μια ενιαία καθοδήγηση, θεωρείται ως η μόνη κατάλληλη λύση του ζωτικού προβλήματος ύπαρξης, η μόνη λύση που μπορεί να αποτρέψει τον θανάσιμο κίνδυνο. Όταν η κρίση δεν βρίσκει αυτήν την οργανική διέξοδο, αλλά τη διέξοδο του θεόπεμπτου αρχηγού, αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μια στατική ισορροπία [...] ότι κανένα κομμάτι, ούτε το συντηρητικό ούτε το προοδευτικό, δεν έχει τη δύναμη να νικήσει, κι ότι το συντηρητικό κομμάτι έχει κι αυτό την ανάγκη ενός κυρίου», (Α. Gramsci, *Œuvres choisies*, σ. 247).

4. Βλ. γι' αυτό το θέμα, το *Pouvoir politique...*, ό.π., σ. 223 κ.ε.

νολο ενός κοινωνικού σχηματισμού, τότε πετυχαίνει, με διάφορα μέσα, να εμποτίζει και τις ιδεολογίες που ανήκουν στα ιδεολογικά υποσύνολα. Για παράδειγμα, η ιδεολογία της άρχουσας τάξης κυριαρχεί στο ιδεολογικό υποσύνολο «ιδεολογία της εργατικής τάξης» εφόσον καταφέρνει να διαποτίζει την ιδεολογία αυτού του υποσυνόλου. Έτσι, η τρεϊντιγιουνιονίστικη ιδεολογία που δεν αποτελεί καθαυτή ιδεολογία της αστικής τάξης, είναι μια έκφανση της ιδεολογίας της αστικής τάξης στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, δηλαδή δεν είναι παρά η μορφή με την οποία η αστική ιδεολογία κυριαρχεί στο υποσύνολο «εργατική ιδεολογία», διαποτίζοντας την ιδεολογία του.

Είναι προφανές ότι κάθε κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας προσβάλλει το σύνολο του ιδεολογικού κόσμου ενός κοινωνικού σχηματισμού. Ωστόσο, δεν το προσβάλλει πάντα με τον ίδιο τρόπο. Για παράδειγμα, είναι δυνατό μια οξεία ιδεολογική κρίση της άρχουσας κοινωνικής δύναμης να επιτρέπει μια άνθηση ή προώθηση της ιδεολογίας της ανταγωνιστικής κοινωνικής δύναμης μέσα στο σχηματισμό. Μπορούμε μάλιστα να διαπιστώσουμε μερικές φορές μια *σχετική «αντικατάσταση»* της μιας από την άλλη, πριν ακόμη συντελεστεί μια αληθινή επανάσταση. Κλασική περίπτωση, η αστική ιδεολογία στη Γαλλία που αντικατέστησε λαθραία την φεουδαρχική ιδεολογία πριν τη Γαλλική Επανάσταση.

Αλλά είναι επίσης πιθανό να έχουμε μια κατάσταση γενικευμένης ιδεολογικής κρίσης. Μ' άλλα λόγια, μια κατάσταση όπου, παράλληλα, και για διαφορετικούς λόγους, υπάρχει συγχρόνως κρίση της άρχουσας ιδεολογίας *καθώς και* κρίση της ιδεολογίας της βασικής κυριαρχούμενης κοινωνικής δύναμης. Τέτοια ήταν ακριδώς η περίπτωση των φασισμών. Διαπιστώνουμε εκεί βαθύτερη κρίση της άρχουσας αστικής ιδεολογίας και *παράλληλα* βαθιά κρίση, στις μάζες, όχι της εργατικής ιδεολογίας, εκείνης που κυριαρχείται από την αστική, δηλαδή της ρεφορμιστικής-ρεβιζιονιστικής, πράγμα, άλλωστε, που θα επέτρεπε την προώθηση της μαρξιστικής-λενινιστικής ιδεολογίας, αλλά κρίση της ίδιας της μαρξιστικής ιδεολογίας.

Το σημείο που πρέπει να σταθούμε προς το παρόν είναι η κρίση της άρχουσας ιδεολογίας, και ιδιαίτερα σε μια ειδική πλευρά της κρίσης: στην περίπτωση των φασιστικών φαινομένων δηλαδή, η κρίση δεν θίγει μόνον την εμβέλεια αυτής της ιδεολογίας στις κυριαρχούμενες τάξεις, αλλά και *τη σχετική της αστικής τάξης (και των συμμάχων της) με την ίδια της την ιδεολογία*. Πράγματι, η ιδεολογική κρίση απλώνεται ακόμα και στους κόλπους της συμμαχίας που βρίσκεται στην εξουσία. Οι άρχουσες τάξεις και τα κοινωνικά τμήματα φαίνεται να μην μπορούν πλέον να «ζήσουν» τη σχέση τους με τις συνθήκες ύπαρξής τους κατά τον ίδιο τρόπο. Μ' άλλα λόγια, η άρχουσα ιδεολο-

γία πλήττεται, επιπλέον, στο συναρτημένο με τις ίδιες τις άρχουσες τάξεις ρόλο της.

Ένα αποτέλεσμα, και όχι το λιγότερο επουσιώδες, αυτής της κατάστασης, υπήρξε ακριβώς η ρήξη του δεσμού εκπροσωπούντες-εκπροσωπούμενοι, μεταξύ των τάξεων και τμημάτων και των πολιτικών τους κομμάτων και, ακόμη η οργανωτική αποτυχία των τελευταίων. Ένα δεύτερο αποτέλεσμα ήταν η χαρακτηριστική και θεαματική στροφή των «κερδέρων» του άρχοντος συγκροτήματος, της κάστας των εντεταλμένων «αξιωματούχων της ιδεολογίας», προς τη φασιστική ιδεολογία, και η συστηματική επίθεσή τους εναντίον της παραδοσιακής αστικής ιδεολογίας. Η μεταστροφή των αστών αξιωματούχων της ιδεολογίας, σε συνδυασμό με την ιδεολογική κρίση στους κόλπους των κυρίαρχων τάξεων, ήταν ένας από τους σπουδαιότερους παράγοντες της άνετης και οριστικής προσχώρησης της αστικής τάξης στον φασισμό.

Θα λέγαμε ακόμη ότι η ιδεολογική κρίση, με τις μορφές που προσλαμβάνει στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης, δημιουργεί ένα συμπληρωματικό στοιχείο της πολιτικής κρίσης: της ρήξης ανάμεσα στους πολιτικούς εκπροσώπους της αστικής τάξης (πολιτικά κόμματα και πολιτικό προσωπικό) και τους ιδεολογικούς εκπροσώπους της – τους αξιωματούχους-κερδέρους της ιδεολογίας της. Οι τελευταίοι εμφανίζονται να υιοθετούν τον φασισμό και να παροτρύνουν προς τα εκεί με τρόπο πιο ριζικό, πιο άμεσο και ανοιχτό σε σχέση με τους πολιτικούς εκπροσώπους, εμπλεκόμενοι συχνά σε οξύτατες διαμάχες με τις επιθέσεις τους εναντίον των κομμάτων και των «πολιτικάντηδων». Και δεν είναι τυχαίο ότι ο δεσμός της αστικής τάξης με τους «αξιωματούχους της ιδεολογίας» της αποδείχτηκε ο ισχυρότερος.

στ) Η επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου και του άρχοντος συγκροτήματος

Τέλος, στη συγκυρία των φασισμών υπάρχει ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα: αντίθετα με την άποψη που επικράτησε στη Διεθνή, η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια αποφασιστική καμπή στη συσχέτιση των δυνάμεων που υπάρχουν· αντιστοιχεί συγκεκριμένα σε μια φάση και μια στρατηγική επίθεσης της αστικής τάξης και άμυνας, αντίστοιχα, της εργατικής τάξης.

–Σχετικά με την επίθεση και την άμυνα

Πριν απ' όλα ωστόσο, θα ήταν σκόπιμο να ξεκαθαρίσουμε τις έννοιες φάση επίθεσης ή άμυνας, καθώς και την έννοια στρατηγική επίθεσης

και άμυνας. Και πρώτα απ' όλα είναι θεμιτό να ανατρέξουμε σ' αυτήν τη διάκριση επίθεσης και άμυνας προκειμένου να αναλύσουμε τη συγκεκριμένη κατάσταση που εμφανίζουν οι σχέσεις των δυνάμεων.⁵

Ας σημειώσουμε, καταρχήν, ότι τόσο ο Λένιν όσο και ο Μάο στηρίζουν τις πολιτικές και στρατιωτικές αναλύσεις τους πάνω στην *ασυμμετρία της σχέσης μεταξύ επίθεσης και άμυνας*. Ολόκληρη η στρατηγική τους εκτίμηση βασίζεται σ' αυτήν τη διαφορά. Ο Μάο υπογραμμίζει: «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Κίνα, όπως, οποιοσδήποτε άλλος πόλεμος σε άλλες εποχές ή σήμερα, στην Κίνα ή αλλού, γνωρίζει μόνο δυο βασικές μορφές αγώνα: την επίθεση και την άμυνα».⁶ Η σύλληψη για τον «παρατεταμένο πόλεμο» του Μάο δεν αναιρεί καθόλου αυτή τη διάκριση.

Η διάκριση τούτη αφορά, καταρχήν, τις αντικειμενικές φάσεις αγώνα που εξαρτώνται από πολλούς αντικειμενικούς παράγοντες που καθορίζουν τη σχέση των δυνάμεων. Μ' αυτήν την έννοια, μπορούμε να προσδιορίσουμε μία *φάση επίθεσης* και μία *φάση άμυνας* για κάθε αντίπαλο στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Ανάμεσα στις δυο παρεμβάλλεται η φάση της *σχετικής σταθεροποίησης* των δυνάμεων που ο μεν Λένιν χαρακτηρίζει ως σχετική ισορροπία των δυνάμεων, και ο Μάο ως «εδραίωση» της σχέσης των δυνάμεων. Μόνον η σωστή και ακριβής διάγνωση αυτών των φάσεων επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας σωστής *στρατηγικής* εκ μέρους της εργατικής τάξης, των λαϊκών μαζών και της καθοδήγησής τους. Η σωστή στρατηγική δεν πέφτει από τον ουρανό, δεν θεσπίζεται με διατάγματα. Μέσα στις φάσεις αυτές, συνεπώς –κι εδώ είναι η δεύτερη πτυχή του ζητήματος– διαρθρώνεται η *στρατηγική* με την κυριολεξία των όρων. Στρατηγική που έχει τους δικούς της κανόνες και που βασίζεται άλλωστε η ίδια στη διάκριση επίθεση-άμυνα. Κατά τον Μάο, έχουμε κι εδώ τρεις ξεχωριστές χρονικές στιγμές που αντιστοιχούν στις φάσεις της σχέσης των δυνάμεων: «στρατηγική άμυνα», «στρατηγική εδραίωση», «στρατηγική αντεπίθεση».⁷ Η στρατηγική αποφαίνεται για το πώς πρέπει να δράσει η εργατική τάξη και οι λαϊκές μάζες, ανάλογα με τις φάσεις για να

5. Πράγμα που δεν είναι καθόλου αυτονόητο αν θυμηθούμε όσα έλεγε το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα στην «υπεραριστερή» περίοδό του, εναντίον των κόκκινων *Arditi del Popolo*: «...αποκαλύπτουν έτσι το ριψοκίνδυνο και ηττοπαθή χαρακτήρα κάθε διάκρισης μεταξύ επίθεσης και άμυνας». Θέση που χτύπησε ο Λένιν βαφτίζοντάς την, με τη συνηθισμένη του ειρωνεία, «φιλοσοφία της επίθεσης».

6. *Écrits militaires* του Μάο Τσε-Τουνγκ, Πεκίνο, 1964, σ. 109 κ.ε. (έκδοση στα γαλλικά).

7. Μάο, «De la guerre prolongée», *ibid*, σ. 240 κ.ε.

φτάσουν στην *τελική νίκη* – «παρατεταμένος πόλεμος». Έτσι, αν και η στρατηγική βασίζεται στη διάγνωση φάσεων, παρεμβαίνει ωστόσο, η ίδια, ως συστατικό στοιχείο της φάσης. Μια αμυντική φάση π.χ. της εργατικής τάξης, που πρέπει να προκαλέσει μια «αμυντική στρατηγική» καθορίζεται αποφασιστικά, μεταξύ των άλλων, και από τη *στρατηγική του αντιπάλου*, δηλαδή από την επιθετική του στρατηγική. Σχετικά λοιπόν με τη διαδικασία εκφασισμού, αντιμετωπίζουμε ένα διπλό πρόβλημα:

α) Το πρόβλημα του πραγματικού χαρακτήρα της φάσης και της διάγνωσης που έκανε η Διεθνής.

β) το πρόβλημα της *στρατηγικής*, η οποία υιοθετήθηκε τότε.

–Οι φάσεις της διαδικασίας

Πιο κάτω, στο κεφάλαιο για τον φασισμό και την εργατική τάξη θα μπορέσουμε να εξετάσουμε το βάθος του προβλήματος. Ας σημειώσουμε ωστόσο εδώ, ότι ο χαρακτήρας μιας φάσης εξαρτάται από το συσχετισμό δυνάμεων. Απ' αυτήν την άποψη, ο φασισμός δεν εκφράζει καθόλου, όπως νόμιζε η Διεθνής, μόνο την αδυναμία του αστισμού, ούτε η διαδικασία εκφασισμού μια αμυντική στρατηγική –«έντονα» ανταπαναστατική– από τη μεριά του, και συνεπώς μια επιθετική φάση για την εργατική τάξη. Αντίθετα μάλιστα, στις γενικές του γραμμές, το σχήμα, πριν και κατά τη διαδικασία εκφασισμού, είναι το ακόλουθο:

1. Έττα της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών στην επίθεσή τους μετά από μια *σοβαρή και παρατεταμένη* κατά μέτωπο σύγκρουση.

2. Φάση σχετικής σταθεροποίησης των δυνάμεων, σταθεροποίηση όπου έχουμε αιχμές γιατί δεν πρόκειται για νηνεμία, εφόσον τοποθετείται πάντοτε σ' ένα σύνολο όξυνσης της ταξικής πάλης. Οι αιχμές όμως δεν φτάνουν στο σημείο να τροποποιήσουν το συσχετισμό των δυνάμεων, που είναι μεν άνισος αλλά σε αδράνεια. Με δυο λόγια έχουμε *πόλεμο θέσεων*. Αλλά ας είμαστε προσεκτικοί: η φάση σταθεροποίησης δεν υποδηλώνει εδώ μια «ισορροπία ισότητας» των ανταγωνιστικών δυνάμεων. Η αστική τάξη διατηρεί πάντα την υπεροχή, παρενοχλεί τον αντίπαλο, προετοιμάζεται για την επίθεση. Η αδυναμία της συνίσταται στο ότι δεν είναι ακόμη αρκετά δυνατή για να περάσει στην επίθεση, κι όχι στο ότι εξασθένησε περισσότερο κατά την περίοδο αυτή. Αντίθετα, την ίδια περίοδο, η στρατηγική της εργατικής τάξης όχι μόνο δεν εξασθένησε την αστική τάξη αλλά της έδωσε δυνάμεις. Μόνον το 3ο Συνέδριο της Διεθνούς (1921) διέγινωσε σωστά τούτο το σταθμό της σχετικής σταθεροποίησης. Πραγματικά, το 4ο Συνέδριο (1922-1923), όπως θα δούμε αμέσως, με το σύνθημά του «ερ-

γατικές κυβερνήσεις» —«αστικές κυβερνήσεις με συμμετοχή κομμουνιστών»— ταυτίζει τη φάση της σταθεροποίησης με μια αμυντική φάση για το εργατικό κίνημα και επιθετική για την αστική τάξη.

Στην πραγματικότητα, η επιθετική φάση για την αστική τάξη και η αμυντική για την εργατική αρχίζει με τη διαδικασία εκφασισμού και έρχεται μετά την περίοδο της σταθεροποίησης.⁸ Το 5ο Συνέδριο (1924), εξαλείφει κι αυτήν τη φάση της σταθεροποίησης, ακολουθώντας όμως αντίθετη φορά, αφού η διάγνυσή του διαπιστώνει επιθετική φάση της εργατικής τάξης. Είναι αποκαλυπτική η θέση του Τρότσκι πάνω σ' αυτό το θέμα:⁹ Ενώ επικρίνει σωστά τις θέσεις του 5ου Συνεδρίου της Διεθνούς, που, διαπιστώνοντας φάση επίθεσης του προλεταριάτου, καταργεί τη φάση της σταθεροποίησης, πέφτει ο ίδιος στο λάθος του 4ου Συνεδρίου με το να ταυτίζει τη φάση σταθεροποίησης με τη φάση άμυνας του εργατικού κινήματος. Στον δε χαρακτηρισμό της επόμενης περιόδου, που είναι επηρεασμένη από την αρχόμενη διαδικασία εκφασισμού και για την οποία αυτή ακριβώς η διάγνωση είναι σωστή, ο Τρότσκι διαπράττει τα ίδια λάθη με τη Διεθνή: η λήξη της περιόδου «σταθεροποίησης-άμυνας (αναδίπλωσης) του εργατικού κινήματος», σημαίνει κατά τη Διεθνή μια αντιστροφή των πραγμάτων, συνεπώς μια επιθετική φάση για την εργατική τάξη. Και για τον Τρότσκι επίσης, που συμπίπτει στο σημείο αυτό με τη Διεθνή, ο φασισμός «είναι μια απάντηση του αστισμού τη στιγμή που ένας άμεσος κίνδυνος απειλεί τα θεμέλια του καθεστώτος του [...] ο φασισμός είναι μια κατάσταση εμφυλίου πολέμου εναντίον του εξεγερμένου προλεταριάτου».

Αυτή η σύζευξη απόψεων Τρότσκι και Διεθνούς οφείλεται, όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί, στον οικονομισμό τους, κοινό και στις δύο περιπτώσεις.¹⁰ Η οικονομική αντίληψη εμφανίζεται εδώ με την εξάλειψη και στις δύο αναλύσεις της φάσης σταθεροποίησης όσον αφορά την

8. Οι χαρακτηρισμοί της φάσης από τη Διεθνή δεν αφορούν στο εξής —στις πρακτικές τους συνέπειες και για την περίπτωση του φασισμού— παρά τη Γερμανία, γιατί ο φασισμός έχει καταλάβει ήδη την εξουσία στην Ιταλία ακριβώς πριν από το 4ο Συνέδριο. Αυτές οι αναλύσεις του 4ου Συνεδρίου για το σταθμό αναφέρονται *πρακτικά* στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Αγγλία, οι οποίες στην πραγματικότητα βρίσκονται *ακόμα* στη φάση της σταθεροποίησης. Η ανάλυση όμως του 4ου Συνεδρίου θα ήταν σωστή μόνο για την Ιταλία, ...με την προϋπόθεση βέβαια ότι θα είχε γίνει μερικούς μήνες νωρίτερα! Άλλωστε, η *ανισόμερη ανάπτυξη* δεν έχει και μεγάλη σημασία για τη Διεθνή.

9. L. Trotsky, *L'Internationale communiste après Lénine*, σσ. 178-220.

10. Πρόκειται πράγματι για μια υπόδειξη και όχι απόδειξη: το πρόβλημα είναι τόσο σημαντικό που δεν μπορεί ν' αποτελέσει εδώ το αντικείμενο

περίοδο που προηγείται της διαδικασίας που οδηγεί στον εκφασισμό, παρόλο που και οι δυο τους καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα: «οικονομική αποσύνθεση = επιθετική φάση του προλεταριάτου» κατά το 5ο Συνέδριο της Διεθνούς, «οικονομική σταθεροποίηση = άμυνα του προλεταριάτου» κατά τον Τρότσκυ, ακολουθώντας εδώ τα χνάρια του 4ου Συνεδρίου, όπου έχει εισδύσει ήδη ο οικονομισμός. Εκείνο που μοιάζει να τους κάνει να συμφωνήσουν πάνω στο ίδιο λάθος, είναι η «οικονομική κρίση (του 1929) = επιθετική φάση του προλεταριάτου».¹¹

3. Οι αρχές της διαδικασίας εκφασισμού που αντιστοιχούν στο πέρας του αστισμού στην επίθεση. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια νέα όξυνση της πάλης των τάξεων. Η όξυνση οφείλεται στην επιθετική στρατηγική, που δημιούργησε όμως, στη Διεθνή, ιδιαίτερα μετά το 6ο Συνέδριό της, την ψευδαίσθηση ότι επαναλαμβάνονται οι όροι μιας επαναστατικής περιόδου.

μιας εμπεριστατωμένης ανάλυσης. Ωστόσο, όταν λέμε ότι ο Τρότσκυ συμπεριζόταν κατά βάθος τον οικονομισμό της Διεθνούς, αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρχαν διαφορές μεταξύ τους. Γιατί, αν η διαδικασία ανάπτυξης της Διεθνούς χαρακτηρίζεται από τον οικονομισμό και ταυτόχρονα από την προοδευτική εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού, ο Τρότσκυ παρέμεινε σταθερά πιστός στο πεδίο του διεθνισμού. Από την άλλη μεριά ωστόσο, δεν είναι τυχαίο που αυτός ο διεθνισμός του Τρότσκυ εκφράζεται με το δόγμα της «διαρκούς επανάστασης» (εντελώς άλλο πράγμα από την «αδιάκοπη επανάσταση»).

11. Μια σχετική παρατήρηση για τον Τρότσκυ: Όλα γίνονταν ωςάν η ίδια η έννοια «διαρκής επανάσταση», βασισμένη στον οικονομικό καταστροφισμό του Τρότσκυ (βλέπε τη θέση που πάντα υπερασπίστηκε για το στάδιο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον ιμπεριαλισμό) να μην του επιτρέπει να αναγνωρίζει τις φάσεις, με την ακριδή σημασία του όρου, της πάλης των τάξεων. Η «διαρκής επανάσταση» φαίνεται πως σημαίνει για τον Τρότσκυ το *επικείμενο ανά πάσα στιγμή της επανάστασης*, πράγμα που έχει παράδοξα αποτελέσματα: το να χαρακτηρίζει μία φάση *αμυντική* δεν εμποδίζει τον Τρότσκυ να περιμένει συγχρόνως, μόνιμα, το ξεπήδημα, θα έλεγε κανείς σχεδόν μεταφυσικό, μιας επιθετικής επαναστατικής κατάστασης, *κάθε στιγμή* μέσα στην ίδια φάση. Όταν ο Τρότσκυ χαρακτηρίζει την «εποχή της επανάστασης» ως εποχή όπου έχουμε «διαρκή επανάσταση» *μοιάζει να καταργεί το χρόνο*, με την έννοια ότι δεν μπορεί να θεμελιώσει μια *περιοδολόγηση*. Ας φέρουμε μόνον ένα παράδειγμα: Μετά το 1930, ο Τρότσκυ συχνά, μιλάει, για φάση άμυνας και αναδίπλωσης στη Γερμανία, πράγμα όμως που δεν τον εμποδίζει, στην πρόβλεψή του για τον φασισμό, να τον θεωρεί απάντηση στην επίθεση της εργατικής τάξης – επαναστατική κατάσταση.

Τέλος, με την επικράτηση του φασισμού δεν δρισκόμαστε μπροστά σε μια ομολογία αδυναμίας του ασιτισμού αλλά στην επικράτηση της δύναμής του για μεγάλο διάστημα.

Στην περίπτωση της διαδικασίας εκφασισμού υπάρχει πραγματικά μια αντιστοιχία μεταξύ πολιτικής κρίσης του ασιτισμού και επιθετικής στρατηγικής. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι τα πράγματα βελτιώνονται για τις άρχουσες τάξεις. Ωστόσο, όταν θεωρούμε αυτή την πολιτική κρίση ως αδυναμία του ασιτισμού, σημαίνει ότι χαρακτηρίζουμε τη σχέση της με την εργατική τάξη. Εδώ ακριβώς το νόημα που έδωσε η Διεθνής σ' αυτόν το χαρακτηρισμό φαίνεται εσφαλμένο (αδυναμία του ασιτισμού = δύναμη + επίθεση του προλεταριάτου).

Όμως, έπρεπε να έρθει το 7ο Συνέδριο της Διεθνούς για να τολμήσει ο Δημητρώφ να υποδείξει, με πλάγιο τρόπο, ότι η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια αμυντική φάση της εργατικής τάξης.

Αυτό φαίνεται από την κριτική του Δημητρώφ στην άποψη του 4ου Συνεδρίου της Διεθνούς περί «εργατικών κυβερνήσεων», στο βαθμό που υιοθετεί και επαναλαμβάνει αυτό το σύνθημα, συνιστώντας ακριβώς τη συμμετοχή των κομμουνιστών σε παρόμοιες κυβερνήσεις. Αλλά, έλεγε ο Δημητρώφ, το 4ο Συνέδριο παρέλειψε να τονίσει ότι αυτές οι κυβερνήσεις «συνδέονται καθαρά και στενά με την ύπαρξη μιας πολιτικής κρίσης»: Δεν θα έπρεπε να είναι παρά «κυβερνήσεις πάλης εναντίον του φασισμού και της αντίδρασης».¹² Διακρίνεται εδώ κάτω από τις γραμμές (αλλά ο Δημητρώφ δίστασε να το εκφράσει ανοιχτά και κατηγορηματικά) η άποψη ότι η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια φάση άμυνας του εργατικού κινήματος.

Ας σημειωθεί, επ' ευκαιρία, ότι ο Δημητρώφ δικαιολογημένα κατακρίνει το 4ο Συνέδριο, αλλά το λάθος αυτού του Συνεδρίου δεν βρίσκεται εκεί που το εντοπίζει. Το σύνθημα «εργατικές κυβερνήσεις» έγινε δεκτό από το 4ο Συνέδριο εξαιτίας της άποψής του για τη «σταθεροποίηση». Η άποψη αυτή φανερώνει κιόλας περιορισμό της πάλης των τάξεων στον οικονομικό τομέα και, μ' αυτόν τον τρόπο, υποβάλλει την εξίσωση: «οικονομική σταθεροποίηση = άμυνα της εργατικής τάξης», όπως ακριβώς, κατά την αντίστροφη φορά, στο 6ο Συνέδριο ισχύει η εξίσωση: «τέλος της σταθεροποίησης = καταστροφική οικονομική κρίση = επίθεση της εργατικής τάξης». Έτσι, ερμηνεύεται το σύνθημα «εργατικές κυβερνήσεις» του 4ου Συνεδρίου, ενώ ο Λένιν, στο 3ο Συνέδριο, σε καμιά περίπτωση δεν έχει ταυτίσει τη σταθεροποίηση με την άμυνα της εργατικής τάξης. Εκείνος αναφερόταν στην ταξική πάλη, χρησιμοποιώντας άλλωστε μόνον την έκφραση «σχετική ι-

12. G. Dimitrov, *Oeuvres choisies*, σσ. 99-103.

σορροπία των ανταγωνιστικών δυνάμεων», κι έριχνε το σύνθημα «*προς τις μάζες*», που διαφέρει κατά πολύ από το σύνθημα «εργατικές κυβερνήσεις».

Έτσι, το λάθος του 4ου Συνεδρίου δεν έγκειται στο ότι δεν συσχέτισε τις εργατικές κυβερνήσεις με μια αμυντική φάση, όπως έλεγε ο Δημητρώφ. Το λάθος βρίσκεται στη μη κατανόηση του πραγματικού χαρακτήρα της φάσης, εφόσον ερμηνεύει ως φάση άμυνας τη φάση σταθεροποίησης της ταξικής πάλης.¹³

ζ) Τα φασιστικά κόμματα, ο φασισμός, οι άρχουσες τάξεις και τμήματα τάξεων. Κυριαρχία, ηγεμονία και κυβερνώσα τάξη: η σχετική αυτονομία του φασισμού

Το τελευταίο σημαντικό ζήτημα είναι οι σχέσεις των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων τάξεων με τον φασισμό – με το φασιστικό κόμμα αρχικά και με το φασιστικό κράτος στη συνέχεια.

Και οι τρεις βασικές απόψεις πάνω σ' αυτό το ζήτημα, μου φαίνονται εξίσου λανθασμένες:

1) Η άποψη που προοδευτικά επικρατεί στη Διεθνή: Αντίθετα με το «δημοκρατικό-κοινοβουλευτικό» κράτος, μέσα στο πλαίσιο του οποίου και άλλες κυρίαρχες τάξεις και τμήματα παίζουν αποφασιστικό πολιτικό ρόλο, το φασιστικό κράτος αντιστοιχεί σε μια ολοκληρωτική χειραγώγηση του κράτους αποκλειστικά και μόνον από τη μερίδα του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου. Σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, το καπιταλιστικό κράτος έχει φτάσει εδώ σ' ένα στάδιο πλήρους υπαγωγής στα στενά συμφέροντα αυτής της μερίδας. Έτσι, το φασιστικό κράτος στην κυριολεξία δεν είναι παρά πράκτορας, με την κυριολεκτική σημασία του όρου, αυτής της μερίδας, εργαλείο που το τμήμα αυτό χειρίζεται κατά βούληση, ενώ παράλληλα αποκλείει όλες τις άλλες τάξεις και τμήματα τάξεων. Είναι προφανές ότι, σ' αυτήν την πε-

13. Η ταύτιση «οικονομική σταθεροποίηση = άμυνα της εργατικής τάξης» δεν εμφανίζεται στις ίδιες τις αποφάσεις του 4ου Συνεδρίου. Είναι, όμως, ολοφάνερο στην εισήγηση του Ράντεκ στο συνέδριο αυτό, *L'offensive du capital* (Επίθεση του κεφαλαίου): «Το χαρακτηριστικό της εποχής μας βρίσκεται στο γεγονός ότι [...] οι μεγάλες μάζες του προλεταριάτου [...] έχουν στρεμωχτεί σε στάση άμυνας» (*Protokoll des vierten Kongresses der K.I.*, ό.π., σ. 296 κ.ε.). Ο Λένιν καταβεβλημένος από την αρρώστια, εμφανίζεται για προτελευταία φορά δημόσια στο συνέδριο αυτό και κάνει μόνο μια σύντομη εισήγηση για τη «Νέα Οικονομική Πολιτική» (ΝΕΠ) στην ΕΣΣΔ.

ρίπτωση δεν αναγνωρίζεται στο φασιστικό κράτος καμιά *σχετική αυτονομία* ως προς το άρχον συγκρότημα και το ηγεμονεύον τμήμα του.

Έμμونه ψευδαίσθηση στους κόλπους της 3ης Διεθνούς, που ανάγεται σε μια ολόκληρη εργαλειακή σύλληψη του κράτους, συνδεδεμένη σε μεγάλο βαθμό με τον οικονομισμό, και διέπει άλλωστε, όπως ξέρουμε, αυτούσιες τις σύγχρονες αναλύσεις των κομμουνιστικών κομμάτων που αφορούν το κράτος στο στάδιο του «κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού». Οι αναλύσεις που αφορούν το φασιστικό και το σημερινό κράτος είναι αυστηρά ταυτόσημες. Αυτή η άποψη επικρατεί οριστικά στη Διεθνή με τον Δημητρώφ και το 7ο Συνέδριο.

Θα έπρεπε να σημειώσουμε προς το παρόν ότι η ίδια άποψη συχνά συνοδεύεται, με τρόπο φαινομενικά αντιφατικό, από την άποψη των εσωτερικών αντιφάσεων του φασισμού. Αν και τονίζεται συχνά το γεγονός ότι ο φασισμός αντιπροσωπεύει αντιφατικά συμφέροντα *διαφορετικών τάξεων*, ωστόσο αυτές οι αντιφάσεις πρόκειται να εξαφανιστούν ως εκ θαύματος στο θεσμικό επίπεδο του φασιστικού κόμματος και κράτους.

Η άποψη αυτή για τη σχέση του φασιστικού κράτους και του μεγάλου κεφαλαίου *μετά* την επικράτηση του φασισμού υπαγορεύει τη βασικά λαθεμένη θέση, στην οποία και θα σταθούμε. Αναφέρεται δε στις σχέσεις του μεγάλου κεφαλαίου και του φασιστικού κόμματος καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού. Το φασιστικό κόμμα, καταρχήν, θεωρείται «πληρωμένος πράκτορας» στην υπηρεσία του μεγάλου κεφαλαίου. Το φασιστικό κόμμα, «στρατιωτικό όργανο μάχης του μεγάλου κεφαλαίου», εξομοιώνεται συχνά μ' έναν «δεσμό λευκοφρουρών», μια απλή «μιλίτσια» οπλισμένων μισθοφόρων του μεγάλου κεφαλαίου, εργαλείο που το κεφάλαιο χρησιμοποιεί όπως θέλει.¹⁴

Έτσι από τη μια, το ζήτημα που τραβάει κυρίως την προσοχή, είναι το ζήτημα των χρηματοδοτών των φασιστικών οργανώσεων, ενώ στην πραγματικότητα η οργανωτική σχέση του φασιστικού κόμματος και της αστικής τάξης είναι πολύ πιο περίπλοκη. Από την άλλη μεριά, η στρατιωτική πλευρά όχι μόνο θεωρείται η σημαντικότερη της διαδικασίας εκφασισμού καθ' όλη τη διάρκειά της, αλλά εμφανίζεται σχεδόν αποκομμένη από την πολιτική πλευρά. Στην πραγματικότητα όμως, η στρατιωτική πλευρά προσδιορίζεται μόνιμα από την πολιτι-

14. Βλ. τον ορισμό του 5ου Συνεδρίου: «Ο φασισμός είναι μια από τις κλασικές μορφές της αντεπανάστασης, την εποχή της παρακμής της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, την εποχή της προλεταριακής επανάστασης. [...] Ο φασισμός είναι το στρατιωτικό εργαλείο μάχης του μεγάλου κεφαλαίου...» (στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 119, Σεπτέμβριος 1924).

κή. Και κάτι που αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα της διαδικασίας εκφασισμού είναι ότι, εκτός από το τελευταίο στάδιο, η πολιτική πλευρά παίζει τον κύριο ρόλο.

Απ' αυτήν την άποψη, η προειδοποίηση της Κλάρας Τσέτκιν στην Εκτελεστική Επιτροπή της Διεθνούς, στις 23 Ιουνίου 1923, παραμένει σωστή: «Το λάθος του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι θεώρησε τον φασισμό ως στρατιωτικό-τρομοκρατικό κίνημα, κι όχι ως μαζικό κίνημα που διαθέτει βαθιές κοινωνικές βάσεις. Πρέπει να εμμένουμε στο γεγονός ότι, προτού να νικήσει στρατιωτικά, ο φασισμός είχε κερδίσει κιόλας την πολιτική και ιδεολογική μάχη πάνω στην εργατική τάξη...»¹⁵

2) Οι απόψεις που προσαρμόζουν τον φασισμό στο σχήμα του δοναπαρτισμού, δηλαδή στο σχήμα μιας σχέσης όπου επικρατεί «ισορροπία ισότητας» των δύο βασικών ανταγωνιστικών δυνάμεων: Πρόκειται για την άποψη που διατύπωσε κυρίως ο Ταλχάμερ, αλλά, με εξίσου έντονο τρόπο, και πολυάριθμοι μαρξιστές θεωρητικοί του φασισμού. Αυτό θα οδηγήσει στο να αποδοθεί στο φασιστικό κράτος ένας τρόπος και ένα εύρος σχετικής αυτονομίας που στην πραγματικότητα δεν διαθέτει κι έτσι, σε τελευταία ανάλυση, να είναι αδύνατος ο σωστός καθορισμός των σχέσεων μεταξύ φασισμού και μεγάλου κεφαλαίου. Έφτασαν π.χ. ως το σημείο να μιλούν για μια διάσταση οικονομικής κυριαρχίας, που επιβάλλεται από το μεγάλο κεφάλαιο, και πολιτικής κυριαρχίας που μονοπωλεί το ολοκληρωτικά ανεξάρτητο φασιστικό κράτος. Αυτά, παρερμηνεύοντας την περιφνημη ρήση του Μαρξ, στην 18η Μπρυμαίρ, για την «αντίθεση κράτους και κοινωνίας» και την «ανεξαρτησία του κράτους σε σχέση με την αστική κοινωνία (société civile)».¹⁶

Μια τέτοια σχετική αυτονομία του κράτους θα σήμαινε μάλιστα, σε έσχατη περίπτωση, ρήξη του δεσμού μεταξύ κράτους και ηγεμο-

15. Βλ., επίσης, στον Ράντεκ: «Ο φασισμός δεν αντιπροσωπεύει μια απλή κλίμα αξιωματικών, αλλά ένα πλατύ, αν και αντιφατικό, μαζικό κίνημα» (*Rote Fahne*, 16.8.1923). Βλ., ακόμη, τις αναλύσεις, της εποχής, εκείνης, των Γκράμσι και Τολιάτι (Togliatti) που διαφέρουν ουσιαστικά από τις επίσημες του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και του Μπορντίγκα (παρακάτω, σ. 284).

16. Βλ. τις σωστές, απ' αυτήν την άποψη, κριτικές του Τολιάτι για την άποψη του Ταλχάμερ, σε μια σειρά διαλέξεων του 1935, *Lezioni sul fascismo* (Μαθήματα για τον φασισμό), 1970, σ. 6 κ.ε. και στο άρθρο που ήδη αναφέρθηκε των Gripenburg και Tjaden, «Faschismus und Bonapartismus. Zur Kritik der Faschismus-theorie August Thalheimer», *Das Argument*, Δεκέμβριος 1966.

νεύοντος τμήματος. Από εκεί προέρχονται οι εντελώς λανθασμένες περιγραφές του φασισμού, ενός φασισμού που δρα και ολοφάνερα και μακρόχρονα μέσα από την πολεμική οικονομία εναντίον των συμφερόντων που μεγάλου κεφαλαίου και σε κηρυγμένη αντίθεση μ' αυτό.¹⁷

3. Η αρκετά διαδεδομένη άποψη στους κύκλους της σοσιαλδημοκρατίας (εναντίον της οποίας δικαιολογημένα ξεσηκώθηκε η Διεθνής) που βλέπει τον φασισμό ως «πολιτική δικτατορία της μικροαστικής τάξης». Πραγματικά μεταξύ φασισμού και μικροαστικής τάξης υπάρχει ένας δεσμός αρκετά ισχυρός και πολύπλοκος τον οποίο υποτίμησε η Διεθνής. Αλλά η άποψη που μας απασχολεί επιχειρεί να δείξει τη σχετική αυτονομία του φασιστικού κράτους, ξεκινώντας από μια διάσταση, όπως και η προηγούμενη, μεταξύ οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας. Με την εξής όμως διαφορά: ότι δεν πρόκειται εδώ πλέον για κράτος, ανεξάρτητο κατά κάποιον τρόπο, απέναντι σε δυο δυνάμεις που ισορροπούν, αλλά για κράτος που εκφράζει την πολιτική κυριαρχία της μικροαστικής τάξης –την «τρίτη δύναμη»– απέναντι στην οικονομική κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου.¹⁸

Θα αναπτύξουμε εδώ τη θέση που μοιάζει σωστή. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού και μετά την κατάκτηση της εξουσίας, ο φασισμός –φασιστικό κόμμα, φασιστικό κράτος– διατηρεί μια προσίδια σχετική αυτονομία απέναντι στο άρχον συγκρότημα και ταυτόχρονα το τμήμα του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου, που εγκαθιδρύει την ηγεμονία. Η σχετική αυτή αυτονομία οφείλεται σε δυο κατηγορίες παραγόντων:

17. Τέτοιο είναι, για παράδειγμα, το συμπέρασμα του Tim Mason που βασίζεται στην άποψη του Ταλχάμερ, στο άρθρο του: «Der Primat der Politik – Politik und Wirtschaft im National-sozialismus», *Das Argument*, Δεκέμβριος 1966, σ. 473 κ.ε. Αυτή η άποψη συγγενεύει με την παρερμηνεία των αναλύσεων του Μαρξ, την πολύ συνηθισμένη «εκτελεστική» άποψη για μια υποτιθέμενη ριζική διάκριση στο φασιστικό καθεστώς, «τριών τομέων» της εξουσίας: της οικονομίας, όπου κυριαρχούν οι «μεγιστάνες της διομηχανίας», της πολιτικής και του κράτους όπου κυριαρχούν το φασιστικό κόμμα και η γραφειοκρατία του και ο στρατός όπου κυριαρχούν υψηλοί κύκλοι της Βέρμαχτ: αναφέρουμε μόνο ένα παράδειγμα, βλ. A. Schweitzer, *Big Business in the Third Reich*, 1964, σ. 227 κ.ε. Την άποψη για την «αυτονομία του πολιτικού τομέα» στον εθνικοσοσιαλισμό συμμαρτίζει επίσης ο Fr. Neumann, στο Fr. Neumann και H. Marcuse, *Demokratischer und Autoritärer Staat (Δημοκρατικό και Αυταρχικό Κράτος)*, 1967, σ. 93 κ.ε.

18. Για τη σοσιαλδημοκρατική θέση, ότι ο μικροαστισμός είναι η «τρίτη δύναμη», μεταξύ άλλων, G.D.H. Cole, «A History of Socialist Thought» («Ιστορία της σοσιαλιστικής σκέψης»), *Socialism and Fascism*, τ. V, σ. 5 κ.ε.

α) στις εσωτερικές αντιφάσεις των τάξεων και τμημάτων της συμμαχίας που ανήκουν στην εξουσία, δηλαδή στην εσωτερική πολιτική της κρίση: σχετική αυτονομία απαραίτητη για να αναδιοργανωθεί ο συνασπισμός και να επιβληθεί, στους κόλπους του, η ηγεμονία του τμήματος του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου.

β) στις αντιφάσεις των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων τους, και των κυριαρχουμένων τάξεων, δηλαδή στην πολιτική κρίση του συνόλου του κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και στην περίπλοκη σχέση του φασισμού με τις κυριαρχούμενες τάξεις. Αυτή ακριβώς η σχέση θα κάνει τον φασισμό απαραίτητο μεσολαβητή για την επανασταθεροποίηση της πολιτικής κυριαρχίας και της ηγεμονίας.

Ωστόσο, η σχετική αυτονομία δεν είναι εδώ του ίδιου τύπου και δεν έχει το ίδιο εύρος με την αυτονομία ενός κράτους όπου υπάρχει ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των δύο βασικών κοινωνικών δυνάμεων. Δεν εννοώ βέβαια ότι το κράτος στην τελευταία περίπτωση γίνεται ουδέτερος μεσολαβητής στην πάλη των τάξεων ποτέ δεν παύει να είναι ο οργανωτής της πολιτικής κυριαρχίας. Αλλά, στην τελευταία περίπτωση, διαθέτει ένα περιθώριο ελιγμών που επιβάλλεται από τη συγκυρία. Το φασιστικό κράτος, επειδή τοποθετείται στο πλαίσιο μιας διαφορετικής πολιτικής κρίσης δεν απέκτησε αυτό το περιθώριο ποτέ. Οπότε, αν αληθεύει ότι το φασιστικό κράτος διαθέτει μια προσέδωτη σχετική αυτονομία που το διακρίνει, παρά τα φαινόμενα, από τις «ομαλές» μορφές του καπιταλιστικού κράτους, δεν μπορούμε, ωστόσο να θεωρήσουμε αυτή την αυτονομία ως ιδιαίτερη περίπτωση της σχετικής αυτονομίας που ταιριάζει μάλλον στις δοναπαρτιστικές μορφές κράτους.¹⁹

Θα περιοριστούμε προς το παρόν στη διερεύνηση της πρώτης κατηγορίας των παραγόντων σχετικής αυτονομίας, τις φάσεις της, που τέμνονται με τα στάδια της διαδικασίας εκφασισμού:

19. Επισημαίνω το λάθος του R. Miliband σ' αυτό το θέμα, παρόλο που τον τοποθετώ ξεχωριστά, στο μέτρο που φαίνεται να έχει συνείδηση των κινδύνων που εγκυμονεί μία τέτοια άποψη: «Μ' αυτήν την προοπτική πρέπει να γίνει αντιληπτή η έννοια της ανεξαρτησίας του κράτους απ' όλες τις δυνάμεις της αστικής κοινωνίας (société civile). Ανεξαρτησία που αναφέρουν με διάφορες ευκαιρίες ο Μαρξ και ο Ένγκελς σαν πιθανή σε "εξαιρετικές συνθήκες" – 18η Μπρυμαίρ κ.λπ. και για την οποία μπορούμε να πούμε ότι ο φασισμός αποτελεί το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμά της. Στο πλαίσιο αυτό ωστόσο, η έννοια είναι διφορούμενη στο μέτρο που υποδηλώνει μια ορισμένη ουδετερότητα του κράτους, που η εμπειρία διαψεύδει...», *The State in Capitalist Society (Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία)*, 1969, σ. 93 κ.ε.

α) Από την ένδειξη της διαδικασίας ως το σημείο μη-επιστροφής. Το φασιστικό κόμμα που δεν υπάρχει πριν, παρά με την εμβρυακή μορφή των ενόπλων συμμοριών, υποστηρίχθηκε από τα κυρίαρχα τμήματα τάξεων κατά την επιθετική φάση του προλεταριάτου. Στη φάση της σταθεροποίησης εγκαταλείφθηκε από τα τμήματα, και απέκτησε, προοδευτικά, χαρακτήρα μαζικού κόμματος. Υποστηρίχθηκε ανοιχτά από τους κύκλους του μεγάλου κεφαλαίου αλλά απέχει πολύ από το να αντιπροσωπεύει πολιτικά αυτό το τμήμα, και, κατά μείζονα λόγο, το σύνολο της συμμαχίας που έχει την εξουσία.

Στο σημείο μη επιστροφής το φασιστικό κόμμα κερδίζει την υποστήριξη του μεγάλου κεφαλαίου προσφέροντας σίγουρα εχέγγυα. Προσπαθεί να στερεώσει τις σχέσεις του με ορισμένες τάξεις και τμήματα που βρίσκονται στην εξουσία και να εξουδετερώσει τους δισταγμούς των άλλων. Με δυο λόγια, δημιουργείται ο δεσμός κομματικής οργάνωσης με μια συμμαχία που έχει την εξουσία, και που, περνώντας στην επίθεση, δεν διαθέτει δικές της αντιπροσωπευτικές πολιτικές οργανώσεις. Κι αυτό διαφοροποιεί τον φασισμό από τον βοναπαρτισμό, που συνήθως, δεν συγκροτείται σε κόμμα, με την κυριολεξία του όρου. Ωστόσο, ο πολιτικός δεσμός του με τις λαϊκές μάζες παραμένει πολύ ισχυρός.

β) Περίοδος από το σημείο της μη-επιστροφής μέχρι την εγκατάσταση του φασισμού στην εξουσία. Εκπληρώνονται οι στόχοι της προηγούμενης περιόδου, με την επιτυχημένη υπέρβαση των αντιφάσεων ανάμεσα στο τμήμα του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου και τις άλλες κυρίαρχες τάξεις και τμήματα, πράγμα που επιτυγχάνεται με παραχωρήσεις του φασισμού προς τις τελευταίες. Αλλά συγχρόνως φραγμός προς τις λαϊκές μάζες, που ανησυχούν για τις όλο και πιο φανερές σχέσεις του φασιστικού κόμματος με το άρχον συγκρότημα. Η περίοδος που σημαδεύεται από τη σύναψη, μέσω του φασιστικού κόμματος, μιας πραγματικής συμμαχίας, που εξυφαίνεται νωρίτερα ανάμεσα στο μονοπωλιακό τμήμα και τη μικροαστική τάξη: συμμαχία ωστόσο αμφίβολη γιατί φέρνει μέσα της εκρηκτικά στοιχεία.

γ) Πρώτη περίοδος του φασισμού στην εξουσία: στιγμή της αλήθειας, αλλά μιας αλήθειας ακόμη εντελώς σχετικής. Η πολιτική του φασισμού για την καθιέρωση της ηγεμονίας του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου στερεώνεται, αλλά με υπόγειο τρόπο, απέναντι στις άλλες τάξεις και τμήματα της εξουσίας. Παράλληλα, ο φασισμός εξαναγκάζεται, παρά τη θέληση του άρχοντος συγκροτήματος, να κάνει ορισμένες παραχωρήσεις στις λαϊκές μάζες, πράγμα όμως που δεν εμποδίζει την εξουδετέρωση της πρωτοπορίας και των οργανώσεών τους.

Επιπλέον, τα πράγματα αλλάζουν στο πολιτικό επίπεδο: Μέσω του φασιστικού κόμματος, που φέρει ακόμα έντονα τα σημάδια της ταξι-

κής του προέλευσης, και με την αναδιοργάνωση του κρατικού συστήματος και των μηχανισμών του, στη διάρκεια αυτής της περιόδου η μικροαστική τάξη, χωρίς ποτέ να είναι άρχουσα πολιτικά, γίνεται η *κυβερνώσα τάξη* και αρχίζει να γίνεται η *κατέχουσα τον κρατικό μηχανισμό τάξη*.²⁰

Εκρηκτική κατάσταση που καταλήγει σε μια μαζική εκκαθάριση της «αριστερίζουσας πτέρυγας» του ίδιου του φασιστικού κόμματος και ολοκληρώνεται με το τέλος της περιόδου των συνθηκολογήσεων. Πολιτικών συνθηκολογήσεων που χαρακτηρίζουν, αντίθετα, όλη την περίοδο του δοναπαρτισμού.

δ) *Περίοδος σταθεροποίησης του φασισμού*. Το τμήμα του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου εδραιώνει την ηγεμονία του και μετατρέπεται σε άρχουσα τάξη (ταύτιση του ηγεμονεύοντος τμήματος και του κυβερνώντος τμήματος, στοιχείο που επίσης διακρίνει τον φασισμό από το δοναπαρτισμό) εκτοπίζοντας τη μικροαστική τάξη. Ωστόσο, η μικροαστική τάξη συνεχίζει να είναι η κατέχουσα τον κρατικό μηχανισμό. Η διαδικασία αυτή ενισχύεται ακόμα από μια ολοκληρωτική αναδιοργάνωση του, με την ευρεία έννοια, πολιτικού προσωπικού.

Η περίοδος των συνθηκολογήσεων με τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της έχει πλέον περάσει. Ωστόσο, ο σταθεροποιημένος φασισμός υποχρεώνεται συχνά να επιβάλλει στο συνασπισμό εξουσίας ορισμένες παραχωρήσεις στις λαϊκές μάζες (παραχωρήσεις που η Διεθνής υποτίμησε), για να μην σπάσουν ποτέ ολοκληρωτικά οι δεσμοί του μ' αυτές. Παράλληλα, η εδραίωση της ηγεμονίας του μεγάλου κεφαλαίου υποθάλλει τις αντιφάσεις στους κόλπους του συνασπισμού εξουσίας. Ο φασισμός είναι υποχρεωμένος να ελίσσεται, διαχωρίζοντας τη θέση του μερικές φορές από το ηγεμονεύον τμήμα. Σε τελευταία ανάλυση, ακολουθεί συνολικά μια πολιτική σύμφωνη με τα *μακροπρόθεσμα* συμφέροντα του τμήματος αυτού· δεν είναι, πάντως, ένας πιστός πράκτορας στην υπηρεσία του. Τέλος, με την κατάσταση που δημιουργείται στο πολιτικό προσκήνιο (μικροαστική τάξη ως τάξη κατέχουσα τον κρατικό μηχανισμό) και στο ιδεολογικό επίπεδο (φασιστική ιδεολογία) που προσθέτει στους προηγούμενους παράγοντες τα δικά της αποτελέσματα, η πολιτική που ακολουθεί ο φασισμός καταλήγει στο να *δυναστεύει* το μεγάλο κεφάλαιο.

20. Γι' αυτές τις διακρίσεις, βλ. το έργο μου *Pouvoir politique...*, ό.π., σ. 261 κ.ε.

2. Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ

α) Η διαδικασία εκφασισμού και οι οικονομικές αντιφάσεις

Οι παραπάνω προτάσεις επαληθεύονται αναφορικά με τη διαδικασία εκφασισμού και την επικράτηση του φασισμού στη Γερμανία και μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε, από την άποψη των κυρίαρχων τάξεων και κοινωνικών τμημάτων, τις απαρχές της και να διακρίνουμε τις φάσεις ανάπτυξής της. Οι αρχές αυτές νομίζω πως πρέπει να τοποθετηθούν στην πριν από την τελευταία σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση (1928) εποχή και ακριβέστερα γύρω στα 1927, κι όχι όπως φαίνεται από τη γενικά παραδεκτή άποψη που, προσκολλημένη μόνο στα γεγονότα του πολιτικού προσκήνιου, τις τοποθετεί στην τελευταία περίοδο της κυβέρνησης Μπρύνινγκ (Brüning). Στην περίοδο του Μπρύνινγκ η διαδικασία τείνει ν' αγγίξει αποφασιστικά το σημείο μη-επιστροφής.

Πραγματικά, στη διάρκεια της περιόδου αυτής, η διαδικασία εδραίωσης της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό διακρίνεται από μια χαρακτηριστική επιτάχυνση. Η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, αφού ανακόπηκε και σχεδόν οπισθοχώρησε με την πληθωριστική κρίση του 1923, προωθείται και πάλι πολύ πιο αποφασιστικά σε σχέση με το παρελθόν: ο αριθμός των καρτέλ από 1.500 το 1923-1924 περνάει στα 2.500 το 1925

και στα 2.100 το 1930.¹ Το 16% των ανωνύμων εταιρειών μετέχει σε κοντοέρν στο τέλος της περιόδου. Το ποσοστό αυτό όμως περιλαμβάνει το 65% του συνολικού μετοχικού κεφαλαίου. Από το 1926 το τεράστιο τραστί *I.G. Farben* ισχυροποιείται και στα 1926-1927 ιδρύονται τα Ηνωμένα Χαλυβουργεία (*Vereinigte Stahlwerke*), συνασπισμός των τεσσάρων μεγαλύτερων παραγωγών χάλυβος. Το Σεπτέμβριο του 1929, μετά τη συγχώνευση της *Deutsche Bank* με την *Disconto Gesellschaft*, τρεις μεγάλες τράπεζες ελέγχουν στο εξής όλες τις σημαντικές χρηματιστικές επιχειρήσεις.

Στις συγκεκριμένες συνθήκες του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού, η διαδικασία αυτή συνοδεύεται από μια επιδείνωση των εσωτερικών οικονομικών των τάξεων και τμημάτων που κατέχουν την εξουσία. Οι αντινομίες αυτές, μολονότι είναι χαρακτηριστικές της μετάβασης προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, επιδράδυναν σχετικά τη διαδικασία ώσπου ο φασισμός κατέλαβε την εξουσία. Διατηρήθηκαν, άλλωστε, με διαφορετικές μορφές, και στην περίοδο του κατεστημένου φασισμού. Τέλος, *επιδεινώνονται* στη διάρκεια της περιόδου που πάει από την έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού ως το σημείο της μη-επιστροφής, *οξύνονται* από το σημείο αυτό μέχρι την εγκατάσταση του φασισμού στην εξουσία και *αμβλύνονται* στη συνέχεια.

Και πρώτα, η αντίφαση μεταξύ *αστικής τάξης* και *μεγάλης γαιοκτησίας*: πρόκειται για αντίφαση κεφαλαιώδους σημασίας στη Γερμανία, χώρα που παρουσίαζε ακόμη, πολλά φεουδαρχικά χαρακτηριστικά. Πράγματι διαπιστώνουμε τη διατήρηση της συμμαχίας μεταξύ μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου και μεγάλης γαιοκτησίας, που δεν παραδιάστηκε ποτέ, ούτε στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού ούτε στην εποχή του φασισμού. Ωστόσο, αυτή η συμμαχία δεν πρέπει να μας εμποδίζει να δούμε την οικονομική αντίφαση που κρύβει. Η μεγάλη γαιοκτησία, που ήδη στρέφεται προς την κεφαλαιοποίηση της γαιοπροσόδου, παρέμεινε όπως επισημαίνει ο Κάουτσκι,² σχετικά μακριά από το βιομηχανικό και χρηματιστικό κεφάλαιο. Έτσι, έπασχε από την καθυστέρηση του αγροτικού τομέα σε σχέση με το βιομηχανικό. Από το σύνολο της γερμανικής παραγωγής το μερίδιο που αναλογεί δεν παύει να μειώνεται, και οι Γιούνκερ (*Junkers*) βλέπουν να αδυνατίζει προοδευτικά η οικονομική τους ισχύς: μεταξύ 1924 και 1929, το μερίδιο της γεωργίας στο σύνολο της γερμανικής παραγωγής

1. G. Badia, *Histoire de l'Allemagne contemporaine*, ό.π., τ. I, 1964, σ. 240.

2. K. Kautsky, *La question agraire* (Το αγροτικό ζήτημα), επανέκδοση F. Maspéro, 1970, σ. 59, 67, 129 κ.ε.

μειώθηκε από 22,7% σε 20,9%. Η χαρακτηριστική πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων (που δημιούργησε το λεγόμενο «ψαλίδι» μεταξύ των αγροτικών και των βιομηχανικών προϊόντων ανοίγει σημαντικά κατά την περίοδο 1924-1929), θίγει εξίσου τους μεγάλους γαιοκτήμονες:³ η σχετική πτώση των αγροτικών τιμών βόλευε το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο, το οποίο φοβόταν κάθε άνοδο των τιμών στη γεωργία γιατί θα είχε επιπτώσεις στο δικό του κόστος παραγωγής – κυρίως στους μισθούς.

Άλλο σημαντικό γεγονός: Τα κυβερνητικά μέτρα που σχετίζονται με τη γαιοπρόδοσο (δηλαδή μια από τις μορφές διανομής του συνολικού κέρδους) τώρα ενισχύονται. Αυτό συμβαίνει γιατί η μαζική διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία είχε αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την απόλυτη πτώση της γαιοπροσόδου, αν και το τμήμα της συνολικής υπεραξίας που το κεφάλαιο ιδιοποιείται αυξάνει παρ' όλα αυτά. Τα κυβερνητικά μέτρα αφορούν τον καθορισμό αστικών ενοικίων και αγρομισθώσεων. Όπως, επισημαίνει σωστά ο Μπετελέμ:⁴

«Αυτός ο διακανονισμός έχει τη ρίζα του στα κοινωνικά προβλήματα, αλλά βαθύτερη αιτία του είναι η διαμάχη που χωρίζει την έγγειο ιδιοκτησία από το βιομηχανικό κεφάλαιο και δείχνει τη νίκη του βιομηχανικού κεφαλαίου (πάνω στην έγγειο ιδιοκτησία). Αυτό σημαίνει πως η νομοθεσία για τα ενοίκια προκάλεσε μια μετατόπιση του κέρδους σε όφελος του βιομηχανικού κεφαλαίου και σε βάρος της εγγείου ιδιοκτησίας».

Τέλος, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου, η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία κάνει ένα αποφασιστικό βήμα προς τον εκμηχανισμό, πράγμα που θα την χρεώσει, προοδευτικά, στις μεγάλες τράπεζες. Το μεγάλο κεφάλαιο επιβάλλει τις μονοπωλιακές του τιμές με τη συγκέντρωση στους κλάδους παραγωγής αγροτικών μηχανών και χημικών λιπασμάτων. Οι βιομηχανίες μεταποίησης που ως τότε ιδρύονται «επί τόπου» και ελέγχονται από τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία, περνούν κάτω από τον έλεγχο του χρηματιστικού κεφαλαίου και αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σπουδαιότητα για την επεξεργασία του ακαθάριστου αγροτικού προϊόντος. Η δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων κατανάλωσης –μεγάλα καταστήματα κ.λπ.– συνεπάγεται τη μεταβίβαση ενός αυξανόμενου τμήματος των κερδών από τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία στο μεγάλο εμπορικό κεφάλαιο.

3. Ch. Bettelheim, *ό.π.*, σ. 6· G. Badia, *ό.π.*, σ. 49· D. Guérin, *ό.π.*, σ. 273. Γι' αυτά που ακολουθούν, επίσης: A. Schweitzer, *ό.π.*· T. Mason, *ό.π.*· S.J. Woolf, «Did a Fascist Economic System Exist?», στο S.J. Woolf (επιμ.), *The Nature of Fascism (Η φύση του φασισμού)*, 1969.

4. Ch. Bettelheim, *ό.π.*, σ. 194.

Αν, όμως, επιμένουμε στις νέες αντιφάσεις μεταξύ μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας και μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου, δεν θα έπρεπε να παραβλέπουμε τις παραδοσιακές αντιφάσεις μεταξύ μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας και μεσαίου βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου. Οι αντιφάσεις αυτές οξύνονται καθ' όλη την περίοδο του εκφασισμού, δηλαδή από το σημείο μη-επιστροφής μέχρι την επικράτηση του φασισμού στην εξουσία. Το μεσαίο κεφάλαιο μάλιστα σ' αυτήν την περίοδο, εξαιτίας των δικών του αντιθέσεων με το μεγάλο κεφάλαιο, επιχειρεί ακόμη και να προσεγγίσει την πλούσια και μεσαία αγροτιά, σε βάρος της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας. Ο Μπρύνινγκ, εκπρόσωπος του μεσαίου κεφαλαίου, φτιάχνει ένα σχέδιο «αποικισμού», μερικών μεγάλων υποθηκευμένων κτημάτων που η εκμετάλλευσή τους ήταν τελείως ελλειμματική, και επεξεργάζεται ένα πρόγραμμα μεταρρύθμισης και δοήθειας για τη μεσαία αγροτική ιδιοκτησία στην ανατολική Γερμανία. Το καθολικό *Zentrum* (το κόμμα του Μπρύνινγκ) στηρίζεται στην πλούσια και κυρίως μεσαία αγροτιά της νοτιοδυτικής και κεντροδυτικής Γερμανίας. Ο ίδιος ο Σλάιχερ, δεν παραχωρεί στους αριστοκράτες τα περιοριστικά για τις εισαγωγές μέτρα που αξιώνουν. Έτσι, θα ξεσηκωθεί γενική κατακραυγή ενάντια στον «αγροτομπολσεβικισμό» (Agrarbolchevismus)!

Η αντίσταση των μεγάλων γαιοκτημόνων εκδηλώνεται σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού, στηρίζεται βασικά στον στρατό και κατά τη δεύτερη περίοδο της διαδικασίας εκφασισμού, θα προσωποποιηθεί στον πρόεδρο Χίντενμπουργκ (Hindenburg) και στους «αξιωματούχους» του Εκτελεστικού. Αυτή ακριδώς η αντίσταση θα εξουδετερωθεί με την άνοδο και εδραίωση του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία. Πραγματικά, ολόκληρη η οικονομική πολιτική του εθνικοσοσιαλισμού σ' αυτόν τον τομέα, σκοπεύει να στερεώσει τη συμμαχία μεταξύ μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου και μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας, αλλά ευνοώντας ωστόσο το πρώτο και επιβαρύνοντας τις λαϊκές μάζες της υπαίθρου. Αν η μεγάλη γαιοκτησία, χάρη σε πολυάριθμα μέτρα, πολλαπλασιάζει την εκμετάλλευση της μεσαίας και φτωχής αγροτιάς, παράλληλα όμως αδικείται σε σχέση με το μεγάλο κεφάλαιο. Η εθνικοσοσιαλιστική πολιτική για τις αγροτικές τιμές ευνοεί μεν τις τιμές των δημητριακών της μεγάλης καλλιέργειας σε βάρος της κτηνοτροφίας και της μικρής καλλιέργειας αλλά παράλληλα ανοίγει το «ψαλίδι» μεταξύ αγροτικών τιμών, στο σύνολό τους, και βιομηχανικών τιμών. Η πολιτική ενοικίων ακολουθεί τον ίδιο δρόμο.

Προοδευτικά, στην τελευταία περίοδο της σταθεροποίησής του, ο εθνικοσοσιαλισμός ακολουθεί μια πολιτική που ευνοεί συστηματικά την κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου στο σύνολο του αγροτικού τομέα. Και, επειδή διατηρείται η συμμετοχή της μεγάλης εγγείου ιδιο-

κτησίας στη βιομηχανία μεταποίησης και στο κύκλωμα κυκλοφορίας, ωφελείται βασικά το μεγάλο κεφάλαιο, που παρήγαγε χημικά λιπάσματα (*I.G. Farben*) και αγροτικές μηχανές. Η εθνικοσοσιαλιστική πολιτική στον τομέα των εξαγωγών ευνοεί προοδευτικά τα βιομηχανικά προϊόντα σε βάρος των αγροτικών. Τελικά, η τακτική ολοκληρώνεται οριστικά με την πολεμική οικονομία που απέβλεπε στην αυτάρκεια της γερμανικής παραγωγής.

Αλλά οι εσωτερικές οικονομικές αντιφάσεις της συμμαχίας που δρiscεται στην εξουσία εκδηλώνονται κυρίως μεταξύ των ίδιων των τμημάτων της αστικής τάξης. Πρόκειται, καταρχήν, για τις αντιφάσεις μεταξύ του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου και του μεσαίου κεφαλαίου. Οι αντιφάσεις προέρχονται από μια διπλή αντίσταση του μεσαίου κεφαλαίου, το οποίο αντιδρά αφενός στην οικονομική διαδικασία απορρόφησής του από το μεγάλο κεφάλαιο και αφετέρου στην απομύζηση ενός όλο και μεγαλύτερου τμήματος του συνολικού κέρδους. Οι αντιφάσεις επιδεινώνονται κατά την πρώτη περίοδο της διαδικασίας εκφασισμού, όταν η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου επιταχύνεται, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού: Επιβαρύνεται το μεσαίο κεφάλαιο με το κόστος της τιμής των απαραίτητων πρώτων υλών και μέσων παραγωγής, κόστος που καθορίζεται από τα μεγάλα μονοπώλια, τα καρτέλ και τα κοντσέρν. Εμφανίζονται πληθωριστικές τάσεις που ευνοούν το μεγάλο κεφάλαιο. Χρεώνεται προοδευτικά το μεσαίο κεφάλαιο στις μεγάλες τράπεζες, πράγμα αναγκαίο για τη διατήρηση του ρυθμού τεχνολογικής ανανέωσης και παραγωγικότητας της εργασίας που επιβάλλουν τα μεγάλα μονοπώλια κ.λπ.

Οι αντιθέσεις εμφανίζονται ακόμα πιο καθαρά αν πάρουμε υπόψη μας το γεγονός ότι η διάκριση μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου τέμνεται ακόμα την εποχή αυτή από τη μερική (και μόνο μερική) διάκριση σε διαφορετικούς κλάδους της βιομηχανίας: βαριά βιομηχανία από τη μια, βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών ή επεξεργασμένων προϊόντων (την *Fertigindustrie*) από την άλλη. Μια παρατήρηση στο σημείο αυτό: στον Ντανιέλ Γκερέν (*Guérin*) χρωστούμε την έμφαση που έδωσε στη διάκριση αυτή, διάκριση που είχε άλλωστε καθιερωθεί από διαφόρους συγγραφείς στο πλαίσιο της Διεθνούς.⁵ Ωστόσο ο Γκερέν της αποδίνει μια αξία απόλυτη, και βάζει έτσι σε δεύτερη μοίρα τη θεμελιακή αντίφαση, δηλαδή, την αντίφαση μεγάλου μονοπωλιακού

5. Συγκεκριμένα από τον O. Dsenis: «Der Faschismus und die Widersprüche im Lager der deutschen Bourgeoisie», στο *Unter dem Banner des Marxismus*, 1933, σ. 166 κ.ε.

και μεσαίου κεφαλαίου. Πράγματι, το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο εκτείνεται στον τομέα της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών όπως και το μεσαίο κεφάλαιο στον τομέα της βαριάς βιομηχανίας. Στη διαδικασία της μετάβασης η διάκριση μεταξύ βαριάς και ελαφράς βιομηχανίας ισχύει μόνο στο βαθμό που εν μέρει τέμνεται με τη διάκριση μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου. Μόνο αν λάβουμε υπόψη μας την τελευταία διάκριση που αφορά τμήματα του κεφαλαίου, μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις διαμάχες που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία εκφασισμού: Αν δασιοτούμε μόνο στη διάκριση των κλάδων της βιομηχανίας οι βαθύτερες αιτίες της διαμάχης θα παραμένουν άγνωστες. Πάντως είναι γεγονός ότι το μεσαίο κεφάλαιο, το επενδεδυμένο στην ελαφρά βιομηχανία, αντιδρά όλο και περισσότερο στα μεγάλα μονοπώλια, που το υποχρέωναν να πληρώνει σε τιμές καρτέλ τα εργαλεία της παραγωγής και τις πρώτες ύλες. Ο πληθωρισμός και η στενότητα της εσωτερικής αγοράς θίγουν κυρίως τα αγαθά κατανάλωσης ενώ η δασμολογική προστασία την οποία επέβαλαν τα μεγάλα βιομηχανικά μονοπώλια πλήττει την προσανατολισμένη κυρίως προς τις εξαγωγές ελαφρά βιομηχανία.

•

Όλα αυτά συντελούν στο να προσανατολίζεται το μεσαίο κεφάλαιο προς μια πολιτική συμβιβασμού με την εργατική τάξη σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού, με σκοπό να αντισταθεί στα σχέδια του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου. Είναι το σχέδιο συνεργασίας κεφαλαίου και εργασίας, που ήδη είχε θέσει σε κίνηση η τελευταία σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση του Μύλερ (Müller) και προώθησαν σε σημαντικές όμως περικοπές, οι Μπρύνινγκ και Σλάιχερ, ο επονομαζόμενος «στρατηγός κοινωνικής πρόνοιας». Αυτή η πολιτική προκαλεί όλο και μεγαλύτερη αντίδραση του μεγάλου κεφαλαίου, γιατί στο μεταξύ, με την κρίση του 1929, οι αντιφάσεις μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου περνούν σε μια φάση όξυνσης. Η κρίση του 1929 θίγει, δέβαια, και το μεσαίο κεφάλαιο· ωστόσο θα προσβάλει κυρίως τις μεγάλες τράπεζες και το μεγάλο βιομηχανικό κεφάλαιο, του οποίου η οργανική σύνθεση παρουσιάζει σε μεγαλύτερη αναλογία κεφάλαιο επενδεδυμένο σταθερό και «παγωμένο» εξαιτίας της πτώσης παραγωγής. Το μεγάλο χρηματιστικό κεφάλαιο προσπαθεί να μονοπωλήσει την οικονομική δοήθεια του κράτους, που, μέσω πιστώσεων, κοινωνικοποιεί τις απώλειές του. Το σχέδιο λιτότητας προϋπολογισμού και τα φορολογικά μέτρα που υιοθετήθηκαν πλήττουν, εξαιτίας της στενότητας της αγοράς, τα συμφέροντα του μεσαίου κεφαλαίου που δεν μπορεί να έχει για την παραγωγή του ίδιες τιμές με τα καρτέλ. Η πο-

λιτική συμβιβασμών —«πολιτική συνεργασίας των τάξεων»— του μεσαίου κεφαλαίου προς την εργατική τάξη, πολιτική αντίθεσης προς το μεγάλο κεφάλαιο (που θα συναντήσουμε και στην ιταλική περίπτωση) είναι αξιοσημείωτη. Πραγματικά, μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο τα πράγματα αντιστρέφονται: η πολιτική συμβιβασμού θα γίνει πολιτική κυρίως του μεγάλου και λιγότερο του μεσαίου κεφαλαίου. Για λόγους «οικονομικούς» —οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξημένη, υπερκέρδη, δυνατότητες εντατικοποίησης της εργασίας κ.λπ.— το μεγάλο κεφάλαιο είναι λιγότερο ανθεκτικό από το μεσαίο στους συμβιβασμούς με την εργατική τάξη. Όμως, πρέπει να τονίσουμε την εξαιρετικά δυσχερή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται το μεγάλο κεφάλαιο την εποχή εκείνη. Αλλά οι λόγοι της διαφορετικής στάσης του μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου απέναντι στην εργατική τάξη την προπολεμική εποχή είναι, ουσιαστικά, πολιτικοί. Αν λάβουμε υπόψη μας το χαρακτήρα της περιόδου και τις μορφές που προσλαμβάνει η αντίφαση μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου, θα κατανοήσουμε γιατί το μεσαίο κεφάλαιο προσπαθεί απεγνωσμένα να στηριχτεί στην εργατική τάξη, για ν' αποφύγει μ' αυτό το μέσο, τη δική του υποταγή στο μεγάλο κεφάλαιο.⁶ Οι αντιφάσεις τελικά εκδηλώνονται, επίσης, στο εσωτερικό του μεγάλου κεφαλαίου. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι βρισκόμαστε σε μια πορεία μετάβασης προς το σχηματισμό του μεγάλου χρηματιστικού κεφαλαίου. Συχνά, μιλώντας για «συγχώνευση» τραπεζικού εμπορικού κεφαλαίου και μονοπωλιακού βιομηχανικού κεφαλαίου, έχουμε την τάση να υποτιμούμε τις αντιφάσεις του στη διάρκεια της μεταβατικής διαδικασίας. Η μετάβαση δεν ολοκληρώνεται μ' οποιονδήποτε τρόπο: η συγχώνευση τραπεζικού και μονοπωλιακού βιομηχανικού κεφαλαίου, συγχώνευση που υλοποιούμενη σχηματίζει το μεγάλο χρηματιστικό κεφάλαιο στη Γερμανία, γίνεται σε όφελος του τραπεζικού κεφαλαίου και με την κυριαρχία της τράπεζας πάνω στη βιομηχανία. Και, παρόλο που τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα προσπαθούν στη διάρκεια της πρώτης φάσης της διαδικασίας εκφασισμού, να δημιουργήσουν τις δικές τους τράπεζες, οι τελευταίες δεν μπορούν πραγματικά να κρατηθούν παρά χάρη στην υποστήριξη των μεγάλων τραπεζών. Μ' αυτόν τον τρόπο, όμως, καθυποτάσσονται. Το αποτέλεσμα είναι μια αυξανόμενη μετά την κρίση του 1929 αντίσταση του μονοπωλιακού βιομηχανικού κεφαλαίου, πολύ περισσότερο μάλιστα, που η δοήθεια του κράτους περιέρχεται κυρίως στις μεγάλες

6. Αυτή η διαφορά πολιτικής μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου αφορά ιδιαίτερα τις συγκεκριμένες περιπτώσεις διαδικασιών εκφασισμού στη Γερμανία και την Ιταλία.

τράπεζες. Επιπλέον, ορισμένες αντιφάσεις εκδηλώνονται μεταξύ του μεγάλου κεφαλαίου του επενδεδυμένου στην παραγωγή, και του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί στο εμπόριο. Τα μεγάλα καταστήματα θα γίνουν με τον καιρό οι ανερχόμενοι ανταγωνιστές των βιομηχανικών κονσόρτσιουμ.

Όμως, η οικονομική κρίση του 1929, που έδρασε με ιδιάζοντα τρόπο στην έξαρση των αντιφάσεων στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος, δαίνει προς ύφεση γύρω στα 1932.⁷ Αλλά η οξύτητα των αντιφάσεων διατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια της δεύτερης φάσης της διαδικασίας εκφασισμού. Κι αυτό, γιατί το μακροχρόνιο αποτέλεσμα της κρίσης ήταν η επιταχυνόμενη συγκέντρωση και συγχώνευση του κεφαλαίου. Έτσι, η κρίση εγγράφεται στη διαδικασία επικράτησης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, διαδικασία που, πριν ακόμα από την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία, ξαναγίνεται ο πρωταρχικός παράγοντας εσωτερικών αντιφάσεων του άρχοντος συγκροτήματος.⁸

Με την άνοδο και σταθεροποίηση του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία εξουδετερώνονται όλες αυτές οι αντιφάσεις και ιδιαίτερα, μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου *χάρη στην πολιτική οικονομικής εύνοιας προς το μεγάλο μονοπωλιακό, δηλαδή το χρηματιστικό κεφάλαιο, εύνοιας τελικά προς την εμπέδωση της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό.* Όλα συνέτειναν στον ίδιο στόχο: αναγκαστική καρτελοποίηση, σταθεροποίηση τιμών, πέρασμα των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων και τραπεζών και πάλι στον ιδιωτικό τομέα, παρεμβατική πολιτική μισθών, προϋπολογισμού και φορολόγησης, δημόσια έργα και κρατικές παραγγελίες και, κυρίως, πολεμική οικονομία. Ειδικότερα αυτή η πολιτική πραγματοποιήθηκε χάρη στον έντονο «παρεμβατικό» ρόλο του κράτους, σε

7. Σύμφωνα με τις στατιστικές, το 1932 η καμπύλη οικονομικής ανάπτυξης της Γερμανίας φτάνει το χαμηλότερο σημείο της που ορίζει και τις απαρχές της ανοδικής πορείας της. Πρώτο σημάδι: η σταθεροποίηση του μάρκου, που ξανακερδίζει σχεδόν ολόκληρη την ισοτιμία του σε χρυσό. Ο Badia σωστά λοιπόν, υπογραμμίζει ότι «τα σημάδια της ανόδου επιβεβαιώνονται» (ό.π., σ. 317).

8. Επισημαίνω τα μέτρα που πήρε ο Μπρύνινγκ, εκπρόσωπος του μεσαίου κεφαλαίου, εναντίον της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου: με τέσσερα διαδοχικά «διατάγματα εκτάκτου ανάγκης» νομοθετεί μια σειρά μέτρων «εναντίον των τραστ» (anti-trusts) –περιορισμός της συγκεντροποίησης, αγωγές εναντίον των τιμών καρτέλ κ.λπ.–, πράγμα που προκαλεί τη βίαιη αντίδραση του μεγάλου κεφαλαίου (Fr. Neumann, *Behemoth. The Structure and Practice of National-Socialism*) (Η δομή και η πρακτική του Εθνικοσοσιαλισμού), 1966, σ. 261 κ.ε.

όφελος της κυριαρχίας του τραπεζικού κεφαλαίου μέσα στη διαδικασία συγχώνευσης.⁹

6) Μεγάλο και μεσαίο κεφάλαιο. Ο φασισμός είναι φαινόμενο «οικονομικά» οπισθοδρομικό;

Θα πρέπει λοιπόν να σταθούμε στο σημείο αυτό για να δούμε πώς αυτή η παρεμβατική πολιτική πέτυχε να εξουδετερώσει τις διάφορες αντιφάσεις.

Πρώτα απ' όλα, αν η οικονομική πολιτική του ναζισμού ευνοεί κατά κύριο λόγο το μεγάλο κεφάλαιο, αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι το μεσαίο κεφάλαιο δεν αποκομίζει επίσης οικονομικά πλεονεκτήματα από την ίδια διαδικασία. Τα ευνοϊκά για το μεγάλο κεφάλαιο μέτρα έπληξαν εκτός από τις λαϊκές μάζες, κυρίως, τους μικρούς επιχειρηματίες. Όσο για το μεσαίο κεφάλαιο, επωφελήθηκε κι αυτό, καταρχήν, άμεσα από την αυξημένη εκμετάλλευση της εργατικής τάξης. Επωφελήθηκε εξίσου από τη γενική οικονομική άνοδο που παρατηρήθηκε στη Γερμανία κάτω από το ναζιστικό καθεστώς ως την εποχή της πολεμικής οικονομίας. Συγκεκριμένα, η απορρόφηση της ανεργίας προκάλεσε μια σχετική διεύρυνση της γερμανικής αγοράς. Η αναγκαστική καρτελοποίηση, την οποία προώθησαν πολυάριθμα κρατικά μέτρα, δεν πραγματοποιήθηκε με την απαλλοτρίωση, δηλαδή την εξαγορά των μεσαίων επιχειρήσεων αλλά με την καθυπόταξη τους στο μεγάλο κεφάλαιο: καθυπόταξη οικονομική (κρατική πολιτική καρτελοποίησης και διακανονισμός των κοντσέρν) και διοικητική (συνεταιριστικές ενώσεις). Αν το μεσαίο κεφάλαιο, το επενδεδυμένο στη βιομηχανία αγαθών κατανάλωσης, πλήττεται προοδευτικά, το μεσαίο κεφάλαιο που έχει επενδυθεί στη βαριά βιομηχανία επωφελείται από τις παραγγελίες του κράτους, δηλαδή τις διάφορες συμβάσεις. Όσο για το μεσαίο κεφάλαιο, το επενδεδυμένο στις βιομηχανίες αγαθών κατανάλωσης, παρά τη στενότητα της εσωτερικής αγοράς (που επανεμφανίζεται με την ανάπτυξη της πολεμικής οικονομίας) επωφελείται, επίσης, από τις παραγγελίες του στρατού (δέρματα, υφάσματα, κ.λπ.).¹⁰

9. Υπαινίσσομαι εδώ τον σπουδαιότατο και εντελώς χαρακτηριστικό οικονομικό ρόλο του «ναζιστικού κράτους». Ο Μπετελέμ, στο έργο του (βλ. παραπάνω) τον εξετάζει εξαντλητικά.

10. Βλ. γι' αυτό το θέμα, Z. Kuczynski, *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*, τ. I, 1952· επίσης, «Probleme einer Wirtschaftsgeschichte des Faschismus in Deutschland», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1963, 3ο μέρος, σ. 103 κ.ε.

Τελικά, κι αυτό είναι το σπουδαιότερο, ο εθνικοσοσιαλισμός, για να εξουδετερώσει τις αντιφάσεις χρειάστηκε να ασκήσει ένα είδος ελέγχου στη διαδικασία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, χρησιμοποιώντας τον κρατικό μηχανισμό σε ευρεία κλίμακα: μερικές φορές έφτασε στο σημείο να «αναστέλει» μια βίαιη και «βάνανυση» απορρόφηση του μεσαίου κεφαλαίου από το μεγάλο. Τούτη η όψη της οικονομικής πολιτικής υπέθαλψε πολυάριθμες ψευδαισθήσεις περί υποτιθέμενης «υπαγωγής» του μεγάλου κεφαλαίου στη «γραφειοκρατία» και το «κράτος» του εθνικοσοσιαλισμού. Είναι αποκαλυπτικό γι' αυτήν την πολιτική το επεισόδιο της διαμάχης μεταξύ Σάχτ (Schacht) και Γκρίνγκ (Göring) το 1938 σχετικά με τις εξαγωγές, επεισόδιο που ενδιέφερε, κοντά σ' άλλους και το μεσαίο κεφάλαιο και που κατέληξε σε συμβιβασμό. Άλλωστε, το φαινόμενο δεν είναι εκπληκτικό, αν θυμηθούμε ότι, στο μεταξύ ο Ρούζβελτ στις ΗΠΑ και μέσα σε μια εντελώς διαφορετική συγκυρία, ακολουθούσε μία οικονομική πολιτική που εννοούσε κατά κύριο λόγο τα μεγάλα μονοπώλια, ενώ ταυτόχρονα έκανε πολυάριθμες παραχωρήσεις στο μεσαίο κεφάλαιο.

Το πρόβλημα αυτό απορρέει από ένα μεγάλο γενικότερο ζήτημα. Πραγματικά, από την ίδια τη φύση της η κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού δεν οδηγεί σε μια ανυπέρβλητη, ή ακόμα εκρηκτική, οικονομική αντίφαση μεταξύ μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου. Απ' αυτήν την άποψη το σημαντικό στην οικονομική πολιτική του εθνικοσοσιαλισμού είναι ότι, μονολόγι εννοϊκή για το μεγάλο κεφάλαιο, υπήρξε ωστόσο πολιτική «ρυθμιστική»: όχι με τη μυθική έννοια (που συχνά της αποδόθηκε) ενός «σχεδιασμού» ή ενός «οργανωμένου καπιταλισμού», αλλά με την έννοια μιας πετυχημένης προσπάθειας να εξομαλυνθούν οι αντινομίες με ελεγχόμενη χαλιναγωγή της σύνολης διαδικασίας. Έτσι, έγινε κατορθωτή η εξουδετέρωση των αντιφάσεων.

Οδηγούμαστε έτσι στον χαρακτηρισμό του φασισμού που έδωσε η Γ' Διεθνής. Πραγματικά η Διεθνής στενεύει όλο και περισσότερο το πεδίο των συμφερόντων των οποίων ο φασισμός είναι, τάχα, ο «αποκλειστικός» αντιπρόσωπος. Η περιστολή αυτή συντελείται προοδευτικά, αλλά κυρίως στο 7ο Συνέδριο, όταν η Διεθνής υιοθετεί και δάζει σ' εφαρμογή την πολιτική των «λαϊκών μετώπων», όπως επίσης με τη χρήση εννοιών που αναφέρονται στις σχέσεις του φασισμού με τα ταξικά οικονομικά συμφέροντα: δικτατορία του κεφαλαίου «την εποχή της παρακμής του» (5ο Συνέδριο)· δικτατορία του χρηματιστικού κεφαλαίου (6ο Συνέδριο)· δικτατορία «των πιο αντιδραστικών, των πιο σοβινιστικών, των πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου» (ο Δημητρώφ μιλάει εδώ)· δικτατορία «διακοσίων οικογενειών». Το στένεμα είναι σαφέστατο. Διαγράφεται εδώ αμυδρά, αλλά καθαρά η αντίληψη των λαϊκών μετώπων. Θα προεικονίζει την πιο

πλατιά αντιφασιστική συμμαχία που συμπεριλαμβάνει όλα τα τμήματα του κεφαλαίου, με εξαίρεση εκείνο (όλο και πιο μικρό), του οποίου αποκλειστικός εκπρόσωπος θεωρείται ο φασισμός.

Γνωρίζουμε τις *σημερινές* συνέπειες αυτής της πολιτικής: Δεν είναι καθόλου περίεργο εάν οι διατυπώσεις που προκύπτουν απ' αυτήν την άποψη για τον φασισμό, επαναλαμβάνονται σήμερα, *αυτούσιες*, στις αναλύσεις που θεωρούν το κράτος του «κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού» ως αποκλειστικό εργαλείο μιας χούφτας μονοπωλητών. Πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι, παρά το ίδιο το κείμενο της εισήγησης του Δημητρώφ και παρά τις ορθές διατυπώσεις του για το «ενιαίο» και το «λαϊκό μέτωπο», η καμπή της Διεθνούς επιβεβαιώνεται πάνω στο θέμα της ταξικής δάσης του φασισμού. Διαγράφεται με σαφήνεια πώς κλιμακώνεται η αντίληψη περί περιορισμού των οικονομικών συμφερόντων τα οποία αντιπροσωπεύει διαδοχικά το φασιστικό κράτος, αντίληψη που ανοίγει το δρόμο στη μετέπειτα στρατηγική των συμμαχιών. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι ο ορισμός του Δημητρώφ διασταυρώνεται τελικά με την σοσιαλδημοκρατική άποψη, όπως διατυπώθηκε από τον Ότο Μπάουερ γι' αυτό το θέμα: «Αν στην αστική δημοκρατία κυριαρχεί το σύνολο της αστικής τάξης, κάτω από τη διεύθυνση βέβαια του μεγάλου κεφαλαίου, στον φασισμό κυριαρχούν, πλέον, μόνον το μεγάλο κεφάλαιο και η μεγάλη γαιοκτησία».¹¹

Ωστόσο, είναι σωστό μεν ότι ο φασισμός αντιστοιχεί σε μια πραγματική *αναδιοργάνωση* και *αναδιάταξη* στη σχέση των δυνάμεων μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων και των κοινωνικών τμημάτων, αλλά προωθεί σε δάθος και σταθεροποιεί, μ' επιταχυνόμενο ρυθμό, την οικονομική κυριαρχία του μεγάλου χρηματιστικού κεφαλαίου πάνω στις άλλες κυρίαρχες τάξεις και τμήματα, πράγμα που σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ερμηνευτεί ότι ο φασισμός αντιστοιχεί «αποκλειστικά» στα οικονομικά συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου και μόνον. Από οικονομική άποψη, ο φασισμός δρα μάλλον ως παράγοντας *εξουδετέρωσης* των αντιφάσεων μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων και τμη-

11. Otto Bauer, «Der Faschismus», *ό.π.*, σ. 158. Για να δείξουμε το δρόμο που ακολούθησε απ' αυτήν την άποψη η Διεθνής επισημαίνουμε ότι οι «Θέσεις της Λυών» του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος το 1926, που συντάχθηκαν υπό την αιγίδα του Γκράμι και την υποστήριξη της Διεθνούς, επέμεναν ακόμα τότε σωστά στο γεγονός ότι «Ο φασισμός [...] προτίθεται να πραγματοποιήσει μια οργανική ενοποίηση όλων των δυνάμεων του αστισμού σ' έναν μοναδικό πολιτικό οργανισμό...», (*Le origini del Fascismo*, επιμέλεια Μ. Bartolotti, 1969, σ. 102). Όπως θα δούμε πιο κάτω, η εξέλιξη της Διεθνούς σχετικά μ' αυτό το θέμα, φαίνεται ολοκάθαρα σε αλληπάλληλα κείμενα του Τολιάτι για τον φασισμό.

μάτων, αποσκοπώντας μέσα από τη διαδικασία διακανονισμού, στην αποφασιστική κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου.

Τέλος, μια παρατήρηση για το χαρακτηρισμό του φασισμού που επικρατούσε στη Διεθνή ως της «πλέον οπισθοδρομικής» ή της «πλέον αντιδραστικής» έκφρασης του μεγάλου κεφαλαίου (βλέπε, κοντά στ' άλλα τον ορισμό του Δημητρώφ). Εδώ χρειάζεται και πάλι προσοχή γιατί αυτά τα επίθετα, όταν τα χρησιμοποιούν οι ηγέτες της Διεθνούς, δεν είναι απλώς άστοχες εκφράσεις.

Ας συνεννοηθούμε: αν αυτά τα επίθετα σημαίνουν απλώς μια σημαντικά αυξημένη οικονομική εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών, τότε θα είχαν μια βάση. Αλλά εδώ πρόκειται για κάτι τελείως διαφορετικό: ο χαρακτηρισμός απορρέει από τον οικονομισμό της Διεθνούς, σύμφωνα με τον οποίο ο ιμπεριαλισμός –και η κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου– είναι το στάδιο αγωνίας του καπιταλισμού την ώρα της «σήψης» του, και συνεπάγεται αυτόματα την *ανακοπή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων*. Σύμφωνα μ' αυτήν την οικονομιστική-τεχνικιστική οπτική οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις νοούνται ανεξάρτητες από τις παραγωγικές σχέσεις, ο δε χαρακτήρας του κεφαλαίου («οπισθοδρομικό») καθορίζεται από την απλή «πρόοδο» ή την «ανακοπή» αυτής της «τεχνικής» διαδικασίας.

Αλλά δεν πρέπει στο εξής να έχουμε ψευδαισθήσεις που οφείλονται στον εσφαλμένο τρόπο με τον οποίο τοποθετείται το ζήτημα. Πραγματικά, ο φασισμός αντιστοιχεί σίγουρα σε μια *ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων* μέσα στα όρια δηλαδή των *ιμπεριαλιστικών κοινωνικών σχέσεων*. Αντιστοιχεί σε μια *διομηχανική ανάπτυξη*, σε *τεχνολογικές καινοτομίες*, σε μια *αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας*, αλλά *προωθεί ταυτόχρονα τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών συνθηκών παραγωγής*, δηλαδή ενισχύει την εκμετάλλευση και την ταξική πολιτική κυριαρχίας. Πιασμένοι στην παγίδα του τεχνικισμού, πολυάριθμοι μαρξιστές ιστορικοί αναλώνονται στο να καταδείξουν τον «οικονομικά οπισθοδρομικό» χαρακτήρα του φασισμού *λες και μόνον αυτό έχει σημασία γι' αυτούς και όχι, βασικά, η εκμετάλλευση και η ταξική κυριαρχία*.¹²

Ας επανέλθουμε στα γεγονότα: δεν θα αναφερθούμε παρά σε ορι-

12. Τον *ακριδή αντίποδα* αυτής της άποψης συναντάμε άλλωστε στους συγγραφείς που υποστηρίζουν μια αντιστοιχία του φασισμού με τον «*τεχνολογικό εκσυγχρονισμό*»: Α. Organski, *The Stages of Political Development* (Τα στάδια της πολιτικής ανάπτυξης), 1965· R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, 1965, σ. 432 κ.ε. Στην πραγματικότητα η ίδια εσφαλμένη προβληματική διέπει τις δυο αυτές «αντίθετες» απόψεις.

σμένα. Στη Γερμανία ιδιαίτερα, η βιομηχανική άνοδος μετά την κρίση του 1929 είναι η πλέον σημαντική σε παγκόσμια κλίμακα. Από το 1933 έως το 1939, η βιομηχανική παραγωγή, κατά 26% ανώτερη από το υψηλότερο επίπεδο της του 1929, υπερδιπλασιάστηκε. Το 1938, η Γερμανία παράγει 22,5 εκατομμύρια τόνους χάλυβα αντί 16 του 1929, η εξόρυξη σιδηρομεταλλεύματος πολλαπλασιάζεται επί 2,5 κλπ. Όσο για την Ιταλία, η βιομηχανική της άνοδος μεταξύ 1922 και 1929 είναι η ταχύτερη της καπιταλιστικής Ευρώπης: ο δείκτης συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, με δείκτη 100 το 1938, βρίσκεται στα 60 το 1922 και περνά στα 90 το 1929. Ξαναπέφτει στο 75 το 1932 με την κρίση. Αλλά η άνοδος μετά την κρίση είναι αρκετά θεαματική. Δεν φτάνει δέβαια στο ρυθμό της Γερμανίας, αλλά ξεπερνά αισθητά το ρυθμό ανάπτυξης της Γαλλίας: 86 το 1935, 100 το 1938, 109 το 1939. Μεταξύ 1922 και 1939 η παραγωγή του χυτοσιδήρου πολλαπλασιάζεται επί 6, του χάλυβος επί 2,2 και της ηλεκτρικής ενέργειας επί 5.¹³

Εννοείται, δέβαια, πως όλα αυτά συντελούνται μέσα στο πλαίσιο των ιμπεριαλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Το αποτέλεσμα θα είναι ο πόλεμος και η ιλιγγιώδης, ως εκ τούτου, καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων. Για να επανέλθουμε στο πρόβλημά μας, από την άποψη της ανάπτυξης των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων, ο φασισμός θα αντιστοιχούσε πραγματικά σε μια «οπισθοδρομική» κίνηση αν υποστήριζε προνομιακά τα συμφέροντα είτε της μεγάλης γαιοκτησίας είτε του μεσαίου κεφαλαίου στη σύγκρουσή του με το μονοπωλιακό κεφάλαιο. Ο Ζινόβιεφ στο 4ο Συνέδριο της Διεθνούς (1922-1923), τονίζει αυτή την προϋπόθεση μέσα από τα ίδια του τα λάθη:

«Οι φασίστες είναι πρώτιστα ένα όπλο στα χέρια των αγροτών. Η βιομηχανική και εμπορική αστική τάξη παρακολουθεί, κατατρομοκρατημένη, αυτή την εμπειρία της αντίδρασης...»¹⁴

Αλλά είδαμε καθαρά πως δεν είναι έτσι τα πράγματα.

Επιμένουμε εδώ σ' αυτές τις μεταφορικές εκφράσεις («πρόοδος» ή «οπισθοδρομική» κίνηση), μόνον επειδή συναντάμε πολύ συχνά στο εργατικό κίνημα την αυταπάτη ότι ο φασισμός είναι μια απόπειρα για κάποιο είδος ανάσχεσης ή οπισθοδρόμησης στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Στην πραγματικότητα, απ' αυτήν την άποψη, ο φασισμός δεν είναι μια οπισθοδρόμηση αλλά μάλλον μια φυγή προς τα πίσω:

13. M. Roncayolo, *Le monde et son histoire*, τ. IX, 1968, σ. 338 και 342. Για το ίδιο θέμα, A. Rosenberg, «Der Faschismus als Massenbewegung», στο *Faschismus und Kapitalismus*, σ. 114· R. Romeo, ό.π., σ. 215 κ.ε.

14. Στο *Protokoll*, ό.π., σ. 897 κ.ε.

Στο 4ο Συνέδριο ο Μπορντίγκα προσπαθούσε να εκφράσει αυτό το φαινόμενο δάλλοντας εναντίον του Ζινόβιεφ:

«Είναι λάθος να νομίζουμε ότι ο φασισμός είναι η οργάνωση των πλέον καθυστερημένων στοιχείων του αστισμού. Ο φασισμός δεν είναι το πλέον τυφλό και σκοτεινό τμήμα της αντίδρασης αλλά το εργαλείο των πιο προηγμένων, πεπειραμένων και συνειδητών στοιχείων του αστισμού...»¹⁵

γ) Η κρίση και η πολιτικοϊδεολογική διαδικασία

Οι οικονομικές αντινομίες μεταφράζονται σε μία εσωτερική πολιτική πάλη μεταξύ των κυρίαρχων στη Γερμανία τάξεων και μερίδων, σύμφωνα με τις φάσεις της διαδικασίας του εκφασισμού.¹⁶

Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της διαδικασίας διαπιστώνουμε μια χαρακτηριστική ηγεμονιακή αστάθεια στους κόλπους του άρχοντος συγκροτήματος. Το μεγάλο κεφάλαιο, ενώ ήδη είχε αρχίσει να στεριώνει την οικονομική κυριαρχία του, ωστόσο, βρισκόταν πολύ μακριά από το να επιβάλει την πολιτική ηγεμονία του. Παρατηρούμε εδώ μια διάσταση, συνηθισμένο γνώρισμα των μεταβατικών φάσεων, μεταξύ οικονομικής κυριαρχίας και πολιτικής ηγεμονίας, διάσταση που είχε σαν αποτέλεσμα την ανάσχεση της διαδικασίας οικονομικής κυριαρχίας.

Αμέσως μετά την πληθωριστική κρίση του 1932 δημιουργείται, υπό τον Έμπερτ (Ebert), το υπουργείο Cuno, άμεση έκφανση του μεγάλου κεφαλαίου για πρώτη φορά μετά το 1918. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση πραγμάτων δεν διαρκεί. Μεταξύ 1924-1928 επικρατούν οι πολιτικοί συνασπισμοί κομμάτων, όπως οι δημοκράτες [Ράτεναου (Rathenau)], το βαβαρικό καθολικό Κέντρο, το Zentrum [Μαρξ, Βιρτ (Wirth), Μπρύνινγκ], που αντιπροσωπεύουν με παραδοσιακό τρόπο τα συμφέροντα του μεσαίου κεφαλαίου και του επενδεδυμένου στην ελαφρά βιομηχανία κεφαλαίου. Στην πολιτική σκηνή διεξάγονται σκληρότατοι αγώνες εναντίον του μεγάλου κεφαλαίου, το οποίο όμως, χάρη στα κόμματα των «Γερμανών Εθνικοφρόνων» και των λαϊκιστών [Στρέζεμαν (Stresemann), Σαχτ, Τύσεν (Thyssen)], συμμετέχει κατά καιρούς

15. *Ibid*, σ. 330 κ.ε.

16. Γι' αυτά τα ζητήματα, βλ. κυρίως Α. Rosenberg, *Entstehung der Weimarer Republik*, 1961, και Α. Rosenberg και Κ. Kersten, *Geschichte der Weimarer Republik*, ό.π., 1961· Κ. Bracher, *Die Deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des National-sozialismus*, 1969.

στην κυβέρνηση.¹⁷ Η κυβερνητική αστάθεια –οκτώ κυβερνήσεις σε τέσσερα χρόνια, όλες της δεξιάς– οι ανταγωνισμοί των κομμάτων, οι αυξανόμενες προστριβές μέσα στα ίδια τα κόμματα είναι οι πρώτες ενδείξεις της ηγεμονικής αστάθειας που σε λίγο θα γενικευτεί. Όσο για τη μεγάλη γαιοκτησία, αυτή, αν και αντιπροσωπεύεται σχετικά από το κόμμα των «Γερμανών Εθνικοφρόνων», ασκεί την πολιτική επιρροή της (ακόμη σημαντική) κυρίως με το να κρατάει τη θέση της μέσα στην εκτελεστική εξουσία. Οι αξιωματούχοι του στρατεύματος, ιδιαίτερα, στρατολογούνται ακόμα απευθείας από την τάξη αυτή.

Παρακολουθούμε λοιπόν μια επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου με σκοπό την κατάκτηση της πολιτικής ηγεμονίας. Η επίθεση διεξάγεται πολύτροπα: οι «Γερμανοί Εθνικόφρονες» και οι λαϊκιστές συμμετέχουν άμεσα στην κυβέρνηση, ενώ τα άλλα κυβερνητικά κόμματα, και ιδιαίτερα το καθολικό Zentrum, από τη μια μεριά διαδρώνονται (με τη δημιουργία πυρήνων, μέσα σ' αυτά, εμπίστων του μεγάλου κεφαλαίου) και από την άλλη χάνουν την αντιπροσωπευτικότητά τους και γλιστρούν προς τα δεξιά. Τέλος, πλαισιώνεται προοδευτικά η εκτελεστική εξουσία από ανθρώπους του μεγάλου κεφαλαίου. Η επίθεση τραντάζει την ηγεμονία που το μεσαίο κεφάλαιο, με τη συνεργασία της σοσιαλδημοκρατίας, είχε καταφέρει να συντηρήσει. Βέβαια, η αντίσταση του μεσαίου κεφαλαίου και της μεγάλης γαιοκτησίας είναι ακόμη σημαντική και πετυχαίνει σε μεγάλο βαθμό να μετατρέψει την επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου σε αποτυχία. Στους κόλπους άλλωστε του τελευταίου, οι αντιφάσεις μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου εκδηλώνονται με εσωτερικές προστριβές, στο πλαίσιο των πολιτικών εκπροσώπων τους και του κυβερνητικού μηχανισμού. Η εναλασσόμενη επιρροή του ενός ή του άλλου στοιχείου του άρχοντος συγκροτήματος εξηγεί την έλλειψη συνοχής που λίγο λίγο διακρίνει την κυβερνητική πολιτική, όπως επίσης εξηγεί μία ουσιαστική ηγεμονιακή αστάθεια που επικρατεί στην πρώτη φάση της διαδικασίας εκφασισμού.¹⁸

Οι εκλογές του 1928 αποτελούν νίκη των κομμάτων της αριστεράς, νίκη που επιτρέπει τη συμμετοχή της σοσιαλδημοκρατίας στην κυβέρνηση. Το 1929, ξεσπά η οικονομική κρίση. Με το καθεστώς

17. Βλ. επίσης R. Kühnl και R. Hanser, *Deutschland zwischen Demokratie und Faschismus*, 1969, σ. 34 κ.ε.

18. Σωστά λοιπόν σημείωνε ο Varga: «Τα αντιφατικά συμφέροντα των διάφορων στρωμάτων των τάξεων που κυβερνούν ακολούθησαν [...] μια πολιτική ξιγκ-ξάγκ χωρίς καμιά γραμμή, η οποία συνιστά ένα από τα θεμέλια εκφασισμού του Κράτους.» (*La crise*, ό.π., σ. 106). Βλ. επίσης Trotsky, ό.π., σ. 261 κ.ε.

Μπρύνινγκ (1930-1932) αρχίζει η δεύτερη περίοδος της διαδικασίας εκφασισμού: το σημείο μη-επιστροφής τοποθετείται στις αρχές της περιόδου ηγεμονιακής αδυναμίας, δηλαδή το τελευταίο διάστημα της κυβέρνησης Μπρύνινγκ. Η πολιτική πάλη στο εσωτερικό του άρχοντος συγκροτήματος φτάνει σε τέτοια οξύτητα ώστε κανένα τμήμα του δεν καταφέρνει, έστω και για μια σύντομη περίοδο, να επιβάλει μια πολιτική που να αντιπροσωπεύει το γενικό πολιτικό συμφέρον του συνασπισμού από τη μια, και να ανταποκρίνεται συνάμα στα ιδιαίτερα συμφέροντα τμημάτων του από την άλλη. Η συνεργασία σοσιαλδημοκρατίας και μεσαίου κεφαλαίου, την οποία, άλλωστε, είχαν αποδεχτεί το μεγάλο κεφάλαιο και οι αγροτιστές ύστερα από τις παραχωρήσεις που τους έγιναν, απέτυχε. Η περίοδος Μπρύνινγκ διακρίνεται από την ανοικτή πολιτική πάλη μεταξύ μεσαίου κεφαλαίου, μεγάλου κεφαλαίου και μεγάλης γαιοκτησίας. Ο Μπρύνινγκ ακολουθούσε τη γενική γραμμή του μεσαίου κεφαλαίου, ενδίδοντας όμως λίγο λίγο, αλλά όχι ακόμη οριστικά, στο μεγάλο. Η συνέχεια, μέχρι την επικράτηση του Χίτλερ, παρατείνει απλώς, με διάφορα επεισόδια, αυτήν την κατάσταση.

Ωστόσο, τα περιστατικά της πολιτικής κόνιστρας χάνουν προοδευτικά τη σημασία τους, αν λάβουμε υπόψη μας όσα συμβαίνουν στο γενικότερο πολιτικό πεδίο, το οποίο αυτή αποκρύπτει. Πραγματικά, η ρήξη κομματικής εκπροσώπησης μεταξύ πολιτικών κομμάτων και εκπροσωπούμενων τάξεων και τμημάτων εμφανίζεται από την πρώτη περίοδο της διαδικασίας εκφασισμού.¹⁹ Συγκεκριμένα, το μεγάλο κεφάλαιο και η μεγάλη γαιοκτησία εγκαταλείπουν προοδευτικά τους εκπροσώπους τους. Ιδιαίτερα οι αγροτιστές εγκαταλείπουν τα κόμματα και τα πολιτικά τους σχέδια, και μάλλον κατευθύνονται προς τη στρατιωτική δικτατορία. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα όταν θα εξετάσουμε τη διαδικασία εκφασισμού των κρατικών μηχανισμών. Επιπλέον: η κομματική εκπροσώπηση βραχυκυκλώνεται με τη συγκρότηση παραστρατιωτικών οργανώσεων που λειτουργούν αυτή τη φορά, όχι όπως η παλιά μαύρη *Reichswehr* (Ένοπλες Δυνάμεις Βαϊμάρης) αλλά σαν πραγματικοί οργανωτικοί ταξικοί πυρήνες. Τέτοια είναι κυρίως η περίπτωση του *Στάλχελμ* (Stahlhelm-χαλύδδινό κράνος) που χρηματοδοτείται άμεσα από το μεγάλο, κυρίως βιομηχανικό κεφάλαιο και που στο εξής είναι ο πόλος της αναταραχής των εθνικιστών υπερσεκλιζόντας το ίδιο το κόμμα των Γερμανών Εθνικοφρόνων.

Η διαδικασία ρήξης του δεσμού κομματικής εκπροσώπησης μοιάζει

19. Γι' αυτό το θέμα, L. Bergsträsser, *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland* (Ιστορία των πολιτικών κομμάτων στη Γερμανία), 1965, σ. 240 κ.ε.

να ολοκληρώνεται στο σημείο μη-επιστροφής. Στο εξής ολοκληρώνεται και η διάσταση πραγματικής και τυπικής εξουσίας. Τα πολιτικά κόμματα του άρχοντος συγκροτήματος μεταμορφώνονται σε απλά κοινοβουλευτικά παραρτήματα, ενώ ήδη από τότε η Βουλή έχει πάψει να είναι χώρος άσκησης της πραγματικής εξουσίας. Αν στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού το μεγάλο κεφάλαιο επιχειρούσε ακόμη με επιτυχία να διαβρώσει τα πολιτικά κόμματα που αντιπροσώπευαν τις άλλες μερίδες του αστισμού, τώρα πια έρχεται σε ανοιχτή σύγκρουση μαζί τους. Αυτό καταλήγει, το φθινόπωρο του 1931, στο «μέτωπο εθνικής αντιπολίτευσης», του οποίου ο πραγματικός στόχος ήταν λιγότερο η πτώση του Μπρύνινγκ και περισσότερο ο μετασχηματισμός αυτής της καλυμμένης δικτατορίας που είχε την έγκριση της Βουλής, απλούστατα, σε δικτατορία υποταγμένη στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου. Τέλος, το ίδιο το μεσαίο κεφάλαιο εγκαταλείπει αποφασιστικά τους εκπροσώπους του, μεταξύ τους και τον Μπρύνινγκ, που, ωστόσο, διατηρούν την τυπική εξουσία. Για το μεσαίο κεφάλαιο αυτή η κατάσταση δεν είναι πλέον παρά ένα χαρτί στο παιχνίδι πιέσεων προς την εκτελεστική εξουσία που κυβερνά στο εξής με διατάγματα.

Η υποκατάσταση στο ρόλο των πολιτικών κομμάτων των οικονομικο-σωματειακών ομάδων πίεσης, οι οποίες δρουν άμεσα απ' όλες τις μερίδες πάνω στο εκτελεστικό, συνεχίζεται. Η υποκατάσταση αυτή, που άρχισε σε προηγούμενες περιόδους, πραγματοποιείται με τη μαζική ανασυγκρότηση των *Εργοδοτικών Συλλόγων* [επικεφαλής τους η *Reichsverband der deutschen Industrie* (Σύνδεσμος Γερμανικής Βιομηχανίας) και η *Ένωση των Εργοδοτικών Συνδικάτων*], καθώς και με την ανάληψη, από τους συλλόγους αυτούς, αυξανόμενων πολιτικών ρόλων έτσι που στο εξής θα λειτουργήσουν ως μιάντες μεταβίβασης της πραγματικής εξουσίας.

Στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού, ανοιχτές διενέξεις θα ξεσπάσουν μεταξύ Μπρύνινγκ και Σλάιχερ από τη μια μεριά και των διαφόρων συλλόγων, όλο και πιο ισχυρών, από την άλλη: αλλά δεν πρόκειται πλέον για απλά επεισόδια.

Προοδευτικά, και κυρίως στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού, πάντα όμως καθυστερημένα σε σχέση με τις τάξεις και τα τμήματα που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν, προσανατολίζονται στην προοπτική μιας ανοιχτής δικτατορίας. Είναι η περίπτωση όλων αυτών των κομμάτων μετά την εμπειρία Μπρύνινγκ. Ωστόσο, θα ήθελαν την ανοιχτή δικτατορία, αλλά κάτω από τη δική τους καθοδήγηση. Έτσι, με εξαίρεση το κόμμα των Γερμανών Εθνικοφρόνων, διαφωνούν, τελικά, με την προοπτική στρατιωτικής δικτατορίας ελεγχόμενης άμεσα από το στράτευμα. Όσο για τους Εθνικοφρόνες,

αφού απογοητεύθηκαν με την προοπτική της στρατιωτικής δικτατορίας, είναι οι μόνοι που συνιστούν όλο και πιο ανοιχτά να καταλάβει το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα την εξουσία. Κι αυτό παρ' όλες τις συνεχείς προστριβές μεταξύ της οργάνωσης Στάλχεμ, στενά συνδεδεμένης με τους Γερμανούς Εθνικόφρονες και του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Οι άλλοι πολιτικοί εκπρόσωποι του αστισμού σκέφτονται να χρησιμοποιήσουν το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα υποτάσσοντάς το στη δική τους πολιτική ηγεσία.

Τέτοιος ήταν ο σκοπός του Μπρύνινγκ, ακόμα πιο φανερά του Φον Πάπεν, και τελικά του Σλάιχερ, ο οποίος επιχειρεί μάταια να φέρει σε πέρας αυτό το σχέδιο, προκαλώντας διάσπαση στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα (υπόθεση Στράσερ).

Η κρίση κομματικής εκπροσώπησης συμβαδίζει με την ιδεολογική κρίση που προσβάλλει τη συμμαχία εξουσίας. Το πέραςμα της Γερμανίας στον καπιταλισμό, με την εκ των άνω επανάσταση του Μπίσμαρκ και κάτω από την πολιτική ηγεσία της φεουδαρχίας, δεν επέτρεψε στη γερμανική αστική τάξη να διαπλάσει εκείνη την προσίδια ιδεολογία που θα κυριαρχούσε στον γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό. Ο φιλελευθερισμός, σημαντική πλευρά της αστικής ιδεολογίας στις αρχές της επικράτησης του καπιταλισμού στην ευρωπαϊκή σφαίρα, δεν κατάφερε ποτέ να ριζώσει στη Γερμανία. Μέχρι το τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου η κυρίαρχη ιδεολογία ήταν ακριδώς η φεουδαρχική, μεταμορφωμένη, όμως, έτσι ώστε να καλύπτει τα συμφέροντα της αστικής τάξης: ο μιλιταρισμός, η λατρεία του κρατικού δεσποτισμού κ.λπ., είναι χαρακτηριστικά μιας ιδεολογίας όπου κυριαρχεί η μεταμορφωμένη φεουδαρχική ιδεολογία. Είναι ακόμη ενδεικτικό το γεγονός ότι δεν συναντάμε πριν από τον πόλεμο στη Γερμανία κανένα από εκείνα τα πλατιά εθνικιστικά-φιλελεύθερα κινήματα που ανθούν στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο γερμανικός εθνικισμός εκφράστηκε απευθείας με τη μορφή του μιλιταρισμού, κάτω από την κυριαρχία δηλαδή, σε τούτη τη φάση ανάπτυξης, της φεουδαρχικής ιδεολογίας. Το φαινόμενο εκδηλώνεται μέσα στα ήθη, τα έθιμα και τις συνήθειες με το ιδανικό του «υπαξιωματικού του πρωσικού στρατού» που πραγματικά δεσπάζει στον γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό.

Με το τέλος του πολέμου και το Σύνταγμα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης διαπιστώνουμε μια απόπειρα διείσδυσης της φιλελεύθερης ιδεολογίας, που ανταποκρίνεται στα συμφέροντα του μεσαίου κεφαλαίου. Αλλά, είναι ήδη πολύ αργά. Πρώτα απ' όλα, γιατί η ίδια η κυρίαρχη ιδεολογία στο σύνολό της συγκλονίστηκε από το τέλος του πο-

λέμου και την επίθεση των λαϊκών μαζών. Στη συνέχεια, γιατί η συνθήκη των Βερσαλλιών, η οποία, είχε σαν αποτέλεσμα τον εθνικό τραυματισμό, στιγματίσε τη γέννηση της Βαϊμάρης. Και τέλος, γιατί δρισκόμαστε ήδη μπροστά στη μετάβαση προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και στη διαδικασία οικονομικής επικράτησης του μεγάλου κεφαλαίου.

Πραγματικά, η ιμπεριαλιστική ιδεολογία του μεγάλου κεφαλαίου μπορεί, κάλλιστα, και σε μεγάλο βαθμό, να ενοφθαλμιστεί σ' ένα ιδεολογικό σύστημα στο οποίο κυριαρχεί η μεταμορφωμένη φεουδαρχική ιδεολογία. Μ' αυτήν την έννοια, η ιμπεριαλιστική ιδεολογία φαίνεται ότι αντιστρατεύεται τη μεταμορφωμένη φεουδαρχική ιδεολογία πολύ λιγότερο από τη φιλελεύθερη που επικρατεί στο στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Πράγμα που είναι, άλλωστε, ολοφάνερο σήμερα σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου και ιδιαίτερα στη Λατινική Αμερική. Επεκτατικός εθνικισμός, μιλιταρισμός, λατρεία του δεσποτισμού και του κρατικού κύρους, σεβασμός της ιεραρχίας και της πειθαρχίας σ' όλους τους τομείς, αυτά είναι τα σημεία σύγκλισης ιμπεριαλιστικής και μεταμορφωμένης φεουδαρχικής ιδεολογίας.

Τη σύγκλιση των δύο ιδεολογικών υποσυστημάτων, που συγχωνευόμενα τείνουν στο να διαμορφώσουν μια κυρίαρχη ιδεολογία, μάχεται η ιδεολογία του φιλελεύθερου αστισμού, του οποίου οι αντιθέσεις προς το μεγάλο κεφάλαιο οξύνονται. Οι πολιτικοί εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου, μερικοί δημοκράτες του Zentrum, αντιστέκονται πεισματικά. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού, ενώ η επίθεση της ιμπεριαλιστικής-φεουδαρχικής ιδεολογίας ενάντια στη «βαϊμαριανή» παίρνει διαρκώς πιο ανοιχτές μορφές, εμφανίζονται ρωγμές ανάμεσα στην καθαρά ιμπεριαλιστική και στην καθαρά φεουδαρχική τάση. Η τεχνοκρατική πλευρά της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας εκδηλώνεται συνεχώς περισσότερο, με την έμφαση που παίρνει η τεχνική και ο ρόλος των ειδικών μέσα στο ουδέτερο «κράτος-τεχνικός» στον οργανωμένο καπιταλισμό κ.λπ. Η αντίδραση της μεγάλης γαιοκτησίας εκδηλώνεται με την αναξωγογήνηση του αντιδραστικού φεουδαρχικού ρομαντισμού. Η έμφαση θα δοθεί στην «κοινοκτημοσύνη γης», στους «δεσμούς προσωπικής εμπιστοσύνης» μεταξύ «εργατών της γης», μ' άλλα λόγια, σε μια «συντεχνιακή οργάνωση» μεσαιωνικής χροιάς, που θ' απλωθεί από την «αγροτιά» ως το σύνολο της «εθνικής κοινότητας». Στη φασιστική ιδεολογία ξαναβρίσκουμε το ιδανικό της συντεχνιακής οργάνωσης. Ωστόσο, ως σημειώσουμε κιόλας ότι το μεγάλο κεφάλαιο παραμένει ολοκληρωτικά αμέτοχο προς αυτήν την τάση της ιδεολογικής αντίδρασης. Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου εκφασισμού διαπιστώνουμε, ακριδώς, μια χαρακτηριστική οξύτητα στην ιδεολογική πάλη μέσα στο ίδιο το

άρχον συγκρότημα. Πραγματικά, οι ιδεολογικές αντιφάσεις δεν υπάρχουν μόνο στον χώρο των ιδεών: η ιδεολογία ενσαρκώνεται σ' ένα πλήθος θεσμών ή ιδεολογικών μηχανισμών και συγκεκριμένων πρακτικών – που με την ευκαιρία θα τους ονομάσουμε «ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους». Σύμφωνα με τις φάσεις της ιδεολογικής πάλης, οι μηχανισμοί αυτοί αποκτούν πολιτική σπουδαιότητα και ισχύ λιγότερο ή περισσότερο μεγάλη. Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού οι ιδεολογικοί μηχανισμοί αποκτούν αποφασιστικό πολιτικό ρόλο.

Θα αναφέρουμε μόνο μερικούς: οι διάφορες εθνικιστικές ομάδες, οι οποίες είχαν εμφανιστεί πριν από τη δημοκρατία της Βαϊμάρης –π.χ. ο «Πανγερμανικός Σύνδεσμος»– και που πολλαπλασιάζονται και μεγαλώνουν την επιρροή τους:

«Αυτές οι ομάδες ήταν πολυάριθμες, διαφοροποιημένες, και διασπαρμένες σ' ολόκληρη τη Γερμανία. Σε κάθε μικρή πόλη συνυπήρχαν τμήματα πολυώνυμων “πατριωτικών” ομάδων. Η επιρροή των ομάδων αυτών στην τοπική ζωή υπήρξε πολύ σημαντική. Οι προύχοντες εκπροσωπούνται πάντοτε σ' αυτές με τέτοιο τρόπο ώστε, πολύ συχνά, η τοπική πολιτική ζωή συγκεντρώνεται γύρω τους».²⁰

- Τα Πανεπιστήμια, κέντρα της πνευματικής ζωής στη Γερμανία, αφού προμήθευσαν στα «ελεύθερα αποσπάσματα» το μεγαλύτερο μέρος του δυναμικού τους, τώρα αυξάνουν την ιδεολογικοπολιτική επιρροή τους.

- Η Εκκλησία, όταν έδωσε ο απόηχος του *Kulturkampf* του Μπίσμαρκ, που έκανε την εκ των άνω επανάσταση σε όφελος του καπιταλισμού, μεγαλώνει επίσης την ιδεολογικοπολιτική επιρροή της.

- Ο μηχανισμός πληροφόρησης απλώνεται – αύξηση του αριθμού εφημερίδων και περιοδικών και της κυκλοφορίας τους, απαρχές της χρησιμοποίησης του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου ως μέσων μαζικής πληροφόρησης κ.λπ.

- Τέλος, οι διάφοροι «κύκλοι», συγκεντρώσεις, λέσχες, κτλ., διανοουμένων, αρχίζουν να παίζουν σπουδαίο ρόλο.

Η αναζωογόνηση λοιπόν της πολιτικής ισχύος των ιδεολογικών μηχανισμών, έρχεται ως αποτέλεσμα της όξυνσης της ιδεολογικής πάλης. Εκτός από την επίθεση εναντίον της ιδεολογίας της εργατικής τάξης, που διεξάγεται με επικεφαλής τα πανεπιστήμια και το φοιτητικό κίνημα, το φαινόμενο αποτελεί, επίσης, ένα σημάδι της εσωτερικής ιδεολογικής σύγχυσης στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος. Αν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί τείνουν να ενωθούν στην κοινή τους επίθεση ε-

20. Klein, Weimar, 1968, σ. 65.

ναντίον της φιλελεύθερης ιδεολογίας, ωστόσο, αποτελούν επίσης χώρους που θα ξεσπάσουν οι αντιφάσεις ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας και φεουδαρχικής αντίδρασης.

Θα ήταν σχολαστικό να περάσουμε σε λεπτομέρειες. Το πλέον ενδιαφέρον φαινόμενο αφορά ορισμένες πλευρές της ιδεολογικής πάλης που συντελεί, εξαιτίας των εσωτερικών συγκρούσεων, στην υπονόμηση του κύρους της άρχουσας ιδεολογίας στο σύνολό της. Πραγματικά, ενώ οι κύκλοι που δημιουργούνται γύρω από συγγραφείς όπως ο Ο. Σπένγκλερ (Spengler) (το *Juniklub*, Λέσχη Ιουνίου) διεξάγουν, εναντίον της φιλελεύθερης ιδεολογίας έναν αγώνα που τάσσεται φανερά με το μέρος της ιμπεριαλιστικής-φεουδαρχικής ιδεολογίας, αλλού τα πράγματα είναι μερικές φορές πιο περίπλοκα. Στην πάλη κατά της φιλελεύθερης ιδεολογίας παρατηρούμε συχνά μία «αντικαπιταλιστική» χροιά – και καθόλου σοσιαλιστική – που έχει σχέση με την επιρροή της μικροαστικής καθώς και της εργατικής ιδεολογίας, διαμέσου της γενικευμένης ιδεολογικής κρίσης.²¹

Γνωρίζουμε, όμως, από την εποχή του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, ότι η άρχουσα ιδεολογία διαθέτει πάντα μια ιδιότυπη γλώσσα, κατάλληλη για την εξαγωγή της (ιδεολογίας) προς τις κυριαρχούμενες τάξεις. Ο Μαρξ μιλούσε για αστικό σοσιαλισμό, που πρέπει να αντιδιαστέλεται από τον ουτοπικό, και ακόμα για φεουδαρχικό σοσιαλισμό. Ωστόσο, στην παρούσα περίπτωση, δεν πρόκειται μόνο γι' αυτό. Πρόκειται απλούστατα για στοιχεία αντιφεουδαρχικής και αντικαπιταλιστικής ιδεολογίζουσας κριτικής, παρένθετα στις επιθέσεις εναντίον της φιλελεύθερης ιδεολογίας. Τέτοια ήταν η περίπτωση πολλών κύκλων, συγκεντρωμένων γύρω από έντυπα, που συγκροτούν την αποκαλούμενη «εθνικομπολσεβίκικη» τάση, ή τάση των *Linke Leute von Rechts* – αριστερών ανθρώπων της δεξιάς.²² Πρόκειται βασικά για ιδεολογικές απόπειρες συμφιλίωσης των εθνικιστικών παραδόσεων με στοιχεία της εργατικής τάξης, απόπειρες που εκδηλώνονται συχνά στις επιθέσεις εναντίον της πλουτοκρατίας, των μεγάλων περιουσιών, και στην ανάδειξη της «ιστορικής σημασίας» της εργατικής τάξης. Αυτή την τάση πλησιάζουν συγγραφείς όπως ο Έρνστ Γούνγκερ (Ernst Jünger) και ο Έρνστ φον Ζάλομον (Ernst von Salomon) που δημιούργησαν την ομάδα των «επαναστατών-εθνικιστών». Ας σημειώσουμε προς

21. Για το σύνολο αυτών των κινήματων, P. Kühnl, *Die National-sozialistische Linke*, 1966.

22. J. Droz, *Les forces politiques de la république de Weimar (1919-1933). Les cours de la Sorbonne*, σ. 147 κ.ε.: E. Vermeil, *Doctrinaires de la révolution allemande (1918-1938)*, 1939.

το παρόν ότι οι επιθέσεις αυτές προέρχονται από κύκλους ολοφάνερα διαφορετικούς από την εθνικοσοσιαλιστική οργάνωση.

Παράλληλα, παρατηρούμε τη ρήξη μεταξύ πολιτικού προσωπικού και των αξιωματούχων της ιδεολογίας – κερδέρων του άρχοντος συγκροτήματος. Οι επιθέσεις εναντίον της «φιλελεύθερης-κοινοβουλευτικής» ιδεολογίας, στρέφονται όλο και περισσότερο προς τους πολιτικούς, την ανικανότητα, τη νωθρότητα και τη διαφθορά των κομμάτων. Δεν χαρίζουν κάστανα ούτε στους Γερμανούς Εθνικόφρονες. Το σύνολο των ιδεολογικών κινημάτων τοποθετείται έξω από τα πολιτικά κόμματα. Μοναδική εξαίρεση το *Jungdeutscher Orden* (Νεογερμανικό Τάγμα), που αριθμεί περίπου 40.000 μέλη και έχει μια μυστικοθρησκευτική αφετηρία κι έντονο αντιπλουτοκρατικό μένος. Μετά το 1930, το κόμμα αυτό επιχειρεί να συγχωνευθεί με το δημοκρατικό: συγχώνευση, ας σημειωθεί, για να αντιμετωπιστεί ο φασιστικός κίνδυνος που συγκεκριμενοποιείται.

Η κατάσταση οξύνεται στη δεύτερη περίοδο της διαδικασίας εκφασισμού, γιατί, στο μεταξύ, αχρηστεύτηκε και η τελευταία ασφαλιστική δικλίδα. Ήταν η τελευταία απόπειρα του μεσαίου κεφαλαίου να προβάλλει ιδεολογική αντίσταση, χρησιμοποιώντας τη σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση. Όπλο του ήταν μια ανανεωμένη άποψη περί συνεργασίας των τάξεων, δηλαδή σύμπραξης κεφαλαίου-εργασίας, στην οποία εναντιώθηκε σθεναρά η ιμπεριαλιστική-φεουδαρχική ιδεολογία. Στη φασιστική ιδεολογία θα πέσει ο κλήρος να συγκολλήσει ιδεολογικά το άρχον συγκρότημα υπό την ηγεμονία του μεγάλου κεφαλαίου.

Τέλος, η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια φάση επίθεσης και σε μια επιθετική στρατηγική εκ μέρους του συνασπισμού εξουσίας και ιδιαίτερα του μεγάλου κεφαλαίου.

Απ' αυτήν την άποψη, και πάλι η περίοδος γύρω στο 1927 φαίνεται η πιο αποφασιστική. Μετά την κατάσταση πολιορκίας του 1923 (απλή προειδοποίηση) και το μνημόνιο των μεγιστάνων της διομηχανίας, που απαιτούσαν να παραταθεί το ωράριο, να καταργηθούν πολλά κοινωνικά προνόμια, να καταργηθούν οι επιδοτήσεις για το ψωμί, να αποδοθούν σε ιδιώτες οι σιδηρόδρομοι κ.λπ., οι κυβερνήσεις ικανοποιούν προοδευτικά τις απαιτήσεις τους. Το ωράριο από 8 ώρες φτάνει το μίνιμουμ των 9 ωρών, συχνά τις 10 και μερικές φορές τις 12, κατάσταση που επικύρωσαν, επίσημα, τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα το 1927.²³ Η εργοδοτική τακτική των λοκάουτ γενικεύεται. Είναι

23. G. Badia, *ό.π.*, σ. 215.

ενδεικτικό το γεγονός ότι στο Ράιχ, ο αριθμός των εργασιμων ημερών που χάθηκαν λόγω των λοκάουτ, ξεπερνά τον αριθμό εκείνων που χάθηκαν στις απεργίες.²⁴ Παράλληλα, η μεγάλη γαιοκτησία προσπαθεί να αχρηστεύσει τα προνόμια που είχε κατακτήσει η μεσαία και μικρή αγροτιά: δασμολογική προστασία των δημητριακών σε βάρος των προϊόντων της μεσαίας και μικρής καλλιέργειας, ματαίωση των σχεδίων «αποικισμού» που είχαν καταστρωθεί το 1919 σε βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας κλπ. Τελικά, η διαδικασία επιταχύνεται με την οριστική υποταγή της σοσιαλδημοκρατίας στις απαιτήσεις του μεγάλου κεφαλαίου. Ο δρόμος που άνοιξε η δηλωμένη σοσιαλδημοκρατική πολιτική της σύμπραξης κεφαλαίου-εργασίας, απολήγει στο σχέδιο λιτότητας του Μπρύνινγκ και την άμεση συνεργασία των σοσιαλδημοκρατικών συνδικάτων. Η επίθεση της μεγάλης γαιοκτησίας, συσπειρωμένης γύρω από τον Χίντενμπουργκ, εντείνεται.

Αλλά κυρίως στο πολιτικό επίπεδο τα πράγματα είναι ολοφάνερα. Καταρχήν, η γερμανική αστική τάξη προσπαθεί να ρυθμίσει τις αντιθέσεις της με τις δυτικές αστικές τάξεις,²⁵ έστω με μια αναδίπλωσή της, πράγμα που της επιτρέπει να έχει τα χέρια ελεύθερα στο εσωτερικό μέτωπο. Η πορεία μορφοποιείται με τη στροφή στην εξωτερική πολιτική του Στρέζεμαν που επιτρέπει, κοντά στα άλλα, την επανάληψη των στρατιωτικών προετοιμασιών της Γερμανίας.

Σχετικά με την εσωτερική ταξική πάλη, έχουμε ήδη υποδείξει τις βασικές γραμμές της επίθεσης. Το πλέον σημαντικό στοιχείο είναι η συγκρότηση οργανώσεων οι οποίες, αντίθετα με τα απλά ελεύθερα αποσπάσματα, λειτουργούν ως αποτελεσματικοί οργανωτικοί πυρήνες που αντικαθιστούν την ήδη καταθρυμματισμένη κομματική εκπροσώπηση: το *Stahlhelm*, το *Grüne Front* (Πράσινο Μέτωπο) για τους μεγάλους γαιοκτήμονες κλπ. Παράλληλα, συγκροτούνται πολυάριθμες ομάδες και σύλλογοι με χαρακτηριστικά κυρίως ιδεολογικό, που προορίζονται για την άμεση επίθεση εναντίον των λαϊκών μαζών.

24. G. Castellan, *L'Allemagne de Weimar*, 1969, σ. 76.

25. Γι' άλλη μια φορά, άλλωστε πρέπει να επισημάνουμε τις ευθύνες των δυτικών αστικών τάξεων για το ανοδικό κύμα του εθνικοσοσιαλισμού. Οι ευθύνες εντοπίζονται και στην τερατώδη συνθήκη των Βερσαλλιών, όχι τόσο λόγω των οικονομικών πλευρών της, όσο λόγω των ιδεολογικοπολιτικών της επιπτώσεων.

δ) Το ναζιστικό κόμμα, ο ναζισμός, οι κυρίαρχες τάξεις και τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα. Η ηγεμονία και η κυβερνώσα τάξη

Το τελευταίο ζήτημα που θα πραγματευθούμε εδώ είναι οι σχέσεις του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και του εθνικοσοσιαλισμού με το συνασπισμό εξουσίας και ειδικότερα με το μεγάλο κεφάλαιο. Πραγματικά, επειδή οι απαρχές της διαδικασίας εκφασισμού αποτελούν μια τομή, το ζήτημα δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στην προέλευση του φασισμού. Σε προηγούμενες περιόδους, υπήρχαν απλώς ένοπλες συμμορίες και ελεύθερα αποσπάσματα κάτω από τις άμεσες διαταγές των μεγάλων αγροτιστών και του κεφαλαίου, ένοπλες συμμορίες που εγκαταλείφθηκαν από τους χρηματοδότες τους αμέσως μόλις αχρηστεύθηκε ο άμεσος στρατιωτικός τους ρόλος. Με την έναρξη του εκφασισμού, η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα γίνεται ένα αληθινό μαζικό κίνημα. Το φαινόμενο συμπίπτει με τη φάση επίθεσης του άρχοντος συγκροτήματος. Τότε, δημιουργείται ένα πλέγμα πραγματικών οργανωτικών σχέσεων μεταξύ συγκροτήματος και εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος.

Μίλησα σκόπιμα για *σύμπτωση*, θέλοντας να τονίσω ότι το ζήτημα δεν είναι η χρονολογική σειρά ούτε μια άμεση σχέση αιτίας-αποτελέσματος. Μ' άλλα λόγια, η εκ προοιμίου αποκατάσταση σχέσεων του άρχοντος συγκροτήματος (και ιδιαίτερα του μεγάλου κεφαλαίου) με το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα δεν είναι η προϋπόθεση για τη μετατροπή του τελευταίου σε μαζικό κίνημα. Τα δύο αυτά στοιχεία φαίνεται ότι μάλλον συνδέονται συγκυριακά: θα λέγαμε μάλιστα, αντιστρέφοντας τα δεδομένα, ότι το άρχον συγκρότημα στρέφεται προοδευτικά προς το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα ακριβώς επειδή αυτό γίνεται μαζικό κίνημα και στο βαθμό που γίνεται μαζικό κίνημα. Γιατί, αντίθετα με όσα υποστηρίζει η πλειονότητα των ιδεολόγων του «ολοκληρωτισμού»,²⁶ είναι το ίδιο ανακρίβεια ότι το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα *πρώτα* γίνεται μαζικό κίνημα και *ύστερα* κερδίζει την υποστήριξη του μεγάλου κεφαλαίου.

Το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα που φαίνεται ότι έχει συντριβεί μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα στη Βαβαρία το 1923, ανασυγκροτείται με ταχύτητα:²⁷ από 27.000 μέλη το 1925, φτάνει τα 72.000 μέ-

26. Δηλαδή, η άποψη ότι ο Χίτλερ ήταν ο «αρχιτραγουδιστής» του μεγάλου κεφαλαίου, η οποία υποστηρίχθηκε μεταξύ άλλων, και από τον Kornhauser W.A., *The Politics of Mass Society*, 1965, σ. 198 κ.ε.: G. Almond, «The Politics of German Business», στο H. Speier (επιμ.), *West German Leadership and Foreign Policy*, 1957, σ. 195 κ.ε.: Hallgarten, Heiden κ.λπ.

27. Rozenberg, σ. 200 κ.ε.

λη στο συνέδριο της Νυρεμβέργης το 1927, εκ των οποίων 30.000 SA. Ο αριθμός αυτός θ' ανέβει γρήγορα στις 108.000 το 1928 και στις 178.000 το 1929. Το 1926, ο Μπάλντουρ φον Σίραχ (Baldur von Schirach) ιδρύει τη διαδόχητη Ένωση των εθνικοσοσιαλιστών φοιτητών που επεκτείνει ακατάπαυστα την επιρροή της στους πανεπιστημιακούς κύκλους και αποκομίζει συνεχώς νίκες στις φοιτητικές εκλογές.

Είναι αλήθεια ότι το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα δεν σημειώνει αξιόλογες επιτυχίες στις πριν από το 1930 εκλογές, πράγμα που παρ'αυτήν τη Διεθνή στο να υποτιμά για μεγάλο διάστημα τη σπουδαιότητά του. Αλλά, από την πρώτη κιόλας περίοδο της διαδικασίας εκφασισμού, γίνεται μαζικό κόμμα. Τα πράγματα είναι ακόμα πιο φανερά, αν λογαριάσουμε την αυξανόμενη επιρροή της φασιστικής ιδεολογίας στα διάφορα εθνικιστικά κινήματα: βλέπε τη δημιουργία, το 1927, της φασιστικής εφημερίδας *Der Angriff* (Η Επίθεση), που κερδίζει γρήγορα μεγάλη κυκλοφορία.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, διαπλέκονται οι πολιτικοί δεσμοί μεταξύ του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και κύκλων του μεγάλου κεφαλαίου, δεσμοί που, όταν θ' αρχίσει η φάση της μη-επιστροφής, συμπαρασύρουν το σύνολο της μερίδας αυτής στην υποστήριξη του ναζιστικού κόμματος. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι το 1927, ο Γκαίμπελς αντικατέστησε στην αρχηγία της περιοχής Βερολίνου-Βραδεμβούργου τον Γκ. Στράσερ, του οποίου οι «αριστερίζουσες» ιδέες προκάλούσαν τη δυσμένεια αυτών των κύκλων του μεγάλου κεφαλαίου. Το 1927 επίσης γίνεται η πρώτη ριζική αναμόρφωση του εθνικοσοσιαλιστικού προγράμματος, και αποσιωπούνται οι κάπως «αντικαπιταλιστικές» απαιτήσεις που περιείχε το προηγούμενο.

Ακριδώς αυτήν την εποχή κύκλοι των αγροτιστών και του μεγάλου κεφαλαίου υποστηρίζουν διαρκώς περισσότερο το κόμμα τούτο. Οι μεγαλογαιοκτήμονες, μεταξύ των οποίων και ορισμένα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, προσχωρούν μαζικά στο ναζισμό. Το σύνολο των αγροτιστών, αλλά κυρίως του μεγάλου κεφαλαίου υποστηρίζει το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, κι έτσι οι δεσμοί αποκτούν ένα γνήσιο οργανωτικό πολιτικό χαρακτήρα. Γύρω στα 1927 αρχίζει πραγματικά η διαδικασία πολιτικής καθυπόταξης του κόμματος των Γερμανών Εθνικοφρόνων και των άλλων οργανώσεων της δεξιάς, στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα. Ο Χούγκενμπεργκ (Hugenberg), εκλεγμένος στα 1928 πρόεδρος του κόμματος των Γερμανών Εθνικοφρόνων συμμαχεί το 1929 ανοιχτά με τον Χίτλερ σε μια μεγάλη πανεθνική εκστρατεία ενάντια στο σχέδιο Γιουνγκ (Young). Δημιουργείται το *Ενιαίο Εθνικό Μέτωπο* που συγκεντρώνει τους Γερμανούς-Εθνικόφρονες, τους «Χαλυβδόκρανους», το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, και τον

Πανγερμανικό Σύνδεσμο. Το 1930, με τον Μπρύνινγκ, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα κυριαρχεί βαθμιαία στην «εθνική αντιπολίτευση».

Οι βοήθειες και οι χρηματοδοτήσεις πέφτουν βροχή. Το 1930 επίσης, ο Χίτλερ δηλώνει ότι θα σεβαστεί τη συνταγματική νομιμότητα προκειμένου να πάρει την εξουσία, πράγμα που αποτελεί ένα μόνο δείγμα του πολιτικού δεσμού που έχει αποκατασταθεί με το μεγάλο κεφάλαιο.²⁸

Στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα καταφέρνει σε μεγάλο βαθμό, να κατασιγάσει τις πολιτικές αντιθέσεις των άλλων τμημάτων του συνασπισμού εξουσίας με τους αγροτιστές και το μεγάλο κεφάλαιο και να καθυσχύσει τους ενδοιασμούς τους για την άνοδό του στην εξουσία. Ενώ εντείνονται οι οικονομικές αντιφάσεις στο πλαίσιο του συνασπισμού εξουσίας, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα είναι πραγματικά ο κοινός πολιτικός παρονομαστής του συνασπισμού στην επιθετική του φάση. Αυτό φαίνεται, κυρίως, στην ανοιχτή υποστήριξη προς το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα από τον κρατικό μηχανισμό, στην κάτι περισσότερο από διφορούμενη στάση των πολιτικών εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου απέναντι στον εθνικοσοσιαλισμό (επεισόδιο παροδικής απαγόρευσης των SA από τον Μπρύνινγκ) και τέλος με την ολοκληρωτική παθητικότητα του μεσαίου κεφαλαίου τον καιρό που παραμερίστηκαν τα τελευταία εμπόδια στην πορεία του εθνικοσοσιαλισμού προς την εξουσία. Η παθητικότητα γίνεται έκδηλη όταν ο Χίντενμπουργκ θα παραμεριστεί από τον Μπρύνινγκ.

Στην ίδια φάση, ο πολιτικός δεσμός μεταξύ Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος και λαϊκών μαζών γίνεται ισχυρότερος. Σε βαθμό μάλιστα, που η πολιτική του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος προκαλεί συχνά τη δυσμένεια του μεγάλου κεφαλαίου. Το τελευταίο παίζει στο εξής παράλληλα (όμως σε δεύτερη μοίρα), το χαρτί Χίντενμπουργκ-στρατιωτική δικτατορία: βλέπε την παράλληλη από μέρους του υποστήριξη της υποψηφιότητας του Χίντενμπουργκ, το 1932, που παρουσιάστηκε ενάντια στην υποψηφιότητα του Χίτλερ.

Με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία παρατηρούμε ότι εμπεδώνεται η ηγεμονία του μεγάλου κεφαλαίου, εξαφανίζεται η

---

28. Για το σύνολο των πολιτικών στοιχείων της τελευταίας αυτής περιόδου, K.D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*, 1964· και του ίδιου, *Die Deutsche Diktatur...*, ό.π.: R. Heberle, *From Democracy to Nazism. A Regional Case Study on Political Parties in Germany*, 1945· D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 1966.

απόσταση μεταξύ πολιτικής ηγεμονίας και οικονομικής κυριαρχίας και η διαδικασία οικονομικής επικράτησης γίνεται πιο έντονη. Η διαδικασία αυτή, που εκτυλίσσεται κατά φάσεις κι όχι δίχως περιπέτειες, δείχνει το ακόλουθο πράγμα: το μεγάλο κεφάλαιο καταφέρνει μέσω του φασιστικού κόμματος, του κράτους και της φασιστικής ιδεολογίας να επιβάλει μια γενική πολιτική που ενοποιεί υπό την αιγίδα του το άρχον συγκρότημα, υπερνικώντας πολιτικά τις εσωτερικές οικονομικές αντιφάσεις που το διαπερνούν.

Στη διάρκεια της πρώτης φάσης της εξουσίας του, ο εθνικοσοσιαλισμός προβαίνει στη διάλυση του συνόλου των πολιτικών οργανώσεων του άρχοντος συγκροτήματος, δηλαδή στην εκδίωξη των παραδοσιακών εκπροσώπων του συνασπισμού αυτού από την πολιτική σκηνή. Ένα χρόνο μετά την άνοδό του στην εξουσία, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα αποβαίνει το μοναδικό κόμμα στη Γερμανία.²⁹ Τα τελευταία μέλη του πολιτικού προσωπικού (του συνασπισμού) εκδιώνονται από την κυβέρνηση –Φον Πάπεν, Χούνγκεμπεργκ, Νόυρατ (Nurath)– ενώ αυστηρά μέτρα εφαρμόζονται εναντίον τους (μέτρα που φτάνουν ως τη φυσική εξόντωση). Παράλληλα, στο πλαίσιο του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος αρχίζει η εκκαθάριση της «αριστερίζουσας» πτέρυγας του: έρχεται η περίφημη νύχτα των «μεγάλων μαχαιριών», η διάλυση δύο εκατομμυρίων SA, που απαιτούσαν τη «δεύτερη επανάσταση» («αντικαπιταλιστική»), και η φυσική εξόντωση των ηγετών τους Ρεμ (Röhm) και Γκ. Στράσερ. Η εκκαθάριση συνεχίζεται με την εξουδετέρωση των πολιτικών αντιστάσεων που υπάρχουν ακόμα στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού.

Η διαδικασία ακολουθεί έναν εντελώς ιδιαίτερο δρόμο. Στην πρώτη περίοδο που ο εθνικοσοσιαλισμός βρίσκεται στην εξουσία, με την αύξηση της πολιτικής σημασίας του κρατικού μηχανισμού, τη μετατόπιση του κέντρου δάρους μέσα στον μηχανισμό από τον στρατό στην αστυνομία και τη διοίκηση, και με τη μαζική επάνδρωση των «υψηλών αξιωμάτων» από μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, στην περίοδο αυτή λοιπόν, κυβερνώσα τάξη γίνεται η μικροαστική (της οποίας θα δούμε τους ιδιαίτερους δεσμούς με το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα). Από την τάξη αυτή στρατολογείται το πολιτικό προσωπικό των «υψηλών αξιωματούχων» του κρατικού μηχανισμού, πολιτικό προσωπικό που δεν έχει ακόμα διακόψει τους δεσμούς εκπροσώπησης με τη μικροαστική τάξη. Η μικροαστική τάξη λοιπόν αποκομίζει, στην πρώτη περίοδο, ορισμένα πλεονεκτήματα από τούτη την κατάσταση.

29. Γι' αυτό το θέμα, E. Matthias και R. Morsey (επιμ.), *Das Ende der Parteien: 1933 (Το τέλος των κομμάτων)*, 1960.

Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα στελεχώνει το σύνολο του κρατικού μηχανισμού, που διογκώνεται τεραστιάως, με άτομα μικροαστικής προέλευσης και εμπορούμενα από εντελώς τυπική μικροαστική ιδεολογία. Από την άλλη μεριά, διαπιστώνουμε ότι οι καθαρά «μικροαστικοί» κρατικοί μηχανισμοί καθυποτάσσουν εκείνους που λόγω της προέλευσής τους συνδέονταν με άλλες τάξεις: συγκεκριμένα το *στράτευμα*. Έτσι, η μικροαστική τάξη γίνεται επίσης η τάξη που κατέχει τους κρατικούς μηχανισμούς. Πρόκειται για τη διαδικασία της *Gleichschaltung* (ομοιομορφία τύπου) και το πρόβλημα της «φασιστικής γραφειοκρατίας».

Στην περίοδο της σταθεροποίησης, η κατάσταση αυτή οδηγεί στην καθυπόταξη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος από το μηχανισμό του ναζιστικού κράτους με τη στενή έννοια.³⁰ Γιατί στην περίοδο αυτή οι μικροαστοί «αξιωματούχοι» του κρατικού μηχανισμού και οι «κορυφές» του κόμματος έχουν οριστικά διακόψει το δεσμό εκπροσώπησης με την μικροαστική τάξη, που χάνει έτσι τη θέση της κυβερνώσας τάξης, αν και παραμένει η τάξη-στήριγμα του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους. Συμβαίνει δηλαδή το εξής: παρά το αποφασιστικό πλήγμα που κατάφερε η εθνικοσοσιαλιστική πολιτική στα συμφέροντα της μικροαστικής τάξης, η τελευταία συνεχίζει να είναι η τάξη που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό. Αυτή η καθυπόταξη του κόμματος από το κράτος που δεν φτάνει ωστόσο στη συγχώνευση, συνεπάγεται ότι η μικροαστική τάξη χάνει το πολιτικό μέσο –το κόμμα– που της επέτρεψε, για μια σύντομη περίοδο, να κινηθεί ως κυβερνώσα τάξη, αλλά εξακολουθεί να λειτουργεί, χάρη στη σχέση της με το σύνολο των κρατικών μηχανισμών, ως δύναμη κοινωνική. Η κατάσταση αυτή άλλωστε συνοδεύεται από διαδοχικές εκκαθαρίσεις στους κόλπους του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος που δεν περιορίζονται διόλου στους «αριστερίζοντες ηγέτες» του: 20% από τους πολιτικούς υπεύθυνους του κόμματος πριν το 1933 διαγράφονται ως το τέλος του 1934. Μετά από αυτήν τη χρονολογία, περίπου 80% από τους υπεύθυνους και πολιτικούς ιθύνοντες στρατολογούνται μεταξύ των μελών που προσχώρησαν στο κόμμα μετά το 1933.³¹

Η κατάσταση οφείλεται στο συνολικό συσχετισμό δυνάμεων που οδηγεί στην εγκατάσταση και διατήρηση του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία. Και σηματοδεύεται από την αποφασιστική προσέγγιση (που περνά, ανάλογα με τις φάσεις, από τη συμμαχία στη στήριξη), μετα-

30. Για όλα αυτά τα ζητήματα, βλ. παρακάτω αναλυτικότερα, σ. 287 και σ. 385.

31. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 257.

ξύ μεγάλου κεφαλαίου και μικροαστικής τάξης. Τούτη η κατάσταση πραγμάτων, που διακρίνει την πολιτική σκηνή και το σύνολο των πολιτικών μηχανισμών, είναι ταυτόχρονα παράγοντας της σχετικής αυτονομίας του ναζιστικού κράτους απέναντι στο μεγάλο κεφάλαιο.

Ας δούμε αναλυτικότερα. Είναι αλήθεια ότι οι διομήχανοι και οι χρηματιστές, ιδιαίτερα μέσω των σωματειακών οργανώσεων, μέσω της συμμετοχής τους στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα και επίσης μέσω μιας κάποιας βαθμιαίας σύνδεσης μέρους των «αξιωματούχων» του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (Γκαίρινγκ κ.λπ.) με το μεγάλο κεφάλαιο (σύνδεση που πραγματοποιείται με τη διαμόρφωση ενός πυρήνα κρατικής αστικής τάξης), δεν απομακρύνονται διόλου από τους κρατικούς μηχανισμούς. Αντίθετα, παραμένουν σ' αυτούς άμεσα και σταθερά.

Το γεγονός αυτό αποτελεί έναν από τους λόγους που κάνει ανάπληρη τη θέση του Ταλχάμερ, ο οποίος ερμηνεύει τον φασισμό σύμφωνα με το βοναπαρτιστικό πρότυπο: Λέει, δηλαδή, ο Ταλχάμερ ότι η «σχετική αυτονομία» του φασισμού βασίζεται στην καθοριστική κατάσταση μεταξύ οικονομικής κυριαρχίας του μεγάλου κεφαλαίου και πολιτικής ηγεμονίας του. Έτσι, η περιφρούρηση της πρώτης απαιτεί την παραίτηση του κεφαλαίου από την πολιτική ηγεμονία σε όφελος ενός «ηγέτη» (Λουδοβίκος Βοναπάρτης=Χίτλερ). Ο Ταλχάμερ όμως κάνει λάθος, κυρίως επειδή παραγνωρίζει τη βασική διαφορά μεταξύ φασισμού και βοναπαρτισμού, δηλαδή την ύπαρξη του φασιστικού κόμματος και τον αντικειμενικό ρόλο του σε σχέση με το μεγάλο κεφάλαιο. Πραγματικά, το φασιστικό κόμμα λειτουργεί ως πολιτικός εκπρόσωπος του μεγάλου κεφαλαίου, εξασφαλίζοντας την πολιτική ηγεμονία του και την άμεση συμμετοχή του στις ηγετικές θέσεις των κρατικών μηχανισμών.³²

Είναι, επίσης, αλήθεια το γεγονός ότι ακριβώς η ύπαρξη του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος αποτελεί, παράλληλα, παράγοντα της σχετικής αυτονομίας του κράτους απέναντι στο μεγάλο κεφάλαιο. Το σύνολο του κόμματος, και ιδιαίτερα τα κατώτερα στρώματα και η βάση, διατηρούν πάντα στενούς δεσμούς με τη μικροαστική τάξη, η οποία άλλωστε επάνδρωσε στο μεταξύ τους κρατικούς μηχανισμούς σ' όλη την κλίμακά τους. Το κόμμα κυριαρχεί ακόμη και στις σωματειακές οργανώσεις, όπου συμμετέχουν άμεσα μέλη του μεγάλου κεφαλαίου.

Είναι ανώφελο να αναλύσουμε λεπτομερειακά τις συνεχείς αντιφά-

32. Γι' αυτό το θέμα, D. Lerner (επιμ.), *The Nazi Elite*, 1951, σ. 6 κ.ε.· D. Schoenbaum, *ό.π.*, σ. 239· H. Gerth, «The Nazi Party. Its Leadership and Composition», στο R.K. Merton (επιμ.), *Reader in Bureaucracy*, 1952, σ. 100 κ.ε.

σεις μεταξύ μεγάλου εθνικοσοσιαλιστικού κράτους και κόμματος. Οφείλονται στο «παιχνίδι» που παίζει ο εθνικοσοσιαλισμός μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και των άλλων τάξεων και τμημάτων του άρχοντος συγκροτήματος και των λαϊκών μαζών. Οι αντιφάσεις γίνονται φανερές μετά το τετραετές σχέδιο (1936) –συγκρούσεις μεταξύ Γκαίρινγκ και Σαχτ– και την οργάνωση της πολεμικής οικονομίας – δυσμένεια το 1938, των στραταρχών Μπλόμπεργκ (Blomberg) και Φριτς (Fritsch). Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι ο πόλεμος δεν ανταποκρινόταν στα συμφέροντα του μεγάλου γερμανικού κεφαλαίου. Στην προκειμένη περίπτωση οι αντιφάσεις οφείλονται κυρίως στις απόπειρες εκ μέρους του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους να ελέγξει τη διαδικασία επικράτησης του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στα υπόλοιπα στοιχεία του άρχοντος συγκροτήματος.

3. Η ΙΤΑΛΙΑ

α) Η διαδικασία και οι οικονομικές αντιφάσεις

Ο ιταλικός φασισμός, παρά τη σχετικά διαφορετική προέλευση, παρέχει κοινά με τη γερμανική περίπτωση γνωρίσματα. Στο πλαίσιο αυτού του διαγράμματος θα επιμείνουμε περισσότερο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις που έχουν χαρακτήρα προτύπου και θα επιδιώξουμε να φανούν οι διαφορές μεταξύ ιταλικής και γερμανικής περίπτωσης.

Για τους λόγους που αναπτύχθηκαν πιο πάνω, ξαναδρίσκουμε στην Ιταλία την κρίση και τις οικονομικές αντιφάσεις στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος. Ωστόσο, από μια μεριά, οι αντιφάσεις εδώ είναι βαθύτερες απ' ό,τι στη γερμανική περίπτωση. Από την άλλη μεριά και λόγω αυτού του γεγονότος, ο φασισμός ως μέσο της ηγεμονίας του μεγάλου κεφαλαίου, αντιμετωπίζει ισχυρότερες αντιστάσεις εκ μέρους των άλλων μελών του συνασπισμού εξουσίας. Έτσι, ενώ η διαδικασία εκφασισμού είναι συντομότερη από τη γερμανική (εφόσον αρχίζει στο τέλος του 1920-αρχές 1921, φτάνει στο σημείο μη-επιστροφής στη διάρκεια του 1921, για να κατακτήσει την εξουσία το 1922), η διαδικασία σταθεροποίησης του φασισμού στην εξουσία είναι πολύ πιο αργή. Ο ιταλικός φασισμός, θα σταθεροποιηθεί μόλις το 1925, τρία χρόνια μετά την κατάκτηση της εξουσίας, δηλαδή όταν θα έχει θεσμοθετήσει τα υπερφασιστικά μέτρα με τα οποία μπαίνει στη δεύτερη φάση της εξουσίας του.

Και πρώτα πρώτα η αντίφαση μεταξύ *μεγάλου κεφαλαίου* και *μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας*, την οποία κρύβει το πρόβλημα του Mezzogiorno, δηλαδή, εν μέρει, η αντίφαση μεταξύ αστισμού του Βορρά και αγροτιστών του Νότου, είναι πολύ βαθύτερη απ' όσο στη Γερμανία. Η καθυστέρηση της γεωργίας σε σχέση με τη βιομηχανία είναι εξάλλου σοβαρότερη· η διαδικασία συγκέντρωσης κεφαλαίου συντελείται πρόωρα και τεχνητά, ενώ η αγροτική παραγωγή έχει ακόμη ημιφεουδαρχικό χαρακτήρα. Αν στη διάρκεια του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα η ανερχόμενη αστική τάξη και η μεγάλη γαιοκτησία είδαν την προστατευτική πολιτική σαν σημείο συνεννόησης, όμως, οι αντιφάσεις τους ανακύπτουν και πάλι με τη διαδικασία συγκεντροποίησης κεφαλαίου που επιτυγχάνεται ενώ παραμένουν οι φεουδαρχικές δομές στην αγροτική εκμετάλλευση. Με την κρίση που ακολούθησε τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, το χάσμα μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας διευρύνεται καταστροφικά. Άλλωστε, η έλλειψη συσώρευσης κεφαλαίου στη γεωργία αφήνει τους αγροτικούς εντελώς έξω από την εκβιομηχάνιση, δεν τους μένει λοιπόν παρά η έγγειος κερδοσκοπία. Η αντίφαση οξύνεται στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού που χαρακτηρίζεται από την αποφασιστική επιτάχυνση του ρυθμού συγκεντροποίησης κεφαλαίου, την πτώση της αγροτικής παραγωγής και την πτώση των αγροτικών τιμών. Η όξυνση εκδηλώνεται με τον ανταγωνισμό των δύο μεγάλων οργανισμών που ιδρύθηκαν το 1920 από τους μεγάλους βιομηχάνους (Γενική Συνομοσπονδία της Βιομηχανίας) και τους αγροτιστές (Γενική Συνομοσπονδία της Γεωργίας). Η τελευταία αντιτίθεται στη φορολογική πολιτική του κράτους που έχει μεγάλη σημασία για την Ιταλία, μέσα στο πλαίσιο της τεχνικής ανάπτυξης του καπιταλισμού – γιατί η διεύρυνση του ελλείμματος του προϋπολογισμού ευνοεί αποκλειστικά τη βιομηχανία. Πραγματικά, η δημιουργία του Λαϊκού Κόμματος, το 1919, –«αγροτικού κόμματος»– δεν είναι άσχετη με τούτη τη διαμάχη.¹

Διαπιστώνεται, λοιπόν, στην ιταλική περίπτωση κι αντίθετα με τη γερμανική, ότι η διαδικασία συγκεντροποίησης και δημιουργίας μεγάλου κεφαλαίου αμφισβητεί στα σοβαρά τη συμμαχία μεταξύ αστικής τάξης του Βορρά και αγροτιστών του Νότου. Αν η συμμαχία αυτή ανθίσταται στο πολιτικό επίπεδο, τα εκρηκτικά στοιχεία που εμπεριέχει στο οικονομικό έρχονται στο φως. Τα πράγματα οξύνονται στο βαθμό που προστίθενται και οι αυξανόμενες αντιφάσεις μεταξύ *μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου*, αντιφάσεις εγγενείς στη διαδικασία συγκεντροποίησης κεφαλαίου. Κι εδώ πάλι καλύπτουν εν μέρει την α-

---

1. R. Paris, *Histoire du fascisme en Italie*, σ. 54 κ.ε.

ντίφαση μεταξύ κλάδων της βιομηχανίας: βαριά βιομηχανία από τη μια, βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών από την άλλη. Από το 1919 συγκροτείται στο Μιλάνο η Εθνική Μεταλλουργική Ένωση, που συσπειρώνει τις πανικόβλητες από τη συγκεντροποίηση μεσαίες επιχειρήσεις.² Επιπλέον, διαπιστώνεται συμμαχία μεταξύ μεσαίου κεφαλαίου και αγροτιστών ενάντια στην οικονομική κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου. Η σύμπραξη αυτή είναι εδώ δυνατή λόγω της οικονομικής αδυναμίας του μεγάλου ιταλικού κεφαλαίου καθώς και λόγω της ιδιότυπης ανισομέρειας στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ιταλία, η οποία επιτρέπει τη συγκυριακή σύγκλιση των οικονομικών συμφερόντων του μεσαίου κεφαλαίου και των αγροτιστών. Το πρώτο τούτο σχέδιασμα συμμαχίας συγκεκριμενοποιείται προοδευτικά με την πολιτική του Λαϊκού Κόμματος και ταυτόχρονα με την πολιτική των εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου που βρίσκονται στην εξουσία στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού στην Ιταλία [Τζολίτι (Giolitti), Νίτι (Nitti), Μπονόμι (Bonomi), Φάκτα (Facta)].

Σε τούτες τις οικονομικές αντιφάσεις στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος προστίθενται, επίσης, και αντιφάσεις που δημιουργούνται στο πλαίσιο το ίδιου του μεγάλου κεφαλαίου: μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Η διαδικασία συγκεντροποίησης έχει προχωρήσει λιγότερο στην Ιταλία παρά στη Γερμανία, και έχει πρόωρο χαρακτήρα. Οι αντιθέσεις μεταξύ τραπεζών και βιομηχανιών είναι ιδιαίτερα έντονες. Διαπιστώνεται μια πραγματική επίθεση των μεγάλων βιομηχανών για την κατάκτηση των τραπεζών χάρη στα τεράστια οφέλη που αποκόμισαν οι βιομήχανοι στον πόλεμο, ενώ το ιταλικό τραπεζικό κεφάλαιο, αντίθετα από το γερμανικό, διατηρεί τον τοκογλυφικό του χαρακτήρα και διστάζει να ξανοιχτεί στην εκβιομηχάνιση. Το τραπεζικό κεφάλαιο προσπαθεί να προστατευτεί απ' αυτήν την έφοδο της μεγάλης βιομηχανίας. Γι' αυτό, το 1918 οι τέσσερις μεγαλύτερες ιταλικές τράπεζες συνασπίζονται σε καρτέλ.

Η έφοδος αποτυγχάνει σχετικά, προσφέρει όμως έδαφος σε έντονες διακυμάνσεις.³ Στα 1921, μέσα στην ατμόσφαιρα της μεταπολεμικής κρίσης, το *Ansaldo*, βιομηχανικός γίγαντας που είχε καταφέρει να ελέγχει την *Banca italiana di Sconto*, πτωχεύει. Η *Ilva* που έλεγχε την *Lloyd Mediterranée*, καταρρέει. Η κυβέρνηση αμφιταλαντεύεται ανά-

2. R. Paris, *Histoire du fascisme en Italie*, ό.π., σ. 132· A. Tasca, *Naissance du fascisme*, ό.π., 1967, σ. 111 κ.ε· R. Romeo, *Breve Storia della grande industria italiana*, ό.π., 1967.

3. Για το θέμα αυτής της αντίφασης, R. Romeo, ό.π., σ. 128 κ.ε· S.B. Clough, ό.π.

μεσα στους ανταγωνιστές. Ο Μπονόμε αρνείται τη δόθηια του κράτους στη μεγάλη βιομηχανία, πράγμα που θα φέρει την πτώση του. Μόνο με την έλευση του φασισμού το μονοπωλιακό βιομηχανικό κεφάλαιο, αντίστροφα απ' ό,τι συμβαίνει στη γερμανική περίπτωση, θα εδραιώσει την κυριαρχία του πάνω στο τραπεζικό, μέσα στο πλαίσιο του μεγάλου κεφαλαίου.⁴

Όλες αυτές οι αντιφάσεις οξύνονται στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού, και τούτο συμβαίνει ενώ η μεταπολεμική «οικονομική κρίση» απορροφάται προς το τέλος του 1921: ο δείκτης ποσοστιαίας αναλογίας της βιομηχανικής παραγωγής στο συνολικό προϊόν, ο οποίος από 30,6% το 1918, είχε πέσει στα 25,3% το 1921, ξανανεβαίνει στο 29% το 1922. Ο δείκτης παραγωγής ανέρχεται σ' όλους τους βιομηχανικούς κλάδους: το έλλειμμα του προϋπολογισμού μειώνεται σημαντικά, οι τιμές πέφτουν, η ανεργία εξαλείφεται. Αλλά οι αντιφάσεις που οφείλονται στη διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου οξύνονται: ανταγωνισμός μεταξύ των δύο τραπεζικών συγκροτημάτων που βρίσκονται πίσω από τον Νίτι και τον Τζολίτι, της Τράπεζας Προεξοφλήσεων και της Εμπορικής Τράπεζας, ανταγωνισμός που θα ξεσπάσει το 1921· αντίφαση μεταξύ μεγάλου και μεσαίων κεφαλαίων, που συγκεκριμενοποιείται με την αυξανόμενη αντίθεση του πρώτου στην πολιτική «σύμπραξης κεφαλαίων-εργασίας» και σταθερότητας των μισθών, πολιτική που ακολούθησαν, όπως στη Γερμανία, οι πολιτικοί εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου (Τζολίτι): αντίφαση μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και αγροτιστών, που δημιουργείται γιατί το μεγάλο κεφάλαιο αντιτίθεται στην πολιτική καθορισμού των αγροτικών τιμών, η οποία μέσω της φορολογίας, αποδίδει τελικά σε όφελος των αγροτιστών (το ζήτημα της πολιτικής της «τιμής άρτου», προκαλεί, το 1921, την πτώση της κυβέρνησης Νίτι).

Όσο για τον φασισμό στην εξουσία, διαπιστώνουμε, σε σύγκριση με το γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό, τις δυο ακόλουθες ιδιομορφίες: Ο ιταλικός φασισμός εφαρμόζοντας μια οικονομική πολιτική, που συγκεκριμενοποιείται σε μια σειρά μέτρων, παρεμβαίνει με τρόπο πιο εμφανή απ' ό,τι ο εθνικοσοσιαλισμός, στην οικονομική κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στη μεγάλη γαιοκτησία. Ενώ στη Γερμανία ο εκκαπιταλισμός της γεωργίας είχε αρχίσει πριν από την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού, ο οποίος τη συνέχισε εντείνοντάς την, στην Ιταλία αντίθετα εγκαινιάζεται μέσω του φασισμού. Όπως λέει ο Α. Ρόζενμπεργκ:⁵

4. P. Alatri, «La crisi della classe dirigente...», στο *Fascismo e Antifascismo: lezioni e testimonianze*, 1963, σ. 66.

5. Rosenberg, *Der Faschismus...*, ό.π., σ. 11-112.

«Ο Μουσολίνι υποστήριξε τους αγροτιστές του Νότου στη μάχη τους εναντίον της αγροτικής επανάστασης, αλλά δεν είχε ποτέ την πρόθεση να ξαναπαραχωρήσει σ' αυτούς τους ημιφεουδαρχικούς αυθέντες την αποφασιστική επιρροή πάνω στο κράτος, που είχαν στη διάρκεια της "φιλελεύθερης" περιόδου. Το φασιστικό κόμμα υπήρξε και παρέμεινε το κόμμα του εκσυγχρονισμένου Βορρά. [...] Ο φασισμός συνέτριψε την επιρροή των καθυστερημένων φεουδαρχικών κύκλων του κέντρου και του νότου της Ιταλίας. Για τους αγροτιστές και τους τοπικούς δυνάστες του Νότου, αυτό ήταν το μικρότερο κακό: διαισθάνονταν, προφανώς, ότι μεγαλύτερο κακό ήταν η κόκκινη επανάσταση, και γι' αυτό υποστήριξαν τον φασισμό. Αλλά παράλληλα, ήξεραν ότι με την άνοδο του φασισμού θα έχαναν την παλιά τους βασιλεία».

Αναμφίβολα αυτός είναι ένας από τους λόγους που το Λαϊκό Κόμμα ακολουθεί για μεγάλο διάστημα πολιτική αντίθεσης προς τον φασισμό. Τέλος, πολύ περισσότερο από τους «ημιφεουδάρχες» αγροτιστές του Νότου, ο φασισμός υποστηρίζεται από τους «καπιταλιστές» γαιοκτήμονες και τους μεγάλους καλλιεργητές του Βορρά και του Κέντρου: ο «αγροτικός φασισμός» συγκεντρώνεται στην κοιλάδα του Πάδου, στην Εμίλια και την Τοσκάνη.⁶

Μονολότι ο φασισμός με την οικονομική πολιτική του παρεμβαίνει μαζίκα υπέρ της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και της οικονομικής κυριαρχίας του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στο μεσαίο, τούτη η πορεία είναι πιο μεγάλη. Δεδομένης της οικονομικής αδυναμίας του μεγάλου ιταλικού κεφαλαίου, ο φασισμός είναι υποχρεωμένος, για μεγάλο διάστημα, να λογαριάζει πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο ναζισμός τα οικονομικά συμφέροντα του μεσαίου κεφαλαίου και, συνακόλουθα, τα συμφέροντα της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών (είναι η πρώτη περίοδος του φασισμού, περίοδος «οικονομικού φιλελευθερισμού»).

6. Οι αντιφάσεις μεταξύ «ημιφεουδαρχών» γαιοκτημόνων του Νότου και μεγάλων καπιταλιστών γαιοκτημόνων εκδηλώνονται, κατά τη διαδικασία εκφασισμού, με την ευκαιρία της δασμολογικής προστασίας των δημητριακών. Πραγματικά, οι «ημιφεουδάρχες» γαιοκτήμονες ενδιαφέρονται κυρίως για την άνοδο των τιμών του σπόρου (δασμολογική προστασία), ενώ οι καπιταλιστές γαιοκτήμονες ενδιαφέρονται κυρίως για την πρόσοδο και τα μισθώματα γης.

6) Μεγάλο κεφάλαιο και μεγαλογαιοκτήμονες

Στο πλαίσιο του ιταλικού φασισμού, το πρόβλημα των σχέσεων μεγάλου κεφαλαίου και μεγάλης γαιοκτησίας θέτει ένα πρόβλημα κεφαλαιώδους θεωρητικής και πολιτικής σημασίας: το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ δύο τρόπων παραγωγής που «συνυπάρχουν» –ανάμικτα–: δηλαδή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που έχει όμως ήδη μπει στη μεταβατική φάση προς την επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, και του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, κυρίαρχου στην ύπαιθρο. Ξέρουμε πως το πρόβλημα συζητιέται σήμερα σε μεγάλη έκταση, αναφορικά με τον Τρίτο Κόσμο και ειδικότερα τη Λατινική Αμερική.

Πραγματικά, οι σχέσεις μεταξύ μονοπωλιακού καπιταλισμού και μεγάλης γαιοκτησίας διαφέρουν σημαντικά σε σύγκριση με τις σχέσεις προμονοπωλιακού (ανταγωνιστικού) καπιταλισμού και μεγάλης γαιοκτησίας. Στην τελευταία περίπτωση μπορούμε, μερικές φορές, να μιλάμε για «συνύπαρξη» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ), κυρίαρχου στο βιομηχανικό τομέα, και του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, κυρίαρχου, ακόμη, στην ύπαιθρο.⁷ Αλλά ο όρος «συνύπαρξη» δεν μπορεί να προσδιορίσει επαρκώς τις σχέσεις κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Κι αυτό, γιατί αυτή η επικράτηση υποδηλώνει ταυτόχρονα την εξασφάλιση των όρων της διευρυμένης αναπαραγωγής του ίδιου του ΚΤΠ. Η εμπέδωση του μονοπωλιακού καπιταλισμού υποδηλώνει επίσης, με συναφή τρόπο, όχι απλώς την επικράτηση του ΚΤΠ πάνω στο φεουδαρχικό, αλλά και την κατάλυση του τελευταίου. Ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής επιζεί στο εξής μόνο με τη μορφή υπάλληλων στον ΚΤΠ στοιχείων, σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό δηλαδή όπου «συνυπάρχουν» στην κυριολεξία μόνον διάφορες μορφές του ΚΤΠ (ανταγωνιστική, μονοπωλιακή).⁸

---

7. Αυτό δεν σημαίνει καθόλου πως οι δύο τρόποι παραγωγής μένουν αδιαπέραστοι: «συνύπαρξη» μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως η ιταλική, να επιτρέψει τη διείσδυση του καπιταλισμού στην ύπαιθρο κάτω από την κυριαρχία του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Το υπογραμμίζω αυτό λόγω του διαφορούμενου του όρου «συνύπαρξη», όρου σχετικά περιγραφικού, που δεν μπορεί να προσδιορίσει με ακρίβεια τις σχέσεις μεταξύ των δύο τρόπων παραγωγής.

8. Αναρωτιέμαι λοιπόν μήπως ο όρος «συνύπαρξη», στην κυριολεξία του, δύο «τρόπων παραγωγής» σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, θα έπρεπε να διατηρηθεί μόνο για τις περιόδους μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής σ' έναν άλλο (και υπό τον όρο ότι προσδιορίζουμε τον τρόπο παραγω-

Η Ιταλία μας προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτό το θέμα. Με τον πρώιμο σχηματισμό του μεγάλου χρηματιστικού κεφαλαίου, πριν από την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, αντιμετωπίζουμε πραγματικά μια μετάβαση προς την επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ενώ, αντίθετα στη γερμανική περίπτωση, ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής επικρατούσε ακόμη στις παραγωγικές σχέσεις της υπαίθρου. Ο ρόλος του φασισμού – μάχη του σπόρου, δελτίωση της γης, εκμηχανισμός, τροποποίηση του καθεστώτος των αγρομισθώσεων, μετατροπή των μικρών καλλιεργητών σε εργάτες της κ.λπ. – ήταν ακριβώς να στερεώσει την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού και του μεγάλου κεφαλαίου, εξαλείφοντας τον καθαντό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής από τη γεωργία.⁹

Έτσι, μέσα από τις αντιφάσεις της διαδικασίας αυτής, οι σχέσεις του ιταλικού φασισμού με τη μεγάλη γαιοκτησία είναι διαφορετικές από τις σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ ναζισμού και μεγάλης γαιοκτησίας, και ειδικότερα με τα τμήματά της εκείνα που διατηρού-

---

γής, όπως έχω κάνει στο διδλίο μου *Pouvoir politique...*, σ. 10, ως σύνολο επιπέδων). Η «συνύπαρξη» του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε ορισμένες περιπτώσεις της περιόδου του ανταγωνιστικού καπιταλισμού προκύπτει συνεπώς από το γεγονός ότι στην προκειμένη περίπτωση αντιμετωπίζουμε μια περίοδο που φέρνει ακόμα έντονα τα χαρακτηριστικά της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Από την άλλη μεριά, η προοδευτική κατάργηση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής στη φάση της μετάβασης προς το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, προέρχεται από το γεγονός ότι το στάδιο τούτο συνεπάγεται εξασφάλιση των όρων της διευρυμένης αναπαραγωγής του ΚΤΠ. Η κατάργηση δεν υπονοεί άλλωστε διόλου ότι ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής εξαφανίζεται από τον κοινωνικό σχηματισμό, αλλά ότι δεν υπάρχει στο εξής παρά μόνον ως απλή μορφή παραγωγής και ως απλά «στοιχεία» – που αναφέρονται επίσης και στο εποικοδόμημα.

9. Το ζήτημα προκύπτει ουσιαστικά από τις σχέσεις παραγωγής. Θα περιμένουμε, λοιπόν, για να καταδείξουμε και να θεμελιώσουμε αυτό το σημείο, το κεφάλαιο για τον «φασισμό και την ύπαιθρο» (παρακάτω). Ωστόσο, ως επιστημόνουμε από τώρα ότι το ζήτημα τούτο, επειδή ακριβώς προκύπτει από τις σχέσεις παραγωγής, δεν εξαρτάται από τις νομικές μορφές ιδιοκτησίας της γης. Όπως έδειξε ο Λένιν, η διεύθυνση του καπιταλισμού στην ύπαιθρο δεν ακολουθεί υποχρεωτικά τον ιστορικό «δρόμο» της διανομής των γαιών – κατά το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης. Μπορεί κάλλιστα να ακολουθήσει τον «πρωαικό δρόμο» (πολύ πιο αποτελεσματικό), και να ολοκληρωθεί κάτω από τη νομική μορφή της μεγάλης γαιοκτησίας. Αυτός ακριβώς είναι ένας από τους δρόμους που, για πολιτικούς λόγους, ακολούθησε ο ιταλικός φασισμός.

σαν ακόμη στη Γερμανία φεουδαρχικά χαρακτηριστικά. Ο ιταλικός φασισμός επιβάλλει στη γαιοκτησία την στροφή προς τον καπιταλισμό. Σ' αυτήν τη συγκυρία, η αντίφαση μεταξύ αγροτιστών και μεγάλου κεφαλαίου οξύνεται με πολύ σοβαρότερο τρόπο απ' όσο στη Γερμανία, όπου οι αγροτιστές είχαν ήδη, πριν από το ναζισμό, πάρει το δρόμο του καπιταλισμού.

Πραγματικά, διαπιστώνουμε από τη μια μεριά ότι στην Ιταλία η μαζική διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία έχει θεαματικά αποτελέσματα: συγκεκριμένα η παραγωγή δημητριακών, μονίμως ελλειμματική στην Ιταλία, περνά σε απόδοση από 10,5 στατήρες ανά εκτάριο το 1909-1915 σε 15,2 στατήρες ανά εκτάριο το 1932· η συγκομιδή περνά από 4,85 εκατομμύρια τόνους το 1909-1913 σε 7,59 το 1935-1939, πράγμα που εξασφαλίζει την εθνική κατανάλωση. Αξιοσημείωτες προόδους συναντάμε επίσης στα λαχανικά και τα φρούτα.

Διαπιστώνουμε, όμως, από την άλλη μεριά ότι η οικονομική κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στη μεγάλη γαιοκτησία γίνεται πιο εντατική. Η αναλογική συμμετοχή της βιομηχανίας στο εθνικό προϊόν περνά από 25,3% το 1921, σε 31,8% το 1929 και σε 34,1% το 1940, ενώ της γεωργίας, για τις αντίστοιχες περιόδους πέφτει, από 46,3% σε 38,4% και σε 29,4%.¹⁰ Η χρησιμοποίηση χημικών λιπασμάτων, που σχεδόν διπλασιάζεται μεταξύ 1922 και 1931, ωφελεί μαζικά το μεγάλο κεφάλαιο (ιδιαίτερα την *Montecatini*). Το ίδιο συμβαίνει με τον εκμηχανισμό (6.000 τρακτέρ το 1924, 41.000 το 1940), δεδομένου του υψηλού βαθμού συγκεντροποίησης σ' αυτόν τον κλάδο της βιομηχανίας.¹¹ Αν ο ρυθμός ανάπτυξης του κεφαλαίου, μεταξύ 1920 και 1939, είναι 1,50 στη γεωργία (1,35 για την περίοδο 1894-1913), στη βιομηχανία είναι 2,58 (1,65 για την περίοδο 1894-1913),¹² πράγμα που δείχνει την αναλογική πτώση της γαιοπροσόδου στην κατανομή της συνολικής υπεραξίας. Το ψαλίδι μεταξύ βιομηχανικών και αγροτικών τιμών ανοίγει. Μέσα σ' αυτήν την ιδιαίτερα έντονη αντίφαση μεγάλης γαιοκτησίας/μεγάλου κεφαλαίου, ο φασισμός δρίσκεται πολύ πιο κοντά στο μεγάλο κεφάλαιο απ' ό,τι ο ναζισμός, ο οποίος δεν προσέκρουσε σ' αυτήν την αντίφαση με τέτοια μορφή.

Όμως, ούτε η Διεθνής ούτε το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα διέγνωσαν σωστά τούτο το φαινόμενο, τουλάχιστον σ' όλες του τις πλευ-

10. R. Romeo, *ό.π.*, σ. 136, 191· S.J. Woolf, στο S.J. Woolf (επιμ.), «Did a Fascist...», *ό.π.*, 1969, σ. 119 κ.ε.

11. A. Giacomo, άρθρο στο *L'Economia italiana dal 1861 al 1961*, 1961, σ. 146.

12. Barberi, *ibid*, σ. 676.

ρές. Η Διεθνής, καταρχήν, κάτω από την αυθεντία του προέδρου της Ζινόβιεφ –έκθεση στο 4ο Συνέδριο– θεώρησε ότι ο ιταλικός φασισμός ήταν η βασική έκφραση όχι του μεγάλου κεφαλαίου, αλλά της μεγάλης γαιοκτησίας, «φεουδαρχικής» ή «ημιφεουδαρχικής»: «Οι φασίστες είναι πρώτα απ' όλα όπλο στα χέρια των αγροτιστών: η εμπορική και βιομηχανική αστική τάξη παρακολουθεί κατατρομοκρατημένη αυτήν την εμπειρία της αντίδρασης, την οποία θεωρεί μαύρο μπολσεβικισμό».¹³ Αυτό προσέφερε ευνοϊκό έδαφος για όλες τις λαθεμένες ερμηνείες του φασισμού, που τον θεώρησαν πολιτικό φαινόμενο χαρακτηριστικό εκείνων των κοινωνικών σχηματισμών όπου δεσπόζει ο αγροτικός τομέας: άποψη που, κοντά στ' άλλα, οφείλεται και στο χαρακτηρισμό του φασισμού σαν φαινομένου «καθυστέρησης» και «οπισθοδρόμησης».

Πιο ενδιαφέρουσα από πολιτική σκοπιά είναι η ερμηνεία του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος για τον φασισμό που διατύπωσε στο συνέδριο της Λυόν (1926) αλλά και μετά το 1928. Με λίγα λόγια το ΙΚΚ θεώρησε ότι ο φασισμός αντιπροσωπεύει αδιακρίτως τα συμφέροντα του κεφαλαίου και των μεγάλων γαιοκτημόνων, χωρίς να μπορεί πάντα να προσδιορίζει την ηγεμονιακή δύναμη –το μεγάλο κεφάλαιο– αυτής της συμμαχίας, ούτε τις αιτίες και τις μορφές της ηγεμονίας.

Αυτό είναι ολοφάνερο στις θέσεις της Λυόν (1926). Μολονότι έρχονται σε αντίθεση με την άποψη του Ζινόβιεφ, ωστόσο δηλώνουν ότι ο φασισμός «προτίθεται να πραγματοποιήσει την οργανική ενότητα» των κυρίαρχων τάξεων, χωρίς να προσδιορίζεται κάτω από ποια ηγεμονική δύναμη θα πραγματοποιηθεί η ενότητα τούτη. Δεν γίνεται έτσι αντιληπτό ότι ο φασισμός αποκρυσταλλώνει μια σημαντική αλλαγή των σχέσεων μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και αγροτιστών:

«Στην ουσία, ο φασισμός δεν τροποποιεί το πρόγραμμα συντήρησης και αντίδρασης που πάντα δέσποζε στην ιταλική πολιτική, αλλά απλούστατα συλλαμβάνει διαφορετικά τη διαδικασία ενοποίησης των αντιδραστικών δυνάμεων».

Έτσι, έχουν στην ουσία τα πράγματα την εποχή εκείνη και για τον Τολιάτι:

«Επιβεβαιώνεται οριστικά ότι ο φασισμός είναι κέντρο πολιτικής ενότητας όλων των ηγετικών τάξεων: χρηματιστικό κεφάλαιο, μεγάλη βιομηχανία, αγροτιστές».¹⁴

13. Ομιλία του Ζινόβιεφ που έχει ήδη μνημονευτεί (βλ. επίσης σχετικά μ' αυτήν την ερμηνεία, D. Desanti, *L'internationale communiste*, 1970, σ. 113). Η άποψη αυτή εκφράστηκε εκτεταμένα, όπως θυμόμαστε, στην 9η Ολομέλεια του 1929.

14. P. Togliatti: «A proposito del fascismo», κείμενο του 1928, ανατυπωμένο στην *Società*, αρ. 4, 1952 (βλ. επίσης πιο κάτω, υποσημείωση 17). Μο-

Ποια είναι η άποψη που στηρίζει αυτόν τον χαρακτηρισμό; Πρόκειται για μια συμμαχία μονοπωλιακού κεφαλαίου και μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας μόνιμου *φεουδαρχικού* χαρακτήρα, συμμαχία στην οποία, κάτω από τον ιταλικό φασισμό, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός αναπτύσσεται σε συνθήκες «συνύπαρξης» με τις φεουδαρχικές δομές της γεωργίας. Όπως το διατύπωσε πρόσφατα ακόμα ο Ε. Σερένι (Sereni):

«Η σοσιαλιστική επανάσταση [...] θα πρέπει να επιφέρει τον μετασχηματισμό των καπιταλιστικών δομών βάσης, οι οποίες αναπτύχθηκαν στη χώρα μας με τη γέννηση των νέων μορφών του μονοπωλιακού καπιταλισμού, *μπολιασμένες στον παλιό φεουδαρχικό κορμό*, και τις οποίες η ανατροπή της φασιστικής δικτατορίας δεν κατάφερε να καταλύσει».¹⁵

λονότι θ' αναγκαστώ να σχηματοποιήσω τα πράγματα μπορούμε να χαράξουμε τις γενικές γραμμές της άποψης του ΙΚΚ για τον φασισμό (μέχρι το 1928) με τον ακόλουθο τρόπο: Σ' ένα πρώτο στάδιο, οι αναλύσεις επιμένουν στη σχέση του φασισμού με το σύνολο των κυρίαρχων τάξεων. Αλλά, ενώ ο Μπορντίγκα, όπως είδαμε, βλέπει στον φασισμό τον προνομιούχο εκπρόσωπο της «πλέον προηγμένης» αστικής τάξης, ο Γκράμσι, αντίθετα, πλησιάζει τον Ζινόβιεφ και βλέπει στον φασισμό την έκφραση και την αντίδραση των αγροτιστών (και της μικροαστικής τάξης). Επισημαίνουμε λοιπόν, με την ευκαιρία, ότι έχει τελείως άδικο ο Τολιάτι όταν αποδίδει στον Μπορντίγκα την άποψη ότι ο φασισμός είναι εκπρόσωπος των αγροτιστών (*Lezioni sul fascismo*, ό.π.). Άλλωστε η ίδια παρέμβαση του Μπορντίγκα στο 4ο Συνέδριο που ήδη αναφέραμε δεν επέτρεψε να εμφανιστεί στις «Αποφάσεις» του Συνεδρίου η άποψη του Ζινόβιεφ, την οποία επαναλαμβάνει η Διακήρυξη της Διεθνούς στο ιταλικό προλεταριάτο, στις 20 Νοεμβρίου 1922. Ο Μπορντίγκα επανέλαβε τις απόψεις του στην έκθεσή του για τον φασισμό στο 5ο Συνέδριο (στο *Protokoll...*, ό.π., σ. 715 κ.ε.). Αλλά ας επιστρέψουμε στην εξέλιξη του ΙΚΚ: Στις *Θέσεις της Λυόν* (εμπνευσμένες από τον Γκράμσι), η τοποθέτηση, όπως και εκείνη του Γκράμσι, αλλάζει. Ο φασισμός δεν θεωρείται πλέον προνομιούχος εκπρόσωπος των αγροτιστών, αλλά, ωστόσο, οι τελευταίοι τοποθετούνται στην ίδια μοίρα με τα διάφορα τμήματα της αστικής τάξης. Πραγματικά, αν τονίζεται ο καπιταλιστικός χαρακτήρας του ιταλικού κοινωνικού σχηματισμού, οι *Θέσεις* επιμένουν, πάνω στην «ετερογένεια» των «δύο τομέων» στην Ιταλία, και πουθενά δεν φωτίζεται ο ηγεμονιακός, στο εξής, ρόλος του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου («*Tesi sulla situazione italiana...*», στο *Trent'anni di vita e di lotte del PCI*, 1952). Νομίζω λοιπόν πως ο Ρ. Σπριάνο (*Storia del partito comunista italiano*, 1967, τ. Ι, σ. 493) κάνει λάθος όταν θεωρεί ότι οι αναλύσεις του Γκράμσι, και οι θέσεις της Λυόν, εμπεριέχουν ήδη τα ουσιαστικά στοιχεία του ορισμού του Δημητρώφ για τον φασισμό.

15. «Antifascismo, democrazia, socialismo nella rivoluzione italiana», *Critica Marxista*, Σεπτ.-Δεκ. 1966, σ. 28.

Πραγματικά, η ερμηνεία αυτή οδηγεί σ' ένα διαχωρισμό από τη μια της δημοκρατικής επανάστασης σε «φάσεις» –που μένει να πραγματοποιηθεί– και από την άλλη της σοσιαλιστικής επανάστασης. Η ερμηνεία συνεπάγεται ότι για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, απαιτούνται συμμαχίες που εκτείνονται ως τη μεσαία αστική τάξη κι έχουν για κοινό σκοπό την κατάλυση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής που τάχα υπάρχει ακόμα στην ύπαιθρο. Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι η θέση τούτης της «συνύπαρξης» ενός μονοπωλιακού καπιταλισμού κυρίαρχου και του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής υποδόσκει σε άλλες συνθήκες στις σημερινές αναλύσεις των κομμουνιστικών κομμάτων της Λατινικής Αμερικής: Τα κόμματα εδώ, προπαγανδίζουν έναν αγώνα εναντίον των δικτατορικών μορφών μέσω συμμαχιών με το μεσαίο κεφάλαιο –που βαφτίζεται, για την περίπτωση, «εθνική αστική τάξη»–, με σκοπό την κατάλυση της «φεουδαρχίας», και προεικονίζουν μια «εθνική δημοκρατική επανάσταση» που θα προηγηθεί της σοσιαλιστικής.

Όσο για τον ιταλικό φασισμό, το πρόγραμμα των συμμαχιών εφαρμόστηκε από το ΙΚΚ με το «αντιφασιστικό μέτωπο». Η θέση για «τα φεουδαρχικά κατάλοιπα» ενισχύει εδώ τη γραμμή σχετικά με τις συμμαχίες που πρόβλεπε ο Δημητρώφ. Η ίδια γραμμή επιπλέον επικαλείται ακόμη και τον Γκράμσι στηριζόμενη στις θέσεις του για το *Risorgimento*, που το θεωρεί (ο Γκράμσι) ως «επανάσταση» που χάθηκε, γιατί επέτρεψε (αντίθετα από τη Γαλλική Επανάσταση) να διατηρηθεί η μεγάλη γαιοκτησία και συνακόλουθα η φεουδαρχία. Ο Γκράμσι αντιλαμβανόταν κυρίως τη διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο, δηλαδή διανομής των μεγάλων φεουδαρχικών κτημάτων.¹⁶ Έτσι, κατά κάποιον τρόπο βγαίνει το συμπέρασμα ότι η διατήρηση της μεγάλης ιδιοκτησίας σημαίνει αυτόματα διατήρηση της φεουδαρχίας, άρα η προσπάθεια συνίσταται στο να περατωθεί η επανάσταση και η «εθνική ενότητα» που δεν πέτυχε το *Risorgimento*.

Αλλά πρόκειται εδώ για ένα τεράστιο μπέρδεμα, κι όχι το μόνο, που γίνεται ακόμα γύρω από τον Γκράμσι. Είναι αλήθεια ότι ο Γκράμσι μοιάζει να παραγνωρίζει τις επιπτώσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού στη γεωργία· είναι επίσης αλήθεια ότι ο ίδιος υποστηρίζει τη θέση ότι ο ιταλικός φασισμός είναι ο εκπρόσωπος του συγκροτήμα-

16. Στην πραγματικότητα, αν αληθεύει ότι μέχρι την επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, οι φεουδαρχικοί χαρακτήρες παραμένουν κυρίαρχοι στην ιταλική γεωργία, αυτό δεν συμβαίνει, όπως νόμιζε ο Γκράμσι, επειδή δεν μοιράστηκε η γη, αλλά λόγω των ίδιων των μορφών των παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

τος κεφάλαιο-αγροτιστές, χωρίς να διακρίνει καθαρά την ηγεμονική δύναμη αυτού του μπλοκ. Από την άλλη μεριά όμως, ο Γκράμσι ποτέ δεν ξέφυγε από μια γραμμή συμμαχίας του προλεταριάτου του Βορρά με τη φτωχή αγροτιά του Νότου, εναντίον των αγροτιστών και του *συνόλου της αστικής τάξης*.¹⁷

γ) Η κρίση και η πολιτικοϊδεολογική διαδικασία

Σχετικά με τη διαδικασία εκφασισμού στο επίπεδο της πολιτικής πάλης στην Ιταλία, διαπιστώνουμε γνωρίσματα, κοινά με την αντίστοιχη

17. Οι αντιφάσεις που εξηγούν και αντανακλούν τούτο το μπρέδεμα είναι φανερές σε διαδοχικά κείμενα του Τολιάτι για τον φασισμό. Το κείμενό του του 1923, που έχει αναφερθεί, εκφράζει ακόμη την άποψη του Γκράμσι και των *Θέσεων της Λυσόν*, ότι δηλαδή ο φασισμός είναι «ενιαίο μέτωπο» και «οργανική ενότητα» του συνόλου της αστικής τάξης και των αγροτιστών. Η άποψη αυτή, αν και της διαφεύγει το πρόβλημα της ηγεμονίας του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου, της ανήκει ωστόσο η αξία ότι επιμένει στη σχέση του φασισμού με το *σύνολο της αστικής τάξης* (συμπεριλαμβανομένου του μεσαίου κεφαλαίου). Στα *Μαθήματά του για τον φασισμό* (*Lezioni sul fascismo*, ό.π.) του 1935 ο Τολιάτι κάνει μια αυτοκριτική και υιοθετεί τον ορισμό που έδωσε η 13η Ολομέλεια της Διεθνούς για τον φασισμό και τον οποίο θα καθιερώσει ο Δημητρώφ. Ωστόσο, αν ο Τολιάτι αποκλείει έτσι, χωρίς να το διατυπώνει όμως καθαρά, το μεσαίο κεφάλαιο (τη «φιλελεύθερη αστική τάξη») από το φασιστικό μπλοκ, φαίνεται ότι διατηρεί την άποψη του Γκράμσι για τους αγροτιστές. Πραγματικά, ο Τολιάτι, ενώ επιμένει, αυτήν τη φορά, στον πολύ προηγμένο και συγκεκριμένο χαρακτήρα του καπιταλισμού στην Ιταλία και στον ηγεμονικό ρόλο του μονοπωλιακού καπιταλισμού –πράγμα που δεν είχε γίνει προηγουμένα–, ταυτόχρονα ωστόσο, διατηρεί τη διάκριση των «δύο τομέων» (ένας καπιταλιστικός τομέας με μονοπωλιακό χαρακτήρα, ένας αγροτικός τομέας πολύ καθυστερημένος, δηλαδή φεουδαρχικός), χωρίς να βλέπει τη *διείσδυση* του μονοπωλιακού καπιταλισμού στη γεωργία (*ibid.*, σσ. 10-11). Στο εξής, η θέση για τα «φεουδαρχικά κατάλοιπα» σε ολοφάνερη συνέχεια με τις προηγούμενες αναλύσεις αλλάζει ολότελα λειτουργία: θα ενισχύει αποκλειστικά τη στρατηγική των συμμαχιών που προεικονίζει ο Δημητρώφ. Ας σημειώσουμε τέλος, σχετικά με τον Γκράμσι ότι επέμενε πραγματικά στην αναγκαιότητα να χτυπηθεί ο φασισμός από μια «λαϊκή αντιφασιστική επανάσταση» αλλά αποκλειστικά με την έννοια ότι εναντιώνονταν στην τακτική που προπαγάνδιζε την εγκαθίδρυση της «δημοκρατίας των σοδιέτ» σαν άμεσο στόχο της αντιφασιστικής πάλης και με την έννοια ότι προέβλεπε την αναγκαιότητα μεταβατικών στόχων. Ο Γκράμσι δεν υπήρξε τελικά σε καμιά περίπτωση ο πρόδρομος του Δημητρώφ.

γερμανική διαδικασία, αλλά επίσης και γνωρίσματα διαφορετικά. Η ιταλική αστική τάξη πέτυχε, παρά την οικονομική αδυναμία της και αντίθετα με τη Γερμανία και την «εκ των άνω επανάσταση», να καθοδηγήσει πολιτικά τη διαδικασία της αστικής δημοκρατικής επανάστασης (Risorgimento). Αλλά το κατάφερε με τίμημα σημαντικές πολιτικοοικονομικές παραχωρήσεις στη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία. Για να ολοκληρώσουμε, φαίνεται πως, μέσα στην εξέλιξη του μπισμαρκικού κράτους, που ωστόσο πραγματοποιήθηκε κάτω από τη διακυβέρνηση των ευγενών, οι Γερμανοί αγροτιστές κατείχαν λιγότερες πολιτικές εξουσίες σε σχέση με τους αγροτιστές της Ιταλίας, οι οποίοι ευνοήθηκαν από την αποτυχία της εθνικής ενοποίησης και την πολιτικοδιοικητική διάκριση μεταξύ Βορρά και Νότου. Άλλωστε, μέσω τούτης της διαδικασίας πολιτικής καθοδήγησης και της συμμαχίας αστισμού-αγροτιστών, το μεσαίο κεφάλαιο κατάφερε, με τις πολιτικές του οργανώσεις –και κυρίως το Φιλελεύθερο Κόμμα– να κατακτήσει θέσεις ισχύος μέσα στο κράτος πολύ σπουδαιότερες από εκείνες που κατέκτησε το γερμανικό μεσαίο κεφάλαιο.

Στην ιταλική περίπτωση, μετά το 1920, παρατηρούμε και πάλι μια επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου που σκοπεύει την πολιτική του ηγεμονία στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος. Η επίθεση καταφέρει να κλονίσει στα σοβαρά την ηγεμονία του μεσαίου κεφαλαίου, που είχε αποκατασταθεί μετά τον πόλεμο, και εγκαινιάζει έτσι την περίοδο της *ηγεμονιακής αστάθειας*. Μολονότι η επίθεση αυτή οφείλεται στους επίσημους εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου [και ιδιαίτερα της ομάδας Ορλάντο (Orlando)-Σοννίνο (Sonnino)-Σαλάντρα (Salandra)],¹⁸ ωστόσο, πραγματοποιείται βασικά από τους ίδιους τους πολιτικούς εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου, λόγω των ισχυρών πολιτικών θέσεων που οι τελευταίοι είχαν κατακτήσει. Εδώ βρίσκεται όλο το πρόβλημα της διαίρεσης των εκπροσώπων αυτών σε δύο βασικές ομάδες: αυτούς που ακολουθούν τον Νίτι, ο οποίος προσεγγίζει όλο και πιο ανοιχτά το μεγάλο κεφάλαιο, και αυτούς που ακολουθούν τον Τζολίτι. Όσο για τον τελευταίο, το μεγάλο κεφάλαιο τον κερδίζει επίσης λίγο λίγο, παρόλο που ακολουθεί μια πολιτική εμπνεόμενη από τα συμφέροντα του μεσαίου κεφαλαίου – «ταξική συνεργασία» με την εργατική τάξη.¹⁹

Κι εδώ η επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου αποτυγχάνει σχετικά, λό-

18. L. Salvatorelli και G. Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, 1964, σ. 115 κ.ε.: E. Santarelli, *Storia del movimento e del regime fascista*, 1967, τ. I, σ. 167 κ.ε., 245 κ.ε.

19. A. Tasca, *ό.π.*, σ. 79 κ.ε.

γω της αντίστασης του μεσαίου κεφαλαίου και των αγροτιστών. Οι τελευταίοι υπό την ηγεσία του μεσαίου κεφαλαίου, συνεχίζουν να διατηρούν τις πολιτικές κατακτήσεις τους, ελέγχοντας ένα πραγματικό κράτος εν κράτει στο Νότο. Ανησυχούν για την προσέγγιση εθνικιστών και μεγάλου κεφαλαίου, αλλά και για τη διάβρωση του κόμματος των «φιλελευθέρων» από το μεγάλο κεφάλαιο.²⁰ Η αντίστασή τους εκδηλώνεται κοντά στ' άλλα και μέσα από τον πολιτικό ρόλο του Λαϊκού Κόμματος, που είναι κόμμα καθολικό ετερόκλητης σύνθεσης (συναντάμε και φτωχούς αγρότες σ' αυτό). Αντιπροσωπεύει όμως κατά βάθος τα συμφέροντα της μεγάλης ιδιοκτησίας. Το κόμμα τούτο συγκεκριμενοποιεί ουσιαστικά την αντίσταση των γαιοκτημόνων στη διάβρωση των εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου από το μεγάλο: η ηγεμονία του μεσαίου κεφαλαίου άφηne ανέπαφη την πολιτική εξουσία τους στο Νότο. Χάρη σ' αυτό το δισυπόστατο, η πολιτική του Λαϊκού Κόμματος του Ντον Στούρτζο (Stunzo) κατάφερε μερικές φορές να εμφανιστεί ως «προοδευτική».²¹

20. U. Terracini, «La situation italienne», στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 216, Νοέμβριος 1922.

21. Στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού το Λαϊκό Κόμμα συχνά βρίσκεται στην κυβέρνηση πλάι στους εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου, δείγμα της προσέγγισης, που προαναφέρθηκε, μεταξύ αγροτιστών και μεσαίου κεφαλαίου εναντίον του μεγάλου. Αλλά δεν διστάζει επίσης να καταψηφίζει μαζί με τους σοσιαλιστές, την κυβέρνηση (περίπτωση πρώτης κυβέρνησης Φάκτα, Ιούλιος 1922) πράγμα που είναι αντίδραση στη «διάβρωση» για την οποία συζητάμε (A. Repaci, άρθρο στο *Fascismo e antifascismo: lezioni e testimonianze*, σ. 128 κ.ε., αλλά κυρίως G. Salvemini, *Le origini del fascismo in Italia*, 1966, σ. 140 κ.ε.). Ο Σαλβεμίνι πολύ σωστά σημειώνει από τη μια μεριά ότι το Λαϊκό Κόμμα, εξαιτίας της λαϊκής βάσης του στην ύπαιθρο (το 1920, από τα 1.189.000 μέλη των καθολικών συνδικάτων τα 945.000 ανήκαν στις λαϊκές τάξεις της υπαίθρου), και μέσα στο πλαίσιο της ιταλικής κρίσης, υποστηρίζει λαϊκά αιτήματα, πράγμα που το διακρίνει από τις προπολεμικές καθολικές οργανώσεις. Από την άλλη μεριά, όμως, σημειώνει: «αλλά το κόμμα έσερνε το βάρος όλων των συντηρητικών, οι οποίοι στην προπολεμική περίοδο, είχαν τον έλεγχο της ιταλικής πολιτικής ζωής [...] είχαν την υποστήριξη του Βατικανού. Ήταν αριστοκράτες, μεγάλοι γαιοκτήμονες και άλλες επίσημες προσωπικότητες...» (σ. 146). Οι αγροτιστές καθορίζουν τελικά τη γενική πολιτική του κόμματος: συναντάμε εδώ ένα τυπικό φαινόμενο «φεουδαρχικού σοσιαλισμού» που επεσήμανε ο Μαρξ και ο Ένγκελς στο *Μανιφέστο*, ιδεολογίας δηλαδή που χρησιμοποιείται από τους αγροτιστές για να κερδίσουν την υποστήριξη των λαϊκών μαζών εναντίον του κεφαλαίου. Η «αντίθεση» του Λαϊκού Κόμματος στον φασισμό οφείλεται ουσιαστικά στην αντίφαση αγροτιστών-μεγάλου κεφαλαίου.

Οι αντιφάσεις οξύνονται μετά το 1921, χρονιά που αρχίζει, με το σημείο μη-επιστροφής, η περίοδος ηγεμονιακής ανικανότητας, την εποχή της τελευταίας κυβέρνησης Τζολίτι.²² Ο Τζολίτι δεν εγκαταλείπει τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια που πλήττουν τους αγροτιστές του Νότου σε όφελος του μεγάλου κεφαλαίου. Προσεγγίζει διαρκώς περισσότερο το μεγάλο κεφάλαιο προσπαθώντας ταυτόχρονα να διατηρήσει τους δεσμούς εκπροσώπησης με το μεσαίο κεφάλαιο (σχέδιο κατοχύρωσης ονομαστικών τίτλων που πλήττει άμεσα τα συμφέροντα του Βατικανού και της Τράπεζας της Ρώμης, θεσμός μιας ανακριτικής επιτροπής για τα κέρδη του πολέμου κ.λπ.). Η κατάσταση παρατείνεται με το καθεστώς Μπονόμε και Φάκτα.

Όμως, η αντίσταση σε τούτη την επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου για την ηγεμονία στην Ιταλία είναι ισχυρότερη παρά στη Γερμανία, γεγονός που καθορίζει τις ιδιομορφίες διαδικασίας εκφασισμού στη χώρα αυτή.

α) Μέχρι το τέλος της διαδικασίας εκφασισμού, ακόμη και μετά την εγκατάσταση του φασισμού στην εξουσία, το πολιτικό προσκήνιο, και ιδιαίτερα η Βουλή, στην οποία δεσπόζουν οι εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου διαθέτοντας τον αναπλασμένο σύμφωνα με τις ανάγκες τους κρατικό μηχανισμό, εξακολουθεί να έχει μεγαλύτερη σπουδαιότητα παρά στη Γερμανία. Η διάκριση ανάμεσα στους διαφόρους μηχανισμούς του κράτους όπου εκδηλώνονται διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις είναι λιγότερο έντονη από όσο στη Γερμανία, με εξαίρεση το κράτος εν κράτει του Νότου.²³ Όχι, πως δεν υπάρχει, κι εδώ επίσης, αποσύνδεση μεταξύ πραγματικής και τυπικής εξουσίας, αλλά η κοινοβουλευτική πολιτική σκηνή διατηρεί τη δική της ύπαρξη. Η επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου και οι αντιστάσεις σ' αυτήν εξακολουθούν να έχουν τη Βουλή ως σημείο σπουδαίων επιπτώσεων. Γι' αυτό ο ιταλικός φασισμός, περισσότερο από το ναζισμό, είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί μια ιδιαίτερη πορεία συμβιβασμών.

β) Η ρήξη του δεσμού εκπροσώπησης του μεσαίου κεφαλαίου με τους εκπροσώπους του ακολουθεί ένα ρυθμό πολύ βραδύτερο, κυρίως λόγω των ισχυρών θέσεων που κατέχει το μεσαίο κεφάλαιο μέσα στο κράτος. Ολοκληρώνεται μόνο μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, πράγμα που αποτελεί έναν από τους λόγους, μεταξύ των άλλων, της παράτασης της πρώτης περιόδου του φασισμού στην εξουσία και της επιφυλακτικής πολιτικής του απέναντι σ' αυτούς τους εκπροσώπους.

22. A. Gramsci, *L' Ordine Nuovo*, σ. 333 κ.ε.

23. Βλ. μ' αυτό το νόημα, A. Rosenberg, *ό.π.*, σ. 95.

Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της διαδικασίας εκφασισμού διαπιστώνουμε κι εδώ το διαχωρισμό μεταξύ πραγματικής και τυπικής εξουσίας, και τη ρήξη του δεσμού κομματικής εκπροσώπησης, τουλάχιστον όσον αφορά το μεγάλο κεφάλαιο και τους αγροτιστές.²⁴ αυξημένος ρόλος, από το 1920, των οικονομικο-σωματειακών οργανισμών (Συνομοσπονδία Βιομηχανίας, Συνομοσπονδία Γεωργίας) που υπερσκελίζουν το ρόλο των πολιτικών κομμάτων· συγκρότηση παραστρατιωτικών οργανώσεων με μορφή οργανωτικών ταξικών πυρήνων: δημιουργία των ενόπλων σωμάτων από τον Ντ' Ανούντσιο (*D' Annunzio*). Τα παραστρατιωτικά σώματα (*squadre*) σχηματίζονται άλλωστε ανεξάρτητα από τους *fasci*, μολονότι η πλειονότητα των φασιστών συμμετέχει σ' αυτά.²⁵

Το μεγάλο κεφάλαιο προσανατολίζεται προς το πραξικόπημα και τη στρατιωτική δικτατορία με το δούκα της Αόστης· αυξάνει ο πολιτικός ρόλος του στρατού, με τους στρατηγούς Ντιάζ (*Diaz*) και Μπαντόλιο (*Badoglio*).

Έχοντας φτάσει στο σημείο μη-επιστροφής η διαδικασία γίνεται πιο εντατική. Γίνεται πιο βαθιά η ρήξη του μεγάλου κεφαλαίου και των αγροτιστών με τους δικούς τους πολιτικούς εκπροσώπους, αλλά και μ' εκείνους του μεσαίου κεφαλαίου, τους οποίους εξακολουθούν ωστόσο να διαβρώνουν. Το 1921, συγκροτείται μια συνομοσπονδία όλων των αντιμπολσεβίκικων ενώσεων και πολιτικών οργανώσεων της Ιταλίας, που μπαίνει σε ανοιχτή διαμάχη με τους εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου. Συγκροτείται η επιτροπή συνεννόησης εθνικιστών-φασιστών για τη δημιουργία του εθνικοφασιστικού μπλοκ· συγκροτούνται σε μεγάλη έκταση παραστρατιωτικές ομάδες στην ύπαιθρο, που έρχονται σε ανοιχτή αντίθεση με το Λαϊκό Κόμμα· αποσυντίθεται σε βάθος το ίδιο το φιλελεύθερο κόμμα, όπου κυριαρχεί τώρα η δεξιά πτέρυγα του Σαλάντρα, και η πτέρυγα αυτή οργανώνεται σε καθαυτό παραστρατιωτικό σώμα (φιλελεύθεροι «*squadriste*»).

Τι συμβαίνει τώρα από την πλευρά των πολιτικών εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου; Ενώ στη Γερμανία είχαν υιοθετήσει την προοπτική της στρατιωτικής δικτατορίας, δυσπιστούσαν έντονα στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα και δεν αποφάσισαν να το χρησιμοποιήσουν παρά σε έσχατη ανάγκη, οι εκπρόσωποι του ιταλικού μεσαίου κεφαλαίου —οι «φιλελεύθεροι της αριστεράς»— πλησίαζαν πολύ περισσότερο το φασιστικό κόμμα.²⁷ Με επικεφαλής τον Τζολίτι, αλλά και τον

24. A. Gramsci, *L' Ordine Nuovo*, σ. 169 κ.ε.

25. M. Gallo, *L'Italie de Mussolini*, 1966, σ. 98.

26. Salvatorelli και Mira, *ό.π.*, σ. 193 κ.ε.

27. A. Tasca, *ό.π.*, σ. 255 κ.ε.

Νίτι επίσης, εμφανίζονταν το 1921 στους «εθνικούς καταλόγους», που συγκέντρωναν την πλειονότητα των ιταλικών κομμάτων, από τους φιλελεύθερους ως τους φασίστες. Οι κατάλογοι αυτοί επέτρεψαν την εκλογή 35 φασιστών βουλευτών. Το σχέδιο Τζολίτι ήταν μια Συντακτική Εθνοσυνέλευση που θα επέβαλε τη «σκληρήνση» του κράτους, αλλά μέσω της ενίσχυσης του ρόλου της Βουλής, μέσα στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί σ' έναν «κοινοβουλευτικοποιημένο» φασισμό.²⁸

Η εξουδετέρωση, λοιπόν, της αντίθεσης του μεσαίου κεφαλαίου στην έλευση του φασισμού συντελείται εδώ βασικά από τους δικούς του πολιτικούς εκπροσώπους, των οποίων ο δεσμός εκπροσώπησης με το μεσαίο κεφάλαιο, αν και κλονισμένος, διατηρείται σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού: πράγμα που ο ιταλικός φασισμός δεν μπόρεσε να πετύχει παρά χάρη σ' ένα «παιχνίδι» πολιτικών συμβιβασμών με τους εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου.²⁹

Η κρίση κομματικής εκπροσώπησης συμβαδίζει και στην Ιταλία με μια βαθιά κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας.³⁰ Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες ιδιομορφίες που τη διακρίνουν από τη γερμανική.

Εδώ η διαδικασία μετάβασης προς τον καπιταλισμό γίνεται κάτω από την πολιτική ηγεσία της αστικής τάξης του Βορρά. Διαπιστώνουμε τον σχηματισμό μιας *ιδιάζουσας αστικής ιδεολογίας* και η οποία δεσπόζει στο ιδεολογικό σύστημα που επικρατεί στην Ιταλία. Τέτοια ήταν η εθνικιστική και φιλελεύθερη ιδεολογία στο κίνημα Ματοίνι. Είναι αλήθεια ότι η φιλελεύθερη πλευρά της ιδεολογίας αυτής αμφισβη-

28. Αυτό ουσιαστικά, γιατί η πολιτική της «ταξικής συνεργασίας» των εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου που εγκαινιάστηκε από τον Τολιάτι, στηριζόταν σε μια μορφή κράτους με εκλογική βάση πολύ *περιορισμένη* λόγω του ότι θεμελιώθηκε πάνω στην προσέγγιση βιομηχανικής αστικής τάξης και εργατικής και σε *δάρος της αγροτιάς του Νότου* (A. Gramsci, «Alcune note sulla questione meridionale» στο *Opere scelte*, ό.π.), καθώς επίσης και λόγω της αδυναμίας της ιταλικής αστικής τάξης. Μετά το τέλος του πολέμου, με τις εκλογικές μεταρρυθμίσεις που απέσπασαν οι λαϊκές μάζες, με τη «μαξιμαλιστική» στροφή της σοσιαλδημοκρατίας που αρνείται την επίσημη «συνεργασία των τάξεων» και με τη λαϊκή εξέγερση των αγροτικών μαζών, σοσιαλιστικών ως επί το πλείστον, οι «φιλελεύθεροι» εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου – Τζολίτι, Μπονόμι, Φάκτα – δεν βλέπουν πλέον άλλη λύση από την «κοινοβουλευτική» συντριβή της σοσιαλδημοκρατίας μέσω του φασιστικού κόμματος (P. Alatri, *Le origini del fascismo*, 1963, σ. 33 κ.ε.).

29. L. Basso, «Le origini del fascismo», στο *Fascismo e antifascismo*, ό.π., σ. 19 κ.ε.

30. Για τα ζητήματα που ακολουθούν σημαντικές πληροφορίες στους P. Alatri, ό.π., σελ. 5 και E. Santarelli, ό.π., σ. 85 κ.ε.

τείται –φαινόμενο Κρίσιπ– από τον εμφανή και συνεχή παρεμβατισμό του κράτους κατά τη διαδικασία ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ιταλία, είναι όμως επίσης αλήθεια ότι παρατηρούμε εδώ τη διατήρηση μιας εθνικιστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας που χαρακτηρίζει τις αστικές επαναστάσεις.

Η εθνικιστική-φιλελεύθερη ιδεολογία περνά οξύτατη κρίση μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο. Καταρχήν, δεν ανταποκρίνεται πλέον στα συμφέροντα του μεγάλου ιταλικού κεφαλαίου, που περνά στην ιδεολογική επίθεση. Αλλά ενώ στη Γερμανία η έφοδος γίνεται με τον συγκερασμό της ιμπεριαλιστικής και της «μεταμορφωμένης» φεουδαρχικής ιδεολογίας, εδώ, εξαιτίας της αντίφασης μεγάλου κεφαλαίου/εργείου ιδιοκτησίας και της επικράτησης τούτης της ιδιότυπης αστικής ιδεολογίας, η επίθεση πραγματοποιείται με μια απόπειρα «συνεχούς» μεταλλαγής κατά κάποιον τρόπο της εθνικιστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας σε ιμπεριαλιστική-φασιστική.³¹

Μ' άλλα λόγια, το μεγάλο κεφάλαιο τοποθετείται στη γραμμή της εθνικιστικής και φιλελεύθερης παράδοσης, μολονότι αμφισβητείται ταυτόχρονα τη φιλελεύθερη πλευρά της. Ιδιοποιείται και μετασχηματίζει την εθνικιστική της πλευρά. Εκμεταλλεύεται ιδιαίτερα το κοινό αίσθημα, ότι οι μεγάλες δυνάμεις σφετερίστηκαν τους καρπούς της ιταλικής συμμετοχής στον πόλεμο. Η «εθνικιστική-ιμπεριαλιστική» ιδεολογία που διέπει την επεκτατική πολιτική, την πολιτική προσαρτήσεων, την πολιτική «παρεμβατισμού της δεξιάς» κατά τον πόλεμο, το κίνημα του Ντ' Ανούνσιο –κατάληψη του Φιούμε– κ.λπ. παρουσιάζεται σαν προέκταση του γαριβαλδινού κινήματος εθνικής ενοποίησης του *Risorgimento*.³² Το ίδιο συμβαίνει με τα πολυάριθμα εθνικιστικά ιδεολογικά κινήματα, τα οποία, κατά το γερμανικό παράδειγμα, ανθούν στην Ιταλία και ιδιαίτερα το ANI (Εθνικιστικός Ιταλικός Σύνδεσμος), που διαδραμάτισε σπουδαιότατο ρόλο μετά τον πόλεμο.

Το μεσαίο κεφάλαιο αντιδρά έντονα σε τούτη την ιδεολογική επί-

31. A. Gramsci, *L' Ordine Nuovo*, σ. 351 κ.ε. Έτσι μπορούμε να διαπιστώσουμε εδώ τη σχέση μεταξύ παραδοσιακής εθνικιστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας του αστισμού και φασιστικής ιδεολογίας, με τρόπο πιο φανερό παρά στη Γερμανία όπου η διαδικασία χαρακτηρίζεται από τη σύνενοχη σύμπραξη πολύ διαφορετικών ιδεολογικών υποσυστημάτων. Με λίγα λόγια μπορούμε ν' ανακαλύψουμε τα φασιστικά σπέρματα που εμπεριέχει η φιλελεύθερη ιδεολογία. Φαινόμενο τεράστιας σημασίας, μια και οι αστοί θεωρητικοί του φασισμού οχυρωμένοι πίσω από την πολυπλοκότητα της γερμανικής περίπτωσης υποστηρίζουν μια δήθεν αμείωτη αντίθεση μεταξύ φιλελεύθερης και φασιστικής ιδεολογίας.

32. A. Tasca, ό.π., σ. 57 κ.ε., σ. 71 κ.ε.

θεση του μεγάλου κεφαλαίου. Η ιδεολογική αντίδρασή του εκφράζεται με την αντίθεση στη συμμετοχή στον πόλεμο –αντιεπεκτατισμός– και την απόκρουση της φιλελεύθερης ιδεολογίας του Τζολίτι περί «σύμπραξης κεφαλαίου-εργασίας», ενώ ο ιμπεριαλιστικός εθνικισμός εναντιώνεται διαρκώς και περισσότερο σ' αυτό που ονομάζει «σοσιαλιστική μοναρχία» του Τζολίτι. Ωστόσο, τούτη η ιδεολογική έφοδος του μεγάλου κεφαλαίου γίνεται ύπουλα γιατί κρύβεται πίσω από την άμεση ιδιοποίηση ορισμένων πλευρών της εθνικιστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας, της ιδεολογίας δηλαδή του ιταλικού μεσαίου κεφαλαίου.

Ο ιταλικός φασισμός εντάσσεται ακριβώς μέσα σ' αυτήν την ιδεολογική επίθεση και δεν παρουσιάζει την ιδεολογική γνησιότητα του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού. Η ιδεολογική επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου και του ιταλικού φασισμού με το προσωπείο της εθνικιστικής παράδοσης του μεσαίου κεφαλαίου (οι μελανοχίτωνες του Μουσολίνι, έφτασε στο σημείο να γράψει ο Α. Ρόζενμπεργκ, είναι οι συνεχιστές των ερυθροχιτώνων του Γαριβάλδη) είναι ένας από τους λόγους της εξουδετέρωσης των αντιθέσεων του μεσαίου κεφαλαίου μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, καθώς και της εντελώς ιδιαίτερης υποστήριξης που προσέφεραν στον φασισμό οι φιλελεύθεροι εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου. Η αντίδραση της φεουδαρχικής ιδεολογίας σε τούτη την ιδεολογική έφοδο του μεγάλου κεφαλαίου, που παίρνει τη μορφή ανακίνησης του Risorgimento, δεν θα έχει μεγαλύτερη ακρόαση. Αν η επεκτατική πλευρά της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας δόλεψε τους αγροτιστές του Νότου, αυτό δεν οφειλόταν στη συνέργειά της με τη «μεταμορφωμένη» φεουδαρχική ιδεολογία μιας τάξης που είχε ήδη στραφεί προς τον καπιταλισμό, όπως στη Γερμανία. Ο επεκτατισμός και ο επεμβατισμός δεν ανταποκρίνονται *ακόμη* στα οικονομικά συμφέροντα της ιταλικής αγροτικής φεουδαρχίας, αλλά κάλυπταν μόνον τα συγκυριακά πολιτικά συμφέροντά της. Στην περίπτωση το πολέμου της Λιβύης, για παράδειγμα, ο σκοπός ήταν να θαμπωθούν οι φτωχοί αγρότες με την κατάκτηση των ξένων γαιών, ώστε να παρακαμφθεί το πρόβλημα διανομής των δικών τους γαιών. Τέλος, η αγροτική φεουδαρχία του Νότου έβλεπε με ανησυχία την άποψη της («παραδοσιακής») ιταλικής ενότητας που συνόδευε τον επεκτατισμό της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας. Η άποψη τούτη έδειχνε την επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου που σκόπευε την ηγεμονία του, και τον κίνδυνο να καταργηθούν τα πολιτικά προνόμια των αγροτιστών.

Έτσι, αντίθετα με τη γερμανική περίπτωση, *εδώ καταγράφουμε μια άμεση αντίθεση μεταξύ «κλασικής» φεουδαρχικής και ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας*. Η αντίθεση αυτή εκδηλώνεται με τη χαρακτηριστική αναδίωξη του «φεουδαρχικού σοσιαλισμού», έντονα φορτισμένου από τον

καθολικισμό. Είναι έκδηλος στην ιδεολογία του Λαϊκού Κόμματος και δρίσκεται σε άμεση αντίθεση με την ιμπεριαλιστική ιδεολογία του επεκτατισμού, του επεμβατισμού και της ιταλικής ενοποίησης, την ιδεολογία δηλαδή του μεγάλου κεφαλαίου.

Στην Ιταλία επίσης ξαναβρίσκουμε κινήματα κριτικής εναντίον της κυρίαρχης ιδεολογίας, προερχόμενα από κύκλους που συνδέονται με το άρχον συγκρότημα και τα οποία εκφράζουν, με τον «αντικαπιταλιστικό» τόνο τους την επιρροή της μικροαστικής και της εργατικής ιδεολογίας, στο πλαίσιο της γενικευμένης ιδεολογικής κρίσης. Τέτοια υπήρξε, μεταξύ άλλων, η περίπτωση της ομάδας του περιοδικού *La Voce* (Η φωνή), που συμφιλώνει γύρω της εθνικιστές όπως ο Παπίνι (Papini) και σοσιαλιστές όπως ο Σαλδεμίνι. Τέτοια είναι, επίσης, η περίπτωση του ιδεολογικού κινήματος που δημιουργήθηκε με κέντρο τα έργα του Α. Οριάνι (Oriani) και που συμβιδιάζει τον εθνικισμό με έναν έντονο λαϊκισμό. Ακόμη, υπάρχει η περίπτωση της ομάδας και, στη συνέχεια του πολιτικού κόμματος των φουτουριστών, που είναι βασικά αντικληρικοί, και προπαγανδίζουν την κοινωνικοποίηση της γης, το συντεχνιακό κράτος κ.λπ. Ωστόσο, αυτές οι επιθέσεις «αντικαπιταλιστικής» χροιάς εναντίον της κυρίαρχης ιδεολογίας γίνονται με το «παραδοσιακό» προσωπείο της κλασικής εθνικιστικής ιδεολογίας. Επαναλαμβάνουν δηλαδή το θέμα «Risorgimento=χαμένη επανάσταση» και ευαγγελίζονται ένα νέο Risorgimento που θα ολοκληρώσει το έργο του πρώτου,³³ κατά το παράδειγμα του Οριάνι, ο οποίος αρέσκεται να αντιπαραθέτει στην επιπόλαια «αστική» Ιταλία, γέννημα εκείνου του ανολοκλήρωτου Risorgimento, μια Ιταλία που θα ανανεώνεται μέσα σε μια τεράστια λαϊκή αναγέννηση.³⁴ Χάρη σε παρόμοιες απόψεις, και μ' αυτό το προσωπείο, θα δημιουργηθεί την ώρα που η όλη εξέλιξη θα φτάσει στο σημείο μη-επιστροφής, η ξεύξη αυτών των ιδεολογικών κινήματων –κίνημα του Ντ' Ανούντσιο, φουτουριστές κ.λπ.– με τον φασισμό.

Από την άλλη μεριά στην Ιταλία όταν αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού γίνεται ολοένα και πιο αποφασιστικό το πολιτικό βάρος των ιδεολογικών μηχανισμών που λειτουργούν ως πεδία έκρηξης των ιδεολογικών αντιφάσεων και ταυτόχρονα ως πεδία εφόδου της ιδεολογίας του μεγάλου κεφαλαίου. Στο Πανεπιστήμιο, η επίθεση εκδηλώνεται με μια ιδιαίτερη επιμονή στην εθνικιστική-γαριβαλδινή πλευρά της

33. Συγκεκριμένα τέτοια είναι η άποψη του φημισμένου αλλά θλιβερού «φιλελεύθερου φαρίστα» G. Gentile, *Origini e dottrina del fascismo* (Καταγωγή και θεωρία του φασισμού).

34. R. Paris, *Histoire du fascisme...*, ό.π., σ. 40.

ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας, κυρίως χάρη στο κίνημα του Ντ' Ανούντιο. Η Εκκλησία είναι επίσης χώρος όπου εκδηλώνεται η ιδεολογική επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου και ταυτόχρονα η σύστοιχη φεουδαρχική αντίδραση.

Τέλος, παρατηρούμε κι εδώ την προοδευτική ρήξη μεταξύ των πολιτικών εκπροσώπων του άρχοντος συγκροτήματος και των κερδέρων αξιωματούχων της ιδεολογίας του. Ωστόσο, αυτό γίνεται με ιδιαίτερο τρόπο: όχι τόσο με άμεσες επιθέσεις εναντίον του κοινοβουλευτικού φιλελευθερισμού (όπως γίνεται στη Γερμανία), όσο με διεκδικήσεις για μια «αλλαγή ηγεσίας», δεδομένου ότι τα πάντα διαδραματίζονται σκεπασμένα κάτω από το προσωπείο του «παραδοσιακού» εθνικισμού.

Στην Ιταλία επίσης, η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια επιθετική στρατηγική εκ μέρους του συνασπισμού εξουσίας και ιδιαίτερα του μεγάλου κεφαλαίου. Το σχέδιο εκπονείται ήδη από τις 7 Μαρτίου 1920, από την πρώτη εθνική συνδιάσκεψη των Ιταλών βιομηχάνων και επικυρώνει την υπεροχή της *Confidustria* (Σύνδεσμος Ιταλών Βιομηχάνων) στο σύνολο τη οικονομίας. Ο Τζολίτι επιφορτίζεται με την εκτέλεση του σχεδίου. Στην πραγματικότητα το σχέδιο δεν θα μπορέσει να εφαρμοστεί παρά μετά την αλλαγή του πραγματικού συσχετισμού των δυνάμεων, που συνοδεύει το τέλος της σταθεροποίησης, δηλαδή μετά το κίνημα κατάληψης των εργοστασίων το καλοκαίρι του 1920. Η αποτυχία αυτού του κινήματος ανοίγει το δρόμο στη φάση επίθεσης του μεγάλου κεφαλαίου. Το κίνημα των λοκάουτ γενικεύεται, οι απεργίες ολοφάνερα παρακμάζουν.³⁵ Στο σημείο μη-επιστροφής, μετά τη συγκρότηση του φασιστικού κινήματος σε κόμμα και τη συμφωνία ειρήνευσης σοσιαλιστών και φασιστών, επί κυβέρνησης Μπονόμι (φθινόπωρο 1921), η επίθεση εντείνεται: κατάργηση των ονομαστικών τίτλων σε όφελος της Τράπεζας της Ρώμης με τον Μπονόμι, αύξηση των επιχορηγήσεων των βιομηχανιών και των χρηματιστικών ομίλων με τον Φάκτα. Ο πληθωρισμός ανατρέπει τις κατακτήσεις του κινήματος κατάληψης εργοστασίων, την αύξηση δηλαδή των μισθών και συνδικαλιστικά δικαιώματα «ελέγχου» στις επιχειρήσεις. Ο πραγματικός μέσος μισθός με βάση το δείκτη 100 για το 1913 πέφτει από 127 το 1921 σε 123 το 1922.

Όλα αυτά δεν αρχούν στο μεγάλο κεφάλαιο: οι εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου είναι προσανατολισμένοι ακόμα στην πολιτική της «συνεργασίας των τάξεων». Το μεγάλο κεφάλαιο διακόπτει τις σχέσεις του με τους εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου ήδη με την τελευταία κυβέρνηση Τζολίτι, που κρίθηκε υπερβολικά επιεικής προς τις

35. A. Tasca, σ. 103 κ.ε.

διεκδικήσεις των απεργών του 1920. Η πορεία επιταχύνεται με τους Μπονόμι και Φάκτα, που θεωρήθηκαν πάλι υπερβολικά συμβιβαστικοί προς τις λαϊκές μάζες. Η επίθεση γίνεται φανερή στο πολιτικό επίπεδο. Δείξαμε κιόλας τις βασικές γραμμές της: θα επανέλθουμε εξετάζοντας τη διαδικασία εκφασισμού του κρατικού μηχανισμού.

δ) Το φασιστικό κόμμα, ο φασισμός, οι κυρίαρχες τάξεις και τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα. Η ηγεμονία και η κυβερνώσα τάξη

Το τελευταίο ζήτημα αφορά τη σχέση φασισμού και φασιστικού κόμματος με το άρχον συγκρότημα, και ειδικότερα το μεγάλο κεφάλαιο. Κι εδώ επίσης, το φασιστικό κίνημα, ενώ χρονολογείται από την περίοδο του πολέμου ως κίνημα υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, φαίνεται να έχει καταρρεύσει.³⁶ Αναδιοργανώνεται το 1919 με τη μορφή των *fasci de combattimento*, δηλαδή ουσιαστικά με τη μορφή ενόπλων ομάδων και «ελεύθερων αποσπασμάτων», αλλά φτυοζωεί ως το καλοκαίρι του 1920. Με την έναρξη της επιθετικής φάσης του ασιτισμού, το φασιστικό κίνημα αποκτά χαρακτήρα μαζικού πολιτικού κινήματος. Αν και στις αρχές του 1920, υπήρχαν στην Ιταλία τριάντα ένα *fasci* που συγκέντρωναν μόνο 870 οπαδούς, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου το φασιστικό κίνημα θα αριθμεί 20.000 οπαδούς κι ένα χρόνο αργότερα περισσότερους από 200.000.³⁷

Η υποστήριξη του φασιστικού κινήματος από το μεγάλο κεφάλαιο χρονολογείται από τις απαρχές της διαδικασίας εκφασισμού (1920) και εκδηλώνεται με διάφορες επιχορηγήσεις. Αντίθετα με τη γερμανική περίπτωση, η υποστήριξη αυτή είναι ακόμη αρκετά επιφυλακτική γιατί ο ιταλικός φασισμός πρέπει πρώτα να ρυθμίσει το ζήτημα των σχέσεών του με τους αγροτιστές,³⁸ ζήτημα του οποίου η σπουδαιότητα έχει υπογραμμιστεί και οφείλεται στην ιδιαίτερα οξεία μορφή της αντίφασης μεγάλου κεφαλαίου-αγροτιστών στην Ιταλία.

Πραγματικά, ενώ ο Μουσολίνι θεωρεί ως κέντρο της δραστηριότητας του ιταλικού φασισμού την πόλη, από το 1920 αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο της επίθεσης της μεγάλης γαιοκτησίας, ο αγροτικός φασισμός, υπό την καθοδήγηση του Ντ. Γκράντι (Grandi) και του Ίταλο Μπάλμπο (Balbo). Ο αγροτικός φασισμός συγκροτημένος βασι-

36. G. Salvemini, *Scritti sul fascismo*, 1961, σ. 385 κ.ε.

37. E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche: die Action Française, der italienische Faschismus, der National-sozialismus*, 1965, σ. 253 κ.ε.

38. A. Tasca, *όπ.*, σελ. 175 κ.ε.: L. Salvatorelli και G. Mira, *όπ.*, σ. 200 κ.ε.

κά σε αδέσποτες συμμορίες επιτίθεται εναντίον των αγροτικών συνδέσμων, αγρεγατών και φτωχών αγροτών που είχαν δημιουργηθεί με την προτροπή των κομμουνιστών ή σοσιαλιστών –κόκκινοι σύνδεσμοι– ή ακόμα και των καθολικών – λευκοί σύνδεσμοι. Όμως, τον Ιούνιο του 1921, ο Μουσολίνι αποφασίζει να κάνει έναν τακτικό συμβιβασμό με τους πολιτικούς εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου και ταυτόχρονα να προσεγγίσει περισσότερο το μεγάλο κεφάλαιο. Παρουσιάζεται, για τις εκλογές, στους «εθνικούς καταλόγους» και, τον Αύγουστο του 1921, με την πρωτοβουλία του Μπονόμι, τάσσεται υπέρ του συμφώνου ειρήνευσης με τους σοσιαλιστές, στους οποίους υπολογίζουν ακόμη οι εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου για να πετύχουν τη δική τους πολιτική «συνεργασίας των τάξεων». *Μ' αυτήν την πολιτική ο Μουσολίνι επιχειρεί να καταπνίξει τον αγροτικό φασισμό.* Η συμφωνία ειρήνευσης και η ένταξη του φασιστικού κινήματος στον κοινοβουλευτισμό γίνονται αισθητές με το περιεχόμενο που πραγματικά έχουν: ελιγμός δηλαδή, κοντά στ' άλλα, που κατευθύνεται εναντίον του αγροτικού φασισμού, ελιγμός στηριζόμενος στη μόνιμη λευκή τρομοκρατία της υπαίθρου.

Η πολιτική αυτή προξενεί μια σοβαρή κρίση στους κόλπους του φασιστικού κινήματος που οδηγεί σε μια πραγματική αναμέτρηση για την εξουσία, μεταξύ Μουσολίνι και των «προυχόντων της επαρχίας» (των *ras*), δηλαδή των ηγετών του αγροτικού φασισμού, και συγκεκριμένα των *fasci* Εμίλιας και Ρομάνιας υπό την αιγίδα του Ντ. Γκράντι. Στο Συνέδριο της Ρώμης το Νοέμβριο του 1921, ο Μουσολίνι που προτείνει το μετασχηματισμό του φασιστικού κινήματος σε κόμμα, καταφέρνει να νικήσει τον αγροτικό φασισμό. Παράλληλα, αρχίζει η πρώτη ρήξη με τη συνδικαλιστική «αριστερίζουσα» πτέρυγα του κινήματος, η οποία εκπροσωπείται από τον Φαρινάτσι (*Farinacci*), καθώς και η πρώτη στροφή του φασιστικού κόμματος, με την οποία εγκαταλείπει τα συνδικαλιστικά «αριστερίζοντα» θέματα. Το νέο φασιστικό κόμμα αναπτύσσει στο εξής πραγματικές πολιτικές και οργανωτικές σχέσεις με το μεγάλο κεφάλαιο. Από τη στιγμή αυτή οι οικονομικές παροχές αφθονούν.

Από την άλλη μεριά, το φασιστικό κόμμα επιφορτίζεται με την εξουδετέρωση της αντίθεσης του μεσαίου κεφαλαίου και των εκπροσώπων του. Αυτό θα γίνει με τη «φιλελεύθερη» στροφή του φασιστικού κόμματος, που εγκαινιάστηκε ήδη στις εκλογές του Ιουνίου 1921, όπου ο Μουσολίνι δηλώνει:

«... Πρέπει να περιορίσουμε το κράτος στην καθαρά νομική και πολιτική του έκφραση. Να μας δίνει το κράτος μια αστυνομία που θα προστατεύει τους τίμιους ανθρώπους από τους αλήτες, μια καλά οργανωμένη δικαιοσύνη, ένα στρατό σε ετοιμότητα για

όλες τις περιστάσεις, μια εξωτερική πολιτική προσαρμοσμένη στις εθνικές ανάγκες. Όλα τα υπόλοιπα, και δεν αποκλείω ούτε τη μέση εκπαίδευση, πρέπει να επιστραφούν στην ιδιωτική δραστηριότητα του ατόμου. Αν θέλετε να σώσετε το κράτος, πρέπει να καταργήσετε το κολεκτιβιστικό κράτος, όπως αυτό μας έχει κληροδοτηθεί από τη δύναμη των πραγμάτων και τον πόλεμο, και να επιστρέψετε στο “μαντζεστεριανό κράτος”».

Δηλώσεις που ήθελαν ν' αποκρύψουν τον παρεμβατικό ρόλο στον οποίο έπρεπε να ανταποκριθεί το φασιστικό κράτος σε όφελος του μεγάλου κεφαλαίου, και που προορίζονται ακριβώς να εξουδετερώσουν τις αντιθέσεις του μεσαίου κεφαλαίου.

Τώρα πια, ο δρόμος είναι ανοιχτός: το Φεβρουάριο του 1922, με την εκλογή του νέου πάπα, του Πίου ΙΙου, παλιού καρδινάλιου του Μιλάνου και γνωστού φιλοφασίστα, ο φασισμός κερδίζει την υποστήριξη του Βατικανού. Το Βατικανό αποκηρύσσει την πολιτική αντίθεσης στον φασισμό που ακολουθούσε υπό την ηγεσία του Ντον Στούρτζο³⁹ το Λαϊκό Κόμμα. Τον Αύγουστο του 1922, ο Μουσολίνι εγκαταλείπει τα σχέδιά του για «προεδρική δημοκρατία» και αποδέχεται τη διατήρηση της μοναρχίας η οποία, αντίθετα με την περίπτωση της Γερμανίας, όπου συνδεόταν βασικά με τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία, στην Ιταλία συνδέεται με το κεφάλαιο, και κυρίως το «παραδοσιακό μεσαίο κεφάλαιο. Τέλος, το Σεπτέμβριο του 1922 το φασιστικό κόμμα καθυποτάσσει το εθνικιστικό κίνημα του Ντ' Ανούντσιο με τη συγκρότηση του εθνικιστικού-φασιστικού κόμματος.

Ωστόσο, την τελευταία αυτή περίοδο ο πολιτικός δεσμός του φασιστικού κόμματος με τις μάζες παραμένει ισχυρότατος.

Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί η δυσπιστία του μεγάλου κεφαλαίου προς τους πολιτικούς συμβιβασμούς του φασισμού με τους εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου. Κι εδώ λοιπόν, το μεγάλο κεφάλαιο παίζει παράλληλα, αλλά σε δεύτερο πλάνο, το χαρτί μιας στρατιωτικής δικτατορίας που θα στηριζόταν στο εθνικιστικό κίνημα του Ντ' Ανούντσιο.

Με την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, συντελείται η προοδευτική εδραίωση της πολιτικής ηγεμονίας του μεγάλου κεφαλαίου. Η ηγεμονία αυτή έχει τελικά το ίδιο νόημα μ' εκείνη που εδραιώθηκε στη Γερμανία παρόλο που συντελείται μ' ένα ρυθμό πιο αργό και ακολουθεί διαφορετικούς σχετικά δρόμους. Από την «Πορεία στη Ρώμη» (1922) ως την προκήρυξη των φασιστικότεων νόμων, ο φασισμός ακολουθεί ένα δρόμο συμβιβασμού με το μεσαίο κεφάλαιο που σκοπεύει

---

39. G. Salvemini, *Le origini del fascismo in Italia*, ό.π., σ. 351 κ.ε.

στο να ολοκληρωθεί η ρήξη του τελευταίου με τους πολιτικούς του εκπροσώπους. Μετά το 1925, παρατηρούμε τη διάλυση του συνόλου των πολιτικών οργανώσεων του άρχοντος συγκροτήματος. Το φασιστικό κόμμα δεσπόζει πλέον στην πολιτική κονίστρα δίχως να μοιράζεται με κανέναν αυτήν την κυριαρχία.

Παράλληλα, μέσα στις γραμμές του φασισμού παρατηρούμε μια εκκαθάριση της «αριστερίζουσας πτέρυγας» του, η οποία ήδη το 1923 αξιώνει τη «δεύτερη» –αντικαπιταλιστική– «επανάσταση».⁴⁰ Οπαδοί του Μουσολίνι και οπαδοί της «δεύτερης επανάστασης» συγκρούονται μερικές φορές με πολυδόλα. Αυτό οδηγεί, το 1923, στην πρώτη εκκαθάριση, που πλήττει περίπου 150.000 φασίστες. Οι περισσότεροι απ' αυτούς είχαν συμμετάσχει στην «Πορεία στη Ρώμη». Νέα εκκαθάριση μεταξύ 1925-1926, περίοδο όπου αρχίζει η δεύτερη φάση του φασισμού στην εξουσία, η φάση της σταθεροποίησης: οι προσχωρήσεις στο φασιστικό κόμμα αναστέλλονται μέχρι το 1931. Τέλος, κυριεύονται οι τελευταίες επάλξεις αντίστασης των αγροτιστών και του μεσαίου κεφαλαίου μέσα στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού: ο στρατός και η ανώτατη διοίκηση εκκαθαρίζονται οριστικά και το στέμμα χάνει τα τελευταία του προνόμια.

Κι εδώ εξάλλου, αν και η πορεία ακολουθεί διαφορετικό δρόμο, διαπιστώνουμε μια κατάσταση ίδια με εκείνη της Γερμανίας, σχετικά με την *μικροαστική τάξη*: κυβερνώσα τάξη στη διάρκεια της πρώτης περιόδου του φασισμού στην εξουσία, απλώς τάξη που κατέχει τον *κρατικό μηχανισμό* στη συνέχεια. Ξεκινά με την «Πορεία στη Ρώμη» με τη μαζική συγκρότηση εκείνης της «φασιστικής γραφειοκρατίας» για την οποία επιμένει ιδιαίτερα ο Γκράμσι. Αλλά ο ιταλικός φασισμός περιφρουρεί το πολιτικό προσωπικό του αστισμού: μόνον το 1925 η μικροαστική τάξη καταλαμβάνει οριστικά τα «υψηλά αξιώματα» του κρατικού μηχανισμού. Το 1928, θα επέλθει τελικά, η ρήξη του δεσμού εκπροσώπησης μεταξύ των «κορυφών» του φασιστικού κόμματος και της μικροαστικής τάξης, από την οποία στρατολογούνται μαζικά οι οπαδοί του. Η ρήξη σημαδεύει το πέρασμα της τάξης αυτής από την κατάσταση της κυβερνώσας στην κατάσταση της τάξης που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό και της τάξης-στήριγμα του κράτους. Ο νόμος της 9ης Δεκεμβρίου 1928 ολοκληρώνει την επικράτηση του «ολοκληρωτικού κράτους», σύμφωνα με τον όρο του ίδιου του Μουσολίνι. Το 1928 γίνεται μια νέα εκκαθάριση. Η Συνομοσπονδία των φασιστικών συνδικάτων διαλύεται, ο γενικός γραμματέας της Ροσσόνι (Rossoni) καθώς και τα «συνδικαλιστικά-κορπορατιστικά»

40. D. Guérin, *ό.π.*, σ. 144 κ.ε.

στοιχεία της που τοποθετήθηκαν απ' αυτόν στις διάφορες θέσεις της οργάνωσης, απολύονται. Ολοκληρώνεται η υποταγή του φασιστικού κόμματος στον φασιστικό κρατικό μηχανισμό. Η μικροαστική τάξη, επειδή δεν διαθέτει μian αυτόνομη, κατά κάποιον τρόπο, πολιτική οργάνωση που θα συντελούσε στη διατήρησή της ως κυβερνώσας τάξης, περιορίζεται στο εξής στη θέση της τάξης που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό. Παράλληλα, τα μέλη του μεγάλου κεφαλαίου βρίσκουν άμεση πρόσβαση στις ηγετικές θέσεις του κράτους, χάρη στην προσχώρησή τους στο φασιστικό κόμμα και ακολουθώντας μια πορεία ανάλογη μ' εκείνη της Γερμανίας.⁴¹

Η σχέση του φασισμού με την μικροαστική τάξη είναι, κι εδώ επίσης, ένας παράγοντας *σχετικής αυτονομίας* του φασιστικού κράτους απέναντι στο μεγάλο κεφάλαιο. Σ' αυτό πάλι πρέπει να προσθέσουμε το γεγονός ότι ο φασισμός, εδραιώνοντας την πολιτική ηγεμονία του μεγάλου κεφαλαίου επιβάλλει μια πολιτική που σκοπεύει να συγκρατήσει τις οικονομικές αντιφάσεις του άρχοντος συγκροτήματος. Ενώ επιταχύνει τη διαδικασία *κυριαρχησης του μονοπωλιακού κεφαλαίου πάνω στο μεσαίο κεφάλαιο και την έγγαιο ιδιοκτησία*, επιχειρεί ταυτόχρονα να τη ρυθμίσει και να την ελέγξει. Έτσι, οδηγείται σε σημαντικές αντινομίες μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου, φασιστικού κόμματος και κράτους. Ήδη το 1934, η *Confidustria* και ο πρόεδρός της Πιρέλλι (Pirelli) διαμαρτύρονται ενεργά εναντίον της αυξανόμενης, από το 1926, παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Αν και η παρέμβαση ασκείται σε όφελος του μεγάλου κεφαλαίου, επιβάλλει ωστόσο συνθήκες ελέγχου της πορείας κυριαρχησής του, συνθήκες που το μεγάλο κεφάλαιο αισθάνεται σαν «γραφειοκρατικά εμπόδια». Η πολιτική αυτάρκειας και η πολεμική οικονομία επιδεινώνουν τις αντινομίες. Ο Μπαντόλιο, οι αξιωματούχοι του στρατεύματος και η μοναρχία διαφωνούν διαρκώς και περισσότερο με την οικονομική πολιτική του φασισμού, πράγμα που καταλήγει στην κρίση του 1943.⁴²

41. G. Salvemini, *ό.π.*, σελ. 344· A. Aquarone, *L'Organizzazione dello stato totalitario*, 1965, κεφ. III· H. Lasswell και R. Sereno, «The Fascists: the Changing Italian Elite», *American Political Science Review*, 1973, σ. 914 κ.ε.

42. V. Foa, «Le strutture economiche e la politica economica del regime fascista», στο *Fascismo e antifascismo*, *ό.π.*, σ. 278. Γι' αυτό το θέμα, ο Φόα, σημειώνει: «Θα ήταν σοδαρό λάθος να θεωρήσουμε ότι η φασιστική κυβέρνηση υπήρξε μαριονέτα στα χέρια των μεγάλων βιομηχάνων, ότι ήταν ένα εξάρτημά τους που το χειρίζονταν με μηχανικό τρόπο. [...] Το κράτος διαθέτει τη δική του αυτονομία».

IV

ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Σε τούτο το κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε την ανάλυση της σχέσης φασισμού και εργατικής τάξης: δηλαδή θα εξεταστεί από τη μια μεριά η κατάσταση της εργατικής τάξης στη συγκυρία της διαδικασίας εκφασισμού και του φασισμού στην εξουσία και από την άλλη η πολιτική του φασισμού απέναντι στην εργατική τάξη.

1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

α) Η διαδικασία ήττας και άμυνας της εργατικής τάξης: οι φάσεις της και ο χαρακτήρας της

Η έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού προϋποθέτει αλληπάλληλες ήττες της εργατικής τάξης, ήττες που, ακριδώς, ανοίγουν το δρόμο του εκφασισμού.

Η Διεθνής τις περισσότερες φορές θεώρησε την εργατική τάξη ανίκητη, ακόμη και μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία. Η «υπεραριστερή» περίοδος αποκλείει οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία:

«Η 12η Ολομέλεια [...] έδειξε [...] ότι όλες οι θεωρίες, που, στηριζόμενες στην ιστορία του ιταλικού φασισμού, θεωρούν ότι για να επικρατήσει ο φασισμός πρέπει πρώτα να ηττηθεί η εργατική τάξη, είναι σχηματικές αφαιρέσεις».¹

Κι όμως, μετά την νίκη του ιταλικού φασισμού και την απομάκρυνση του Μπορντίγκα από την καθοδήγηση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, οι θέσεις της Λυόν του ΙΚΚ το 1926, είχαν ξεκάθαρα τονίσει:

---

1. S. Schwab, «Le caractère de la dictature fasciste», στο *Internationale communiste*, Ιανουάριος 1933.

«Η νίκη του φασισμού θα έπρεπε να θεωρηθεί όχι νίκη εναντίον της επανάστασης, αλλά συνέπεια της ήττας των επαναστατικών δυνάμεων».

Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε το νόημα της «ήττας». Η εργατική τάξη δεν ηττήθηκε σε μια μέρα. Δέχτηκε αλλεπάλληλα χτυπήματα μέσα σε μια πορεία που πέρασε από διάφορες φάσεις και καμπές. Οι αλλεπάλληλες ήττες και τα επακόλουθά τους χαρακτηρίζουν την κατάσταση της εργατικής τάξης στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού.

Με το τέλος του πολέμου αρχίζει για τη Γερμανία και την Ιταλία μια πραγματική επαναστατική περίοδος. Η επανάσταση εγγράφεται στην ημερήσια διάταξη, με την έννοια ότι η περίοδος χαρακτηρίζεται από μια συγκυρία καταστάσεων αντικειμενικά επαναστατικών. Όμως, η εργατική τάξη δεν πετυχαίνει να κατακτήσει την κρατική εξουσία (1918-1919 στη Γερμανία και την Ιταλία), και να πραγματοποιήσει τους στόχους της στις κρίσιμες στιγμές (1920 στην Ιταλία, 1923 στη Γερμανία).

Ας παρατηρήσουμε αμέσως ότι μια ήττα δεν σημαίνει αναγκαστικά ανοιχτή ήττα σε μια κατάσταση κηρυγμένου εμφυλίου πολέμου μπορεί επίσης να είναι αποτέλεσμα μιας μάχης που δεν δόθηκε την κατάλληλη στιγμή.

Εξάλλου, το πρόβλημα δεν είναι να διακριθώσουμε αν σ' όλες τις κρίσιμες καμπές της ιστορίας οι καταστάσεις ήταν αντικειμενικά επαναστατικές στην κυριολεξία, γιατί τότε, ίσως, θ' αμφιβάλαμε για το 1920 στην Ιταλία και το 1923 στη Γερμανία. Πάντως, είναι βέβαιο ότι στις δυο τελευταίες περιπτώσεις είχαμε να κάνουμε με μια *χαρακτηριστική αποτυχία της εργατικής τάξης να φτάσει τους πολιτικούς στόχους που επέβαλε μια κατάσταση ανοιχτής κρίσης και που ήταν πραγματοποιήσιμοι*. Γιατί, είναι αλήθεια ότι μια ήττα της εργατικής τάξης δεν μετριέται απλώς με την αποτυχία της να πάρει την κρατική εξουσία —«να κάνει την επανάσταση»— (δυνατότητα που πιθανόν δεν υπήρχε, ή δεν υπήρχε πλέον, στις δύο τελευταίες περιπτώσεις), αλλά επίσης με την αδυναμία της να επιβάλει, μέσα σε μια ανοιχτή κρίση, «εφικτούς» πολιτικούς στόχους και εντεταγμένους μέσα σε μια μακροπρόθεσμη στρατηγική, που δεν φτάνουν ενδεχομένως μέχρι την κατάληψη της κρατικής εξουσίας.

Οι αποτυχίες απολήγουν σ' αυτό που πιο πάνω ονομάσαμε περίοδο σχετικής σταθεροποίησης, περίοδο σηματοδομένη από αιχμές έξαρσης της ταξικής πάλης. Ωστόσο, η εξασθένηση της εργατικής τάξης συνεχίζεται σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου σταθεροποίησης, πράγμα που μας επιτρέπει να μιλάμε για μια πραγματική διαδικασία ήττας. Πραγματικά, κάθε περίοδος σταθεροποίησης δεν αντιστοιχεί υποχρεωτικά σε μια διαδικασία ήττας. Μπορούμε να βρούμε περιόδους σταθερο-

ποίησης κατά τις οποίες, χάρη στη στρατηγική ευστάθεια (Μάο) η εργατική τάξη ενισχύει τις θέσεις της μέσα στο πλαίσιο του πολέμου θέσεων και ετοιμάζεται για την επίθεση. Αυτό είναι το στρατηγικό νόημα του «παρατεταμένου πολέμου» του Μάο.²

Όμως, δεν είναι ίδια η περίπτωση της φάσης σταθεροποίησης που έρχεται πριν την έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού. Σε τούτο τον πόλεμο φθοράς, ενώ η αστική τάξη ενισχύεται, η εργατική τάξη και οι λαϊκές μάζες εξασθενούν όλο και πιο πολύ. Η σταθεροποίηση αποβαίνει αναπόφευκτα προς όφελος του αντιπάλου, εκτός εάν υπάρχει μια συνειδητή και κατάλληλη στρατηγική από μέρους των επαναστατικών οργανώσεων. Η σταθεροποίηση λοιπόν γίνεται μια ανάπαυλα για τον αντίπαλο και σ' αυτό συντελούν όλες οι αντικειμενικές συνιστώσες του καπιταλιστικού συστήματος. Η αποφασιστική πάντως στροφή σ' αυτήν την πορεία συμπίπτει με την έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού, που σημαίνει ανοιχτή επίθεση του αστισμού και φάση άμυνας (στην κυριολεξία) της εργατικής τάξης.

Η εξέλιξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί μόνο αν πάρουμε υπόψη μας το χαρακτήρα ολόκληρης της περιόδου. Ειδικότερα, σε καμιά στιγμή δεν υπήρξε «καταστροφική» αναμέτρηση, με τη γκραμοσιανή έννοια, δηλαδή αναμέτρηση τέτοιας έκτασης ώστε την καίρια στιγμή να εκμηδενιστούν ολοκληρωτικά οι δυνάμεις του ενός ή του άλλου, ή και των δύο αντιπάλων.

Ξέρουμε πάλι, ότι το λαϊκό κίνημα, παρά τις αποτυχίες του, που μπορούν να μετρηθούν σε συνάρτηση με τους εφικτούς πολιτικούς στόχους, επέδωσε στην αστική τάξη πραγματικές οικονομικές και πολιτικές κατακτήσεις. Και, παρόλο που η αστική τάξη είχε καταφέρει να εκμηδενίσει αυτές τις κατακτήσεις, ωστόσο, περισώζονταν *ακόμη* στις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού, σε βαθμό μάλιστα, λόγω της οικονομικής κρίσης, απαράδεκτο για τα αστικά συμφέροντα.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι οι κατακτήσεις περισώζονταν *ακόμη*, ενώ ο συσχετισμός δυνάμεων, στον οποίον είχαν βασιστεί, είχε

---

2. Υπενθυμίζουμε ότι, για τον Μάο, το στρατηγικό νόημα του «παρατεταμένου πολέμου» δεν σημαίνει εγκατάλειψη της ιστορικής περιοδολόγησης της ταξικής πάλης σε *φάσεις* –επίθεση, άμυνα, σταθεροποίηση– και σε αντίστοιχες στρατηγικές καμπές. Με τον όρο «παρατεταμένος πόλεμος», υποδηλώνεται, ακριβώς, ότι η επαναστατική διαδικασία δεν έγκειται σε μια απλή προοδευτική ωρίμανση μέχρι την «τελική» και «καίρια» στιγμή, αλλά ότι η στρατηγική δεν πρέπει να χάνει από μπροστά της τον επαναστατικό σκοπό σ' όλη τη διάρκεια των ενδεχόμενων επιθετικών φάσεων ή του πολέμου θέσεων.

πλέον μετατραπεί υπέρ της αστικής τάξης.³ Αυτό φαίνεται παράδοξο μόνο από πρώτη ματιά, εκτός αν θεωρούσαμε, πράγμα που θα ήταν χονδροειδές λάθος, ότι κάθε αλλαγή στο συσχετισμό δυνάμεων συνοδεύεται αυτόματα από μια αναδιοργάνωση και μηχανική αναδιάταξη των θέσεων που είχαν κερδίσει προηγούμενα οι αντίπαλοι. Όσον αφορά ειδικότερα τη στρατηγική του αστισμού απέναντι στην εργατική τάξη μέσα σε τούτον το συσχετισμό, θα μπορούσαμε μάλιστα να υποστηρίξουμε την ακόλουθη πρόταση: όταν η εργατική τάξη σε στιγμές σοβαρής κρίσης κατακτά διάφορα δικαιώματα, η αστική τάξη προσπαθεί πρώτα απ' όλα να μετατρέψει τον *πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων*, στη βάση του οποίου οι κατακτήσεις αυτές είχαν πραγματοποιηθεί, και μόνο στη συνέχεια αρχίζει την κατά μέτωπο έφοδο. Και τούτο για έναν απλό λόγο, που οφείλεται στο χαρακτήρα της διαδικασίας αυτής: για να εξαπατήσει και ν' αποκοιμίσει τον αντίπαλο αποκορύβοντάς του το πραγματικό πεδίο της ταξικής πάλης και για να του επιβάλει πεδίο μάχης που την συμφέρει.

Η αστική τάξη έπρεπε βραχυπρόθεσμα να εκμηδενίσει τις οικονομικές και πολιτικές κατακτήσεις των λαϊκών μαζών, μολονότι οι οργανώσεις της εργατικής τάξης παρέμεναν ακόμα ισχυρές και διατηρούσαν σημαντική επιρροή. Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο: μέσα στη συγκυρία της κρίσης, ο αστισμός δεν σκόπευε απλώς να εκμηδενίσει τις κατακτήσεις, αλλά να προχωρήσει ακόμα περισσότερο στην εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών. Για να γίνει αυτό, στη συγκεκριμένη συγκυρία των φασισμών και μετά την αποτυχία της πολιτικής της «ταξικής συνεργασίας», η καταστροφή των ταξικών οργανώσεων της εργατικής τάξης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση.

Τέλος, πρέπει να λογαριάσουμε το βάρος των αναμνήσεων του παρελθόντος. Μετά τον πόλεμο, και παρά τις ήττες της εργατικής τάξης, η γερμανική και ιταλική αστική τάξη κατέχονταν από ένα μεγάλο φόβο. Τα εργατικά συμβούλια θα είναι στο εξής ο μόνιμος εφιάλτης τους.

Μετά από όσα λέχθηκαν, βλέπουμε καθαρά πως το νόημα που πρέπει ν' αποδώσουμε σε μια «ήττα» της εργατικής τάξης είναι *σχετικό* (όπως σχετική είναι και κάθε έννοια που αναφέρεται στο πεδίο της ταξικής πάλης). Η έννοια απορρέει από τη σχέση δυνάμεων και μετρείται μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες, σε συνάρτηση με τους επικινδύνους στόχους. Γι' αυτό, λοιπόν, όταν λέμε ότι, στις αρχές της δια-

3. A. Rosenberg, *Der Faschismus...*, ό.π. Βλ. επίσης, γι' αυτό το θέμα W. Abendroth, *Antagonistische Gesellschaft und Politische Demokratie*, 1967, σ. 56 κ.ε.

δικασίας εκφασισμού η εργατική τάξη είχε ήδη δεχτεί αλλεπάλληλες ήττες, αυτό διόλου δεν σημαίνει ότι (τουλάχιστον μέχρι το σημείο μη-επιστροφής) δεν μπορούσε να πετύχει το νέο στόχο, να αποτρέψει δηλαδή τον φασισμό, στόχο πολύ περιορισμένο σε σχέση με τους προηγούμενους.

Οι αλλεπάλληλες ήττες της εργατικής τάξης έχουν, κοντά στ' άλλα, μιαν άμεση συνέπεια που σχετίζεται με τον ίδιο το χαρακτήρα της ταξικής πάλης στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού. Τόσο η Διεθνής, που θεωρούσε τον φασισμό ως απάντηση στο ανοδικό κύμα του επαναστατικού κινήματος, όσο και διάφοροι συγγραφείς, όπως ο Ταλχάμερ και ο Τάσκα, που τον θεωρούν ως απάντηση σε μια κατάσταση ισορροπίας ισότητας των αντιμαχόμενων δυνάμεων, συμφωνούν ότι ο εκφασισμός αντιστοιχεί στον «όλο και περισσότερο πολιτικό» χαρακτήρα της ταξικής πάλης.

Αυτό ισχύει όσον αφορά τις εσωτερικές διαμάχες της αστικής τάξης και την πάλη της εναντίον της εργατικής, αλλά δεν ισχύει καθόλου για την πάλη της εργατικής τάξης. Το χαρακτηριστικό της διαδικασίας εκφασισμού είναι ότι η πάλη της αστικής τάξης εναντίον της εργατικής προσλαμβάνει ένα χαρακτήρα όλο και περισσότερο πολιτικό, ενώ αντίθετα η πάλη της εργατικής τάξης περιορίζεται προοδευτικά στον οικονομικό και διεκδικητικό τομέα. Μ' άλλα λόγια, στη σύνθετη άρθρωση οικονομικής και πολιτικής πάλης, η οικονομική πλευρά, από την άποψη της εργατικής τάξης, γίνεται βαθμιαία η κυρίαρχη. Η εργατική τάξη δεν «αποστρατεύεται», με την πλήρη σημασία του όρου, στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού. Το απεργιακό κίνημα ιδιαίτερα παραμένει σχετικά ισχυρό. Με τη βασική όμως διαφορά, ότι λίγο λίγο η οικονομική πλευρά της πάλης παίρνει την πρώτη θέση.

Αλλά αυτό γίνεται με καλυμμένο τρόπο:

α) Για λόγους που οφείλονται στους πρόσφατους ακόμη πολιτικούς αγώνες, ο βαθμιαία κυρίαρχος ρόλος της οικονομικής πάλης κρύβεται κάτω από μορφές δράσης κληρονομημένες από την περίοδο όπου ο πολιτικός αγώνας κατείχε τα πρωτεία: μαζικές διαδηλώσεις, καταλήψεις εργοστασίων, μορφές άμεσης δράσης. Στο σημείο μη-επιστροφής, η κατάσταση περιεχομένου και μορφής του αγώνα φαίνεται καθαρά. Το σημείο αυτό συμπίπτει με την καμπή, μετά την οποία η οικονομική πλευρά της πάλης κυριαρχεί ολοφάνερα πάνω στην πολιτική της πλευρά.

β) Μετά τις πολιτικές ήττες αναφαίνονται ακόμη μερικές εκλάμψεις «πολιτικού πυρετού», εκλάμψεις που δεν είναι πλέον παρά απλά

λείψανα, όχι όμως και ενδείξεις μιας πραγματικής πολιτικής κινητοποίησης.

Τέλος, από την πλευρά της εργατικής τάξης μια φάση πολιτικά αμυντική δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά σε μια εκ των πραγμάτων προτεραιότητα της οικονομικής πάλης σε σχέση με την πολιτική ταξική πάλη. Μπορούμε μάλιστα να προχωρήσουμε περισσότερο: στη διάρκεια μιας αμυντικής φάσης η σωστή καθοδήγηση της πάλης προβάλλει περισσότερο από ποτέ την προτεραιότητα του πολιτικού τομέα, προτεραιότητα που προπαγάνδισαν ο Λένιν και ο Μάο. Η καθοδήγηση της πάλης είναι αναγκαία, ιδιαίτερα στη στρατηγική συμμαχιών και των συμβιδιασμών που επιβάλλει τούτη η φάση. Η διαδικασία εκφασισμού πάντως αντιστοιχεί στη σύζευξη, εκ μέρους της εργατικής τάξης, ακριβώς των δύο παρακάτω στοιχείων: μιας φάσης πολιτικά αμυντικής, και μιας καμπής, μετά από την οποία στην ταξική πάλη υπερισχύει η οικονομική πλευρά του αγώνα.

β) Οι μορφές της ιδεολογικής κρίσης και η κρίση των επαναστατικών οργανώσεων

Η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια ιδεολογική κρίση της εργατικής τάξης και σε γενικότερη κρίση των επαναστατικών οργανώσεων. Όσον αφορά το τελευταίο τούτο σημείο, που σχετίζεται με τα κομμουνιστικά κόμματα Γερμανίας και Ιταλίας, δεν θα ήταν λάθος να εξομοιώναμε ευθέως την έννοια της κρίσης των επαναστατικών οργανώσεων με τα στρατηγικά τους λάθη. Εννοούμε, ειδικότερα τις επιπτώσεις αυτής της κατάστασης, επιπτώσεις που διαδραμάτισαν σοβαρό ρόλο στην έλευση του φασισμού.

α) Οι απαρχές της διαδικασίας εκφασισμού αντιστοιχούν σ' ένα ξέκομμα του γερμανικού και του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος από την εργατική τάξη. Θα λέγαμε επιγραμματικά, ότι αυτά τα κόμματα έχουν ξεκοπεί από τις μάζες. Το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης δεν ακολουθεί την κατεύθυνση που τα κόμματα προσπαθούν να επιβάλουν στην πάλη. *Κι όμως τα κομμουνιστικά κόμματα δεν συνθηκολόγησαν εμπρός στον φασισμό, όπως θέλησε να πείσει μια κατεστημένη αντικομμουνιστική παράδοση.* Προσπάθησαν, και ιδιαίτερα το ιταλικό κόμμα, ν' αντιταχθούν στην επικράτησή του, αλλά πολύ αργά και χωρίς αποτελεσματικότητα. Το προσπάθησαν σε μια στιγμή, όπου, μετά το σημείο μη-επιστροφής, η ρήξη είχε ήδη ολοκληρωθεί. Η μάζα της εργατικής τάξης δεν τα ακολούθησε στις τελευταίες τους καθυστερημένες και απεγνωσμένες απόπειρες να σταματήσουν τον φασισμό. Το γεγονός αυτό είναι ακόμη πιο σημαντικό, γιατί στο

εκλογικό επίπεδο, τα κόμματα δεν έπαψαν να καταγράφουν επιτυχίες σχεδόν σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού.

6) Οι αποτυχίες της εργατικής τάξης προκάλεσαν βαθύτατους διχασμούς στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων Γερμανίας και Ιταλίας σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού. Εκτός από τις επιπτώσεις στην πολιτική γραμμή αυτών των κομμάτων, ο διχασμός είχε ιδιαίτερα αποτελέσματα γιατί τα οδήγησε σε μια πραγματική παράλυση μπροστά στην φασιστική απειλή, πράγμα που αποπροσανατόλιζε ακόμα περισσότερο την εργατική τάξη.

Η κατάσταση αυτή των επαναστατικών οργανώσεων συμπίπτει άλλωστε με ένα είδος ιδεολογικής κρίσης της εργατικής τάξης. Εντάσσεται μέσα στη *γενικευμένη ιδεολογική κρίση* που περιγράφηκε προηγουμένως, κρίση που προσβάλλει τον γερμανικό και τον ιταλικό κοινωνικό σχηματισμό στη διάρκεια του εκφασισμού. Μέσα στις γραμμές της εργατικής τάξης, η μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία κλονίζεται σοβαρά κι όχι μόνο δεν καταφέρνει να κατακτήσει τις πλατιές μάζες, αλλά βάλλεται καίρια κι εκεί ακόμα που έχει κάπως ριζώσει.

Ξέρουμε τι συμβαίνει όταν οι επαναστατικές οργανώσεις δεν ανταποκρίνονται στο ρόλο της ιδεολογικής καθοδήγησης και δεν πετυχαίνουν να αναδείξουν μια γραμμή που να λειτουργεί σε συνάρτηση με τις μάζες. Τότε, η *αστική και μικροαστική ιδεολογία* εισβάλλουν στο κενό που δημιουργείται από οπισθοχώρηση της μαρξιστικής-λενινιστικής ιδεολογίας.

Σε κατάσταση ιδεολογικής κρίσης, η επιρροή της *αστικής ιδεολογίας* πάνω στην εργατική τάξη εκδηλώνεται με την κλασική μορφή του τρεϊντγιουνιονισμού και του ρεφορμισμού. Σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, όχι μόνο διατηρείται η επιρροή της σοσιαλδημοκρατίας—τόσο του κόμματός της όσο και των σοσιαλδημοκρατικών συνδικάτων— αλλά και επεκτείνεται πάνω στην εργατική τάξη. Η επέκταση της επιρροής της σοσιαλδημοκρατικής ιδεολογίας εκδηλώνεται ακόμη και μέσα σ' εκείνα τα τμήματα της εργατικής τάξης που υποστηρίζουν το κομμουνιστικό κόμμα.

Αλλά το πιο ενδιαφέρον φαινόμενο δεν είναι τόσο η επίδραση της αστικής ιδεολογίας πάνω στην εργατική τάξη (που εκδηλώνεται με το ρεφορμισμό και τον τρεϊντγιουνιονισμό) όσο η *επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας*.

Πραγματικά, η ίδια η αστική ιδεολογία βρίσκεται σε κρίση στη διάρκεια του εκφασισμού. Αυτό επιτρέπει τη διάδοση της μικροαστικής ιδεολογίας μέσα στον σύνολο κοινωνικό σχηματισμό, άρα και μέσα στην εργατική τάξη. Όμως, τώρα η διάδοση θα πάρει πολύ μεγαλύτερη έκταση από την επιρροή που έχει συνήθως η εν γένει κυρίαρχη ιδεολογία. Έπειτα, η μικροαστική τάξη περνά κι αυτή βαθιά κρίση. Σ'

αυτό το πλαίσιο, η μικροαστική ιδεολογία, των «μικροαστών που τρελάθηκαν» όπως έλεγε ο Ένγκελς, παίρνει εντελώς ιδιαίτερες μορφές: μορφές με τις οποίες κατά κάποιον τρόπο διεισδύει πιο εύκολα στην εργατική τάξη. Για να γίνουμε πιο σαφείς θα διακινδυνεύαμε τη γνώμη ότι η «αντικαπιταλιστική» πλευρά, σύμφυτη στη μικροαστική ιδεολογία, βρίσκεται σε έξαρση και κερδίζει έδαφος, μέσα σε τούτη την κατάσταση εξέγερσης της μικροαστικής τάξης και χάρη ακριβώς σ' αυτήν την αντικαπιταλιστική χροιά, η μικροαστική ιδεολογία βρίσκει πρόσβαση στις γραμμές της εργατικής τάξης. Η επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας πάνω στην εργατική τάξη εκδηλώνεται με *προσίδιες μορφές*, προσαρμοσμένες στις συνθήκες ζωής, δηλαδή στα «διώματα» της εργατικής τάξης. Μπορούμε να καταγράψουμε ορισμένες απ' αυτές τις μορφές, ιδιαίτερα ζωηρές μέσα στην εργατική τάξη στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού.

α) *Ο αναρχισμός*, με την ιδιάζουσα μορφή του μέσα στην εργατική τάξη. Εκδηλώνεται κυρίως ως *αναρχοσυνδικαλισμός*, που συγγενεύει με τον επαναστατικό συνδικαλισμό. Συνδυάζει την περιφρόνηση από την οργάνωση και τους πολιτικούς στόχους και την άγνοια, κάτω από τη μάσκα του άμεσου διώματος (το εργοστάσιο), του ρόλου των μηχανισμών πολιτικής καταπίεσης (το κράτος) στη διατήρηση του καπιταλιστικού συστήματος.

β) *Ο αυθορμητισμός*, δηλαδή η περιφρόνηση προς την οργάνωση και η αφηρημένη λατρεία της άμεσης και «αυθόρμητης» δράσης οπουδήποτε και μ' οποιονδήποτε τρόπο, δηλαδή η κατεξοχήν έκφραση του μικροαστικού «ατομικισμού».

γ) *Η «πραξικοπηματική ανταρσία»* που αγνοεί τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία και την πολιτική πάλη των μαζών. Συνδυάζεται με τον αυθορμητισμό και τον αναρχισμό και βασίζεται σε μια πραγματική κι αφηρημένη λατρεία της παραδειγματικής βίας που θα αναλάβουν «οι δρώσες μειοψηφίες». Πρόκειται, ίσως, για το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της εν εξέγερση μικροαστικής τάξης, της μικροαστικής ανταρσίας. Αντιλαμβανόμαστε τη σημασία του προβλήματος, και πρέπει να γίνουν εδώ ορισμένες παρατηρήσεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αρχικά αυτές οι μορφές, και ιδιαίτερα ο αναρχοσυνδικαλισμός, υπήρξαν θετικές μορφές «αυθόρμητης» προλεταριακής έκφρασης. Άλλωστε, μ' αυτό το πνεύμα τις αντιμετώπισε και ο Λένιν.⁴ Δεν υ-

---

4. Η θετική πλευρά του αναρχοσυνδικαλισμού και του επαναστατικού συνδικαλισμού έγκειται συγκεκριμένα, στο γεγονός ότι εμπεριέχουν την απαίτηση για μια *αυτονομία του εργατικού κινήματος* απέναντι στις «αστικές» οργανώσεις που λειτουργούν ως μηχανισμοί οικειοποίησης.

πάρχει επίσης αμφιβολία ότι στη διάρκεια του εκφασισμού, κάτω από τις μορφές αυτές κρυβόταν, συχνά, μια αντίδραση του ταξικού ενστίκτου της εργατικής τάξης απέναντι στην πολιτική γραμμή των επαναστατικών οργανώσεων. Ωστόσο, το «ταξικό ένστικτο», μέσα στο πλαίσιο της διαδικασίας εκφασισμού, αποκομμένο από τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία, και μπροστά στις ιδιαίτερες μορφές που προσλάμβανε η μικροαστική ιδεολογία, ξεστρατίζει κάτω από την επιρροή της τελευταίας. Το πρόβλημα είναι σοβαρότατο, γιατί, αν δεν λογαριάσουμε τον ιδεολογικό παράγοντα, δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις σύνθετες επιπτώσεις του φασισμού πάνω στην ίδια την εργατική τάξη.

Πραγματικά, το άμεσο αποτέλεσμα της επιρροής της μικροαστικής ιδεολογίας πάνω στην εργατική τάξη ήταν να επιστευθεί η πολιτική αποστράτευση της. Στη συνέχεια, η φασιστική δημαγωγία, με την κυριολεξία του όρου, με την «εργατιστικο-λαϊκίζουσα» πλευρά της και τις απατηλές υποσχέσεις της, συντέλεσε επίσης στην αδράνεια της εργατικής τάξης.

Αλλά υπάρχει και κάτι πιο σημαντικό: ο φασισμός εκμεταλλεύτηκε απόλυτα την επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας πάνω στην εργατική τάξη, οικειοποιούμενος ακριβώς ορισμένες εκφάνσεις της. Μ' άλλα λόγια, δεν συντέλεσε μόνον το περιεχόμενο της φασιστικής δημαγωγίας στην παθητικότητα και την αδράνεια της εργατικής τάξης, αλλά έδρασαν επίσης και οι μορφές με τις οποίες εμφανίστηκε – μορφές λόγου και πράξης. Οι μορφές αυτές βρήκαν απήχηση στην εργατική τάξη χάρη στην επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας.

Πρέπει συνεπώς να διευκρινίσουμε το ακόλουθο σημείο: αν μιλάμε για την επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας πάνω στην εργατική τάξη, επιρροή που οι εκδηλώσεις της βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία, θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε την επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας πάνω στην ίδια τη μαρξιστική-λενινιστική, και συγκεκριμένα πάνω στις ταξικές οργανώσεις του προλεταριάτου. Αυτή η επιρροή, μεταξύ άλλων, σε συνδυασμό με τον οικονομισμό, δημιούργησε τον αριστερό «καιροσκοπισμό» του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, και επηρέασε ορισμένες όψεις της πολιτικής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας. Εννοείται βέβαια πως οι δυο περιπτώσεις δεν είναι διόλου ταυτόσημες. Αλλά ο «αριστερός καιροσκοπισμός» δεν είναι παρά μια εσφαλμένη γραμμή μέσα στο ίδιο το πλαίσιο της μαρξιστικής-λενινιστικής ιδεολογίας. Ειδικότερα, μαρτυρεί την επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας πάνω στη μαρξιστική-λενινιστική. Μ' αυτήν την έννοια, ακριβώς, ο Λένιν χαρακτήρισε τον «αριστερό καιροσκοπισμό» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού. Αντίθετα, οι άμεσες επιδράσεις της μικροαστικής ιδεολογίας που αναφέρθηκαν προηγούμενα (ο αυθορμητισμός, ο αναρχισμός,

η πραξικοπηματική ανταρσία κ.λπ.) δεν έχουν «καμιά σχέση» με τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία. Μ' αυτήν την έννοια, δεν έχουν απολύτως τίποτα το «αριστεριστικό» γιατί, αν θέλουμε να είμαστε αυστηροί με τους όρους μπορούμε να μιλάμε για αριστερό καιροσκοπισμό μόνο μέσα στο πλαίσιο του μαρξισμού-λενινισμού. Ωστόσο, η ευθύνη των «αριστερών καιροσκόπων» υπήρξε σοβαρή στην άνοδο του φασισμού, αν και δεν είναι καθόλου της ίδιας τάξης με τις άλλες εκδηλώσεις της μικροαστικής ιδεολογίας, τις οποίες οικειοποιήθηκαν απευθείας τα φασιστικά κόμματα.

Υπάρχει όμως και κάτι άλλο: Όπως θα δούμε, η πολιτική μεταξύ 1928 και 1935 της Κομμουνιστικής Διεθνούς ήταν επιφανειακά και μόνο αριστεριστική.⁵ Αντίθετα, καυτηρίαζε ως «υπεραριστερούς» όλους όσους εναντιώνονταν στη δική της πολιτική (πολιτική de facto παραίτησης μπροστά στον φασισμό), και τους κατηγορούσε σαν κέρδερους-φύλακες του φασισμού. Αν ο Τρότσκι πλήρωσε δασικά τη νύφη, δεν γλύτωσαν όμως ούτε η γερμανική «αριστερή αντιπολίτευση» ούτε άλλοι πολλοί. Από εδώ προέρχεται άλλωστε η έμμονη στο εργατικό κίνημα παράδοση περί «αριστερισμού-πράκτορα του φασισμού». Εννοείται, βέβαια, ότι τα κομμουνιστικά κόμματα χαρακτήρισαν «αριστεριστική» κάθε αντιπολίτευση στην επίσημη πολιτική τους, πολιτική de facto παραίτησης εμπρός στον φασισμό! Είναι περιττό να επιμείνουμε άλλο.

Αντίθετα θα έπρεπε να τονιστεί, το εντελώς χτυπητό φαινόμενο της ολοφάνερης σύμπραξης των «αυθορημητιστών», αναρχο-συνδικαλιστών κ.λπ. (μεταξύ των οποίων και πολλοί ηγέτες) με τα φασιστικά κόμματα, στα οποία συχνά προσχωρούν ανοιχτά, και συγκροτούν την «αριστερίζουσα» πτέρυγά τους. Οι περιπτώσεις αυτές, κυρίως στην Ιταλία αλλά και στη Γερμανία, είναι αναρίθμητες και διδακτικές. Ο μαζικός χαρακτήρας του φαινομένου δείχνει ότι δεν πρόκειται απλώς για ατομικές λιποταξίες που οφείλονται στην τύχη ή σ' έναν κενόδοξο καιροσκοπισμό.

---

5. Θα επανέλθουμε στην ανάλυση του 6ου Συνεδρίου (1928) της Διεθνούς, γνωστού ως «υπεραριστερού». Ας σημειώσουμε από τώρα ότι αν η πολιτική της Διεθνούς μετά το 1928 ήταν «αριστεριστική» μόνον επιφανειακά, αυτό δεν εμπόδισε ορισμένες δευτερεύουσες πλευρές της συγκεκριμένης πολιτικής του ΚΚΓ, που εντάσσονται σ' αυτήν την καμπή της Διεθνούς να έχουν έναν πραγματικό χαρακτήρα αριστερού καιροσκοπισμού.

γ) Η σοσιαλδημοκρατία. Η φύση της και η ταξική της λειτουργία. Η πολιτική της σοσιαλδημοκρατίας και η άποψη του «σοσιαλφασισμού»

Η διαδικασία εκφασισμού διακρίνεται επίσης από τη διατήρηση και την χαρακτηριστική επέκταση της επιρροής της σοσιαλδημοκρατίας πάνω στην εργατική τάξη, και από την πολιτική γραμμή της σοσιαλδημοκρατίας απέναντι στον φασισμό.

Τα προηγούμενα θέτουν δύο είδη προβλημάτων:

α) να ερμηνευθεί η διατήρηση της επιρροής της σοσιαλδημοκρατίας, σε αναφορά με τη φύση και το ρόλο της σοσιαλδημοκρατίας και ταυτόχρονα σε αναφορά με την ιδιότυπη συγκυρία της διαδικασίας εκφασισμού.

β) να υποδειχθούν οι αντικειμενικές ευθύνες της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής στην άνοδο του φασισμού.

Θα σταθούμε, καταρχήν, σε μια από τις σχετικές απόψεις της Διεθνούς, μια άποψη βαθύτατα εσφαλμένη και υπεύθυνη για τις καταστροφές που προκάλεσε η πρακτική εφαρμογή της. Πρόκειται για τη θέση του «σοσιαλφασισμού».

Ας δούμε πρώτα περί τίνος πρόκειται. Η θέση παρουσιάστηκε με δυο μορφές, που, και οι δυο καταλήγουν στο να ταυτίζουν τη σοσιαλδημοκρατία με τον φασισμό. Η θέση αυτή, που εκφράστηκε ήδη από το 5ο Συνέδριο (1924), ξεπήδησε με όλη της τη δύναμη μετά το 6ο Συνέδριο (1928) κι έφτασε στη συνέχεια στο αποκορύφωμά της.

α) Στην πρώτη μορφή της, είναι ένα αμάλγαμα, μια συγχώνευση «σοσιαλδημοκρατίας-φασισμού». Τη συναντούμε ήδη διατυπωμένη στις αποφάσεις του 5ου Συνεδρίου:

«Ο φασισμός και η σοσιαλδημοκρατία είναι οι δυο όψεις ενός και του αυτού εργαλείου της δικτατορίας του μεγάλου κεφαλαίου... Η σοσιαλδημοκρατία πάει ήδη να μετατραπεί από δεξιά πτέρυγα του εργατικού κινήματος σε αριστερή πτέρυγα του αστισμού και, συνεπώς, του φασισμού».⁶ Το 1924, ο Στάλιν βεβαιώνει ότι «ο φασισμός δεν είναι απλώς μια οργάνωση μάχης της αστικής τάξης, αλλά ένα πολιτικό φαινόμενο που *θασιίζεται* στη σοσιαλδημοκρατία...»⁷

Μετά το 1928, και κυρίως με την 10η Ολομέλεια του 1929, όπου ο όρος «σοσιαλφασισμός» εμφανίζεται για πρώτη φορά επίσημα, η θέση αυτή συγκεκριμενοποιείται. Ο Μανουήλσκυ λέει στο 6ο Συνέδριο:

6. Απόφαση για τον φασισμό του 5ου Συνεδρίου, στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 119, Σεπτέμβριος 1924.

7. Στο H. Weber, *Die Kommunistische Internationale*, ό.π., σ. 117.

«Η σοσιαλδημοκρατία θα αποσπάσει βαθμιαία από την αστική τάξη την πρωτοβουλία στην καταπίεση εναντίον της εργατικής τάξης. [...] Θα φασιστικοποιηθεί». Η πορεία μεταμόρφωσης της σοσιαλδημοκρατίας σε σοσιαλφασισμό έχει ήδη αρχίσει. Ο Χ. Νούμαν (H. Neumann) (1930) θέτει ακόμα πιο καθαρά το ζήτημα: «Το πρόβλημα για την αστική τάξη δεν είναι φασισμός ή σοσιαλδημοκρατία, αλλά φασισμός με σοσιαλδημοκρατία *ταυτόχρονα*».⁸ Και τέλος η φράση του Στάλιν, που επαναλαμβάνεται συνεχώς:

«Ο φασισμός είναι η οργάνωση μάχης της αστικής τάξης που στηρίζεται στην ενεργητική υποστήριξη της σοσιαλδημοκρατίας. Αντικειμενικά η σοσιαλδημοκρατία είναι η μετριοπαθής πτέρυγα του φασισμού. [...] Οι δυο οργανώσεις δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά αντίθετα αλληλοσυμπληρώνονται. Δεν είναι αντίποδες, αλλά δίδυμοι. Ο φασισμός είναι ένας άμορφος συνασπισμός των δύο οργανώσεων».

6) Με τη δεύτερη μορφή της, η θέση εμφανίζεται με άλλη απόχρωση: δεν πρόκειται πλέον τόσο για μια σύζευξη φασισμού-σοσιαλδημοκρατίας όσο για λύση ψευδοεναλλαγής. Η αστική τάξη προωθεί, κατά την άποψη αυτή, είτε το χαρτί του φασισμού είτε το χαρτί της σοσιαλδημοκρατίας.⁹ Ωστόσο, η μορφή αυτή μόνον επιφανειακά διαφοροποιείται από την πρώτη. Αυτό το είτε/είτε δεν αφήνει περιθώριο για κανενός είδους *περιοδολόγηση*: αντίθετα τονίζει ότι η εναλλακτική λύση αναφέρεται στην ίδια ακριβώς συγκυρία, ότι η εκλογή εξαρτάται από εντελώς δευτερεύοντες παράγοντες. Εμφατικά επίσης τονίζεται ότι, εν πάση περιπτώσει, η διαφορά ανάμεσα στα δυο χαρτιά είναι ελάχιστη —το σοσιαλδημοκρατικό είναι «κάπως πιο θεμιτό» από το φασιστικό— κι έτσι επανασυνδέεται άμεσα η μορφή αυτή με την προηγούμενη περί σοσιαλφασισμού.

Προς το παρόν, θα προσπαθήσουμε να ξεχωρίσουμε τις προϋποθέσεις της άποψης. Υπαγορεύεται αυστηρά από ένα σύνολο σκέψεων άρρηκτα συνδεδεμένων μεταξύ τους, με τρόπο που είναι απολύτως αδύνατο να απομονωθεί γιατί μόνο έτσι γίνεται νοητή.

Καταρχήν, προϋποτίθεται παραγνώριση της διαφοράς που υπάρχει ανάμεσα στην ιδιότυπη μορφή φασιστικού κράτους και φασιστικού καθεστώτος και τις άλλες μορφές αστικού κράτους. Εφόσον, λοιπόν ο φασισμός και το δημοκρατικό-κοινοβουλευτικό κράτος δεν είναι παρά ένα και το αυτό, δηλαδή «δικτατορία του μεγάλου κεφαλαίου», η σο-

8. Στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 69, Αύγουστος 1930.

9. Αποφάσεις του 6ου Συνεδρίου του 1928, στο *Protokoll des sechsten Weltkongresses der K.I.*, τ. IV, σ. 21 κ.ε., 57 κ.ε.

σιαλδημοκρατία, σ' αυτήν τη δεύτερη μορφή κράτους, ταυτίζεται με τον φασισμό. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η θέση για τον σοσιαλφασισμό συνοδεύεται πάντοτε από τη θέση που ταυτίζει τον φασισμό και τις άλλες μορφές αστικού κράτους. Ο Τέλμαν πολύ καθαρά λέει:

«... παρουσιάστηκαν στις γραμμές μας τάσεις που πασχίζουν ελαφρά τη καρδιά να ξεχωρίσουν τον φασισμό από την αστική δημοκρατία, το κόμμα του Χίτλερ από τη σοσιαλδημοκρατία».¹⁰ Ή ακόμα, η έκθεση του Μανουήλσκυ στην 11η Ολομέλεια του 1931: «Γίνονται σημαντικότερα λάθη στις γραμμές μας, όταν μερικοί αντιπαράβλλουν την αστική δημοκρατία και τον φασισμό, τη σοσιαλδημοκρατία και το κόμμα του Χίτλερ [...] τα λάθη αυτά, είναι ιδιαίτερα θλαθερά και θ' αποθούν μοιραία...».¹¹

Η θεωρία του σοσιαλφασισμού, σε συνδυασμό με την ταύτιση όλων των μορφών αστικού κράτους, οδηγεί σε προβλέψεις πολύ διδακτικές: η σοσιαλδημοκρατία όχι μόνο δεν θα είχε τίποτα να φοβηθεί από τη νίκη του φασισμού, αλλά θα συμμετείχε στην εξουσία με τους ναζί, δίνοντας μορφή στον «άμορφο συνασπισμό» εθνικοσοσιαλισμός/σοσιαλδημοκρατία, δηλαδή τον συνασπισμό του φασισμού. Σύμφωνα πάντα με τον Μανουήλσκυ:

«Το γεγονός ότι η αστική τάξη θα υποχρεωθεί να καταστείλει το κίνημα των εργαζομένων με φασιστικές μεθόδους δεν σημαίνει ότι οι ηγεσίες δεν θα κυβερνούν όπως πριν (δηλαδή με τη συμμετοχή ή την υποστήριξη της σοσιαλδημοκρατίας). Ο φασισμός δεν είναι μια νέα κυβερνητική μέθοδος διαφορετική από τη δικτατορία της αστικής τάξης. Όποιος σκέφτεται μ' αυτόν τον τρόπο είναι φιλελεύθερος».¹² Ή ακόμη σύμφωνα με τον Τέλμαν: «Στην περίπτωση της εισόδου των ναζί στην κυβέρνηση η αστική τάξη δεν θα έχει το πρόβλημα να παραιτηθεί από τη συνεργασία με τη σοσιαλδημοκρατία για να πραγματοποιήσει τη φασιστική δικτατορία».¹³

2. Προϋποτίθεται επίσης παραγνώριση του μαζικού χαρακτήρα του

10. *Die Internationale*, Δεκέμβριος 1931.

11. Βλ. επίσης γι' αυτό το θέμα, στις ίδιες αποφάσεις της 11ης Ολομέλειας, στο *Imprecorr*, γαλλική έκδοση, αρ. 39, Μάιος 1931.

12. *Ibid.*

13. *Die Internationale*, Ιανουάριος 1932. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι τα ίδια λάθη συνοδεύουν τη θέση του σοσιαλφασισμού και στην πρώτη εμφάνισή της το 1924 (5ο Συνέδριο). Έτσι, ο Ζινόβιεφ, στην έκθεσή του που ήδη μνημονεύτηκε, δηλώνει: «Το επαναλαμβάνω, η δημοκρατικο-ψευτο-ειρηνική εποχή είναι δείγμα της παρακμής του καπιταλισμού... Λίγο ενδιαφέρει αν αυτό προσλαμβάνει τη μορφή της "δημοκρατίας" ή του "φασισμού"».

ίδιου του φασιστικού κόμματος και του συγκεκριμένου πολιτικού χαρακτήρα. Απ' αυτήν την άποψη η ανάλυση του Στάλιν το 1929 είναι σημαντική, και για την αίσθηση του φαινομένου και για τα εντελώς λανθασμένα συμπεράσματά της. Ο Στάλιν έχοντας διαπιστώσει ότι ο φασισμός δεν είναι απλώς το εργαλείο μάχης της αστικής τάξης αλλά ένα πολιτικό φαινόμενο μαζών, συμπεραίνει ότι ο φασισμός *βασίζεται* στη σοσιαλδημοκρατία, ότι η σοσιαλδημοκρατία δηλαδή αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη λαϊκή βάση – τις μάζες – του φασισμού. Κι αυτό γιατί θεωρεί αδιανόητο και αφάνταστο να έχει ο φασισμός τη δική του λαϊκή βάση.

3. Παραγνώριση λοιπόν της φύσης και της λειτουργίας του φασιστικού κόμματος που θεωρείται «εργαλείο του αστισμού» και συμβαδίζει με άγνοια της φύσης και της λειτουργίας της σοσιαλδημοκρατίας, θεωρούμενης επίσης «εργαλείο του αστισμού». Παραγνώριση με *διπλή έννοια*: της λαϊκής βάσης και της ταξικής αντιπροσωπευτικότητας από τη μια, και του ρόλου έναντι της αστικής τάξης από την άλλη. Τα δυο αυτά φαινόμενα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους ως προς την παραγνώριση του χαρακτήρα της σοσιαλδημοκρατίας: Πρέπει να σημειωθεί ότι από την αρχή η Κ.Δ., αλλά κυρίως στο 4ο Συνέδριό της, δεν μπόρεσε να καταλάβει ούτε γιατί διατηρήθηκε η σοσιαλδημοκρατική επιρροή μέσα στην εργατική τάξη ούτε τις αιτίες της επιρροής. Η Διεθνής πρόσμενε συνέχεια στην ολοκληρωτική σχεδόν εξάλειψη της σοσιαλδημοκρατικής επιρροής, πράγμα που δεν οφείλεται βέβαια μόνο στην παραγνώριση των συγκυριακών παραγόντων στη διάρκεια του εκφασισμού. Οφείλεται επίσης στην υποτίμηση της δραστηριότητας των ιδεολογικο-πολιτικών παραγόντων, υποτίμηση προερχόμενη από την οικονομιστική οπτική της Διεθνούς.

Η υποτίμηση αυτή εκδηλώνεται καταρχήν με μια ορισμένη ερμηνεία της θέσης του Λένιν για τη *σχέση μεταξύ σοσιαλδημοκρατίας και «εργατικής αριστοκρατίας»*. Το σοσιαλδημοκρατικό φαινόμενο θεωρήθηκε σιγά σιγά φαινόμενο κυρίως «οικονομικό». Η μοναδική *πραγματική* λαϊκή βάση της σοσιαλδημοκρατίας βρίσκεται δήθεν στα οικονομικά συμφέροντα του στρώματος της εργατικής αριστοκρατίας, που δημιούργησε η διανομή ψυχίων από τα υπερκέρδη των ιμπεριαλιστικών αστικών τάξεων. Πράγμα που *οριακά* θα σήμαινε ότι η σοσιαλδημοκρατία δεν μπορούσε να έχει πραγματική βάση στις μάζες, πολύ περισσότερο αφού, σύμφωνα με τον «οικονομιστικό καταστροφισμό», αναμενόταν περιορισμός των υπερκερδών, επομένως, και του στρώματος της εργατικής αριστοκρατίας.

Όσο για το φαινόμενο της σοσιαλδημοκρατικής επιρροής σε μάζες πέρα από την εργατική αριστοκρατία, η Διεθνής, όταν δεν το αποσιωπούσε το αντιμετώπιζε επιπόλαια με τον όρο «σοσιαλδημοκρατι-

κές ψευδαισθήσεις μέσα στην εργατική τάξη». Κάτω απ' αυτόν τον όρο κρύβεται, κι αυτό είναι σημαντικό, όλη η υποτίμηση της δύναμης των ιδεολογικών παραγόντων. Πραγματικά, η Διεθνής θεωρούσε ότι επίκειται η κατάρρευση των σοσιαλδημοκρατικών «ψευδαισθήσεων», κάτω από το βάρος της αποδεικτικής αξίας των ίδιων των γεγονότων, αποδεικτική αξία που βαρύνει τόσο περισσότερο όσο προχωρεί η διαδικασία εκφασισμού – αλήθεια υποτίθεται εκτυφλωτική. Οι παρατηρήσεις του είδους: «οι εργάτες που συνειδητοποιούνται όλο και περισσότερο» αφθονούν, συνεχίζονται άλλωστε και μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, ο οποίος υποτίθεται «αφυπνίζει» τις μάζες από τις σοσιαλδημοκρατικές τους ψευδαισθήσεις.

Όμως, μέσα σ' έναν καπιταλιστικό σχηματισμό η σοσιαλδημοκρατία έχει, με εξαίρεση ορισμένες επαναστατικές περιόδους, ένα μόνιμο έρεισμα στις μάζες, μολονότι υπόκειται σε πολύ σημαντικές διακυμάνσεις: κι αυτό εξαιτίας της επιρροής της αστικής αλλά και της μικροαστικής ιδεολογίας, πάνω στην εργατική τάξη. Επειδή ο αστισμός δεν μπορεί να κυριαρχεί μόνο με την οργανωμένη φυσική καταπίεση, και επειδή η ιδεολογία δεν υπάρχει παρά στον κόσμο των ιδεών, το αστικό κράτος διαθέτει σε κάθε περίπτωση έναν (ή πολλούς) κρατικό ιδεολογικό μηχανισμό, προορισμένο ειδικά να επιβάλλει την αστική ιδεολογία στην εργατική τάξη. Ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου (θα πραγματευτούμε αργότερα το πρόβλημα των συνδικάτων) αποτελεί ένα παρόμοιο μηχανισμό στις «φυσιολογικές» μορφές του αστικού κράτους.

Κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου: σύμφωνα με το χαρακτηρισμό που έδωσε ο Λένιν το 1921, πρόκειται για «εργατικό κόμμα» που ακολουθεί την πολιτική της αστικής τάξης –«σοσιαλπροδότης»– μέσα στο πλαίσιο της εργατικής τάξης. Η ταξική βάση, δηλαδή ένα σημαντικό σχετικά τμήμα των μελών και των οπαδών, τα κατώτερα κλιμάκια του μηχανισμού του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος είναι σε μεγάλο βαθμό εργατικής προέλευσης. Διακρίνεται έτσι από τα αστικά κόμματα με εργατική πελατεία, όπως είναι την εποχή αυτή το Λαϊκό (καθολικό) Κόμμα στην Ιταλία, το Καθολικό Κέντρο στη Γερμανία κ.λπ. Άλλωστε, το κόμμα αυτό δεν είναι αναγκαστικά πάντα η ίδια η σοσιαλδημοκρατία: αν δεν εκπληρώνει πια το ρόλο της –αν δεν είναι φερέγγυα– κάποιο άλλο κόμμα θα πάρει τη θέση της.¹⁴

Η σοσιαλδημοκρατία είναι ο μηχανισμός συνεργασίας με την αστι-

14. Όσον αφορά το χαρακτηρισμό με την παραπάνω έννοια, μόνο η συγκεκριμένη περίπτωση της SFIO (Γαλλικό Τμήμα της Εργατικής Διεθνούς) στη Γαλλία δημιουργεί πρόβλημα αν και κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για «εργατικό κόμμα». Αυτό οφείλεται: α) στην αναρχοσυνδικαλιστική παράδοση του γαλλικού εργατικού κινήματος και τη δυσπιστία του προς τα κόμ-

κή τάξη στις «φυσιολογικές» μορφές αστικού κράτους: δηλαδή στις μορφές κράτους που αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη πολιτική της αστικής τάξης απέναντι στην εργατική, που πάει από τη «συνεργασία των τάξεων» –το κόμμα αυτό υποστηρίζει ανοιχτά την κυβέρνηση ή συμμετέχει σ' αυτήν– μέχρι ν' απαιτεί τη συντριβή της εργατικής.

Γιατί από την άλλη μεριά, ακριβώς επειδή η σοσιαλδημοκρατία είναι ένα μαζικό κόμμα, η πάλη της εργατικής τάξης τη διαβρώνει υποχρεωτικά και την επηρεάζει με ιδιαίτερο τρόπο, όπως επίσης την επηρεάζουν οι οργανώσεις –συνδικάτα– που εξαρτώνται απ' αυτήν (ή από τα οποία κάποτε, εξαρτάται). Η σοσιαλδημοκρατία με κίνδυνο να χάσει τη θεσμική λειτουργία της από την οποία εξαρτάται η ύπαρξή της πρέπει να διατηρήσει τη λαϊκή βάση που εκπροσωπεί. Εμμένει σε μια ορισμένη πολιτική συμβιδιασμών προς την εργατική τάξη, πολιτική, σε τελευταία ανάλυση, κατάλληλη για να γίνει αποδεκτή από την αστική τάξη σ' αυτές τις μορφές κράτους και σ' αυτό το πολιτικό πλαίσιο. Άλλωστε σ' ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα σημαντικές ανακατατάξεις είναι αναπόφευκτες ανάμεσα στις διάφορες ιεραρχικές βαθμίδες: τους ηγέτες και τη γραφειοκρατία των αξιωματούχων της,

ματα, δυσπιστία που δεν ξεπεράστηκε τελικά παρά με την ανάπτυξη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας και αρκετά καθυστερημένα: β) στη στενή σχέση που αποκαθίσταται πολύ γρήγορα μεταξύ SFIO και γαλλικής μικροαστικής τάξης διαμέσου του «γιακωβίνικου ριζοσπαστισμού», γεγονός που πρέπει να υπογραμμιστεί γιατί κάποτε υποστηρίχθηκε συγκεκριμένα από την Α. Kriegel (*Le pain et les roses, jalons pour une histoire des socialismes*, 1968, σ. 167), ότι μόνον η γερμανική σοσιαλδημοκρατία υπήρξε εργατικό κόμμα. Αυτό είναι λάθος. Προφανώς η Α. Κρίγκελ παρασύρεται από τη γαλλική SFIO και από τις άλλες ευρωπαϊκές σοσιαλδημοκρατίες, εξαιρεί μόνο τη γερμανική. Για στοιχεία που αποδεικνύουν τη θέση που υποστηρίζω, R. Michels, «The Political Parties», στο S. Neumann (επιμ.), *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*, ανατύπωση 1966, σ. 254 κ.ε, κ.λπ. Τέλος, οι οργανωτικές μορφές των κομμάτων σοσιαλδημοκρατικού τύπου διαφέρουν σημαντικά από τη μια περίπτωση στην άλλη, από τη μια εποχή στην άλλη. Αν αυτά τα κόμματα είναι στο σύνολό τους περισσότερο πειθαρχημένα και συγκεντρωτικά σε σχέση με τα «αστικά κόμματα», οι οργανωτικές τους μορφές ωστόσο αιωρούνται μεταξύ ενός ισχυρότατου γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού (Γερμανία, Αυστρία) και ενός σχετικού φιλελευθερισμού (Αγγλία). Στην πραγματικότητα, εξαιτίας και της πολιτικής τους γραμμής, δεν μπορούμε καν να μιλάμε για τυπική οργανωτική μορφή των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, με τον τρόπο που μιλάμε π.χ. για την οργανωτική μορφή των μπολσεβίκων. Βλ. τα συγκριτικά στοιχεία για τα σοσιαλιστικά ευρωπαϊκά κόμματα, στον M. Duverger, *Les partis politiques*, 1951.

τα κατώτερα στελέχη που βρίσκονται πιο κοντά στη μάζα και στους οπαδούς.

Μ' άλλα λόγια, ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί από την αστική τάξη οποτεδήποτε και μ' οποιονδήποτε τρόπο ως απλό εργαλείο για κάθε χρήση. Παραμένει πάντοτε θεσμός που συνδέεται με μια πολύ συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία.

Πραγματικά, ο φασισμός αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή κράτους και καθεστώτος που αντιστοιχεί σε μια καθορισμένη πολιτική της αστικής τάξης. Μ' αυτήν την έννοια ο φασισμός αντιστοιχεί σε μια αναδιοργάνωση του συνόλου των κρατικών μηχανισμών, συμπεριλαμβανομένων και των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Εφόσον η αναδιοργάνωση συντελείται, ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου όχι μόνο δεν μπορεί να έχει καμιά θέση αλλά πρέπει να καταστραφεί ολοσχερώς –πράγμα που έγινε στην πραγματικότητα– ακριβώς εξαιτίας του ερείσματός του στις μάζες της εργατικής τάξης, και στο δαθμό που μέσα και απ' αυτό περνάει η ταξική πάλη. Γιατί στην περίπτωση αυτή η πολιτική του αστισμού σκοπεύει πλέον στην εκμηδένιση της εργατικής τάξης.

Στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν σημαίνει βέβαια ότι η μαζική και οργανωμένη φυσική καταπίεση της εργατικής τάξης –καταπίεση που ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου είναι ανίκανο να ασκήσει– αρκεί για την κυριαρχία της αστικής τάξης. Άλλοι μηχανισμοί θα πρέπει να πάρουν τη σκυτάλη. Μεταξύ άλλων οι φασιστικές οργανώσεις, οργανώσεις όμως των οποίων το λαϊκό έρεισμα και ο οργανωτικός σκελετός τοποθετούνται «έξω» από την εργατική τάξη (μικροαστική τάξη, κυρίως) και των οποίων ο ιδεολογικός ρόλος είναι εντελώς διαφορετικός από το ρόλο ενός κόμματος σοσιαλδημοκρατικού τύπου.¹⁵

Τέλος, η Διεθνής, πάντοτε μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο, και για την πριν από την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία περίοδο, με τη θέση της για το «σοσιαλφασισμό» σηματοδοτούσε επίσης το

---

15. Ας σημειωθεί ότι ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα απλώνεται επίσης στη μικροαστική τάξη, η οποία όμως χρησιμοποιείται εδώ ως ενδιάμεσος σταθμός μεταξύ βάσης της αστικής ιδεολογίας και πολιτικής στο πλαίσιο της εργατικής τάξης. Ωστόσο, σ' ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου, η σημασία του μικροαστικού στοιχείου –σημασία όχι μόνον, ούτε βασικά, αριθμητική, αλλά πολιτική, ιδεολογική και οργανωτική– παρουσιάζει ορισμένα όρια. Πέρα απ' αυτά τα όρια, ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικού τύπου αιωρείται μετασχηματιζόμενο σε κόμμα αστικό με εργατική πελατεία. Αυτόν ακριβώς το δρόμο εξέλιξης ακολούθησαν, με διαφορετικό ρυθμό ανάπτυξης, οι περισσότερες ευρωπαϊκές σοσιαλδημοκρατίες, κυρίως μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο.

εξής: η γερμανική —αλλά και η αυστριακή— σοσιαλδημοκρατία ήταν την εποχή εκείνη ένα κόμμα πολύ συγκεντρωτικό, πειθαρχημένο και γραφειοκρατικό και κατάφερε να φράξει την πρόοδο, διεκδικητική και πολιτική, του εργατικού κινήματος. Κατά τη Διεθνή, καταπνίγοντας τη σοσιαλιστική δημοκρατία και τις σοσιαλιστικές προσδοκίες, ασκούσε πάνω στην εργατική μάζα μια καταπίεση φασιστικού τύπου με φασιστικές πρακτικές και μεθόδους.

Δεν σκοπεύουμε βέβαια να αμφισβητήσουμε το ρόλο της σοσιαλδημοκρατίας, που ήταν ακριβώς να παραπλανήσει τις μάζες και να αναστείλει τις επαναστατικές διαδικασίες. Ωστόσο η σοσιαλδημοκρατία, για ν' ανταποκριθεί σ' αυτόν το ρόλο, δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει και δεν χρησιμοποίησε τα ίδια μέσα με το φασιστικό κόμμα. Σ' αυτό έγκειται η σταθερότερη αναφορά για να κριθεί η θεωρία του σοσιαλφασισμού. Η πρακτική ή οι μέθοδοι δεν υπάρχουν στο κενό, αλλά σε σχέση με τους μηχανισμούς που τις στηρίζουν. Ο χαρακτήρας τους προσδιορίζεται από το χαρακτήρα των μηχανισμών. Το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και ο φασισμός δεν ασκούσαν αυτόν το ρόλο με τον ίδιο τρόπο, ούτε σ' ό,τι αφορά την καταστολή του εργατικού κινήματος ούτε σ' ό,τι αφορά τις μορφές οργάνωσης.

Αν λάβουμε, λοιπόν, υπόψη μας όλες αυτές τις παρατηρήσεις, και για να επανέλθουμε στα ίδια τα λόγια του Στάλιν, η σοσιαλδημοκρατία και το φασιστικό κόμμα όχι μόνο δεν «αλληλοσυμπληρώνονται» αλλά κυριολεκτικά «αποκλείονται αμοιβαία»: δεν μπορούν να κατέχουν την ίδια θέση μέσα στην ίδια μορφή κράτους.

4. Αν θεωρήσουμε τώρα τη θέση του σοσιαλφασισμού από τη σκοπιά της στρατηγικής της αστικής τάξης και από την άποψη των εναλλακτικών λύσεων, σύμφωνα με την οποία ο αστισμός θα έπαιζε ταυτόχρονα και την ίδια στιγμή είτε το χαρτί της σοσιαλδημοκρατίας είτε το χαρτί του φασισμού ή και τα δυο, θα δούμε πως η θέση αυτή προϋποθέτει μια ολοκληρωτική παραγνώριση της διαδικασίας εκφασισμού και της περιοδολόγησής της σε φάσεις και καμπές, σύμφωνα με τον πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων στην πάλη των τάξεων. Δεν είναι τυχαίο ότι η άποψη αυτή για το σοσιαλφασισμό και η ταύτιση της μορφής του δημοκρατικού-κοινοβουλευτικού κράτους με το φασιστικό κράτος, συνοδεύεται από μια γραμμική αντίληψη για την οργανωτική διαδικασία, άποψη που παραγνώνει ολότελα το πρόβλημα της πολιτικής κρίσης και της διαδικασίας εκφασισμού.

Στην πραγματικότητα διαπιστώνεται ότι η αστική τάξη παίζει, αν θέλετε, το χαρτί της «συνεργασίας των τάξεων» στο τέλος της περιόδου σταθεροποίησης και τις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού. Το χαρτί αυτό άλλωστε το χρησιμοποιεί είτε η ίδια η σοσιαλδημοκρατία όταν βρίσκεται στην εξουσία (γερμανική περίπτωση), είτε τα αστικά

πολιτικά κόμματα δίχως την άμεση συμμετοχή της σοσιαλδημοκρατίας. Μ' άλλα λόγια, το χαρτί της συνεργασίας των τάξεων παίζεται όταν αρχίζει η διαδικασία ήττας της εργατικής τάξης, όταν αρχίζει η επίθεση της αστικής τάξης. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η πολιτική αυτή καταρρέει· δεν επιτρέπει στην αστική τάξη ούτε να εξουδετερώσει τις οικονομικο-πολιτικές κατακτήσεις της εργατικής τάξης ούτε πολύ περισσότερο, να προχωρήσει αποφασιστικά στην εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών. Στο εξής, και σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, εκείνοι που θα θελήσουν να συνεχίσουν αυτήν την τακτική θα είναι οι πολιτικοί εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου. Ωστόσο, κι αυτό είναι σημαντικό, οι τελευταίοι αποσπώνται προοδευτικά από το μεγάλο κεφάλαιο και ταυτόχρονα από τα τμήματα τάξεων που εκπροσωπούσαν. Το μεγάλο κεφάλαιο δεν παίζει πλέον το χαρτί της «συνεργασίας των τάξεων» –αν υποθέσουμε ότι το έπαιζε ποτέ– και στρέφεται αποφασιστικά προς την φασιστική λύση. Η στροφή φαίνεται ολοκάθαρα αν δεν μας θαμπώσουν τα περιστατικά του πολιτικού προσκηνίου, αν διαγνώσουμε τι κρύβεται κάτω από αυτά και τέλος, αν πάρουμε υπόψη τη ρήξη του δεσμού εκπροσωπούντες εκπροσωπούμενοι.

Απ' όλα αυτά βγαίνει το αρκετά διαδεδομένο συμπέρασμα για τη διαδικασία εκφασισμού: «πρώτα σοσιαλδημοκρατία, έπειτα φασισμός»; Νομίζω πως θα προτρέχαμε πολύ γιατί ένα παρόμοιο συμπέρασμα απορρέει, ως ένα βαθμό, από την άποψη ότι ο φασισμός είναι το «τελευταίο χαρτί του αστισμού» –δηλαδή «ομολογία αδυναμίας του αστισμού»– και ταυτόχρονα διαιωνίζει την ψευδαίσθηση μιας «οργανικής» συνέχειας σοσιαλδημοκρατίας και φασισμού. Πραγματικά, δεν είναι βέβαιο ότι την εποχή εκείνη το μεγάλο κεφάλαιο είχε προσχωρήσει στη σοσιαλδημοκρατική προοπτική της συνεργασίας των τάξεων. Η συνεργασία των τάξεων ήταν μάλλον μια λύση που το μεσαίο κεφάλαιο επέβαλε στο μεγάλο κεφάλαιο και υπαγορεύτηκε περισσότερο από το συσχετισμό δυνάμεων μεγάλου κεφαλαίου/μεσαίου κεφαλαίου, παρά από το συσχετισμό μεγάλου κεφαλαίου/εργατικής τάξης. Γιατί, από την άλλη μεριά η ήττα της εργατικής τάξης ολοκληρώνεται και το μεγάλο κεφάλαιο περνά στην ανοιχτή επίθεση. Σ' αυτές τις περιστάσεις η σοσιαλδημοκρατία δεν θα μπορούσε να αποτελέσει το κατάλληλο μέσο για την πραγμάτωση της πολιτικής του μεγάλου κεφαλαίου.

Αλλά ας δούμε τι σκεφτόταν γι' αυτό ο Τρότσκι, ένας από τους σφοδρότερους πολέμιους της θέσης του «σοσιαλφασισμού»:¹⁶

16. L. Trotsky, *L'Internationale communiste après Lénine*, ό.π., σσ. 216-217.

«Σε σχέση μ' αυτά τα προβλήματα αναπτύχθηκε γύρω απ' τον φασισμό μια πολεμική εντελώς διαστρεβλωμένη και λοξοδρομημένη. Η αντιπολίτευση εξηγούσε ότι η αστική τάξη δεν χρησιμοποιεί τις φασιστικές της εφεδρείες παρά μόνον τη στιγμή που ένας άμεσος επαναστατικός κίνδυνος απειλεί αυτές καθαυτές τις βάσεις του καθεστώτος της. [...] Μ' αυτήν την έννοια, ο ενεργητικός φασισμός είναι μια κατάσταση εμφυλίου πολέμου που εξαπολύει η καπιταλιστική κοινωνία εναντίον του εξεγερμένου προλεταριάτου. Από την άλλη μεριά, η αστική τάξη αναγκάζεται να προωθήσει τις αριστερές εφεδρείες της, τη σοσιαλδημοκρατία, σε δυο κυρίως στιγμές: λίγο πριν ν' αρχίσει ο εμφύλιος πόλεμος, ώστε να εξαπατήσει, να καθυστερήσει και να διαλύσει το προλεταριάτο, ή μετά από μια σοβαρή ήττα της μεγάλης μάζας του λαού, όταν, δηλαδή, η αστική τάξη για να αποκαταστήσει το ομαλό καθεστώς, είναι αναγκασμένη να εντάξει τις λαϊκές μάζες στην κοινοβουλευτική ζωή, συνακόλουθα και τους εργάτες που δεν έχουν πια εμπιστοσύνη στην επανάσταση. Για να αντιταχθεί σ' αυτήν την ανάλυση που θεωρητικά είναι αδιαμφισβήτητη και που επαληθεύτηκε στην πορεία του αγώνα, η ηγεσία της Κομμουνιστικής Διεθνούς πρόβαλε έναν κουτό και απλοϊκό ισχυρισμό ταυτίζοντας σοσιαλδημοκρατία και φασισμό. Ξεκινώντας από το αδιάψευστο γεγονός ότι η σοσιαλδημοκρατία είναι προσκολλημένη, όσο κι ο φασισμός, στις θεμελιώδεις βάσεις της αστικής κοινωνίας, και ότι είναι πάντα έτοιμη, σε στιγμή κινδύνου να προωθήσει τους Νόσκε (Noske) της, η ηγεσία της Διεθνούς διέγραψε με μια μολυδιά κάθε διαφορά μεταξύ σοσιαλδημοκρατίας και φασισμού εξαλείφοντας ταυτόχρονα τη διάκριση μεταξύ της περιόδου ανοιχτού εμφυλίου πολέμου και της περιόδου "εξομάλυνσης της πάλης των τάξεων".»

Η ανάλυση του Τρότσκι, παρά τη σωστή κριτική που ασκεί στη Διεθνή, με το να ταυτίζει εσφαλεμένα φασισμό-αντίδραση στο επαναστατικό κίνημα και ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει πρώτα σοσιαλδημοκρατία (περίοδος ήττας του προλεταριάτου, δηλαδή «εξομάλυνση»), στη συνέχεια φασισμός (περίοδος ανόδου του επαναστατικού κύματος ως συνέπεια της ήττας). Αν όμως οι απαρχές της διαδικασίας εκφασισμού συμπίπτουν με την καμπή κατά την οποία ηττάται το προλεταριάτο, δεν πρέπει βασικά να ξεχνάμε ότι, αντίθετα με την εκτίμηση του Τρότσκι, το προλεταριάτο δεν ανέρρωσε πλέον από τα πλήγματα της ήττας. Η αστική τάξη θα αναλάβει στο εξής μια μόνιμη επίθεση. Μ' άλλα λόγια, ενώ πράγματι έχουμε να κάνουμε με επακόλουθα της ήττας, το μεγάλο κεφάλαιο δεν θέλει τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην «εξομάλυνση» του

καθεστώτος, και τέλος, δεν δρισκόμαστε στα πρόθυρα ενός εμφυλίου πολέμου εναντίον του επαναστατημένου προλεταριάτου.

Ο χαρακτήρας της διαδικασίας εκφασισμού δείχνει ότι η σοσιαλδημοκρατία, ενώ χρησιμοποιήθηκε από το μεγάλο κεφάλαιο σε προηγούμενες περιόδους, δεν είναι ή δεν είναι πλέον, το κατάλληλο για την πολιτική του μέσο, τη στιγμή που την ίδια εποχή η γερμανική και ιταλική σοσιαλδημοκρατία συνεισφέρουν στην προώθηση της «συνεργασίας των τάξεων». Η χρησιμοποίησή της σ' αυτές τις περιστάσεις οφείλεται βασικά στις μορφές που προσέλαβαν οι αντιφάσεις μεγάλου και μεσαίου κεφαλαίου.¹⁷

Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια πως η πολιτική της σοσιαλδημοκρατίας δεν έχει σοβαρές ευθύνες για την επικράτηση του φασισμού. Σοβαρότατες μάλιστα αφού η επιρροή της στις μεγάλες μάζες ήταν σημαντική, πράγμα που, εκτός από τους προηγούμενους παράγοντες, οφείλεται στην αμυντική στάση του εργατικού κινήματος, συνοδευόμενη πάντοτε από άνοδο του σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος. Η πολιτική συνθηκολόγησης της σοσιαλδημοκρατίας είναι η τυπική πολιτική ενός κόμματος που προωθεί τη συνεργασία των τάξεων παρόλο που δεν υπήρξε, για να είμαστε ακριβείς, άμεση συμπαιγνία σοσιαλδημοκρατίας και φασισμού.

δ) Τα κομμουνιστικά κόμματα και η πολιτική τους. Οι καμπές της Διεθνούς και η στρατηγική συμμαχιών

Η διαδικασία εκφασισμού και η άνοδος του φασισμού στην εξουσία αντιστοιχούν σε μια λανθασμένη στρατηγική του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος από τη μια, της Διεθνούς και του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος από την άλλη.

Το σημείο στο οποίο θα επιμείνουμε τώρα αφορά την αντιφασιστική πάλη. Το κλειδί βρίσκεται στη στρατηγική των συμμαχιών. Συνήθως η γραμμή και η πρακτική του Ιταλικού και του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος εξομοιώνονται: και οι δυο χαρακτηρίζονται ως υπεραριστερές. Είναι αλήθεια βέβαια ότι ομοιότητες και κοινά σημεία υπάρχουν. Ωστόσο, παραμένει το γεγονός ότι οι δύο περιπτώσεις διαφέρουν, κοντά σ' άλλα, στο βαθμό που αντίστοιχα έχουμε διαφορετική πολιτική της Διεθνούς απέναντί τους. Συγκεκριμένα, η γραμμή

17. Βλ. πιο πάνω, σ. 103.

του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν αντίθετη με την επίσημη γραμμή της Διεθνούς (και πολεμήθηκε ανοιχτά από την Κ.Δ.) ενώ η γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας ήταν αυστηρή εφαρμογή της. Άλλωστε, ο «αριστερισμός» του ΙΚΚ σήμαινε τελείως άλλο πράγμα από τη γνωστή ως «υπεραριστερή» γραμμή της Διεθνούς στην περίπτωση του εθνικοσοσιαλισμού.

Τέλος, υπάρχει συχνά η τάση να μελετάται αφηρημένα η γραμμή των κομμάτων και να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι είναι συνδεδεμένη με μια αντίληψη για τις φάσεις και τις καμπές της πάλης. Λανθασμένη γιατί η γραμμή στην προκειμένη περίπτωση είναι συνάρτηση λανθασμένων εκτιμήσεων που γίνονται για το χαρακτήρα της περιόδου των φασισμών και των φάσεων στη διάρκεια των οποίων εφαρμόζεται η στρατηγική συμμαχιών.

Ας πάρουμε πρώτα την ιταλική περίπτωση. Η Διεθνής, στο 3ο Συνέδριό της επισημαίνει μια περίοδο «σταθεροποίησης» της πάλης των τάξεων. Έτσι, ρίχνει το σύνθημα «προς τις μάζες», και έξι μήνες αργότερα, το Δεκέμβριο του 1921, η Εκτελεστική της Επιτροπή εφαρμόζοντας αυτό το σύνθημα υιοθετεί τις θέσεις για το *Ενιαίο Μέτωπο*. Οι θέσεις αυτές επικυρώθηκαν από την 1η Ολομέλεια (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1921)· αλλά με απόφαση του 4ου Συνεδρίου κάτω από τον τίτλο «Θέσεις για την ενότητα του προλεταριακού μετώπου» καταχωρήθηκαν, με περιληπτική μορφή, στις αποφάσεις του 4ου Συνεδρίου. Ας σημειώσουμε εξάλλου ότι η Διεθνής επεξεργάστηκε τις θέσεις αυτές κάτω από την άμεση ευθύνη του Λένιν.

Όμως περί τίνος ακριβώς πρόκειται; Η Διεθνής, επισημαίνοντας μια καμπή στην πάλη των τάξεων, τα σεκταριστικά λάθη της προηγούμενης περιόδου και τη διατήρηση, παρά τη διάσπαση, του πολιτικού δάρους της σοσιαλδημοκρατίας, συγκεντρώνει τις προσπάθειές της στη συγκρότηση του «ενιαίου προλεταριακού μετώπου». Μέτωπο Ενιαίο «στη βάση» φυσικά, που προϋπέθετε την οργανωτική ανεξαρτησία και αυτονομία των κομμουνιστικών κομμάτων και την ουσιαστική συμμετοχή των κομμουνιστών στις οργανώσεις βάσης της εργατικής τάξης. Προϋπέθετε επίσης μια ορισμένη πολιτική σε σχέση προς το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, πολιτική που προέκυπτε από μια ορισμένη εκτίμηση για το κόμμα αυτό. Πιο συγκεκριμένα:¹⁸

«Η τακτική του Ενιαίου Μετώπου σημαίνει τη συμμετοχή της κομμουνιστικής πρωτοπορίας στις καθημερινές μάχες που δίνουν

18. Οι θέσεις μνημονεύονται σύμφωνα με το *Die Taktik der Kommunistische Internationale gegen die Offensive des Kapitals* (Η τακτική της Διεθνούς ενάντια στην επίθεση του κεφαλαίου), Αμβούργο 1922.

οι πλατιές εργατικές μάζες για τα ζωτικά συμφέροντά τους. [...] Μέσα στη δράση, οι κομμουνιστές είναι έτοιμοι να συζητήσουν με τους σοσιαλπροδότες ηγέτες. [...] Η ύπαρξη των ανεξάρτητων κομμουνιστικών κομμάτων και η πλήρης ελευθερία δράσης απέναντι στην αστική τάξη και την αντεπαναστατική σοσιαλδημοκρατία είναι η σημαντικότερη ιστορική κατάκτηση του προλεταριάτου και οι κομμουνιστές δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να την εγκαταλείψουν. Η τακτική του Ενιαίου Μετώπου δεν σημαίνει διόλου "έκλογικά μαγειρέματα" στην κορυφή που θα επεδίωκαν κοινοβουλευτικούς στόχους· σημαίνει ότι οι κομμουνιστές προσφέρονται στον κοινό αγώνα όλων των εργαζομένων που ανήκουν σ' άλλα κόμματα ή ομάδες. [...] Η πραγματική επιτυχία του Ενιαίου Μετώπου προωθείται από τη βάση μέσα από την ίδια την εργατική μάζα. Αλλά στις συγκεκριμένες συνθήκες οι κομμουνιστές δεν μπορούν να παραιτηθούν από μια πιθανή συνεννόηση με τις ηγεσίες των αντίπαλων εργατικών κομμάτων (σοσιαλδημοκράτες ή μέλη της 2½ Διεθνούς). Οι μάζες πρέπει να πληροφορούνται ανελλιπώς και ολοκληρωμένα για την πορεία αυτών των διαπραγματεύσεων...»

Ενώ αυτές είναι οι θέσεις για το Ενιαίο Μέτωπο, όπως απορρέουν από το λενινιστικό σύνθημα «προς τις μάζες», το 4ο Συνέδριο και η αμέσως κατοπινή πολιτική της Διεθνούς όπως είδαμε, αλλάζουν κατεύθυνση αφού υιοθετούν το σύνθημα περί εργατικών κυβερνήσεων –*Arbeiter-regierungen*– δηλαδή κυβερνήσεων συμμαχίας κομμουνιστών-σοσιαλδημοκρατών στη βάση καθορισμένων στόχων.

«Μια παρόμοια εργατική κυβέρνηση είναι εφικτή μόνον όταν θγαίνει από τους μαζικούς αγώνες και στηρίζεται σε εργατικά όργανα μάχης. [...] Στοιχειώδεις καθήκον της εργατικής κυβέρνησης είναι να εξοπλίζει την εργατική τάξη, να αφοπλίζει τις αστικές και αντεπαναστατικές οργανώσεις. [...] Ακόμα και όταν μια εργατική κυβέρνηση θγαίνει από κοινοβουλευτικό συνασπισμό, έχει δηλαδή καθαρά κοινοβουλευτική προέλευση, μπορεί ν' αποτελέσει την ευκαιρία για μια άνοδο του επαναστατικού κινήματος. Εξυπακούεται πως η γέννηση μιας αληθινής εργατικής κυβέρνησης και η παραμονή της στην εξουσία, θα οδηγήσει με την επιδίωξη επαναστατικής πολιτικής σε μια εξαιρετικά σφοδρή παλη, και ενδεχομένως σε εμφύλιο πόλεμο με την αστική τάξη...»¹⁹

Ξέρουμε τι σημαίνουν όλα αυτά κι ο Δημητρώφ προσπάθησε να βά-

19. Βλ. τώρα τούτη την απόφαση στο *Les quatre premiers congrès...*, ό.π., F. Maspéro, σ. 158.

λει τα πράγματα στη θέση τους. Πρέπει πάντως να σταθούμε στις αρχικές θέσεις για το Ενιαίο Μέτωπο που σχετίζονται άλλωστε άμεσα με την πολιτική του ΙΚΚ. Αλλά δεν θα επιμείνουμε στην περίοδο της Διεθνούς μεταξύ 4ου (1922-1923) και 6ου Συνεδρίου (1928) γιατί δεν ενδιαφέρει άμεσα τη διαδικασία εκφασισμού. Ας σημειώσουμε απλώς ότι επικρατεί μεγάλη σύγχυση σχετικά με το ζήτημα των συμμαχιών, πράγμα που οφείλεται άλλωστε στους διαδοχικούς χαρακτηρισμούς που έδωσε η Διεθνής στις φάσεις.

Στο 5ο Συνέδριο (1925) εγκαινιάζεται η «υπεραριστερή» καμπή, αποσιωπάται η «σταθεροποίηση» κι η θέση σχετικά με τις εργατικές κυβερνήσεις αλλάζει. Οι εργατικές κυβερνήσεις στο 4ο Συνέδριο θεωρήθηκαν ως μια «φάση» προς τη δικτατορία του προλεταριάτου που θα επιβάλει η επανάσταση στο 5ο Συνέδριο –το συνέδριο της «μπολσεβικοποίησης»– ταυτίζονται με τη δικτατορία του προλεταριάτου. Η Διεθνής εννοούσε ότι δεν θα ήταν εφικτό να υπάρχει μια χωριστή φάση εργατικών κυβερνήσεων πριν από την επανάσταση, πράγμα που καταντά στην έμπρακτη απόρριψη της τακτικής αυτής. Οι θέσεις για το Ενιαίο Μέτωπο παραμένουν επιφανειακά άθικτες αλλά διευκρινίζεται ότι το Ενιαίο Μέτωπο «δεν είναι τίποτε άλλο παρά επαναστατική μέθοδος ζύμωσης και κινητοποίησης των μαζών» και ότι ο «πρωταρχικός τους σκοπός είναι η πάλη εναντίον των ηγετών της αντεπαναστατικής σοσιαλδημοκρατίας». Αυτές οι σκέψεις συνοδεύουν την πρώτη εμφάνιση της θεωρίας για τον σοσιαλφασισμό.

Η 5η Ολομέλεια (1925) παραδεχόμενη τη σταθεροποίηση επαναλαμβάνει την πολιτική των επαφών στην κορυφή, την ίδια στιγμή η Διεθνής διεξάγει έντονο αγώνα εναντίον των ηγετών της αριστερής τάσης των κομμουνιστικών κομμάτων που έχουν γίνει αποδεκτοί στο 5ο Συνέδριο.

Μετά το 6ο Συνέδριο (1927), η Διεθνής μπαίνει στην αποφασιστική καμπή.²⁰ Κάτω από την επήρεια της θεωρίας του «καταστροφικού οικονομισμού» το τέλος της «σταθεροποίησης» θεωρείται ως φάση επίθεσης. Την ίδια στιγμή αρχίζει στη Γερμανία η περίοδος άμυνας του εργατικού κινήματος. Προεικονίζεται, λοιπόν, ανοιχτά η «επιθετική

20. Για να ακριβολογήσουμε, από χρονολογική άποψη, δεν πρόκειται για μια καμπή που συμπίπτει ακριβώς με το 6ο Συνέδριο. Οι πρώτες ενδείξεις της στροφής είναι ευδιάκριτες στην 8η Ολομέλεια, 1927: για τους κομμουνιστές, η αριστερή τάση της σοσιαλδημοκρατίας είναι πιο επικίνδυνη από τη δεξιά. Οι αποφάσεις του 6ου Συνεδρίου φέρνουν ακόμα τη σφραγίδα ενός σχετικού και πολύ αμφίβολου συμβιβασμού ανάμεσα στις θέσεις του Στάλιν και του Μπουχάριν. Η στροφή θα ολοκληρωθεί συγκεκριμένα μόνο με την 10η Ολομέλεια του 1929.

στρατηγική»: προωθείται η θέση του σοσιαλφασισμού και, ως προς τη στρατηγική των συμμαχιών, υιοθετούνται τα συνθήματα «τάξη εναντίον τάξης» και «ενιαίο μέτωπο στη βάση».

Όμως, και το 3ο Συνέδριο επίσης μιλούσε για ενιαίο μέτωπο στη βάση. Η διαφορά συνεπώς έγκειται στη συγκεκριμένη πολιτική της Διεθνούς και του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία και τις μάζες που ακολουθούν τις σοσιαλδημοκρατικές οργανώσεις:

«Είναι φανερό ότι δεν μπορεί να υπάρχει ενότητα με τους σοσιαλφασίστες».²¹ «Οι σοσιαλφασίστες γνωρίζουν ότι για μας καμιά συνεργασία δεν είναι δυνατή. [...] Κανένας κομμουνιστής δεν συμμερίζεται την ψευδαίσθηση ότι θα μπορούσε να χτυπηθεί ο φασισμός με τη βοήθεια του σοσιαλφασισμού».²²

Η γραμμή αυτή αναφέρεται μόνο στην ηγεσία του σοσιαλιστικού κόμματος: «Διώξτε τους σοσιαλφασίστες από τις θέσεις τους στις επιχειρήσεις και τα συνδικάτα». «Διώξτε τα σοσιαλφασιστάκια από τις επιχειρήσεις, τα γραφεία ευρέσεως εργασίας, τις σχολές μαθητευόμενων τεχνικών». «Χτυπήστε τους σοσιαλφασίστες στις σχολές και τους χώρους αναψυχής».²³

Η «αριστερή» πτέρυγα της σοσιαλδημοκρατίας θεωρείται ο πιο επικίνδυνος εχθρός:

«Η άνοδος του επαναστατικού κινήματος [...] επιβάλλει στη Διεθνή και τα τμήματά της μια αποφασιστική σκλήρυνση της πάλης εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας και ιδιαίτερα εναντίον της αριστερής πτέρυγας της, γιατί αποτελεί τον πιο επικίνδυνο εχθρό του κομμουνισμού και το πρωταρχικό εμπόδιο στην ανάπτυξη της μαχητικής δραστηριότητας της εργατικής τάξης...».²⁴ Όσο για τις σοσιαλδημοκρατικές μάζες αποκαλυπτική είναι η έκφραση του Τέλμαν: «... αυτά τα εκατομμύρια των εργατών (του PSA και του ADGB) όσο δεν αποδεσμεύονται από την επιρροή των σοσιαλφασιστών είναι χαμένα για τον αντιφασιστικό αγώνα».²⁵

21. H. Remmele, στο *Die Internationale*, Μάρτιος 1930.

22. *Rote Fahne*, Μάρτιος 1931.

23. Άλλωστε, όταν η *Rote Fahne* της 8ης Ιουνίου 1932, ακολουθώντας την πολιτική του «αντιφασιστικού μετώπου», εφαρμόζει αυτόν τον χαρακτηρισμό μόνο στους «ηγετικούς κύκλους» του Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, κατηγορείται από την *Die Internationale* (τ. XV, σ. 274) για «οπορτουνιστική απόκλιση».

24. Απόφαση της 10ης Ολομέλειας (1929) στο *Protokoll, 10^e Plenum der E.K. der K.I.*, σ. 897.

25. Στο *Die Internationale*, Ιούνιος 1932.

Εννοείται ότι η στρατηγική αυτή συνοδεύεται από την άποψη ότι πρωταρχικός εχθρός δεν είναι ο φασισμός αλλά η σοσιαλδημοκρατία: η ήττα της είναι η προϋπόθεση, και με τη χρονολογική ακόμα έννοια, της νίκης εναντίον του φασισμού:

«Επειδή οι εθνικοσοσιαλιστές κατάφεραν να κερδίσουν μια σημαντική εκλογική επιτυχία ορισμένοι σύντροφοι υποτιμούν τη σπουδαιότητα της πάλης μας εναντίον του σοσιαλφασισμού. [...] Η άποψη αυτή αναμφίβολα εκφράζει μιαν απόκλιση από την πολιτική γραμμή μας η οποία ορίζει ότι πρέπει να στρέψουμε τα πυρά μας κυρίως εναντίον του PSA. [...] Όλες οι δυνάμεις του κόμματος πρέπει να ριχτούν στον αγώνα εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας».²⁶ «Αλλά το πιο σημαντικό πρόβλημα για την πάλη μας ενάντια στον εθνικοσοσιαλισμό [...], είναι το πρόβλημα μιας σωστής επαναστατικής στρατηγικής που, σύμφωνα με τις αποφάσεις της 9ης Ολομέλειας, κατευθύνει κυρίως τα πυρά της εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας, [...] προϋπόθεση για τη νίκη κατά του χιτλερικού φασισμού».²⁷

Και τέλος, το Σεπτέμβριο του 1932, όταν ο φασιστικός κίνδυνος πλησιάζει πλέον ολοφάνερα, στο κλείσιμο της 12ης Ολομέλειας, ο Τέλμαν λέει: «Στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης του φασισμού κάθε εξασθένιση της πάλης μας εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας γίνεται [...] βαρύτατο σφάλμα».

Ο προσανατολισμός αυτός οδήγησε σε ολέθρια αποτελέσματα. Αλλά πρέπει από τώρα να τονίσουμε πως θα ήταν εντελώς λάθος να θεωρήσουμε ότι κάτω από τούτη τη ριζοσπαστική φρασεολογία, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας διεξήγαγε έναν αδιάλλακτο, αν και «σεκταριστικό» αγώνα εναντίον του φασισμού και υπέρ της επανάστασης. Όχι πως δεν κήρυξε αμείλικτο πόλεμο εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας: για να κυριολεκτήσουμε, δεν έκανε παρά μόνον αυτό.

Πράγματι, την περίοδο αυτή συμβαίνει κάτι πολύ σημαντικό στη Διεθνή. Το αποκαλύπτει η γερμανική περίπτωση που αποτελεί για τη Διεθνή το «δοκιμαστήριο» της στρατηγικής της. Τα χαρακτηριστικά

26. Στο *Die Internationale*, Ιούλιος 1931.

27. Hirsch, στο *Die Internationale*, Ιανουάριος 1932. Ας σημειωθεί τέλος, ότι μόνον στην 11η Ολομέλεια του 1931 υψώνονται ορισμένες φωνές εναντίον των «υπερβολών» της άποψης περί «σοσιαλδημοκρατίας κυρίου εχθρού». Στην ίδια Ολομέλεια γίνονται και κάποιες νύξεις γεμάτες σκεπτικισμό σχετικά με το επικείμενο της Επανάστασης. Ο ίδιος ο Μανουήλσκυ παραδέχεται ότι ο φασισμός «είναι μια από τις μορφές επίθεσης του κεφαλαίου» και ότι «ο κύριος εχθρός της εργατικής τάξης παραμένει η αστική τάξη». Αλλά όλα αυτά δεν είχαν καμιά συνέχεια.

της καμπής «αριστερά-δεξιά» αρχίζουν πλέον να μπερδεύονται. Ορισμένα σημάρια που θα κυριαρχήσουν με σαφή τρόπο στο 7ο συνέδριο του Δημητρώφ εμφανίζονται ήδη στην περίοδο 1928-1935. Μ' άλλα λόγια, τα πάντα γίνονται λες και η σχέση του Συνεδρίου και Συνεδρίου του Δημητρώφ (1935), δεν μοιάζει με την κλασική σχέση ενός απλού «εκκρεμούς» (αριστερός καιροσκοπισμός-δεξιός καιροσκοπισμός), που εκφράζει τις δυο συμμετρικά αντίθετες όψεις της ίδιας γενικής λανθασμένης γραμμής. Το σχήμα τούτο ισχύει ως ένα βαθμό και σ' ένα πρώτο επίπεδο, για την περίοδο της Διεθνούς πριν από το 6ο Συνέδριο.

Μετά το 1928, το σχήμα δεν είναι εφαρμόσιμο. Η ίδια γενική γραμμή, παρά τα φαινόμενα, επιβεβαιώνεται όλο και περισσότερο, μέσα στην ομοιότητα των συγκεκριμένων επιπτώσεών της, που θα ακμάσουν με τον Δημητρώφ και μετά απ' αυτόν. Είναι όμως ορατές από την φερώνυμη «υπεραριστερή» περίοδο. Την ίδια περίοδο ο ριζοσπαστικός βερμπαλισμός του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας συναγωνίζεται τη θριαμβευτική του πίστη στον εκλογικο-κοινοβουλευτικό αγώνα και τον δηλωμένο σοσιαλσοβινισμό του (εκτός βέβαια από την αφοσίωση στην «άμυνα της ΕΣΣΔ»). Δείγμα σπουδαίο και χτυπητό: ο «υπεραριστερισμός» του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας είναι εντελώς διαφορετικός από τον αριστερισμό του ιταλικού κόμματος στη διάρκεια του εκφασισμού· διαφέρει ακόμη και από το δικό τους «αριστερισμό» της περιόδου 1920-1922.

Όλα αυτά έχουν τέτοια έκταση ώστε για την περιοδολόγηση της Διεθνούς μετά το 1928, δεν μπορούμε να πάρουμε σαν σημεία αναφοράς παλιότερες ενδείξεις. Ωστόσο, δεν σημαίνει ότι το 7ο Συνέδριο (1935), του οποίου τις πρώτες ενδείξεις μπορούμε να εντοπίσουμε στα 1934, δεν αποτελεί μια σημαντική στιγμή για τη Διεθνή. Πιο συγκεκριμένα: το 1935 δεν είναι μια «καμπή» της ίδιας κατηγορίας με τις πριν από το 1928. Σε σχέση με το 1928, το 1935 δεν είναι η απόλυτα «αντίστροφη όψη», δηλαδή, η πραγματικά άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Αλλά και πάλι δεν μπορούμε να εννοήσουμε το 1935 ως απλή συνέχεια του 1928, μια συνέχεια που περιορίζεται απλώς στο να τονίσει τα χαρακτηριστικά του ίδιου προσώπου και να εκφράσει, μέσα από μια συνεχή προχωρητική πορεία τις συγκεκριμένες εκφάνσεις της γενικής γραμμής της Διεθνούς. Αν αυτή είναι η έννοια της συνέχειας, τότε παραγνωρίζουμε το νόημα του 1935 και μάλιστα σημαντικά.²⁸ Καταρχήν, σχετικά με το ζήτημα των συμμαχιών το 7ο Συνέδριο

28. Θα προσπαθήσω να αποσαφηνίσω τις παραπάνω σκέψεις στο παράρτημα του κεφαλαίου αυτού που πραγματεύεται την κατάσταση στην ΕΣΣΔ

περιλαμβάνει δυο αποφάσεις: το προλεταριακό ενιαίο μέτωπο και το αντιφασιστικό λαϊκό μέτωπο.

Η πρώτη διορθώνει τα λάθη της προηγούμενης περιόδου και μοιάζει να επανέρχεται ουσιαστικά στις θέσεις για το ενιαίο μέτωπο του 1921-1922.²⁹

«Οι κομμουνιστές προφανώς δεν μπορούν και δεν πρέπει, να εγκαταλείψουν έστω και για ένα λεπτό, την ανεξάρτητη δουλειά κομμουνιστικής διαπαιδαγώγησης και μαζικής κινητοποίησης. Για να προετοιμάζουν στους εργάτες το δρόμο της οίγουρης ενότητας στη δράση, οι κομμουνιστές πρέπει να πραγματοποιήσουν βραχυπρόθεσμες καθώς και μακροπρόθεσμες συμφωνίες στη δράση και να τις προωθήσουν από κοινού με τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, τα ρεφορμιστικά συνδικάτα και τις άλλες οργανώσεις των εργαζομένων εναντίον των εχθρών της τάξης του προλεταριάτου. [...] Στον αγώνα για την εδραίωση του Ενιαίου Μετώπου ανακύπτει ένα ακόμη πρόβλημα πολύ σημαντικό: το πρό-

---

αυτήν την περίοδο. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε από τώρα ότι ο Τρότσκι αναφερόμενος στην κατάσταση στην ΕΣΣΔ αντιλαμβάνεται τη σχέση μεταξύ 1928 και 1935 με δυο τρόπους φαινομενικά αντιφατικούς που, εν πάση περιπτώσει, δεν μου φαίνονται ορθοί: α) προσπαθεί να ερμηνεύσει αυτή τη σχέση σύμφωνα με το σχήμα του εκκρεμούς «αριστερός-δεξιός και-ροσκοπισμός» (τα «γραφειοκρατικά ξιγκ-ζάγκ»), β) παράλληλα δελεάζεται από την ερμηνεία ότι τίποτα το ουσιαστικό δεν συμβαίνει μετά το 1928.

29. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ύστερα από τις εξαιρετικά σφοδρές αντιδράσεις που προκαλεί στους κόλπους των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων η νίκη του Χίτλερ και η στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, η Εκτελεστική Επιτροπή της Διεθνούς σε μια απόφαση της 5ης Μαρτίου 1933 (που απαντά άλλωστε και σε μια έκκληση της σοσιαλιστικής Διεθνούς της 19ης Φεβρουαρίου για κοινό αγώνα εναντίον του φασισμού) κάνει το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση του Δημητρώφ σχετικά με το ενιαίο προλεταριακό μέτωπο. Η Εκτελεστική Επιτροπή ενόψει των ιδιαίτερων συνθηκών ορισμένων χωρών, *συνιστά* τις συνεννοήσεις και επαφές σε σοσιαλδημοκρατικές ηγεσίες ώστε να επιτευχθεί κοινή δράση εναντίον του φασισμού. Στο διάστημα αυτής της δράσης «η Εκτελεστική Επιτροπή νομίζει ότι πρέπει να συστήσει στα κομμουνιστικά κόμματα να σταματήσουν τις επιθέσεις εναντίον των σοσιαλδημοκρατικών οργανώσεων» (κείμενο αναφερόμενο από τον J. Degras, *The Communist International 1919-1943: Documents*, τ. III, σελ. 253). Αλλά στην πραγματικότητα, η 13η Ολομέλεια του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1933 επαναλαμβάνει ολοκληρωτικά την ίδια τακτική. Τα πρώτα ουσιαστικά σημάδια της στροφής του 1935 γίνονται αισθητά μόνον το 1934 (βλ. επίσης D. Desanti, *L'Internationale communiste*, ό.π., σ. 205).

βλημα του ενιαίου μετώπου στις χώρες όπου στην εξουσία βρίσκονται σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις συνασπισμού με συμμετοχή σοσιαλιστών. [...] Είναι γνωστή η απόλυτα αρνητική στάση μας απέναντι στις σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις, κυβερνήσεις συμβιβασμού με την αστική τάξη. Ωστόσο, δεν θεωρούμε την παρουσία μιας σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης ή ενός συνασπισμού [...] ανυπέρβλητο εμπόδιο για τη συγκρότηση του Ενιαίου Μετώπου με τους σοσιαλδημοκράτες, πάνω σε καθορισμένα ζητήματα. Εκτιμούμε ότι και σ' αυτήν επίσης την περίπτωση το ενιαίο μέτωπο είναι εντελώς εφικτό και απαραίτητο...»³⁰

Άλλωστε, αυτή η πολιτική απέναντι στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και οργανώσεις δεν αρκεί:

«Τούτο το σύμφωνο είναι βοηθητικό μέσο για την πραγματοποίηση της κοινής δράσης, αλλά, καθαυτό, δεν αποτελεί ακόμη το Ενιαίο Μέτωπο. [...] Οι κομμουνιστές και όλοι οι επαναστάτες εργάτες πρέπει να εργαστούν για τη δημιουργία εξωκομματικών ταξικών οργανισμών του Ενιαίου Μετώπου στις επιχειρήσεις, στους ανέργους, στις εργατικές συνδικάτες, στους απλούς ανθρώπους των πόλεων και στα χωριά...»³¹

Αυτά σχετικά με το ενιαίο προλεταριακό μέτωπο. Αλλά ας έρθουμε στο *αντιφασιστικό λαϊκό μέτωπο* που άμεσα συνδέεται με την αναγνώριση του φασιστικού κινδύνου, αφού ο Δημητρώφ παραδέχεται σιωπηρά ότι η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια φάση άμυνας του εργατικού κινήματος. Παραθέτω ολόκληρο το σχετικό ουσιαστικό χωρίο:

«Στο έργο κινητοποίησης των εργαζομένων στην αντιφασιστική πάλη ουσιαστικό ρόλο θα παίξει η οικοδόμηση του πλατιού αντιφασιστικού μετώπου πάνω στη βάση του ενιαίου προλεταριακού μετώπου. Η επιτυχία της πάλης του προλεταριάτου εξαρτάται πολύ από την εδραίωση μιας μαχητικής συμμαχίας με την εργαζόμενη αγροτιά και την κύρια μάζα των μικροαστών των πόλεων. [...] Στη δημιουργία του Λαϊκού Αντιφασιστικού Μετώπου έχει μεγάλη σημασία να αντιμετωπίσουμε με σωστό τρόπο τις οργανώσεις και τα κόμματα στα οποία συμμετέχουν, σε σημαντικό ποσοστό, οι μάζες αυτές. Στις καπιταλιστικές χώρες, η πλειονότητα αυτών των κομμάτων και οργανώσεων, τόσο πολιτικών όσο και οικονομικών, βρίσκονται ακόμα κάτω από την επιρροή της αστικής τάξης και συνεχίζουν να την ακολουθούν. Η σύνθεση αυ-

30. G. Dimitrov, *Oeuvres choisies*, σ. 64, 80.

31. G. Dimitrov, *ό.π.*, σ. 65.

τών των κομμάτων και οργανώσεων δεν είναι ομοιογενής. Συνυπάρχουν πλούσιοι γαιοκτήμονες και ακτήμονες χωριάτες, μεγαλοαστοί και μικροκαταστηματάρχες, αλλά η ηγεσία ανήκει στους πρώτους, τους πράκτορες του μεγάλου κεφαλαίου. Αυτό μας υποχρεώνει να αντιμετωπίσουμε με διαφοροποιημένο κάθε φορά τρόπο αυτές τις οργανώσεις, έχοντας πάντα υπόψη μας ότι πολύ συχνά οι μάζες δεν γνωρίζουν την πραγματική πολιτική φυσιογνωμία των ηγεσιών τους. Σε συγκεκριμένες περιστάσεις, μπορούμε και πρέπει να στρέψουμε τις προσπάθειές μας ώστε να έλξουμε, παρά την αστική τους ηγεσία, αυτά τα κόμματα και οργανώσεις, ή ορισμένες μερίδες τους προς το μέρος του λαϊκού αντιφασιστικού μετώπου. Τέτοια είναι π.χ. στη σημερινή Γαλλία η περίπτωση του Ριζοσπαστικού Κόμματος...»³²

Τέλος, το 7ο Συνέδριο συνιστά τη συμμετοχή των κομμουνιστών –με ορισμένους όρους– σε κυβερνήσεις που αγωνίζονται εναντίον του φασισμού. Οι θέσεις αυτές αποτελούν μια σημαντική φάση για τη Διεθνή. Παρά ταύτα οφείλουμε να διαχωρίζουμε την τότε πρακτική εφαρμογή της γραμμής Δημητρώφ από τη μετέπειτα εξέλιξή της. Στις θέσεις αυτές, τα σημαντικά σημεία είναι τα ακόλουθα:

α) Ο ορισμός που δίνει ο Δημητρώφ στη φύση της *ταξικής βάσης* του φασισμού, την οποία περιορίζει εξαιρετικά, πράγμα που άνοιξε το δρόμο στις πιο πλατιές αντιφασιστικές συμμαχίες με τη φιλελεύθερη αστική τάξη.³³

β) Μολονότι λέγεται πως το «λαϊκό αντιφασιστικό μέτωπο» πρέπει να στηριχτεί στα «θεμέλια» του ενιαίου εργατικού μετώπου, ο Δημητρώφ αποδίδει πολύ μεγαλύτερη σημασία στο πρώτο. Έτσι, κατά

32. *Ibid*, σσ. 66-67.

33. Αν εμβαθύνουμε εδώ λίγο περισσότερο μπορούμε εύκολα να επαληθεύσουμε αυτό που ειπώθηκε προηγούμενα για τη σχέση μεταξύ 1928 και 1935. Πρώτα απ' όλα, η θεωρητική κλιμάκωση του προοδευτικού περιορισμού της ταξικής βάσης του φασισμού που άρχισε πολύ προ του 1928, δεν διακόπηκε από το «υπεραριστεριστικό» 6ο Συνέδριο. Για το 6ο Συνέδριο μόνο το «μεγάλο χρηματιστικό κεφάλαιο αποτελεί την ταξική βάση του φασισμού. Στη συνέχεια, κι αυτό κυρίως ενδιαφέρει για τη σχέση μεταξύ 1928 και 1935, ο ορισμός του Δημητρώφ (ουσιαστικό στοιχείο της «καμψής» Δημητρώφ), που περιορίζει περισσότερο την κοινωνική βάση του φασισμού στα «πιο αντιδραστικά, πιο σοβινιστικά, πιο ιμπεριαλιστικά» στοιχεία του μεγάλου κεφαλαίου, εμφανίζεται ήδη αυτούσια στις αποφάσεις της 13ης Ολομέλειας της Διεθνούς, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1933, δηλαδή στο κέντρο της γνωστής «υπεραριστεριστικής» περιόδου. (Βλ. την Απόφαση της 13ης Ολομέλειας στο *Der Faschismus in Deutschland*, ό.π., σ. 227).

τον Δημητρώφ το λαϊκό μέτωπο μοιάζει να καθορίζει τα δεδομένα του ενιαίου εργατικού μέτωπου.

γ) Ο Δημητρώφ δίνει μικρή σημασία στην καθαντό δουλειά των κομμουνιστών μέσα στις μάζες της αγροτιάς και των μικροαστών: οι κομμουνιστές θα έπρεπε να κατευθύνουν τις προσπάθειές τους κυριώς προς τις σοσιαλδημοκρατικές εργατικές μάζες, δηλαδή οι κομμουνιστές θα έπρεπε να προσεγγίσουν την αγροτιά και τους μικροαστούς *δασικά* μέσω των αντίστοιχων («αγροτικών» και «μικροαστικών») κομμάτων. Κι αν δεν υπήρχαν τέτοια κόμματα, θα έπρεπε, βέβαια να εφευρεθούν.

δ) Η επίσημη και υπερτονισμένη έμφαση που υπάρχει στην «εθνική» πλευρά της κομμουνιστικής πολιτικής.

Είναι ανώφελο να προχωρήσουμε περισσότερο εδώ. Αλλά ξέρουμε ότι αναθεωρημένες και διορθωμένες αυτές οι θέσεις κυριαρχούν ακόμη σήμερα στην πολιτική των εκλογικών μετωπικών συνασπισμών των επιμέρους Κομμουνιστικών Κομμάτων. Οπωσδήποτε θα χρειαστεί ακόμη αρκετός δρόμος για να φτάσουμε εκεί: θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι ο Δημητρώφ είναι σήμερα εντελώς επίκαιρος. Αλλά ο δρόμος ήταν ήδη ανοιχτός.

ε) Οι φασιστικές οργανώσεις, ο φασισμός και η εργατική τάξη. Πραγματική κατάσταση της εργατικής τάξης επί φασισμού

Το τελευταίο ζήτημα αφορά τις πραγματικές σχέσεις του φασισμού με την εργατική τάξη. Από αυτήν την άποψη, ο ρόλος του φασιστικού κόμματος και του φασισμού είναι διπλός: οργανωμένη φυσική καταπίεση από τη μια, ιδεολογική λειτουργία από την άλλη η σύνθετη πολιτική του φασισμού προς την εργατική τάξη εξασφαλίζει τη σύνδεση των δύο ρόλων.

Και η φυσική μεν καταπίεση είναι αρκετά γνωστή ώστε δεν υπάρχουν σπουδαία πράγματα να ειπωθούν, εκτός, ίσως, από τα ακόλουθα. Στην περίπτωση των «ελεύθερων αποσπασμάτων» και των «λευκοφρουρών», η καταπίεση εμφανίζεται κατά κάποιον τρόπο ωμά. Αντίθετα σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού, όταν δηλαδή ο φασισμός οργανώνεται σε πολιτικό κίνημα μαζών, την καταπίεση διέπει κυρίως η ιδεολογική λειτουργία του φασισμού. Η λειτουργία αυτή άλλωστε δεν σταματά ποτέ ούτε μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία.

Η ιδεολογική λειτουργία, που έχει τους ίδιους στόχους με την καταπίεση, ασκείται μέσω του μικροαστικού «αντικαπιταλισμού» της φασιστικής ιδεολογίας. Γίνεται, όμως, αποτελεσματική μόνον όταν οι-

κειοποιείται ορισμένα θέματα αυθεντικά «προλεταριακά», πράγμα που κάνει ουσιαστικά η αριστερίζουσα πτέρυγα του φασισμού. Η φιλεργατική πλευρά της φασιστικής ιδεολογίας (που πρόσεξε άλλωστε και η Διεθνής) είναι ολοφάνερη. Επιδιώνει κι όταν ο φασισμός βρίσκεται στην εξουσία, αλλά παρακμάζει κατά την περίοδο της σταθεροποίησής του. Τότε προωθείται η αμιγής «μικροαστική» πλευρά, με τη μορφή της *συντεχνιακής ιδεολογίας*.

Κι εδώ τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα απ' ό,τι φαίνονται. Η συντεχνιακή ιδεολογία του κατεστημένου φασισμού παρουσιάζει πολλές πλευρές:

α) μια πλευρά, προωθούμενη από τον φασισμό στην ύπαιθρο, που συντίθεται από αυθεντικά κατάλοιπα της *φεουδαρχικής ιδεολογίας*, από τη μυστικοποιημένη προβολή κάποιας «κοινότητας» προσωπικών δεσμών. Η λειτουργία της πλευράς αυτής συνίσταται στην απόκρυψη της εκμετάλλευσης και της ταξικής καταπίεσης.

β) μια δεύτερη πλευρά, οφειλόμενη στις αυταπάτες που αναθερμαίνουν οι συνθήκες ζωής των μικροπαραγωγών της βιοτεχνικής περιόδου και τις οποίες ανέλυσαν οι Μαρξ-Ένγκελς: αυταπάτες κοινοδικής ζωής (*phalanstériennes*)* που επιδίωξαν από την εποχή των *guildes** και του *compagnonnage**. Πρόκειται για τυπικές μορφές έκφρασης της μικροαστικής ιδεολογίας: νοσταλγία ενός μυθικού παρελθόντος εμπρός στο φάσμα της προλεταριοποίησης. Ο φασισμός καλλιέργησε την πλευρά αυτή της συντεχνίας μέσα στη μικροαστική τάξη αλλά και την εργατική.

γ) *ρεφορμισμός της συνεργασίας των τάξεων*, δηλαδή την αντίληψη μιας ελεγχόμενης συνεννόησης εκπροσώπων «ισότιμων συνεταιριών» μέσα στους θεσμούς ενός «κράτους-διαιτητή» η πλευρά αυτή απουσιάζει εντελώς από τη συντεχνιακή φασιστική ιδεολογία.

δ) αλλά υπάρχει και κάτι άλλο: σε συγκεκριμένες περιστάσεις, η συντεχνιακή ιδεολογία μπορεί να εκφράσει αυθεντικές «προλεταριακές προσδοκίες» αν και διαστρεβλωμένα. Η ψευδαίσθηση ότι το εργοστάσιο αποτελεί μια οικονομική κυψέλη, ερμητική για τον κόσμο της πολιτικής εξουσίας, εκφράζει την επιθυμία να κατακτηθεί η εξουσία και να καταργηθούν αυταρχικότητα, ιδιοκτησία και ηγεσία. Η συντεχνια-

* *Phalanstérienne-Phalanstère*: κοινόβιο εργαζομένων σύμφωνα με το σύστημα του Φουριέ· τελικά ο τόπος εγκατάστασης και εργασίας της κοινότητας· λέγεται και *φάλαγγα*...

* *guilde*: είδος αλληλοδοθητικού σωματείου εμπόρων του Μεσαίωνα.

* *Compagnonnage*: Μεσαιωνικές συντεχνίες τεχνιτών. Στον 19ο αιώνα οι πρώτες εργατικές ενώσεις. (Σ.τ.Μ.)

κή θεώρηση νοείται εδώ ως απεμπόληση της εξουσίας και της αυταρχικότητας χάρη στον εργατικό έλεγχο μέσα στις οργανώσεις όπου η εργατική μάζα μπορεί να επιβάλει την θέλησή της στην εργοδοσία. Η άποψη συνδέεται έτσι άμεσα με την παράδοση του επαναστατικού συνδικαλισμού. Αίφνης, στον Προυντόν, εγγυητή των «σωματειακών» σχεδίων του Ναπολέοντα του 3ου, θα βρούμε ένα ονομαστό προηγούμενο. Όμως, αυτή η ιδιαίτερη πλευρά της συντεχνιακής ιδεολογίας είναι συνεχώς ενεργή στην αριστερίζουσα πτέρυγα του φασισμού, παρόλο που οι φασίστες και οι εθνικοσοσιαλιστές χρησιμοποιούν με ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα το δόκιο μαχαίρι του φιλεργατισμού.

Ο ιδεολογικός ρόλος του φασισμού τον οδηγεί σε μια ιδιαίτερη πολιτική απέναντι στην εργατική τάξη. Στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού οι φασιστικές οργανώσεις δεν εμφανίζονται απλά και μόνο ως απεργοσπαστικές ή «κίτρινες συμμορίες καταπίεσης». Ο φασισμός, ενώ από τη μια επιδίδεται σε συστηματικές επιθέσεις εναντίον των οργανώσεων της εργατικής τάξης (κυρίως των πολιτικών οργανώσεων), ενώ σπάει τις απεργίες χαρακτηρίζοντάς τις πολιτικές, από την άλλη συμμετέχει συχνά στους αγώνες της εργατικής τάξης. Υποστηρίζει, και μάλιστα οργανώνει, σκληρές διεκδικητικές απεργίες.

Καμιά αμφιβολία ότι δεν πρόκειται μόνο για μια τακτική που απορρέει από τον ιδεολογικό ρόλο του φασισμού, γιατί η τακτική αυτή, ως ένα βαθμό, απορρέει και από το λαϊκό έρεισμα που έχει εξασφαλίσει ο φασισμός. Δεν ισχυριζόμαστε ότι ο φασισμός κέρδισε ποτέ μια πραγματική βάση στη μάζα της εργατικής τάξης. Αλλά κατάφερε να εισχωρήσει σ' αυτήν, πράγμα, άλλωστε, που πάντοτε αναγνώριζε η Διεθνής.

Τέλος, όταν ο φασισμός βρίσκεται στην εξουσία, παράλληλα με την οργανωμένη φυσική καταπίεση, αδρανοποιεί το σύνολο της εργατικής τάξης χάρη στην αναδιοργάνωση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους που θα αναλυθούν πιο κάτω, όταν θα ασχοληθούμε με το φασιστικό κράτος. Το επιζητούμενο και κεκτημένο αποτέλεσμα παραμένει πάντα η αέναη αύξηση της εκμετάλλευσης, της εργατικής τάξης με διάφορες μορφές.

Αλλά πρέπει να προχωρήσουμε περισσότερο, γιατί για να ερμηνευτεί η αδρανοποίηση της εργατικής τάξης δεν αρκούν μόνον οι ιδεολογικοί παράγοντες. Πρώτα απ' όλα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο φασισμός πέτυχε να απορροφηθεί η ανεργία, στοιχείο που αναμφισβήτητα έπαιξε ρόλο σε τούτη την ακινητοποίηση. Ύστερα, από την άποψη της οικονομικής εκμετάλλευσης, η εργατική τάξη ήταν ένα από τα θύματα του φασισμού αλλά όχι το κυριότερο. Η φτωχή αγροτιά της υπαίθρου, οι μικροαστοί, τα μη παραγωγικά στρώματα μισθωτών —υπαλλήλων κ.λπ.— υπέφεραν περισσότερο στη νέα κατάσταση πραγμά-

των. Παράλληλα, η αύξηση της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης ήταν κυρίως *σχετική*. Σε σύγκριση με την αύξηση των κερδών δεν ήταν *απόλυτη*. Τέλος, η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης αναπτύσσεται *προοδευτικά* (όχι, βέβαια, χωρίς σημαντικές αναστολές μερίδας του μεγάλου κεφαλαίου) σύμφωνα μ' ένα υπολογισμένο σχέδιο που από τη μια *διχάζει* την εργατική τάξη κι από την άλλη *προωθείται* στο εσωτερικό της. Η κατάσταση είναι φανερή στην πρώτη περίοδο του φασισμού στην εξουσία, όταν επιβάλλονται κατά κάποιον τρόπο στο μεγάλο κεφάλαιο οικονομικοί συμβιβασμοί, και καταστρέφονται οι οργανώσεις της εργατικής τάξης. Η ίδια πολιτική ακολουθείται κυρίως με τη συστηματική δημιουργία κατηγοριών «προνομιούχων» εργατών, σε σύγκριση με τη μάζα της εργατικής τάξης.

2. Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ

α) Η διαδικασία ήττας, η άμυνα και η πολιτικοϊδεολογική κρίση

Στη Γερμανία, η διαδικασία περνάει από φάσεις και καμπές που εδώ απλώς θα μνημονευθούν.¹

– 1918-1919. Ήττα της γερμανικής επανάστασης και των σπαρτακιστών αγωνιστών. Δεδομένου ότι η αναμέτρηση δεν πήρε τη μορφή γενικού εμφυλίου πολέμου, οι επαναστατικές δυνάμεις δεν καταστράφηκαν ολοσχερώς και η εργατική τάξη δεν κατέρρευσε. Μοναδική εξαίρεση η Βαβαρία, όπου μετά την επίσημη εγκαθίδρυση και ήττα της μοναδικής Σοβιετικής Δημοκρατίας (Μάιος 1919), οι εκτελέσεις λογαριάζονται σε εκατοντάδες και η αντεπανάσταση εγκαθίσταται οριστικά.

– Μάρτιος 1920. Πραξικόπημα του Καπλ, αποτρέπεται με γενική απεργία της εργατικής τάξης και των λαϊκών δυνάμεων. Η κινητοποίηση οργανώνεται από Κοινή Επιτροπή των ανεξάρτητων σοσιαλιστών και της σοσιαλδημοκρατικής αριστεράς με τους οποίους συνενώθηκε και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (*Spartakusbund*).² Αλλά,

---

1. Για την περίοδο 1920-1923 στη Γερμανία, βλ. επίσης D. Desanti, *L'Internationale communiste*, ό.π.

2. Άλλωστε, η στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, που πά-

αν λογαριάσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες λήγει η δράση των πραξικοπηματιών θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι υπάρχει μια σχετική αποτυχία της εργατικής τάξης. Η νίκη της μένει ουσιαστικά ανεκμετάλλευτη. Προάγεται ο φον Σέκτ (von Seekt) που αρνήθηκε την υποστήριξη της Reichswehr (γερμανικού στρατού) για να προλάβει να χτυπήσει το πραξικόπημα· χορηγείται γενική αμνηστία στους στασιαστές που ψηφίστηκε ταχύτατα· δεν αναδιοργανώνεται ο στρατός. Ο μεγάλος νικητής σ' αυτήν την κατάσταση βγαίνει η Reichswehr. Η απεργιακή επιτροπή, κάτω από την ηγεσία του σοσιαλιστή Λέγκιεν (Legien) προσπαθεί να σχηματίσει εργατική κυβέρνηση. Αλλά δεν πετυχαίνει παρά μόνον την αποπομπή του Νόσκε. Έπεται η εξέγερση των εργατών της Ρουρ και γρήγορη καταστολή της από τη Reichswehr. Θ' ακολουθήσει σχίσμα των υπεραριστερών στοιχείων του *Spartakusbund* που δημιουργούν το Γερμανικό Εργατικό Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΑΡΔ). Συγχωνεύονται το Δεκέμβριο του 1920 σπαρτακιστές και ανεξάρτητοι σοσιαλιστές. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας γίνεται μαζικό κόμμα. Τα μέλη του, από 80.000, ανεβαίνουν στις 350.000.

— 1921. Αλληπάλληλες «πραξικοπηματικές» απόπειρες στην Πρωσία από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, που πέφτει προφανώς στην παγίδα των αστυνομικών προκλήσεων. Στρατιωτική εξέγερση στο Μάνσφελντ υπό την ηγεσία του Μ. Χολτς (Hölsz). Οι επαναστάτες υποκύπτουν μετά από μια εβδομάδα ηρωικών αγώνων. Η έκκληση για ανοιχτή επανάσταση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας της 16ης Μαρτίου και η έκκληση για επαναστατική γενική απεργία που δημοσιεύτηκε στην *Rote Fahne* της 28ης Μαρτίου, δεν βρίσκουν απήχηση. Η αποτυχία σημαίνει κατάρρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας. Σε μια μακροσκελή επιστολή του προς τους Γερμανούς κομμουνιστές στις 14 Αυγούστου 1921, ο Λένιν γράφει: «Το μίσος των καιροσκόπων της σοσιαλδημοκρατίας έσπρωξε τους Γερμανούς εργάτες σε άκαιρες εξεγέρσεις...».³ Μετά απ' αυτήν την αποτυχία, ο αριθμός των μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας πέφτει από 350.000 σε 180.000. Η Διεθνής στο 3ο Συνέδριο επικρίνει αυστηρά τον πραξικοπηματισμό του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας.

σχει ακόμα πλήρως από «αριστερό παιδισμό», απέναντι στο πραξικόπημα του Καπλ, είναι πολύ διαφορετική: την πρώτη μέρα του πραξικοπηματος, 13 Μαρτίου, η Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος αρνείται «να κουνήσει έστω κι ένα δάχτυλο για να υπερασπιστεί την αστική δημοκρατία» και μόνον την επομένη αρχίζει την κινητοποίησή της μπροστά στην επιτυχία της απεργίας και την πίεση των μαζών.

3. Lénine, *Oeuvres complètes*, ό.π., τ. 32, σ. 545.

– 1923. Η μεγάλη καμπή. Το 4ο Συνέδριο της Διεθνούς (1922-1923) έχει ήδη δώσει μια οικονομίστικη ερμηνεία στη «σταθεροποίηση», ταυτίζοντάς την με «άμυνα» της εργατικής τάξης και έχει ρίξει το σύνθημα των «εργατικών κυβερνήσεων». Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας βασιζόμενο σ' αυτό το σύνθημα, και χωρίς στο μεταξύ να έχει επιδιώξει τη συγκρότηση του «ενιαίου μετώπου στη βάση», κάνει μια στροφή 180 μοιρών προς τα δεξιά κάτω από την καθοδήγηση των Μπράντλερ (Brandler) και Ταλχάμερ. Κατά κάποιον τρόπο υπερπηδά το ενιαίο μέτωπο και επιδιώκει μόνο κοινοβουλευτικές συμμαχίες κορυφής. Στο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας τον Ιανουάριο του 1923 στη Λειψία το ζήτημα της μαζικής δράσης και της συμμαχίας της εργατικής τάξης με τη φτωχή αγροτιά αποσιωπάται ενώ η «εργατική κυβέρνηση» με τους σοσιαλδημοκράτες έχει σχηματιστεί στη Σαξονία και τη Θουριγγία. Ο Ράντεκ διαβλέπει, ωστόσο, την αναγκαιότητα μιας συμμαχίας με τη μικροαστική τάξη και επιδιώκει την πραγματοποίησή της. Για τον σκοπό αυτό θέλει να εκμεταλλευτεί τον «εθνικισμό» της και προτείνει συνεννοήσεις με το ακραίο δεξιό ρεύμα του «εθνικομπολσεβικισμού»: είναι η περίφημη γραμμή Σλάγκετερ (Schlageter).⁴

4. Σχετικά με τη γραμμή *Schlageter* πρέπει να δούμε ότι ο παραλογισμός της που αποδεικνύεται αναδρομικά δεν τοποθετείται εκεί που τότε νόμιζαν ότι υπάρχει. Πραγματικά, η απόφαση της Ολομέλειας του Ιουνίου 1923, όπου προτάθηκε η γραμμή Ράντεκ, επιμένει στην πρωταρχική αναγκαιότητα ενός επίμονου και δραστήριου αγώνα, σε διεθνές επίπεδο, εναντίον του φασισμού. Αλλά η Ολομέλεια θεωρεί: α) ότι ο φασισμός, σύμφωνα με την άποψη για τις «εσωτερικές του αντιφάσεις», αποτελείται από «δύο πτέρυγες»: μια «πουλημένη» στο μεγάλο κεφάλαιο, την άλλη, «επαναστατική», αποτελούμενη από «επαναστατικά και εθνικιστικά» στοιχεία, από «παραπλανημένους» μικροαστούς που η επανάσταση πρέπει οπωσδήποτε να κερδίσει· β) ότι ο «φασισμός» στη Γερμανία αναμενόταν την εποχή εκείνη από την πλευρά του στρατού και του von Seeckt, που δεν συνεργάζοταν ακόμη άμεσα με τον εθνικοσοσιαλισμό: άλλωστε ο von Seeckt είχε καταστείλει το πραξικόπημα του Χίτλερ στη Βαβαρία. Στην ουσία, τα πράγματα δεν είχαν ξεκαθαρίσει ακόμα με το «εθνικομπολσεβικικό» ρεύμα της Γερμανίας της εποχής. Αλλού όμως βρίσκεται το πρόβλημα της γραμμής Σλάγκετερ: στη «σοσιαλσοβινιστική» στροφή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας που θέλει να εκμεταλλευτεί με καθαρά εθνικιστικό τρόπο τη ζύμωση εναντίον της συνθήκης των Βερσαλλιών με σκοπό να κερδίσει τους «μικροαστούς εθνικιστές». Το σπουδαίο είναι ότι αυτή η σοβινιστική στροφή δεν προξενεί καμιά αντίδραση στο πλαίσιο της Ολομέλειας της Διεθνούς. Αντίθετα, ανακαλύπτουν ότι δεν είχαν ως τότε εκμεταλλευτεί αρκετά την γενική έχθρα για τη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Κι είναι αλήθεια

Όμως, τον Ιούλιο του 1923, μετά τον πληθωρισμό, την αποτυχία της παθητικής αντίστασης στο Ρουρ, την αντιδραστική κυβερνητική πολιτική (Cuno) κ.λπ., παρατηρούμε μια κατάσταση ανοιχτής κρίσης. Η επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας στην εργατική τάξη αυξάνει σε σχέση με την επιρροή της σοσιαλδημοκρατίας. Πρόκειται για μια κατάσταση αντικειμενικά επαναστατική. Οι γνώμες διχάζονται. Για τον Α. Ρόζενμπεργκ,⁵ η κατάσταση την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1923, είναι επαναστατική, αλλά οι συνθήκες αλλάζουν στη συνέχεια. Η παθητική αντίσταση σταματά ήδη το φθινόπωρο, ύστερα από την πολιτική της γαλλικής αστικής τάξης σχετικά με τη Ρουρ που σπεύδει σε δόθηκε της γερμανίδας αδελφής της και εξουσιοδοτεί τη γερμανική αστυνομία να επέμβει. Το έργο της οικονομικής ανόρθωσης από τον Στρέζεμαν έχει ήδη αρχίσει. Ο Ράντεκ, εκπρόσωπος της Διεθνούς στη Γερμανία, έχει την ίδια γνώμη με τον Ρόζενμπεργκ: «Αφήσαμε να περάσει μια ιστορική κατάσταση τόσο ευνοϊκή που ποτέ άλλοτε δεν είχε ξαναπαρουσιαστεί».

Ο Τρότσκι θεωρεί επαναστατική κατάσταση όλη την περίοδο από τον Ιούλιο ως το Νοέμβριο. Για τον Τέλμαν και τον Στάλιν, επαναστατική κατάσταση δημιουργείται μόνον το φθινόπωρο του 1923· για τον Μπαντιά (Badia)⁶ και τον Ε.Χ. Καρ (Carr),⁷ οι οποίοι ανασκευάζουν τα επιχειρήματα των Τέλμαν και Στάλιν, επαναστατική κατάσταση δεν υπήρξε σε καμιά στιγμή του χρόνου. Εν πάση περιπτώσει, είναι βέβαιο ότι ξεσπά ανοιχτή κρίση, και για την εργατική τάξη παρουσιάζονται ορισμένες αντικειμενικές δυνατότητες μαζικής δράσης και επιτυχίας που δεν έφταναν, ενδεχόμενα ως την άμεση κατάκτηση της εξουσίας.

πως ο Λένιν, αν και είχε χαρακτηρίσει τη συνθήκη ως «την πιο τερατώδη ληστρική πράξη» της ιστορίας, δεν συγκατατέθηκε ποτέ (και δικαιολογημένα) σε μια σοβινιστική εκμετάλλευση του προβλήματος.

5. A. Rosenberg και K. Kersten, *Geschichte der Weimarer Republik*, ό.π., 1961, σ. 125 κ.ε.

6. Badia, ό.π., σελ. 201.

7. Μια από τις καλύτερες ιστορικές εκθέσεις γι' αυτήν την περίοδο και για την τακτική της Διεθνούς και του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, είναι του Ε.Η. Καρ, *A History of Soviet Russia, The Interregnum 1923-1924*, τ. 2, 1969, σ. 208-251. Κλασικό παραμένει το έργο του W. Angress, *Stillborn Revolution: The Communist Bid of Power in Germany 1921-1923*, 1963. Ας σημειωθεί τέλος ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ανατολικής Γερμανίας διατείνεται ακόμη και σήμερα ότι το φθινόπωρο του 1923 επρόκειτο πράγματι για μια κατάσταση αντικειμενικά επαναστατική (*Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, τ. III, 1965).

Όμως, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας παρασύροντας την εργατική τάξη συνθηκολογεί χωρίς να δώσει τη μάχη. Οι κομμουνιστές, αριστερών τάσεων, της Ρουρ ρίχνονται σε μια μεμονωμένη μάχη τον Απρίλιο, αλλά η γερμανική αστυνομία, υποστηριζόμενη από τις γαλλικές δυνάμεις κατοχής, τους συντρίβει μια βδομάδα αργότερα, ενώ η Κεντρική Επιτροπή αποδοκιμάζει τη δράση τους. Η εξέγερση τελικά αποφασίζεται για τον Οκτώβριο του 1923 από τη Διεθνή και την πλειοψηφία του πολιτικού γραφείου του κόμματος των μπολσεβίκων. Αλλά επειδή έλειπε η δουλειά στις μάζες και η οργάνωση του ενιαίου μετώπου, η «από τα πάνω» προετοιμασία της εξέγερσης από τον Μπράντλερ και τη Διεθνή στο Σέμνιτς -21 Οκτωβρίου- με τους «συνδικαλιστές», προσκρούει στο δισταγμό των τελευταίων. Επακόλουθο, στροφή 180 μοιρών της καθοδήγησης, ενώ το Αμβούργο μένει χωρίς σύνδεση. Εκεί, τη νύχτα της 21ης προς την 22η Οκτωβρίου, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας υπό τον Τέλμαν, ρίχνει το σύνθημα της γενικής απεργίας και της εξέγερσης. Όμως η κεντρική καθοδήγηση του κόμματος δεν δίνει εντολή για γενική απεργία και μάλιστα καταδικάζει τους μαχητές του Αμβούργου που δεν θ' αργήσουν να καταρρεύσουν. Στροφή λοιπόν της καθοδήγησης, όχι επειδή αλλάζει τις μορφές πάλης και τους στόχους της, αλλά γιατί περιορίζεται σε χαρακτηριστική ακινησία σ' όλη την περίοδο 1922-1923. Συνέπεια, η σοβαρότατη αποτυχία του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας: αρχίζουν οι διωγμοί, το κόμμα τίθεται εκτός νόμου και χάνει το γόητρό του στην εργατική τάξη που δγαίνει νικημένη από τη δοκιμασία. Η ήττα αυτή σημαδεύει πλέον αποφασιστικά τη φάση της σταθεροποίησης κι όχι ακριβώς την αμυντική φάση, γιατί λόγω του χαρακτήρα της αναμέτρησης, η εργατική τάξη διατηρεί δυνάμεις. Άλλωστε, η απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας και η κατάσταση πολιορκίας αίρονται το 1924. Αν η επανάσταση έχασε για πολύ καιρό την ευκαιρία της ο φασισμός δεν έχει ακόμα κερδίσει τη δική του: αλλά δεν θ' αργήσει.

•

Σειρά αποτυχιών, σε σχέση με τις αντικειμενικές δυνατότητες, αλλά και πραγματικές πολιτικοοικονομικές κατακτήσεις της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών. Πρώτα απ' όλα, το Σύνταγμα της Βαϊμάρης. Οι αλλαγές που θα φέρει, αν και προδιαγράφουν τον ερχομό του παρεμβατικού κράτους του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ταυτόχρονα επεκτείνουν το εκλογικό δικαίωμα στα δύο φύλα, καθιερώνουν την άμεση ψηφοφορία και την αναλογική. Το τελευταίο θα επιτρέψει την παρουσία μικρών κομμάτων στη Βουλή και, με άμεσο τρόπο, την έκ-

φραση, μέσα σ' αυτήν, των λαϊκών μαζών. Εφαρμόζεται το 8ωρο εργασίας· γενικεύονται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, η ασφάλιση ανεργίας· δημιουργούνται επιτροπές στις επιχειρήσεις που αν και δεν έχουν καμία σχέση με τα εργατικά συμβούλια του 1918-1919 και μόλις αναφέρονται στο Σύνταγμα, και μολονότι περιορίζονται βασικά σε «κοινωνικά έργα», μπορούν, ωστόσο, ν' απαιτήσουν τον έλεγχο του ισολογισμού της επιχείρησης, πράγμα που θα συντελέσει στην άνοδο του συνδικαλισμού· οι αγρεργάτες αποκτούν το δικαίωμα του συνεταρισμού και προσχωρούν μαζικά στα συνδικάτα.

Οι πολιτικές και οικονομικές κατακτήσεις της εργατικής τάξης, που κουτσά-στραβά διατηρούνται στην περίοδο της σταθεροποίησης, περικλύπτονται συνεχώς στη διάρκεια του εκφασισμού. Ωστόσο, δεν εκμηδενίζονται ακόμη.⁸ Πραγματικά, δεν πρέπει εδώ να ξεχνάμε τους προηγούμενους παράγοντες. Καταρχήν, οι εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου δεσπόζουν στην πολιτική κόνιστρα και, μέσα από τις αντιθέσεις τους προς το μεγάλο κεφάλαιο, εφαρμόζουν την πολιτική της «συνεργασίας των τάξεων». Ακόμη και ο Μπρύνινγκ, που κυβερνά με διατάγματα, στηρίζεται στα συνδικάτα και κάνει ποικίλες παραχωρήσεις. Το ίδιο και ο Σλάιχερ. Όλα αυτά τα μέτρα είναι παραχωρήσεις με την έννοια ότι δεν ικανοποιούν αρκετά τις επιθυμίες του μεγάλου κεφαλαίου αν και φαλκιδεύουν τις παλαιότερες κατακτήσεις των εργαζομένων. Έπειτα, επειδή η πολιτική των παραχωρήσεων βασίζεται στην ανοιχτή ή συγκαλυμμένη συνεργασία με τη σοσιαλδημοκρατία, κι αν πάρουμε υπόψη μας τη φύση της λειτουργίας της, οι κατακτήσεις δεν μπορούν ακόμη να εκμηδενιστούν αμέσως.

Τέλος, δεν θα έπρεπε να υποτιμηθεί ο παράγοντας της μορφής κράτους της δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ο Α. Ρόζενμπεργκ⁹ επισημαίνει: «Σε μια χώρα όπως η Γερμανία, όπου τα τρία τέταρτα του εκλογικού σώματος ανήκουν στις εργαζόμενες τάξεις, η αστική κοινοβουλευτική πλειοψηφία είναι εφικτή μόνον όταν τα αστικά κόμματα καταφεύγουν στο λαϊκισμό και κάνουν παραχωρήσεις στις λαϊκές μάζες. Αν στη Βουλή (Reichstag) υιοθετούσαν μια εξτρεμιστική καπιταλιστική πολιτική αλλά με τα μέσα που προσφέρει η νόμιμη δημοκρατία, η κυβέρνηση δεν θα είχε ν' αντιμετωπίσει μόνον την αντίθεση των σοσιαλδημοκρατών και των κομμουνιστών: πολλοί εκπρόσωποι των αστικών κομμάτων θα δίστανταν, μπροστά στους ψηφοφόρους τους να υπερασπιστούν μια εξτρεμιστική πολιτική. Η δικτατορία ήταν απαραίτητη στη Γερμα-

8. A. Rosenberg, *ό.π.*, σ. 174.

9. *Ό.π.*, σ. 205.

νία εξαιτίας της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής επιρροής αλλά επίσης εξαιτίας της αριστερής πτέρυγας των εθνικοσοσιαλιστών και των χριστιανών εργαζομένων».

Η διαπίστωση του Ρόξενμπεργκ είναι σωστή, αν σκεφτούμε ότι το μεγάλο κεφάλαιο δεν ήθελε απλώς να ακυρώσει τις κατακτήσεις αλλά ν' αυξήσει την εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών και να επιβάλει την ηγεμονία του πάνω στο μεσαίο κεφάλαιο.

•

Αλλά ας δούμε τι συμβαίνει στο μεταξύ στην εργατική τάξη. Στη διάρκεια της περιόδου σταθεροποίησης συνεχίζεται η αδράνεια της εργατικής τάξης. Η σοσιαλδημοκρατία και τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα υποτάσσονται συνεχώς στην πολιτική της αστικής τάξης, όταν μάλιστα αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού, πολύ εντονότερα. Η εργατική τάξη χάνει βαθμιαία την πίστη της στον πολιτικό αγώνα και περιορίζεται σε οικονομικούς αγώνες. Η αριθμητική δύναμη των συνδικάτων καταρρέει μετά την αποτυχία του 1923. Το 1927-1928 όταν αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού, τα νούμερα είναι πολύ χαμηλά. Η κρίση του 1929 δεν θ' αλλάξει πολλά πράγματα.¹⁰ Η μείωση του δυναμικού των συνδικάτων δεν αντιστοιχεί καθόλου σε μια ένταση της πολιτικής πλευράς του αγώνα, αλλά απλούστατα, σε μια ακινητοποίηση της εργατικής τάξης. Άλλωστε, στη διάρκεια εκφασισμού, τα κόκκινα συνδικάτα δεν θα καταφέρουν να αποκτήσουν μια μαζική ακρόαση και μάλιστα συνεισφέρουν σ' αυτήν την παρακμή. Το ποσοστό των χαμένων εργασιμών ημερών λόγω του λοκάουτ μετά το 1927 είναι υψηλότερο από το ποσοστό των ημερών της απεργίας: η αναλογία θα αντιστραφεί μόνο για το 1930.

Ωστόσο, αυτό που μετράει είναι η οικονομική πλευρά που δεσπάζει στους αγώνες: πραγματικά, δεν θα βρούμε πλέον παρά απεργίες αμυντικές, μεμονωμένες, αποσπασματικές, με κυρίαρχο και σχεδόν αποκλειστικό στόχο το ζήτημα των μισθών. Το 1928, π.χ. σε μια απεργία των μεταλλουργών της περιοχής Χαλ, παρόλο που οι κομμουνιστές προσπαθούν να συνδέσουν την αύξηση μισθών με τη μείωση (σε 8 ώρες) του ωραρίου, το κίνημα αποτυγχάνει. Οι εργάτες ζητούν αύξηση 15 πφένιχ, αλλά η υπουργική διαιτησία τους παραχωρεί 3. Ακολουθεί λοκάουτ των βιομηχάνων και νέα διαιτησία του Μπράουν (Braun) που παραχωρεί 5 πφένιχ. Έτσι η εργασία ξαναρχίζει.¹¹ Πα-

10. G. Castellan, *ό.π.*, σ. 68.

11. G. Badia, *ό.π.*, σ. 249, 268, 283· O. Flechtheim, *Die K.P.D. in der Weimarer Republik*, 1969, σ. 258 κ.ε.

ράλληλα η εργατική τάξη αποκτά όλο και μεγαλύτερη εμπιστοσύνη προς τις «νόμιμες μορφές» του αγώνα, π.χ. την υπουργική διαίτησία. Το 1930, στο αποκορύφωμα της κρίσης, οι μόνες αξιοσημείωτες απεργίες που έγιναν με την πίεση της RGO (Κομμουνιστική Συνδικαλιστική Αντιπολίτευση) είναι στην περιοχή του Μάνσφελντ στα μεταλλουργεία του Ρήνου και του Βερολίνου (130.000 απεργοί σε δυο εβδομάδες): *επιδιώκουν απλώς ν' αποτρέψουν τη μείωση των μισθών*. Όλα συμβαίνουν λες και η RGO, με την παρότρυνση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, θέλοντας να σπάσει την παθητικότητα των σοσιαλδημοκρατών συνδικαλιστών, δεν έκανε τίποτα άλλο από το να πλειοδοτεί αποκλειστικά πάνω στο ζήτημα των μισθών. Τέλος, απέναντι στην πολιτική του Φον Πάπεν, διαπιστώνουμε μια σειρά αμυντικών απεργιών μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου 1932.

Όμως ο Τέλμαν, στην έκθεσή του στο 12ο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (1929), στο Βέντιγκ (Βερολίνο) θεωρεί ήδη ότι όλες αυτές οι απεργίες έχουν επιθετικό χαρακτήρα: «Μολονότι είναι ακόμη αγώνες αναγνώρισης, έχουν κιόλας τα χαρακτηριστικά της ρήξης». Ο Σεμάρ (Sémard), απεσταλμένος της Διεθνούς στο ίδιο συνέδριο, είναι περισσότερο επιφυλακτικός: «Οι απεργίες αυτές, μολονότι οφείλονται στην επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου, παίρνουν τη μορφή αντεπίθεσης».¹²

Η κυρίαρχη όψη της οικονομικής πάλης συγκαλύπτεται συχνά από «μορφές δράσης» που έχουν κληρονομηθεί από το παρελθόν: π.χ. βίαιες διαδηλώσεις στους δρόμους, «πορείες πείνας» που καταστέλλει βάνναυσα η αστυνομία, εξεγέρσεις της φτωχοαγροτιάς, δυναμιτιστικές απόπειρες εναντίον των δημοσίων ταμείων, άρνηση πληρωμής φόρων κ.λπ. Με δυο λόγια διάχυτη λαϊκή απελπισία, πολιτικά αποπροσανατολισμένη, την οποία σύντομα θα οικειοποιηθεί ο εθνικοσοσιαλισμός. Παράλληλα, σ' όλη τη διαδικασία εκφασισμού, διαπιστώνουμε την ολοκληρωτική σχεδόν απουσία μαζικής πολιτικής δράσης της εργατικής τάξης.

Πραγματικά, όταν αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας χάνει βαθμιαία τους δεσμούς του με τις μάζες της εργατικής τάξης. Βέβαια, για μεγάλο διάστημα το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας υπήρξε μαζικό κόμμα, είχε πετύχει δηλαδή να πιά-

12. *Protokoll der Verhandlungen des 12 Parteitages der K.P.D.*, Βερολίνο 1929, σ. 81, 91, 258.

σει ρίζες μέσα στην εργατική τάξη και να την επηρεάσει. Μετά το 1923 και επίσης σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού διαπιστώνουμε μια συνεχή πρόοδο της εκλογικής επιρροής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας παρά τις διάφορες αυξομειώσεις. Μάιος 1924: 12,6%· Δεκέμβριος 1924: 9%· 1928: 10,6%· 1930: 13,1%· Ιούλιος 1932: 14,6%· Νοέμβριος 1932: 16,9%. Αλλά ενώ οι εκλογικές επιδόσεις βελτιώνονται συνεχώς, η αριθμητική δύναμη των μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας πέφτει κανονικά ως το 1930, χρονιά της μεγάλης ανεργίας.¹³

Αλλά η ουσία δεν βρίσκεται εδώ. Με την έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού γίνεται ολοφάνερη η επιρροή της σοσιαλδημοκρατίας πάνω στους εκλογείς, ακόμη και στα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας.¹⁴ Μ' άλλα λόγια, οι εκλογικές επιτυχίες του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας δεν οφείλονται σε μια πραγματική πολιτική δράση μαζών, αλλά στο γεγονός ότι η εργατική τάξη, αποπροσανατολισμένη και αποπολιτικοποιημένη, ψηφίζει και προσχωρεί στο κόμμα θεωρώντας το «ένα κόμμα όπως τα άλλα». Ενδιαφέρουσα ένδειξη του γεγονότος είναι ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας κερδίζει ψήφους όχι στο μέτρο που επιδιώκει τη δημιουργία ενιαίου μετώπου, αλλά κυρίως, όταν αναλαμβάνει «κοινή δράση» εκλογικού χαρακτήρα με τη σοσιαλδημοκρατία και μόνο στην κορυφή, π.χ. στο δημοψήφισμα εναντίον της «αποζημίωσης των ηγεμόνων» (1926), μάχη την οποία το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας έδωσε μαζί με τη σοσιαλδημοκρατία, και που του έδωσε 500.000 νέους ψηφοφόρους.¹⁵

Από το 1930 το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας δεν σημειώνει πλέον προόδους στις ριζοσπαστικοποιημένες περιοχές, αλλά ακριβώς στις περιοχές της προτεσταντικής Γερμανίας που ήταν οι πιο ήσυχες μετά το 1918.¹⁶ Η διεύδυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας δεν σημαίνει διόλου ριζοσπαστισμό στις περιοχές αυτές, όπου το ΚΚΓ

13. E. Collotti, *Die Kommunistische Partei Deutschlands 1918-1933*, 1961, σ. 210. Η εξέλιξη είναι η ακόλουθη: 294.200 το 1923· 160.000 το 1926· 124.500 το 1929· 176.000 το 1930· 180.000 το 1931· 300.000 το 1932.

14. «Οι εργάτες ψηφίζουν SPD [...] γιατί παραδέχονταν ότι ο ρόλος του SPD και τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα, στο πλαίσιο του γερμανικού καπιταλισμού [...], ήταν ν' ασχολούνται με τα καθημερινά ενδιαφέροντα των εργατών. Στο βάθος, η γνώμη των ψηφοφόρων του κομμουνιστικού κόμματος δεν ήταν διόλου διαφορετική. Το κόμμα τους είχε εντελώς ετοιμαστεί [...] τα τελευταία χρόνια για την κοινωνική ειρήνη» (A. Rosenberg, *ό.π.*, σ. 191).

15. A. Rosenberg, σ. 191.

16. R. Heberle, *ό.π.*, σ. 98 κ.ε.

παίρνει κατά κάποιον τρόπο απευθείας τη σκυτάλη από τη σοσιαλδημοκρατία. Οι περιοχές του προτεσταντισμού στις εκλογές του 1932 υπήρξαν οι πλέον ευνοϊκές για τον Χίτλερ, όταν, στις προεδρικές εκλογές του 1932 μετατοπίστηκαν προς τον Χίτλερ 700.000 έως 800.000 νέες κομμουνιστικές ψήφοι.

Το πραγματικό ξέκομμα του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας από τη μάζα της εργατικής τάξης εκδηλώνεται κυρίως με την ανξάνομενη αδυναμία του να ωθήσει την εργατική τάξη προς την πολιτική δράση. Ενδεικτική είναι η αποτυχία στην οργάνωση μιας μαζικής διαδήλωσης στο Βερολίνο για την Πρωτομαγιά του 1929· αν την 1η Αυγούστου στο Βερολίνο, 100.000 διαδηλωτές συμμετέχουν στην εκδήλωση εναντίον του πολέμου,¹⁷ το γεγονός αυτό δεν είναι παρά το κύκνειο άσμα του και πρέπει άλλωστε να το εκτιμήσουμε σε σχέση με την επιρροή που είχε άλλοτε το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας σ' αυτήν την πόλη. Τέλος, τον Μάιο του 1932, αποτυγχάνουν οι προσπάθειες να συγκροτηθεί ένα μέτωπο «αντιφασιστικής δράσης». Μεταξύ 1929 και 1932, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας και η RGO (κόκκινα συνδικάτα) ρίχνουν περίπου 6 φορές το σύνθημα της γενικής απεργίας, που ηχεί, όμως, σχεδόν πάντα στο κενό.¹⁸

Παράλληλα, στη διάρκεια του εκφασισμού, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας είναι βαθύτατα διχασμένο. Ο διχασμός είχε αρχίσει πολύ πριν. Μετά τη διαγραφή του Μπράντλερ και του Ταλχάιμερ, η «αριστερή» ομάδα Ρουτ Φίσερ-Μάσλοφ (Ruth Fischer-Maslow) αναλαμβάνει την ηγεσία. Με τη σειρά της η ομάδα αυτή, που θεωρήθηκε «υπεραριστερή» το 1925 (5η Ολομέλεια της Διεθνούς), απομακρύνεται, οπότε ο Τέλμαν αναδεικνύεται στην ηγεσία, για να συνεχίσει την απομάκρυνση των «υπεραριστερών» στοιχείων που κατηγορούνται τώρα ως τροτσκιστές. Το 1928, διαγράφονται οι «δεξιοί συνθηκολόγοι», πράγμα που οδηγεί στη δημιουργία του KPD (Ο) (Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα Αντιπολίτευσης) υπό τους Ταλχάιμερ και Φρέλιχ, παλιό συναγωνιστή της Ρόζας Λούξεμπουργκ.¹⁹ Για να πάρουμε μια ιδέα της έκτασης αυτών των διαδοχικών εκκαθαρίσεων, ας σημειώσουμε ό-

17. G. Badia, *ό.π.*, σ. 289.

18. Fr. Borkenau, *World Communism. A History of the Communist International*, 1962, σ. 340. Βιβλίο πολύ ύποπτο λόγω του αντικομμουνισμού του, αλλά η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται από τον Fr. Neumann, *European Trade Unionism and Politics*, 1936, σ. 28 κ.ε.

19. Γι' αυτό το θέμα, K.H. Tjaden, *Struktur und Funktion der K.P.D. (O), Eine Organisations-soziologische Untersuchung des «Rechts» Kommunismus in der Weimarer Republik*, 1964.

τι στη δεκαετία του '20, μόνον 20% των στελεχών του κόμματος ανήκαν στους σπαρτακιστές· το 1932 μόνον 4 έως 5% των κομμουνιστών ανήκαν στην ιδρυτική γενιά του κόμματος, και το 1931 στο Βερολίνο, περισσότερο από 40% των επαγγελματιών στελεχών είχαν κομματική ζωή μικρότερη από ένα χρόνο.²⁰ Οι επιπτώσεις του εσωτερικού διχασμού, παράλληλα με τις επιπτώσεις της ρήξης κόμματος-μαζών, συγκεντρώνουν την ενεργητικότητα στην εσωτερική διαπάλη, και συχνά οδηγούν σε μια παράλυση μπροστά στον εθνικοσοσιαλισμό.

Αλλά τι συμβαίνει με την ιδεολογική κρίση στα πλαίσια της εργατικής τάξης; Η κρίση εκδηλώνεται καταρχήν, όπως ήδη διαπιστώθηκε, με την αυξανόμενη επιρροή της σοσιαλδημοκρατίας που φτάνει μέχρι τις γραμμές του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας. Εκδηλώνεται επίσης με την επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας των επαναστατημένων μικροαστών. Η αναρχοσυνδικαλιστική τάση, που είχε σχεδόν εξαφανιστεί στη Γερμανία στο τέλος του περασμένου αιώνα, επανεμφανίζεται στη διάρκεια του εκφασισμού και εκπροσωπείται από την *Freie Arbeiter Union Deutschlands* (Ελεύθερη Ένωση Εργατών Γερμανίας). Οι αυθορμητιστικές τάσεις αναπτύσσονται με ταχύτητα και παράλληλα προς τη γενική ακινητοποίηση της γερμανικής εργατικής τάξης. Εδώ συναντάμε τις αιτίες για τις οποίες οι μάζες αρνούνται να οργανωθούν, πράγμα ιδιαίτερα απτό στην πτώση της αριθμητικής δύναμης των συνδικάτων –της RGO συμπεριλαμβανομένης– παρά την κρίση του 1929. Άλλωστε, οι ομάδες που βρίσκονται «αριστερά» του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας και διαφωνούν μ' αυτό, προσκρούουν επίσης στη σχετική δυσπιστία των μαζών προς τις οργανώσεις και πουθενά δεν καταφέρνουν να αναπτυχθούν. Τέλος, οι «μπλανκικές-πραξικοπηματικές»* τάσεις που έχουν πέραση την περίοδο 1920-1923, αφήνουν τα ίχνη τους. Διαδίδονται ιδιαίτερα μεταξύ των ανέργων και των εργατών αγροτικής καταγωγής, οι οποίοι επηρεάζονται διαδοχικά, πότε από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, και πότε από τον εθνικοσοσιαλισμό, χωρίς όμως να προσχωρούν στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα.

20. Ossip Flechtheim, *Die K.P.D. in der Weimarer Republik*, ό.π., 1969, σ. 321 κ.ε. και Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus; Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*, 1970.

* Λουί Μπλανκί (Blanqui): Γάλλος σοσιαλιστής επαναστάτης του 19ου αιώνα, οπαδός της αιφνιδιαστικής δράσης καλοοργανωμένων επαναστατικών ομάδων. (Σ.τ.Μ.)

Ωστόσο, στη Γερμανία, κυρίως λόγω της σοσιαλδημοκρατικής επιρροής αλλά και λόγω της μακρόχρονης ύπαρξης του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, τα ιδεολογικά ρεύματα δεν εκφράζονται μέσα στη γερμανική εργατική τάξη με καθαρό τρόπο, με δικά τους κινήματα και αυτόνομες οργανώσεις. Ενώ δηλαδή στην Ιταλία τα πράγματα είναι σαφέστατα, στη Γερμανία τα ιδεολογικά ρεύματα παραμένουν σε μια «συγκεκριμένη κατάσταση». Συνάμα, ο εθνικοσοσιαλισμός καταφέρει να αδρανοποιήσει την εργατική τάξη ακόμη περισσότερο. Τις διάχυτες ιδεολογικές επιδράσεις μέσα στην εργατική τάξη, θα τις ανακαλύψουμε αν εξετάσουμε την αριστερίζουσα πλευρά της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας, την τακτική του κόμματος αυτού και τις μορφές δράσης του.

Η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, λοιπόν, εκμεταλλεύεται τον αναρχοσυνδικαλισμό. Εξάγει την απεργία ως μέσο χειραφέτησης της εργατικής τάξης, υπό τον όρο, βέβαια, ότι πρόκειται για απεργία οικονομική (αποπολιτικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος). Διακηρύσσει επίμονα την αναγκαιότητα των απολιτικών συνδικάτων-εκπροσώπων των εργαζομένων. Προβάλλει τη συντεχνιακή οργάνωση που υποδηλώνει, όπως υπογραμμίζει ο Γκ. Στράσερ, ότι το «απολιτικό» ναζιστικό κράτος, αντίθετα με το κράτος των «πολιτικάντηδων» θα στηριζόταν δήθεν σε μια ισχυρή ιεραρχία των συνδικάτων, και θα πειθανάγκαζε τους εργοδότες μέσα στις οικονομικές οργανώσεις που θα συγκροτούσε.

Η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία εκμεταλλεύεται επίσης το ρεύμα του αυθορμητισμού, κυρίως για να χτυπήσει τις εργατικές οργανώσεις, αλλά και για να παρασύρει προς τον εθνικοσοσιαλισμό τμήματα της εργατικής τάξης. Στο οργανωτικό επίπεδο, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα εμφανίζεται ως αντι-κόμμα. Η εικόνα που προβάλλει είναι η συσπείρωση σε ομάδες δράσης ενόψει *συγκεκριμένων ενεργειών*, ενώ η σύνδεση των μελών υποτίθεται πως εξασφαλίζεται με τον προσωπικό και άμεσο δεσμό τους με τον υπέρτατο αρχηγό. Οι δηλώσεις εναντίον της οργάνωσης, που εμφανικά εξυμνούν τη «δούληση», αφθονούν. Τέλος, η ιδεολογία αυτή εκμεταλλεύεται το «μπλανκικο-πραξικοπηματικό» ρεύμα, ιδιαίτερα έντονο στα SA (Sturmabteilungen). Τονίζεται η «αντικαπιταλιστική επανάσταση», που τάχα θα πετύχει μ' ένα στρατιωτικό πραξικόπημα. Οι προστριβές των SA —στάση των SA του Βερολίνου το 1931— και των αγροτικών τμημάτων υπό τον Β. Νταρέ (W. Darré), με τον πολιτικό μηχανισμό του Χίτλερ, δεν οφείλονται μόνον στις αντικαπιταλιστικές προσδοκίες τους αλλά επίσης και στη ροπή τους προς τον «κινηματισμό» που αφορά την τακτική του πραξικοπήματος. Τέλος, προβάλλεται η λατρεία της βίας και του ακτιβισμού, καταγγέλλονται τα «προγράμματα», τα «δόγματα» κ.λπ.

6) Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία

Όσο για τη σοσιαλδημοκρατία, σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, αυξάνει το γόητρό της πάνω στην εργατική τάξη. Παρόλο που τα εκλογικά ποσοστά της πέφτουν μετά το 1928, διατηρείται σ' ένα επίπεδο πάνω από το 20%. Από την άλλη μεριά, παρά την πτώση της εκλογικής της δύναμης, υπάρχει μια κανονική άνοδος του ενεργού δυναμικού της: 937.000 μέλη το 1928, 984.000 το 1932.²¹

Τα μέλη της στρατολογούνται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, μεταξύ των βιομηχανικών εργατών. Αίφνης, στις περιοχές υψηλής βιομηχανικής συγκέντρωσης πετυχαίνει τα καλύτερα εκλογικά αποτελέσματα.²² Αν στρατολογεί τους πιο ειδικευμένους και καλύτερα πληρωμένους βιομηχανικούς εργάτες (πράγμα όμως που, όπως θα δούμε, συμβαίνει και με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας), στρατολογεί επίσης χειρώνακτες, εργάτες με χαμηλότερους μισθούς (υφαντουργούς ειδικότερα) καθώς και αγρεργάτες σε μεγάλη κλίμακα.²³ Τέλος, ήδη πριν από τον πόλεμο, το PSA (Γερμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα) αριθμεί περίπου 15.000 έμμισθους, δηλαδή επαγγελματικά στελέχη. Στις υπηρεσίες κοινωνικών ασφαλίσεων, στα γραφεία ευρέσεως εργασίας, τις συνεργατικές και τις δημοτικές αρχές τοποθετούνται 100.000 μέλη του κόμματος. Ο Λένιν είχε δείξει πως η σοσιαλδημοκρατία από την άποψη της γενικής πολιτικής γραμμής της, μέσα απ' το δρόμο του αναθεωρητισμού (Κάουτσκι κ.λπ.), είχε καταφέρει να ασκήσει, μέσα στην εργατική τάξη αστική πολιτική, που η κύρια πλευρά της ήταν ο ρεφορμισμός. Όμως, σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, εκτός από την πολιτική της ταξικής συνεργασίας που προωθούν τα συνδικάτα και το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, βάζοντας έτσι τροχοπέδη στις εξάρσεις του αγώνα, διαπιστώνουμε την προοδευτική συνθηκολόγηση της σοσιαλδημοκρατικής ηγεσίας μπροστά στον εθνικοσοσιαλισμό.

Η σοσιαλδημοκρατία, κατά την τελευταία της άνοδο στην εξουσία, το 1928, αρνείται να πάρει οποιοδήποτε μέτρο που θα μπορούσε να θίξει τους κρατικούς μηχανισμούς που έχουν κιόλας αρχίσει να δια-

21. M. Duverger, *Les partis politiques*, ό.π., σ. 89, 124.

22. G. Castellán, ό.π., σσ. 88-89. Ας σημειωθεί όμως ότι μέχρι το 1930 περίπου, το PSA (Γερμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα) στρατολογεί μέλη εξίσου μεταξύ των μισθωτών υπαλλήλων (μικροαστική τάξη): το ποσοστό μελών μικροαστών είναι 25% (R. Michels, *The Political Parties*, σ. 255). Όσο για την ταξική προέλευση της εκλογικής δύναμης της σοσιαλδημοκρατίας, είναι το 1930 κατά 40% μικροαστοί (S.M. Lipset, «Faschismus – Rechts, Links und in der Mitte», στο *Soziologie der Demokratie*, 1962, σ. 154).

23. O. Flechtheim, ό.π., σ. 316 κ.ε.

δρώνονται στα σοβαρά από τους εθνικοσοσιαλιστές. Την Πρωτομαγιά του 1929, σε μια διαδήλωση στο Βερολίνο που οργανώθηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας και απαγορεύτηκε από τη σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση της Πρωσίας για «να μην δώσει προσχήματα» στους ναζί, η πρωσική αστυνομία πυροβολεί τους διαδηλωτές. Αποτέλεσμα 33 νεκροί. Στο εξής, μετά την πτώση της, θα εφαρμόσει την *Tolerierungspolitik* (πολιτική ανοχής), την πολιτική δηλαδή του μικρότερου κακού, για να φράξει το δρόμο στον φασισμό: στη Βουλή, θα υποστηρίξει άμεσα ή έμμεσα τον Μπρύνινγκ. Στο τέλος του 1931, η σοσιαλδημοκρατία συγκροτεί, σε αντιπαράθεση προς το μέτωπο του Harzburg, το «σιδηρούν μέτωπο» (που συσπειρώνει τα συνδικάτα, τη σοσιαλδημοκρατία, και το καθολικό κέντρο), με μοναδικό σκοπό την εκλογική μάχη εναντίον των «αντικοινωνικών μέτρων» της κυβέρνησης, παρόλο που την στηρίζει. Στις τελευταίες προεδρικές εκλογές, υποστηρίζει τον Χίντενμπουργκ.

Από το 1924, η σοσιαλδημοκρατία διαθέτει μια ένοπλη εργατική εθνοφυλακή με 160.000 ενεργό δυναμικό, την *Reichsbanner*. Επείμονα θα αρνηθεί να τη χρησιμοποιήσει για να μην δώσει «αφορμή» στον αντίπαλο, έως ότου την διαλύσει ο Χίτλερ. Το 1932, μετά την αντισυνταγματική διάλυση της σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης της Πρωσίας από τον Φον Πάπεν, η εργατική γενική συνδικαλιστική ομοσπονδία και το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα αρνούνται την απεργία που προτείνουν οι κομμουνιστές. Η *Vorwärts* γράφει: «Ο εργαζόμενος λαός αγωνίζεται με το ψηφοδέλτιο στο χέρι εναντίον της κοινωνικής αντίδρασης που βρίσκεται στην εξουσία...» Και η σοσιαλδημοκρατία προσφεύγει στο Ανώτατο Δικαστήριο για την ακύρωση του μέτρου! Την επομένη της ονομασίας του Χίτλερ ως Καγκελαρίου, η σοσιαλδημοκρατία, αναγνωρίζοντας τη νομιμότητα της διαδικασίας διορισμού του Χίτλερ, γι' άλλη μια φορά θα αρνηθεί τη γενική απεργία που πρότειναν οι κομμουνιστές.²⁴ Η *Vorwärts* γράφει:

«Να κηρύξουμε σήμερα γενική απεργία σημαίνει να κατασπαταλήσουμε για το τίποτα τις φιλοδοξίες της εργατικής τάξης».

Οργανώνει βέβαια διαδηλώσεις κατά του καθεστώτος, μεγάλης συχνά έκτασης, και συγκεκριμένα στο Λύμπεκ όπου συλλαμβάνεται ο σοσιαλδημοκράτης βουλευτής Ζ. Λέμπερ (Leber) (η ίδια *Vorwärts* κυκλοφορεί στις 7 Φεβρουαρίου, μετά τις διαδηλώσεις στο Βερολίνο, με τον τίτλο: *Το Βερολίνο παραμένει κόκκινο*). Οι διαδηλώσεις όμως αυτές δεν θα έχουν καμιά συνέχεια.²⁵

24. G. Badia, *ό.π.*, σ. 300 και τ. II, σ. 11 και 12.

25. J. Droz, *ό.π.*, σ. 56 κ.ε. Βλ. επίσης του ίδιου συγγραφέα: *Le sociali-*

Η σοσιαλδημοκρατία δελεάζεται από τις καθυστερημένες, δέδαια, προτάσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας για ενότητα στη δράση και προσπαθεί να αποκαταστήσει δειλά έναν παράνομο αντιστασιακό μηχανισμό. Ταυτόχρονα όμως, μετά τις εκλογές του 1933 προσανατολίζεται προς τη «νόμιμη αντιπολίτευση» στον Χίτλερ. Προβλέπει σύντομη κατάρρευση της κυβέρνησης λόγω των εσωτερικών της αντιφάσεων. Η κοινοβουλευτική ομάδα της (που αριθμεί, είναι αλήθεια, μόνο 60 βουλευτές, γιατί από τους 119 εκλεγμένους, 18 είναι στη φυλακή, ένα μεγάλο τμήμα που έχει διαφωνήσει με την ηγεσία παίρνει το δρόμο της εξορίας και ένα άλλο απέχει από τις συνεδριάσεις της Βουλής), εγκρίνει την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης και τον αγώνα «για την ισότητα των δικαιωμάτων του γερμανικού λαού». Αλλά καταψηφίζει τις έκτακτες εξουσίες που ζητά ο Χίτλερ. Οι υπεύθυνοι των συνδικάτων, αφού πρώτα καλλιέργησαν το σχέδιο της «επαναστατικής απεργίας», προσανατολίζονται προς την τακτική της «οικονομικής άμυνας» των εργαζομένων υπό τον Χίτλερ ελπίζοντας σε καλύτερες μέρες: οι συνδικαλιστές ηγέτες υπό τον Τ. Λάιπαρτ (Leipart) αποφασίζουν να συμμετάσχουν στην Πρωτομαγιά του 1933, στη γιορτή εργασίας που οργάνωσαν οι ναζί. Τον Ιούνιο του 1933 θα έρθει η διάλυση, η απαγόρευση και το τέλος.

Μια τελευταία, ωστόσο, παρατήρηση είναι εδώ αναγκαία: στην πραγματικότητα, η σοσιαλδημοκρατία και τα συνδικάτα είναι *διχασμένα*.

Καταρχήν, η ηγεσία τους: δίπλα στους ηγέτες τύπου Νόσκε και Ζέφερνινγκ (Severing) (που δικαιολογημένα είχαν απαίσια φήμη στους εργάτες και απροκάλυπτα θεωρούσαν το ναζισμό ως μικρότερο κακό σε σχέση με τον μπολσεβικισμό), υπάρχει το κέντρο, που εκπροσωπείται από τον Χίλφερντινγκ (εξορίστηκε όταν ο Χίτλερ κατέλαβε την εξουσία) και η αριστερά πτέρυγα της σοσιαλδημοκρατίας. Η τελευταία, εκπροσωπούμενη από τον Ρόζενφελντ (Rosenfeld) και τον Σέυντεβιτς (Seydewitz), βλέπει με καλό μάτι το ενιαίο μέτωπο με τους κομμουνιστές. Άλλωστε ορισμένα στοιχεία της αριστεράς θα αποσχιστούν το 1931 για να δημιουργήσουν το «Κοινωνικό Κόμμα των Εργαζομένων» (SAP).

Αλλά το ουσιαστικό στοιχείο είναι ότι ένα σημαντικό στρώμα κατώτερων στελεχών και μελών αντιτίθεται στην πολιτική της ηγεσίας και του κομματικού μηχανισμού. Η αντιπολίτευση εκδηλώνεται επί τελευταίας σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης Μύλερ. Εμφανίζεται μια έντονη αντίθεση στο σχέδιο περιορισμού της ασφάλισης ανεργίας, πρά-

γμα που θα οδηγήσει στην πτώση της κυβέρνησης Μύλερ.²⁶

Τέλος, το σύνολο της Reichsbanner (Εργατική Πολιτοφυλακή), με επικεφαλής τον αρχηγό της Κ. Χέλτερμαν (Höltermann), απαιτεί μια δραστήρια και ενεργητική αντίσταση εναντίον του εθνικοσοσιαλισμού. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό και θα το ξανασυναντήσουμε όταν θα αναλύσουμε τη στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας απέναντι στη βάση της σοσιαλδημοκρατίας και τις σοσιαλδημοκρατικές μάξεις.

Για να τελειώνουμε, η πολιτική της σοσιαλδημοκρατίας παραμένει πιστή στη φύση της και την αντεπαναστατική λειτουργία της. Αν στην κυριολεξία δεν υπάρχει συμπαιγνία σοσιαλδημοκρατίας και φασισμού, κι αν ακόμη, σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, προσπαθεί με τον τρόπο της να διαφυλάξει και να υπερασπιστεί τα «οικονομικά συμφέροντα» της εργατικής τάξης, πράγμα στο οποίο οφείλει, άλλωστε, τη διατήρηση της αντιπροσωπευτικότητάς της μέσα σ' αυτήν την τάξη, φέρνει οπωσδήποτε το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για την άνοδο του φασισμού.

γ) Το Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα

Ας έρθουμε τώρα στην πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας στη διάρκεια του εκφασισμού. Η πολιτική του απορρέει, μεταξύ άλλων, από τη λανθασμένη εκτίμηση της περιόδου (επαναστατική επίθεση της εργατικής τάξης) και από την υποτίμηση του φασιστικού κινδύνου. Πρόκειται, σε γενικές γραμμές για μια πολιτική φαινομενικά μόνο υπεραριστερή. Είδαμε ποιο νόημα έχει ο χαρακτηρισμός «υπεραριστερό» που δόθηκε στο 6ο Συνέδριο. Η ίδια εκτίμηση αρμόζει και στην πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας θεωρούμενη στο σύνολό της. Αυτό δεν αποκλείει η πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας να παρουσιάζει την περίοδο αυτή ορισμένες πραγματικά υπεραριστερές πλευρές.

Τα προβλήματα λοιπόν της πολιτικής γραμμής δεν οφείλονται στο χαρακτήρα των στρωμάτων (ή τουλάχιστον δεν οφείλονται μόνο σ' αυτόν) που ακολουθούσαν το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Πραγματικά, πολλοί συγγραφείς [μεταξύ αυτών και ο Β. Ούλμπριχτ (Ulbricht)] χαρακτηρίζοντας την πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος

26. W. Abendroth, *Histoire du mouvement ouvrier en Europe*, 1967, σ. 97 κ.ε.

Γερμανίας «υπεραριστερή», την απέδωσαν στο είδος της ταξικής βάσης του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, δηλαδή στην «αστάθεια» των «λούμπεν» στοιχείων. Αυτή η πολύ διαδεδομένη ιδέα είναι λάθος. Το 1928, το 40% των μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας είναι ειδικευμένοι εργάτες προερχόμενοι κυρίως από τις μεταλλουργικές βιομηχανίες, οικοδόμοι κ.λπ., εργάτες με τους υψηλότερους, γενικά, μισθούς. Αλλά το επιχείρημα δεν ισχύει ούτε αντίστροφα, δηλαδή το να αποδίδεται η «συνθηκολόγος» πολιτική του κόμματος στο υψηλό ποσοστό «εργατικής αριστοκρατίας» μέσα στις τάξεις του. Διότι, το 28% των μελών του και το 13,5% της ηγεσίας του είναι χειρώνακτες, ενώ μετά το 1930 στρατολογεί μαζικά ανέργους. Το 1932, μόνον 22%, περίπου, από τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας εργάζονται πραγματικά.²⁷

27. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας στρατολογεί μέλη κυρίως μέσα στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις: για όλα αυτά, βλ. O. Flechtheim, *ό.π.*, σ. 241 κ.ε., 314 κ.ε. και επίσης τώρα, H. Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus...*, *ό.π.*, 1970. Παίρνοντας υπόψη μας τα δεδομένα που αφορούν τη σοσιαλδημοκρατία η «οικονομιστική» πλευρά της άποψης για την «εργατική αριστοκρατία», στην οποία η Διεθνής έδωσε το νόημα της «αριθμητικής πλειοψηφίας» των πιο ειδικευμένων και καλύτερα πληρωμένων εργατών-οπαδών της σοσιαλδημοκρατίας, δεν αντιστοιχεί με ακρίβεια στα γεγονότα. Απ' αυτήν την άποψη, και για το σύνολο της περιόδου που εξετάζουμε, αν υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ κομμουνιστικού κόμματος και σοσιαλδημοκρατίας, δεν έχει διόλου την έκταση και τη σημασία που της έδωσε η Διεθνής. Και πάλι όμως, το πρόβλημα δε λύνεται με το να παραμερίσουμε την άποψη της «αριθμητικής πλειοψηφίας» διατηρώντας, ωστόσο, έναν οικονομιστικό ορισμό της εργατικής αριστοκρατίας. Μ' άλλα λόγια, δεν εξηγούμε τίποτα λέγοντας, συγκεκριμένα κι αόριστα, ότι η εργατική αριστοκρατία, προσδιορισμένη κυρίως οικονομικά, έχει τον κυρίαρχο ρόλο –ανεξάρτητα από το ζήτημα της αριθμητικής παρουσίας της– στο πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατίας, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο όταν πρόκειται για το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Το ζήτημα της «εργατικής αριστοκρατίας» είναι απολύτως πολιτικό και ιδεολογικό. Η εργατική αριστοκρατία είναι το στρώμα εκείνο της εργατικής τάξης από το οποίο περνά, σε σημαντικό βαθμό, η αστική πολιτική και η ιδεολογία μέσα στην τάξη. Οι συνθήκες ζωής που δημιουργούνται από διανομή ψυχίων των ιμπεριαλιστικών υπερκερδών σε ορισμένους τομείς της παραγωγής παίζουν ένα ρόλο που δεν είναι, όμως, ο αποφασιστικός, και που, κυρίως, δεν τέμνεται με τ' αντίστοιχα στρώματα της εργατικής τάξης. Μ' αυτό το νόημα:

α) πρέπει να συμπεριλάβουμε στην εργατική αριστοκρατία τις συνδικαλιστικές και πολιτικές (δημοτικές αρχές κ.λπ.) «γραφειοκρατίες» των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και συνδικάτων.

β) Δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκουν στην «εργατική αριστοκρατία»

Τέλος, ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας «... δεν ήταν αρκετά ισχυρό για να υποκινήσει τις μάζες [...] και να τις οδηγήσει στην αποφασιστική μάχη εναντίον του φασισμού...»,²⁸ δεν έχει καθόλου «αριθμητική» έννοια, όπως φαίνεται ότι εννοεί σε εντελώς απολογητικό τόνο ο Δημητρώφ. Το 1932, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας αριθμεί 300.000 μέλη.

Καταρχήν, ο γενικός χαρακτηρισμός της σοσιαλδημοκρατίας και των σοσιαλδημοκρατικών συνδικάτων ως σοσιαλφασιστών και πρωταρχικού εχθρού αποτελεί βασική αιτία για την αποτυχία του ενιαίου μετώπου. Και ο λόγος δεν είναι τόσο η άρνηση οποιασδήποτε επαφής στην «κορυφή» ή ακόμη και στα κατώτερα κλιμάκια, όσο η πολιτική απέναντι στις σοσιαλδημοκρατικές μάζες, που θεωρήθηκαν «χαμένες», εφόσον βρίσκονται κάτω από την επιρροή της σοσιαλδημοκρατίας. Απόδειξη, οι διευκρινίσεις, που υποχρεώνεται να δώσει ο Τέλμαν μετά τη συγκρότηση, το Μάιο του 1932, του μετώπου «Αντιφασιστικής δράσης», που ήταν απάντηση στο σοσιαλδημοκρατικό «Σιδηρούν Μέτωπο». Στην Απάντηση σε 21 ερωτήσεις σοσιαλδημοκρατών εργατών, ο Τέλμαν διευκρινίζει ότι, αντίθετα με το παρελθόν, δεν αποτελεί εμπόδιο για τη συμμετοχή τους στο αντιφασιστικό μέτωπο αν ανήκουν σε σοσιαλδημοκρατικές οργανώσεις. Αλλά δεν πρόκειται παρά για διακήρυξη αρχών.²⁹ Τελικά, μόνο το Μάρτιο του 1933, όταν ο Χίτλερ εγκαθίσταται στην εξουσία, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας προτείνει στη σοσιαλδημοκρατία ένα πλαίσιο κοινής δράσης. Είναι όμως ήδη πολύ αργά.

Σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, η άποψη περί σοσιαλφασισμού

οι ειδικευμένοι εργάτες, οι καλοπληρωμένοι κ.λπ., που έχουν επαναστατική ταξική συνείδηση.

28. G. Dimitrov, *ό.π.*, σ. 47.

29. Στις 25 Απριλίου 1932, για πρώτη φορά μετά το 1928, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας και η RGO καλούν σε κοινό αγώνα με το RSA (Γερμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα) και τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα, ύστερα από συνεννοήσεις κορυφής. Αλλά, όπως είδαμε, οι επιθέσεις εναντίον του «σοσιαλφασισμού» επαναλαμβάνονται όλο και περισσότερο. (Βλ. την έκκληση αυτή στο *Die Internationale*, τ. XV, σ. 346). Για να δείξουμε τα αποτελέσματα της γραμμής αυτής, δεν είναι ανώφελο να σημειώσουμε ότι η κομμουνιστική κοινοβουλευτική ομάδα της περιφερειακής βουλής της Βάδης (όχι λοιπόν οποιασδήποτε), είχε την έμπνευση να καταθέσει, το 1932, ένα σχέδιο νόμου για την απαγόρευση του «Σιδηρού Μετώπου» και τη *Reichsbanner* (Εργατική Πολιτοφυλακή των σοσιαλιστών) πράγμα που καταδικάστηκε άλλωστε αμέσως από την ηγεσία του κόμματος (*Die Internationale*, τ. XV, 1932, σ. 247).

συνδυάζεται με την προσμονή της επικείμενης επανάστασης και με την παραγνώριση της διαφοράς μεταξύ της μορφής του δημοκρατικού-κοινοβουλευτικού κράτους και του φασισμού. Κάθε κοινός αγώνας για αιτήματα, που περιφρονητικά χαρακτηρίζονται υπεράσπιση «των δημοκρατικών ελευθεριών», παραμερίζεται: υπήρχε ο κίνδυνος να παραπλανήσει τις μάζες, αναστέλλοντας την επαναστατική επίθεσή τους.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας όμως, εκτός από το γεγονός ότι κατευθύνει την κύρια δράση του εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας, αντιλαμβάνεται τη δράση αυτή με τη μορφή ενός αγώνα σε επίπεδο οργανώσεων και καθόλου ως πάλη με βάση μια γραμμή που θα λειτουργούσε σε συνάρτηση με τις μάζες. Αλλά, τι συμβαίνει με το ενιαίο μέτωπο *στη βάση*; Το αξιοσημείωτο σ' αυτό το θέμα, όπως θα υπενθυμίσει σωστά ο Δημητρώφ, είναι ότι πουθενά δεν έχουν συγκροτηθεί από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας οι *προσίδιες μορφές οργάνωσης στη βάση του Ενιαίου Μετώπου*: μέτωπο που θα περιλάμβανε ακόμη και εξωκομματικές οργανώσεις, θα στερέωνε σταδιακά την ενότητα και θα συνδύαζε οικονομικούς και πολιτικούς αγώνες δίνοντας τα πρωτεία στους τελευταίους. Η μόνη μορφή αγώνα στη βάση για το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας ήταν ο συνδικαλιστικός αγώνας μέσω της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης, της RGO. Η τελευταία έπρεπε να είναι η αιχμή του ενιαίου μετώπου στη βάση, μέσα στις σκιώδεις πλέον «επιτροπές επιχειρήσεων». Όμως, τίποτε δεν έγινε. Πρώτα απ' όλα, εμπόδιζε η πολιτική απέναντι στους εργάτες που ήταν συνδικαλισμένοι στις σοσιαλδημοκρατικές οργανώσεις. Έπειτα, και κυρίως, γιατί η RGO προσπαθεί να βραχυκυκλώσει τη σοσιαλδημοκρατία πλειοδοτώντας στους ανυπεράσπιστα διεκδικητικούς στόχους, ενώ το κόμμα διακηρύσσει «από καθέδρας» τη δικτατορία του προλεταριάτου. Και δεν ισχυρίζομαι βέβαια ότι ένα συνδικάτο δεν έχει το δικό του ρόλο. Θέλω απλώς να πω το εξής: εφόσον το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας δεν είχε τους ιδιάζοντες οργανισμούς βάσης του Ενιαίου Μετώπου και εφόσον δεν προωθούσε τη γραμμή μαζών, επόμενο ήταν η RGO να μάχεται μόνιμα για αυξήσεις μισθών, λίγο μεγαλύτερες από εκείνες που πετύχαινε η σοσιαλδημοκρατία με την πολιτική συνεργασία των τάξεων.

Το αποτέλεσμα ήταν διπλό: η RGO οδηγείται σ' έναν οικονομιστικό αγώνα για τις οικονομικές διεκδικήσεις —χωρίς αναγκαστικά, όπως έδειξε ο Λένιν, κάθε διεκδικητικός αγώνας να είναι οικονομιστικός— και ταυτόχρονα θεωρείται ως κύριο εργαλείο της πολιτικής πάλης στη βάση εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας. Μ' άλλα λόγια, η RGO αφενός παγιδεύεται σ' έναν οικονομιστικό διεκδικητικό αγώνα και ταυτόχρονα γίνεται το πολιτικό εργαλείο μιας λανθασμένης πολιτικής γραμμής. Διότι, δεδομένου ότι δεν είναι παρά συνδικάτο, δεν μπορεί να εί-

ναι η κύρια πολιτική οργάνωση ενός σωστά εννοούμενου ενιαίου μετώπου στη βάση.³⁰ Εδώ βρίσκεται άλλωστε το κλειδί του προβλήματος των συνδικάτων μέσα στη Διεθνή, με τα συνεχή στριφογυρίσματά της: θα επανέλθουμε όταν θα εξετάσουμε την άποψη του Γκράμσι πάνω σ' αυτό το σημείο.

Παρ' όλα αυτά, δηλαδή σε πείσμα των δύο ηγεσιών, του SPD και του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, σχεδιάζονται απόπειρες ενότητας δράσης στη βάση, όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στο πολιτικό. Πράγμα που δεν παραλείπει να στιγματίσει ο Τέλμαν, το Σεπτέμβριο του 1932, δηλαδή ακόμη και μετά το σύνθημα της «αντιφασιστικής δράσης» του Μαΐου:

«Στην εργατική τάξη, μέσα στην προσπάθεια για ενότητα, εμφανίζονται μεγάλες ασάφειες και επικίνδυνες αυταπάτες. [...] Παρά την ναζιστική τρομοκρατία, υπάρχει πράγματι μεγάλη προδιάθεση για ενότητα, αλλά υπάρχουν επίσης και επικίνδυνες απόψεις όπως “ενότητα πάνω από το κεφάλι όλων των ηγετών” ή ακόμη “οι ηγέτες των δύο κομμάτων, του SPD και του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, φέρουν την ευθύνη για την αποτυχία του ενιαίου μετώπου”. Τέτοιες τάσεις μπορεί να επιφέρουν τις πιο μεγάλες καταστροφές...».³¹

Η έλλειψη γραμμής μαζών του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας μέσα στην εργατική τάξη είναι ακόμη πιο σημαντική, αφού επίσημα αναμενόταν η επικείμενη επανάσταση. Η ωρίμανση της κατάστασης, σύμφωνα με τον οικονομικό καταστροφισμό, θα ερχόταν ωστόσο, από την οξυνόμενη οικονομική κρίση. Η οικονομική κρίση θα έπρεπε να οδηγήσει την πλειοψηφία της εργατικής τάξης προς τις γραμμές του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, θέμα που ήταν δέ-

30. Στο 12ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος στο Βέντινγκ (1929), ο Τέλμαν θέτει το πρόβλημα: «Μπορούμε να ανταποκριθούμε στα τρέχοντα καθήκοντάς μας μόνο με μια σωστή πολιτική; Όχι! πρέπει να διαθέτουμε επιπλέον ένα κατάλληλο σύστημα οργανώσεων». Το κατάλληλο αυτό σύστημα είναι αποκλειστικά η RGO και, όπως θα έπρεπε να περιμένουμε, η απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας τον Ιανουάριο του 1931 επισημαίνει: «Ο πιο σημαντικός κρίκος της προλεταριακής επανάστασης είναι αναμφισβήτητα η οργάνωση [...] των οικονομικών αγώνων της εργατικής τάξης». (Στο *Die Internationale*, τ. XIV, σ. 57). Όσο για τις άλλες οργανώσεις μαζών, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας δεν διαθέτει ουσιαστικά παρά δυο οργανώσεις αλληλοβοηθητικές: *Secours rouge internationale* (Διεθνής Κόκκινη Βοήθεια) και την *Entraide ouvrière internationale* (Διεθνής Εργατική Αλληλεγγύη).

31. Συζήτηση στη λήξη της 12ης Ολομέλειας, Σεπτέμβριος 1932.

δαια συνεχώς στην ημερήσια διάταξη. Και για να προετοιμαστεί η επανάσταση, θα έπρεπε να κερδηθεί πρώτα αυτή η πλειοψηφία. *Προσπάθεια; Αναμονή μάλλον, μέχρι την ορισμένη επαναστατική στιγμή της «μεγάλης νύχτας».* Κι εδώ αγγίζουμε το καίριο πρόβλημα των *εκλογικών αυταπατών* του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας. Δεν είναι τυχαίο ότι η προσπάθεια για την «κατάκτηση της πλειοψηφίας» της εργατικής τάξης δείχνει μόνον τη σημασία που δίνει το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας στον εκλογικό αγώνα, ως προνομιακή μορφή μαζικής δράσης πράγμα που εκδηλώνεται, καταρχήν, με την ερμηνεία των εκλογικών αποτελεσμάτων. Κάθε εκλογική επιτυχία θεωρείται αδιάσειστη απόδειξη για την άνοδο του γοήτρου του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας στις μάζες και την κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας. Μετά τις εκλογές του 1930, όπου θριάμβευσε ο Χίτλερ, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας κέρδισε ψήφους ενώ η σοσιαλδημοκρατία έχασε· η *Rote Fahne* της 15ης Σεπτεμβρίου γράφει:

«Ο ρυθμός της αυξανόμενης επιρροής μας στους εργάτες [...], ο ρυθμός κατάκτησης των εργαζομένων μαζών [...] αποδείχτηκε πιο ορμητικός απ' όσο πιστεύαμε πριν από τις 14 Σεπτεμβρίου. [...] Χτες ήταν η “πιο μεγάλη μέρα” για τον κ. Χίτλερ, αλλά η υποτιθέμενη εκλογική νίκη των ναζί είναι η αρχή του τέλους.»

Η σημασία που παίρνει ο εκλογικός αγώνας είναι επίσης φανερή στην περίπτωση του δημοψηφίσματος εναντίον της σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης της Πρωσίας, το 1931, κατά το οποίο η Διεθνής εξανάγκασε το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, παρά την αντίθετη απόφαση της Κεντρικής του Επιτροπής, να συμμαχήσει με τους εθνικοσοσιαλιστές και τους «Χαλυδόκρανους». Καταγράφουμε έτσι, όχι μόνο τη λογική κατάληξη της γραμμής που θεωρεί το σοσιαλφασισμό ως κύριο εχθρό, αλλά επίσης και τη σημασία που δίνουν στον εκλογικό αγώνα. Για το θέμα του δημοψηφίσματος, η *Die Internationale* γράφει:

«Η στρατιά του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας μεγάλωσε αδιάκοπα τη χρονιά που πέρασε χάρη στη σωστή πολιτική του κόμματος. Η σωστή απόφαση για την κατεύθυνση της καμπάνιας για το δημοψήφισμα οδήγησε [...] στις γραμμές του νέες μάζες που μέχρι τώρα βρίσκονταν κάτω από την επιρροή των εθνικοσοσιαλιστών ή των σοσιαλδημοκρατών».

Είναι άλλωστε περιττό να τονιστεί ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας δεν κάνει πρακτικά τίποτα, ούτε για τη φτώχη μεσαία αghοτιά της υπαίθρου ούτε για τη μικροαστική τάξη. Τα ζητήματα αυτά μόλις που αναφέρονται στα προγράμματα από τις αποφάσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας πριν από το 1930, χρονολογία κατά την οποία το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας διαπιστώνει την

αυξανόμενη επιρροή του εθνικοσοσιαλισμού. Η σκέψη που επικρατεί είναι ότι οι λαϊκές μάζες θα τοποθετηθούν «αυτόματα» μέσα στην πορεία που χαράζει η εργατική τάξη, λόγω της ωρίμανσης της οικονομικής κρίσης και της επαναστατικής κατάστασης.³²

Από την άλλη μεριά, την ίδια αυτή περίοδο, και κυρίως μετά το 1930, αναπτύσσεται αποφασιστικά η σοσιαλσοβινιστική πλευρά της πολιτικής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας που συγκεκριμενοποιείται με την εκ μέρους του εκμετάλλευση του προβλήματος της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Πιο κάτω, όταν θα εξετάσουμε τη θέση του εθνικοσοσιαλισμού σ' αυτό το θέμα, θα δείξουμε σε ποιες συγχύσεις έριξε τις γερμανικές μάζες η πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, που διασταυρώνεται σε πολλά σημεία με την εθνικοσοσιαλιστική. Ας επισημάνουμε ωστόσο από τώρα ότι χρειάστηκε να ανατρέξουν στην περίφημη γραμμή *Σλάβγκετερ* του 1923 για να ξετρυπώσουν μια παρόμοια άποψη. Αλλά ενώ ήταν μια στροφή «προς τα δεξιά» (του 4ου Συνεδρίου), που για το λόγο αυτό αποκηρύχτηκε αργότερα, τώρα, εκείνη η σοσιαλσοβινιστική άποψη θριαμβεύει στην καρδιά της περιόδου της θεωρούμενης ως «υπεραριστερής».

Αλλά ας επανέλθουμε στην «λεγκαλιστική» πλευρά της πολιτικής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας απέναντι στον φασισμό. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας διαθέτει επίσης ομάδες κρούσης οργανωμένες στον *Roter Front-Kämpferbund* («Σύνδεσμο Μαχητών Ερυθρού Μετώπου») που το 1924 έχει 100.000 μέλη. Το 1929, απαγορεύτηκε αλλά εξακολούθησε να υπάρχει παράνομα. Αν η οργάνωση αυτή παρεμβαίνει ενεργά, αλλά αποσπασματικά, εναντίον των εθνικοσοσιαλιστών, όχι μόνον δεν εξορμά πουθενά δυναμικά και δεν οργανώνεται στη μάχη, αλλά *σαφώς αποσύρεται από τον αγώνα μετά το 1931*, όταν (επειδή πλησιάζει το σημείο μη-επιστροφής) η στρατιωτική ακριβώς πλευρά της πάλης έρχεται στο πρώτο πλάνο. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας αναβάλλει γι' αργότερα το σύνθημά του: «Χτυπήστε τους φασίστες παντού όπου τους βρείτε».³³ Καταρχήν, σύμφωνα

32. Πάνω σ' αυτό το ζήτημα, βλ. λεπτομερώς, E. Colloti, *ό.π.*, σ. 146 κ.ε. και H. Weber, *ό.π.*

33. Το σύνθημα σταματά για πρώτη φορά ύστερα από μια απόφαση του Πολιτικού Γραφείου του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας της 7ης Ιουλίου 1930. Η επίσημη δικαιολογία είναι ότι πρέπει να αποφευχθεί η «ατομική τρομοκρατία» και να αναπτυχθεί «αμυντικός πολιτικός αγώνας» (*wehrhaft*). Βλέπουμε πως όταν πρόκειται για αποτελεσματικό αγώνα εναντίον του φασισμού, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας δεν διστάζει να επανέλθει στην άμυνα την οποία άλλωστε μόνιμα προπαγανδίζει. Ο παραμερισμός του συνθήματος, για το οποίο γίνεται λόγος, καθιερώνεται από

με τον Τέλμαν, το σύνθημα της δυναμικής αναμέτρησης κινδυνεύει να στρέψει την προσοχή των «πανικόδλητων» από τον πρωταρχικό εχθρό, τη σοσιαδημοκρατία. Κι ύστερα, παρενοχλεί την εκλογική διαδικασία.³⁴

Ακόμη και την επομένη της ανόδου του Χίτλερ στην εξουσία, τη μέρα της διαδήλωσης των ναζί μπροστά στον Οίκο Καρλ Λήμπκνεχτ, όταν στέλνονται γράμματα διαμαρτυρίας στο διευθυντή της αστυνομίας, ο Σύνδεσμος παίρνει εντολή να μην επέμβει. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας θεωρεί ακόμη επικείμενη την πτώση του Χίτλερ και το ξέσπασμα της επαναστατικής κατάστασης. Περηφανεύεται έτσι ό-τι κατάφερε, παρά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, να διαφυλά-ξει άθικτες τις δυνάμεις του. Ο Μανουήλσκυ, στην 13η Ολομέλεια της Διεθνούς, μετά τη νίκη του Χίτλερ, απαντά σε κομμουνιστές που κατηγορούσαν το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας ότι δεν αγωνίστηκε, πως «αν το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας είχε αναλάβει ένοπλο αγώνα κατά του Χίτλερ, θα είχε πέσει στην παγίδα».³⁵

Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία συμμετέχει στις εκλογές του Μαρτίου 1933 και η έκκληση της Κεντρικής Επιτροπής του (15 Μαρτίου 1933), μετά τις εκλογές, τονίζει: «παρά τις πομπώδεις δηλώσεις της κυβέρνησης, η 5η Μαρτίου δεν αποτελεί νίκη του φασισμού». Και βέβαια, αφού οι εθνικοσοσιαλιστές δεν φτάνουν παρά το 43% των ψήφων, οι σοσιαδημοκράτες μένουν

μια απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας το Νοέμβριο του 1931. Τον Οκτώβριο του 1932, στην 3η συνεδρίαση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (*Die Internationale*, τ. XV, σ. 386 κ.ε.) η «ομάδα Νόμαν» επικρίνεται σφοδρά επειδή το διατήρησε. (Βλ. επίσης, για το ίδιο θέμα, D. Desanti, *ό.π.*, σ. 175). Και ο Νόμαν αποστέλλεται στις ναζιστικές συγκεντρώσεις για να οξύνει εκεί τις αντιφάσεις. Για να μετρήσουμε το δρόμο που διανύθηκε, ας σημειώσουμε ότι το 1924 την εποχή της «αριστερής» ομάδας Φίσερ-Μάσλοβ, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας είχε επιμείνει σταθερά στο γεγονός ότι «ο φασισμός πρέπει να χτυπηθεί με μεθόδους και τεχνικές πάλης του επαναστατικού κομμουνισμού» (θέσεις συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας στη Φρανκφούρτη).

34. Βλ. επίσης *Die Internationale*, τ. XV, 1932 όπου ο Τέλμαν αντιπαράθετεί σταθερά την «ατομική τρομοκρατία» στην «εκλογική επιτυχία».

35. Ομιλία του Μανουήλσκυ, στο *Der Faschismus in Deutschland*, *ό.π.*, σ. 57 κ.ε.

στα ίδια επίπεδα, και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, παρά την άγρια καταπίεση που ασκείται σε βάρος του, έχει ακόμα 4.800.000 ψηφοφόρους. Τέλος, η οργάνωση του παράνομου μηχανισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας αποδεικνύεται ανύπαρκτη. Είναι αλήθεια πως ήταν απορροφημένο από την εκστρατεία για τις εκλογές του Μαρτίου. Τη νύχτα της 22ας προς την 23η Φεβρουαρίου, νύχτα εμπρησμού του Ράιχσταγκ, 4.000 κομμουνιστικά στελέχη συλλαμβάνονται σε μερικές ώρες και αμαχητί: αν σκεφτεί κανείς, επιπλέον, ότι πρόκειται για ένα κόμμα που θεωρούσε την επανάσταση επικείμενη, θα νομίσει πως ονειρεύεται.³⁶

Μπροστά στις ολέθριες συνέπειες αυτής της γραμμής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας οι καθυστερημένες, αλλά *ωστόσο πραγματικές*, απόπειρές του να εμποδίσει ενεργητικά τον φασισμό, μένουν χωρίς αποτέλεσμα. Περιορίζονται σε σποραδικές διαδηλώσεις και σε αψιμαχίες στους δρόμους μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Τον επόμενο μήνα υπάρχουν 62 νεκροί σε οδομαχίες (από αυτούς 29 κομμουνιστές, 8 σοσιαλιστές, 14 ναζί), μάχες αμυντικές στις ναζιστικές επιθέσεις. Οι απόπειρες οργάνωσης απεργιών αποτυγχάνουν. Με λίγα λόγια, αν είναι λάθος ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας απλούστατα συνθηκολόγησε με τον φασισμό, είναι όμως αλήθεια ότι, για την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία, έχει βαρύτερες ευθύνες, εντελώς διαφορετικού μεγέθους από εκείνες του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος.

Αλλά αυτή η πολιτική γραμμή δεν προκαλεί ζωηρές αντιδράσεις μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα και τη βάση των αγωνιστών του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας: Στην πραγματικότητα, από τις συζητήσεις στην 13η Ολομέλεια της Διεθνούς του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1933 –πρώτη ολομέλεια μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία– προκύπτει ότι οι αντιδράσεις είναι πολύ ζωηρές, κυρίως στους κόλ-

36. Όλα αυτά δεν σημαίνουν όμως ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας περιμένοντας την επανάσταση, δεν προετοίμαζε, με το δικό του τρόπο, την στρατιωτική πλευρά της εξέγερσης. Στη διάρκεια του 1932, δρίθουν οι προσούρες και τα παράνομα διβλία για την «τέχνη της επανάστασης». Ο Ε. Βόλλενμπεργκ (Wollenberg), στρατιωτικός ειδήμων της Διεθνούς επιστρέφει στη Γερμανία. Αλλά, μέσα στο γενικό πλαίσιο της γραμμής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, όλα αυτά, όπως σημειώνει ορθά ο Φλεχτχάιμ, μοιάζουν «ερασιτεχνισμός» (Ο. Flechtheim, *ό.π.*, σ. 279).

πους των άλλων κομμουνιστικών κομμάτων. Η μάζα των αγωνιστών, οι οργανώσεις, μέλη των κεντρικών επιτροπών και ακόμη και μέλη των πολιτικών γραφείων των κομμουνιστικών κομμάτων Γαλλίας, Τσεχοσλοβακίας, Πολωνίας, Αυστρίας και Ελβετίας κυρίως, είναι κυριολεκτικά κατάπληκτοι και αγανακτισμένοι με τη στρατηγική που ακολουθούσαν οι Γερμανοί κομμουνιστές.

Όσο για το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, το κόμμα που υποστηρίχθηκε περισσότερο από τη Διεθνή, σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1928-1933, οι αντιδράσεις φαίνεται ότι είναι λιγότερο ζωηρές. Όμως, αντιδράσεις υπάρχουν. Παρόλο που λείπουν οι πληροφορίες γι' αυτό το θέμα, οι δημόσιες, συνεχείς και επίσημες προειδοποιήσεις της ηγεσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, που απευθύνονται σε διάφορες περιφερειακές επιτροπές και στην κομματική βάση, και που αναφέρονται στη «μη-εφαρμογή» της γραμμής, είναι ενδείξεις που δεν ξεγελούν. Στις αρχές του 1932, η Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας ασκεί κριτική στην οργάνωση της Βυρτεμβέργης, που έστρεψε τον κύριο αγώνα εναντίον του ναζισμού και όχι εναντίον της σοσιαλδημοκρατίας.³⁷ Το ίδιο έγινε και με τις τοπικές οργανώσεις της Νυρεμβέργης, του Αμβούργου, του Όμπερχαουζεν και του Μπράουνσβαϊχ. Φαίνεται πως το 1931, στην ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας σχηματίστηκε ένα «αντιπολιτευτικό ρεύμα» που συγκεντρώνει συγκεκριμένα τον Νόμαν, τον Ρέμελε, τον Μύντσενπεργκ (Münzenberg) (υπεύθυνο της «Κόκκινης Βοήθειας»), τον Βόλλενμπεργκ (στρατιωτικό ειδήμονα της Διεθνούς). Το ρεύμα αυτό προτείνει έναν αγώνα ενεργητικότερο εναντίον του ναζισμού (η «ομάδα Νόμαν», όπως θα θυμόμαστε, καταδικάστηκε επειδή διατήρησε το σύνθημα «Χτυπάτε τους φασίστες όπου τους βρείτε»), και ταυτόχρονα πιστεύει ότι το κύριο χτύπημα δεν πρέπει να δοθεί στη σοσιαλδημοκρατία αλλά στο ναζισμό. Αλλά τίποτα δεν αλλάζει. Η 13η Ολομέλεια, που εγκρίνει δίχως τον παραμικρό δισταγμό την πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, επαναλαμβάνει, συμπυκνώνοντας και μεγεθύνοντας, όλες τις προηγούμενες παρεκκλίσεις.

37. S. Schwab, στο *Die Internationale*, αρ. 4, 1932.

Δεν μπορούμε να καταλήξουμε χωρίς να υπενθυμίσουμε το τελευταίο τούτο γεγονός: μολονότι τρομακτικά αποθαρρυνόμενα από τη νίκη του Χίτλερ, τα μέλη του κόμματος και πολυάριθμοι σοσιαλιστές, πολέμησαν το ναζιστικό καθεστώς με παραδειγματικό ηρωισμό στις γραμμές της αντίστασης, και μάλιστα από την πρώτη στιγμή, όπως δείχνουν οι μαζικές καταδίκες και εκτοπίσεις για πράξεις αντίστασης. Πρέπει να σκεφτούμε αυτούς τους αφανείς αγωνιστές που μέσα στην απελπισία τους αντιτάχθηκαν στη βαρβαρότητα. Πολυάριθμοι ήταν άλλωστε οι πολιτικοί υπεύθυνοι, υπεύθυνοι με τη διπλή έννοια, που έπεσαν μαζί τους. Αυτούς πρέπει να θυμόμαστε, και για έναν παραπάνω λόγο: η αστική τάξη και το σκυλολόι της δεν αναφέρουν παρά φανταστικές «αντιστάσεις» του στρατού, μερικούς μεμονωμένους ιερείς – και φυσικά την εξέγερση της τελευταίας στιγμής του Στάουφενμπεργκ (Stauffenberg) [1944].

δ) Ο εθνικοσοσιαλισμός και η εργατική τάξη

–Οι ναζιστικές οργανώσεις και η εργατική τάξη

Ας έρθουμε τώρα στις σχέσεις του εθνικοσοσιαλισμού, του κόμματός του κατ' αρχάς και του κράτους του στη συνέχεια, με την εργατική τάξη. Το πρώτο ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί, επειδή έδωσε αφορμή σε πολλές παρεξηγήσεις, είναι η *πραγματική διείσδυση* του εθνικοσοσιαλισμού στην εργατική τάξη.

Στην αρχή της διαδικασίας εκφασισμού, ο εθνικοσοσιαλισμός, υπό την ηγεσία του Γκ. Στράσερ, και με το σύνθημα: μέσα στις επιχειρήσεις («Hinein in die Betriebe» – Hib-Aktion»),³⁸ εγκαινιάζει, το 1928, μια ευρεία προσπάθεια διείσδυσης μέσα στην εργατική τάξη. Το 1929, δημιουργείται η *Εθνικοσοσιαλιστική Οργάνωση Πυρήνων Επιχειρήσεων* (NSBO), που τη στιγμή της κατάληψης της εξουσίας αριθμεί 400.000 μέλη, αριθμός αρκετά σημαντικός αν λογαριάσουμε ότι το 1932 η RGO δεν έχει παραπάνω από 200.000 μέλη (είναι αλήθεια ότι πολλοί κομμουνιστές δούλευαν τότε μέσα στα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα).

38. K. Bracher, *Die Deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des National-sozialismus*, ό.π., 1969, σ. 171 κ.ε.

Σε ποια στρώματα ανήκουν βασικά αυτά τα μέλη της NSBO; Υποστηρίχθηκε, και συγκεκριμένα από τον Ντανιέλ Γκερέν,³⁹ ότι η «εργατική αριστοκρατία» προμηθεύει ένα μεγάλο αριθμό μελών. Όμως, αν χρησιμοποιήσουμε με αυστηρότητα τον όρο, η άποψη αυτή δεν φαίνεται σωστή.⁴⁰ Οι ειδικευμένοι και με υψηλές αποδοχές εργάτες των βιομηχανιών αιχμής, σοσιαλδημοκράτες κατά το μεγαλύτερο μέρος, αλλά επίσης και κομμουνιστές, παρέμεναν, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, πιστοί στις οργανώσεις τους. Αν η NSBO στρατολογεί στοιχεία από την «εργατική αριστοκρατία» που ανήκαν παλαιότερα σε οργανώσεις της δεξιάς, στρατολογεί κυρίως στελέχη –ανώτεροι τεχνικοί, μηχανικοί, διοικητικά στελέχη κ.λπ.– επιχειρήσεων. Τα στελέχη αυτά δεν ανήκουν στην εργατική τάξη –παραγωγικοί εργάτες– ενώ, αντίθετα, η «εργατική αριστοκρατία» είναι στρώμα της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, η NSBO στρατολογεί επίσης στη βάση. Αυτό συμβαίνει κυρίως με τους εργάτες νεοσύστατων επιχειρήσεων που έχουν πρόσφατη αγροτική καταγωγή⁴¹ (η αναλογία της αγροτιάς στο σύνολο του πληθυσμού πέφτει από 35% το 1914 σε 23% το 1925), εργάτες προερχόμενους κυρίως από ανατολικές περιοχές, όπου η αγροτική κρίση ήταν ιδιαίτερα οξεία και όπου ο εθνικοσοσιαλισμός είχε λαϊκό έρεισμα στη μάζα της φτωχής αγροτιάς.

Τέλος, η NSBO στρατολογεί *ανέργους* (5.500.000 οι άνεργοι στη Γερμανία, το 1932), προς τους οποίους απευθύνεται με μια ειδική εφημερίδα, την *Der Erwerbslose*. Πολλοί εξαθλιωμένοι άνεργοι γίνονται έμμοθα μέλη των SA. Συχνά άλλωστε, οι επιχειρηματίες ζητούν την ταυτότητα του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος όταν πρόκειται να κάνουν προσλήψεις προσωπικού. Ωστόσο, αν γίνουν οι απαραίτητες διακρίσεις,⁴² κι εδώ πάλι το φαινόμενο είναι λιγότερο μαζικό απ' όσο φαίνεται. Πρέπει, καταρχήν, να διακρίνουμε τους περιστασιακά ανέργους εργάτες από τα λούμπεν στοιχεία, που κυρίως στρατολογεί ο φασισμός. Έπειτα, πρέπει να διακρίνουμε τους ανέργους εργάτες που έχουν ήδη ένα παρελθόν εργατικών αγώνων, από τους νέους ανέργους εργάτες που προσχωρούν πολύ πιο ανοιχτά στον εθνικοσοσιαλισμό. Πρέπει τέλος να γίνει διάκριση μεταξύ ανέργων εργατών –των *Arbeit-*

39. Όπ., σ. 67.

40. Bracher, ό.π., αλλά και Rosenberg, *Der Faschismus*, ό.π., σ. 131 κ.ε.

41. S.M. Lipset, «Elections. An Expression of Democratic Class Struggle», στο R. Bendix και S.M. Lipset, *Class, Status and Power. A Reader in Social Stratification*, 1967, σ. 427.

42. K. Bracher, ό.π.: A. Rosenberg, ό.π. Για τις πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας γενικά, R. Ledrut, *Sociologie du chômage*, 1966, σ. 417 κ.ε.

slosen- και άλλων ανέργων μισθωτών-διοικητικών υπαλλήλων –των *Berufslosen-* κ.λπ.: ο εθνικοσοσιαλισμός στρατολογεί μέλη κυρίως από την τελευταία κατηγορία. Όσο για το ποσοστό των μελών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος που ανήκουν στην καθαυτό εργατική τάξη, μεταξύ 1930 και 1934, ποικίλλει από 28% έως 32%, ποσοστό πολύ κατώτερο από την αναλογία της εργατικής τάξης σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού (γύρω στα 45%).⁴³

Τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν αν μελετήσουμε προσεκτικά τα εκλογικά αποτελέσματα: εδώ όμως η ιδεολογική επιρροή του εθνικοσοσιαλισμού πάνω στην εργατική τάξη φαίνεται με τρόπο σχετικά πιο καθαρό. Από το 1930, ο εθνικοσοσιαλισμός κερδίζει ένα μικρό ποσοστό εργατικών ψήφων, κι αυτό σε βάρος όχι της σοσιαλδημοκρατίας αλλά κυρίως του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας μέσα στα ίδια τα προπύργια όπως το Μέρζεμπουργκ και το Χέμνιτς-Τσόβικαου. Παρά ταύτα, τα εκλογικά αποτελέσματα (συμπεριλαμβανομένων των εκλογών του 1933 επί Χίτλερ) δείχνουν ότι η εργατική τάξη παρέμεινε πιστή στο RSA και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας.⁴⁴

Αλλά το πρόβλημα δεν είναι εκεί: αυτό που θα έπρεπε να ερμηνευθεί είναι η *αδράνεια* και η *παθητικότητα* της εργατικής τάξης, που πέτυχε ο εθνικοσοσιαλισμός. Η *ιδεολογική* πλευρά του εθνικοσοσιαλισμού παίζει εδώ θεμελιακό ρόλο. Πρώτα απ' όλα, η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία έχει μια έντονη «αντικαπιταλιστική» χροιά, τυπικό χαρακτηριστικό της μικροαστικής τάξης. Μέσα στη γενικευμένη ιδεολογική κρίση κατά τη διαδικασία εκφασισμού, η μικροαστική αντικαπιταλιστική τάση –εναντίον της «πλουτοκρατίας», της «Εφορίας» κ.λπ.– κατακτά την εργατική τάξη. Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο: ο εθνικοσοσιαλισμός, χάρη στην «αριστερίζουσα» πτέρυγιά του, και με επικεφαλής τους αδελφούς Ο. και Γκ. Στράσερ, οικειοποιείται συνθήματα με καθαρά σοσιαλιστικές αποχρώσεις.⁴⁵ Έτσι, από το 1920, το άρθρο 13 του προγράμματος του κόμματος διακηρύσσει την εθνικοποίηση όλων των μετοχικών εταιρειών. Ο Γκ. Στράσερ διαβεβαιώνει ότι οι

43. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 256 κ.ε.

44. Γι' αυτό το θέμα, επίσης R. Heberle, *ό.π.*, σ. 89 κ.ε. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι, όπως απέδειξαν λεπτομερείς μελέτες πάνω στις γερμανικές εκλογές των ετών 1930 έως 1933, ένα μεγάλο τμήμα των εθνικοσοσιαλιστών ψηφοφόρων αποτελείται από νέους ψηφοφόρους που δεν είχαν λάβει ως τότε μέρος στις εκλογές. Η διαρροή του παραδοσιακού εκλογικού σώματος των κομμάτων της Αριστεράς προς τον εθνικοσοσιαλισμό υπήρξε στην πραγματικότητα, πολύ λιγότερο σημαντική απ' όσο νόμιζαν για πολύ καιρό (S.M. Lipset, *ό.π.*, σ. 155).

45. A. Rosenberg, *ό.π.*, σ. 128· R. Kühnl, *ό.π.*

«μαρξιστές» έχουν δίκιο να διεκδικούν την κυριότητα των μέσων παραγωγής, δεν θα είναι όμως μόνον η εργατική τάξη ιδιοκτήτης τους, αλλά ολόκληρος ο λαός. Αν η εθνική κοινότητα διατηρεί την κυριότητα (*Eigentum*), η κατοχή (*Besitz*) θα πρέπει να παραχωρηθεί σε ιδιώτες υπό τον όρο ότι θα υπόκεινται σε έλεγχο. Ο Ο. Στράσερ θέλει μάλιστα, ο κάθε «σύντροφος του λαού» να είναι όχι μόνο συνιδιοκτήτης των «εθνικών πόρων» αλλά επίσης και «συγκάτοχος». Οι πομπώδεις φιλοσοσιαλιστικές και αντιμπεριαλιστικές διακηρύξεις αφθονούν. Ο Γκ. Στράσερ γράφει:

«Το να δρίσκεται η γερμανική βιομηχανία, η γερμανική οικονομία, στα χέρια του διεθνούς χρηματιστικού κεφαλαίου, σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμιά δυνατότητα κοινωνικής απελευθέρωσης, ότι σβήνουν όλα τα όνειρα για μια σοσιαλιστική Γερμανία. [...] Εμείς, νέοι Γερμανοί που βγαίνουμε απ' τον πόλεμο, εμείς επαναστάτες εθνικοσοσιαλιστές, στρατευόμαστε στον αγώνα εναντίον του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού που ενσαρκώνει η Ειρήνη των Βερσαλλιών. [...] Εμείς, οι εθνικοσοσιαλιστές, αναγνωρίζουμε ότι υπάρχει μια σχέση [...] μεταξύ της εθνικής ανεξαρτησίας του λαού μας και της οικονομικής απελευθέρωσης της γερμανικής εργατικής τάξης. Ο γερμανικός σοσιαλισμός δεν θα είναι επιτυχής και σταθερός παρά μόνον όταν η Γερμανία θα είναι ελεύθερη».

Όλα αυτά έχουν αντιμπεριαλιστική χροιά καλυμμένη δέβαια, πίσω από τον εθνικισμό. Δεν θα έπρεπε ωστόσο να λησμονούμε ότι πάνω σ' αυτό το σημείο, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, συνεπαρμένο από το σοσιαλσοβινισμό, παρουσιάζει το 1930 ένα εκλογικό πρόγραμμα που δεν παίρνει καθαρή θέση αναφορικά με τούτες τις διακηρύξεις. Όπως σημειώνει ο Μπαντία:⁴⁶ «Πάνω σ' αυτό το σημείο, η κομμουνιστική προπαγάνδα, μολονότι στο βάθος διαφοροποιείται από τη χιτλερική δημαγωγία, θα μπορούσε να προκαλέσει μια κάποια σύγχυση στους Γερμανούς που δεν έχουν πολιτική παιδεία: θα μπορούσαν να θεωρήσουν ότι ο στόχος των δύο κομμάτων δεν είναι τόσο διαφορετικός». Και πραγματικά, υπήρξαν πολλοί Γερμανοί, χωρίς πολιτική παιδεία δέβαια, –ποιος θα τους την έδινε;– που σκέφτηκαν έτσι. Τέλος, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε τη συντεχνιακή χροιά της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας, και τις μορφές που αποκτά όταν απευθύνεται στην εργατική τάξη. Η συντεχνιακή ιδεολογία, και ειδικότερα για τον Ο. Στράσερ, δεν υποδηλώνει απλώς μια συνδιαχείριση, αλλά απλούστατα εργατικό έλεγχο της εθνικοποιημένης επιχείρησης.

---

46. G. Badia, *ό.π.*, σ. 276.

Όσο για τη συγκεκριμένη πολιτική του εθνικοσοσιαλισμού απέναντι στην εργατική τάξη στη διάρκεια του εκφασισμού, πρέπει να δούμε ότι, από το 1928, ενώ μάχεται τις πολιτικές οργανώσεις, σέβεται, σχετικά, τα συνδικάτα. Κάποτε συμμετέχει στους διεκδικητικούς αγώνες: το 1930 υποστηρίζει τις απεργίες των μεταλλουργών του Μάνσφελντ και του Βερολίνου και το 1932, μαζί με την RGO, κηρύσσει την περίφημη απεργία των αστικών συγκοινωνιών στο Βερολίνο.

–Η εργατική τάξη επί ναζισμού και τα φασιστικά συνδικάτα

Ο εθνικοσοσιαλισμός κατακτά την εξουσία. Ας δούμε πρώτα την ακριβή «οικονομική» κατάσταση της γερμανικής εργατικής τάξης· εξακριβωμένες πληροφορίες φωτίζουν αρκετά το ζήτημα.

Καταρχήν, ο εθνικοσοσιαλισμός πετυχαίνει μια θεαματική απορρόφηση της ανεργίας. Οι άνεργοι είναι περίπου 5,5 εκατομμύρια το 1933, λιγότεροι από 1 εκατομμύριο το 1937, μόλις 40.000 το 1939, ώσπου η ανεργία εξαφανίζεται εντελώς στη διάρκεια του πολέμου.

Όσον αφορά την οικονομική εκμετάλλευση της «εργατικής τάξης», πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυξάνει μεν, αλλά σε σχέση κυρίως με την αύξηση των κερδών σε μια περίοδο εμφανούς οικονομικής ανόδου, αύξησης της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας· πράγμα που ποτέ δεν είχε ξαναγίνει όταν υπήρχε ακόμη το ελεύθερο συνδικαλιστικό και πολιτικό κίνημα της εργατικής τάξης.⁴⁷ Μεταξύ 1933 και 1938 τα κέρδη αυξάνουν κατά 127% και ο συνολικός όγκος της παραγωγής κατά 113%. Οι συμβατικά νόμιμοι εργατικοί μισθοί αυξάνουν ως ακαθάριστα ονομαστικά ωρομίσθια, από το 1933 ως το 1939 κατά 14% και από το 1939 ως το 1942 κατά 9%. Εννοείται βέβαια ότι πρέπει να συνυπολογίσουμε την άνοδο του κόστους ζωής, η οποία, αν πάρουμε υπόψη μας την άνοδο των τιμών των ειδών διατροφής και κατανάλωσης, υπολογίζεται γύρω στα 6%. Από την άλλη μεριά, αν οι «υποχρεωτικές» παροχές που επιβάλλονται στους μισθούς φτάνουν συχνά το 15% και 20%, δεν πρέπει να ξεχνάμε την παράταση της εργάσιμης ημέρας με τις αμειβόμενες υπερωρίες, πράγμα που έχει σαν αποτέλεσμα να αυξάνουν οι εβδομαδιαίοι μισθοί περισσότερο σε σχέση με τα ωρομίσθια.

47. Γι' αυτό το θέμα, *Statistisches Jahrbuch des deutschen Reiches*, 1933-1939· Ch. Bettelheim, *ό.π.*, σ. 209 κ.ε· S.J. Woolf, *ό.π.*, σ. 119 κ.ε· G. Castellan, «Bilan social du IIIe Reich», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1968, και τα άρθρα του T. Mason που μνημονεύτηκαν πιο πάνω.

Με λίγα λόγια, αποφεύγοντας το σφάλμα ορισμένων μελετών για τον εθνικοσοσιαλισμό που στηρίζονται σε πολύ γενικά στοιχεία σχετικά με το σύνολο των «μισθών», όσον αφορά τους *βιομηχανικούς εργάτες*, διαπιστώνουμε ότι το «επίπεδο της ζωής» τους —ο πραγματικός μισθός τους— δεν υποβιβάστηκε την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού σε σύγκριση με την προηγούμενη κατάστασή τους και μάλιστα βελτιώθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις, μολονότι ποτέ δεν φτάνει το επίπεδο του 1930.⁴⁸

Βασικά λοιπόν χειροτερεύει το επίπεδο ζωής και καταρρέει η αγοραστική δύναμη των μη παραγωγικών μισθωτών, ιδιαίτερα των ιδιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων. Σ' αυτές τις κατηγορίες μισθωτών η αγοραστική δύναμη πέφτει κατά 20% μεταξύ 1933 και 1942.⁴⁹

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση των ίδιων των βιομηχανικών εργατών σε κατηγορίες «μισθωτών». Ός ένα βαθμό, η διάκριση αυτή πραγματοποιείται «φυσιολογικά» —σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς εργασίας— αλλά οφείλεται κυρίως στη φανερή πολιτική διαίρεση της εργατικής τάξης που ακολουθεί ο εθνικοσοσιαλισμός. Η διάκριση αφορά ταυτόχρονα τους εργαζόμενους σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους και τους υψηλά ειδικευμένους εργαζόμενους.

Για την περίοδο προ του 1937, ο Μπετελέμ σημειώνει:

«διαπιστώνουμε μια αύξηση του ακαθάριστου ονομαστικού και στην πράξη καταβαλλόμενου μισθού. Ορισμένα συμφωνητικά εργασίας προβλέπουν μισθούς ανώτερους από τους νόμιμα καθορισμένους (πράγμα που όλο και πιο συχνά απαγορευόταν μετά το 1936 με βάση τα μέτρα προστασίας εναντίον της ανόδου των πραγματικών μισθών) λόγω των αλλαγών στην κατανομή του ερ-

48. Πραγματικά, αν πάρουμε γενικά στατιστικά δεδομένα που αναφέρονται στο σύνολο των μισθών, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων των ιδιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων, διαπιστώνουμε π.χ. ότι ο δείκτης του πραγματικού μέσου μισθού, με βάση 100 το 1929, γίνεται 108 το 1931, 104 το 1932, 103 το 1933 και πέφτει στο 99 το 1936. (G. Castellan, *ό.π.*). Αλλά έτσι δεν λογαριάζουμε το γεγονός ότι αυτή η γενική «μέση» πτώση οφείλεται βασικά στη μείωση των πραγματικών μισθών των μη παραγωγικών μισθωτών, που παρουσιάζουν μια μείωση, αναλογικά, μεγαλύτερη από την αναφερόμενη ως «μέση πτώση». Έτσι, ο S.J. Woolf (*ό.π.*, σ. 133) υπολογίζει τον δείκτη του πραγματικού μέσου εργατικού μισθού ως εξής: 100 το 1936, 102,2 το 1928, 88,5 το 1932, 103 το 1937, και 107,5 το 1938.

49. Από μια άλλη πλευρά, δεν πρέπει να αγνοηθεί η αύξηση της εκμετάλλευσης των βιομηχανικών εργατών που συνεπάγεται, επιτάχυνση του ρυθμού εργασίας, παρόλο που αυθόρμητες αντιδράσεις της εργατικής τάξης —όπως απουσίες, πτώση της απόδοσης κ.λπ.— προσπαθούν να τη μειώσουν.

γατικού δυναμικού μεταξύ των διαφόρων κλάδων της βιομηχανίας κ.λπ.».

Ωστόσο, σε τούτη την περίοδο, ο σχετικός με τα κατώτερα όρια μισθών νόμος, καταλογίζοντας στις παλιές συλλογικές συμβάσεις μια τάση προς εξίσωση των μισθών, ορίζει κατηγορηματικά:

«Τα κατώτερα όρια μισθών ρυθμίζονται με τρόπο ώστε να μένουν περιθώρια για την αμοιβή κάθε μέλους της επιχείρησης ανάλογα με την απόδοσή του. Από την άλλη μεριά, να εξευρισκονται δυνατότητες προσήκουσας αμοιβής κάθε έκτακτης υπηρεσίας».

Όμως ο Τ. Μαζόν⁵⁰ (Mason) απέδειξε τελευταία ότι ακόμη και μετά τον αυστηρό καθορισμό, το 1938, των ανωτάτων ορίων μισθών από το κράτος, πολλοί επιχειρηματίες εξαιτίας, κοντά στ' άλλα, της έλλειψης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού στις κρίσιμες βιομηχανίες, προσλαμβάνοντας προσωπικό καταστρατηγούσαν τις σχετικές διατάξεις, είτε με την προσφορά επιδομάτων παραγωγής είτε με μισθούς που ξεπερνούσαν τα προβλεπόμενα όρια.

Το κράτος ήταν απόλυτα γνώστης αυτής της κατάστασης, αλλά έκανε τα στραβά μάτια, όταν δεν την ενεθάρρυνε ευθέως γιατί με τη διαίρεση και διαφοροποίηση της εργατικής τάξης, ήθελε να εξουδετερώσει αυθόρμητες αντιδράσεις άμυνας, όπως οι απουσίες από τη δουλειά, η πτώση απόδοσης κ.λπ.

Έτσι, ο συστηματικός τονισμός της κλιμάκωσης των μισθών αποτελεί, όπως υπογραμμίζει ο Φρ. Νόμαν:

«... την ίδια την ουσία της εθνικοσοσιαλιστικής πολιτικής μισθών. [...] Είναι βασικό να γίνει κατανοητό αυτό το πρόβλημα, όχι σαν οικονομικό ζήτημα αλλά σαν κρίσιμο πολιτικό πρόβλημα ελέγχου των μαζών. [...] Παρόλο που οι επίσημες στατιστικές δεν αναφέρουν τίποτα γι' αυτό το ζήτημα, οι δείκτες εισοδημάτων εργασίας δείχνουν ότι το εισοδηματικό άνοιγμα μεταξύ ειδικευμένων και ημειδικευμένων εργατών μεγάλωσε σημαντικά. Η τάση θα ήταν ακόμα πιο φανερή αν οι στατιστικές συμπεριελάμβαναν τα εισοδήματα των ανειδίκευτων εργατών».⁵¹

50. T. Mason, «Der Primat der Politik...», ό.π., στο *Das Argument*, Δεκέμβριος 1966, σελ. 486 κ.ε. και επίσης του ίδιου συγγραφέα, «Labour in the Third Reich», *Past and Present*, αρ. 33, Απρίλιος 1966.

51. Fr. Neumann, *Behemoth*, ό.π., σ. 433.

Με λίγα λόγια, σε τούτη τη διαδικασία αύξησης της οικονομικής εκμετάλλευσης, όλα συμβαίνουν λες και ο εθνικοσοσιαλισμός αντιμετωπίζει τον κύριο σε σχέση με τις άλλες λαϊκές τάξεις εχθρό του, την εργατική τάξη, σύμφωνα μ' ένα καλομελετημένο σχέδιο διαφοροποίησης και κατακερματισμού της.

Εννοείται, όμως, ότι η ακινητοποίηση της εργατικής τάξης δεν είναι αποτέλεσμα μόνον της οικονομικής πολιτικής του εθνικοσοσιαλισμού. Η αδράνεια ήταν έργο της αστυνομικής τρομοκρατίας αλλά επίσης, και κυρίως, της συνολικής αναδιοργάνωσης των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους και των λειτουργιών που επιτελούσαν.

Ας σημειωθεί ότι η ακινητοποίηση της εργατικής τάξης έγινε σταδιακά. Ειδικότερα, στην πρώτη περίοδο εξουσίας του εθνικοσοσιαλισμού, διαπιστώνουμε μια πολιτική συμβιβασμών, που ως ένα βαθμό επέβαλε στις άρχουσες τάξεις.⁵² Μετά την άνοδό του στην εξουσία ο εθνικοσοσιαλισμός διαλύει τα ελεύθερα συνδικάτα (Μάιος 1933), καταργεί το δικαίωμα απεργίας, καθιερώνει το διβλιάριο εργασίας (1935) και εγκαινιάζει την υποχρεωτική διαιτησία του κράτους στις εργατικές διαφορές. Παρά ταύτα, μέχρι τον Ιούλιο του 1933, τα μέλη των πυρήνων επιχειρήσεων της NSBO, στην πλειονότητά τους μέλη των SA, επιβάλλουν συχνά τον έλεγχό τους στις προσλήψεις προσωπικού και φτάνουν μάλιστα ως τη σύλληψη των εργοδοτών που κρίνονται αντικοινωνικοί. Το Μάιο όμως του 1933, ιδρύεται η εθνικοσοσιαλιστική συνδικαλιστική οργάνωση *Μέτωπο Εργασίας* και η συμμετοχή σ' αυτήν, ύστερα από πολλαπλές πιέσεις, γίνεται, σύντομα, σχεδόν υποχρεωτική. Παράλληλα, τα μέλη της NSBO χάνουν βαθμιαία κάθε υπευθυνότητα μέσα στο Μέτωπο Εργασίας. Ο αρχηγός της NSBO, Γκ. Στράσερ, εκτελείται τη «νύχτα των μεγάλων μαχαιριών». Αλλά οι προστριβές ανάμεσα στην εργοδοσία, το Μέτωπο Εργασίας και τον αρχηγό του, τον υπουργό Εργασίας Δρ. Λέυ (Dr. Ley), συνεχίζονται. Το συντεχνιακό σχέδιο σκοπεύει την παράλληλη διάλυση των εργοδοτικών οργανώσεων και στην ένταξη των εργοδοτών μέσα στο ίδιο το Μέτωπο Εργασίας, που θα γινόταν έτσι ο κύριος οργανωτής της γερμανικής οικονομίας.

Αρχικά, το σχέδιο πετυχαίνει ως ένα βαθμό: η Συνομοσπονδία Γερμανικής Βιομηχανίας χωρίζεται το 1934 σε επτά συντεχνίες –επαγγελ-

52. Γι' αυτά τα θέματα μεταξύ άλλων, D. Guérin, *ό.π.*, σ. 187 κ.ε.: K. Bracher, *ό.π.*

ματικές ομάδες— που ενσωματώνονται, μαζί με το Μέτωπο Εργασίας, σε συντεχνιακούς οργανισμούς στο πλαίσιο της επιχείρησης όπως τα «συμβόλαια εμπιστοσύνης» και οι «κοινότητες της επιχείρησης». Στις εργοδοτικές συντεχνίες κανείς εκπρόσωπος των εργαζομένων δε γίνεται άμεσα δεκτός· έχουν χαρακτήρα ημικρατικό, πρόεδρος τους γίνεται μέλος του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και εφαρμόζεται η αρχή του φύρερ (αρχηγού). Αρχικά οι «φύρερ» όπως ο Κέσλερ (Kessler) και, μετά την παύση του, ο Γκολτς (Goltz), παρουσιάζουν πληθειακές προθέσεις.

Αλλά, οι εργοδότες δεν αντιλαμβάνονται τα πράγματα μ' αυτόν τον τρόπο: από τον Ιούλιο του 1934 ζητούν την παύση του Λέυ, του οποίου τα «δημαγωγικά» και «σοσιαλίζοντα» σχέδια διαταράσσουν την οικονομία. Ξεσπά ανοιχτή διαμάχη μεταξύ Σαχτ, υπουργού Οικονομίας και Λέυ: στο τέλος του 1934, η Συνομοσπονδία της Βιομηχανίας ανασυγκροτείται, καταργείται η «αρχή του φύρερ» και ο Λέυ, το Μάρτιο του 1935 στο συνέδριο του Μετώπου Εργασίας της Λειψίας, συνθηκολογεί. Στο εξής, δεν διευθύνονται μόνον οι συντεχνιακές οργανώσεις —«κοινότητες εργασίας»— απευθείας από τη Συνομοσπονδία της Βιομηχανίας, αλλά το ίδιο το Μέτωπο Εργασίας ελέγχεται άμεσα από την εργοδοσία, η οποία, στο πλαίσιο της κάθε επιχείρησης, εκπροσωπείται μέσα στο Μέτωπο. Σε εθνική κλίμακα, ενώ από τη μια κανείς εκπρόσωπος του Μετώπου Εργασίας δεν συμμετέχει στο Οικονομικό Συμβούλιο του Ράιχ, οι εργοδότες ελέγχουν ακόμη και το Συμβούλιο εργασίας του Ράιχ. Η εργοδοσία, λοιπόν, αποκλείει το Μέτωπο Εργασίας όχι μόνο από τη «συνεργασία» στον «οικονομικό» τομέα, αλλά επίσης κι από τη συνεργασία στον «κοινωνικό» τομέα, τον τομέα δράσης δηλαδή, των παλαιών επιτροπών επιχείρησης. Οι εργοδότες «συνεργάζονται» με τα «συμβούλια εμπιστοσύνης», που τα στελεχώνουν εργάτες διορισμένοι απευθείας από την εργοδοσία. Το Μέτωπο Εργασίας θεωρείται ύποπτο, μολονότι οι τοπικοί υπεύθυνοί του διορίζονται σχεδόν πάντα από τα τοπικά παραρτήματα του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, λόγω της επαφής του με την εργατική μάζα.

Έτσι λοιπόν, μέσα στον εθνικοσοσιαλιστικό συνδικαλιστικό μηχανισμό, ο σύνθετος χαρακτήρας του συνδικάτου ως ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους εκδηλώνεται ολοκληρωμένα, πράγμα που, παρά τα φαινόμενα, αποκαλύπτει ορισμένες πλευρές της φύσης των συνδικάτων ταξικής συνεργασίας που υπάρχουν και στις ομαλές μορφές αστικού κράτους.⁵³

53. Σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους βλέπε πα-

Καταρχήν, η κύρια λειτουργία του Μετώπου Εργασίας μολονότι βαθιά διαβρωμένο από τη μυστική αστυνομία, δεν είναι αστυνομική. Κανείς δεν το διατύπωσε καλύτερα από τον ίδιο τον Χίμλερ, αρχηγό της μυστικής αστυνομίας του Ράιχ, όταν επισκέφτηκε, το 1936, τα γραφεία της διεύθυνση του Μετώπου Εργασίας:

«Τα SS και η αστυνομία δεν μπορούν να εξασφαλίσουν την εσωτερική ασφάλεια, παρά μόνον εφόσον οι άνθρωποι θα έχουν κατακτηθεί από την ιδέα του εθνικοσοσιαλισμού: αυτό είναι ένα καθήκον που αρμόζει ιδιαίτερα στο Μέτωπο Εργασίας».

Και πραγματικά, ο ρόλος του Μετώπου Εργασίας είναι κυρίως ιδεολογικός. Ο αρχηγός της προπαγάνδας Σέλτσνερ (Selzner) δηλώνει ότι το ουσιαστικό καθήκον του Μετώπου είναι η «προετοιμασία και διαπαιδαγώγηση όλων των μελών του να δεχτούν τον εθνικοσοσιαλισμό». Το Μέτωπο Εργασίας, του οποίου ο ρόλος περιορίζεται στο να παρουσιάζει στις επιτροπές διαιτησίας τις οικονομικές διεκδικήσεις των εργατών, υπό τον όρο βέβαια ότι δεν θα έχουν πολιτικό χαρακτήρα επικίνδυνο για τη «δημόσια τάξη» και την «κοινωνική ειρήνη», θεωρείται από τους εθνικοσοσιαλιστές ηγέτες εργαλείο «καθαρά πολιτικό»: και πράγματι δεν θα μπορούσαν να το χαρακτηρίσουν καλύτερα.

Δίπλα σ' όλα αυτά όμως, φαίνεται παράδοξο το γεγονός ότι οι εθνικοσοσιαλιστές ηγέτες ποτέ δεν έπαψαν να δυσπιστούν προς αυτό το μοναδικό συνδικάτο, το Μέτωπο Εργασίας, ακόμη κι όταν εκκαθαρίστηκε, μεταμορφώθηκε και κρατικοποιήθηκε. Ο λόγος είναι, ότι οιοδήποτε αστικό κράτος, ενώ διαθέτει έναν (ή πολλούς) κρατικό ιδεολογικό μηχανισμό που προορίζεται για την εργατική τάξη, πάντα φοβάται μήπως η πάλη των τάξεων προσβάλλει αυτόν το μηχανισμό. Τέτοια είναι και η περίπτωση του Μετώπου Εργασίας στο εθνικοσοσιαλιστικό κράτος. Δεν θέλουμε βέβαια μ' αυτό να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μια επιφανειακή αναλογία, παρόμοια μ' εκείνη του «σοσιαλισμού», μεταξύ σοσιαλδημοκρατικών συνδικάτων και Μετώπου Εργασίας. Αλλά πρέπει να φανεί η συγγενική φύση των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών κάθε μορφής αστικού κράτους, ανεξάρτητα από τις κεφαλαιώδεις διαφορές τους, στη λειτουργία, τους στόχους και τις μεθόδους δράσης. Γι' αυτό και δεν θα συμφωνούσαμε με όσους βλέπουν διαφορά στο χαρακτήρα των ελεύθερων και των φασιστικών «κρατικοποιημένων» συνδικάτων (όπως είναι στην περίπτωσή μας το Μέτωπο Εργασίας).

ρακάτω: θα δούμε εκεί συγκεκριμένα, ότι ένα κόμμα ή ένα συνδικάτο κ.λπ. δεν αποτελεί καθαντό και με τη στενή έννοια, μηχανισμό· αποτελεί παρακλάδι του πολιτικού μηχανισμού, του συνδικαλιστικού μηχανισμού, κ.λπ.

Η περίπτωση του φασισμού μας επιτρέπει ακόμα να αναπτύξουμε μια συμπληρωματική πρόταση: Αν ο αστικός κρατικός μηχανισμός μπορεί, ενδεχομένως, να μην διαθέτει έναν ιδεολογικό μηχανισμό τύπου κόμματος, προσανατολισμένου ειδικά προς την εργατική τάξη (το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, τυπικά μικροαστικό, έπαιξε αυτόν τον ρόλο μόνο σαν υποκατάστατο), είναι απολύτως αδύνατο να μη διαθέτει ένα μηχανισμό τύπου συνδικάτου. Η Γαλλική Επανάσταση η οποία, αντίθετα με τις ιδέες που έχουμε κληρονομήσει, προσπάθησε πρώτα ν' αποφύγει μηχανισμούς τύπου «κόμματος», και ύστερα, με το γνωστό νόμο Pelletier, να περιορίσει το μηχανισμό τύπου «συνδικάτου», ήξερε κιόλας κάτι – αυτό που κατάλαβε πολύ καλά ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης. Όμως, τούτος ο μηχανισμός, εντελώς ουσιαστικό εξάρτημα του αστικού κρατικού μηχανισμού, είναι πάντα πηγή δυσπιστίας για την αστική τάξη, λόγω της διαφορούμενης λειτουργίας του.

Όσον αφορά ιδιαίτερα το Μέτωπο Εργασίας, ο Δημητρώφ το είχε σωστά κατανοήσει.⁵⁴ «Είναι απαραίτητο να μπει, με αποφασιστικό τρόπο, ένα τέλος στην υποτίμηση της δουλειάς μέσα στις μαζικές φασιστικές οργανώσεις. [...] Ο φασισμός κατάργησε τις νόμιμες οργανώσεις των εργατών, επέβαλε τις φασιστικές όπου οι μάζες, με τη δία ή εν μέρει εθελοντικά, συνδικαλίζονται. Οι φασιστικές μαζικές οργανώσεις μπορούν και πρέπει να μετατραπούν σε πεδίο της νόμιμης και ημινόμιμης δράσης μας, πεδίο επαφής με τις μάζες. Μπορεί και πρέπει να γίνουν για μας η νόμιμη ή ημι-νόμιμη αφετηρία της υπεράσπισης των καθημερινών συμφερόντων των μαζών. Για να χρησιμοποιήσουν αυτές τις δυνατότητες, οι κομμουνιστές πρέπει [...] να απαλλαγούν μια για πάντα από την προκατάληψη ότι ένα τέτοιο είδος δραστηριότητας δεν ταιριάζει σ' έναν επαναστάτη εργάτη, ότι είναι ανάξιο του».

54. Ό.π., σ. 78. Βλ. επίσης, μ' αυτό το νόημα, τις εξαιρετικές αναλύσεις του P. Togliatti, στο *Lezioni...*, ό.π., σ. 177.

3. Η ΙΤΑΛΙΑ

α) Η διαδικασία ήττας και η άμυνα

Κι εδώ πάλι, όπως και προηγουμένως, θα επιμείνω κυρίως είτε στις διαφορές μεταξύ ιταλικής και γερμανικής περίπτωσης, είτε στις πλευρές που εικονογραφούν καλύτερα τις αρχικές προτάσεις στην Ιταλία παρά στη Γερμανία.

Διαπιστώνουμε καταρχήν, από τη σκοπιά του προλεταριάτου, τον συμπυκνωμένο χαρακτήρα, όχι μόνον της διαδικασίας εκφασισμού αλλά και της προηγούμενης περιόδου. Ειδικότερα διαπιστώνουμε το σύντομο της περιόδου σταθεροποίησης που εκτείνεται από την έναρξη της διαδικασίας ήττας του προλεταριάτου ως την έναρξη του εκφασισμού. Όσο για τη διαδικασία ήττας, σε καμιά στιγμή της δεν θα βρούμε τάσεις εξέγερσης με την κυριολεξία του όρου – εκτός βέβαια την τοπική εξέγερση στο Τορίνο το 1919. Η επίθεση του προλεταριάτου παίρνει ουσιαστικά και κυρίως τη μορφή απεργιών, και ιδιαίτερα πολιτικών απεργιών. Παρά ταύτα, η ήττα περνά μέσα από ένα «λανθάνοντα» και αδιάκοπο εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων δυνάμεων.

Στην Ιταλία επίσης, το τέλος του πολέμου αντιστοιχεί σε μια σπάνια επαναστατική έξαρση της εργατικής τάξης.¹ Εκδηλώνεται με δια-

---

1. A. Tasca, *ό.π.* G. Salvemini, *ό.π.* E. Santarelli, *ό.π.*

δοχικές απεργίες και μαζικές πολιτικές κινητοποιήσεις, συγκεκριμενοποιείται, τον Ιούλιο του 1919, σε κατάσταση αντικειμενικά επαναστατική, που παίρνει εδώ τη μορφή μιας πολιτικής γενικής απεργίας – στις 4 Ιουλίου. Σχεδόν παντού εμφανίζονται σοδιέτ που κατέχουν τις εξουσίες και η συναδέλφωση μεταξύ στρατού και εργατών παίρνει σημαντική έκταση. Αλλά η «επαναστατική» πολιτική απεργία που θ' ακολουθούσε, αποτυγχάνει.

Το 1920, ύστερα από σχετική νηνεμία, το κίνημα των απεργιών ξεσπά και πάλι. Κορυφώνεται με τη γενική απεργία και κατάληψη των εργοστασίων, τον Αύγουστο του 1920. Κάθε εργοστάσιο μπαίνει κάτω από τη διεύθυνση ενός Εργατικού Συμβουλίου (*Consiglio di Fabbrica*) που εξασφαλίζει τη λειτουργία του. Μια συμφωνία με τους εργατικούς συνεταιρισμούς επιτρέπει να συνεχιστεί η καταβολή των ημερομισθίων στους εργάτες. Κατάσταση αντικειμενικά επαναστατική και «χαμένη ευκαιρία»; Κι εδώ πάλι, οι γνώμες διχάζονται. Επρόκειτο πάντως για μια κατάσταση ανοιχτής κρίσης που εμπεριείχε δυνατότητες αίγιουρες για το εργατικό κίνημα.

Αλλά το κίνημα καταδικάζεται σ' αποτυχία εγκλωβισμένο στα εργοστάσια, ενώ ο Τζολίτι, «ουδέτερος» οπαδός της μη επέμβασης, αρκείται απλώς στο να στείλει στρατό να κυκλώσει τα εργοστάσια και να καταλάβει τις βιομηχανικές πόλεις. Οι απεργοί δεν πετυχαίνουν παρά μόνο να αναγνωριστεί, χωρίς να πάρει ποτέ συγκεκριμένη μορφή νόμου, η αρχή ενός αόριστου εργατικού ελέγχου των επιχειρήσεων, με τη θέσπιση επιτροπών μικτής σύνθεσης αρμοδίων για τις πειθαρχικές σχέσεις εργοδοτών-εργατών και την αύξηση της παραγωγικότητας. Στις 27 Σεπτεμβρίου, οι εργάτες εγκαταλείπουν τα εργοστάσια. Ύστερα από μια σύντομη περίοδο σταθεροποίησης, στις αρχές του 1921 η εργατική τάξη, με τις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού, περνά κιόλας στην άμυνα.

Ωστόσο, στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, η εργατική τάξη πετυχαίνει σημαντικές πολιτικές και οικονομικές κατακτήσεις: ουσιαστική δελτίωση των μισθών, οχτάωρο εργασίας, γενίκευση των συλλογικών συμβάσεων, επιτροπές στις επιχειρήσεις, καθολικό και άμεσο δικαίωμα του εκλέγειν, σχετική αυτονομία της κοινοτικής διαχείρισης των κόκκινων περιοχών. Τα προνόμια αυτά περικόπηκαν σημαντικά κατά τη διαδικασία εκφασισμού, αλλά χάρη στους εκπροσώπους του μεσαίου κεφαλαίου παρέμειναν ακόμη, και σε βαθμό απαράδεκτο πια για το μεγάλο κεφάλαιο, μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία.

Εξάλλου, η αποτυχία της κατάληψης των εργοστασίων, συνεπιφέ-

ρει τη γενική ακινητοποίηση της εργατικής τάξης. Στη διάρκεια του εκφασισμού, ο δείκτης των απεργιών πέφτει: σε σύγκριση με το 1920, ο αριθμός των εργασιμων ημερών που χάθηκαν με τις απεργίες μειώνεται από 75 σε 80%. Κι εδώ πάλι, η οικονομική πλευρά της πάλης περνά στο πρώτο επίπεδο.² Αποκλειστικά σ' αυτό το επίπεδο, και με στόχους «αμυντικούς-διεκδικητικούς», πραγματοποιείται στις 20 Φεβρουαρίου 1922, η ανασυγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος με τη δημιουργία της *Συμμαχίας Εργασίας*. Τον Αύγουστο η Συμμαχία, εμπρός στη φασιστική επίθεση και επιδιώκοντας την «αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας», επιχειρεί μια τελευταία γενική και απεριορίστης διάρκειας πολιτική απεργία, που αποτυγχάνει.

Και στην Ιταλία, κατά τη διάρκεια του εκφασισμού, διαπιστώνουμε την αποκοπή του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος από τη μάζα της εργατικής τάξης, που εκφράζεται καταρχήν με τη μείωση του δυναμικού του κόμματος μετά την απόσπασή του από το σοσιαλιστικό κόμμα. Στο συνέδριο του Λιβόρνο, που επήλθε η διάσπαση, η κίνηση των ιδρυτών του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος συγκεντρώνει περίπου 58.000 ψήφους μεταξύ των εγγεγραμμένων στο [ενιαίο] Σοσιαλιστικό Κόμμα. Το Μάρτιο του 1922, στο 2ο Συνεδριό του, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα δηλώνει επίσημα 40.000 μέλη, αριθμός που μάλλον πρέπει να μειωθεί στις 20.000. Αυτή την εποχή, είναι ένα κόμμα που διακατέχεται από έντονο «εργατισμό», περιλαμβάνει 98% εργάτες, πράγμα για το οποίο άλλωστε υπερηφανεύονται οι ηγέτες του, και έχει διεισδύσει σχεδόν αποκλειστικά στο Βορρά.³

Αλλά και πάλι το σημαντικό στοιχείο είναι ότι το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα δεν καταφέρνει να επιβάλει την καθοδήγησή του στα μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης, πράγμα που πετύχαινε ακόμη μέχρι το 1920, το «επαναστατικό» τμήμα του Σοσιαλιστικού Κόμματος: μόνο ο Γκράμσι –και η ομάδα του *Ordine Nuovo* του Τορίνο– είχε παίξει ηγετικό ρόλο στις απεργίες και καταλήψεις των εργοστασίων. Η διαπίστωση είναι ιδιαίτερα καθαρή αν αναλογιστούμε την ανικανότητα του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος να ωθήσει τις μάζες σ' έναν αποτελεσματικό αγώνα εναντίον της ανόδου του φασισμού στην εξουσία. Ωστόσο, το ξέκομμα του Ιταλικού Κομμουνιστι-

2. A. Tasca, *ό.π.*, σ. 117.

3. P. Spriano, *Storia del partito comunista italiano*, τ. I: *Da Bordiga a Gramsci*, 1967, σ. 168 κ.ε.

κού Κόμματος από τις μάζες δεν εκφράζεται στο εκλογικό επίπεδο. Στις εκλογές του 1921, σοσιαλιστές και κομμουνιστές μαζί κερδίζουν ψήφους (20.000) σε σύγκριση με τους ψήφους που μόνο που το Σοσιαλιστικό Κόμμα είχε πάρει πριν από τη διάσπαση.

Τέλος, σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα είναι βαθιά διαιρεμένο. Ανάμεσα στην τάση Μπορντίγκα, που καταφέρνει να επιβάλει τη γραμμή της, και την τάση Γκράμι-Τολιάτι, ο αγώνας είναι πολύ σκληρός. Ενώ, ο Μπορντίγκα κηρύσσει την πάλη μέχρις εσχάτων εναντίον των σοσιαλιστών, το 1922, ο Γκράμι και η ομάδα του Τορίνου επιζητούν συνεργασία με τον Ντ' Αβούντιο που, πριν από την προσέγγιση εθνικιστών και φασιστών, είχε διατάξει τους λεγεωνάριους του να εγκαταλείψουν τους *fasci* και να τους πολεμήσουν.

6) Η πολιτική και ιδεολογική κρίση. Σορέλ και επαναστατικός συνδικαλισμός

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο στην ιταλική περίπτωση είναι η ιδεολογική κρίση στο πλαίσιο της εργατικής τάξης, που εκδηλώνεται με τη διάθρωση της εργατικής ιδεολογίας από την ιδεολογία της εξεγερμένης μικροαστικής τάξης. Η ιδεολογία αυτή εμφανίζεται με τον επαναστατικό συνδικαλισμό και στη σκέψη του Γκ. Σορέλ (G. Sorel), που είχαν σημαντική επιρροή στην Ιταλία. Ποιο είναι το περιεχόμενο αυτών των επιρροών στις γενικές του γραμμές;

Ο επαναστατικός συνδικαλισμός, σχετικά διακριτός από τον αναρχοσυνδικαλισμό, δηλαδή πιο πολιτικοποιημένος, διακηρύσσει την «αυτοχειραφέτηση» των «παραγωγών» μέσω των συνδικάτων, τις μόνες δικές τους ταξικές οργανώσεις. Όπως το διατύπωσε ο Αρτούρο Λαμπριόλα (Arturo Labriola)⁴ – (Να μην συγχέεται με τον Αντόνιο Λαμπριόλα):

«Ο οικονομικός συνεταιρισμός των εργαζομένων (συνδικάτο) νοείται ως όργανο πραγμάτωσης της κοινωνικής επανάστασης, γιατί μόνον αυτό μπορεί να καταστρέψει τη βάση στην οποία στηρίζεται το αστικό καθεστώς, δηλαδή τον ανταγωνισμό των μισθωτών· μόνον αυτό αποτελεί την κοινωνική δύναμη των εργατών.

4. Τα χωρία του Λαμπριόλα που μνημονεύονται είναι παρμένα από το άρθρο του: «Syndicalisme et socialisme» («Συνδικαλισμός και σοσιαλισμός»), στο *Le mouvement socialiste*, Οκτώβριος 1969. Βλ. γι' αυτό το θέμα, H. Dubief, *Le syndicalisme révolutionnaire*, 1969.

[...] Για όλους αυτούς τους λόγους, η θεωρία του συνδικαλισμού συμπεραίνει ότι η κοινωνική επανάσταση δεν μπορεί να είναι έργο κάποιου κόμματος...»

Δεδομένου ότι, σύμφωνα με τον επαναστατικό συνδικαλισμό, οι ουσιαστικές διεργασίες συντελούνται στον οικονομικό τομέα (τα εργοστάσια), εκεί θα πρέπει να εντοπίζεται ο πρωταρχικός στόχος της «κοινωνικής επανάστασης» κι όχι στην κατάληψη της κρατικής εξουσίας. Όταν φτάσει η κατάλληλη εποχή, το ίδιο το κράτος θ' αντικατασταθεί από μια ένωση των συνδικάτων, δηλαδή των οργάνων της αυτοδιακυβέρνησης (*self-government*) των «παραγωγών». Μια επανάσταση που θα γίνει από ένα κόμμα, το οποίο εξ ορισμού είναι «εξωτερικό» στοιχείο σε σχέση με τους παραγωγούς, δεν θα έκανε τίποτα άλλο από το να αντικαταστήσει μια «πολιτική» εκμετάλλευση με μιαν άλλη. Η επανάσταση θα γίνει χωρίς να καταληφθεί η κρατική εξουσία, η οποία θα καταρρεύσει από μόνη της όταν οι παραγωγοί καταλάβουν την εξουσία στα εργοστάσια: Πρόκειται για *γενική απεργία*. Η άποψη του επαναστατικού συνδικαλισμού συνταιριάζεται με τον αυθορμητισμό: αφού η γενική απεργία είναι δυνάμει πάντα παρούσα στην εργατική συνείδηση, αρκεί να κηρυχθεί από τα συνδικάτα, που πρέπει με κάθε τρόπο να μένουν μακριά από τα κόμματα.

Θα αναφέρουμε ένα ακόμη τελευταίο σημείο, γιατί πολύς λόγος έχει γίνει για τον επαναστατικό συνδικαλισμό και πολύ έχει εξαρτηθεί η άποψή του για την «αυτοδιαχείριση». Ο επαναστατικός συνδικαλισμός στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται έντονα από έναν παραγωγιστικό τεχνικισμό (*technicisme productiviste*) από τον οποίο απορρέει τελικά η άποψή του για την «αυτοδιαχείριση» της παραγωγής από τους εργάτες: «Το συνδικάτο είναι [...] επιπλέον, μια διαλογή ανθρώπων που διαθέτουν καθορισμένα προσόντα». Το γεγονός αυτό έχει δύο συνέπειες:

1. Η σοσιαλιστική επανάσταση δεν θα είναι εφικτή παρά μόνο σε μια περίοδο βιομηχανικής ανάπτυξης.

2. Αυτοί που θα πάρουν στα χέρια τους τη διεύθυνση της παραγωγής θα διαθέτουν κατάλληλες ικανότητες: «ο όρος αυτός δεν μπορεί να εκπληρωθεί αν η επανάσταση πραγματοποιηθεί από ένα κόμμα», γράφει και πάλι ο Α. Λαμπριόλα.

Ωστόσο, και λιγότερο παράδοξο απ' όσο φαίνεται από την πρώτη ματιά, μέσα στην προβληματική του επαναστατικού συνδικαλισμού τοποθετείται και η σκέψη του Γκ. Σορέλ. Για τον Σορέλ επίσης, η επανάσταση δεν μπορεί να είναι παρά έργο των ίδιων των «παραγωγών». Συναντάμε εδώ ένα είδος σαινιομονικής λατρείας της παραγωγής. Μια πολιτική οργάνωση τύπου κόμματος δεν θα μπορούσε παρά να «μετατραπεί σε γραφειοκρατική», να παρεμποδίσει τους παραγωγούς και

να υπαρπάσει τις επαναστατικές τους κατακτήσεις. Αλλά για τον Σορέλ, ο αυθορμητισμός της εργατικής τάξης δεν επαρκεί, πρέπει να «διεγερθεί». Έτσι, καταλήγει στη θεωρία της «δρώσας μειοψηφίας».

Μόνον η αποφασιστική και βίαιη παρέμβαση μιας συνειδητής μερίδας των μαζών θα επιτρέψει την πραγματοποίηση της επανάστασης.

Τι χρειάζεται η βία; Από τη μια, κινητοποιώντας τις μάζες υποχρεώνει τον αντίπαλο να αποκαλύψει το πρόσωπό του:

«Η δεξιά της αστικής τάξης, που εκφράζεται [...] με την υποχώρηση μπροστά στην απειλή της βίας, υποβάλλει την ιδέα ότι η αστική τάξη είναι καταδικασμένη να πεθάνει και ότι η εξαφάνισή της είναι ζήτημα χρόνου. Κάθε σύγκρουση που προσφέρει έδαφος στη βία γίνεται μια πρωτοποριακή μάχη...»⁵

Από την άλλη, κυρίως, λόγω του συμβολικού χαρακτήρα της, η βία, επιτρέπει την ενεργοποίηση της εργατικής συνείδησης χάρη στις «πράξεις» της δρώσας μειοψηφίας.

Έτσι, ο Σορέλ, στο έργο του *Σκέψεις πάνω στη βία*⁶ παραθέτει μια ολόκληρη ερμηνεία του πολιτικού συμβολισμού, με επίκεντρο αυτό που ορίζει ως πολιτικό «μύθο»: ο σοσιαλισμός, για να γίνει ρεαλιστικός, πρέπει στο εξής να στηριχθεί στο μύθο. «Πρέπει να θεωρήσουμε τους μύθους ως μέσα για να επιδράσουμε στο παρόν», γράφει ο Σορέλ και ορίζει το μύθο ως «οργάνωση παραστάσεων που ωθούν στον αγώνα και τη μάχη». Ο Σορέλ αναγνωρίζει πως η γενική απεργία δεν αρκεί για την κατάληψη της εξουσίας. Όντας μεγάλος θαυμαστής του Μπλανκί, θεωρεί κατάλληλη για την ευόδωση της επανάστασης την τακτική ενός κινήματος της εργατικής τάξης που καθοδηγείται από τον ακτιβισμό της δρώσας μειοψηφίας. Επιμένει, όμως, στη συμβολική λειτουργία της «γενικής απεργίας»: το μύθο και την «επαναστατική άσκηση» που προπαρασκευάζουν το άρμα των θεών από το πάνθεο της ιστορίας. Ας σημειωθεί η σημαντική και ενδεικτική λεπτομέρεια, ότι ο ίδιος ο Σορέλ για αρκετό καιρό είχε τέτοια σύγχυση ώστε έφτασε να θεωρεί τον *εαυτό του* *λενινιστή*: Βλέπε το κεφάλαιο «Για τον Λένιν» (κόμμα μπολσεβίκων = δρώσα μειοψηφία), που προστέθηκε μετά την επανάσταση του Οκτώβρη στην 4η έκδοση των *Σκέψεων πάνω στη βία*. Ας υπενθυμίσουμε απλώς ότι, πριν από τον πόλεμο του 1914, ο Σορέλ, απογοητευμένος από τους «συνδικαλιστές», είχε ευθυγραμμιστεί με την [εθνικιστική] *Action française* (Γαλλική Δράση) και τον Μωράς (Maurras).⁷

5. G. Sorel, *Réflexions sur la violence*, 8η έκδοση, σ. 94 κ.ε.

6. *Ibid*, σ. 371 κ.ε.

7. Έχω, ωστόσο, ορισμένους ενδοιασμούς και δεν θα ήθελα να φανεί πως

Αυτά τα ιδεολογικά ρεύματα είχαν σημαντική επίπτωση στην ιταλική εργατική τάξη: παραμένουν ανθηρά από τις αρχές του αιώνα και αναζωογονούνται στη διάρκεια του εκφασισμού.⁸ Ήδη το 1904, η επιρροή Σορέλ εκδηλώνεται μέσα στα έργα του Αρτούρο Λαμπριόλα, του Ενρίκο Λεόνε (Leone), του Ε. Λονγκομπάρντι (Longobardi), στον ιταλικό συνδικαλισμό των περιοχών του Βορρά, ιδιαίτερα της Πάρμας, του Μιλάνου, της Μπολόνιας, της Μόντενας, αλλά επίσης και της Νάπολης. Το καλοκαίρι του 1904, οι σορελικοί επαναστάτες συνδικαλιστές συντελούν στην κήρυξη μιας μεγάλης γενικής απεργίας. Τη στιγμή της δημιουργίας της ιταλικής Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών (1906), ο σορελικοί, υπό τον Αλσέστ ντε Αμπρί (Alceste de Ambris), συγκροτούν μειοψηφική ομάδα, την «Άμεσο Δράση», που αντιπροσωπεύει 200.000 μέλη. Το 1912, δημιουργούν την *Unione Sindacale Italiana* (Ιταλική Συνδικαλιστική Ένωση) –που επηρεάζεται από την εμπειρία των Bourses du travail του Πελλουτιέ (Pelloutier) και του Μονάτ (Monatte)– και που αριθμεί 100.000 μέλη ένα χρόνο μετά. Διχασμένοι πάνω στο ζήτημα του πολέμου, το 1914, με τον Εντμόντο Ροσόνι, τον Μ. Μπιάνκι (Bianchi) και τους αδελφούς Ντε Αμπρί, ιδρύουν την *Unione Italiana del Lavoro* (Ιταλική Ένωση Εργασίας) που επρόκειτο να παίξει πολύ σημαντικό ιδεολογικό ρόλο μετά τον πόλεμο. Η Ένωση οργανώνει, στην Dalmine το 1919, μια μεγάλη γενική απεργία, «εθνικού» χαρακτήρα και «αυτοχειραφέτησης»· οι εργαζόμενοι καταλαμβάνουν το εργοστάσιο και συνεχίζουν την παραγωγή.

Και φτάνουμε έτσι στη δεύτερη όψη του προβλήματος, που είναι η άμεση συμπαιγνία φασισμού και σορελικού επαναστατικού συνδικαλισμού. Ο ίδιος ο Μουσολίνι, θιασώτης της συμμετοχής στον πόλεμο, θεωρεί τον εαυτό του κατασταλαγμένο οπαδό του Σορέλ. Η απεργία της Dalmine χαιρετίζεται ανοιχτά από τον Μουσολίνι και τους *fasci*. Το πρόγραμμα της *Unione Italiana del Lavoro*, τον Ιανουάριο του 1919, που προβλέπει την οργάνωση των «παραγωγών» σε σωματεία, υιοθετείται απευθείας από το φασιστικό κόμμα. Οι σορελικοί επαναστάτες προσχωρούν μαζικά στο φασιστικό κόμμα, οργανώνοντας τα φασιστικά συνδικάτα, με τους Ροσόνι, Μπιάνκι, Ντε Αμπρί και Φαρινάτσι.

ξεμπερδεύω τόσο γρήγορα με τον Σορέλ. Μπροστά στον αποδλακωτικό ουμανισμό του Ζωρές (Jaurès), η σκέψη του είχε οπωσδήποτε, για ένα διάστημα, θετικά αποτελέσματα πάνω στο γαλλικό εργατικό κίνημα (πράγμα άλλωστε που αναγνώρισε και ο Γκράμσι).

8. R. Paris, *Les origines du fascism*, σ. 30 κ.ε.

Με τρόπο πολύ πιο καθαρό απ' ότι στη γερμανική περίπτωση, ο ιταλικός φασισμός εκμεταλλεύτηκε σε βάθος όλες αυτές τις μικροαστικές ιδεολογικές επιδράσεις μέσα στην εργατική τάξη. Ο Μουσολίνι δηλώνει ότι «σ' όλη του τη ζωή ήταν απολογητής της βίας». Το θέμα της δρώσας μειοψηφίας, μεταλλαγμένο εδώ σε ζήτημα των «ελίτ», εγγράφεται στην ημερήσια διάταξη. Ο Μουσολίνι ρητορεύει εναντίον των «προγραμμαμάτων» και των «θεωριών» των πολιτικών κομμάτων: «δόγμα μας είναι το γεγονός». Το 1920, αναφωνεί:

«Κάτω το κράτος, μ' όλες τις μορφές και ενσαρκώσεις του, το κράτος του χτες, του σήμερα, του αύριο. [...] Δεν μας απομένει παρά η θρησκεία της αναρχίας».

Ακόμα πιο βίαιες είναι οι διακηρύξεις του όταν στρέφεται εναντίον των γραφειοκρατικών οργανώσεων και δηλώνει ότι το φασιστικό κίνημα είναι «αντικόμμα»: οι φασίστες Ρα (προύχοντες-αρχηγοί) της επαρχίας παίρνουν τις δηλώσεις αυτές στα σοβαρά και το 1922 αντιδρούν εναντίον της συγκρότησης του φασιστικού κινήματος σε κόμμα, σ' «ένα κόμμα σαν τα άλλα». Η τάση προς τις «πραξικοπηματικές ενέργειες», πολύ καθαρή στο φασιστικό κόμμα, εκδηλώνεται με την αντιπολίτευση στον Μουσολίνι, όταν αυτός επιχειρεί να προδιαγράψει τα στάδια προς την κατάληψη της εξουσίας.

Παράλληλα, εξάίρεται η «οικονομική» απεργία και ο ρόλος των συνδικάτων. Συγχαίροντας τους απεργούς της «εθνικής» απεργίας στη Dalmine, ο Μουσολίνι μοιάζει να προχωρεί ακόμη περισσότερο:

«Ο σχηματισμός του Συμβουλίου Εργατών, που επί τρεις μέρες φρόντισε για τη διεύθυνση της επιχείρησης εξασφαλίζοντας τη λειτουργία της σε όλους τους κλάδους και σε όλους τους τομείς της, αντιπροσωπεύει την τίμια απόπειρα, την εντελώς καλοπροαίρετη προσπάθεια, την ευγενική φιλοδοξία να διαδεχθούμε την υποτιθέμενη αστική τάξη στη διαχείριση της εργασίας».

Ο Μουσολίνι άλλωστε ενστερνιζόμενος έτσι μιαν αντίληψη τεχνικιστικού παραγωγισμού (productivisme) θα δηλώσει πως δε θέτει παρά έναν όρο γι' αυτήν την «αυτοδιακυβέρνηση» – «τεχνική» διαχείριση της παραγωγής από τους εργάτες: «να αυξάνεται και να βελτιώνεται η παραγωγή». Τέλος, ο φασισμός οικειοποιείται το συντεχνιακό σχέδιο των επαναστατικών συνδικαλιστών.

γ) Η σοσιαλδημοκρατία και ο μαξιμαλισμός

Η ιταλική σοσιαλδημοκρατία εμφανίζει σημαντικές ιδιομορφίες σε σχέση με τη γερμανική, αλλά η διαφορά δεν συνίσταται στην ταξική προέλευση των μελών της. Πριν από τον πόλεμο, το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα αριθμούσε 43% βιομηχανικούς εργάτες, 15% αγροεργάτες, 6% φτωχούς αγρότες, 15% βιοτέχνες και 3,5% δημοσίους υπαλλήλους.⁹ Φαίνεται, όμως, ότι μετά τον πόλεμο, και ιδιαίτερα μετά τη διάσπαση, αυξήθηκε το ποσοστό μελών αγροτικής προέλευσης (αγροεργατών και φτωχών αγροτών).¹⁰

Το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα αντιτάχτηκε στη συμμετοχή της Ιταλίας στον πόλεμο· πήρε μέρος στη διάσκεψη του Τσίμερβλαντ (Zimmervallad) και ο ηγέτης του, Σεράτι (Serrati), έγινε δραστήριος προπαγανδιστής των ιδεών του Τσίμερβλαντ. Μετά τον πόλεμο, στο συνέδριο της Μπολόνια το 1919, το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα μοιάζει ν' απομακρύνεται από τις προπολεμικές ρεφορμιστικές τάσεις του. Το μαξιμαλιστικό ρεύμα του Σεράτι -48.111 ψήφοι- κατατροπώνει το ρεφορμιστικό ρεύμα του Τουράτι (Turati) -14.880 ψήφοι- και ψηφίζεται διά βοής η προσχώρηση στην Τρίτη Διεθνή. Αντίθετα, οι «μαξιμαλιστές οπαδοί της αποχής από το κοινοβούλιο» του Μπορντίγκα -που θα πρωταγωνιστήσουν στη διάσπαση του 1921- δεν συγκεντρώνουν παρά 3.417 ψήφους.

Γενικά ο μαξιμαλισμός είναι κυρίαρχος ως το 1922. Γι' αυτό, πριν περάσουμε στην κατοπινή εξέλιξη θα άξιζε ν' αναλύσουμε κάπως αυτό το ρεύμα.

Και ο μαξιμαλισμός χαρακτηρίζεται από τον οικονομισμό, που στην περίπτωση του παίρνει τη μορφή του οικονομικού καταστροφισμού. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα πιστεύει στο επικείμενο της επανάστα-

9. R. Michels, *The Political Parties*, ό.π., σ. 255 κ.ε.

10. A. Gramsci, «Les origines du cabinet Mussolini», στο *Imprecorr*, γαλλική έκδοση, 20.11.1922. Ο Γκράμσι εκείνη την εποχή τείνει στο ν' αποδώσει τη «συμφιλιοτική» πολιτική του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος στο ότι, κατά τη γνώμη του, έχει «δύο ψυχές», δηλαδή στο υψηλό ποσοστό μελών αγροτικής προέλευσης. Η ερμηνεία οφείλεται στην υποτίμηση του επαναστατικού δυναμικού της φτωχής αγροτιάς, άποψη που εκείνη την εποχή ο Γκράμσι μοιράζεται με τον Μπορντίγκα. Ο Γκράμσι δεν θ' ανατοποθετηθεί δημόσια, παρά μόνον το 1926 στην έκθεσή του για το «Ζήτημα του Νότου» που παρουσίασε στο συνέδριο της Λυόν. Όπως κι αν έχει το πράγμα, πρόκειται για αντίληψη ολωσδιόλου λανθασμένη, αν μάλιστα πάρει κανείς υπόψη του τις οξύτερες μορφές που παίρνουν οι ταξικοί αγώνες της φτωχής αγροτιάς στην Ιταλία της εποχής.

σης, πιστεύει στη «σιδερένια αναγκαιότητα» της επανάστασης. Την ίδια ιδέα θα βρούμε στην εικόνα που δίνει ο Σεράτι, μετά το Λιβόρνο, στο συνέδριο του Μιλάνου, όπου χαρακτηρίζει το φασιστικό κίνημα ως *τελική φάση* της αστικής κυριαρχίας πριν από την καταστροφή του καπιταλιστικού συστήματος. Ο ρεφορμιστικός οικονομισμός μεταπλάθεται εδώ κατευθείαν σε οικονομιστικό καταστροφισμό. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα δεν θα πάψει να επαναλαμβάνει ότι η αναγκαιότητα και επικείμενη επανάσταση θα γίνει από μόνης της, *«farà da sé»*. Έτσι δεν τίθεται ζήτημα να προετοιμάσει και να κάνει την επανάσταση (πράγμα για το οποίο ήταν, άλλωστε, εντελώς ανίκανο) αλλά όσο γίνεται να μην την εμποδίζει. Η αντίληψη τούτη πολύ απλά συνοψίζεται στο δόγμα *ή όλα ή τίποτε*. Περιμένοντας την έκρηξη της επανάστασης το μόνο πράγμα που χρειάζεται να γίνει είναι να παρακάμπεται ο δρόμος του ρεφορμισμού. Πολύ χαρακτηριστικά, το μαξιμαλιστικό ψήφισμα στο συνέδριο της Μπολόνια τονίζει:

«η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού δεν μπορεί να γίνει με διατάγματα ή με τις διαβουλεύσεις μιας κάποιας Βουλής ή Εθνοσυνέλευσης. Ύπουλες και επικίνδυνες είναι οι επαμφοτερίζουσες συνεννοήσεις Κοινοβουλίου και Εργατικών Συμβουλίων. Γι' αυτό πρέπει να τις καταδικάσουμε. [...] Αντίθετα πρέπει να εξωθήσουμε το προλεταριάτο στη βίαιη κατάκτηση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Η εξουσία πρέπει να περάσει ολοκληρωτικά στα εργατικά και αγροτικά συμβούλια που θα έχουν νομοθετικές και ταυτόχρονα εκτελεστικές αρμοδιότητες».¹¹

Οι προηγούμενες φράσεις κρύβουν την έλλειψη οποιασδήποτε στρατηγικής αντίληψης για την κατάκτηση της εξουσίας. Αλλά στην πράξη τα πράγματα είναι εντελώς ωμά: δηλαδή, τέλεια στάση αναμονής.¹² Τίποτε δεν γίνεται γι' αυτήν την περιβόητη επανάσταση που όλοι ωστόσο περιμένουν. Αλλά δεν είναι μόνον αυτό. Τα μέλη του Σοσιαλιστικού Κόμματος είχαν συνηθίσει στα εκλογικά τους τσιφλίκια κι είχαν καλοδολευτεί με τις δημοτικές και επίσημες τοπικές εξουσίες. Κι ενώ δεν κουνούν το δαχτυλάκι τους για την επανάσταση που περιμένουν, κι ενώ αρνούνται κάθε συνεργασία με τις «κεντρικές αρχές» του κράτους, θεωρούν, ωστόσο, ότι η κατάληψη της εξουσίας θα πραγματοποιηθεί με την προοδευτική κατάκτηση «αυτόνομων» εξουσιών στους νομούς, τους δήμους και τις κοινότητες. Η Εμίλια, η κόκκινη επαρχία, γίνεται το πρότυπο: αρκεί, θα πει το κόμμα, ν' αποκτήσουμε στην Ιταλία πολλές «κόκκινες Εμίλιες» και η επανάσταση θα έχει

11. *Avanti*, 25.6.1920.

12. P. Togliatti, *Le parti communiste italien*, 1961, σ. 44· G. Salvemini, *ό.π.*

γίνει.¹³ Κι αφού, λοιπόν, το ουσιαστικότερο είναι να μην εμποδιστεί η επερχόμενη κι αναγκαία επανάσταση, περιμένοντάς την, τουλάχιστον ως μην δοθούν «προσχήματα» στον αντίπαλο. Το 1920, χρονιά των μεγάλων απεργιών, η ηγεσία του κόμματος προβαίνει στην εξής δήλωση:

«Η παρούσα κατάσταση δείχνει ότι η κρίση επιταχύνεται ενώ πλησιάζει η δεινή σύρραξη αστισμού και προλεταριάτου. Για ν' αντιμετωπίσουμε τους νέους αγώνες μ' όλες μας τις δυνάμεις, οι ηγετικοί οργανισμοί του προλεταριακού κινήματος στην Ιταλία πρέπει να προφυλάξουν τους εργαζόμενους από ενέργειες που θα μπορούσαν ν' αποδούν βλαβερές και επιζήμιες στο συνολικό κίνημα».

Κι ενώ δίνονται αυτές οι κατευθύνσεις, από την άλλη μεριά το κόμμα απαιτεί από το κράτος και την κυβέρνηση να μην παρεμποδίζουν την επαναστατική διαδικασία και να άρουν τα εμπόδια που «παράνομα» παρεμβάλλουν. Θα έπρεπε, τέλος, σύμφωνα με την ηγεσία του Σοσιαλιστικού Κόμματος «ν' αρνηθούμε κάθε συμμετοχή, κάθε υποστήριξη και κάθε ψήφο που θα ευνοούσε την κυβέρνηση».¹⁴

Η ρεφορμιστική ομάδα των Τουράτι και Τρέδες (Treves), υποστηριζόμενη από την ιταλική ΓΣΕ (η ΓΣΕ συνδέεται από το 1918 με το σοσιαλιστικό κόμμα και αριθμεί, το 1920, 2.200.000 μέλη) και τους ηγέτες της με τον Ντ' Αραγκόνα (Aragona) επικεφαλής, δεν έχει τις ίδιες προθέσεις: ακολουθεί με ευθύτητα το δρόμο της ταξικής συνεργασίας. Το 1920, εξαιτίας της παθητικότητας των μαξιμαλιστών το κίνημα κατάληψης των εργοστασίων οδηγείται σε αποτυχία. Δύο χρόνια αργότερα η πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής ομάδας, με εκπρόσωπο τον Τουράτι, δηλώνει ότι είναι έτοιμη να συμμετάσχει σε μια «δημοκρατική» κυβέρνηση. Άλλωστε στο συνέδριο της Ρώμης, δύο μήνες πριν από την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, ολοκληρώνεται η διάσπαση μαξιμαλιστών και ρεφορμιστών. Οι τελευταίοι θα ιδρύσουν το Ενωτικό Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, ενώ η ΓΣΕ καταγγέλλει το σύμφωνο δράσης με το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα.

Στη διάρκεια της διαδικασίας εκφασισμού η οπισθοχώρηση της σοσιαλδημοκρατίας είναι ολοφάνερη – τα μέλη της μειώνονται από 216.000 το 1920, με 60.000 το 1922. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η οπισθοχώρηση αυτή ήταν συνέπεια της διάσπασης του Λιτόρνο κι ότι αντιστοιχεί στη γενική πτώση των εργατικών οργανώσεων, του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος συμπεριλαμβανομένου. Τηρουμέ-

13. A. Tasca, ό.π., σ. 388 κ.ε.

14. J. Droz, *Le socialisme démocratique*, ό.π., σ. 197.

νων των αναλογιών, το Σοσιαλιστικό Κόμμα κρατιέται αρκετά καλά σε σχέση με το κομμουνιστικό· επιπλέον η ρεφορμιστική ομάδα του θα κερδίσει έδαφος. Αίφνης, ενώ το 1920 στο συνέδριο του Λιβόρνο οι ρεφορμιστές είχαν γύρω στους 15.000 ψήφους, το 1922 στη Ρώμη φτάνουν περίπου τις 30.000.

Παράλληλα, με βάση τα συνδικάτα και την κοινοβουλευτική ομάδα του Σοσιαλιστικού Κόμματος, η σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία δηλητηριάζει την εργατική τάξη, αν και σε μικρότερη έκταση απ' όσο στη Γερμανία. Προς την ίδια κατεύθυνση δρα και ο μαξιμαλισμός. Γενικά, όμως, δεν παίρνει τη μορφή της ταξικής συνεργασίας, όπως συνέβη στη Γερμανία. Η εργατική τάξη, επηρεαζόμενη από τη σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία, επαναπαύεται με την πεποίθηση ότι είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν αποφασιστικά ενδιάμεσοι αστικοί κρατικοί μηχανισμοί –τοπικές αρχές, χωροφυλακή, αστυνομία, στρατός– ως φραγμός εναντίον του φασισμού και μ' αυτόν τον τρόπο να μη δοθούν αφορμές στην αστική τάξη. Μ' άλλα λόγια ο ιδεολογικός επηρεασμός προσλαμβάνει τη μορφή μιας τυπικά μικροαστικής ανταπάτης που θεωρεί ότι το κράτος είναι ουδέτερο απέναντι στην αστική τάξη, με την οποία εξάλλου αρνούνται οποιαδήποτε ταξική συνεργασία.

Αν, λοιπόν, η πολιτική της σοσιαλδημοκρατίας, απέναντι στον φασισμό δεν είναι ίδια στην Ιταλία και στη Γερμανία, οδηγεί ωστόσο στα ίδια αποτελέσματα. Είναι αλήθεια ότι το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα δεν παρασύρθηκε στην πολιτική του «μικρότερου κακού», δηλαδή την πολιτική της ανοιχτής υποστήριξης των αστικών κυβερνήσεων. Το λάθος του δεν συνίσταται, όπως υπαινίσσεται ο Ντροζ (Droz),¹⁵ στο ότι δεν συμμετέσχε, ή δεν υποστήριξε τις «δημοκρατικές κυβερνήσεις». Οι Ιταλοί σοσιαλιστές όπως δεν έκαναν τίποτε για να προετοιμάσουν την επανάσταση, άλλο τόσο δεν έκαναν τίποτε για ν' αποφύγουν τον φασισμό.

Αρχικά, η σοσιαλδημοκρατία ακολουθεί μια νομοταγή τακτική που αρνείται την οργάνωση μαζικού πολιτικού αγώνα εναντίον του φασισμού (μ' εξαίρεση μερικές διαδηλώσεις και σκόρπιες μικροσυγκρούσεις) για να μην δώσει αφορμές στον αντίπαλο. Στις 22 Μαΐου το *Avanti* δημοσιεύει μεγάλα αποσπάσματα από το έργο «Η Ζωή του Χριστού» του Παπίνι (όπου θέβαια γίνεται λόγος πώς να στρέφεις και το άλλο σου μάγουλο), με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «Να μην αντιστέκασαι».¹⁶ Παράλληλα, κάνει από καιρό σε καιρό εκκλήσεις για το σεβασμό του Συντάγματος και κοινοβουλευτικές ζυμώσεις. Η όλη προσπά-

15. Στο ίδιο, σ. 132.

16. P. Spriano, ό.π., σ. 132.

θεια καταλήγει το 1921 στο σύμφωνο ειρήνευσης φασιστών-σοσιαλιστών, που επιτρέπει στο σπαραγμένο από τις δικές του εσωτερικές δυσκολίες φασισμό, ν' ανορθωθεί και να συνεχίσει ευκολότερα την επίθεσή του. Το σύμφωνο αυτό θα προκαλέσει τη μεγαλύτερη ακινητοποίηση της εργατικής τάξης.

Αλλά το θαυματοργό μέσο εναντίον του φασισμού, που το Σοσιαλιστικό Κόμμα ζηλότυπα φυλάει για έσχατη ανάγκη, είναι η *γενική απεργία*. Στην περίπτωση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, όπου η συνθηκολόγηση με τον εθνικοσοσιαλισμό ήταν πιο καθαρή, δεν υπήρξε καν ανάγκη να καταφύγουν σ' αυτό το μέσο. Γιατί, μετά τα ιστορικά παραδείγματα γενικών απεργιών που στέφτηκαν από επιτυχία, εναντίον στρατιωτικών πραξικοπημάτων, όπως εναντίον του Κορνίλωφ (Kornilov) και του Καπλ, μέσα στο εργατικό κίνημα είχε ριζώσει η αυταπάτη της γενικής απεργίας ως θαυματοργό αμυντικό μέσο που θα έβαζε φραγμό στον φασισμό. Στην ιταλική περίπτωση, η αυταπάτη αυτή είχε ενισχυθεί από την παράδοση του «επαναστατικού συνδικαλισμού» και το μύθο της γενικής απεργίας.

Όμως, πολλοί λόγοι συνηγορούν ότι δεν πρόκειται παρά για αυταπάτη. Στην περίπτωση διαδικασίας εκφασισμού, που τοποθετείται μετά την έναρξη της διαδικασίας ήττας της εργατικής τάξης, και μόνον η κήρυξη μιας γενικής πολιτικής απεργίας αποδεικνύεται πολύ δύσκολη μέσα σ' αυτήν την κατάσταση της ακινητοποίησης. Όταν φτάνει το σημείο μη-επιστροφής, όπου την έκταση της ακινητοποίησης συναγωνίζεται μόνον η έκταση της μαζικής οργάνωσης του φασισμού, η κήρυξη της γενικής απεργίας αποδεικνύεται εντελώς αδύνατη. Το φασιστικό κίνημα είναι κιόλας *μαζικό*: με τις παραστρατιωτικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις του, με την ενεργητική υποστήριξη του κράτους και σημαντικού τμήματος του πληθυσμού, του είναι εύκολο να σπάσει τη διοργάνωση μιας γενικής απεργίας ή και την επιδίωξή της. Τέλος, η τεχνική πλευρά του ζητήματος, που στην περίπτωση των πραξικοπημάτων Κορνίλωφ και Καπλ ευνόησε τις λαϊκές δυνάμεις, δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί: ο φασισμός, με τις μαζικές του οργανώσεις διαθέτει δικά του μέσα κίνησης μεταφορών και επικοινωνιών.

Τούτη η περίφημη απεργία, το τελευταίο χαρτί που παίχτηκε, αποφασίστηκε από τη Συμμαχία Εργασίας για την 1η Αυγούστου 1922. Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα ελπίζει ακόμη να τη μετατρέψει σε γενική επαναστατική απεργία. Όμως, ακόμη και μέσα στις μεγάλες πόλεις, υπάρχει μέτρια συμμετοχή, πολύ μικρή στην ύπαιθρο, ακόμα και στην κόκκινη Εμίλια. Η οργάνωση της μυστικής επιτροπής, υπεύθυνης για το συντονισμό, διαλύεται. Οι φασίστες καταλαμβάνουν αμέσως τα λιμάνια και τους σιδηροδρομικούς κόμβους, οδηγούν οι ίδιοι τα τρένα και τα τραμ μέσα στις πόλεις, επιτίθενται στα χρηματιστήρια εργα-

σίας και τους συνεταιρισμούς και καταλαμβάνουν τις βιομηχανικές πόλεις. Δυο μέρες μετά, αποτυγχάνει εκείνη η περιδότη η νομιμόφρων απεργία. Ήταν το «σοσιαλιστικό Caporetto».*

Τέλος, μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, και στη διάρκεια της μακριάς πρώτης περιόδου του φασισμού στην εξουσία, εξακολουθεί η ίδια λεγκαλιστική τακτική. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα το 1924 παίρνει στα σοβαρά την οργάνωση των εκλογών. Δυο χρόνια μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, οι φασίστες δεν παίρνουν παρά 38% των ψήφων, οι «αντιφασίστες» 25%, με 37% αποχές, ενώ ο Χίτλερ ήδη από το 1932 κέρδισε στη Γερμανία το 37% των ψήφων. Μετά τη δολοφονία του σοσιαλιστή βουλευτή Ματεότι (Matteoti) το 1924, και ενώ ένα μεγάλο κύμα αγανάκτησης και ζύμωσης δονεί την Ιταλία, γίνονται απλώς διαμαρτυρίες στη Βουλή. Οι υπεύθυνοι συνδικαλιστές της ΓΣΕ υπό τον Ντ' Αραγκόνα, «συνεργάζονται από τεχνική άποψη» με την κυβέρνηση και επακολουθούν οι διαπραγματεύσεις με τον Μουσολίνι. Μετά τους υπερφασιστικούς νόμους, ακολουθεί η οριστική διάλυση των κομμάτων και των ελεύθερων συνδικάτων.

δ) Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα

–Η τάση Μπορντίγκα και η πολιτική του κόμματος

Η πολιτική του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού όχι μόνον είναι λανθασμένη, αλλά διακρίνεται από *αριστερίστικο παιδισμό* – εντελώς διαφορετικό από τον επιφανειακό υπεραριστερισμό του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας.

Στο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα που συγκροτείται μετά τη διάσπαση του Λιβόρνο, κυριαρχεί εξ αρχής η πολιτική γραμμή του Μπορντίγκα.¹⁷ Ήδη το 1919, η κομμουνιστική ομάδα του σοσιαλιστικού κόμματος, κάτω από την επίδραση του Μπορντίγκα, υποστηρίζει την «αποχή», δηλαδή τη μη-συμμετοχή στις εκλογές και στη Βουλή, πράγμα που προκαλεί τις σκληρές επιπλήξεις του Λένιν. Μετά τη διάσπα-

---

* Caporetto: Πανώλεθρία του ιταλικού στρατού στον Α' παγκόσμιο πόλεμο. (Σ.τ.Μ.)

17. Ο Μπορντίγκα υπήρξε αναμφισβήτητα, μέχρι το 1926, μια από τις πιο εξέχουσες φυσιογνωμίες της Διεθνούς, εντελώς διαφορετικού διαμετρήματος από τους Γερμανούς αριστερούς, Μάσλοβ, Φίσερ, Κορς (Korsch), Ρόζενμπεργκ κλπ.

ση, έρχεται η γραμμή του πιο αδυσώπητου αγώνα εναντίον του σοσιαλιστικού κόμματος, γραμμή που αποκλείει κάθε μορφή επαφής ή συνεννόησης μαζί του σ' όλα τα επίπεδα. Ο πρώτος στόχος είναι ο Σεράτι, τον οποίο το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα μέμφεται ιδιαίτερα επειδή δεν τον ακολούθησε στη διάσπαση του Λιβόρνο (1919). Οι επιθέσεις εναντίον του Σεράτι γίνονται ακόμη πιο σφοδρές και λόγω του επικίνδυνου χαρακτήρα της «μαξιμαλιστικής αυταπάτης» που συντελεί στην αναβολή του θανάτου της σοσιαλδημοκρατίας.

Η Κ.Ε. σ' ένα μανιφέστο για τις εκλογές του 1921, δηλώνει:

«Οι εκλογές του Μαΐου του 1921 πρέπει να είναι η κηδεία του Σοσιαλιστικού Κόμματος. [...] Κάθε συνεπής εργάτης [...] πρέπει να έχει πειστεί πια ότι η τάξη του στην Ιταλία δεν θα καταφέρει να προχωρήσει παρά μόνον περνώντας πάνω απ' το πτώμα του Σοσιαλιστικού Κόμματος, ότι δεν είναι δυνατό να νικήσει την αστική τάξη αν δεν καθαριστεί πρώτα το πεδίο της πάλης των τάξεων απ' αυτό το πτώμα που βρίσκεται σε αποσύνθεση».¹⁸

Το 1922, όταν ο Τουράτι αρχίζει να ξεπερνά τη μαξιμαλιστική ομάδα, το μόνο πράγμα που βρίσκει να κάνει το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα είναι να καυχιέται ότι «η διάλυση του Σοσιαλιστικού Κόμματος φέρνει το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα επικεφαλής της ιταλικής εργατικής τάξης και του επαναστατικού αγώνα της». Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα φτάνει μάλιστα στο σημείο να ευχαριστείται από τις επιτυχίες του φασισμού, εφόσον συντελούν στη μείωση της σοσιαλδημοκρατικής επιρροής στις μάζες και στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την επέκταση της επιρροής του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος.¹⁹ Πριν από το 1922 κιόλας, ο Λένιν ασκεί σφοδρή κριτική στον τρόπο που το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα πολιτεύεται έναντι της σοσιαλδημοκρατίας και συνιστά τις συνεννοήσεις με τους μαξιμαλιστές του Σεράτι. Σ' όλη αυτήν την περίοδο, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (συγκεκριμένα οι *Θέσεις της Ρώμης* του 2ου Συνεδρίου του το 1922) πιστεύει πάντα ότι η επανάσταση επίκειται, ότι συνεχίζεται η εργατική επίθεση, κι έτσι υποτιμά τελείως τον φασιστικό κίνδυνο. Οι εκπρόσωποι του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος στο 7ο Συνέδριο της Διεθνούς (1935), με επικεφαλής τους Μπορντίγκα και Τερατσίνι (Terracini), έρχονται σε πλήρη διάσταση με τη θέση της σταθεροποίησης. Το φασιστικό φαινόμενο μόνιμα εξομοιώνεται με το φαινόμενο των Ρώσων λευκοφρουρών και θεωρείται απλά νευ-

18. *Partito Comunista d'Italia: Manifesti e altri documenti politici* (1921), επανέκδοση Feltrinelli, σσ. 46-47.

19. P. Spriano, *Storia del partito comunista italiano*, ό.π., 1967, σ. 127.

ρική αντίδραση σε μια επαναστατική κατάσταση.²⁰ Μόνον ο Γκράμσι διαβλέπει τη δυνατότητα επιτυχίας ενός φασιστικού «πραξικοπήματος».²¹ Ενώ η 1η Ολομέλεια υιοθετεί τις θέσεις για το Ενιαίο Μέτωπο, η αντιπροσωπεία του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος μαζί με το γαλλικό και το ισπανικό κόμμα καταψηφίζουν την απόφαση. Η ερμηνεία που δίνει η τάση Μπορντίγκα στο Ενιαίο Μέτωπο προεξοφλεί αυτήν που θα δώσει αργότερα το 6ο Συνέδριο της Διεθνούς. Η καθοδήγηση Μπορντίγκα καταλήγει μάλιστα σε μια πρώτη σκιαγράφηση της θεωρίας του σοσιαλφασισμού. Ο Μπορντίγκα περιμένει ότι το φασιστικό και το Σοσιαλιστικό Κόμμα θα συμμαχήσουν επίσημα στη Βουλή:

«Η άποψη ότι ο φασισμός και η σοσιαλδημοκρατία ακολουθούν σήμερα συγκλίνοντες δρόμους μπορεί να φαίνεται παράδοξη σε πολλούς [...] αλλά θα επαληθευτεί στο μέλλον. [...] Ο φασισμός και η σοσιαλδημοκρατία είναι τα δυο πρόσωπα του ίδιου αυριανού εχθρού».²²

Κι έτσι συνεχίζεται η ίδια τακτική προς τους σοσιαλιστές.

Όσο για το Ενιαίο Μέτωπο, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα θεωρεί ότι δεν πρέπει να εφαρμοστεί παρά μόνο στον οικονομικό τομέα, μέσα στα συνδικάτα και αποκλειστικά για «διεκδικητικούς» αγώνες, αλλά καθόλου στο πολιτικό επίπεδο. Καθιερώνεται έτσι ριζικός διαχωρισμός του πολιτικού και οικονομικού, πράγμα που επαναλαμβάνεται όπως θα δούμε αμέσως, στην άποψη του Μπορντίγκα για το κόμμα και την οργάνωση. Αυτό αναγκάζει τον Ζινόβιεφ, που δεν έπαψε ποτέ να προειδοποιεί το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα για το λάθος αυτής της πολιτικής, να πεί στην 1η Ολομέλεια:

«Ολόκληρη η φιλοσοφία του συντρόφου Τερατσίνι συνίσταται στο απόφθεγμα: “με τον Ντ’ Αραγκόνα ναι, με τον Τουράτι όχι”. [...] Δεν είναι δυνατόν να κατακτηθούν οι μάζες χωρίς παράλληλα να γίνονται συμφωνίες με τις πολιτικές τους οργανώσεις και τους ηγέτες τους» και στο 4ο Συνέδριο ο Ζινόβιεφ λέει πάλι: «Στην τακτική του ενιαίου μετώπου το Ιταλικό Κομμουνιστι-

20. P. Spriano, *ό.π.*, σ. 126.

21. A. Gramsci, «La reazione», στο *Avanti*, Piémontaise, 17.10.1920. Αυτό ακριβώς έκανε τον Τρότσκι να πει, το 1932, ότι «κανένας ιταλός κομμουνιστής, εκτός από τον Γκράμσι, δεν πρόδωσε την πιθανότητα μιας φασιστικής δικτατορίας»· αναφέρεται από τον J. Cammett, *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism*, 1969, σ. 159. Αυτή τη γνώμη του Γκράμσι τη συμμεριζόταν η Διεθνής, και ιδιαίτερα ο Λένιν και ο Ζινόβιεφ (P. Spriano, *ό.π.*, σ. 95).

22. *Il Soviet*, 15.5.1921.

κό Κόμμα παρουσιάζει σοβαρότατες αποκλίσεις· θεωρεί ότι το Ενιαίο Μέτωπο είναι εφικτό στον οικονομικό τομέα κι ότι δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να πραγματοποιηθεί στον πολιτικό τομέα. Η άποψη αυτή είναι αντιμαρξιστική...»²³

Έτσι, η πολιτική αυτή καταλήγει στην αποτυχία του Ενιαίου Μετώπου ακόμη και στον οικονομικό τομέα. Δεν είναι καθόλου παράδοξο που το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, παρά τις διακηρύξεις του για το «οικονομικό ενιαίο μέτωπο», μποϊκοτάρει τη Συμμαχία Εργασίας. Η εφαρμογή του Ενιαίου Μετώπου θα επιχειρηθεί δειλά –τουλάχιστον επίσημα– σε ελαχιστότατες κοινές ενέργειες. Θα πρέπει να γίνει πρώτα η διάσπαση του Σοσιαλιστικού Κόμματος τον Οκτώβριο του 1922 για να αποτολμηθεί το πλησίασμα των μαξιμαλιστών: αλλά είναι ήδη πολύ αργά. Ακόμη και μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, ο Μπορντίγκα πολεμά σκληρά αυτές τις προσεγγίσεις και τις καταδικάζει σε αποτυχία. Οι μαξιμαλιστές και οι κομμουνιστές εμφανίζονται ξεχωριστά στις εκλογές του 1924, παρά το γεγονός ότι το εκλογικό σύστημα ήταν πλειοψηφικό. Κάτω από την πίεση της Διεθνούς, μια έκκληση που έγινε την τελευταία στιγμή, του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος προς το σοσιαλιστικό κόμμα για εκλογική σύμπραξη, μένει χωρίς αποτέλεσμα. Οι συνεννοήσεις θα συνεχιστούν μόνο μετά το συνέδριο της Λυόν, που καθιέρωσε την ηγεσία του Γκράμσι στο κόμμα.

Αλλά η πραγματοποίηση του ενιαίου μετώπου στη δάση, εκτός από τη στάση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος απέναντι στις σοσιαλδημοκρατικές οργανώσεις προσκρούει επίσης στις αντιλήψεις της ηγεσίας για το κόμμα και στη στρατηγική της για την κατάληψη της εξουσίας. Η τάση Μπορντίγκα κατέχεται από κραυγαλέο μπλανκισμό. «Πρέπει να είμαστε λίγοι, αλλά καλοί», λέει συχνά, και προβάλλει το σύνθημα του «μικρού κόμματος» και των «10.000 κομμουνιστών». Με τη βοήθεια της επαναστατικής γενικής απεργίας, 10.000 αποφασισμένοι κομμουνιστές θα καταφέρουν, μέσα από το δρόμο της εξέγερσης που θα γίνει την κατάλληλη στιγμή, να χτυπήσουν θανάσιμα την κεφαλή του κράτους.

Αντίθετα με αυτήν την άποψη, οι αποφάσεις του 3ου Συνεδρίου (λενινιστικού) της Διεθνούς, προβάλλοντας το σύνθημα «προς τις μάξες», ορίζουν:

«Από την πρώτη μέρα της δημιουργίας της η Κομμουνιστική Διε-

23. Ζινόβιεφ, στην 1η Ολομέλεια, στο *Compte rendu de la Conférence de l'Exécutif élargi de l'I.C.*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1922, Παρίσι, σ. 159 κ.ε. και στο 4ο Συνέδριο, στο *Protokoll...*, ό.π., σ. 897 κ.ε.

θνής θεώρησε καθαρά και χωρίς διαφορούμενα ότι ο σκοπός της δεν ήταν η δημιουργία μικρών κομμουνιστικών ομάδων που θα άπλωναν την επιρροή τους πάνω στην εργατική τάξη μόνο με τη ζύμωση και την προπαγάνδα [...], αλλά η δημιουργία *κόμματος μαζών*».

Ο ίδιος ο όρος *κόμμα μαζών* τον οποίο επαναφέρει ο Τολιάτι μετά το 1945, με τη γνωστή ρεβιζιονιστική έννοια, είναι *λενινιστικός όρος*.²⁴ Εφόσον, η λενινιστική παράδοση αποδέχεται τη ριζική διάκριση μεταξύ οργάνωσης της πρωτοπορίας (κόμματος) και *μαζικών οργανώσεων* (συνδικάτων), ο όρος *κόμμα μαζών* ηχεί παράξενα. Στην πραγματικότητα, η χρησιμοποίηση του όρου «κόμμα μαζών» από τη Διεθνή (μετά το θάνατο του Λένιν) στις αναλύσεις της σχέσης πολιτικού και οικονομικού τομέα και των αντίστοιχων οργανώσεων, απηχεί, το μόνιμα διαφορούμενο χαρακτήρα της.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, η άποψη Μπορντίγκα είναι ακριβώς αντίθετη μ' εκείνη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, που αποσκοπούσε στην εκλογική κατάκτηση της «πλειοψηφίας» της εργατικής τάξης. Ωστόσο, για το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, το Ενιαίο Μέτωπο, ως συμμαχία στο πλαίσιο ιδιότυπων οργανισμών, δεν έχει κανένα νόημα ούτε λόγο ύπαρξης. Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα θέλει να οργανώσει ζηλότυπα τις «δικές» του «αμιγείς» οργανώσεις μιας χούντας αποφασισμένων ανθρώπων, που θα ελέγχονται σε μεγάλο βαθμό από τους «καθοδηγητές» του κόμματος, και πρέπει συνάκολούθα να καταπολεμήσει και να καταγγείλει κάθε άλλο παρόμοιο «εξωκομματικό» σχηματισμό.

Είναι χαρακτηριστική η στάση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος στις Κόκκινες Λαϊκές Ομάδες (*Arditi del popolo*), δηλαδή σχηματισμούς παραστρατιωτικούς που ξεπήδησαν αυθόρμητα το 1921, για ν' αντιμετωπίσουν τις φασιστικές επιθέσεις. Τα *Arditi* συγκεντρώνουν εργάτες, αγρότες, συνδικαλιστές της βάσης, σοσιαλιστές, κομμουνιστές κ.λπ. Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα τα αποκηρύσσει και απαγορεύει στα μέλη του να συμμετέχουν σ' αυτά:

«Τα *Arditi del popolo* σκοπεύουν, όπως φαίνεται, να παραμορφώσουν την προλεταριακή αντίδραση στα έκτροπα του φασισμού, ν'

24. Πιο συγκεκριμένα, ο λενινιστικός όρος «κόμμα μαζών» δεν έχει διόλου σχέση με την *αριθμητική δύναμη*, δηλαδή με τον αριθμό των μελών του κόμματος, όπως εννοούσε ο Τολιάτι όταν χρησιμοποιούσε τον όρο «μαζικό κόμμα». Αντίθετα, στο άλλο άκρο, ο Μπορντίγκα ταυτίζει την έννοια της «πρωτοπορίας» με τον «περισσότερο αριθμό» μελών, δηλαδή τη «μυημένη αίρεση».

αποκαταστήσουν την τάξη και την ομαλότητα της κοινωνικής ζωής. [...] Ο σκοπός των κομμουνιστών είναι εντελώς διαφορετικός. Οι κομμουνιστές σκοπεύουν να οδηγήσουν τον προλεταριακό αγώνα στην επαναστατική νίκη· τάσσονται με την άποψη ότι υπάρχει ασυμβίβαστη αντίθεση μεταξύ δικτατορίας της αστικής αντίδρασης και δικτατορίας της προλεταριακής επανάστασης [...] και δείχνουν τον ολέθριο και ηττοπαθή χαρακτήρα κάθε διακρίσης μεταξύ άμυνας και επίθεσης της εργατικής τάξης».²⁵

Τα στοιχεία των *Arditi* θεωρούνται «ύποπτα» και «ανισόρροπα». Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα οργανώνει τις δικές του «κομμουνιστικές στρατιωτικές ομάδες» με το σύνθημα: «Μόνοι μας καλύτερα!». Μάταια γράφει ο Γκράμσι:

«Οι κομμουνιστές αντιτίθενται στο κίνημα των *Arditi del popolo*; Ακριβώς το αντίθετο: οι κομμουνιστές επιθυμούν τον εξοπλισμό του προλεταριάτου, τη δημιουργία μιας ένοπλης προλεταριακής δύναμης που θα είναι σε θέση να νικήσει την αστική τάξη...»²⁶

Σφάλματα, λοιπόν, μιας γραμμής τυπικά αριστεριστικού παιδισμού, που διαφέρει από τη γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας. Όσον αφορά τον αγώνα εναντίον του φασισμού, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα ρίχνεται αποφασιστικά στη μάχη, μέσα στα όρια που καθορίζει η γραμμή του, μακριά από λεγκαλιστικές και εκλογικές αυταπάτες. Οι «κομμουνιστικές στρατιωτικές ομάδες», μετά το 1921, περνούν παντού στη δράση, και πετυχαίνουν αξιόλογα αποτελέσματα, ιδιαίτερα στο Μιλάνο. Σφοδρές μάχες διεξάγονται στη Γένοβα και το Τορίνο. Με την αποτυχία της νόμιμης απεργίας το 1922, οι κομμουνιστές με τη βοήθεια των επαναστατών συνδικαλιστών τρέπουν σε άτακτη φυγή τα φασιστικά στρατεύματα στο Φορλί και την Πάρμα. Στην Πάρμα, με την προτροπή του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, η πόλη γίνεται οχυρό και επί πέντε μέρες το προλεταριάτο αποκρούει επίλεκτα φασιστικά σώματα του Ίταλο Μπάλμπο που υποχωρούν αφήνοντας 40 νεκρούς και 150 τραυματίες. Μπροστά σ' αυτήν την αποφασιστική στάση, ο φασισμός αποφεύγει να επιτεθεί άμεσα στις μεγάλες πόλεις πριν από την άνοδό του στην εξουσία. Τέλος, πολλοί κομμουνιστές, αγνοώντας την απαγόρευση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, πολεμούν στις γραμμές των *Arditi del popolo*.

25. Ανακοίνωση της Κ.Ε. του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος της 7ης Αυγούστου 1921, στο *Manifesti e altri documenti politici*, σ. 93.

26. «Gli Arditi del popolo», *Ordine Nuovo*, 15.7.1921.

—Ο Γκράμσι και τα εργατικά συμβούλια. Η Διεθνής, το συνδικαλιστικό ζήτημα και το πρόβλημα των σχέσεων κόμματος-συνδικάτου

Υπάρχει όμως και κάτι άλλο. Απέναντι στη γραμμή Μπορντίγκα, προβάλλεται η γραμμή της κομμουνιστικής ομάδας Τορίνο του Γκράμσι, ο οποίος, από το 1924, παίρνει σιγά σιγά την ηγεσία του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, έχοντας στα αριστερά του τον Μπορντίγκα και στα δεξιά του τον Τάσκα.²⁷ Την εποχή της διαδικασίας εκφασισμού, ο Γκράμσι και η κομμουνιστική ομάδα του *Ordine Nuovo*, με τη θέση τους για το ζήτημα των εργατικών συμβουλίων, είναι οι μόνοι μέσα στην 3η Διεθνή στην Ευρώπη, και παρά τα σφάλματά τους, που συνέλαβαν τα προβλήματα που έθετε η πραγματοποίηση του Ενιαίου Μετώπου.

Ας δούμε πρώτα τα λάθη: Είναι αναμφισβήτητο ότι ο Γκράμσι την εποχή εκείνη οραματίζεται την εγκαθίδρυση εργατικής εξουσίας που θ' αντικαθιστούσε το αστικό κράτος μέσα από το δρόμο που άνοιγαν τα εργατικά συμβούλια και μόνο χάρη στη δημιουργία τους, παραγωγίζοντας έτσι ως ένα σημείο το πρόβλημα το ίδιου του κράτους. Αυτό φαίνεται στην εκτίμησή του για το «εργοστάσιο», που το θεωρεί θεμελιακό πολιτικό κέντρο της καπιταλιστικής κοινωνίας, εφόσον είναι το ουσιαστικό οικονομικό κύτταρό της.²⁸

Αλλά στην πραγματικότητα, η άποψη του Γκράμσι για τα εργατικά συμβούλια εμπεριέχει σημαντικά στοιχεία: διαφέρει ριζικά από το μύθο της «αυτοδιαχείρισης» του επαναστατικού συνδικαλισμού. Βασίζεται ταυτόχρονα πάνω σε μια σωστή άποψη για τις συμμαχίες των λαϊκών μαζών —εργατικής τάξης, φτωχής αγροτιάς, μικροαστών— και για τη συμμαχία στο πλαίσιο της εργατικής τάξης. Βασίζεται επίσης στο κατάλληλο για την πραγμάτωση αυτής της συμμαχίας μέσο. Ο Γκράμσι συλλαμβάνει το εργατικό συμβούλιο ως την προσίδια εξωκομματική οργάνωση βάσης του Ενιαίου Μετώπου. Οι επιτροπές επιχείρησης μετασχηματίζονται σε εργατικά συμβούλια που συγκροτούνται μέσα σε κάθε εργοστάσιο και εργαστήριο με άμεση εκπροσώπηση, που

27. Ας σημειωθεί ότι μέχρι το 1924, οι εντονότερες διαφωνίες μεταξύ Μπορντίγκα και Γκράμσι δεν πήραν τη μορφή ανοιχτής αντιπολίτευσης του Γκράμσι στην επίσημη γραμμή του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο Γκράμσι δικαιολογήθηκε γι' αυτό αργότερα, ισχυριζόμενος ότι δεν ήθελε να χρησιμοποιηθεί για τη νομιμοποίηση της δεξιάς αντιπολίτευσης στον Μπορντίγκα.

28. «Lo Strumento del lavoro», *Ordine Nuovo*, ό.π., σ. 79.

δγαίνει από εκλογές χωρίς τη διαμεσολάβηση των καθιερωμένων συνδικάτων και των επιτελείων τους. Στη διάρκεια της απεργίας, ρόλος των εργατικών συμβουλίων είναι ν' αποκαταστήσουν τον έλεγχο της παραγωγής. Αλλά ως μόνιμοι οργανισμοί, ρόλος τους θα είναι, λέει ο Γκράμσι, να πραγματώσουν «τη μεταφορά του συνδικαλιστικού αγώνα από τον στενά συντεχνιακό και μεταρρυθμιστικό τομέα στο πεδίο του επαναστατικού αγώνα». Ο ρόλος αυτός δέβαια συνίσταται και σε καθήκοντα «καθαρά τεχνικά και βιομηχανικά», όπως ο διεκδικητικός αγώνας, αλλά κυρίως έγκειται στην «πολιτική προετοιμασία των μαζών», συμπεριλαμβανομένης και της στρατιωτικής προετοιμασίας: άρα η πολιτική πλευρά, σε σχέση με την οικονομική, του ρόλου των εργατικών συμβουλίων υπερέχει. Οι οργανωμένοι κομμουνιστές εργάζονται μέσα σ' αυτούς τους εξωκομματικούς οργανισμούς βάσης όντας οι οργανωτές τους και τα πιο συνειδητά στοιχεία τους.²⁹ Όπως θα έπρεπε να περιμένουμε, ο Μπορντίγκα θεωρεί ότι η οπτική του Γκράμσι εντάσσεται στους «συνδικαλιστικούς και νεοσυνδικαλιστικούς μύθους».³⁰ Το πρόβλημα παίρνει για τον Μπορντίγκα τη μορφή του διαζευκτικού σχήματος: *Παίρνω το εργοστάσιο ή παίρνω την εξουσία*. Έτσι, θέτει το πρόβλημα στο *Il Soviet* της 22ας Φεβρουαρίου 1920, εκμεταλλευόμενος τη σχετική, εκ μέρους του Γκράμσι, παραγνώριση του ζητήματος του κράτους. Στη σειρά των άρθρων του: «Per la costituzione dei Consigli operai in Italia» («Για τη δημιουργία των Εργατικών Συμβουλίων στην Ιταλία»), στο *Il Soviet*, Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1920, ο Μπορντίγκα αναπτύσσει την ιδέα ότι πρέπει πρώτα να κατακτηθεί και να καταλυθεί το κράτος, για να δημιουργηθούν, ύστερα, τα εργατικά συμβούλια του εργοστασίου. Ο Μπορντίγκα καταγγέλει «το σφάλμα να πιστεύουμε πως το προλεταριάτο μπορεί να χειραφετηθεί κερδίζοντας έδαφος στις οικονομικές σχέσεις, ενώ ο καπιταλισμός συνεχίζει να κατέχει μέσω του κράτους την πολιτική εξουσία». Ο Μπορντίγκα, θεωρώντας τα συμβούλια ως οργανώσεις συνδικαλιστικού τύπου και εξομοιώνοντας έτσι την άποψη του Γκράμσι με τη θέση του επαναστατικού συνδικαλισμού, παραβλέπει το πρόβλημα, στο οποίο τα εργατικά συμβούλια επιχειρούν να δώσουν μια απάντηση.

Θα μπορούσαμε να επεκταθούμε εδώ περισσότερο. Ας σημειώσουμε απλώς ότι ο Γκράμσι, μέσα από μια σωστή λενινιστική αντίληψη

29. Αναφέρομαι εδώ στα διάσπαρτα άρθρα του Γκράμσι στο *Ordine Nuovo*.

30. Κείμενα του Μπορντίγκα δημοσιευμένα στο *Programme communiste*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1969, αρ. 46, σ. 5 κ.ε. Επίσης, βλ. P. Spriano, «Il Dibattito tra "Il Soviet" e "L'Ordine Nuovo"», *Rinascita*, αρ. 1, Ιανουάριος 1961.

για την αναγκαιότητα του κόμματος, έχει συλλάβει το πρόβλημα μιας σωστής σχέσης οικονομικού και πολιτικού αγώνα που δίνει τα πρωτεία στον τελευταίο μέσα στη συγκεκριμένη προσπάθεια για την υλοποίηση του Ενιαίου Μετώπου. Η 3η Διεθνής δεν μπόρεσε σε καμιά περίπτωση να θέσει συγκεκριμένα το πρόβλημα αυτό: εδώ βρίσκεται άλλωστε το κλειδί όλων των παλινωδιών της Διεθνούς πάνω στο «ζήτημα των συνδικάτων».

Το ζήτημα τούτο μπορεί να εξεταστεί από πιο κοντά, εφόσον ήδη έχουμε προσεγγίσει το πραγματικό πρόβλημα. Πραγματικά, πολύ συχνά το πρόβλημα της στάσης απέναντι στο ζήτημα των συνδικάτων ανάγεται στο πρόβλημα των καμπών διακύμανσης της πολιτικής συμπεριφοράς της Κ.Δ. Το τελευταίο δεν είναι παρά μια όψη, ένα παράγωγο. Η γενική γραμμή της Διεθνούς (με τις ιδιομορφίες που έχει ανάλογα με τις διάφορες χώρες), είναι η ακόλουθη: μετά τις απόπειρες διάσπασης των συνδικάτων, η συνδικαλιστική ενότητα (και η δουλειά των κομμουνιστών μέσα στα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα) είναι μόνη έργοια από το 1921 ως το 1924. Πριν από το 5ο Συνέδριο, κυρίως στη Γερμανία, γίνονται απόπειρες δημιουργίας αυτόνομων κομμουνιστικών συνδικάτων. Όμως, μετά το 5ο Συνέδριο, η συνδικαλιστική ενότητα αποκαθίσταται, μολονότι οι κομμουνιστές προσπαθούν να οργανώσουν συνδικαλιστικές ομάδες ή αντιπολιτεύσεις μέσα στα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα. Μεταξύ 1928-1934, επικρατεί η πολιτική συνδικαλιστικής διάσπασης και οργάνωσης αυτόνομων κομμουνιστικών συνδικάτων, ενώ στην περίοδο που προπαρασκευάζει το 7ο Συνέδριο και μετά απ' αυτό, προβάλλεται και πάλι η πολιτική της συνδικαλιστικής ενότητας. Αλλά το βασικό πρόβλημα δεν είναι αυτό. Σημασία έχει η άποψη της Κ.Δ. για τη σχέση οικονομικού και πολιτικού αγώνα, για τις αντίστοιχες οργανώσεις αυτού του αγώνα και για τη σχέση των οργανώσεων μεταξύ τους. Τα προβλήματα αυτά συγκεντρώνονται στο ζήτημα του Ενιαίου Μετώπου.

Κι εδώ πάλι, θα κάνουμε την ακόλουθη πρόταση: το ζήτημα της σχέσης μεταξύ οικονομικού και πολιτικού αγώνα δεν διευκρινίστηκε από την 3η Διεθνή, παρά τις ξεκάθαρες θέσεις του Λένιν, ιδιαίτερα στο άρθρο του: «Το ζήτημα των συνδικάτων και τα σφάλματα των συντρόφων Τρότσκι και Μπουχάριν». Με την προοδευτική αποκατάσταση του οικονομικού, που απηχεί την εγκατάλειψη της γραμμής μαζών παρατηρούμε ότι παρά τις διακηρύξεις, εδραιώνεται η αρχή ενός ριζικού διαχωρισμού της οικονομικής και πολιτικής πάλης. Στη συνέχεια το ζήτημα θα τεθεί ως εξής: Η διάκριση μεταξύ συνδικάτου (ιδιότυπη οργάνωση της οικονομικής πάλης – *μαζικής οργάνωσης*) και κόμματος (ιδιότυπη οργάνωση της πολιτικής πάλης – *οργάνωση της πρωτοπορίας*) και η αμοιβαία σχέση τους μοιιάζουν από τις συνέ-

πειες του ριζικού διαχωρισμού οικονομικού και πολιτικού και από τα επακόλουθα της εγκατάλειψης της γραμμής μαζών. Τα λάθη ήταν η περαιτέρω συνέπεια. Δεν είναι τυχαίο που ο Λένιν, πολέμιος αυτής της κατάστασης, εισάγει τον όρο «κόμμα μαζών» στις αποφάσεις του 3ου Συνεδρίου της Διεθνούς.

Ποια είναι τα λάθη; Η πρωταρχική σημασία του πολιτικού αγώνα επιβεβαιώνεται μόνιμα, αλλά επειδή υπάρχει το προηγούμενο του ριζικού διαχωρισμού μεταξύ πολιτικού και οικονομικού, ο μόνος δρόμος που απομένει για την εφαρμογή της στην πράξη είναι η άμεση υποταγή του συνδικάτου (της επαναστατικής συνδικαλιστικής ομάδας ή του κομμουνιστικού συνδικάτου) στο κόμμα. Τα μέλη τους κόμματος δουλεύουν στο συνδικαλιστικό τμήμα της επιχείρησης, αφού οι μόνες οργανωτικές μορφές που προβλέπονται είναι το συνδικάτο και το κόμμα. *Η εγκατάλειψη της γραμμής μαζών συγκεκριμενοποιείται στο ότι το «συνδικάτο» –μαζική οργάνωση– γίνεται η μαζική όψη του κόμματος – οργάνωση της πρωτοπορίας– ο οικονομικός αγώνας γίνεται κατά κάποιον τρόπο η μαζική όψη του πολιτικού.*³¹ Έτσι, λοιπόν, το συνδικάτο θεωρείται πάντα ο χώρος οργάνωσης της οικονομικής πάλης και ταυτόχρονα ο χώρος όπου αποκλειστικά οργανώνεται το Ενιαίο Μέτωπο στη βάση, ανάμεσα στις μάζες. Δεν οφείλεται καθόλου στην τύχη, αλλά σε μια λογική διαδρομή με τέλεια συνοχή, το γεγονός ότι ο Μπορντίγκα δεν δέχεται το Ενιαίο Μέτωπο παρά μόνο στον «οικονομικο-συνδικαλιστικό» τομέα.

Το σύνολο αυτών των δεδομένων καταλήγει, στη συνέχεια, στα ακόλουθα διαζευτικά ή παράλληλα αποτελέσματα. Πότε η κομμουνιστική συνδικαλιστική ομάδα (ή το κομμουνιστικό συνδικάτο) περνάει μέ-

31. Παρουσιάζω εδώ την τρομερά ενδεικτική θέση του Βάργκα πάνω σ' αυτό το ζήτημα, κι αξίζει τον κόπο να παρατεθεί ολόκληρη:

«Οι κομμουνιστές πρέπει να αποφασίζουν ότι καθήκον τους είναι να δρουν σαν Επαναστατικό Κόμμα μαζών. [...] Είναι καθήκον τους να είναι πρωτοπορία που εργάζεται ακατάπαυστα για τον επαναστατικό σκοπό [...], αλλά χωρίς ποτέ ν' απομακρύνονται από τη μάζα των εργατών και χωρίς να γίνονται απομονωμένη ομάδα. Πρέπει να είναι κόμματα μαζών. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπερασπιστούν τα καθημερινά συμφέροντα των εργατικών μαζών και των θυμάτων της εκμετάλλευσης και να πολεμήσουν με συνέπεια την αστική τάξη στο πλαίσιο του καπιταλισμού».

(*L'économie de la période du déclin du capitalisme*, Παρίσι 1927, σ. 131). Να τι εννοεί ο Βάργκα και μαζί του η Διεθνής, με τον όρο *κόμμα μαζών*. Το κόμμα, με τη μορφή της οργάνωσης της πρωτοπορίας, είναι η επαναστατική το κόμμα, με τη μορφή μαζικής οργάνωσης, είναι το συνδικάτο!

χει υπερβολής την «πολιτική» γραμμή του κόμματος, που δεν είναι πια γραμμή μαζών και μ' αυτόν τον τρόπο αποτυγχάνει στο συνδικαλιστικό της ρόλο και στη συγκεκριμένη άρθρωση οικονομικού και πολιτικού αγώνα, δίνοντας τα πρωτεία στον τελευταίο. Πότε πάλι η κομμουνιστική ομάδα (ή συνδικάτο) διεξάγει τον οικονομικό αγώνα, προσπαθώντας να τον εντάξει στον πολιτικό, υπερθεματίζοντας απλώς σε οικονομικά αιτήματα σε σχέση με τη συνδικαλιστική ηγεσία (ή τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα): διαπιστώσαμε τι συνέβει με την RGO του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας που ακολούθησε πιστά αυτήν την τακτική. Όλες οι παλινωδίες της Διεθνούς στο ζήτημα των συνδικάτων συνοψίζονται, τελικά, σε απότομες στροφές προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, στην οποία την οδηγεί αναγκαστικά η γενική πολιτική γραμμή της.

•

Θα προχωρήσουμε περισσότερο για να δείξουμε ότι τα σπέρματα αυτής της κατάστασης εμπεριέχονται ήδη στις αποφάσεις του 2ου και 3ου Συνεδρίου της Διεθνούς, τις σχετικές με το ζήτημα των συνδικάτων και του Ενιαίου Μετώπου.

Πραγματικά, κι επανερχόμαστε έτσι στον Γκράμσι, το πρόβλημα των «διομηχανικών εργατικών συμβουλίων» ή των «συμβουλίων του εργοστασίου» είχε τεθεί από το 2ο και το 3ο Συνέδριο. Τότε είχε τονιστεί ακριβώς η ανάγκη δημιουργίας εργατικών συμβουλίων, «πραγματικών μαζικών οργανώσεων του προλεταριάτου»³² δόθηκε έμφαση στην *αναγκαία διάκριση* «συμβουλίων και συνδικάτων»: «Τα διομηχανικά εργατικά συμβούλια θα οργανωθούν μέσα στην πορεία της δράσης [...] και θα δημιουργήσουν σιγά σιγά ένα γενικό μηχανισμό ικανό να καθοδηγεί όλη την πάλη». Τα συμβούλια είναι κατεξοχήν μορφές που προσιδιάζουν στην οργάνωση του Ενιαίου Μετώπου «στη βάση», πρέπει να εκλέγονται άμεσα απ' όλους τους εργάτες ανεξάρτητα από την πολιτική ή συνδικαλιστική ένταξή τους. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι τα τρία πρώτα συνέδρια διακρίνουν ξεκάθαρα τα εργατικά συμβούλια από τις νόμιμες και επίσημες *επιτροπές της επιχείρησης* (τις *Betriebsräte*) που καθιερώθηκαν στη Γερμανία και την Ιταλία συγκεκριμένα μετά τον πόλεμο.

Εκ πρώτης όψεως και ως ένα βαθμό, η άποψη των συνεδρίων της Διεθνούς μοιάζει να συναρτά τη λειτουργία των εργατικών συμβουλίων με μια περίοδο επαναστατικής επίθεσης και επικείμενης επανά-

32. *Quatre premiers congrès mondiaux de l'Interantionale*, F. Maspéro, σ. 55 κ.ε. για το 2ο Συνέδριο, σ. 130, 133 κ.ε. για το 3ο.

στασης και να τα θεωρεί ως κέντρα «διπλής εξουσίας». Το 2ο Συνέδριο δηλώνει: «Η κατανομή όλων των καθηκόντων της εργατικής τάξης ανάμεσα στα βιομηχανικά συμβούλια και τα συνδικάτα είναι αποτέλεσμα της ιστορικής ανάπτυξης της Επανάστασης». Αλλά αυτό δεν είναι απόλυτο. Το 3ο Συνέδριο, παίρνοντας υπόψη του τη σταθεροποίηση, διατηρεί τις θέσεις για εργατικά συμβούλια θεωρώντας τα *μόνιμες μορφές οργάνωσης του Ενιαίου Μετώπου*, παρόλο που τονίζεται περισσότερο ο ρόλος των συνδικάτων.

Αλλά το καίριο σημείο είναι ο ρόλος που αποδίδεται στα συμβούλια. Για τη Διεθνή, ο ιδιότυπος ρόλος των συμβουλίων αφορά τον *οικονομικό τομέα*. Στο 2ο Συνέδριο, ο ρόλος αυτός «αντιστοιχεί οριστικά στην προσπάθεια να πραγματοποιηθεί ο έλεγχος της βιομηχανίας, ιδιαίτερο ιστορικό έργο των βιομηχανικών εργατικών συμβουλίων». Πρόκειται για τον «*εργατικό έλεγχο*» πάνω στον εφοδιασμό των εργοστασίων με πρώτες ύλες, στην οικονομική τους κατάσταση, στις χρηματιστικές πράξεις κλπ. Η στροφή του 3ου Συνεδρίου προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ακόμα πιο φανερή. Με τη βοήθεια της άποψης για τη «σταθεροποίηση», τα καθήκοντα των εργατικών συμβουλίων παίρνουν τη μορφή πάλης κατά της απόλυσης, του κλεισίματος των εργοστασίων, υπέρ της αύξησης των μισθών και της βελτίωσης των συνθηκών εργασίας. Ο πολιτικός ρόλος, η συγκεκριμένη δηλαδή προτεραιότητα του πολιτικού αγώνα μέσα στα εργατικά συμβούλια, για την οποία επέμενε ο Γκράμοι, περιορίζεται. Όχι πως δεν υπάρχει κατάφαση των πρωτειών του πολιτικού μέσα στις ίδιες αποφάσεις, αλλά ο δρόμος για την εφαρμογή της στο εξής σκιαγραφείται, όπως έχει αναφερθεί, μέσα από τη λύση κόμμα-συνδικάτο. Παίρνοντας λοιπόν υπόψη αυτή τη στροφή, αναρωτιόμαστε ποια είναι η ανάγκη ύπαρξης των εργατικών συμβουλίων: φαίνεται πως δεν είχαν να παίξουν πλέον κανέναν ιδιαίτερο ρόλο όταν από την άλλη υπήρχαν τα συνδικάτα και το κόμμα. Πιο πέρα: εφόσον τα εργατικά συμβούλια του εργοστασίου περιορίζονται στον οικονομικό τομέα, εμφανίζονται σαν *κατακερματισμός σε συντεχνιακές ομάδες της εργατικής τάξης που αμφισβητούν τις κατακτήσεις της συνδικαλιστικής οργάνωσης κατά βιομηχανικούς κλάδους και σε κλίμακα εθνικών ομοσπονδιών*.

Το 1ο Διεθνές Συνέδριο των επαναστατικών συνδικάτων που έγινε στη Μόσχα τον Ιούλιο του 1921 δεν γελιέται σ' αυτό το σημείο: «Στο βαθμό που τα εργατικά συνδικάτα καταφέρνουν να υπερνικήσουν τις συνδικαλιστικές γραφειοκρατίες [...], τα συμβούλια των εργοστασίων θα είναι πυρήνες των συνδικάτων μέσα στην επιχείρηση».³³

33. «Rapport sur les conseils d'usines et de la fabrique» («Έκθεση για τα

Και η Διεθνής άλλωστε, επιλύει το ζήτημα στο 5ο Συνεδριό της (1924). Τα εργατικά συμβούλια εξαφανίζονται εντελώς, με μια επιτήδεια υποκατάστασή τους. Δεν τίθεται πλέον θέμα παρά για τις επιτροπές επιχείρησης –τις *Betriebsräte*– που παλιότερα η Διεθνής μ' επιμέλεια φροντίζει να ξεχωρίζει από τα εργατικά συμβούλια.³⁴ Εκείνο που μετράει αποκλειστικά πλέον για τη Διεθνή, είναι η δουλειά της κομμουνιστικής «συνδικαλιστικής ομάδας» μέσα στα συνδικάτα από τη μια, και τις χιμαιρικές επιτροπές της επιχείρησης από την άλλη.

Το πρόβλημα είναι βασικό, και δεν μπορούμε να συνεχίσουμε εδώ. Υπενθυμίζω ότι θέλησα μόνο να επισημάνω το πρόβλημα, στο οποίο τα εργατικά συμβούλια τουλάχιστον προσπάθησαν να δώσουν μια απάντηση.

ε) Ο φασισμός και η εργατική τάξη

–Οι φασιστικές οργανώσεις και η εργατική τάξη

Όσο για τις σχέσεις του φασισμού με την εργατική τάξη, παρατηρούμε στην Ιταλία, σε γενικές γραμμές, τα ίδια πράγματα που συμβαίνουν και στη Γερμανία. Με τη διαφορά ότι επειδή η αντίσταση της ιταλικής εργατικής τάξης ήταν πιο σθεναρή κι επειδή ο ιταλικός φασισμός είχε μεγαλύτερες συνδικαλιστικές καταβολές, η διαδικασία συντριβής της εργατικής τάξης ήταν πιο μακρόχρονη και πραγματοποιείται σύμφωνα με μια στρατηγική περισσότερο ευέλικτη και με περισσότερους δισταγμούς. Η συντεχνιακή ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο φασιστικό κράτος δεν είναι τόσο ολοκληρωμένη όσο στη Γερμανία. Πάντως η διείσδυση του φασισμού στην ιταλική εργατική τάξη ακολουθεί τον ίδιο δρόμο με τον εθνικοσοσιαλισμό. Τον Ιούλιο του 1922, η Εθνική Συνομοσπονδία των Συντεχνιών (το φασιστικό συνδικάτο) αριθμεί 700.000 μέλη, κυρίως αγρεργάτες, στρατολογημένους διά της βίας, υπαλλήλους και ελεύθερους επαγγελματίες. Το Μάρτιο 1923, στις εκλογές των επιτροπών της Φιάτ στο Τορίνο, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών παίρνει το 72,6% των ψήφων ενώ οι φασίστες το 27,4%. Αλλά ένα χρόνο αργότερα, τον Αύγουστο του 1924, στις ίδιες εκλογές, η ΓΣΕ ανεβαίνει στο 85,8% και οι φασίστες περιορίζονται στο 14,2%.

συμβούλια των εργοστασίων και της φάμπρικας»), *Résolutions et décisions du 1er Congrès*, Μόσχα 1921, επανέκδοση Feltrinelli, σ. 43.

34. Απόφαση του 5ου Συνεδρίου για το συνδικαλιστικό ζήτημα, στο Weber, ό.π., σ. 112.

Η δύναμη του φασιστικού κόμματος σε απόλυτα ποσοστά περιλαμβάνει λιγότερους εργάτες από το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Αν συγκρίνουμε τις στατιστικές για τη σύνθεση του φασιστικού κόμματος το 1921,³⁵ και του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος το 1930,³⁶ θα διαπιστώσουμε ότι το ποσοστό εργατών (συμπεριλαμβανομένων και των ναυτικών) στο φασιστικό κόμμα είναι 17%, ενώ στο εθνικοσοσιαλιστικό είναι 28%. Στα επόμενα δύο χρόνια, το ποσοστό αυτό θα αυξηθεί πολύ περισσότερο στην περίπτωση του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος -32% το 1933- απ' όσο στην περίπτωση του φασιστικού. Ωστόσο, αν συγκρίνουμε τα ποσοστά αυτά, με το ποσοστό της εργατικής τάξης που αντιστοιχεί στα σύνολο του πληθυσμού των δύο χωρών, θα δούμε ότι οι δύο περιπτώσεις μοιάζουν πολύ (στην Ιταλία του 1921, η εργατική τάξη αποτελεί το 24,3% του πληθυσμού, ενώ στη Γερμανία του 1930, το 45% περίπου).

Δυο ακόμη στοιχεία πρέπει να προστεθούν εδώ. Το πρόβλημα της ανεργίας είναι λιγότερο οξύ στην Ιταλία παρά στη Γερμανία, πράγμα που αποτελεί άλλωστε έμμεση απάντηση σ' αυτούς που ανάγουν τη διαδικασία εκφασισμού στην οικονομική κρίση και την ανεργία. Στις αρχές του 1921, οι στατιστικές καταμετρούν στην Ιταλία 500.000 ανέργους. Ο αριθμός αυτός πέφτει στις 380.000 στο τέλος του 1922. Ακόμη κι αν οι αριθμοί είναι μικρότεροι από την πραγματικότητα, βλέπουμε πολύ καλά πως σε καμιά περίπτωση δεν συγκρίνονται με τους γερμανικούς. Αντίθετα, στην αμέσως μεταπολεμική περίοδο το πρόβλημα των αποταγμένων ταξικά στοιχείων λόγω του πολέμου είναι πιο οξύ παρά στη Γερμανία. Υπάρχουν περίπου 160.000 αξιωματικοί και έφεδροι υπαξιωματικοί σε διαθεσιμότητα. Ενάντια σ' αυτούς καταφέρθηκαν άλλωστε, μέχρι παροξυσμού, τα αριστερά κόμματα και οι μάζες, όταν αναζωπυρώθηκε η οργή τους εναντίον της πολιτικής συμμετοχής στον πόλεμο. Ο Γκράμσι θα πει πως ένα από τα βασικά λάθη των αριστερών κομμάτων υπήρξε η στάση τους απέναντι σ' αυτούς τους «παλαιούς πολεμιστές» που θα προσχωρήσουν μαζικά στο φασιστικό κόμμα.

-Πραγματική κατάσταση της εργατικής τάξης επί φασισμού. Η ΓΣΕ Ιταλίας και οι φασίστες συνδικαλιστές

Ποια είναι η πραγματική κατάσταση των εργατών βιομηχανίας στη φασιστική Ιταλία; Η ιταλική οικονομία, πιο αδύνατη από τη γερμα-

35. A. Rosenberg, «Der Faschismus...», ό.π., σ. 110· A. Tasca, ό.π., σ. 127.

36. K. Bracher, ό.π., σ. 264 κ.ε.

νική, αντέχει λιγότερο στην κρίση του 1929 και κυρίως στην πολεμική οικονομία. Ωστόσο, μέχρι το 1935 περίπου, η κατάσταση δεν είναι πολύ διαφορετική.

Καταρχήν, υπάρχει απορρόφηση της ανεργίας, τουλάχιστον για μια μεγάλη περίοδο: το 1925, ο αριθμός των ανέργων πέφτει στις 125.000. Σ' αυτά τα χρόνια, η επιδείνωση της οικονομικής εκμετάλλευσης των βιομηχανικών εργατών είναι κυρίως σχετική, αυξάνεται εφόσον αυξάνουν τα κέρδη (περισσότερο από τους μισθούς). Η εξέλιξη του μέσου πραγματικού μισθού –παίρνοντας υπόψη το κόστος ζωής– της μεγάλης μάζας των μισθών κι όχι μόνο μισθών των εργατών βιομηχανίας ακολουθεί την παρακάτω καμπύλη: με δείκτη 100 το 1913, έχουμε 127 το 1921, 123 το 1922 (περίοδο υψηλής ανόδου των μισθών), 116 το 1923, 113,6 στο 1924 και άνοδο στο 121 το 1928· μετά έχουμε μια πτώση το 1930, προοδευτική άνοδο ως το 125 περίπου το 1934, προοδευτική πτώση στη συνέχεια και απότομη πτώση με την πολεμική οικονομία.³⁷

Ωστόσο, συγκρίνοντας αυτές τις στατιστικές με τις στατιστικές που αναφέρονται στους μη παραγωγικούς μισθωτούς, των οποίων οι μισθοί πέφτουν ενώ ο μέσος πραγματικός μισθός παραμένει σταθερός, ή τουλάχιστον πέφτουν πολύ περισσότερο από τη μέση πτώση, και με τις στατιστικές που αναφέρονται στους αγροεργάτες των οποίων οι μισθοί πέφτουν σ' όλη τη διάρκεια του φασισμού κατά 50% περίπου,³⁸ μπορούμε να παρατηρήσουμε το εξής: από το 1922 ως το 1935 περίπου, οι πραγματικοί μισθοί των βιομηχανικών εργατών παραμένουν στο σύνολό τους, παρά τις αυξομειώσεις, σχετικά σταθεροί, χωρίς ποτέ να φτάνουν τα επίπεδα του 1921. Στην πτώση του πραγματικού μέσου μισθού που προσβάλλει και τους εργατικούς μισθούς, η κατάργηση των μισθών των μη παραγωγικών μισθωτών παίζει καθοριστικό ρόλο. Τέλος, λόγω της πολιτικής κλιμάκωσης των εργατικών μισθών που ακολούθησε ο φασισμός, οι κατώτατοι μισθοί των βιομηχανικών εργατών είναι εκείνοι που πρώτοι, και σε μεγαλύτερη αναλογία θα μειωθούν.

Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ούτε τις άλλες μορφές εκμετάλλευσης –αύξηση του ρυθμού εργασίας ιδιαίτερα– ούτε τις άλλες μορφές της φασιστικής πολιτικής, όπως η δημιουργία κατηγοριών μισθωτών μέσα στους ίδιους του βιομηχανικούς εργάτες με μοναδικό σκοπό τη διαί-

37. Istat (έκδ.): *Sommario di statistiche storiche italiane*, 1958, σ. 39, 65, 106, 159· V. Foa, «Le strutture economiche...», ό.π., σ. 267 κ.λπ.· M. Roncayolo, στο *Le Monde et son histoire*, τ. IX, ό.π., σ. 342.

38. C. Vannutelli, «Occupazione e salari dal 1861 al 1961», στο *L'economica italiana dal 1861 al 1961*, 1961, σ. 570 κ.ε.

ρηση της εργατικής τάξης. Ιδιαίτερα η φασιστική οικονομική πολιτική καταπολέμησης της ανεργίας –χάρη στα μεγάλα δημόσια έργα κ.λπ.– ήταν πολύ λιγότερο αποτελεσματική από την εθνικοσοσιαλιστική. Λόγω της διαφοράς στο βιομηχανικό δυναμικό των δύο χωρών και λόγω των επιπτώσεων της κρίσης του 1929 στην Ιταλία, η ανεργία που επανεμφανίζεται το 1932 καταπολεμάται από το 1934 με την καθιέρωση για ορισμένες κατηγορίες εργατών της εβδομάδας των 40 ωρών, χωρίς να διατηρείται ο εβδομαδιαίος μισθός στα ίδια επίπεδα: αυτό μειώνει σημαντικά τους μισθούς των εργατών αυτών.

Από την άλλη μεριά μπροστά σ' αυτόν τον υποβιβασμό της κατάστασης της εργατικής τάξης μετά το 1934, ο ιταλικός φασισμός κάνει παραχωρήσεις στον τομέα της «κοινωνικής» νομοθεσίας που δεν υπήρχε παλιότερα στην Ιταλία: δημιουργούνται οργανισμοί για την ασφάλιση των εργατικών ατυχημάτων, της αναπηρίας, του γήρατος, της μητρότητας κ.λπ.³⁹

Ο φασισμός επίσης σέβεται σχετικά τα «ελεύθερα» συνδικάτα, και ιδιαίτερα τη (σοσιαλδημοκρατική) ΓΣΕ, πράγμα αντίθετο με τη στάση του απέναντι στα εργατικά κόμματα. Ήδη το 1921, ο Μουσολίνι είχε δηλώσει πως δεν πρέπει να συγχέεται η ΓΣΕ με τους δουλευτές Μπαλτέζι και Ντ' Αραγκόνα να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση. Μέχρι το 1925, η ηγεσία της ΓΣΕ είναι ακόμη ανεκτή, παρόλο που στη δάση πληθαίνουν οι περιπτώσεις των τοπικών ομοσπονδιών που μπαίνουν κάτω από διοικητική κηδεμονία και οι κατασχέσεις των περιουσιών τους κ.λπ. Αλλά η επίθεση εντείνεται το 1926, και μπροστά στη *de facto* και *de jure* καταπίεση η ΓΣΕ αυτοδιαλύεται τον Ιανουάριο του 1927. Ωστόσο, τα φασιστικά συνδικάτα, που μεταξύ 1924 και 1925 οργανώνουν απεργίες στη μεταλλουργία, προσφεύγουν στον προσφιλή τους κορπορατισμό, παλιά ανάμνηση του επαναστατικού συνδικαλισμού και την «αυτοδιακυβέρνηση των εργαζομένων»: Τα συνδικάτα θα έπρεπε να ενσωματώσουν τους εργοδότες που θα υπάγονται έτσι στον «τεχνικό έλεγχο» των εργατών. Το σχέδιό τους αποτυγχάνει: ο νόμος Ρόκο (Rocco) του 1926 για τα σωματεία προβλέπει ξεχωριστή εκπροσώπηση εργοδοτών και εργατών στο πλαίσιο «συντεχνιακών» οργανισμών που σε εθνική κλίμακα λειτουργούν μόνο στο επίπεδο της ηγεσίας. Αν όμως το σχέδιο των συνδικαλιστών αποτυγχάνει, η υποταγή μέσω των σωματείων της εργατικής τάξης στην εργοδοσία και το φασιστικό κράτος είναι εδώ λιγότερο ολοκληρωμένη απ' όσο στη Γερμανία. Τούτη η κατάσταση επιβεβαιώνεται άλλωστε ένα χρόνο μετά, με τη διακήρυξη του Χάρτη Εργασίας (1927).

39. P. Guichonnet, *ό.π.*, σ. 54· C. Vannutelli, *ό.π.*

Αλλά οι φασίστες συνδικαλιστές κινούνται πάλι δραστήρια. Το 1928 έρχεται το μεγάλο χτύπημα: υπό δυσμένεια ο Ροσόνι και η ομάδα του, διάλυση της Φασιστικής Συνδικαλιστικής Συνομοσπονδίας σε δεκατρείς ομοσπονδίες βιομηχανίας, ριζική εκκαθάριση του φασιστικού συνδικαλιστικού μηχανισμού. Το 1934, μπροστά στη ζύμωση που συνεχίζεται παρ' όλα αυτά, ο Μουσολίνι έχει τη δυνατότητα να επιτρέψει την είσοδο στις εργοδοτικές οργανώσεις (που έχουν ημι-κρατικό χαρακτήρα σε εθνική κλίμακα), μερικών υψηλών αξιωματούχων των εκκαθαρισμένων ήδη φασιστικών συνδικάτων. Τέλος, μετά την πτώση του Μουσολίνι το 1943, έχουμε την απόπειρα αναβίωσης του «συντεχνιακού ονείρου» στην *Κοινωνική Δημοκρατία του Σαλό*, στον ιταλικό Βορρά.

Οι άλλες πλευρές της πολιτικής του φασισμού απέναντι στην εργατική τάξη και ο ρόλος της φασιστικής ιδεολογίας θα ήταν ανώφελο να αναλυθούν με λεπτομέρειες. Σε γενικές γραμμές είναι παρόμοιες με τις εθνικοσοσιαλιστικές, μολονότι η φιλεργατική πλευρά τούτης της φασιστικής ιδεολογίας είναι πιο εμφανής. Τα αιτήματα της συνδικαλιστικής «αριστεριζουσας πτέρυγας» του φασισμού είναι πιο ριζοσπαστικά από τα αιτήματα της εθνικοσοσιαλιστικής «αριστεράς».

ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Οι σχέσεις του φασισμού, του φασιστικού κόμματος και του κράτους με τη μικροαστική τάξη αποτελούν μια εντελώς προνομιακή περίπτωση για τη μελέτη της μικροαστικής τάξης. Επιβάλλονται, λοιπόν, ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις πάνω στην τάξη αυτή.

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΑΞΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΟΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ο ταξικός χαρακτηρισμός της μικροαστικής τάξης είναι πραγματικά η λυδία λίθος της μαρξιστικής θεωρίας για τις κοινωνικές τάξεις. Ο χαρακτηρισμός θα δείξει ολοκάθαρα ότι σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, και αντίθετα με την οικονομιστική αντίληψη για τις κοινωνικές τάξεις, οι παραγωγικές σχέσεις δεν επαρκούν από μόνες τους να προσδιορίσουν μια κοινωνική τάξη μέσα σ' έναν τρόπο παραγωγής και να την εντοπίσουν μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Η αναφορά στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις είναι εντελώς απαραίτητη. Αυτό ακριδώς προσπάθησα να διατυπώσω αλλού,¹ υποστηρίζοντας ότι μια ξεχωριστή τάξη που έχει τη δυνατότητα να συγκροτηθεί σε κοινωνική δύναμη μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, δεν μπορεί να εντοπιστεί παρά μόνον όταν η θέση της στις σχέσεις παραγωγής αντανακλάται στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο με τις «αρμόζουσες εκφάνσεις». Αυτή υπήρξε πάντα, παρά τα φαινόμενα, η θέση του Μαρξ, του Ένγκελς και του Λένιν, και κατηγορηματικότερα η θέση του Μάο.

---

1. *Pouvoir politique et classes sociales*, 1968, σσ. 57-109. Στο ίδιο κείμενο έχω άλλωστε δείξει με ποιον τρόπο ο ίδιος ο καθορισμός των κοινωνικών τάξεων μέσα σ' έναν «αμιγή» τρόπο παραγωγής, προϋποθέτει την παρέμβαση του οικονομικού, του πολιτικού και της ιδεολογίας.

Αν αφήσουμε, προς το παρόν, κατά μέρος το ζήτημα των μικροαστών της υπαίθρου, θα διακρίνουμε μέσα στη μικροαστική τάξη, δυο βασικά σύνολα φορέων (agents), των οποίων η θέση στη διαδικασία παραγωγής δεν έχει τίποτα το κοινό από πρώτη ματιά. Όμως, νομιμοποιούμεστε να μιλάμε για μια και την αυτή μικροαστική τάξη, μολονότι υπάρχουν δυο μικροαστικά σύνολα φορέων, επειδή η διαφορετική τους θέση στις σχέσεις παραγωγής έχει τις ίδιες εκφάνσεις στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Η μικροαστική τάξη, ακριβώς, ενοποιείται μέσα στις πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις.

•

Με τον όρο μικροαστική τάξη εννοούμε, κατά πρώτο λόγο στο οικονομικό επίπεδο, τη μικρή παραγωγή και τη μικρή ιδιοκτησία: αυτή είναι η «παραδοσιακή» μικροαστική τάξη, που είχαν βασικά υπόψη τους ο Μαρξ, ο Ένγκελς αλλά και ο Λένιν.

α) *Μικρή παραγωγή*: Πρόκειται για μορφές βιοτεχνίας ή μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, όπου ο ίδιος φορέας είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτης-κάτοχος των μέσων παραγωγής και άμεσος εργαζόμενος. Δεν υπάρχει οικονομική εκμετάλλευση, με την κυριολεξία του όρου, στο βαθμό που στις προκείμενες μορφές παραγωγής δεν χρησιμοποιούνται, ή έστω χρησιμοποιούνται μόνον ευκαιριακά, μισθωτοί εργάτες. Η εργασία παρέχεται κυρίως από τον πραγματικό ιδιοκτήτη ή από τα μέλη της οικογένειάς του που δεν ανταμείβονται με τη μορφή μισθού. Η μικρή παραγωγή κερδίζει μόνον από την πώληση των εμπορευμάτων της και από τη συμμετοχή της στη γενική αναδιανομή της υπεραξίας, αλλά δεν αποκτά οφέλη άμεσα από την υπερεργασία.

β) *Μικρή ιδιοκτησία*: Πρόκειται κυρίως για το μικρεμπόριο που κινείται στη σφαίρα κυκλοφορίας του κεφαλαίου, όπου ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης, με τη βοήθεια της οικογένειάς του, προσφέρει την εργασία, και δεν χρησιμοποιεί, παρά εντελώς περιστασιακά, μισθωτή εργασία.

•

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι στο οικονομικό επίπεδο, η κοινή θέση των δύο αυτών συνόλων της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης οφείλεται στο ότι δεν εκμεταλλεύονται άμεσα τη μισθωτή εργασία. Η μικροαστική τάξη, καθαυτή, δεν ανήκει στον «αμιγή» κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (κεφάλαιο-μισθωτή εργασία). Η ύπαρξή της μέσα σ' έναν καπιταλιστικό σχηματισμό εξαρτάται:

α) από τη συνύπαρξη, μέσα στον δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό,

πολλών τρόπων παραγωγής, ένας από τους οποίους είναι ο φεουδαρχικός τρόπος ή μόνον ορισμένα στοιχεία του.²

β) από την ύπαρξη μέσα σ' αυτόν το σχηματισμό, της απλής εμπορευματικής παραγωγής, που αποτελεί μορφή μετάβασης από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής (ΚΤΠ).

Η ύπαρξη μικροαστικής τάξης εξαρτάται από τις συγκεκριμένες ιστορικές μορφές που προσλαμβάνει η μετάβαση στον ΚΤΠ. Βλέπε για παράδειγμα στη Γαλλία τη χαρακτηριστική επιδίωξη της μικρής παραγωγής και της μικρής ιδιοκτησίας, που οφείλεται στις πολιτικές μορφές που προσέλαβε εκεί η μετάβαση (στήριξη της αστικής τάξης πάνω στη μικροαστική εναντίον των ευγενών). Πρόκειται για τη μικροαστική τάξη που, όπως υπογράμμισαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, έχει την τάση να παρακμάζει και να εξαφανίζεται μέσα σ' έναν καπιταλιστικό σχηματισμό, και που ο Λένιν ονομάζει *μεταβατική τάξη*. Με την εμπέδωση της κυριαρχίας του ΚΤΠ και τη διευρυμένη ανάπτυξη του είναι καταδικασμένη, είτε να ενσωματωθεί στην αστική τάξη κατά ένα μικρό ποσοστό μέσα από ποικίλους δρόμους, είτε να «προλεταριοποιηθεί» στο σύνολό της.

Ωστόσο, θεωρούμε, επίσης ως τμήματα της μικροαστικής τάξης, ορισμένα σύνολα φορέων που έχουν μια θέση εντελώς διαφορετική από τα προηγούμενα στο οικονομικό επίπεδο. Πρόκειται για τη λεγόμενη «νέα» μικροαστική τάξη, της οποίας ο Λένιν είχε ήδη αναγνωρίσει τη σπουδαιότητα. Νέα, με την έννοια ότι δεν είναι διόλου καταδικασμένη, όπως η πρώτη, στη φθορά, αλλά η ίδια η διευρυμένη ανάπτυξη του ΚΤΠ και το πέρασμά του στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, επιβάλλουν την ανάπτυξη και τη διεύρυνσή της. Είναι η περίπτωση των μη-παραγωγικών εργαζομένων μισθωτών.

Θ' αφήσουμε εδώ κατά μέρος το πρόβλημα που θέτουν τα τεχνικά στελέχη των επιχειρήσεων —«οι φορείς της επιστήμης»— και δεν θα υπεισέλθουμε στο περίπλοκο ζήτημα του αν και κατά πόσον μπορεί να χαρακτηρισθούν ως «μη-παραγωγικοί εργαζόμενοι». Περιοριζόμαστε μόνο στα πιο σημαντικά σύνολα των εργαζομένων μισθωτών που σύμφωνα με τον Μαρξ, και χωρίς διαφορούμενα αυτήν τη φορά, θα ήταν αδύνατον να χαρακτηρισθούν ως παραγωγικοί, δηλαδή ως εργαζόμενοι που, μέσα στον ΚΤΠ, παράγουν απευθείας εμπορεύματα και υπεραξία.³

2. Γι' αυτό το θέμα, βλ. πιο πάνω, σ. 133.

3. Γι' αυτό το θέμα, βλ. K. Marx, *Le Capital*, Éditions Sociales, τ. II, σ. 184, τ. IV, σ. 117, τ. III, σ. 302 κ.λπ.

Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν οι εργαζόμενοι-μισθωτοί που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, κι αυτοί που συντελούν στην *πραγματοποίηση* της υπεραξίας: μισθωτοί εμποροϋπάλληλοι, υπάλληλοι τραπεζών, ασφαλιστικών οργανισμών, γραφείων πώλησης, διαφήμισης κλπ., καθώς και οι υπάλληλοι των «υπηρεσιών». Έπειτα, είναι η περίπτωση των δημοσίων υπαλλήλων και των υπαλλήλων διαφόρων κρατικών μηχανισμών (δημόσιες υπηρεσίες, εξαιρουμένων βέβαια των εργατών στα εθνικοποιημένα εργοστάσια). Με λίγα λόγια, στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι μη παραγωγικοί εργαζόμενοι που η λειτουργία τους είναι να εξασφαλίζουν, χάρη στο ρόλο του κράτους, την *αναπαραγωγή* των όρων παραγωγής της υπεραξίας. Όλοι αυτοί οι εργαζόμενοι δεν παράγουν υπεραξία μολονότι πουλάνε κι αυτοί την εργατική τους δύναμη· ο μισθός τους καθορίζεται από την τιμή αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης αν και η εκμετάλλευσή τους πραγματοποιείται με την άμεση απόσπαση υπερεργασίας και όχι με την παραγωγή υπεραξίας.⁴

Η μικρή παραγωγή και η μικρή ιδιοκτησία από τη μια, και οι μη παραγωγικοί μισθωτοί εργαζόμενοι από την άλλη, κατέχουν στο οικονομικό επίπεδο θέσεις ολοφάνερα ξεχωριστές. Στο οικονομικό επίπεδο αυτά τα δύο σύνολα δεν έχουν τίποτα το κοινό, παρά μόνον ένα *αρνητικό* χαρακτηριστικό: το γεγονός δηλαδή ότι δεν ανήκουν ούτε στην αστική τάξη ούτε στο προλεταριάτο. Οπωσδήποτε, αυτό το αρνητικό κριτήριο δεν αρκεί για να αποδειχθεί μια οποιαδήποτε ομοιότητα ή συγγένεια της θέσης των δύο συνόλων στο οικονομικό επίπεδο: το κριτήριο αποκτά σημασία μόνο στο επίπεδο του πολιτικού.

Παρά ταύτα, τα δύο σύνολα φορέων μπορούν να θεωρηθούν τμήματα της *ίδιας τάξης*, της «μικροαστικής», στο βαθμό που η διαφορετική θέση που κατέχουν στο οικονομικό επίπεδο συνοδεύεται κατά κανόνα από παραπλήσια αποτελέσματα στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Τα συνάδοντα κριτήρια που θα επιτρέψουν να πιστοποιήσουμε μια ταυτότητα εκφάνσεων –στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο–

---

4. Ας σημειωθεί ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, σε μια στατιστική που δημοσιεύτηκε στο *Die Internationale* το 1928, θεωρούσε ότι 3 εκατομμύρια «κατώτερων» δημοσίων υπαλλήλων είναι τμήμα του *προλεταριάτου!* (Αναφέρεται από τον W. Reich, *Massenpsychologie des Faschismus: zur Sexualökonomie der politischen Reaktion und zur proletarischen Sexualpolitik*, 2η έκδοση, σ. 23). Αυτό το τμήμα λοιπόν του προλεταριάτου του επεφύλασσε εκπλήξεις! Βλέπουμε εδώ πολύ καλά ότι ο «υπεραριστερισμός» του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας δεν τον έσωσε από την παγίδα του μύθου της «τάξης των μισθωτών».

είναι στην πρώτη περίπτωση, η μικρή παραγωγή και κυρίως η μικρή ιδιοκτησία με την οποία συνδέονται· στη δεύτερη περίπτωση, το δίωμα της εκμετάλλευσης όχι άμεσα στο χώρο της παραγωγής, αλλά με τη «νομική» μορφή του «μισθού».

Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να λεχθούν λίγα λόγια για τη διαβόητη μικροαστική ιδεολογία.

Μέσα σ' έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, δεδομένης της στενής σχέσης ιδεολογίας και ταξικής πολιτικής θέσης, υπάρχουν δύο μόνον, με την αυστηρή έννοια του όρου, ταξικές ιδεολογίες, οι ιδεολογίες των δύο θεμελιακών τάξεων που είναι πολιτικά αντίθετες και μέχρις εσχάτων: της αστικής τάξης και του προλεταριάτου. Ως σύνολα δηλαδή με δική τους συνοχή και αντίστοιχη συστηματικότητα είναι μόνον η άρχουσα αστική ιδεολογία και η ιδεολογία που συνδέεται με την εργατική τάξη.

Παρά ταύτα, μπορούμε να μιλάμε με αυστηρότητα για ένα *πραγματικό μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο*. Συγκροτείται από την επιρροή της (κυρίαρχης) αστικής ιδεολογίας πάνω στις *ιδιαιτέρως προσδοκίες* της μικροαστικής τάξης, που σχετίζονται με την προσίδια ταξική της κατάσταση. Σ' αυτήν τη διαστρέβλωση-προσαρμογή της αστικής ιδεολογίας στις προσδοκίες της μικροαστικής τάξης, η τελευταία παρεμβάλλει τα προσίδια ιδεολογικά «στοιχεία» που απορρέουν από τη δική της ταξική κατάσταση. Συμβαίνει όμως και κάτι άλλο: σ' έναν καπιταλιστικό σχηματισμό υπάρχει συνάμα η ιδεολογία που συνδέεται με την εργατική τάξη. Όπως έλεγε ο Λένιν, ακόμα και η κυρίαρχη ιδεολογία εμπεριέχει στοιχεία της ιδεολογίας αυτής. Επειδή η ταξική κατάσταση των μικροαστών είναι διαφορετική, το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο «δανείζεται» επίσης, περισσότερο απ' όσο η κυρίαρχη ιδεολογία, στοιχεία από την ιδεολογία της εργατικής τάξης, προσαρμοσμένα και παραλλαγμένα σύμφωνα με τις προσδοκίες της μικροαστικής τάξης.

Θα πρέπει να έχουμε κατά νου όλα τα παραπάνω για να αποφύγουμε τις παρεξηγήσεις όταν γίνεται μνεία της μικροαστικής ιδεολογίας σ' αυτό το κείμενο. Και σημειώνουμε από τώρα τα εξής: δεδομένου του ρευστού και ασταθούς χαρακτήρα της μικροαστικής ιδεολογίας, οι μορφές με τις οποίες συνδυάζονται όλοι αυτοί οι αντιφατικοί παράγοντες, δηλαδή ο ρόλος και οι μορφές επιρροής της αστικής ιδεολογίας, η θέση και ο ρόλος των ιδεολογικών μικροαστικών στοιχείων, ο ρόλος και οι μορφές δανεισμού στοιχείων από την ιδεολογία που συνδέεται με την εργατική τάξη, εξαρτώνται από τη θέση της μικροαστικής τάξης μέσα στη συγκυρία.

Αλλά ας επανέλθουμε στο πρόβλημα της ταυτότητας των εκφάνσεων στο ιδεολογικό επίπεδο, των διαφορετικών θέσεων που κατέχουν,

στο οικονομικό, τα δυο μεγάλα μικροαστικά σύνολα που αναφέρθηκαν. Κατ' ανάγκην θα προσεγγίσουμε το ζήτημα σχηματικά.

Στην περίπτωση της μικρής παραγωγής και της μικρής ιδιοκτησίας: στο οικονομικό επίπεδο η μικροαστική τάξη συγγενεύει με την αστική τάξη –ιδιοκτησία– και ταυτόχρονα με το προλεταριάτο – ο μικρός ιδιοκτήτης είναι ο άμεσος εργαζόμενος. Και συνάμα αντιτίθεται στην αστική τάξη –λίγο λίγο συνθλίβεται οικονομικά απ' αυτήν– και στο προλεταριάτο, λόγω του φόβου της για την ενδεχόμενη προλεταριοποίησή της και λόγω της πεισματικής προσκόλλησής της στη (μικρή) ιδιοκτησία. Οι προσίδεις εκφάνσεις αυτής της κατάστασης στο ιδεολογικό επίπεδο είναι οι ακόλουθες:

α) Μια *αντικαπιταλιστική* ιδεολογική χροιά του κοινωνικού status quo: εναντίον του μεγάλου πλούτου και των μεγάλων περιουσιών, αλλά υπέρ του κοινωνικού status quo εν γένει, γιατί αυτή η κατηγορία μικροαστών είναι προσκολλημένη στην ιδιοκτησία της και φοβάται την προλεταριοποίηση. Η αποστροφή για την «πλουτοκρατία» συνδυάζεται συχνά μ' άλλα δυο ομόρροπα στοιχεία: μια τάση για ισότητα που απορρέει από τις αντιμονοπωλιακές προσδοκίες και τη νοσταλγία επιστροφής στον παλιό καιρό, στην εποχή της «ισότητας των ευκαιριών» και του «θεμιτού» ανταγωνισμού· τον κοινοβουλευτικό κρετινισμό της ψευτοϊσότητας που απορρέει από την καθολική ψηφοφορία. Όλοι αυτοί οι μικροαστοί θέλουν αλλαγές χωρίς ν' αλλάξει το σύστημα... Αίφνης, αποκαλύπτεται η προσδοκία συμμετοχής στην κατανόμη της εξουσίας, όχι όμως ριζικού μετασχηματισμού της.

β) Μια ιδεολογική χροιά που συνδέεται όχι με τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά με το *μύθο του «γεφυρώματος»*. Φοβάται την προλεταριοποίηση αλλά και έλκεται από την αστική τάξη: η μικροαστική τάξη προσδοκά να γίνει αστική, με το ατομικό πέρασμα των «καλύτερων», των «ικανότερων» προς τα ανώτερα στρώματα. Συχνά η τάση αυτή παίρνει ελιτίστικες μορφές, γίνεται δηλαδή τάση ανανέωσης των ελίτ. Οι μικροαστοί θέλουν ν' αντικαταστήσουν την αστική τάξη, «που δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο της», χωρίς όμως ν' αλλάξει η κοινωνία.

γ) Ιδεολογική χροιά του «*φετιχισμού της εξουσίας*» για την οποία μλούσε ο Λένιν. Λόγω της οικονομικής *απομόνωσής* της (που προκαλεί επίσης και το «μικροαστικό ατομικισμό») και λόγω της οικονομικής συγγένειας και συνάμα αντίθεσης προς την αστική τάξη και το προλεταριάτο, η μικροαστική τάξη πιστεύει στη φενάκη του υπερταξικού ουδέτερου κράτους. Προσμένει ότι το ουδέτερο κράτος θα της φέρει το εξ ουρανού μάννα, δηλαδή ότι θα βάλει τέλος στην κατάσταση της. Στην ακραία περίπτωση, οδηγείται συχνά σε μια «λατρεία του κράτους». Τότε, η μικροαστική τάξη *ταυτίζεται* με το κράτος, η

εικαζόμενη ουδετερότητά του συνταιριάζεται με τη δική της, αφού και η ίδια θεωρεί τον εαυτό της τάξη «ουδέτερη» ανάμεσα σε μπουρζουάδες και προλετάριους, στυλοβάτης λοιπόν, ενός κράτους που είναι το «δικό της» κράτος. Προσδίδει λοιπόν στην κοινωνική διαιτησία, με την έννοια ότι θα ήθελε, όπως λέει ο Μαρξ, να γίνει ολόκληρη η κοινωνία μικροαστική.

Όμως, και η οικονομική κατάσταση των μη-παραγωγικά εργαζόμενων μισθωτών που διώνουν την εκμετάλλευση όχι μέσα στην παραγωγή, αλλά κυρίως με τη νομική μορφή του μισθού —άρα σε μεγάλο βαθμό απατηλή— θα έχει αντίστοιχες ιδεολογικές εκφάνσεις:

α) Αντικαπιταλιστική ιδεολογική χροιά υπέρ του status quo. Επειδή η πραγματική εκμετάλλευση είναι εδώ καλυμμένη, μια και διώνεται κυρίως με τη μορφή του μισθού, αυτό το μικροαστικό σύνολο προσβλέπει σε κάποια κοινωνική δικαιοσύνη που το κράτος θα αποκαταστήσει αναδιανέμοντας τα εισοδήματα (μισθούς). Οι διακηρύξεις εναντίον του μεγάλου πλούτου παίρνουν βασικά τη μορφή διαμαρτυρίας εναντίον του φορολογικού συστήματος. Η τάση ψευτοϊσότητας παίρνει τη μορφή απαίτησης για την εξίσωση των εισοδημάτων και συνδυάζεται κι εδώ με τον κοινοβουλευτικό κρετινισμό. Υπάρχει επίσης ο φόβος της προλεταριοποίησης, αλλά κυρίως ο φόβος του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, λόγω της ανασφάλειας που υπάρχει στο επίπεδο του μισθού. Φόβος της ανατροπής που θα επηρέαζε τους μισθούς των εργαζομένων που δεν ζουν μέσα στην παραγωγή: δεν συνειδητοποιούν συχνά τον μηχανισμό της παραγωγής, ούτε το ρόλο που παίζει στην εκμετάλλευση η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Αυτό, άλλωστε, εκδηλώνεται με τις ιδιαίτερες συντεχνιακές μορφές που προσλαμβάνει ο συνδικαλιστικός αγώνας αυτού του συνόλου.

β) Ιδεολογική τάση του «γεφυρώματος»: βλέψεις προς την κοινωνική καταξίωση-άνοδο. Τούτη η τάση γεφυρώματος και κοινωνικής παραγωγής δεν οφείλεται εδώ, όπως στην περίπτωση του πρώτου μικροαστικού συνόλου, στο μεταβατικό χαρακτήρα του, αλλά στο πραγματικό γεγονός ότι, μέσα σε μια καπιταλιστική κοινωνία, οι μη παραγωγικά εργαζόμενοι-μισθωτοί έχουν τον πιο υψηλό δείκτη κοινωνικής κινητικότητας (ανιούσας και, συχνότερα, κατιούσας ροπής). Αν το σύνολο αυτό καθ'αυτό δεν είναι μεταβατικό, όλα συμβαίνουν λες και τα μέλη του (γενιά τη γενιά) λόγω των συνθηκών διαβίωσης, δεν ανήκουν σ' αυτό παρά μόνο «παροδικά».⁵ Τούτη η ιδεολογική τάση

5. Σύμφωνα με τους αριθμούς που δίνει μια έρευνα του INSEE, που πραγματοποιήθηκε το 1964, για την κατά γενεές κοινωνική κινητικότητα (*Études et Conjonctures*, αρ. 2, 1967), μόνον το 14,9% των παιδιών των υ-

παίρνει εδώ ιδιαίτερες μορφές, στο βαθμό που το σύνολο των εργαζομένων μισθωτών έχει μια *ανώτερη σχολική παιδεία* που δημιουργεί τα προσόντα της ικανής εργατικής δύναμης. Πρόκειται για την ιδεολογία της δημοκρατικής ουδετερότητας της μόρφωσης, και τη θεώρηση του «ουδέτερου» σχολικού και πανεπιστημιακού μηχανισμού, ως μέσου κοινωνικής προαγωγής και καταξίωσης των αρίστων με την άνοδό τους στην αστική «κοινωνία».

γ) Ιδεολογική χροιά του φετιχισμού της εξουσίας. Κι εδώ, πάλι, μετράει η απομόνωση (που καλλιεργεί επίσης τον μικροαστικό ατομικισμό), όχι με τη μορφή που παίρνει στους μικροϊδιοκτήτες, αλλά με τη μορφή της απομόνωσης και του ανταγωνισμού μιας τάξης μισθωτών, για τους οποίους ο παράγοντας του συλλογικού εργαζομένου στην παραγωγή δεν έχει σημασία: απομόνωση, λοιπόν, που δεν προξενεί η προοδευτική συγκέντρωση του εμπορικού τομέα. Εδώ γεννιέται η δοξασία του ουδέτερου, υπερταξικού κράτους και φαινόμενα «κρατολατρείας» που θα πάρουν τη μορφή του «κοινωνικού καισαρισμού» και της δοξασίας για τη δικαιοσύνη ενός κράτους ισχυρού.

Πρέπει επίσης να προσθέσουμε δυο λόγια για την *ιδιάζουσα ιδεολογική πλευρά* των μισθωτών που εργάζονται στους κρατικούς μηχανισμούς-διοίκηση. Επειδή οι κρατικοί μηχανισμοί, ως θεσμοί, παράγουν τη δική τους *εσωτερική ιδεολογία*, οι μισθωτοί αυτοί είναι περισσότερο υποταγμένοι: η ιδεολογική άποψη για το ουδέτερο και υπερταξικό κράτος παίζει εδώ ιδιαίτερο ρόλο, ως στοιχείο ουσιαστικό της εσωτερικής ιδεολογίας των κρατικών μηχανισμών. Σ' αυτήν την περίπτωση, μέσα από το δρόμο της γραφειοκρατίας και της ιεραρχικής υπαγωγής, εμφανίζονται η «λατρεία του κράτους», η ταύτιση με το κράτος και με τους «μεγάλους αξιωματούχους».

Αυτή η ταυτότητα εκφάνσεων των διαφορετικών οικονομικών θέσεων των συνόλων που συνθέτουν τη μικροαστική τάξη, παρατηρείται επίσης και στο πολιτικό επίπεδο. Εδώ, άλλωστε παίζει ρόλο το αρνητικό κριτήριο που ενοποιεί τα σύνολα αυτά: το γεγονός ότι δεν ανήκουν ούτε στην αστική τάξη ούτε στο προλεταριάτο, στις δύο δηλαδή θεμελιακές τάξεις που τα πολιτικά τους συμφέροντα είναι ριζικά και μέχρις εσχάτων ασυμβίβαστα. Πράγμα που σημαίνει ότι, στο πεδίο της πάλης των τάξεων, τα διάφορα αυτά σύνολα που συνθέτουν

παλλήλων γίνονται υπάλληλοι, ενώ το 39,7% των ειδικευμένων εργατών γίνονται ειδικευμένοι εργάτες, και το ποσοστό είναι ακόμη υψηλότερο στην περίπτωση της αστικής τάξης και των ελευθέρων επαγγελματιών. Το 38% των παιδιών των υπαλλήλων γίνονται εργάτες, και το 28% ανώτερα στελέχη ή ελεύθεροι επαγγελματίες.

τη μικροαστική τάξη, δεν είναι δυνατόν να έχουν «δικά τους» μακροπρόθεσμα πολιτικά συμφέροντα. Το κριτήριο αυτό, σε συνδυασμό με την απομόνωση και την ιδεολογική τους συγγένεια προκαλεί κατά κανόνα στο πολιτικό επίπεδο, τα ακόλουθα κοινά αποτελέσματα:

α) Σημαντικές δυσκολίες να οργανωθούν πολιτικά σε ιδιαίτερο και προσίδιο κόμμα.

β) Η οργάνωσή τους περνά απευθείας μέσα από άλλους κρατικούς μηχανισμούς. Τα σύνολα αυτά θεωρούν το κράτος δικό τους πολιτικό εκπρόσωπο κι ότι παίζει το ρόλο του οργανωτή τους. Οι μικροαστοί αποτελούν συχνά μια τάξη-στήριγμα του κράτους. Η συμμαχία τους με την αστική τάξη δεν είναι άμεση, αλλά πραγματοποιείται χάρη στην υποστήριξη εκείνων των μορφών κράτους που η μικροαστική τάξη θεωρεί αντίθετες προς τα συμφέροντα της αστικής τάξης και πρόσφορες στα δικά της.

γ) Η ταυτότητα ιδεολογικών και πολιτικών εκφάνσεων λειτουργεί, καταρχήν, σε κοινωνικές συνθήκες, ας πούμε κανονικές. Συχνά, τα δυο μικροαστικά σύνολα με τις εκλογικές τους αυταπάτες είναι πραγματικά εκείνοι οι περιβόητοι ειρηνικοί στυλοβάτες της «ρεπουμπλικανικής δημοκρατικής ευταξίας». Αλλά η ταυτότητα υπάρχει επίσης σε περιπτώσεις κρίσης, όπου η εξέγερση των δύο μικροαστικών συνόλων εναντίον της καθεστηκίας τάξης παίρνει εντελώς ανάλογες μορφές.

δ) Κοινός χαρακτήρας πολιτικής αστάθειας των δύο συνόλων: τις περισσότερες φορές ταλαντεύονται ανάλογα με τη συγκυρία, είτε προς την αστική τάξη είτε προς την εργατική τάξη και πολώνονται γύρω απ' αυτές τις δύο τάξεις.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, παρά τη διαφορά θέσης στο οικονομικό επίπεδο, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τα σύνολα αυτά ως τμήματα της ίδιας τάξης, της μικροαστικής, επειδή υπάρχουν κοινές συνάδουσες εκφάνσεις στο επίπεδο των ιδεολογικών και πολιτικών σχέσεων.

Είναι απαραίτητο να γίνουν εδώ ορισμένες παρατηρήσεις:

1. Το γεγονός ότι τα δυο μικροαστικά σύνολα ανήκουν στην ίδια τάξη δεν πρέπει να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η διαφορά θέσης στο οικονομικό επίπεδο χάνει κάθε σημασία. *Η ίδια μικροαστική τάξη διαιρείται σε τμήματα τάξης.* Αυτό μπορεί να σημαίνει πολλά πράγματα: για παράδειγμα, όπως κατά γενικό κανόνα η μάζα της μικροαστικής τάξης έχει ουσιαστικά κοινή πολιτική θέση μέσα σε μια συγκυρία –τέτοια ήταν συγκεκριμένα η περίπτωση των φασισμών–, άλλο τόσο είναι δυνατό να εκδηλωθεί διάσταση ανάμεσα στα τμήματά της.

Η διάσταση μπορεί να φτάσει μέχρι του σημείου να τείνει το ένα από τα τμήματα προς τη μια κατεύθυνση και το άλλο προς άλλη. Η

εμπειρία επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η κοινή πολιτική θέση επικρατεί ευρύτατα όταν η συγκυρία της πάλης των τάξεων είναι «ομαλή», ή όταν μια συγκυρία οξείας πολιτικής κρίσης συνοδεύεται από μια αμυντική φάση της εργατικής τάξης – περίπτωση των φασισμών. Η διάσταση εκδηλώνεται κυρίως σε περίοδο επαναστατικών συγκυριών ή πολιτικών κρίσεων που αντιστοιχούν σε μια επιθετική φάση της εργατικής τάξης – κατάσταση που ίσχυε στη Γερμανία και την Ιταλία μεταξύ 1919 και 1921. Όταν άλλωστε η μικροαστική τάξη λειτουργεί ως *κοινωνική δύναμη*, διαπιστώνουμε τις πιο πολλές φορές, μια ταυτότητα πολιτικής θέσης των δύο συνόλων.⁶

2. Πραγματικά, το γεγονός ότι η μικροαστική τάξη δεν έχει μακροπρόθεσμα δική της ταξική θέση, δεν σημαίνει διόλου πως δεν μπορεί να συγκροτηθεί σε μια *αυθεντική κοινωνική δύναμη* και να παίξει τον αντίστοιχο ρόλο: στην κατηγορία τέτοιων περιπτώσεων που αντιστοιχούν σε καθορισμένες συγκυρίες, ανήκει και ο φασισμός.

Η μικροαστική τάξη σ' αυτές τις περιπτώσεις, ακόμη κι αν παίζει τελικά και μακροπρόθεσμα το παιχνίδι είτε της αστικής είτε της εργατικής τάξης, μπαίνει οπωσδήποτε στο *πολιτικό προσκήνιο*, ως κοινωνική δύναμη, με τρόπο σχετικά αυτόνομο και μ' ένα ειδικό πολιτικό βάρος.

Το πρόβλημα είναι τεράστιο. Ένας από τους λόγους που η Διεθνής υποτίμησε το φασιστικό φαινόμενο, υπήρξε ακριβώς η άρνησή της ν' αναγνωρίσει ότι η μικροαστική τάξη μπορεί να παίξει ουσιαστικά το ρόλο μιας αυθεντικής κοινωνικής δύναμης. Γιατί, οπωσδήποτε, η Διεθνής διείδε αρκετά νωρίς τη σχέση φασισμού και μικροαστικής τάξης. Αλλά μέσα σ' αυτήν τη σχέση θεωρούσε τη μικροαστική τάξη απλή βοηθητική δύναμη «στην ουρά» του μεγάλου κεφαλαίου (φασιστικό κόμμα=«πράκτορας» στην υπηρεσία του μεγάλου κεφαλαίου). Μόνον ο Γκράμσι και ο Τρότσκι συνέλαβαν με πιο σωστό τρόπο τη σχέση φασισμού-μικροαστικής τάξης.⁷ Στη συνέχεια η Διεθνής

6. Η «παραδοσιακή» μικροαστική τάξη, μεταβατικό σύνολο, στην κυριολεξία, είναι πιο πρόσφορη στα εξτρεμιστικά κινήματα της Δεξιάς μέσα σε ομαλές συγκυρίες και λιγότερο η νέα μικροαστική τάξη: παράδειγμα, ο μακαρθισμός στις ΗΠΑ και ο πουζαντισμός στη Γαλλία. (Γι' αυτό το θέμα, W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, 1965, σ. 201 κ.ε.). Τέλος, εννοείται πως οι πολιτικές διαιρέσεις μέσα στη μικροαστική τάξη δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις «οικονομικές» διαιρέσεις για τις οποίες έγινε λόγος.

7. Επιμένοντας πάντα στο γεγονός ότι ο φασισμός αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου, ο Τρότσκι επισημαίνει: «Ο φασισμός είναι, στο βάθος, ένα πρόγραμμα μικροαστικών τάσεων. Η ιδιομορφία αυτή δείχνει, όσο τίποτα άλλο, τι τεράστια σημασία –τι αποφασιστική μάλ-

καταδίκασε τη θέση τους και την ανακάτωσε με τη σοσιαλδημοκρατική: ότι η μικροαστική τάξη είναι, τάχα, «*τρίτη δύναμη*», κατέχει δηλαδή μακροπρόθεσμα μια δική της ταξική θέση. Η θεωρία αυτή καταλήγει στη λανθασμένη άποψη ότι ο φασισμός είναι η «δικτατορία της μικροαστικής τάξης».⁸

3. Ας σημειώσουμε, τέλος, το βάρος της ιδεολογίας μέσα στην ίδια τη συγκρότηση των μικροαστών σε τάξη. Η ιδεολογία εκτός από το ρόλο της «ενοποίησης» των διαφόρων «τμημάτων» της τάξης, τα οποία είναι ιδιαιτέρως πρόσφορα σε αυταπάτες (λόγω της θέσης τους στον οικονομικό τομέα), παίζει ένα ρόλο αποφασιστικό: *η μικροαστική τάξη τρέφεται κυριολεκτικά από την ιδεολογία που την ενοποιεί*. Στην περίπτωση μάλιστα του φασισμού, η μικροαστική τάξη υπήρξε από τα βασικά οικονομικά θύματα του φασισμού, αφού για ιδεολογι-

---

λον σημασία— αποκτά για την τύχη της αστικής κοινωνίας, ο αυτοπροσδιορισμός των μικροαστικών λαϊκών μαζών» (*Écrits*, τ. III, σ. 270). Ο Γκράμσι επίσης, που επιμένει στο γεγονός ότι ο φασισμός είναι «ο υπηρέτης του κεφαλαίου και των γαιοκτημόνων», επισημαίνει πρώτος (το 1921) ότι ο φασισμός αποτελεί παράλληλα «την τελευταία πολιτική ενσάρκωση της μικροαστικής τάξης».

8. Πραγματικά, ήδη τον Ιούνιο του 1923, στο πλαίσιο της συζήτησης για τον φασισμό, στην Ολομέλεια του Εκτελεστικού της Διεθνούς, τονίζεται με έμφαση η σχέση φασισμού και μικροαστικής τάξης, αλλά η τάξη αυτή θεωρείται απλό «παράρτημα» (εξάρτημα) του μεγάλου κεφαλαίου. Η Ολομέλεια υιοθετεί μια απόφαση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας που δημοσιεύτηκε στη *Rote Fahne* της 18ης Μαΐου 1923, σύμφωνα με την οποία ο φασισμός διαιρείται σε δύο πτέρυγες: την πτέρυγα που είναι άμεσα πουλημένη στο κεφάλαιο κι εκείνη που αποτελείται από «εθνικιστές μικροαστούς που έχουν εξαπατηθεί» από την πρώτη. Προς την ίδια κατεύθυνση βαδίζουν, την εποχή εκείνη, οι αναλύσεις του Ράντεκ και της Κλάρας Τσέτκιν. Προοδευτικά όμως, και κυρίως μετά το 6ο Συνέδριο του 1928, η σχέση φασισμού-μικροαστικής τάξης μνημονεύεται κυρίως για να καταπολεμηθεί η σοσιαλδημοκρατική άποψη περί 3ης δύναμης, με την οποία ταυτίζουν τις αναλύσεις του Τρότσκι. Στην 13η Ολομέλεια της Διεθνούς (1933), ο Βίλχελμ Πηκ λέει: «Η “αριστερή” σοσιαλδημοκρατία της Αυστρίας [...] έφτιαξε τη θεωρία ότι η φασιστική δικτατορία είναι “δικτατορία της μικροαστικής τάξης”. Ο Τρότσκι χαρακτήρισε τη φασιστική δικτατορία ως μικροαστική αντεπανάσταση» (Έκθεση που μνημονεύεται στο *Der Faschismus in Deutschland*). Η θέση αυτή δεν αλλάζει άλλωστε στο 7ο Συνέδριο, και τονίζεται η «αποκλειστική» σχέση του φασισμού με το μονοπωλιακό κεφάλαιο, «το πιο αντιδραστικό», κλπ. Βλ. για παράδειγμα, τη θέση του ίδιου του Τολιάτι στο *Lezioni sul fascismo* του 1934, του Τολιάτι ο οποίος ωστόσο, στην έκθεσή του για τον φασισμό στο 4ο Συνέδριο (έκθεση που παραμέρισε ο Μπορντίγκα) ακολούθησε τότε τη θέση του Γκράμσι.

κούς λόγους αναλώθηκε για να τον υποστηρίξει μαζικά μέχρι τέλους. Εδώ εντοπίζεται το σφάλμα της Διεθνούς, που περίμενε την επικείμενη και απότομη πτώση του φασισμού, λόγω των εσωτερικών αντιφάσεων του, ή πιο συγκεκριμένα, λόγω του γεγονότος ότι οι μικροαστικές μάζες θα εγκατέλειπαν από μόνες τους τον φασισμό, διαπιστώνοντας ότι θίγει τα οικονομικά τους συμφέροντα.

2. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Επανερχόμαστε τώρα στο ζήτημα των σχέσεων του φασισμού με τη μικροαστική τάξη σύμφωνα με το διάγραμμα που ακολουθήσαμε ως εδώ.

α) Μονοπωλιακός καπιταλισμός και μικροαστική τάξη: η οικονομική κατάσταση

Η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια οικονομική κρίση του συνόλου της μικροαστικής τάξης. Το γεγονός αυτό είναι σημαντικό: στη Γερμανία και την Ιταλία ταυτόχρονα, η μικροαστική τάξη δοκιμάζεται ιδιαίτερα από την οικονομική κρίση, που πλήττει τις χώρες αυτές. Ωστόσο, και στο βαθμό μάλιστα που η κρίση αρχίζει να ξεπερνιέται πριν από την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, το σημαντικό συνίσταται στη φάση της μετάβασης προς την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, που αντιστοιχεί στον φασισμό. Η επιτάχυνση της διαδικασίας συγκεντροποίησης του κεφαλαίου στη διάρκεια του εκφασισμού, κλονίζει άμεσα την οικονομική υπόσταση της μικρής παραγωγής και της μικρής ιδιοκτησίας. Στην ίδια φάση προκαλείται μια απότομη και σημαντική αύξηση του αριθμού των μισθωτών υπαλλή-

λων, αύξηση που συνοδεύεται από υποαπασχόληση και ανεργία συνηθισμένες σ' αυτές τις περιπτώσεις.¹

6) Η πολιτική κρίση: η μικροαστική τάξη ως κοινωνική δύναμη. Τα φασιστικά κόμματα και τα συμφέροντα της μικροαστικής τάξης.

Η διαδικασία εκφασισμού και ο φασισμός αντιστοιχούν σε μια κατάσταση πολιτικής κρίσης της μικροαστικής τάξης, και στη συγκρότηση της σε αυθεντική κοινωνική δύναμη χάρη στα φασιστικά κόμματα.

Η πολιτική κρίση της μικροαστικής τάξης, εκτός από τους παράγοντες που σχετίζονται και με τις άλλες τάξεις, καθορίζεται άμεσα από την ηγεμονιακή κρίση των κυρίαρχων τάξεων στη Γερμανία και την Ιταλία. Πραγματικά, η μικροαστική τάξη, τάξη ενδιάμεση, προσβάλλεται πάντα από μια μείζονα κρίση που πλήττει τις θεμελιακές δυνάμεις των καπιταλιστικών σχηματισμών. Η κρίση των κυρίαρχων τάξεων προσβάλλει κατά κανόνα τη μικροαστική τάξη με τρόπο άμεσο. Πριν από τη σταθεροποίηση, και στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της ανοιχτής κρίσης μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης, ένα μεγάλο τμήμα των μικροαστών γέρνει ολοφάνερα προς το μέρος της εργατικής τάξης. Δεν είναι εύκολο να χαράξουμε μια καθαρή διαχωρι-

---

1. Διαπιστώνεται πράγματι σ' αυτήν τη φάση η *πραγμάτωση* της τάσης για σχετική αποπτώχευση των εμποροϋπαλλήλων, την οποία επισημαίνει ο Μαρξ: «Ο εμποροϋπάλληλος, με την κυριολεξία του όρου, ανήκει στην πιο καλοπληρωμένη κατηγορία μισθωτών των οποίων ο μέσος μισθός είναι υψηλότερος από τη μέση εργασία. Παρά ταύτα, με την πρόοδο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ο μισθός του εμποροϋπαλλήλου έχει την τάση να μειώνεται ακόμη και σε σχέση με τη μέση εργασία. Το φαινόμενο οφείλεται στον καταμερισμό εργασίας στο εσωτερικό του γραφείου. [...] Ύστερα ο μισθός του έχει την τάση να μειώνεται επειδή η επαγγελματική κατάρτιση, οι εμπορικές γνώσεις, οι γλώσσες, κλπ., παρόλο που η επιστήμη και η δημόσια εκπαίδευση προσοδεύουν, διαδίδονται ολοένα και πιο γρήγορα, πιο εύκολα, πιο γενικευμένα. [...] Γι' αυτό αυξάνει η συρροή (προς το εμπορικό επάγγελμα) και συνακόλουθα ο ανταγωνισμός, προκαλώντας με ελάχιστες εξαιρέσεις, την υποτίμηση της εργατικής δύναμης των εμποροϋπαλλήλων στο βαθμό που αναπτύσσεται η καπιταλιστική παραγωγή», Κ. Marx, *Le Capital*, τ. VI, σ. 309).

Στην περίπτωση της διαδικασίας εκφασισμού, δεδομένης της ιδιότυπης ιδεολογίας της μικροαστικής τάξης, το ουσιαστικότερο δεν συνίσταται στις ιδεολογικές διεργασίες όσο στις ιδεολογικές επιπτώσεις: πραγματικά η μικροαστική τάξη χάνει πολύ περισσότερο την ελπίδα να φτάσει στο καθεστώς της αστικής τάξης παρά στις «κανονικές» περιόδους. Βλ. τις αναλύσεις του H. Lasswell στο άρθρο που μνημονεύεται στην επόμενη σημείωση.

στική γραμμή ανάμεσα στα δύο τμήματα της μικροαστικής τάξης, πάντως πρόκειται βασικά για τους μισθωτούς υπαλλήλους.

Όμως, η ήττα της εργατικής τάξης καθώς και η έλλειψη συγκεκριμένης πολιτικής συμμαχιών εκ μέρους των κομμουνιστικών κομμάτων προς τη μικροαστική τάξη, αλλάζει σταδιακά την κατάσταση αυτή. Μετά απ' αυτήν την ταλάντευση και στη διάρκεια της φάσης σταθεροποίησης, το τμήμα τούτο της μικροαστικής τάξης μοιάζει να προσκολλάται στη σοσιαλδημοκρατία.

Ωστόσο, τα πράγματα δεν σταματούν εδώ: οι μικροαστοί απογοητεύονται από τη σοσιαλδημοκρατία που δεν καταφέρνει να υπερασπιστεί τα συμφέροντά τους. Με την αρχή της διαδικασίας του εκφασισμού η μικροαστική τάξη εγκαταλείπει τη σοσιαλδημοκρατία, αλλά στο σύνολό της αντιμετωπίζει την αστάθεια και την ηγεμονιακή αδυναμία των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων, αδυναμία που χαρακτηρίζει την κρίση εκπροσώπησης των αστικών κομμάτων. Τα αστικά κόμματα, ενώ συνδέονταν άμεσα με τα ταξικά συμφέροντα του άρχοντος συγκροτήματος ήταν ταυτόχρονα οι εκπρόσωποι της μικροαστικής τάξης, γιατί η τελευταία δεν μπορούσε ν' αναδείξει δικό της κόμμα.

Ξέρουμε ότι τα αστικά κόμματα βρίσκονται σε ρήξη με τις τάξεις και τα τμήματα τάξεων του άρχοντος συγκροτήματος. Το γεγονός επηρεάζει άμεσα το δεσμό αντιπροσωπευτικότητας της μικροαστικής τάξης: οι μικροαστοί αντιλαμβάνονται ότι τα αστικά κόμματα δεν είναι πλέον παρά κοινοβουλευτικά εξαρτήματα. Η απώλεια της πραγματικής επιρροής των κομμάτων στην πολιτική κονίστρα, επιρροή που οφειλόταν στο δεσμό τους με τις άλλες τάξεις και τμήματα (κι όχι τη μικροαστική), αναγκάζει τη μικροαστική τάξη να τα εγκαταλείψει. Έτσι, ανοίγεται ο δρόμος προς τα φασιστικά κόμματα.

Στη διάρκεια του εκφασισμού η μικροαστική τάξη, στο σύνολό της αυτή τη φορά, συγκροτείται σε κοινωνική δύναμη χάρη στα φασιστικά κόμματα.² Θα έπρεπε ωστόσο να σταθούμε λίγο για ν' απαντήσουμε στο ζήτημα του δεσμού αντιπροσώπευσης μεταξύ των φασιστικών

2. Για τη συζήτηση γύρω απ' αυτό το σημείο, βλ. μεταξύ άλλων: Th. Geiger, «Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes» στο *Arbeiten zur Soziologie*, 1962, σ. 335 κ.ε.: R. Bendix, «Social Stratification and Political Power», στο R. Bendix και S.M. Lipset (επιμ.), *Class Status and Power*: R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, 1961, σ. 260 κ.ε.: W. Mills, «Power, Politics and People» στην αναφορά του στο βιβλίο του Fr. Neumann, *Behemoth: Structure and Practice of National-Socialism*: H. Lasswell, «Psychology of Hitlerism», *Political Quarterly*, αρ. 4, 1933, και αναλύσεις αναδημοσιευμένες στο *The Analysis of Political Behaviour: An Empirical Approach*, 1947, σ. 235 κ.ε. Τέλος, το βιβλίο του W. Reich που ήδη μνημονεύτηκε.

κομμάτων και της μικροαστικής τάξης, διακρίνοντας τις δυο έννοιες του όρου αντιπροσώπηση.

Με την πρώτη έννοια, ο όρος υποδηλώνει το δεσμό ενός πολιτικού κόμματος με τα *πραγματικά ταξικά συμφέροντα*.

Με τη δεύτερη έννοια ο όρος, υποδηλώνει κυρίως τους ιδεολογικούς και οργανωτικούς δεσμούς ενός κόμματος με μια τάξη, τα πραγματικά συμφέροντα της οποίας μπορεί θαυμάσια να μην εκπροσωπεί.

Στο θέμα της σχέσης των φασιστικών κομμάτων με τη μικροαστική τάξη, πρέπει να διευκρινίσουμε περισσότερο τα πράγματα και να ξεχωρίσουμε τις φάσεις της διαδικασίας εκφασισμού και του φασισμού. Καταρχήν, με τη δεύτερη έννοια, τα φασιστικά κόμματα είναι πραγματικά οι εκπρόσωποι της μικροαστικής τάξης. Είναι κόμματα μαζών καλοοργανωμένα και το λαϊκό τους έρεισμα (μέλη, στελέχη και ψηφοφόροι), βρίσκεται ουσιαστικά μέσα στη μικροαστική τάξη. Η ταξική προέλευση των ενδιάμεσων και ανώτερων στρωμάτων τους είναι μικροαστική. Ο πραγματικός οργανωτικός δεσμός φασιστικού κόμματος και μικροαστικής τάξης και το γεγονός ότι από ιδεολογική άποψη τα φασιστικά κόμματα είναι ολωσδιόλου μικροαστικά αποτελεί την ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τα αστικά κόμματα, που παραδοσιακά εκπροσωπούσαν τη μικροαστική τάξη.

Τι συμβαίνει τώρα με τα *πραγματικά συμφέροντα* που εκπροσωπούν τα φασιστικά κόμματα σύμφωνα με την πρώτη έννοια του όρου αντιπροσώπηση; Στο μέτρο που θεμιτά μιλάμε για βραχυπρόθεσμα πολιτικά συμφέροντα της μικροαστικής τάξης, το φασιστικό κόμμα είναι ο πραγματικός εκπρόσωπός της στη διάρκεια της πρώτης φάσης του εκφασισμού. Τα πρώτα προγράμματα του φασιστικού κόμματος είναι ένας «κατάλογος μνησικακιών» της μικροαστικής τάξης, που ανταποκρίνεται στις μικροαστικές διεκδικήσεις. Αλλά στο σημείο μη-επιστροφής, η στροφή έχει κιόλας ολοκληρωθεί: το φασιστικό κόμμα εκπροσωπεί στο εξής τα *πραγματικά συμφέροντα* της αστικής τάξης. Αν συνεχίζει ακόμη να λογαριάζει ως ένα βαθμό, τα συμφέροντα των μικροαστών, ο φασισμός, μόλις παίρνει την εξουσία, ολοκληρωτικά δε και οριστικά στη φάση της σταθεροποίησής του, εγκαταλείπει τα μικροαστικά συμφέροντα.

Όμως, χάρη στα φασιστικά κόμματα, η μικροαστική τάξη παρεμβαίνει στον πολιτικό στίβο ως κοινωνική δύναμη. Κι ενώ ολοφάνερα ταλαντεύεται προς την αστική τάξη, παίζει όμως, μέσα σ' αυτήν τη συμμαχία, ένα ρόλο σχετικά αυτόνομο απέναντι στο μεγάλο κεφάλαιο. Η μικροαστική τάξη δεν βρίσκεται «στην ουρά» της αστικής τάξης, όπως στην περίπτωση που εκπροσωπείται από τα παραδοσιακά ασι-

κά κόμματα. Στη δοσμένη συγκυρία η συμμαχία του μεγάλου κεφαλαίου με την εξεγερμένη μικροαστική τάξη κρύβει πολύ έντονες αντιφάσεις. Καλύπτει, πραγματικά, μια έντονη πολιτική πάλη μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και μικροαστικής τάξης, πάλη που θα βάλει τη σφραγίδα της σ' ολόκληρη την ιστορία του φασισμού και που αντανακλάται στις αντιφάσεις μεταξύ φασισμού και μεγάλου κεφαλαίου.

Η συμμαχία πραγματοποιείται στην αρχή μέσω του φασιστικού κόμματος και χάρη στη διφορούμενη αντιπροσωπευτικότητά του: Είναι ένα κόμμα που εμφανίζεται ως «αντικαπιταλιστικό», ενώ συνάμα θα εκπροσωπεί προοδευτικά τα πραγματικά συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου. Μετά την καθυπόταξη του κόμματος στον κρατικό μηχανισμό με τη στενή έννοια, η συμμαχία οικοδομείται μέσω του κράτους και χάρη στο φетиχισμό της εξουσίας που διακρίνει τη μικροαστική τάξη. Η συμμαχία μεγάλου κεφαλαίου-μικροαστικής τάξης δεν υπήρξε ποτέ άμεση και δεδηλωμένη· πήρε τη μορφή στήριξης που προσέφερε η μικροαστική τάξη σε μια μορφή κράτους που απέκρυπτε τους δεσμούς της με τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου. Με λίγα λόγια, απ' αυτήν την άποψη ο ιστορικός ρόλος του φασισμού ήταν να πραγματοποιήσει μια συμμαχία μεγάλου κεφαλαίου και μικροαστικής τάξης, σε μια συγκυρία μάλιστα όπου οι αμοιβαίες αντιθέσεις τους περνούσαν μια φάση οξυνόμενης έντασης.

Εξετάζοντας τη σχέση φασισμού και κυρίαρχων τάξεων αναλύσαμε ήδη, σε γενικές γραμμές, τον πολιτικό ρόλο και τη θέση της μικροαστικής τάξης στην περίοδο του φασισμού. Όταν ο φασισμός πρωτοέρχεται στην εξουσία, η μικροαστική τάξη γίνεται κυδερνώσα τάξη. Στη φάση της σταθεροποίησης περιορίζεται στη θέση της τάξης που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό. Οι χαρακτηριστικές εκφάνσεις της μικροαστικής τάξης μέσα στον κρατικό μηχανισμό θα είναι ότι στο εξής θα εκδηλώνεται ως κοινωνική δύναμη. Οι ιδιαίτερες μορφές που παίρνουν οι κρατικοί μηχανισμοί δεν μπορούν να εξηγηθούν ούτε με την απλή αντιστοιχία τους στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου, ούτε με το γενικό ιδεολογικό ρόλο του φασισμού. Εξηγούνται όμως με το ρόλο της μικροαστικής τάξης ως κοινωνικής δύναμης. Πραγματικά, το να οργανωθεί μια τάξη, με εξαίρεση την εργατική, στο «δικό της» κόμμα, δεν είναι η μόνη δυνατότητα που έχει για τη συγκρότησή της σε κοινωνική δύναμη.

γ) Η ιδεολογική κρίση και η «φασιστική ιδεολογία». Η ιμπεριαλιστική και μικροαστική ιδεολογία

Η διαδικασία εκφασισμού αντιστοιχεί σε μια οξεία ιδεολογική κρίση

της μικροαστικής τάξης και εντάσσεται μέσα στη γενικευμένη ιδεολογική κρίση των αστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Η γενικευμένη ιδεολογική κρίση των κοινωνικών σχηματισμών Γερμανίας και Ιταλίας εκφράζει καταρχήν μια κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στο βαθμό που η μικροαστική ιδεολογία, δεν είναι τελικά παρά η περίπλοκη διαστρέβλωση-προσαρμογή της αστικής ιδεολογίας στις προσδοκίες της μικροαστικής τάξης, η γενικευμένη κρίση έχει άμεσες ιδεολογικές επιπτώσεις στην μικροαστική τάξη. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εξέγερση των μικροαστών, καταλήγει στα ακόλουθα αποτελέσματα.

α) Τα ιδιότυπα και ιδιάζοντα «στοιχεία» της μικροαστικής ιδεολογίας, που προηγούμενα ήταν κατά κάποιον τρόπο αφανισμένα μέσα στον αστικό ιδεολογικό λόγο (τον προσαρμοσμένο στις μικροαστικές προσδοκίες), αναπτρώνονται και ξεπηδούν δυναμικά.

β) Η αντικαπιταλιστική όψη τονίζεται περισσότερο από άλλες, συχνά μέσα από το δρόμο αντιπαράθεσης προς την αστική ιδεολογία.

γ) Δάνεια σκόρπιων και παραλλαγμένων στοιχείων από την εργατική ιδεολογία γίνονται όλο και συχνότερα· βοηθάει σ' αυτό η κρίση της εργατικής ιδεολογίας.

Με την άνοδο του φασισμού στην εξουσία παρατηρούμε ένα φαινόμενο από πρώτη όψη παράδοξο: το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο, παραλλαγμένο με τα παραπάνω στοιχεία, «παίρνει τη θέση» της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας κι έτσι ενοποιεί τους αστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Το υποσύνολο τούτο παίζει πλέον το ρόλο που προηγούμενα είχε άμεσα η αστική τάξη, και απευθύνεται τόσο προς την αστική όσο και προς την εργατική τάξη.

Πρέπει όμως να είμαστε προσεκτικοί σ' αυτό το σημείο, γιατί έχει γίνει κατάχρηση του όρου «μικροαστική ιδεολογία» του φασισμού. Στην πραγματικότητα η μετατόπιση της κυριαρχίας από την αστική ιδεολογία προς το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο δεν σημαίνει διόλου ότι η αστική ιδεολογία παθαίνει έκλειψη. Η αστική ιδεολογία παραμένει διαρκώς κυρίαρχη ιδεολογία. Το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο, μολονότι τροποποιημένο, δεν είναι παρά μια διαστρέβλωση-προσαρμογή της αστικής ιδεολογίας στις προσδοκίες της μικροαστικής τάξης, γιατί η τελευταία δεν διαθέτει δική της ιδεολογία με την κυριολεξία του όρου. Από την άλλη μεριά, ακόμη και τα καθ'αυτό μικροαστικά ιδεολογικά στοιχεία λειτουργούν τελικά υπέρ του ασιτισμού. Έτσι, η αστική ιδεολογία διαιωνίζει την κυριαρχία της, αλλά με μορφές έμμεσες και καλυμμένες. Εδώ άλλωστε έγκειται ο ιδιότυπος χαρακτήρας της φασιστικής ιδεολογίας: είναι η έμμεση κυριαρχία της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας που εδραιώνεται χάρη στην άμεση επικράτηση της «μικροαστικής ιδεολογίας».

Γιατί, την εποχή του φασισμού, και μέσα στο πλαίσιο της αστικής ιδεολογίας, η *ιμπεριαλιστική ιδεολογία* του μεγάλου κεφαλαίου κυριαρχεί πάνω στη «φιλελεύθερη» κλασική. Όμως, αν η ιμπεριαλιστική ιδεολογία μοιάζει ν' αντιφάσκει προς τις «φυσιολογικές» μορφές της μικροαστικής (κοινωνική δικαιοσύνη, εκλογικές αυταπάτες κ.λπ.) μπορεί ωστόσο θαυμάσια ν' αντιστοιχεί στις μορφές που προσλαμβάνει η *ιδεολογία των επαναστατημένων μικροαστών*, πράγμα που δεν είναι εύκολο με τη φιλελεύθερη κλασική ιδεολογία. Από το φετιχισμό της εξουσίας ως το ισχυρό κράτος, από τον επιθετικό και υστερικό εθνικισμό ως την κρατολατρεία και τον αρχηγισμό, από τον αντικοινοβουλευτισμό στις συντεχνίες και τον αυταρχισμό, τόσα κοινά γνωρίσματα ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας και ιδεολογίας των εξεγερμένων μικροαστών: κοινά γνωρίσματα που στρέφονται κυρίως γύρω από το ρόλο του κράτους.

Αλλά υπάρχει και κάτι ακόμα: η ιμπεριαλιστική ιδεολογία ευθυγραμμίζεται ολοφάνερα με τα ιδεολογικά στοιχεία που συνδέονται με την ίδια ταξική κατάσταση του νέου τμήματος της μικροαστικής τάξης. Το τμήμα τούτο που περιλαμβάνει τους μισθωτούς υπαλλήλους, τα στελέχη και τους τεχνικούς, και του οποίου η διόγκωση οφείλεται στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο στην *τεχνοκρατική* ιδεολογική πλευρά: λατρεία της αποτελεσματικότητας και της ουδέτερης τεχνικής, που συνοδεύει την άποψη: «η κουλτούρα είναι ουδέτερη». Όμως, η τεχνοκρατική πλευρά είναι από τις πιο σημαντικές της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας. Και ο φασισμός, μυθοποιώντας τις «αξίες» της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας, εκμεταλλεύεται σε βάθος τούτο το ιδεολογικό στοιχείο, κοινό στο μεγάλο κεφάλαιο και τη νέα μικροαστική τάξη.

Με αφετηρία, λοιπόν, προηγούμενες παρατηρήσεις μπορούμε να κατανόησουμε το μόρφωμα αυτό που πήρε το όνομα *φασιστική ιδεολογία*.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της φασιστικής ιδεολογίας ανταποκρίνονται απλούστατα, στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου. Έτσι, αν η αστική πλευρά της φασιστικής ιδεολογίας στην ουσία απηχεί την ιμπεριαλιστική ιδεολογία, τότε, στο βαθμό μάλιστα που η ιμπεριαλιστική ιδεολογία ριζώνει στο έδαφος της αστικής, αληθεύει επίσης ότι τα σπέρματα της φασιστικής ιδεολογίας ενυπάρχουν στην παράδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας κοινωνικών σχηματισμών για τους οποίους γίνεται λόγος. Η φασιστική ιδεολογία έχει τις ρίζες της, κατά κάποιον τρόπο, μέσα στην παράδοση του εθνικού πολιτισμού της Γερμανίας και της Ιταλίας. Αλλά, από την άλλη μεριά, η φασιστική ιδεολογία ενστερνίζεται ιδεολογικά στοιχεία καθαντό μικροαστικά καθώς και μια μορφή της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας, προσαρμοσμένης στις ιδιαίτερες προσδοκίες των μικροαστών.

Μ' άλλα λόγια, από τη μια μεριά δεν υπάρχει καμιά πλευρά της φασιστικής ιδεολογίας που να μην σχετίζεται με την ιμπεριαλιστική από την άλλη, αν οι πλευρές αυτές πήραν τη μορφή της φασιστικής ιδεολογίας, αυτό οφείλεται στη σχέση της ιδεολογίας αυτής με τη μικροαστική τάξη. Μην ξεχνάμε άλλωστε τις *εσωτερικές αντινομίες* της φασιστικής ιδεολογίας: οφείλονται τελικά στις αντιφάσεις μεταξύ συμπερόντων του μεγάλου κεφαλαίου και της μικροαστικής τάξης.

Θα σκιαγραφήσουμε τις γενικές γραμμές της φασιστικής ιδεολογίας, επιχειρώντας να δείξουμε με περισσότερη ακρίβεια την ιμπεριαλιστική και τη μικροαστική πλευρά της. Αλλά δεν πρόκειται να μπούμε σε μια συστηματική ανάλυση. Η φασιστική ιδεολογία δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας της ίδιας κατηγορίας με τα ιδεολογικά σύνολα που συνδέονται με την αστική ή την εργατική τάξη: πρόκειται μάλλον, όπως σωστά επισήμανε ο Τολιάτι, για ένα αμάλγαμα *αντιφατικών στοιχείων*, στοιχείων που μέσα στη διασύνδεσή τους δεν γίνονται νοητά παρά μόνον όταν μεταρσιώνονται σε συγκεκριμένη πρακτική και σε μηχανισμούς. Αλλά για τους μηχανισμούς θα μιλήσουμε στο τελευταίο μέρος αυτής της μελέτης.³ Αναγκαστικά, λοιπόν, σ' αυτό το επίπεδο θα περιοριστούμε σε μια εντελώς ενδεικτική απαρίθμηση ορισμένων πλευρών της φασιστικής ιδεολογίας. Για ν' αρχίσουμε από τις εσωτερικές αντιφάσεις της φασιστικής ιδεολογίας ας υπενθυμίσουμε ότι ο φασισμός εκμεταλλεύεται τα ιδεολογικά στοιχεία που έρχονται από την εξεγερμένη μικροαστική τάξη. Η αντικαπιταλιστική πλευρά των μικροαστικών προσδοκιών κατέχει εδώ σημαντική θέση. Οι αντιπλουτοκρατικές διακηρύξεις στρέφονται κυρίως εναντίον των τμημάτων του με-

3. Ο Τολιάτι λοιπόν παρατηρούσε: «Η φασιστική ιδεολογία περιλαμβάνει πολλά ετερογενή στοιχεία... Εξυπηρετεί τη σύνδεση διαφόρων ρευμάτων της πάλης για την επιβολή δικτατορίας πάνω στις εργαζόμενες μάζες και για τη δημιουργία πλατιού κινήματος μαζών. Η φασιστική ιδεολογία είναι ένα εργαλείο που φτιάχτηκε για να διατηρεί συνδεδεμένα τα στοιχεία αυτά... Προσέχτε. Μην θεωρείτε τη φασιστική ιδεολογία σαν κάτι στέρεο τελειωμένο, ομοιογενές» (Στο *Lezioni...*, ό.π., σ. 15). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που δεν υπάρχουν «φασιστικά» ιδεολογικοπολιτικά έργα με την καθαυτό έννοια. Τέλος, η βιβλιογραφία σχετικά με τη φασιστική ιδεολογία, είναι πολύ πλούσια: θα έπρεπε ιδιαίτερα να μνημονευτούν παρά τις επιφυλάξεις που προκαλούν γι' άλλους λόγους, τα κείμενα της Σχολής της Φρανκφούρτης μεταξύ 1930-1939. Συγκεκριμένα: H. Marcuse, «Der Kampf gegen der Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung», στο W. Abendroth, *Fascism and Capitalism* και *Über den affirmativen Charakter der Kultur*; M. Horkheimer, *Die Juden und Europa* και *Egoismus und Freiheitsbewegung*; T. Adorno, *Minima moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, κ.λπ. Οι αναλύσεις του Μάνχαϊμ δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον.

γάλου κεφαλαίου που η δραστηριότητά του πλήττει, με τον πιο φανερό τρόπο, τα συμφέροντα της κλασικής μικροαστικής τάξης: εναντίον του τοκογλυφικού κεφαλαίου, του τραπεζικού δηλαδή τμήματος του μεγάλου κεφαλαίου· εναντίον του μεγάλου κεφαλαίου που επενδύεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας και εξοπλίζει τα μεγάλα καταστήματα που θίγουν το μικρεμπόριο· εναντίον των μονοπωλίων που νοθεύουν τον ελεύθερο και θεμιτό ανταγωνισμό, αγαπημένο σύνθημα της μικρής παραγωγής· και, τέλος, εναντίον της φορολογίας.

Πέρα όμως από τις αντιφάσεις ιμπεριαλιστικής και μικροαστικής ιδεολογίας στο πλαίσιο της φασιστικής ιδεολογίας πρέπει να εντοπίσουμε τα σημεία σύγκλισης γιατί έχουν μεγαλύτερη σημασία, μια και εμφανίζονται διαρκώς με αντικαπιταλιστική μορφή:

Η κρατολατρεία. Για τη φασιστική ιδεολογία εκείνο που μετράει είναι η λατρεία του κράτους· το άτομο δεν είναι τίποτα. Η πλευρά αυτή ενώ αντιστοιχεί στο φετιχισμό της εξουσίας που συνέχει τη μικροαστική τάξη, παράλληλα εκφράζει το ενδιαφέρον του μεγάλου κεφαλαίου για τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Το ίδιο στοιχείο προεκτείνεται ως τη διάδοχη «λατρεία του Αρχηγού» και της ιεραρχίας, τυπική μορφή φετιχισμού της εξουσίας της εξεγερμένης μικροαστικής τάξης.

Εναντίον του δικαίου συστήματος. Μ' αυτήν την έννοια η φασιστική ιδεολογία είναι λατρεία του αυθαίρετου: νόμος και κανόνας είναι οι προσαγές του Αρχηγού: εκφράζει όχι μόνον τη λατρεία της μικροαστικής τάξης για τον Αρχηγό, αλλά επίσης την εξέγερσή της εναντίον του νομικού διακανονισμού τον οποίο θεωρεί υπεύθυνο για τις δυσκολίες της, λόγω τους δέους της από το όραμα του κράτους.

Η αντιδικαιική πλευρά της φασιστικής ιδεολογίας ανταποκρίνεται και στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου: πραγματικά, η ιμπεριαλιστική ιδεολογία προκαλεί μια μετατόπιση της κυριαρχίας μέσα στο πλαίσιο της αστικής ιδεολογίας, από την νομιμοπολιτική περιοχή, που δέσποζε στη φιλελεύθερη αστική ιδεολογία, προς την οικονομική περιοχή και την τεχνοκρατία. Η μετατόπιση αποκρύπτει τη μαζική και σε όφελος του μεγάλου κεφαλαίου παρέμβαση του κράτους στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού.⁴ Αλλά η μετάθεση της κυριαρχίας, που συνεπάγεται η αντιδικαιική πλευρά της φασιστικής ιδεολογίας, γίνεται χάρη σε μια σημαντική αναθέρμανση της ηθικής ιδεολογίας—θέματα «τιμής» και «καθήκοντος»,—, προνομιακή μορφή έκφρασης των μικροαστών.

4. Γι' αυτό το θέμα, βλ. το έργο μου *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 277 κ.ε.

Η αποθέωση των επιλέκτων. Η πλευρά αυτή της φασιστικής ιδεολογίας προεκτείνεται ως τη φασιστική άποψη για το ρατσισμό. Ροπή, επίσης, τυπική της εξεγερμένης μικροαστικής τάξης που ερωτοτροπεί με τη θέση της αστικής: πράγμα που βολεύει το μεγάλο κεφάλαιο στην προσπάθειά του να εκδιώξει το μεσαίο κεφάλαιο και τους πολιτικούς εκπροσώπους του από την ηγεμονιακή θέση και την πολιτική κόνιστρα.

Ρατσισμός-αντισημιτισμός: δεν πρόκειται βέβαια εδώ να προχωρήσουμε στη διερεύνηση του ρατσισμού. Θα παρατηρήσουμε απλώς ότι η εικόνα του «πλούσιου εκμεταλλευτή Εβραίου» προσαρμόζεται στη μικροαστική φενάκη του ψευτοκαπιταλισμού. Η αντισημιτική-ρατσιστική πλευρά της μικροαστικής ιδεολογίας βολεύει επίσης το μεγάλο κεφάλαιο, όχι μόνον επειδή μεταθέτει τον αντικαπιταλισμό των μικροαστικών μαζών πάνω στους Εβραίους, αλλά επίσης γιατί ανταποκρίνεται στα αποικιοκρατικά και επεκτατικά του συμφέροντα.

Εθνικισμός: υστερική λατρεία της μυστηριακής ενότητας που είναι για τη μικροαστική τάξη το έθνος («δεσμοί γης» και «αίματος»): το έθνος, θα γίνει το άλλοθι για ν' αρνηθεί την πάλη των τάξεων και θα θεωρήσει τον εαυτό της στυλοβάτη του, φυσικό διαμεσολαβητή στις αντιμαχόμενες δυνάμεις. Και ο εθνικισμός βολεύει προφανώς το μεγάλο ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο.

Μιλιταρισμός: συνδυάζει τον εθνικισμό, τον αυταρχισμό, την πίστη στην ιεραρχία, τη λατρεία για τον αρχηγό και συμβαδίζει με τα συμφέροντα του επεκτατικού μεγάλου κεφαλαίου. Παράλληλα, αφηρημένη λατρεία της βίας, που χαρακτηρίζει την ανταρσία της επαναστατημένης μικροαστικής τάξης και τη φάση της αυξημένης καταπίεσης που ασκεί το μεγάλο κεφάλαιο εναντίον των λαϊκών μαζών.

Αντικληρικαλισμός: πρόκειται για τη μορφή λαϊκότητας που προσλαμβάνει η εξέγερση της μικροαστικής τάξης εναντίον των «προνομίων», και που βολεύει το μεγάλο κεφάλαιο, δεδομένης, σ' αυτές τις χώρες, της στενής σχέσης της Εκκλησίας με τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία και το μεσαίο κεφάλαιο.⁵

Οικογένεια: το σημαντικό και ιδιαίτερο ρόλο που η φασιστική ιδεολογία αποδίδει στην οικογένεια μελέτησε ο Βίλχελμ Ράιχ (Wilhelm Reich). Ο ρόλος της οικογένειας συνδέεται με παραστάσεις και οράματα μιας μικροαστικής τάξης που σημαδεύτηκε από την οικονομική

5. Πραγματικά ο πολιτικός ρόλος της θρησκείας στη μικροαστική τάξη των πόλεων, είναι πολύ λιγότερο σημαντικός απ' όσο υποστηρίζει ο W. Reich, *ό.π.*, σ. 188 κ.ε. Αυτό άλλωστε αποδεικνύει συγκεκριμένα ο S.M. Lipset, στο R. Bendix και S.M. Lipset, *Class, Status and Power...*, *ό.π.*, σ. 423.

της απομόνωση και την οικογενειακή εκμετάλλευση και που αναζητά ένα κοινωνικό κύτταρο προστατευμένο από την ταξική πάλη. Η πλευρά αυτή βολεύει επίσης το μεγάλο κεφάλαιο (η διαδικασία ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού οδηγεί, εκ των πραγμάτων, στην κατάρυση των παραδοσιακών οικογενειακών δεσμών) γιατί αποκρύπτει και απομακρύνει από την όραση των μικροαστών την πραγματικότητα της πάλης των τάξεων, συμβάλλοντας στην τάση της αυταρχικής ιεραρχίας που ταιριάζει στην ιμπεριαλιστική ιδεολογία.

Εκπαίδευση: η φασιστική ιδεολογία αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της εκπαίδευσης. Κατάληξη η στρατολόγηση της νεολαίας μέσα σε μιλιταριστικού τύπου οργανώσεις που συνοδεύεται από μια εντελώς ιδιότυπη αντίληψη για τη «νεολαία» και την παιδεία. Η επιχείρηση στρατονόμησης της νεολαίας αντιστοιχεί στη μικροαστική ιδεολογία της κοινωνικής προαγωγής, με δυο λόγια, αντιστοιχεί στην αντίληψη της νέας μικροαστικής τάξης που θεωρεί τον εαυτόν της σύνολο «παροδικό». Η πλευρά αυτή εξυπηρετεί το μεγάλο κεφάλαιο στο βαθμό που του επιτρέπει να παρεμβαίνει στη διαμόρφωση και την εξειδίκευση της εργατικής δύναμης, απαραίτητης στο μονοπωλιακό καπιταλισμό.

Σκοταδισμός και «αντιδιανοουμενισμός»: η φασιστική ιδεολογία, απόρροια της αυθόρμητης εξέγερσης των μικροαστών εναντίον των «ιδεολόγων», των οργανικών —με τη γκραμσσιανή έννοια— αξιωματούχων της ιδεολογίας της αστικής τάξης που διέψευσαν τις ελπίδες τους. Πραγματικά, η εξέγερση της μικροαστικής τάξης, που σ' άλλες συνθήκες σέβεται έντονα την κουλτούρα εξαιτίας του μύθου του σχολείου, προσλαμβάνει συχνά τη μορφή της εχθρότητας προς τους «ιδεολόγους». Κι αυτό επειδή η μικροαστική τάξη, αφού δεν διαθέτει δική της ιδεολογία με την κυριολεξία του όρου, δεν διαθέτει γενικά και δικούς της «ιδεολόγους». Η εξέγερσή της εναντίον των οργανικών αξιωματούχων της ιδεολογίας της αστικής τάξης παίρνει τη μορφή μιας γενικής αμφισβήτησης των ιδεολόγων. Ο αντιδιανοουμενισμός, επίσης, βολεύει θαυμάσια την τεχνοκρατική πλευρά της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας.

Τέλος, *συντεχνιακή θεώρηση της κοινωνικής οργάνωσης με την καθαυτό μικροαστική μορφή της.* Αντιστοιχεί η συντεχνιακή θεώρηση στην παρελθοντολογική νοσταλγία του παραδοσιακού τμήματος των μικροαστών που αναπολούν την εποχή των συντεχνιών αλλά επίσης και τις ουτοπικές προσδοκίες της νέας μικροαστικής τάξης. Η μικροαστική τάξη, στο σύνολό της, θα επιθυμούσε να αποτελεί το θεμέλιο λίθο και τον ενδιάμεσο κρίκο κάθε κοινωνικού οικοδομήματος. Βλέπει τον εαυτό της στο ρόλο του μεσολαβητή που χάρη στο κράτος και με τη «συμμετοχή» της στις κρατικοποιημένες συντεχνίες θα συ-

σπείρωνε «αυταρχικά» όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Είναι επίσης αυτονόητο ότι η συντεχνιακή θεώρηση ευνοεί το μεγάλο κεφάλαιο γιατί συνεπάγεται την καταστολή της ταξικής πάλης και καθυποτάσσει το μεσαίο κεφάλαιο στο μεγάλο.

δ) Πραγματική κατάσταση της μικροαστικής τάξης επί φασισμού

Ποια είναι, τέλος, η πραγματική οικονομική κατάσταση της μικροαστικής τάξης επί φασισμού και ποια η στρατηγική του φασισμού προς αυτήν;

Η μικροαστική τάξη, παραδοσιακή και νέα, είναι το κύριο οικονομικό θύμα του φασισμού μαζί με τη φτωχή και τη φτωχομεσαία αγροτιά. Η ευνοϊκή προς το μεγάλο κεφάλαιο πολιτική του φασισμού χτυπά με ριζικό τρόπο το μικρεμπόριο και τη μικρή παραγωγή. Εξάλλου η φασιστική πολιτική μισθών πλήττει, κατά κύριο λόγο, την αγοραστική δύναμη των μισθωτών υπαλλήλων.

Αλλά, η πολιτική αυτή εφαρμόζεται σταδιακά. Στην πρώτη φάση του φασισμού στην εξουσία, όταν στο πολιτικό προσκήνιο η μικροαστική τάξη κατέχει ενεργά τη θέση της κυβερνώσας τάξης, ο φασισμός εξαναγκάζεται σε πολυσχιδείς συμβιβασμούς προς όφελος της μικροαστικής τάξης και σε βάρος των κυρίαρχων τάξεων.

Στη συνέχεια, ο κατεστημένος φασισμός δεν αφανίζει ολοκληρωτικά την παραδοσιακή αστική τάξη. Πρέπει να προσέξουμε ιδιαίτερα ότι στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, και αντίθετα προς την εγγενή και γενικότερη τάση αφανισμού της παραδοσιακής αστικής τάξης, υπάρχει μια χαρακτηριστική *αντίρροπη τάση*. Η διατήρηση ενός ισχυρού τομέα μικρής παραγωγής και μικρεμπορίου *συμφέρει* την ίδια την εμπέδωση της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Τα έξοδα και το υψηλό κόστος της μικρής παραγωγής καθώς και οι υψηλές τιμές λιανικής πώλησης του μικρεμπορίου, νομιμοποιούν το ύψος των τιμών καρτέλ που ορίζουν τα μεγάλα μονοπώλια και η αλυσίδα των μεγάλων καταστημάτων. Αίφνης, με την αναφορά στις τιμές της μικρής παραγωγής και του μικρεμπορίου δεν φαίνονται τα υπερκέρδη που πραγματοποιούν τα μονοπώλια. Η αντίρροπη τάση έχει, λοιπόν, βασικά πολιτικοϊδεολογική λειτουργία, και στην περίπτωση των φασισμών έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λήψη ορισμένων μέτρων προστασίας της μικρής ιδιοκτησίας στις πόλεις.

Όσο για τους μισθωτούς υπαλλήλους δεν πρέπει πάλι να λησμονήσουμε μια σημαντική πλευρά του ζητήματος. Η χαρακτηριστική επέκταση του γραφειοκρατικού μηχανισμού του κράτους, τον οποίο θαυ-

μάσια μελέτησε ο Γκράμσι, προσέφερε διεξόδους σ' ένα σημαντικό τμήμα των μικροαστικών μαζών. Επί φασισμού, η υπέρμετρη διόγκωση του κρατικού μηχανισμού, μέσω της λεγόμενης «φασιστικής γραφειοκρατίας», υπήρξε ένας από τους λόγους της υποστήριξης που η μικροαστική τάξη παρείχε στο φασιστικό κράτος.⁶

Τέλος, ένα τελευταίο πρόβλημα σχετικό με τη σχέση φασισμού και μικροαστικής τάξης. Μερικές φορές, σε περιπτώσεις δικτατοριών, όπου η μικροαστική τάξη λειτουργεί ως κοινωνική δύναμη και ως κυβερνώσα τάξη, παρατηρούμε μια διαδικασία προοδευτικής υποκατάστασης, σχετικής αλλά κάποτε και ριζικής, της παλαιάς αστικής τάξης από μέλη της μικροαστικής. Τα τελευταία αναδεικνύονται τότε σε νέα αστική τάξη. Αρχίζει δηλαδή η διαδικασία διαμόρφωσης της κρατικής αστικής τάξης. Οι μικροαστοί αξιωματούχοι του κρατικού αυτού μηχανισμού καταφέρνουν να υποκαταστήσουν την παλαιά αστική τάξη αλλοτριώνοντάς την με τις μαζικές εθνικοποιήσεις από τη μια μεριά, και την επικράτησή τους στον κρατικό μηχανισμό από την άλλη.

Όμως, η διαδικασία αυτή δεν έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συγκεκριμένη περίπτωση του φασισμού. Παρ' όλα αυτά, χάρη σ' αυτήν τη διαδικασία ορισμένοι μικροαστοί αξιωματούχοι ενσωματώθηκαν στην αστική τάξη – κλασική περίπτωση: η κλίκα του Γκαίρινγκ με τη δημιουργία των *H. Göring Werke*–, η ενσωμάτωση για την οποία γίνεται λόγος προσέλαβε κυρίως τη μορφή πολιτικοϊδεολογικών δεσμών. Γιατί, βέβαια «κρατικοποίηση» της οικονομίας από τον φασισμό δεν ήταν παρά ένας μύθος. Και ακόμη και στην περίπτωση της πολεμικής οικονομίας, ο φασισμός δεν προχώρησε σχεδόν ποτέ πέρα από ένα διακανονισμό σε όφελος του μεγάλου κεφαλαίου. Ο φασισμός δεν αμφισβήτησε ποτέ το παραδοσιακό μεγάλο κεφάλαιο: μονίμως υπήρξε ο εγγυητής των συμφερόντων του.

---

6. Ας σημειωθεί ότι δεν λείπουν οι απόπειρες εξήγησης του φασιστικού φαινομένου με την αποκλειστική αναφορά στη γραφειοκρατία: π.χ. B. Rizzi, *La bureaucratisation du monde*, Παρίσι 1939.

3. Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Στη Γερμανία, η μικρή παραγωγή και το μικρό εμπόριο περνούν σοβαρή οικονομική κρίση που οφείλεται κυρίως στη διαδικασία συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Μεταξύ 1907 και 1925, η αναλογία «ανεξάρτητων» παραγωγών και εμπόρων στο σύνολο του πληθυσμού μειώνεται κατά 4,5% περίπου, και μεταξύ 1925 και 1933 κατά 2%. Η συνολική δηλαδή μείωση φτάνει το σημαντικό ποσοστό του 6-7%.¹ Παράλληλα, θύμα της εκμετάλλευσης του μεγάλου κεφαλαίου (όχι μόνο, ούτε κυρίως, μέσω της απαλλοτρίωσης και της προλεταριοποίησης με τη στενή έννοια), και έρμαιο των τιμαριθμικών διακυμάνσεων, του πληθωρισμού και της οικονομικής κρίσης του 1929, το τμήμα αυτό της μικροαστικής τάξης είναι οικονομικά ένα από τα πιο αδικημένα τμήματα του πληθυσμού. Σε τούτη τη διαδικασία αποπτώχευσης διότεχνες και έμποροι έχασαν περισσότερο από το μισό των εισοδημάτων τους.²

Αντίθετα, η νέα μικροαστική τάξη (ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι) αυξάνει σε τέτοιο βαθμό ώστε ν' αντιπροσωπεύει το 17% του πληθυσμού το 1925, έναντι του 12,6% το 1907. Μεταξύ 1925 και 1933,

---

1. G. Castellan, *ό.π.*, σ. 146.

2. G. Castellan, *ό.π.*, σσ. 178-179.

το ποσοστό αυξάνει ακόμα κατά 1,4%, ενώ το ποσοστό της εργατικής τάξης παραμένει σχετικά σταθερό.³ Αυτό το τμήμα των μη-παραγωγικών εργαζομένων, παρόλο που θίγεται λιγότερο από το προηγούμενο, ωστόσο χάνει την αγοραστική του δύναμη περισσότερο απ' όσο η καθαυτό εργατική τάξη.

Πριν εξετάσουμε την πολιτική κρίση που περνά η μικροαστική τάξη στη Γερμανία μετά τον πόλεμο και στη διάρκεια του εκφασισμού, πρέπει να πούμε δυο λόγια για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γερμανικής μικροαστικής τάξης. Η «εκ των άνω» επανάσταση που πραγματοποιήσε ο Μπίσμαρκ κάτω απ' την πολιτική διεύθυνση των ευγενών γαιοκτημόνων, και η χαρακτηριστική ανεπάρκεια ηγεμονιακού ρόλου της αστικής τάξης, επέτρεψαν στη γερμανική μικροαστική τάξη να παίξει ένα σημαντικό ρόλο, όπως επισήμαναν ο Μαρξ και ο Ένγκελς:

«Η τάξη των μικροαστών, κληρονομιά του 16ου αιώνα, και από τότε διαρκώς αναγεννώμενη με διάφορες μορφές, αποτελεί την πραγματική κοινωνική βάση του εδραιωμένου στη Γερμανία καθεστώτος».⁴ Και ακόμη: «Η μικροαστική τάξη που έχει τη μεγαλύτερη σημασία σε κάθε σύγχρονο κράτος και σε όλες τις σύγχρονες επαναστάσεις, είναι ιδιαίτερα σημαντική στη Γερμανία: στη διάρκεια των πρόσφατων αγώνων έπαιξε, σχεδόν πάντα, αποφασιστικό ρόλο».⁵

Ρόλος σημαντικός οπωσδήποτε, αλλά τι ρόλος ακριδώς; Στην πραγματικότητα, μπροστά στην αέναα υποδόσκουσα αντίφαση αστικής τάξης και ευγενών γαιοκτημόνων, οι μικροαστοί υποστηρίζουν τους αστούς εναντίον των ευγενών, χωρίς ποτέ η μεταξύ τους αντίθεση να εκδηλώνεται φανερά. Αντίθετα με τη γαλλική περίπτωση, μπροστά στην ανυπαρξία αυτόνομης αστικής ιδεολογίας, τη γερμανική μικροαστική τάξη δεν διαπέρασαν ιδεολογίες γιακωβίνικου τύπου κι έμεινε σταθερά δεμένη στο άρμα της αστικής τάξης: επηρεάστηκε έτσι καθολικά από τη μεταμορφωμένη φεουδαρχική ιδεολογία. Πριν από την εποχή του φασισμού η μικροαστική τάξη δεν είχε ποτέ αναδειχθεί σε κοινωνική δύναμη, πράγμα που εξηγεί ως ένα βαθμό, τον τρόπο με τον οποίο αφέρθηκε να εξευτελιστεί από την αστική, μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία.

3. G. Castellan, *ό.π.*, σ. 150.

4. K. Marx, *Manifeste communiste*, Éditions Sociales, σ. 81.

5. Fr. Engels, *La révolution démocratique en Allemagne*, Éditions Sociales, σ. 208.

Μετά τον πόλεμο, ένα τμήμα της μικροαστικής τάξης μοιάζει να ταλαντεύεται λίγο ή πολύ, προς την εργατική τάξη. Οι ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι συμμετέχουν ανοιχτά στις μεγάλες απεργίες και τα συλλαλητήρια, προσχωρούν στα συνδικάτα, αλλά επίσης υποστηρίζουν εκλογικά (πράγμα σημαντικό για τη γερμανική μικροαστική τάξη) τη σοσιαλδημοκρατία και, σπανιότερα, το κομμουνιστικό κόμμα. Το 1923, τον καιρό της κατάληψης της Ρουρ από τη Γαλλία, πολλοί μικροαστοί, κυρίως υπάλληλοι, στρέφονται προς τον κομμουνισμό. Η εξέταση των προσχωρήσεων στα συνδικάτα και των εκλογικών αποτελεσμάτων στις περιοχές που η μικροαστική τάξη είναι ιδιαίτερα σημαντική αποκαλύπτει ότι στη διάρκεια της περιόδου σταθεροποίησης του φασισμού, το τμήμα αυτό της μικροαστικής τάξης στρέφεται προς τη σοσιαλδημοκρατία. Μόνο στις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού θα προσχωρήσει στον εθνικοσοσιαλισμό.

Ας έρθουμε τώρα στη σχέση εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και μικροαστικής τάξης.⁶ Σχετικά με τις προσχωρήσεις στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα μεταξύ 1930 και 1934, υπάρχει η ακόλουθη κίνηση: το ποσοστό των μισθωτών υπαλλήλων στο σύνολο των μελών κυμαίνεται από 25,6% ως 20,6%, κατά πολύ ανώτερο από την ποσοστιαία αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού (γύρω στο 12%). Το ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων και ειδικότερα των εκπαιδευτικών στο σύνολο των μελών περνά από το 8,3% στο 13% (θα φτάσει το 29% το 1935), ενώ η αναλογία τους στον πληθυσμό είναι 5%. Το ποσοστό στο σύνολο των μελών, των «ανεξάρτητων» βιοτεχνών και εμπόρων διατηρείται γύρω στα 20%, ενώ η ποσοστιαία αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού είναι 9%.

Αν πάρουμε υπόψη την ταξική προέλευση του συνόλου των μεσαίων και ανωτέρων ηγετικών στελεχών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, οι ποσοστιαίες αναλογίες είναι εξίσου ενδιαφέρουσες: 37% απ' αυτούς είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι. Οι αμέσως επόμενες κατηγορίες είναι οι δημόσιοι υπάλληλοι και έπονται οι βιοτέχνες και οι έμποροι.⁷ Στις εκλογές του 1930, η κοινοβουλευτική ομάδα του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος περιλαμβάνει 16 μικρέμπορους και βιοτέχνες, 25 μισθωτούς υπαλλήλους, 13 εκπαιδευτικούς, 12 δημοσίους διοικητικούς

6. Γι' αυτό το θέμα, K. Bracher, *Die Deutsche Diktatur...*, ό.π., σ. 256 κ.ε.

7. H. Gerth, «The Nazi Party: its Leadership and Composition», ό.π., 1952, σ. 100 κ.ε.

υπαλλήλους, 15 επαγγελματικά στελέχη του κόμματος μικροαστικής προέλευσης, 8 πρώην αξιωματικούς, 12 μεσαίους αγρότες, έναν παππά κι έναν φαρμακοποιό (Γκ. Στράσερ).

Τα εκλογικά αποτελέσματα είναι εύγλωττα: η μικροαστική τάξη στο σύνολό της στηρίζει το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Ας σημειωθεί ιδιαίτερα ότι παράλληλα με τις διαδοχικές εκλογικές επιτυχίες του εθνικοσοσιαλισμού, τα κόμματα που καταρχήν καταργούν είναι τα «φιλελεύθερα» κεντρώα (με εξαίρεση το καθολικό *Zentrum*) που η πελατεία τους είναι ουσιαστικά μικροαστική, και χάνουν τα κόμματα αυτά το 80% περίπου των ψηφοφόρων τους, πολύ περισσότερο δηλαδή από τους «συντηρητικούς», τους Γερμανούς-εθνικόφρονες που χάνουν μόνο το 40% των ψηφοφόρων τους σε όφελος των ναζί.⁸

Η κατάσταση αυτή παραμένει πραχτικά αναλλοίωτη όσο ο φασισμός δρίσκεται στην εξουσία.

Οι σχέσεις εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και μικροαστικής τάξης φαίνονται επίσης και στις μορφές οργάνωσης που παίρνει το κόμμα αυτό:⁹

α) Είναι κόμμα εκ πρώτης όψεως ισχυρά συγκεντρωτικό, οργανωμένο ουσιαστικά κατά συνοικίες και γειτονιές, όπου εφαρμόζεται αυστηρά η «αρχή των φύρερ» σε κάθετη ιεραρχική διάταξη. Ωστόσο, ο συγκεντρωτισμός του λειτουργεί μάλλον κατά τομείς γιατί, για μεγάλο διάστημα, οι διάφοροι μηχανισμοί του κόμματος και οι διάφοροι γεωγραφικοί τομείς διατηρούν ευρύτατη αυτονομία. Το κόμμα σπαράσσεται διαρκώς από εσωκομματικούς αγώνες και εσωτερικές αντιθέσεις, ενδεικτικό όχι μόνον των αντιφατικών, με την ιδεολογικοπολιτική έννοια, συμφερόντων που εκπροσωπεί, αλλά επίσης και των εγγενών δυσκολιών οργάνωσης της μικροαστικής τάξης. Τέλος, είναι δείκτης των διαφόρων διαδοχικών ρηγμάτων του δεσμού εκπροσώπησης μεταξύ μικροαστικής τάξης και «υψηλών αξιωματούχων» της, ρηγμάτων που πολλαπλασιάζονται και προσβάλλουν τη σχέση «υψηλών αξιωματούχων» και ενδιάμεσων κλιμακίων. Έτσι δημιουργούνται προοδευτικά τα SS, που κυριαρχούν στο κόμμα και προσεταιρίζονται άμεσα τους «αξιωματούχους» που έχουν πλέον σπάσει τους δεσμούς εκπροσώπησης (και με τις δύο έννοιες του όρου) με τη μικροαστική τάξη.

β) Οι ιδιαίτερες οργανώσεις του κόμματος στη βάση αντιστοιχούν στην κατά επαγγέλματα εκπροσώπηση: έμποροι, εκπαιδευτικοί, υπάλληλοι, γιατροί, κ.λπ.

γ) Το κόμμα είναι οργανωμένο σύμφωνα με το στρατιωτικό πρό-

8. R. Heberle, *ό.π.*, σ. 112 κ.ε.· K. Bracher, *Die Auflösung...*, *ό.π.*, σ. 94 κ.ε.

9. M. Duverger, *Les partis politiques*, *ό.π.*, σ. 55 κ.ε., 184, 299 κ.ε., κ.λπ.

τυπο, πράγμα που ανταποκρίνεται όχι μόνο στις ανάγκες του αγώνα για την κατάκτηση της εξουσίας, αλλά επίσης (αν όχι κυρίως) στην ιδεολογία της γερμανικής μικροαστικής τάξης.

δ) Από την ίδρυσή του, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα είναι κόμμα επαγγελματιών και στελεχών: περιλαμβάνει πολύ μεγάλο αριθμό έμμισθων, πράγμα που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της προλεταριοποιημένης μικροαστικής τάξης για επιδοτήσεις, αλλά επίσης και στις ιδεολογικές τάσεις της προς γραφειοκρατικοποίηση.

ε) Ιδιαίτερα σημαντικές στο κόμμα είναι οι οργανώσεις που παίζουν ιδεολογικό ρόλο: αθλητικές οργανώσεις, οργανώσεις της νεολαίας, εντευκτήρια κ.λπ. Οι δραστηριότητες ιδεολογικού χαρακτήρα, παρελάσεις, γιορτές, τελετουργίες μνητικές κ.λπ., παίζουν σπουδαίο κι εντελώς χαρακτηριστικό ρόλο.

Στη διάρκεια του εκφασισμού, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα φαίνεται ότι εκπροσωπεί πραγματικά τα βραχυπρόθεσμα και ιδιαίτερα συμφέροντα της μικροαστικής τάξης. Αυτό εκδηλώνεται με την πρακτική υποστήριξη που προσφέρει στη δράση της μικροαστικής τάξης, και με τις συγκεκριμένες διεκδικήσεις που περιλαμβάνονται στα προγράμματά τους. Οι ιδιαίτερες άλλωστε συντεχνιακές οργανώσεις της μικροαστικής τάξης, όπως η πολύ σημαντική *Deutschnationale Handlungsgehilfenverband* (DHV) (Εθνικός Γερμανικός Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων), παρέχουν, από το 1927, την υποστήριξή τους στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα.¹⁰ Ριζική όμως αλλαγή των πραγμάτων αρχίζει με τη στροφή που παίρνει το κόμμα στο σημείο μη-επιστροφής.

Όσον αφορά την εξέλιξη της μικροαστικής τάξης στο πολιτικό επίπεδο (η τάξη αυτή γίνεται για μια σύντομη περίοδο κυβερνώσα τάξη με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία, και περιορίζεται έπειτα στη θέση της τάξης που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό), δώσαμε ήδη τις γενικές γραμμές της εξετάζοντας τις σχέσεις εθνικοσοσιαλι-

10. K. Bracher, *Die Deutsche Diktatur...*, ό.π., σ. 166 κ.ε. Ας σημειωθεί ωστόσο το πολύ ενδιαφέρον στοιχείο που αναφέρει ο Th. Geiger, «Die Soziale Schichtung...», ό.π., σ. 353: επειδή οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, η «νέα» μικροαστική τάξη, λόγω των συνθηκών ζωής τους, είναι πιο πρόσφοροι για συνδικαλιστική οργάνωση από την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, το δίλημμα εμφανίζεται πολύ γρήγορα στους κόλπους του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος: θα έπρεπε να προσανατολιστεί προς μια «συνδικαλιστική εκπροσώπηση συμφερόντων» ή προς μια συντεχνιακή αντιπροσώπηση των επαγγελματιών; Η δεύτερη λύση επικρατεί, κι αυτό προκαλεί προστριβές μεταξύ κόμματος και DHV.

σμού και κυρίαρχων τάξεων. Ας υπενθυμίσουμε απλώς ότι, αν παρατηρείται μια φανερή και προοδευτική ρήξη του δεσμού εκπροσώπησης μεταξύ εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και πραγματικών συμφερόντων της μικροαστικής τάξης, οι πολιτικοί και ιδεολογικοί δεσμοί εκπροσώπησης διατηρούνται σ' όλο το διάστημα που ο φασισμός κατέχει την εξουσία. Οι συγκεκριμένες αντιφάσεις που προκύπτουν απ' αυτήν την κατάσταση μεταξύ της δράσης της μικροαστικής τάξης ως κοινωνικής δύναμης και του μεγάλου κεφαλαίου χαρακτηρίζουν το σύνολο της περιόδου και τις σχέσεις του εθνικοσοσιαλισμού με το μεγάλο κεφάλαιο.

Δεν θα εξετάσουμε με λεπτομέρειες τη ναζιστική ιδεολογία, καταρχήν, γιατί άλλοι συγγραφείς έχουν ήδη εξαντλήσει το ζήτημα. Έπειτα, και κυρίως, γιατί φασιστική ιδεολογία, με τη στενή έννοια της ταξικής μικροαστικής ιδεολογίας, δεν υπάρχει: τα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν αναφέρθηκαν πιο πάνω. Περισσότερο ενδιαφέρον έχουν οι θεσμικές μορφές που δημιούργησαν τα στοιχεία αυτά με την υλοποίησή τους. Θα πραγματευτούμε το θέμα αυτό όταν θα εξετάσουμε το εθνικοσοσιαλιστικό κράτος.

Τέλος, τα πραγματικά συμφέροντα της μικροαστικής τάξης των πόλεων με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία εγκαταλείπονται ολοκληρωτικά. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή γίνεται σταδιακά και δεν αποσαφηνίζεται παρά μόνο μετά τη φάση σταθεροποίησης. Στη διάρκεια της πρώτης φάσης πάρθηκαν ορισμένα μέτρα ευνοϊκά για το πρώτο τμήμα της μικροαστικής τάξης (μικρέμποροι-μικροπαραγωγοί) και η δραστηριότητα των μεγάλων καταστημάτων περιορίζεται σχετικά. Το 1933, δημιουργούνται δύο αυτόνομα σωματεία, ένα σωματείο λιανικού εμπορίου (αποκλείονται τα μεγάλα καταστήματα) και ένα σωματείο βιοτεχνών με επικεφαλής τον Δρ. Ρέντελ. Τα σωματεία αυτά στοχοθετούν την προστασία της μικρής παραγωγής και του μικρού εμπορίου. Αλλά τα ευνοϊκά μέτρα καταργούνται το 1934, και ο Δρ. Ρέντελ παραμερίζεται.¹¹

Επειδή, υπάρχει, όπως ειπώθηκε, κοντά σ' άλλα και η αντίρροπη τάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, που αναφέρεται στην προλεταριοποίηση των μικρών παραγωγών, η εκμετάλλευση από το μεγάλο κεφάλαιο, η προοδευτική εξάλειψη της μικρής παραγωγής και του μικροεμπορίου δεν πραγματοποιούνται με απαλλοτριώσεις ή την ευθεία εξαγορά τους από το μεγάλο κεφάλαιο. Η διαδικασία ακολουθεί βασικά πλάγιους δρόμους που οδηγούν στην de facto οικονομική καθυστόταξή τους στο μεγάλο κεφάλαιο.¹² Η εθνικοσοσιαλιστική πολιτική

11. D. Guérin, *ό.π.*, σ. 253 κ.ε.

12. Ch. Bettelheim, *ό.π.*, σ. 152 κ.ε., 114 κ.ε.

καθορισμού λιανικών τιμών θίγει καίρια τα κέρδη του μικροεμπορίου, που πέφτουν με σταθερό ρυθμό: το 1936, το 75% των εμπορικών επιχειρήσεων ειδών διατροφής αφήνουν στους ιδιοκτήτες τους μηνιαίο εισόδημα κατώτερο από το μισθό ειδικευμένου εργάτη. Μεταξύ 1936 και 1938, 104.000 ανεξάρτητοι βιοτέχνες γίνονται μισθωτοί.

Αλλά λόγω της πολεμικής οικονομίας και της έλλειψης εργατικού δυναμικού, τα πράγματα προχωρούν ακόμη περισσότερο. Το 1939, δημοσιεύονται δύο διατάγματα. Σύμφωνα με το πρώτο, οι βιοτέχνες που απασχολούνται σε εργασία «ανεπίκαιρη» ή «ασυμβίβαστη με τις ικανότητές τους», μπορεί να υποχρεωθούν να εκτελέσουν άλλες εργασίες. Σύμφωνα με το δεύτερο, που αφορά τόσο τη μικρή παραγωγή όσο και το μικρεμπόριο, αποφασίζεται άμεση κι ευθεία κατάργηση κάθε επιχείρησης που ο τζίρος της δεν φτάνει ένα ορισμένο ελάχιστο όριο, κυμαινόμενο ανάλογα με τις επιχειρήσεις.

Ο εθνικοσοσιαλισμός παρουσιάζει όλα αυτά τα μέτρα σαν προοδευτικά λαϊκά μέτρα – εναντίον της ανόδου των τιμών. Τα πάντα συμβαίνουν λες και ο εθνικοσοσιαλισμός, ακολουθώντας την τακτική τού διαίρει και βασίλευε, τότε στηρίζεται στην εργατική τάξη και τη φτωχή αγροτιά, ώστε να πάρει ριζικά μέτρα εναντίον της μικροαστικής τάξης και σε όφελος των μεγάλων μονοπωλίων, και τότε παίρνει ορισμένα μέτρα σε όφελος της μικροαστικής τάξης αλλά σε βάρος των προηγούμενων τάξεων. Το 1941 συγκεκριμένα, ο εθνικοσοσιαλισμός θεσπίζει τη διάλυση της Συνομοσπονδίας καταναλωτικών συνεταιρισμών που αφορούν, στη Γερμανία και την Αυστρία, δέκα περίπου εκατομμύρια μικρών καταναλωτών, επικαλούμενος τον «αθέμιτο ανταγωνισμό» που κάνουν στο ιδιωτικό εμπόριο.

Όσο για το δεύτερο τμήμα της μικροαστικής τάξης, το τμήμα των εργαζομένων μισθωτών, η διόγκωσή του είναι συνέπεια της εμπέδωσης της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού επί εθνικοσοσιαλισμού. Το ποσοστό των υπαλλήλων στο σύνολο του πληθυσμού περνά, μεταξύ 1933 και 1939, από το 11,8% στο 13,3%. Το ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων από 6,6% σε 7,1%, πράγμα που αντιστοιχεί σε μια αύξηση των κρατικών υπαλλήλων κατά 350.000 περίπου, χωρίς όμως να περιλαμβάνονται τα επαγγελματικά μέλη-ιδιώτες του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Ο προϋπολογισμός για το πολιτικό προσωπικό της διοίκησης αυξάνει κατά 170%.¹³ Οι μη-παραγωγικοί εργαζόμενοι μισθωτοί αντιμετωπίζουν ραγδαία πτώση των πραγματικών μισθών τους (κατά 20% περίπου), ενώ οι μισθοί των διομηχανικών εργατών μένουν μάλλον σταθεροί.

13. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 380.

4. Η ΙΤΑΛΙΑ

Η κατάσταση της μικροαστικής τάξης των πόλεων στην Ιταλία είναι σε μεγάλο βαθμό ανάλογη με την κατάσταση της γερμανικής μικροαστικής τάξης. Μπροστά στην πρώτη και τεχνική συγκεντροποίηση του ιταλικού μεγάλου κεφαλαίου, που εξακολούθησε στη διάρκεια του πολέμου, η κατάσταση των βιοτεχνών και των μικρεμπόρων σ' όλη τη διαδικασία εκφασισμού, γίνεται ολοένα και πιο κρίσιμη. Στην Ιταλία η αναλογία των μισθωτών υπαλλήλων αυξάνει την ίδια περίοδο λιγότερο απ' όσο στη Γερμανία, λόγω των διαφορετικών βαθμών ανάπτυξης του καπιταλισμού. Όσο για τους κρατικούς υπαλλήλους το ποσοστό τους είναι πολύ μεγαλύτερο λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο προς την πόλη, αυτής της νέας πηγής εσόδων. Με τη μεταπολεμική οικονομική κρίση και την πτώση της λιρέτας, το τμήμα αυτό πλήττεται περισσότερο από την εργατική τάξη, η οποία καταφέρνει ν' αποσπάσει αξιόλογα οικονομικά πλεονεκτήματα χάρη στις συλλογικές συμβάσεις.

Η μικροαστική τάξη των πόλεων στην Ιταλία, δεν κατάφερε, μέχρι την εποχή του φασισμού, να λειτουργήσει ως κοινωνική δύναμη, λόγω της «ειρηνικής» επανάστασης του Risorgimento και της ιδιαίτερης συμμαχίας αστικής τάξης του Βορρά και μεγάλης γαιοκτησίας του Νότου. Ωστόσο, αντίθετα με τη γερμανική περίπτωση, η ιταλική μικροαστική τάξη επηρεάστηκε από το γαριβαλδινό ιδεολογικό κίνημα,

που το προσάρμοσε στις δικές της προσδοκίες. Η αντίθεσή της προς μια αστική τάξη που, επί Κρίσι, έκανε γρήγορα πίσω, πήρε συχνά ανοιχτές μορφές. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν από τη μια, ο ίδιος ο φασισμός θα προσπαθήσει να τοποθετηθεί μέσα στην «γαριβαλδινή-δημοκρατική» παράδοση και από την άλλη, η ιταλική μικροαστική τάξη θα γίνει, στην περίοδο του φασισμού, πολύ πιο ριζοσπαστική από τη γερμανική. Αυτό εξαναγκάζει τον φασισμό σ' ένα συνεχές παιχνίδι συμβιδιασμών.

Μετά τον πόλεμο κι εδώ ένα μεγάλο τμήμα της μικροαστικής τάξης γέρνει προς την εργατική τάξη. Υποστηρίζει ευρύτατα το κίνημα κατάληψης των εργοστασίων το 1920 και στρέφεται προς την ιταλική σοσιαλδημοκρατία. Ωστόσο, στις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού θα υποστηρίξει τον φασισμό.

Στην Ιταλία ο μικροαστισμός μοιάζει να χαρακτηρίζει σχετικά λιγότερο το φασιστικό κόμμα απ' ό,τι το εθνικοσοσιαλιστικό στη Γερμανία. Κι αυτό γιατί, το φασιστικό κόμμα, λόγω της ιδιαίτερης ιδεολογίας του –παράδοση του Risorgimento– και λόγω των δεσμών του με τα συνδικάτα, συγκεντρώνει, σε ποσοστά μελών, περισσότερα μέλη καθαρά αστικής ή προλεταριακής προέλευσης από το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα.

Παρά ταύτα, τα πράγματα είναι ουσιαστικά παρόμοια και στις δύο περιπτώσεις. Σύμφωνα με μια στατιστική του 1921, που αναφέρεται σε 151.000 από τα 320.0000 μέλη που αριθμεί την εποχή εκείνη το φασιστικό κόμμα, υπάρχουν οι ακόλουθες περίπου αναλογίες:¹ 14.000 μικροέμποροι, 15.000 ιδιωτικοί υπάλληλοι, 10.000 κρατικοί υπάλληλοι, 20.000 φοιτητές αστικής και μικροαστικής προέλευσης. Η αναλογία αυτή υπερβαίνει κατά πολύ την αναλογία της μικροαστικής τάξης και των τμημάτων της στο σύνολο του πληθυσμού. Υπάρχουν επίσης 18.000 γαιοκτήμονες (μεγάλοι και μεσαίοι) και 4.000 βιομήχανοι, αναλογία μικρότερη από εκείνη των τάξεων αυτών στο σύνολο του ιταλικού πληθυσμού, αλλά αισθητά υψηλότερη απ' ό,τι στην περίπτωση του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος στη Γερμανία. Τα μέλη του φασιστικού κόμματος αποτελούν το μαχητικό τμήμα του κινήματος.

Τα μεσαία και ανώτερα στελέχη του κόμματος, προέρχονται στην πλειονότητα από τη μικροαστική τάξη: τα τρία τέταρτα των ομοσπονδιακών γραμματέων και των υπευθύνων του φασιστικού κόμματος προέρχονται από τη μικροαστική τάξη των πόλεων.²

1. A. Tasca, *ό.π.*, σ. 187· Rosenberg, «Der Faschismus...», *ό.π.*, σ. 111.

2. H. Lasswell, *The Analysis of Political Behavior: An Empirical Approach*, 1947, σ. 161.

Τέλος, υπάρχει μεγάλο ποσοστό μελών του φασιστικού κόμματος, απόστρατων, μετά τον πρόσφατο πόλεμο, παλαιών πολεμιστών. Το φαινόμενο αυτό, παράλληλα με την ιδιοτυπία της ιταλικής διαδικασίας εδραίωσης του φασισμού στην εξουσία, είναι ένας από τους συντελεστές των μορφών οργάνωσης του φασιστικού κόμματος. Το φασιστικό κόμμα είναι περισσότερο στρατιωτικοποιημένο από το εθνικοσοσιαλιστικό:³ οργανώσεις σε ομάδες, σε εκατονταρχίες και σε κοόρτες. Οι στρατιωτικές οργανώσεις του φασιστικού κόμματος δεν είναι ξέχωρες από τις πολιτικές του οργανώσεις: η ρήξη του δεσμού εκπροσώπησης φασιστικού κόμματος και μικροαστικής τάξης ρυθμίζεται κάθε φορά με πραγματικές στρατιωτικές μάχες μεταξύ των διαφόρων τομέων του μηχανισμού. Τέλος, ένα ιδιόρρυθμο γνώρισμα του φασισμού, σε σχέση με τον εθνικοσοσιαλισμό, είναι η ταυτόχρονη οργάνωση σε ομάδες αρμοδιοτήτων, όχι κατά επαγγέλματα αλλά κατά κλάδους βιομηχανίας. Τούτο δεν αντιστοιχεί τόσο σε μια μεγαλύτερη εξάπλωση του φασισμού μέσα στην εργατική τάξη, αλλά κυρίως στον ανοιχτό πόλεμο που ο φασισμός υποχρεώθηκε να διεξάγει εναντίον της.

Όσο για την ιδιαίτερη διαδικασία που προώθησε το ρόλο της ιταλικής μικροαστικής τάξης σε ρόλο κυβερνώσας τάξης στην αρχή, και ρόλο τάξης που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό στη συνέχεια, τη μελετήσαμε ήδη στο πλαίσιο διερεύνησης της σχέσης φασισμού και κυρίαρχων τάξεων.

Κι εδώ επίσης δεν θ' αναλύσουμε διεξοδικά τη φασιστική ιδεολογία. Σημειώνουμε απλώς ότι η μορφή που παίρνει στην Ιταλία χαρακτηρίζεται πολύ περισσότερο από την εθνικιστική παράδοση της φιλελεύθερης αστικής τάξης. Στη θέση του Ρόζενμπεργκ και άλλων ναζι ιδεολόγων, εδώ ξαναβρίσκουμε μάλλον τον Ρενάν (Renan). Ωστόσο, η πιο χτυπητή ίσως διαφορά σε σχέση με τον εθνικοσοσιαλισμό είναι η σχετική απουσία του ρατσισμού-αντισημιτισμού: ένας από τους λόγους, μεταξύ άλλων, είναι και η μικρή σημασία που έδωσε το ιταλικό κεφάλαιο στην αποικιοκρατία.

Όσο για τα πραγματικά συμφέροντα της ιταλικής μικροαστικής τάξης επί φασισμού, η πορεία είναι ανάλογη με την γερμανική. Με την εξής διαφορά: επειδή η διαδικασία συγκεντροποίησης δεν φτάνει το επίπεδο και το ρυθμό της Γερμανίας, λόγω των διαφορετικών βαθμών ανάπτυξης του καπιταλισμού, το περιθώριο ελιγμού που διαθέτει ο ιταλικός φασισμός απέναντι στη μικρή παραγωγή και το μικρεμπόριο είναι ευρύτερο. Δεν υπάρχουν αυταρχικά μέτρα όπως η απαλλοτρίωση, μέτρα που πήρε όμως ο εθνικοσοσιαλισμός. Έτσι, μολονότι η διο-

3. E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche...*, ό.π., σ. 321 κ.ε.

τεχνία μειώνεται σημαντικά σε απόλυτους αριθμούς και σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό, το 1936 αποτελεί ακόμη το 25,6% του ενεργού πληθυσμού του βιομηχανικού τομέα, πράγμα σχετικά σημαντικό.⁴ Παράλληλα, το τμήμα τούτο της μικροαστικής τάξης, θίγεται από την πολιτική τιμών σχετικά λιγότερο από το αντίστοιχο γερμανικό.

Παρατηρούμε επίσης μια πολύ σημαντική αύξηση των μη παραγωγικών μισθωτών: η αναλογία του τριτογενούς τομέα στο σύνολο του πληθυσμού περνά από 19,5% το 1921 σε 23,7% το 1936. Οι μισθοί του τμήματος αυτού της μικροαστικής τάξης πέφτουν κατακόρυφα. Ενώ η αναλογία μη παραγωγικών μισθωτών στο σύνολο του πληθυσμού αυξάνει διαρκώς, η αναλογία των εσόδων τους στο συνολικό καθαρό προϊόν της Ιταλίας δεν παύει να μειώνεται, φαινόμενο που τους ξεχωρίζει σαφώς σε σχέση με την εργατική τάξη με τη στενή έννοια του όρου.⁵ Από την άλλη μεριά, ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αυξάνει περισσότερο παρά στη Γερμανία· το σώμα της «φασιστικής γραφειοκρατίας» στην Ιταλία είναι πιο σημαντικό, φαινόμενο που οφείλεται στην μαζικότερη εγκατάλειψη της υπαίθρου και στην ανεργία που έρχεται μετά την κρίση του 1929. Η αναλογία των δημοσίων υπαλλήλων στο σύνολο του πληθυσμού περνά από 11% το 1920 σε 12% το 1930, και σε 18% το 1938.⁶ Ωστόσο, τηρουμένων όλων των αναλογιών, στο σύνολό τους, η διαδικασία στη Γερμανία και την Ιταλία είναι παρόμοια.

4. R. Romeo, *Breve storia della grande industria italiana*, ό.π., σ. 188.

5. C. Vannutelli, «Sommario di statistiche», άρθρο στο *L'economica italiana dal 1861 al 1961*, σ. 583 και 588-9.

6. P. Guichonnet, *Mussolini et le fascisme*, 1968, σ. 67.

VI

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Πρέπει τώρα να έρθουμε στο τελευταίο πρόβλημα, στη σχέση δηλαδή φασισμού και υπαίθρου. Σκόπιμα χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο υπαίθρος. Πραγματικά, η διερεύνηση των σχέσεων του φασισμού με την υπαίθρο αποκαλύπτει ολοκάθαρα, και για μια ακόμη φορά, τον αντιδραστικό μύθο ότι η «αγροτιά» είναι ενιαία τάξη. Ο πληθυσμός της υπαίθρου αποτελείται από διάφορες τάξεις και τμήματα τάξεων που αντιστοιχούν σε διάφορους τρόπος παραγωγής και σε διάφορες μορφές παραγωγής μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Αλλά πρέπει να προχωρήσουμε περισσότερο: ακόμα κι όταν αποδεχόμαστε, από μαρξιστική σκοπιά, τη διαίρεση της αγροτιάς σε τάξεις, έχουμε συχνά την τάση, παίρνοντας τη «γη» ως κοινό παρονομαστή, να θεωρούμε ότι αυτές οι τάξεις και τα τμήματα, από πολιτική και ιδεολογική άποψη, έχουν συχνά τη δυνατότητα να λειτουργήσουν με τον ίδιο τρόπο, όπως τα τμήματα της μικροαστικής τάξης για παράδειγμα.¹ Και για τον ευρωπαϊκό χώρο, προβάλλεται συχνά σαν παράδειγμα ο «αντιδραστικός» χαρακτήρας της υπαίθρου που στήριξε δήθεν ομόφωνα τον φασισμό.

Αυτό είναι λάθος: όσον αφορά, από τη μια μεριά, την πολιτική του φασισμού απέναντι στη φυσιολογική περίπτωση υπαίθρου και από την άλλη, τις σχέσεις της αγροτιάς με τον φασισμό, που κυμαίνονται από την έμμεση υπεράσπιση ως τη στήριξη, την παθητικότητα και την ανοιχτή αντίθεση, πρέπει να γίνει η διάκριση των τάξεων και των ταξικών τμημάτων.

---

1. Έτσι, ακόμα κι ο D. Guérin, *ό.π.*, σ. 57, θα πει: «Είναι γνωστό ότι οι αγρότες, μολονότι αποτελούν ομοιογενή τάξη με ταυτόσημα συμφέροντα...»

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις είναι απαραίτητες, γιατί το πρόβλημα της διάκρισης των τάξεων και ταξικών τμημάτων στην ύπαιθρο είναι πολύ περίπλοκο. Οι κύριες υποδείξεις που διαθέτουμε πάνω σ' αυτό το ζήτημα, από μαρξιστική σκοπιά, είναι του Λένιν, ουσιαστικά στο έργο του *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, του Κάουτσκι *Το αγροτικό ζήτημα* (του 1900), και οι πολύ πιο λακωνικές του Μάο, σχετικά με τις τάξεις στην Κίνα.

1. Αρχίζουμε με ορισμένα κριτήρια που έχουν γενικά τηρηθεί στη διάκριση των τάξεων στη γεωργία, ώστε να δείξουμε την ανεπάρκειά τους:

α) Το κριτήριο της τυπικής νομικής ιδιοκτησίας (κυριότητα). Η σχέση αυτή πραγματικά ανήκει στο εποικοδόμημα κι όχι στις καθαυτό παραγωγικές σχέσεις. Όπως έδειξε ο Λένιν, και συγκεκριμένα στις αναλύσεις του για τον «πρωσικό δρόμο» εκκαπιταλισμού της γεωργίας, το κριτήριο αυτό δεν επιτρέπει να διακριθεί η μεγάλη ιδιοκτησία φεουδαρχικού τύπου από τη μεγάλη ιδιοκτησία καπιταλιστικού τύπου.

β) Το ύψος των εισοδημάτων δεν είναι επίσης καθοριστικό κριτήριο: σ' αυτό ωστόσο καταλήγει, όταν χρησιμοποιείται συνοπτικά, το κριτήριο της επιφάνειας (σε εκτάρια) της αγροτικής εκμετάλλευσης. Το κριτήριο αυτό δεν επιτρέπει, συγκεκριμένα να διακριθούν οι μι-

κροϊδιοκτητές, οι μικροί καλλιεργητές ούτε επίσης η μεγάλη φεουδαρχική από τη μεγάλη καπιταλιστική ιδιοκτησία.

γ) Το κριτήριο της θέσης μιας αγροτικής εκμετάλλευσης σε σχέση με την αγορά, δηλαδή το κριτήριο που αναφέρεται στο τμήμα του προϊόντος που προορίζεται για την αγορά. Το κριτήριο αυτό δεν είναι κατάλληλο, γιατί δεν αναφέρεται στις παραγωγικές σχέσεις κι εξομοιώνει έτσι καταχρηστικά τις τάξεις και τα τμήματα της αγροτιάς.

δ) Τα κριτήρια *τεχνικής* φύσης, όπως η εμπορική αξία της γης, ο τύπος των αγροτικών προϊόντων, ο βαθμός τεχνολογικού εξοπλισμού, το ποσοστό του επενδεδυμένου κεφαλαίου κ.λπ., δεν είναι, κι αυτά καθοριστικά.

Με δυο λόγια: το σύνολο των διαστάσεων αυτών είναι εκφάνσεις των σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο.²

2. Πρέπει λοιπόν ν' αναφερθούμε στα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις παραγωγής των διαφόρων τρόπων παραγωγής στην ύπαιθρο, ν' αναφέρουμε δηλαδή τον διφυή χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής.

α) σχέση του μη εργαζόμενου με τη γη, δηλαδή οικονομική νομή μπορεί να οριστεί ως εξουσία και πραγματικός οικονομικός έλεγχος (...) μορφές, έκταση, βαθμός (...) που ασκεί ο μη-εργαζόμενος.

β) σχέση πραγματικής ιδιοποίησης (...) ή κατοχή από τον άμεσο εργαζόμενο της γης. Ορίζεται ως δυνατότητα ή μη δυνατότητα (...) μορφές, έκταση, βαθμός (...) του άμεσου εργαζόμενου να χρησιμοποιήσει τα μέσα παραγωγής χωρίς την παρέμβαση του μη εργαζόμενου.

Ο συνδυασμός των δύο αυτών σχέσεων, για κάθε τρόπο (ή μορφή) παραγωγής (φεουδαρχικό, καπιταλιστικό, απλή εμπορευματική παραγωγή) μορφοποιείται σε μια ιδιότυπη οικονομική μονάδα ή αγροτική εκμετάλλευση, με δυο λόγια μορφοποιείται σε μια ιδιότυπη αγροτική επιχείρηση. Η τελευταία μπορεί να οριστεί ως μια ενότητα στο πλαίσιο της οποίας αποφασίζεται, με το συνδυασμό των δύο αυτών σχέσεων, η διάθεση της γης για τον έναν ή τον άλλον παραγωγικό σκοπό, η κατανομή των μέσων παραγωγής και της εργασίας κι έτσι, η κατανομή των εισοδημάτων και των κερδών.

3. Τα προηγούμενα ισχύουν για τους διαφόρους τρόπους παραγωγής. Ωστόσο, μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό συνυπάρχουν είτε πολλοί τρόποι είτε πολλές μορφές παραγωγής, τόσο στη βιομηχανία

---

2. Μ' αυτό το δεδομένο, οι δείκτες αυτοί δεν έχουν όλοι την ίδια σημασία: ο δείκτης του *ανά εκτάριο επενδεδυμένου κεφαλαίου* είναι εκ πρώτης όψεως ο πιο σημαντικός, γιατί παραπέμπει *απευθείας* στη διαδικασία ανάπτυξης του καπιταλισμού στη γεωργία.

όσο και στη γεωργία,³ πράγμα που έχει πολλές εκφάνσεις: μορφές αγροτικής εκμετάλλευσης ή επιχείρησης, κατά κάποιον τρόπο μη-αμιγείς, που προκύπτουν από το συγκεκριμένο συνδυασμό διαφόρων τρόπων (ή μορφών) παραγωγής, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία ανάπτυξης που ακολουθεί κάθε κοινωνικός σχηματισμός.

Μετά απ' αυτές τις παρατηρήσεις, θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε ποιες είναι οι κύριες μορφές αγροτικών επιχειρήσεων μέσα στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Μολονότι υπάρχει ήδη θέμα ιστορικής διαδικασίας, η ανάλυση σε σημαντικό βαθμό, τοποθετείται σ' ένα επίπεδο *αφαίρεσης*, με την ίδια έννοια ακριδώς που ο Λένιν, μιλώντας για την ιστορική διαδικασία, προσπάθησε να συλλάβει τους «δύο δρόμους» προς τους οποίους τείνει η ιστορική διαδικασία εκκαπιταλισμού της υπαίθρου.⁴ Η ανάλυση αυτή ενώ είναι απαραίτητη προϋπόθεση, ωστόσο δεν επαρκεί από μόνη της για να γίνουν αντιληπτές όλες οι συγκεκριμένες εκφάνσεις του συνδυασμού των τρόπων παραγωγής στην ύπαιθρο και, επομένως, να οριστεί τι είναι τάξεις και τμήματα τάξεων μέσα στους προκείμενους κοινωνικούς σχηματισμούς.⁵

α) Η αγροτική επιχείρηση που αντιστοιχεί στη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία φεουδαρχικού τύπου. Ο γαιοκτήμονας έχει την ολοκληρωτική οικονομική εξουσία (νομή) της επιχείρησης. Ο άμεσα εργαζόμενος κατέχει μικρά τεμάχια γης, εξαρτήματα του φεουδαρχικού τιμαρίου και παρέχει εργασία στο φεουδάρχη, βασικά με μορφή αγγαρείας: η μορφή με την οποία αυτός ο τρόπος εκμετάλλευσης έχει «επιβιώσει» ιστορικά είναι συχνά, όπως έδειξε ο Λένιν, η μορφή της αγροληψίας⁶ (κολιγιά-μισακάρικο κ.λπ.). Δεν υπάρχει αγορά αγροτικής εργασίας: οι εξαρτημένοι αυτοί ενοικιαστές, παρέχουν την εργασία τους, «δεμένοι με τη γη» και την αγροτική εκμετάλλευση. Επικρατεί η εκτατική καλλιέργεια. Βασικά, η εκμετάλλευση αυτή δεν προσανατολίζεται προς την α-

3. Γι' αυτό το ζήτημα, βλ. τις διευκρινίσεις πιο πάνω, σελ. 133.

4. Σχετικά με τις βαθμίδες της «διαδικασίας ανάπτυξης της γνώσης», που καταλήγει σε μια «συγκεκριμένη ανάλυση συγκεκριμένων καταστάσεων», βλ. το έργο μου *Pouvoir politique et classes sociales*, σσ. 14-15, υποσημείωση 4. Για τους «δύο δρόμους», Lénine, «La question agraire et les critiques de Marx» στο *Oeuvres* και *Programme agraire de la socialdémocratie dans la première révolution russe de 1905 à 1907*.

5. Για ό,τι ακολουθεί, ένα από τα καλύτερα μαρξιστικά κείμενα είναι του A. Stinchombe, «Agricultural Enterprise and Rural Class Relations», στο R. Bendix και S.M. Lipset (επιμ.), *Class, Status and Power...*, ό.π., σ. 182 κ.ε.

6. Lénine, *Ebauche des thèses sur la question agraire pour le 2e Congrès de l'I.C.*

γορά, και το κριτήριο της αποδοτικότητας δεν παίζει εδώ σημαντικό ρόλο. Η αναλογία του επενδεδυμένου κεφαλαίου είναι σχετικά χαμηλή.

6) Η αγροτική επιχείρηση καπιταλιστικού χαρακτήρα στηριζόμενη στη γαιοκτησία. Πρόκειται για τυπική μορφή μετατροπής της προηγούμενης μορφής εκμετάλλευσης σε καπιταλιστική: ολοκληρωτική οικονομική εξουσία (νομή) του ιδιοκτήτη πάνω στη γη. Η εκμετάλλευση απαιτεί μακροπρόθεσμες καπιταλιστικές επενδύσεις, είναι γενικά προσανατολισμένη προς την εντατική μονοκαλλιέργεια (δημητριακά, γεώμηλα κ.λπ.) και ευρύτατα ανοιχτή στην αγορά, συνδυάζεται δε αρκετά συχνά μ' ένα σχετικά χαμηλό κόστος της γης. Άμεσος παραγωγός είναι εδώ ο αγροεργάτης που δεν κατέχει γη: πουλά την εργατική του δύναμη, και αμείβεται κάποτε σε είδος και συχνότερα με μισθό. Στη μορφή αυτή ανήκουν η μεγάλη, η πλούσια και η μέση καπιταλιστική ιδιοκτησία, γιατί ακριβώς, οι μορφές εκμετάλλευσης είναι καθοριστικές και όχι η έκταση των αγροτικών επιχειρήσεων.

γ) Η αγροτική επιχείρηση που βασίζεται ουσιαστικά στην εκμίσθωση γαιών, πλούσιας, μεσαίας και μικρής καλλιέργειας. Πρόκειται εδώ, όπως έδειξε ο Κ. Κάουτσκι,⁷ για τον τυπικό «εισοδηματία»-κεφαλαιοκράτη. Η πραγματική οικονομική εξουσία βρίσκεται ουσιαστικά στα χέρια του ενοικιαστή (μισθωτού), τα νοικιασμένα κτήματα αποτελούν τις αγροτικές επιχειρήσεις (η οικονομική νομή και κατοχή εν μέρει ταυτίζονται). Η τυπική νομική ιδιοκτησία (κυριότητα) ανήκει στον καπιταλιστή και η γαιοπρόσοδος καθορίζεται, με μόνιμο ή μεταβλητό τρόπο, ανάλογα με τη συγκομιδή.⁸

Σε τούτη τη μορφή εκμετάλλευσης, συμβαίνει συχνά να μοιράζεται η οικονομική εξουσία (νομή): συμβαίνει να καθορίζει ο κύριος (ιδιοκτήτης) τα προϊόντα της καλλιέργειας, και ο ενοικιαστής-καλλιεργητής τη χρήση των μέσων παραγωγής. Είναι μια ιδιότυπη μορφή μετάβασης προς την καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας. Δεν είναι ο «πρωαικός δρόμος», όπως στην 6^η περίπτωση, αλλά ούτε ο δρόμος της μικρής γαιοκτησίας. Ενώ, ιστορικά, η περίπτωση συγγενεύει με τον τελευταίο αυτό δρόμο, είναι ωστόσο μια μετάβαση που, για λόγους νομικούς και πολιτικούς σκοντάφτει στο εμπόδιο της διανομής των γαιών και της αγροτικής μεταρρύθμισης που δεν έχει ολοκληρωθεί.

Άλλωστε, τούτη η μορφή εκμετάλλευσης συναντιέται όχι μόνον προ-

7. K. Kautsky, *La question agraire*, ό.π., σ. 127, 197.

8. Ο Κάουτσκι έθεσε με αρκετή σαφήνεια το πρόβλημα της διάκρισης, της νομικής (κυριότητα) ιδιοκτησίας από την οικονομική ιδιοκτησία: «Εδώ, εκμετάλλευση και ιδιοκτησία δεν συμπίπτουν...» (*ibid*, σ. 227-228), δείχνοντας τις επιπτώσεις αυτής της κατάστασης πάνω στη γαιοπρόσοδο.

τού (με τη χρονολογική έννοια) τεθεί το «ιστορικό» πρόβλημα της διανομής της γης –γαλλική περίπτωση πριν από την Επανάσταση– αλλά και μετά την πραγματοποίηση της διανομής. Η χρέωση και η απαλλοτρίωση των μικροϊδιοκτητών και η μετατροπή τους σε ακτήμονες γεωργούς, είναι ένας από τους δρόμους που συγκροτείται η μεγάλη ιδιοκτησία του «εισοδηματία»-κεφαλαιοκράτη, που αρχίζει από μικροϊδιοκτητής – βλέπε Λένιν: περίπτωση κεντρικής και νοτιοδυτικής Γερμανίας.

Τέλος, η μορφή αυτή επιχείρησης απαντάται επίσης στο μεταγενέστερο από την 6^η περίπτωση ιστορικό μετασχηματισμό, εκεί όπου ο ρυθμός εκκαπιταλισμού της γαιοπροσόδου είναι πολύ γρήγορος: κλασική περίπτωση είναι η Αγγλία.

Τούτη η μορφή επιχείρησης ευνοεί τη διεύθυνση του καπιταλισμού στη γεωργία πολύ περισσότερο από τη μικρή ιδιοκτησία. Ευνοεί περισσότερο την επέκταση της αγροτικής επιχείρησης (μικροί και μεσαίοι ιδιοκτήτες μισθώνουν συχνά επιπλέον αγροκτήματα εκτός από το δικό τους): οι επιχειρήσεις αυτές προσανατολίζονται περισσότερο προς την αύξηση της παραγωγικότητας της γης και τις τεχνολογικές βελτιώσεις (επειδή πρέπει να πληρώσουν το νοίκι της γης) κ.λπ. Τούτη η μορφή επιχείρησης συμβαδίζει συχνά με μια μεγάλη παραγωγικότητα της γης και μια εντατική καλλιέργεια. Συχνά επίσης συναντάμε σ' αυτήν την περίπτωση, ανάλογα με το μέγεθος της εκμετάλλευσης, την αγροτική εργασία με διάφορες μορφές. Ας διευκρινίσουμε κι εδώ, ότι ανήκουν σ' αυτήν την περίπτωση, ταυτόχρονα, η μεγάλη και η πλούσια καπιταλιστική ιδιοκτησία, αλλά επίσης και οι μεγάλοι, μεσαίοι ή μικροί καλλιεργητές (πραγματικοί «οικονομικοί ιδιοκτήτες=νομείς») ανάλογα με το αν το μισθωμένο κτήμα καλλιεργείται κυρίως με τη χρησιμοποίηση μισθωτής αγροτικής εργασίας και, ανάλογα, με την έκταση χρησιμοποίησης.

δ) Η αγροτική επιχείρηση που αντιστοιχεί στη μικρή ιδιοκτησία της γης, οι περίφημοι κληρούχοι αγρότες. Εδώ νομική ιδιοκτησία (κυριότητα) και οικονομική ιδιοκτησία (νομή), οικονομική ιδιοκτησία (νομή) και κατοχή επικαλύπτονται αμοιβαία. Η εκμετάλλευση γίνεται κυρίως από τα μέλη της οικογένειας (με τη στενή ή ευρεία έννοια): δεν κυριαρχεί η εργασία των αγρεργατών (υπάρχουν, ίσως, υποστατικοί) ή είναι έκτακτη (περίοδοι εντατικών εργασιών). Μερικές φορές, οι μικροϊδιοκτήτες υποχρεώνονται να εργαστούν, ευκαιριακά, ως αγρεργάτες σε ξένα αγροκτήματα. Οι αγροτικές αυτές επιχειρήσεις σπάνια προσανατολίζονται προς την αγορά. Αφού η γαιοπρόσδοος δεν παίζει εδώ άμεσο ρόλο, η μικρή παραγωγή σπάνια αποδίδει στην αύξηση της παραγωγικότητας (πέρα βέβαια από τον παράγοντα της μικρής έκτασής της). Υπερβολικά χρεωμένη και υποθηκευμένη στο βαθμό που

προχωρεί η ανάπτυξη του καπιταλισμού, στρέφεται κυρίως στο πρόβλημα της χρηματοδότησης και των τιμών των προϊόντων της. Ενώ, οι μισθωμένες επιχειρήσεις της ίδιας έκτασης μοιράζονται συχνά τους ενδεχόμενους κινδύνους της παραγωγής με τον ιδιοκτήτη, ο κληρούχος αγρότης-άμεσος παραγωγός φέρνει ολόκληρο το βάρος τους.

Αυτή η αγροτική επιχείρηση, *προκύπτει από την απλή εμπορευματική παραγωγή*, που είναι επίσης ένας από τους ιστορικούς δρόμους μετάβασης προς την επικράτηση του καπιταλισμού στη γεωργία. Οι κληρούχοι μικροϊδιοκτήτες γης αποτελούν, κατεξοχήν, τη μικροαστική τάξη της υπαίθρου, που είναι επίσης μακροπρόθεσμα καταδικασμένη σε εξαφάνιση.

Ωστόσο, δεν αρκούν οι αναλύσεις αυτές για ν' αντιληφθούμε τη διαίρεση της αγροτιάς σε τάξεις και ταξικά τμήματα, μέσα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, που διατηρεί την ιστορική φυσιογνωμία του. Ο συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από έναν *περίπλοκο συνδυασμό* των διαφόρων μορφών αγροτικής επιχείρησης, που προηγούμενα εκτέθηκαν, σύμφωνα με τις γενικές –και επομένως σχετικά αφηρημένες– μορφές που έχει την τάση να παίρνει ο συνδυασμός τους μέσα στην ιστορική διαδικασία. Δύο προβλήματα μεγάλης σπουδαιότητας πρέπει να επισημανθούν:

α) Εκτός από την περίπτωση της απλής εμπορευματικής παραγωγής, σε καθεμιά απ' αυτές τις μορφές αγροτικής επιχείρησης, συναντάμε δύο κύριες τάξεις, τους μη εργαζόμενους εκμεταλλευτές και τους άμεσους παραγωγούς που υπόκεινται σε εκμετάλλευση. Ωστόσο, τα κριτήρια που έχουμε χρησιμοποιήσει –κριτήρια παραγωγικών σχέσεων και πραγματικής οικονομικής ιδιοκτησίας– μας οδηγούν στο να *συγκεντρώσουμε* σε μια από την αυτή τάξη, μέσα σ' ένα *συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό*, σύνολα τα οποία, στο επίπεδο της αφηρημένης ακόμα ανάλυσης, αντιστοιχούν σε διαφορετικές μορφές αγροτικής επιχείρησης. Αυτό είναι αποτέλεσμα πόλωσης, υπερπροσδιορισμού και υποπροσδιορισμού των τάξεων μέσα σ' ένα συγκεκριμένο συνδυασμό των τρόπων παραγωγής στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Ωστόσο, ακόμα και στην περίπτωση της πόλωσης-συγκέντρωσης, το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα σύνολα ανήκουν σε διαφορετικές μορφές αγροτικής επιχείρησης, δεν παύει να παίζει κάποιο ρόλο: εκδηλώνεται στις *πολιτικές και ιδεολογικές* διαφορές που διαιρούν, τότε, τις συγκεκριμένες αυτές τάξεις σε ιδιαίτερα ταξικά τμήματα.

β) Οι *πολιτικές και οι ιδεολογικές σχέσεις* κατέχουν αποφασιστικό ρόλο σε *τούτη τη διαίρεση της αγροτιάς σε τάξεις*, όχι μόνον ως παράγοντες διαίρεσης των τάξεων αυτών σε ιδιαίτερα τμήματα, αλλά επίσης ως παράγοντες εντοπισμού και καθορισμού (πόλωσης δηλαδή και συγκέντρωσης) των ίδιων των τάξεων.

γ) Η έκταση της αγροτικής εκμετάλλευσης, που ποικίλλει ανάλογα με την ποιότητα της γης και το επενδεδυμένο κεφάλαιο, αποκτά τη δική της σημασία, που δεν πρόκειται να εξάρουμε υπερβολικά ούτε να μειώσουμε. Η σημασία της έγκειται όχι μόνο στο ότι είναι δείκτης που συχνά διαφοροποιεί τις μορφές επιχείρησης, αλλά κυρίως, είναι αιτία βασικών ιδεολογικο-πολιτικών διαφορών στο πλαίσιο μιας και της αυτής αγροτικής επιχείρησης.

Με αφετηρία τις αρχές αυτές μπορούμε να διαιρέσουμε ως εξής τις τάξεις στην ύπαιθρο της Γερμανίας και της Ιταλίας:⁹

1. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες: αντιπροσωπεύουν γενικά, περισσότερο από 100 εκτάρια. Ανήκουν σ' αυτήν ταυτόχρονα η ημιφεουδαρχική αριστοκρατική γαιοκτησία, οι μεγαλοϊδιοκτήτες καπιταλιστές μεγαλοκαλλιεργητές, και οι μεγάλοι καπιταλιστές ιδιοκτήτες «εισοδηματίες» (περίπτωση α', β' και γ'). Σημαντικές όμως ιδεολογικές διαφορές διακρίνουν τα ταξικά αυτά τμήματα.

2. Η πλούσια αγροτιά (και η λιγότερο πλούσια): ανάλογα με τις περιοχές και τη γη, και ανάλογα με το επενδεδυμένο κεφάλαιο, η έκταση της ιδιοκτησίας της ξεπερνά γενικά τα 20 ως 25 εκτάρια. Η εκμετάλλευση της επιχείρησης πραγματοποιείται κυρίως με χρησιμοποίηση αγρεργατών και των μικρών καλλιεργητών. Στην κατηγορία αυτή μετέχουν ταυτόχρονα ο κύριος και συνάμα οικονομικός ιδιοκτήτης της γης-νομέας (περίπτωση β' και γ' ως άνω) και οι μεγάλοι καλλιεργητές (περίπτωση γ'), στο βαθμό ακριβώς που είναι οι πραγματικοί οικονομικοί ιδιοκτήτες (νομείς) της αγροτικής επιχείρησης. Ωστόσο, υπάρχουν κι εδώ πάλι αξιοσημείωτες ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές μεταξύ των ταξικών τμημάτων.

3. Η μεσαία αγροτιά: ανάλογα με τις περιοχές και τη γη, και ανάλογα με το επενδεδυμένο κεφάλαιο· η έκταση της ιδιοκτησίας της ξεπερνά γενικά τα 5 με 10 εκτάρια. Η εκμετάλλευση γίνεται με τη χρησιμοποίηση της οικογενειακής εργασίας, είτε τη χρησιμοποίηση της μισθωτής εργασίας. Στην κατηγορία ανήκουν οι μεσαίοι καλλιεργητές (περίπτωση γ') και οι μεσαίοι ιδιοκτήτες. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι οι μεσαίοι ιδιοκτήτες της τάξης αυτής σπάνια εκμισθώνουν τη γη: κατά κανόνα την εκμεταλλεύονται άμεσα. Όσο για τις διαφορές μεταξύ των τμημάτων της τάξης αυτής, ισχύει η ίδια παρατήρηση.

4. Η φτωχή αγροτιά (και φτωχοκομείο): Τα κτήματά της δεν ξε-

9. Η διαίρεση που προτείνω εδώ στηρίζεται, στην ουσία όμως μόνον, στις υποδείξεις του Λένιν σχετικά με τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες, στο έργο του *Ebauche des thèses sur la question agraire pour le 2e Congrès de l'I.C.*

περνούν κατά κανόνα, ανάλογα με τις περιοχές και τη γη, τα 5 με 10 εκτάρια. Κυριαρχεί η οικογενειακή εργασία. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν, ταυτόχρονα, οι μικροϊδιοκτήτες της, οι μικροκαλλιεργητές που είναι κι αυτοί οι πραγματικοί οικονομικοί ιδιοκτήτες του κτήματος (νομείς-περίπτωση γ') αλλά επίσης οι εμφυτευτές και οι αγρολήπτες (κολίγοι) μεγάλων εκτάσεων ημifeουδαρχικού χαρακτήρα (περίπτωση α'). Οι κολίγοι, δεν έχουν την οικονομική ιδιοκτησία, όπως δεν την έχουν και οι εμφυτευτές· διατηρούν όμως και οι δύο την κατοχή της γης, μέσα στη σχέση πραγματικής ιδιοποίησης. Κι εδώ πάλι, υπάρχουν αξιοσημείωτες ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές μεταξύ των τμημάτων της φτωχής αγροτιάς.

5. *Οι αγρεργάτες*, με την καθαυτό έννοια, που ζουν βασικά αν όχι αποκλειστικά, πουλώντας την εργατική τους δύναμη. Ωστόσο, κι εδώ πάλι, υπάρχουν αξιοσημείωτες ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές ανάμεσα στους άμεσα εργαζόμενους ακτήμονες, ανάλογα με το αν ανήκουν σε μια μεγάλη εκμετάλλευση που διατηρεί ακόμη φεουδαρχικά χαρακτηριστικά, ή σε μια καθαρά καπιταλιστική εκμετάλλευση. Είναι άλλωστε φανερό ότι υπάρχουν, μέσα σ' αυτές τις τάξεις, *ενδιάμεσα στρώματα*.

2. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

α) Η οικονομική κατάσταση στην ύπαιθρο

Η διαδικασία εκφασισμού και ο φασισμός αντιστοιχούν σε μια οικονομική κρίση στην ύπαιθρο, που παρουσιάζει δύο όψεις. Καταρχήν, η μεταπολεμική οικονομική κρίση πλήττει το σύνολο της γεωργίας στη Γερμανία και την Ιταλία. Ωστόσο, κι εδώ πάλι, η δεύτερη όψη της κρίσης είναι η πιο σημαντική. Η διαδικασία κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού μέσα σ' αυτούς τους κοινωνικούς σχηματισμούς επηρεάζει βαθιά τις σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο. Αυτό έχει ξεχωριστές επιπτώσεις πάνω στην «αγροτιά».

6) Η πολιτική και ιδεολογική κρίση

Η διαδικασία εκφασισμού και ο φασισμός αντιστοιχούν σε μια βαθιά πολιτική και ιδεολογική κρίση της υπαίθρου, ιδιαίτερα της φτωχής αγροτιάς και των αγρεργατών.

Με το τέλος του πολέμου, στις δύο χώρες ξεσπά μια πραγματική αγροτική εξέγερση: στην Ιταλία παίρνει μορφές ιδιαίτερα ριζοσπαστικές. Πολλοί μικροϊδιοκτήτες και καλλιεργητές στρέφονται προς τη σοσιαλδημοκρατία. Οι αγρεργάτες οργανώνονται στα σοσιαλδημοκρατι-

κά συνδικάτα, στα οποία προσχωρούν μαζικά, και μερικοί απ' αυτούς υποστηρίζουν το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Ωστόσο, η σοσιαλδημοκρατία τους απογοητεύει. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας και η «μαξιμαλιστική» τάση της ιταλικής σοσιαλδημοκρατίας, αγνοούν παντελώς το ζήτημα της συμμαχίας με τη φτωχή αγροτιά: στην παραγνώριση αυτή συνεργεί, ως ένα βαθμό, και το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα στη διάρκεια του εκφασισμού: αυτό οφείλεται στη σχετική με τις συμμαχίες γενική πολιτική γραμμή των κομμάτων αυτών, με τις συγκεκριμένες ιδιομορφίες της. Συγκεκριμένα, η πολιτική του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος δεν προωθεί ένα ειδικό πρόγραμμα για την αγροτιά, πρόγραμμα που θα βασιζόταν στη διανομή της γης.

Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, οι αγροτικές τάξεις και τμήματα μπαίνουν σε μια φάση βαθύτατου πολιτικού αποπροσανατολισμού, και η εξέγερσή τους παίρνει βαθμιαία τις χαρακτηριστικές μορφές της «εξέγερσης»: περνούν επίσης μια κρίση ιδεολογική.

Θα σταθούμε σε τούτη την ιδεολογική κρίση της υπαίθρου. Οι δύο βασικές αντιμέτωπες δυνάμεις των καπιταλιστικών σχηματισμών είναι η αστική και η εργατική τάξη. Στους σχηματισμούς αυτούς, οι τάξεις και τα τμήματα της αγροτιάς δεν έχουν δική τους ιδεολογία, με την ακριβή έννοια του όρου (εξαιρουμένου ενός μεγάλου τμήματος της μεγάλης ιδιοκτησίας που συχνά εμφορείται ακόμα από την φεουδαρχική ιδεολογία). Σύμφωνα με την ταξική υπόσταση, οι τάξεις και τα τμήματα της αγροτιάς στρέφονται προς τις σημαντικότερες ιδεολογίες (αλλά και ιδεολογικά υποσυστήματα) των σχηματισμών αυτών, τις οποίες προσαρμόζουν στις δικές τους ανάγκες ζωής.

Έτσι, όταν στους κοινωνικούς σχηματισμούς κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, οι τάξεις και τα τμήματα αυτά πολώνονται τελικά γύρω από τις βασικές κοινωνικές δυνάμεις. Το αγροτικό προλεταριάτο στρέφεται προς την εργατική τάξη και είναι ιδιαίτερα ευάλωτο από την ιδεολογία της. Η μικρή ιδιοκτησία και αγροτική επιχείρηση, η φτωχή αγροτιά, λόγω της ιδιοκτησίας και της κατακερματισμένης εκμετάλλευσης, παρουσιάζει, σε μεγάλο βαθμό, τα ιδεολογικά γνωρίσματα της μικροαστικής τάξης των πόλεων: ανήκει στο ιδεολογικό υποσύνολο της μικρής παραγωγής και παρουσιάζει κι αυτή τα χαρακτηριστικά της πόλωσης και της αμφιταλάντευσης προς τις δύο βασικές τάξεις, χαρακτηριστικά και της μικροαστικής τάξης. Όσο για τη μεσαία αγροτιά, ιδεολογικά είναι διχασμένη: τότε στρέφεται προς τη μικροαστική τάξη των πόλεων και τότε, λόγω των μορφών αγροτικής επιχείρησης και λόγω της αντίθεσής της προς τη μεγάλη ιδιοκτησία, ρέπει προς την καπιταλιστική ιδεολογία, όπως αυτή διαμορφώνεται στην υπαίθρο: την ιδεολογία δηλαδή της πλούσιας αγροτιάς.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί ο ιδιότυπος τρόπος λειτουργίας των ιδεολογικών εκφάνσεων στην ύπαιθρο. Οι μορφές που παίρνουν εδώ οι σχέσεις παραγωγής, η ανυπαρξία μιας πρωτότυπης ιδεολογίας των λαϊκών τάξεων της υπαίθρου, αλλά επίσης οι αντιθέσεις που ανακύπτουν μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας, καθιστούν τις λαϊκές τάξεις των επαρχιών ιδιαίτερα ευάλωτες στην ιδεολογική επιρροή της μεγάλης ιδιοκτησίας. Οι αγωγοί ιδεολογικής διαπαιδαγώγησης παρουσιάζουν μια χαρακτηριστική αντοχή και στεγανότητα.¹

Τούτη η ιδιαίτερα δραστική επιρροή της μεγάλης ιδιοκτησίας αποκτά ιδιότυπες μορφές. Οι κυρίαρχες τάξεις και τα κυρίαρχα τμήματα της υπαίθρου εκμεταλλεύονται ευρύτατα το μύθο της «αγροτικής ενότητας», το μύθο για τους δήθεν δεσμούς «αλληλεγγύης που δημιουργεί η γη» και για την «κοινότητα της γης». Ο μύθος αυτός πασχίζει να πείσει ότι η αγροτιά στο σύνολό της είναι ενωμένη εναντίον της βιομηχανίας και των πόλεων και μπορεί να πάρει πολλές μορφές. Εκφράζει συχνά την ιδιαίτερα ισχυρή επιδίωξη της *φεουδαρχικής ιδεολογίας* της μεγάλης ιδιοκτησίας, που αρχικά είχε επιστρατευθεί και κατασκευαστεί για να αντιμετωπίσει τον ανερχόμενο, μέσα στις *φεουδαρχικές κοινωνίες*, *καπιταλισμό*, και που τότε εξέφραζε την αντίφαση ευγενών γαιοκτημόνων-αστικής τάξης. Ο μύθος λοιπόν αυτός αναφέρεται επίμονα σε θέματα, εικόνες, σύμβολα κ.λπ. από τη *φεουδαρχική «παράδοση»*. Εδώ όμως, η *φεουδαρχική ιδεολογία* παίρνει τη μορφή του «*φεουδαρχικού σοσιαλισμού*», που ανέλυσε ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, με σκοπό να μεταδοθεί στις λαϊκές τάξεις της υπαίθρου.

Η γενικευμένη ιδεολογική κρίση των κοινωνικών σχηματισμών Γερμανίας και Ιταλίας προσβάλλει άμεσα την ύπαιθρο. Η μικροαστική τάξη της υπαίθρου ιδιαίτερα, επηρεάζεται από την ιδεολογία της επαναστατημένης μικροαστικής τάξης. Το αγροτικό προλεταριάτο, περισσότερο επιρρεπές, λόγω συνθηκών ζωής, στη μικροαστική ιδεολογία από το προλεταριάτο των πόλεων, προσχωρεί μαζικά σ' αυτήν, καθώς παίρνει τη μορφή «εξέγερσης». Τέλος, το θέμα της «κοινότητας της γης» που συνδέει την αγροτιά, στο σύνολό της, έχει σημαντική ακρόαση, γεγονός που εκφράζει μια χαρακτηριστική επέκταση της *φεουδαρχικής ιδεολογίας* πάνω στις λαϊκές τάξεις των επαρχιών.

Ο φασισμός εμπεριέχει δημαγωγικά στοιχεία απέναντι στη φτωχή

---

1. Αυτό προεκτείνεται άλλωστε και με τις πολιτικές εκφάνσεις: πρόκειται για τη χαρακτηριστική τάση των λαϊκών τάξεων της επαρχίας να εξουσιοδοτούν την αστική τάξη της υπαίθρου να διαχειρισθεί τις πολιτικές τους λειτουργίες.

αγροτιά, καθώς οικειοποιείται τις απατηλές υποσχέσεις περί «εποικισμού» και διανομής της γης. Αλλά κι εδώ πάλι, υπάρχει και κάτι ακόμα: ο φασισμός από τη μια εκμεταλλεύεται σε βάθος τις ιδιαίτερες μορφές που προσλαμβάνει μέσα στις λαϊκές τάξεις της υπαίθρου η ιδεολογία της επαναστατημένης μικροαστικής τάξης, και από την άλλη μεριά εκμεταλλεύεται το ιδεολογικό θέμα της «αγροτικής αλληλεγγύης» και της «κοινότητας γης». Η πλευρά αυτή συνιστά τη συντεχνιακή θεώρηση, σχετίζεται με την ύπαιθρο και στοιχειοθετεί τον κύριο ιδεολογικό ρόλο του φασισμού στο χώρο αυτό. Ο emphaticός, πάλι, τονισμός των δεσμών γης και αίματος, των δεσμών προσωπικής εμπιστοσύνης κ.λπ. διασταυρώνεται με τα κατάλοιπα της φεουδαρχικής ιδεολογίας μέσα στον «αγροτικό» φασισμό.

Ο συγκερασμός της ιδεολογίας των επαναστατημένων μικροαστών της υπαίθρου με τα υπολείμματα της φεουδαρχικής ιδεολογίας αποτελεί την πρωτοτυπία του αγροτικού φασισμού. Διαφέρει από τον καθαυτό φασισμό των πόλεων, γιατί εκεί, όπως είδαμε, οι ιδεολογικές μορφές που προσιδιάζουν στο μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι πολύ πιο έντονες.

γ) Τα φασιστικά κόμματα, ο φασισμός και οι τάξεις της αγροτιάς. Πόλη και ύπαιθρος

Πρέπει, καταρχήν, να τονίσουμε κατηγορηματικά ότι ο φασισμός είναι, κατά κύριο λόγο, φαινόμενο των πόλεων. Και τούτο αντίθετα με τη γνώμη του συνόλου σχεδόν των ιδεολόγων της θεωρίας του «ολοκληρωτισμού», που βασιζόμενοι σε μια συγκεχυμένη άποψη για τις σχέσεις φασισμού και παραδοσιακών αξιών, θεωρούν τον φασισμό φαινόμενο καθαρά των «χωρικών».²

Λέγοντας «ουσιαστικά φαινόμενο των πόλεων» εννοούμε ότι η ταξική καταγωγή της εμπορευματικής πτέρυγας του φασισμού ριζώνει κυρίως στις πόλεις. Δεν θα επανέλθουμε στο θέμα των σχέσεων φασισμού και μεγάλης γαιοκτησίας. Όσον, αφορά, όμως τη σχέση του φασισμού με τις άλλες τάξεις και τα τμήματα της αγροτιάς, παρατηρούμε ότι, ακόμα κι εκεί όπου ο φασισμός πέτυχε εκτός από την απλή εκλογική υποστήριξη επιπλέον την ενεργητική συμμετοχή της αγροτιάς, ο ρόλος των χωρικών στο πλαίσιο του φασιστικού και του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος παρέμεινε εντελώς δευτερεύων. Το φαι-

2. Συγκεκριμένα C. Friedrich, *Totalitarianism*, C. Friedrich (επιμ.), 1954, σ. 47 κ.ε.· Kornhauser, *ό.π.*, σ. 210 κ.ε.

νόμενο γίνεται πιο αξιοσημείωτο, αν συγκρίνουμε τον φασισμό με διάφορα αντιδραστικά, αλλά κατεξοχήν αγροτικά πολιτικά μαζικά κινήματα που ξεπηδούν, την ίδια εποχή, στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Ουγγαρία, Ρουμανία κ.λπ.) ή ακόμα και στην Ισπανία. Η αιτία του φαινομένου συνίσταται στο ότι ο φασισμός εκπροσωπεί ενεργά τα συμφέροντα του μονοπωλιακού καπιταλισμού, σε μια φάση όπου η αντίφαση των συμφερόντων αυτών με το σύνολο του αγροτικού τομέα παίρνει οξύτερες μορφές. Ο φασισμός βασιζόμενος σ' αυτήν τη δευτερεύουσα αντίφαση μέσα στο ίδιο το πλαίσιο της υπαίθρου καταφέρνει ν' αποκρύψει την κύρια αντίφαση (μεγάλη ιδιοκτησία-λαϊκές τάξεις υπαίθρου) με τρόπο εντελώς ιδιαίτερο. Στην παρούσα περίπτωση ο φασισμός εμφανίζεται, ουσιαστικά, περισσότερο ως έκφραση της αντίδρασης του συνόλου του αγροτικού τομέα εναντίον του εκκαπιταλισμού της γεωργίας, παρά ως άμεση αντίδραση της φτωχής αγροτιάς, δηλαδή της μικροαστικής τάξης της υπαίθρου, εναντίον της μεγάλης ιδιοκτησίας. Όσον αφορά ειδικότερα τη μικροαστική τάξη της υπαίθρου, χάρη στον φασισμό, η εξέγερσή της αποκρυσταλλώνεται σχεδόν αποκλειστικά, εναντίον του πιστωτικού συστήματος -τραπεζικό κεφάλαιο- του «Εβραίου κερδοσκοπού», εναντίον της μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων στην αγορά της πόλης, εναντίον του βιομηχανικού προλεταριάτου.

Ο φασισμός εμφανιζόμενος ως προστάτης του συνόλου της γεωργίας συνδέεται πολιτικά και οργανωτικά με τη μεγάλη ιδιοκτησία πολύ περισσότερο στην ύπαιθρο, παρά στην πόλη, όπου κατευθύνει την αντίδραση της μικροαστικής τάξης εναντίον του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ο φασισμός, με τη δημαγωγική μάλιστα μορφή του, δεν παίζει κάποιο ιδεολογικό ρόλο σε σχέση με τη φτωχή αγροτιά· σημαίνει, όμως, ότι στην ύπαιθρο αναδεικνύεται μάλλον ως ιδεολογικοστρατιωτικό κίνημα, που συνδέεται άμεσα με την μεγάλη ιδιοκτησία, παρά σαν κίνημα, που από τη φύση του, συνδέεται με την μικροαστική τάξη της υπαίθρου. Αυτό είναι άλλωστε το τίμημα που ο φασισμός πρέπει να πληρώσει στους μεγαλοκτηματίες για να εξαγοράσει την επικράτηση του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Τέλος, κι εδώ επίσης διαπιστώνουμε ότι μία από τις βασικές λειτουργίες του φασισμού συνίσταται στο να διαιρεί τις λαϊκές τάξεις των πόλεων της επαρχίας χάρη στο μύθο της «ενότητας» της αγροτιάς.

Και για να επανέλθουμε τώρα στη σχέση των διαφόρων τάξεων και ταξικών τμημάτων της υπαίθρου με τον φασισμό. Ας θυμηθούμε την ενεργητική και άμεση υποστήριξη που η μεγάλη γαιοκτησία προσέφερε στον φασισμό. Παρόμοια είναι η περίπτωση της πλούσιας αγροτιάς, μολονότι, ανάλογα με τις περιοχές, ένα τμήμα της μοιάζει να συμμαρμίζει τους ίδιους ενδοιασμούς για τον φασισμό με την μεσαία

αγροτιά. *Πραγματικά, η μεσαία αγροτιά φαίνεται πως ήταν, δίπλα στους αγρεργάτες, η λιγότερο ευάλωτη από τον φασισμό αγροτική τάξη, τουλάχιστον για ένα ορισμένο διάστημα.* Παρόλο που δεν μπορούμε να εξομοιώσουμε την αντίσταση στον φασισμό της μεσαίας αγροτιάς και ενός τμήματος της πλούσιας αγροτιάς, με την αντίσταση του μεσαίου βιομηχανικού κεφαλαίου, υπάρχουν, ωστόσο, αναλογίες στην πολιτική τους στάση. Από την άλλη μεριά, οι μεσαίοι καλλιεργητές τείνουν προς τον φασισμό περισσότερο από τους μεσαίους ιδιοκτήτες.

Η *φτωχή αγροτιά*, δηλαδή η μικρή παραγωγή και η μικροαστική τάξη της υπαίθρου, διχάστηκε βαθιά εμπρός στο φασιστικό φαινόμενο. Αν διακρίνεται από τη μεσαία αγροτιά κατά το ότι υποστήριξε πιο ανοιχτά, και στην πλειονότητά της τον φασισμό, ωστόσο η περίπτωση της είναι πιο περίπλοκη από την μικροαστική τάξη των πόλεων. Η μικροαστική τάξη της υπαίθρου πλησίασε, στην πλειοψηφία της, τον φασισμό, αλλά δεν στρατεύτηκε ενεργά στις γραμμές του. Ακόμη και από εκλογική σκοπιά, οι διαφορές είναι πολύ έντονες. Οι μικροϊδιοκτήτες συγκεκριμένα, στις περιοχές όπου είχε πραγματοποιηθεί η αγροτική μεταρρύθμιση –οι πασίγνωστοι κληρούχοι χωρικοί– αντιστάθηκαν πιο σθεναρά στην πίεση του φασισμού από τους μικροκαλλιεργητές ή τους κολίγες-εμφυτευτές των φεουδαρχικών κτημάτων. Οι τελευταίοι ήταν, σε μεγάλο βαθμό, διαποτισμένοι από τη φεουδαρχική ιδεολογία και περισσότερο διχασμένοι από τη μικροαστική τάξη των πόλεων.

Η αιτία του φαινομένου αυτού δεν είναι διόλου κάποια «δημοκρατική» αρετή της μικρής ιδιοκτησίας, όπως θα ήθελε μια ολόκληρη σειρά ιδεολόγων της «τρίτης δύναμης». Αυτή η θέση οδήγησε τον Α. Τάσκα να υποστηρίξει ότι ένας από τους λόγους της επιτυχίας του φασισμού ήταν η ανυπαρξία αγροτικής μεταρρύθμισης και επομένως μιας σημαντικής τάξης μικροϊδιοκτητών αγροτών. Στην πραγματικότητα, οι τελευταίοι, ακριβώς όπως οι μικροαστοί των πόλεων, οδηγούνται προς ένα «δημοκρατικό» ριζοσπαστισμό, και ταυτόχρονα, όπως έδειξε ο Μαρξ, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς στο να υποστηρίξουν μαζί *βοναπαρτιστικές* μορφές κράτους. Ο διχασμός τους μπροστά στο φασιστικό φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι αυτός παρουσιάζει ιδιότυπα ιδεολογικοπολιτικά γνωρίσματα. Ο φασισμός, φαινόμενο των πόλεων αρχικά, στην επαρχία συνδέεται άμεσα με τη μεγάλη ιδιοκτησία, που τα φεουδαρχικά ιδεολογικά γνωρίσματά της αντιφάσκουν προς τα ιδεολογικά γνωρίσματα της μικρής γαιοκτησίας. Τέλος, η σχέση των εργατών γης με τον φασισμό εξαρτάται ταυτόχρονα από το χαρακτήρα της αγροτικής επιχείρησης στην οποία δουλεύουν, από τις πολιτικές μορφές που προσέλαβε ο αγώνας τους, αλλά επίσης κι από το βάρος των ιδεολογικών παραγόντων. Αν και ήταν εχθρικοί, στην πλειονότητά τους, προς τον φασισμό, προσχώρη-

σαν ό' αυτόν κυρίως χάρη στις έμμεσες πιέσεις που άσκησε επάνω τους η μεγάλη ιδιοκτησία. Οι αγρεργάτες των καθαρά καπιταλιστικών επιχειρήσεων φαίνεται ότι αντιστάθηκαν περισσότερο από τους αγρεργάτες των ημιφεουδαρχικών εκμεταλλεύσεων, γιατί οι τελευταίοι υφίστανται την πίεση της φεουδαρχικής ιδεολογίας.

δ) Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός και η ύπαιθρος: πραγματική κατάσταση της αγροτιάς επί φασισμού

Ποια είναι η πραγματική οικονομική πολιτική του κατεστημένου φασισμού απέναντι στις τάξεις και τα ταξικά τμήματα της υπαίθρου; Οι αγρεργάτες μαζί με τους μικροαστούς των πόλεων θα είναι τα κύρια θύματα του φασισμού από οικονομική άποψη. Ο εκκαπιταλισμός, με τη μορφή μονοπωλιακού καπιταλισμού, συντελείται αποκλειστικά σε όφελος της μεγάλης ιδιοκτησίας και της πλούσιας αγροτιάς. Ωστόσο, πρέπει να προσέξουμε δύο σημαντικά φαινόμενα:

1. Η οικονομική εκμετάλλευση από το μονοπωλιακό κεφάλαιο και τη μεγάλη ιδιοκτησία δεν γίνεται με την απαλλοτρίωση των μικρών παραγωγών, παρόλο που πάρθηκαν ορισμένα μέτρα και προς αυτήν την κατεύθυνση. Δεδομένου του χαρακτήρα της φάσης ανάπτυξης, η εκμετάλλευση *παιρνει κυρίως έμμεσες μορφές*. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που ο Μπετελέμ,³ μιλώντας γι' αυτήν τη διατήρηση των μορφών μικροϊδιοκτησίας στην ύπαιθρο, φτάνει στο σημείο να θεωρεί:

«...τη συντηρητική πλευρά της ναζιστικής πολιτικής [...] ιδιαίτερα εκπληκτική, αφού η αγροτική μικροϊδιοκτησία είναι αντίθετη με τις οικονομικές ανάγκες του Ράιχ. [...] Αν το ναζιστικό καθεστώς ανέχτηκε όλα αυτά τα άτοπα, αυτό οφείλεται στην επιθυμία του να διατηρήσει ανέπαφο έναν από τους παράγοντες του συντηρητισμού των αγροτών...»

Δίπλα, λοιπόν, στους πολιτικούς λόγους που συνηγόρησαν για τη διατήρηση της μικρής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης, θα έπρεπε να θυμίσουμε και τους λόγους που επισημαίνει ο Κάουτσκι στο *Αγροτικό ζήτημα*. Πρόκειται γαι τις «οικονομικές» *αντίρροπες τάσεις* στην εγγενή τάση εξαφάνισης της μικρής αγροτικής επιχείρησης, που δημιουργεί η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία. Φαινόμενο πιο έντονο, αλλά ανάλογο μ' εκείνο των σχέσεων μεγάλου κεφαλαίου και μικρής παραγωγής:

3. Ch. Bettelheim, *L'économie allemande sous le nazisme: un aspect de la décadence du capitalisme*, σ. 36.

«Οι αντίρροπες τάσεις και ρεύματα που αντιστρατεύονται τη διαδικασία συγκεντροποίησης κεφαλαίου στη βιομηχανία, είναι επίσης αισθητές στη γεωργία, και η αναλογία είναι ολοφάνερη. [...] Αλλά στη γεωργία εκδηλώνονται επίσης και άλλες τάσεις που δεν λειτουργούν στη βιομηχανία [...]».⁴

Συμφέρει θαυμάσια στη μεγάλη γαιοκτησία η διατήρηση ενός τομέα μικρής επιχείρησης: γιατί το υψηλό κόστος παραγωγής του μικρού κτήματος επιτρέπει τη διατήρηση των αγροτικών τιμών στα επίπεδά τους· γιατί, μπροστά στην αστυφιλία που προξενεί ο καπιταλισμός, η μικρή επιχείρηση δένει τους αγρότες με τη γη παρέχοντας έτσι στους μεγαλογαιοκτήμονες την αναγκαία εργατική δύναμη· γιατί, λόγω της φύσης του εδάφους, το μικρό κτήμα που γειτονεύει με μια μεγάλη ιδιοκτησία, δεν είναι πάντα αυτό που θα «στρογγυλέψει» και θα μεγαλώσει τη μεγάλη εκμετάλλευση.

2. Αν οι υποσχέσεις του φασισμού για εποικισμό και διανομή της γης παρέμειναν γράμμα κενό για τη φτωχή αγροτιά, ωστόσο δεν έλειψαν τα μέτρα που έφεραν απτά αποτελέσματα. Με την εξαγορά εκτάσεων, την αξιοποίηση νέων και τις κατακτήσεις, δημιουργείται ένα νέο τμήμα μεσαίων (και πλουσίων) ιδιοκτητών, φασιστών οπωσδήποτε, και στους οποίους διανέμονται οι εκτάσεις αυτές. Τα μέτρα πιάνουν «μ' ένα σμπάρο δυο τρυγόνια»: πετυχαίνουν τη διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία, παραμερίζοντας το εμπόδιο της μικρής ιδιοκτησίας, και ταυτόχρονα δημιουργούν μια γερή κοινωνική βάση για τον φασισμό στις επαρχίες.

3. Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του 1925, το 23% του συνολικού πληθυσμού τη Γερμανίας ζει από τη γη. Η κατανομή των μορφών ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης ακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, τη διαχωριστική γραμμή του Έλβα. Στα δυτικά της Γερμανίας, με την επιρροή του Ναπολεόντειου Κώδικα και της εκβιομηχάνισης, αλλά επίσης λόγω των μορφών της «αστικής δημοκρατικής επανάστασης» στις περιοχές αυτές, διαπιστώνουμε κατακερματισμό της αγροτικής εκμετάλλευσης και διανομή της γης που καταλήγει στη Ρηνανία, τη Βάδη και τη Βυρεμβέργη σε μικροσκοπικά αγροκτήματα κληρούχων χωρικών. Στη Βαβαρία και τη Σαξονία κυριαρχούν η πλούσια η μεσαία εκμετάλλευση και το σύστημα της αγρομίσθωσης.

Η ανατολική Γερμανία παρέμεινε η περιοχή της μεγάλης γαιοκτησίας, που καταλαμβάνει το 64,4% των εδαφών στο Μέκλενμπουργκ, το 57% στην Πομερανία και σχεδόν το 70% στην περιοχή του Στράλζουντ. Η μεγάλη ιδιοκτησία έχει κιόλας στραφεί αποφασιστικά προς την καπιταλιστική εκμετάλλευση,¹ παρά το γεγονός ότι επιδιώκουν ο-

---

1. Συγκεκριμένα, προς το τέλος του 19ου αιώνα, η μηχανοποίηση και η χρησιμοποίηση λιπασμάτων είναι αρκετά προωθημένες (Κ. Kautsky, ό.π., σ. 67 κ.ε.).

ρισμένα φεουδαρχικά κατάλοιπα. Τα μικρά τιμαριωτικά εξαρτήματα των μεγάλων κτημάτων δεν σπανίζουν (συγκεκριμένα στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν), και οι αγρεργάτες είναι συχνά δεμένοι με μια ορισμένη αγροτική εκμετάλλευση, στη βάση εθιμικού κανονισμού.²

Συνολικά, το 38% των γαιών ανήκει στη μεγάλη γαιοκτησία, το 40% στην εκμετάλλευση που έχει έκταση από 5 έως 100 εκτάρια (το ποσοστό αυτό ισομοιράζεται περίπου μεταξύ της μεσαίας και της πλούσιας εκμετάλλευσης) και το υπόλοιπο στη μικρή ιδιοκτησία-εκμετάλλευση. Ο αριθμός των αγρεργατών ανέρχεται στα 2.600.000 άτομα περίπου.³

Μετά το τέλος του πολέμου, η κατάσταση της γεωργίας δεν παύει να επιδεινώνεται. Η ψαλίδα μεταξύ αγροτικών και βιομηχανικών τιμών ανοίγει: οι αγροτικές τιμές πέφτουν κατά 40%, και, μετά την κρίση του 1929, το ακαθάριστο εισόδημα της γεωργίας μειώνεται κατά 28,5%, πράγμα που μετατρέπει σε ελλειμματική την πλειονότητα των αγροτικών επιχειρήσεων – συμπεριλαμβανομένων των μεσαίων, κάποτε ακόμα και των πλούσιων επιχειρήσεων.⁴

Και η κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο αν πάρουμε υπόψη τα υψηλά και σταθεροποιημένα ενοίκια, καθώς και τα δάρη των υποθηκών. Η χρέωση της μικρής και μεσαίας γαιοκτησίας παίρνει λίγο λίγο καταστροφικές διαστάσεις (12 δισεκατομμύρια μάρκα το 1932, ενώ η εξυπηρέτηση του χρέους φτάνει στα 11%). Οι κατασχέσεις για χρέη πολλαπλασιάζονται. Η μεγάλη όμως γαιοκτησία, κύριος παραγωγός δημητριακών, καταφέρει, χάρη στη δασμολογική κυβερνητική πολιτική, κυρίως από το 1930, να διατηρήσει τις τιμές της, ενώ οι τιμές των προϊόντων της κτηνοτροφίας και των καλλιεργειών δευτερεύουσας σημασίας, των προϊόντων δηλαδή της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας, πέφτουν. Η μεγάλη ιδιοκτησία πετυχαίνει κρατικά μέτρα υποστήριξης μέσω της *Osthilfe* (βοήθεια στην Ανατολή), ενώ οι φόροι συνθλίβουν τη μικρή και μεσαία ιδιοκτησία. Οι μισθοί των αγρεργατών πέφτουν ραγδαία.

Στο τέλος του πολέμου, οι μικροί αγρότες και ένα τμήμα των μεσαίων αγροτών στη Δύση πλησιάζουν τη σοσιαλδημοκρατία, κάποτε δε, και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Συμμετέχουν ενεργά στα «αγροτικά συμβούλια», ενώ οι αγρεργάτες εγγράφονται μαζικά στα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα. Η κύρια διεκδίκησή τους είναι η δια-

2. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial und Wirtschafts-Geschichte*, 1924, σ. 470 κ.ε.

3. G. Castellan, *ό.π.*, σ. 148 κ.ε.

4. G. Castellan, *ό.π.*, σ. σ. 166.

νομή των μεγάλων κτημάτων, η *Siedlung*. Αλλά ο κρατικός μηχανισμός σαμποτάρει τους νόμους και τα διατάγματα περί αναδιασμού που πάρθηκαν το 1919, σύμφωνα με τα οποία το κράτος μπορούσε να εξαγοράσει τα δύο τρίτα των ιδιοκτησιών που ξεπερνούσαν τα 100 εκτάρια. Έτσι, οι νόμοι παραμένουν νεκρό γράμμα. Η σοσιαλδημοκρατία σύντομα εγκαταλείπει τις απόπειρες πραγματοποίησης των σχεδίων αγροτικής μεταρρύθμισης. Στην Πρωσία άλλωστε, περιοχή που κατεξοχήν υπάρχουν μεγάλα κτήματα, η σοσιαλδημοκρατία κατέχει η ίδια την εξουσία μέχρι να παραμεριστεί από τον Φον Πάπεν, το 1932. Όσο για το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, μέχρι το 1930, αγνοεί το αγροτικό ζήτημα.

Σ' αυτήν την κατάσταση, η φτωχή αγροτιά περνά μια βαθιά πολιτικοϊδεολογική κρίση στη διάρκεια του εκφασισμού. Μετά το 1928, εμφανίζονται στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν μορφές «αγροτικής ανταρσίας» και εξαπλώνονται σ' όλο το Βορρά και την Ανατολή. Ποικίλλουν από τη μαχητική άρνηση καταβολής των φόρων ως τις επιθέσεις εναντίον των φορατζήδων και των κλητήρων, και ως τις δυναμιτιστικές ενέργειες. Παράλληλα, η μεγάλη ιδιοκτησία και οι πλούσιοι αγρότες προπαγανδίζουν την ιδεολογία των δεσμών «αλληλεγγύης που σφυρηλατεί η γη» στο σύνολο την «αγροτιάς», και συσπειρώνουν τις λαϊκές τάξεις των επαρχιών σ' έναν κοινό συνεταιρισμό «αγροτικής άμυνας», το *Grüne Front*. Κυριαρχεί το σύνθημα της «πράσινης δημοκρατίας» της υπαίθρου εναντίον της «χρυσής δημοκρατίας» των πόλεων.⁵

Όμως, παράλληλα με τις δημαγωγικές υποσχέσεις προς τις λαϊκές τάξεις της υπαίθρου, ο εθνικοσοσιαλισμός εκμεταλλεύεται σε βάθος τις πολιτικές και τις ιδεολογικές τάσεις που ξεπηδούν μέσα από την κρίση. Ο εθνικοσοσιαλισμός εκμεταλλεύεται τις αναρχο-πραξικοπηματικές εξεγέρσεις της αγροτιάς, υποστηρίζοντάς τις πολύ συχνά.

Στα αγροτικά παραρτήματα του εθνικοσοσιαλισμού, υπό την ηγεσία του Β. Νταρέ, επικρατεί ο «αντάρτικος» χαρακτήρας κι έτσι συχνά σε συνεννόηση με το μηχανισμό των SA αντιπολιτεύονται τον «πολιτικό» μηχανισμό του κόμματος.⁶

Εκείνο όμως που είναι ακόμα πιο καθαρό, είναι το όφελος που αποκομίζει ο εθνικοσοσιαλισμός από το μύθο της «ενότητας της αγροτιάς» εναντίον της «βιομηχανίας» και του «εμπορίου». Ο μύθος καλλιεργείται κάτω από την κυριαρχία της φεουδαρχικής ιδεολογίας που προπαγανδίζει την «εμπιστοσύνη στους προσωπικούς δεσμούς γης και αίματος», που συνδέουν τους «εργαζομένους στη γη». Κανείς δεν το εξέφρασε καλύτερα από τον ίδιο τον Χίτλερ:

5. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 168.

6. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 169.

«Πολλά από τα σημερινά δεινά μας είναι αποτέλεσμα της νοσηρής δυσανολογίας του πληθυσμού πόλεων και υπαίθρου. Ποτέ δεν θα έχουμε κάνει αρκετά προκειμένου να διατηρηθεί μια κατάσταση υγείας στην αγροτιά που αποτελεί το θεμέλιο ολόκληρου του έθνους. [...] Έτσι, η βιομηχανία και το εμπόριο θα εγκαταλείψουν τη νοσηρή ηγετική τους θέση και θα ενσωματωθούν στο γενικό πλαίσιο μιας εθνικής οικονομίας που θα βασίζεται στις ανάγκες...»

Σ' ένα μυστικό υπόμνημα προς τον Χίτλερ, το 1930, ο Β. Νταρέ, θεωρεί ως κύριο στόχο της εθνικοσοσιαλιστικής πολιτικής στην ύπαιθρο «τη χρησιμοποίηση της κακοδαιμονίας και των απεργιών των αγροτών εναντίον της δημοκρατικής κυβέρνησης των πόλεων»!⁷ Και στο προοίμιο του νόμου της 12ης Μαΐου 1933 για τη θέσπιση των *Erbhöfe*, αναφέρεται:

«Οι άρρηκτοι δεσμοί γης και αίματος είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την υγιή διαβίωση ενός λαού. Το αγροτικό καθεστώς των περασμένων αιώνων εξασφάλισε στη Γερμανία, και από νομοθετική άποψη επίσης, αυτόν το δεσμό που γεννιέται από το ζωηφόρο συναίσθημα του πληθυσμού της υπαίθρου».⁸

Η φεουδαρχική ιδεολογία εξάλλου είναι διαρκώς αισθητή στις μορφές που προσλαμβάνουν οι εθνικοσοσιαλιστικές συντεχνίες στις επαρχίες. Και ο Β. Νταρέ θα βάλει σ' ένα από τα βιβλία του, το 1934, τον τίτλο: *Η Νέα Αριστοκρατία γης και αίματος*.

Βέβαια ο εθνικοσοσιαλισμός παραμένει ουσιαστικά κίνημα των πόλεων. Τα αγροτικά τμήματα του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος δημιουργούνται μόλις το 1930. Όσο για την αναλογία των μελών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, το 14% ανήκει στην αγροτιά (το 1930)· το ποσοστό αυτό πέφτει στο 10,7% το 1934.⁹

Μολονότι η στατιστική αυτή δεν κατατάσσει τους αγρεργάτες στην αγροτιά, το ποσοστό αγροτών που είναι γραμμένοι στο Ναζιστικό Κόμμα είναι κατώτερο από την αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού (23% περίπου)· αντίστοιχη δυσαναλογία συναντάμε και στην εργατική τάξη. Το μεγαλύτερο τμήμα των μελών αυτών είναι μεγαλοϊδιοκτήτες και μικροκαλλιεργητές. Από την άλλη μεριά, δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου μέλη αγροτικής προέλευσης στα ανώτερα κλιμάκια του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος.

7. K. Bracher, *ό.π.*

8. Αναφέρεται από τον W. Reich, *Massenpsychologie des Faschismus...*, *ό.π.*, σ. 79.

9. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 169, 256.

Ωστόσο, είναι σημαντική η υποστήριξη της υπαίθρου προς τον Χίτλερ. Εκδηλώνεται κύριως στο εκλογικό επίπεδο, παρόλο που οι ιδεολογικοί παράγοντες, σε συνδυασμό με τις μορφές εκμετάλλευσης, παίζουν πρωταρχικό ρόλο στην κατανομή των αγροτών ψηφοφόρων.¹⁰ Το 1930, στις βορειοανατολικές περιοχές κυρίως, ξεκινώντας από το Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, και την περιοχή της Ανατολικής Πρωσίας, ο εθνικοσοσιαλισμός γνωρίζει μεγάλη εκλογική επιτυχία. Σε τούτη την περιοχή, δεν είναι μόνον η μεγάλη ιδιοκτησία, που υποστηρίζει άμεσα τον εθνικοσοσιαλισμό, αλλά και η μικρή εκμετάλλευση, στην οποία υπάγονται τα τιμαριωτικά εξαρτήματα των μεγάλων κτημάτων και η οποία επηρεάζεται από τη φεουδαρχική ιδεολογία: ολοκάθαρη είναι η περίπτωση στο Σλέσβιχ, όπου κυριαρχεί η εκμετάλλευση κτημάτων που ανήκουν στο δημόσιο.

Η μεσαία εκμετάλλευση, γεμάτη φεουδαρχικά κατάλοιπα, και η οποία δεν περιλαμβάνει «κεφαλαιοκράτες-εισοδηματίες» με την κυριολεξία του όρου, αντιστέκεται περισσότερο στο ναζισμό, ψηφίζοντας τους Γερμανούς Εθνικόφρονες, μολονότι, επειδή υφίσταται κι αυτή την πίεση της φεουδαρχικής ιδεολογίας, η αντίστασή της είναι πιο αδύνατη απ' ό,τι στην περίπτωση της μεσαίας εκμετάλλευσης στη Δύση. Οι αγρεργάτες, θύματα κι αυτοί των ημifeουδαρχικών ιδεολογικοπολιτικών σχέσεων και πολλαπλών πιέσεων, προβάλλουν μικρότερη αντίσταση από τους αγρεργάτες της Δύσης.

Στη Δύση, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Η μεσαία αγροτιά, πολύ σημαντική εδώ, και ένα τμήμα της πλούσιας αγροτιάς, αντιστέκονται για πολύ καιρό στο ναζισμό, ψηφίζοντας το καθολικό Zentrum. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Βαβαρίας όπου κυριαρχεί η μεσαία εκμετάλλευση. Η αντίσταση της μεσαίας αγροτιάς, που παρουσιάζει εδώ αναλογίες μ' εκείνη του μεσαίου κεφαλαίου, οφείλεται επίσης στην υποτυπώδη συμμαχία που έχει γίνει, υπό τον Μπρύνινγκ και τον Σλάιχερ, μεταξύ μεσαίου κεφαλαίου και μεσαίας αγροτιάς εναντίον του μεγάλου κεφαλαίου. Στην ύπαιθρο της Δύσης η πλειονότητα της μικρής εκμετάλλευσης, υποστηρίζει τον εθνικοσοσιαλισμό, παρόλο που εκδηλώνονται σημαντικές διαφωνίες. Η αγροτική Ρηνανία για παράδειγμα, περιοχή όπου κυριαρχεί η μικρή ιδιοκτησία, αντιστέκεται στο ναζισμό· το ίδιο και η Κάτω Σαξονία, περιοχή επίσης μικροϊδιοκτητών. Από τους μικροκτηματίες, οι καλλιεργητές θα στραφούν πρώτοι

---

10. Για ό,τι ακολουθεί, βλ. R. Heberle, *Social Movements, An Introduction to Political Sociology*, 1951, σ. 226 κ.ε.· επίσης, Ch. Loomis και A. Beagle, «The Spread of German Nazism in Rural Areas», στο *American Sociological Review*, Δεκέμβριος 1946, σ. 724 κ.ε.

προς το ναζισμό. Αυτό συμβαίνει στην περιοχή γύρω από την Νυρεμβέργη. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι το τμήμα των μικροκτηματιών που αντιστέκονται στο ναζισμό, ψηφίζει συχνά σοσιαλιστές, αντίθετα με τους μεσαίους κτηματίες που στο σύνολό τους, ενώ αντιστέκονται περισσότερο, ψηφίζουν το καθολικό Zentrum. Τέλος, οι αγρεργάτες της Δύσης, προέρχονται από τυπικά καπιταλιστικές εκμεταλλεύσεις, είναι παραδοσιακά και σε μεγάλη αναλογία οργανωμένοι στα συνδικάτα και παραμένουν στην πλειοψηφία τους εχθρικοί προς το ναζισμό: καθαρότερη περίπτωση η Βαβαρία.

Η αγροτική πολιτική του κατεστημένου εθνικοσοσιαλισμού, υποστηρίζει αναφανδόν τους μεγαλογαιοκτήμονες και τους πλούσιους αγρότες. Η υποστήριξη αρχίζει με την αποκλειστική προστασία των τιμών των δημητριακών και φτάνει ως τις φορολογικές απαλλαγές, ως την άμεση κρατική υποστήριξη (*Osthilfe*), την αύξηση των τιμών εκμίσθωσης, τη δρακόντεια περικοπή των μισθών των αγρεργατών κ.λπ. Οι μικροαστοί της υπαίθρου και το αγροτικό προλεταριάτο είναι τα κύρια θύματα των μέτρων αυτών.

Ωστόσο, ο εθνικοσοσιαλισμός, στην αρχή, παίρνει μέτρα συμβιβασμού με τη φτωχή αγροτιά: το 1933 για ένα χρόνο παραχωρεί χρεοστάσιο χρεών και υποθηκών, που παρατείνεται για έναν ακόμα χρόνο. Όμως, το 1933, δημοσιεύεται ο νόμος για την *Erbhof*, του «κληρονομικού αγροκτήματος». Ο στόχος του νόμου αυτού ήταν να δημιουργήσει ένα σταθερό τμήμα πλουσίων και μεσαίων ιδιοκτητών. Ο νόμος κάλυπτε καλλιέργειες που είχαν ελάχιστη έκταση 10 εκτάρια και μέγιστη 125, τις οποίες κήρυξε *αναπαλλοτρίωτες* (και ακατάσχετες για χρέη): επίσης, δεν μπορούσαν να κληρονομηθούν παρά από έναν μόνο κληρονόμο, για να πολεμηθεί ο κατακερματισμός. Το 1939, 60% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που υπάρχουν στη Γερμανία έχουν προκύψει από το θεσμό του *Erbhof*.¹¹ Οι ιδιοκτήτες τους παρέχουν, στην πλειονότητά τους, όλες τις απαραίτητες πολιτικές εγγυήσεις.¹²

Οι εθνικοσοσιαλιστικές διακηρύξεις για τη διανομή των μεγάλων

11. M. Roncayolo, *ό.π.*, σ. 361.

12. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αναλογία των «κληρονομικών αγροκτημάτων» σύμφωνα με το μέγεθος της εκμετάλλευσης: το 1939, το 13,9% των *Erbhöfe* έχουν 10-15 εκτάρια, 13,2% 15-20 εκτάρια, 10,9% 20-25 εκτάρια, 32% 25-50 εκτάρια και 12,7% 50-75 εκτάρια (Fr. Neumann, *Behe-moth*, *ό.π.*, σ. 395· ο ίδιος επισημαίνει άλλωστε ότι το μέσο μέγεθος των *Erbhöfe*, που ήταν 12,3 εκτάρια το 1933, ανεβαίνει στα 22,5 εκτάρια το 1939).

κτημάτων παραμένουν σε μεγάλο βαθμό γράμμα νεκρό. Η επιφάνεια που εξαγοράζεται και μοιράζεται αποτελείται από τις πιο άγονες εκτάσεις και μειώνεται από 60.000 εκτάρια το 1933 σε 35.000 το 1937. Ωστόσο, το μεγαλύτερο τμήμα των γαιών όπου γίνεται ο «εποικισμός» προέρχεται κυρίως από τα δημόσια κτήματα, από περιοχές που έχουν εξυγιανθεί και εδάφη που έχουν κατακτηθεί. Στις περιοχές αυτές δημιουργούνται επίσης μεσαίες και πλούσιες εκμεταλλεύσεις (70% απ' αυτές ξεπερνούν τα 10 εκτάρια το 1933) που μοιράζονται σε δηλωμένους και αφοσιωμένους εθνικοσοσιαλιστές. Το κράτος άλλωστε προχωρεί μερικές φορές σε άμεσες απαλλοτριώσεις μικρών ιδιοκτητών και μικροκαλλιεργητών, με σκοπό να δημιουργήσει στη γη τους κληρονομικές καλλιέργειες. Τούτη όμως η άμεση απαλλοτρίωση των μικροστών της υπαίθρου είναι περιορισμένη. Γίνεται κυρίως με έμμεσους τρόπους, γιατί η μικρή ιδιοκτησία συνεχίζει να χρεώνεται βαριά, ενώ η μικρότερη από 10 εκτάρια έκταση δεν αναγνωρίζεται ως κληρονομική καλλιέργεια και το χρεοστάσιο για υποθήκες καταργείται προοδευτικά. Από την άλλη μεριά, η εκμετάλλευση της μικρής ιδιοκτησίας πραγματοποιείται με μια σειρά έμμεσων μέτρων που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Η κατάσταση των εργατών γης γίνεται εξουθενωτική: ο πραγματικός μισθός τους πέφτει από 50 ως 70%, τα συνδικάτα τους καταστρέφονται και τους αφαιρείται η ασφάλιση της ανεργίας. Αλλά υπάρχει και κάτι ακόμα: η αμοιβή σε μισθό καταργείται σε μεγάλο βαθμό και αντικαθίσταται από την αμοιβή σε είδος. Αν αυτό σημαίνει αυξημένη εκμετάλλευση γι' αυτούς, δεν πρέπει ωστόσο να θεωρείται επιστροφή στις φεουδαρχικές μορφές εκμετάλλευσης της γης. Αντίθετα μάλιστα, ο εθνικοσοσιαλισμός επιδιώκει τον εκκαπιταλισμό της γεωργίας. Η αλλαγή του τρόπου αμοιβής δεν επηρεάζει παρά μόνον τις νομικές μορφές εκμετάλλευσης. Ειδικότερα, δεν έχει κύριο σκοπό την προσκόλληση του αγρεργάτη σε μια καθορισμένη εκμετάλλευση, και δεν επηρεάζει την κυκλοφορία του εργατικού δυναμικού μέσα στην ύπαιθρο, αλλά θέλει να παρεμποδίσει τη μετανάστευση από την επαρχία προς τις πόλεις. Όπως έχουμε άλλωστε διαπιστώσει και σήμερα σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, η είσοδος του καπιταλισμού στη γεωργία μπορεί θαυμάσια να γίνει με τη νομική μορφή της αμοιβής των αγρεργατών σε είδος.

Τέλος, με πολυάριθμα μέτρα, ο εθνικοσοσιαλισμός βάλλει κατά των μικροκαλλιεργητών και κολίγων, μετατρέποντας άμεσα το μεγαλύτερο τμήμα τους σε αγρεργάτες, πράγμα που αντιστοιχεί ακριβώς στη διαδικασία εκκαπιταλισμού της γεωργίας: συγκεκριμένα το «κληρονομικό αγρόκτημα» (Erbhof) δεν μπορεί να νοικιαστεί.

Ας κάνουμε λοιπόν έναν απολογισμό του αγροτικού ζητήματος επί

εθνικοσοσιαλισμού. Καταρχήν, το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο εκμεταλλεύεται διαρκώς περισσότερο το σύνολο του αγροτικού τομέα. Η διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία, για λόγους κυρίως ιδεολογικοπολιτικούς, γίνεται δίχως βασική αλλαγή των νομικών μορφών ιδιοκτησίας. Αλλά ο εκκαπιταλισμός της γεωργίας κάθε άλλο παρά έδωσε τα ανεμενόμενα αποτελέσματα. Αν οι πωλήσεις αγροτικών μηχανών περνούν από 80 εκατομμύρια μάρκα το 1932 σε 300 εκατομμύρια το 1938, αν η πώληση χημικών λιπασμάτων την ίδια περίοδο, αυξάνει κατά το ένα τρίτο περίπου, η συνολική αγροτική παραγωγή δεν αυξάνει παρά ελάχιστα, παρά την αισθητή βελτίωση της αποδοτικότητας ανά εκτάριο.

Ωστόσο, για να ερμηνεύσουμε αυτήν την τόσο μικρή αύξηση της αγροτικής παραγωγής, θα πρέπει να πάρουμε υπόψη μας παράγοντες κατά κάποιον τρόπο «εξωγενείς»: συγκεκριμένα, τη μείωση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων λόγω της κατασκευής στρατώνων, στρατιωτικών γηπέδων, οχυρωμάτων κ.λπ. Μεταξύ 1933 και 1939, ένα εκατομμύριο εκτάρια περίπου αφαιρούνται μ' αυτόν τον τρόπο από την παραγωγή.

4. Η ΙΤΑΛΙΑ

Σύμφωνα με τη μοναδική πλήρη απογραφή του 1929, η γεωργία στην Ιταλία χαρακτηρίζεται από μια υπερβολική πόλωση μεταξύ μεγάλης και μικρής εκμετάλλευσης. 20.000 μεγαλοϊδιοκτήτες ή το 0,6% του συνόλου των ιδιοκτητών κατέχουν το 36% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Το ένα τρίτο της καλλιεργήσιμης έκτασης αποτελείται από μικρές ιδιοκτησίες των 2 ως 10 εκταρίων. Μέσα στον αγροτικό πληθυσμό, μόνο το 28% είναι ιδιοκτήτες, το 48% είναι εξαρτημένοι κάτοχοι γης και το 30% αγρεργάτες (*braccianti*).¹

Στο τέλος του πολέμου, η κατάσταση εμφανίζεται ως εξής: στη νότια Ιταλία, όπου συγκεντρώνεται, όπως και στην κεντρική, η ειδική καλλιέργεια, οι μεγαλοϊδιοκτήτες είναι ουσιαστικά και οικονομικοί ιδιοκτήτες της αγροτικής επιχείρησης. Η εκμετάλλευση βασίζεται είτε στην εργασία των μεροκαματιάρηδων (*braccianti*) είτε στο μισακάρικο (κολιγικό-αγροληπτικό) σύστημα που μαρτυρεί την αξιοσημείωτη επιδίωξη των φεουδαρχικών σχέσεων. Το σύστημα αυτό βασίζεται στο μοίρασμα της συγκομιδής μεταξύ του ιδιοκτήτη και του καλλιεργητή.

---

1. Για ό,τι ακολουθεί: *Sommario di statistiche...*, ό.π.: S.B. Glough, ό.π.: R. Romeo, ό.π.: M. Roncayolo, άρθρο για την Ιταλία, στο *Géographie universelle*: A. Tasca, Salvemini, Salvatorelli, κ.λπ.

Τα συμβόλαια της σχετικής συμφωνίας έχουν πολύ σύντομη διάρκεια (συνήα ισχύουν για μια μόνο καλλιέργεια, στηρίζονται πάνω σε προσωπικούς δεσμούς πολιτικής και ιδεολογικής φύσης), και αναφέρονται σε μικρά κτήματα.

Οι συνθήκες εκμετάλλευσης είναι αρχαϊκές, η εκμηχάνιση σχεδόν ανύπαρκτη και η χρησιμοποίηση λιπασμάτων πολύ περιορισμένη.

Στο κέντρο της Ιταλίας κυριαρχούν η μικροϊδιοκτησία και οι μικροί καλλιεργητές. Στο Βορρά, διαπιστώνουμε αντίθετα τη δειλή είσοδυση του καπιταλισμού στη γεωργία: οι μεγαλογαιοκτήτες γίνονται «κεφαλαιοκράτες-εισοδηματίες». Σε τούτες τις περιοχές της κτηνοτροφίας και της μεγάλης καλλιέργειας, η εκμετάλλευση γίνεται, σε μεγάλο σχετικά βαθμό, από τους μεγάλους και μεσαίους καλλιεργητές, παρόλο που η μικροϊδιοκτησία (κοιλάδα του Πάδου) και η μικρή εκμετάλλευση διατηρούν κατά πολύ τις βάσεις τους.

Όσο για τους αγροεργάτες, με εξαίρεση του ημιεποίκους, λίγο ή πολύ δεμένους με μια εκμετάλλευση, τούτοι αποτελούν στην πλειονότητά τους ένα εργατικό δυναμικό μετακινούμενο, και δεν βρίσκουν συχνά δουλειά παρά για 60 ως 100 μέρες το χρόνο.

Η γεωργία αυτή έχει πολύ μικρή απόδοση και η παραγωγικότητα της εργασίας είναι χαμηλή. Η Ιταλία υποχρεώνεται να εισάγει μαζικά προϊόντα μεγάλης καλλιέργειας (δημητριακά), ενώ τα προϊόντα της ειδικής καλλιέργειας (μικρή εκμετάλλευση) δεν μπορούν να ανταγωνιστούν την εξωτερική αγορά. Η τιμή της γης είναι πολύ υψηλή, δείγμα της μικρής διείσοδυσης του καπιταλισμού στην ύπαιθρο. Οι κοινωνικές αντιθέσεις στην ύπαιθρο είναι ιδιαίτερα έντονες: μεταξύ των μεγαλογαιοκτημόνων από τη μια, της φτωχής αγροτιάς και των αγροεργατών από την άλλη μεταξύ των «κεφαλαιοκρατών»-γαιοκτημόνων και των μεσαίων και πλουσίων καλλιεργητών μεταξύ των «ημιφεουδαρχών» του Νότου και των μεγαλοκαπιταλιστών γαιοκτημόνων του Βορρά.

Σ' αυτό το πλαίσιο εγγράφεται η βαθιά κρίση της γεωργίας στη διάρκεια του πολέμου και μεταπολεμικά, που επιδεινώθηκε από την οικονομική κρίση που μαστίζει την Ιταλία του μεταπολέμου. Μεταξύ 1915 και 1917, ενώ οι βιομηχανικές τιμές τριπλασιάζονται, οι αγροτικές τιμές απλώς διπλασιάζονται. Γύρω στο 1917, η αγροτική στασιμότητα είναι τέτοια που θεσπίζεται η διανομή με το δελτίο και ολόκληρες περιοχές μένουν χωρίς ψωμί. Ωστόσο, τούτη η οικονομική κρίση έχει μόνο δευτερεύουσες επιπτώσεις πάνω στις αγροτικές ζυμώσεις, και κυρίως λειτουργεί ως συσσωρευτής των αντιφάσεων που επισημάνθηκαν.

Πραγματικά, με το τέλος του πολέμου, παρατηρούμε μια πραγματική «αγροτική εξέγερση», εντελώς διαφορετικού διαμετρήματος και

εντελώς διαφορετικής έκτασης απ' ό,τι στη Γερμανία. Τον Ιούλιο του 1919, με το σύνθημα «διανομή της γης», εγκαινιάζεται ένα γενικό κίνημα κατάληψης των κτημάτων: από το Λάτιο απλώνεται σ' όλη τη χερσόνησο, ιδιαίτερα στο Mezzogiorno και τα νησιά. Οι φτωχοί αγρότες οργανώνονται σε συνεταιρισμούς, το αγροτικό προλεταριάτο οργανώνεται μαζικά στα συνδικάτα, οι κολίγοι και οι έποικοι αρνούνται να εγκαταλείψουν τη γη τους όταν εκπνέουν τα συμβόλαια μίσθωσης. Το κίνημα, ευρύτατα αυθόρμητο, ελέγχεται προοδευτικά από τους σοσιαλιστές και τους λαϊκούς (λευκοί καθολικοί σύνδεσμοι). Οι λαϊκοί το διοχετεύουν σε αιτήματα για «μεταρρυθμίσεις εποικισμού»· οι μαξιμαλιστές σοσιαλιστές βλέπουν με τη μεγαλύτερη δυσπιστία αυτό το «μικροαστικό» κίνημα για τη διανομή της γης, και εμφανίζονται κατηγορηματικά πιο «ορθόδοξοι» από τον Λένιν, πάνω σ' αυτό το ζήτημα, προβάλλοντας το αίτημα της άμεσης «κολεκτιβοποίησης». Καμιά πλευρά δεν καταφέρνει έτσι να συνδέσει το εργατικό με το αγροτικό κίνημα: ο διαχωρισμός αυτός θα διαιωνιστεί σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, ο αγροτικός ξεσηκωμός αποτυγχάνει: καταλαγιάζει το 1920 και εξαφανίζεται το 1921 με την επίθεση των μεγαλοαγροκτημόνων. Είναι ζήτημα αν 200.000 εκτάρια περνούν σε άλλα χέρια, με διάφορους τρόπους. Το διάταγμα Βιζάκι (Visacchi), που είχε δημοσιεύσει η κυβέρνηση Νίτι το 1919, και που εξουσιοδοτούσε τους νομάρχες να εγγυηθούν, πρόσκαιρα ή οριστικά, για την κατάληψη των γαιών, καταργείται προοδευτικά, και καταγγέλλονται οι συνδικαλιστικές κατακτήσεις.

Σ' αυτό το πλαίσιο, και με την αρχή της διαδικασίας εκφασισμού, η φτωχή αγροτιά περνά σοβαρή πολιτικοϊδεολογική κρίση: αποθαρρύνεται. Οι αγρεργάτες βλέπουν τα συνδικάτα αποκλειστικά ως μέσο για να βρουν δουλειά· μικροϊδιοκτήτες και μικροκαλλιεργητές εγκαταλείπουν τη σοσιαλδημοκρατία. Το Λαϊκό Κόμμα υπερσκελίζει προοδευτικά τη σοσιαλδημοκρατία στις επαρχίες, αλλά κυρίως επεκτείνει την ιδεολογική του επιρροή, που παίρνει ουσιαστικά τη μορφή του φεουδαρχικού σοσιαλισμού. Εμπνέεται από τον καθολικό κορπορατισμό, προεικονίζει την κοινότητα των «εργαζομένων της γης» εναντίον των πόλεων, και εκπροσωπεί τα συμφέροντα των αγροτιστών. Τέλος, το αναρχοσυνδικαλιστικό ρεύμα διατηρεί την επιρροή του πάνω στο αγροτικό προλεταριάτο του Βορρά.

•

Το καλοκαίρι του 1920, ξεπηδά ο αγροτικός φασισμός. Ο ιδεολογικός του χαρακτήρας συγγενεύει με τον εθνικοσοσιαλισμό, και είναι συχνές εδώ οι διεκδικήσεις για τη διανομή της γης και τον «εποικισμό».

Εκείνο όμως που τον διακρίνει, είναι κυριώς οι μορφές και η έκταση της λευκής τρομοκρατίας που επιβάλλει στην ύπαιθρο, όπου η εξέγερση πήρε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι στη γερμανική περίπτωση. Ο αγροτικός φασισμός εμφανίζεται απευθείας ως παραστρατιωτικό κίνημα στα χέρια ορισμένων αγροτιστών.

Ο αγροτικός φασισμός αναπτύσσεται ουσιαστικά στις αγροτικές περιοχές του Βορρά, όπου οι κεφαλαιοκράτες-αγροτικοί τον υποστηρίζουν με τρόπο πολύ αμεσότερο από τους ημιφεουδάρχες αγροτικούς του Νότου. Πρωτοεμφανίζεται στην επαρχία της Φερράρας, την κατεξοχήν περιοχή των αγροτικών στάσεων, και εξαπλώνεται ταχύτατα στην Εμίλια, την Τοσκάνη και την κοιλάδα του Πάδου. Στις περιοχές αυτές υποστηρίζεται επιπλέον και από τους μεγάλους και μεσαίους καλλιεργητές. Ωστόσο, προσκρούει στην αντίσταση του αγροτικού προλεταριάτου. Οι προσχωρήσεις στα φασιστικά συνδικάτα, αρκετά εντυπωσιακές από πρώτη όψη, οφείλονται σχεδόν αποκλειστικά στην αναγκαστική συγχώνευση των τοπικών τμημάτων των σοσιαλιστικών συνδικάτων και στη λευκή τρομοκρατία. Η φτωχή αγροτιά (μικρή ιδιοκτησία και εκμετάλλευση) του Βορρά διχάζεται μπροστά στον φασισμό: οι μικροκαλλιεργητές, απογοητευμένοι από τη σοσιαλδημοκρατία και τις «κολεκτιβιστικές» διακηρύξεις της, βλέπουν με καλό μάτι τον φασισμό. Ο διχασμός είναι πιο έντονος στην επαρχιακή μικροαστική τάξη του Κέντρου, κυρίαρχη σ' αυτήν την περιοχή ο φασισμός εδώ διεισδύει ακόμη λιγότερο απ' ό,τι στο Βορρά.

Όσο για το *Mezzogiorno*, με εξαίρεση την ιδιαίτερη περίπτωση των αγροτιστών, παραμένει, στο σύνολό του, αρκετά ανθεκτικό στον φασισμό: είναι η μόνη περιοχή όπου η αντιφασιστική αντιπολίτευση προοδεύει στις εκλογές του 1924.² Η περίπτωση είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή αν τη συγκρίνουμε με την αντίστοιχη περίπτωση των ανατολικών περιοχών της Γερμανίας στο πλαίσιο του εθνικοσοσιαλισμού: η ουσιαστική αιτία της συμπεριφοράς αυτής του Νότου έγκειται στη συντριπτική αναλογία της φτωχής αγροτιάς και του αγροτικού προλεταριάτου, που είναι ιδιαίτερα ριζοσπαστικοποιημένοι μέσα στον αγροτικό ξεσηκωμό.

2. Πάνω σ' αυτά τα ζητήματα, L. Luzzatto, *Elezioni politiche e leggi elettorali in Italia*, 1958, passim. Ενδεικτικό είναι άλλωστε το γεγονός ότι ο φασισμός δεν παρουσιάζει σαν υποψήφιους, στο *mezzogiorno*, φασιστικά στελέχη, αλλά ουσιαστικά μέλη του «φιλελεύθερου» πολιτικού προσωπικού, που συμπράττουν με τον φασισμό, όπως ο Σαλάντρα, ο Ορλάντο κ.λπ. Όπως επισημαίνει ο Santarelli (ό.π., τ. I, σ. 363 κ.ε.) αυτό είναι η κύρια αιτία των εκλογικών επιτυχιών του φασισμού στο Νότο.

Ποια είναι η πραγματική πολιτική του φασισμού σε σχέση με τις τάξεις της υπαίθρου; Διαπιστώνουμε πολιτική μαζικής διείσδυσης του καπιταλισμού στη γεωργία. Οι επιπτώσεις της επισημάνθηκαν όταν εξετάστηκαν οι σχέσεις του φασισμού με τους αγροτικούς και το μονοπωλιακό κεφάλαιο. Ο εκκαπιταλισμός της γεωργίας για πολιτικούς λόγους, πραγματοποιείται χάρη στη διατήρηση της μεγάλης γαιοκτησίας. Η μεγάλη ιδιοκτησία, που παίρνει, επί φασισμού, την αποφασιστική στροφή προς τον εκκαπιταλισμό, ευνοείται συστηματικά σε βάρος της μικρής εκμετάλλευσης.

Πραγματικά, το κράτος αναλαμβάνει κατά ένα ποσοστό 75 ως 90%, την «ολοκληρωτική αξιοποίηση» (βελτίωση της απόδοσης της γεωργίας με τεχνικά έργα και με τη εκβιομηχάνιση): αυτό στοιχίζει πολύ ακριβά στο κράτος, και αποφέρει κέρδη σχεδόν αποκλειστικά στη μεγάλη ιδιοκτησία. Οι κρατικές επιχορηγήσεις, που παραχωρούνται στη μεγάλη ιδιοκτησία, χρηματοδοτούνται από ένα φορολογικό σύστημα που συνθλίβει τη μικρή εκμετάλλευση, ενώ οι γαιοκτήμονες πετυχαίνουν πολυάριθμες φορολογικές απαλλαγές. Η δασμολογική προστασία αφορά κυρίως τα δημητριακά, προϊόντα της μεγάλης εκμετάλλευσης, ενώ οι τιμές των προϊόντων της μικρής καλλιέργειας καταρρέουν μπροστά στο διεθνή ανταγωνισμό.

Η πολιτική του ιταλικού φασισμού σε σχέση με τη μικρή εκμετάλλευση και τη μικρή ιδιοκτησία της γης, εμπεριέχει γνωρίσματα που τη διαφοροποιούν από την αντίστοιχη εθνικοσοσιαλιστική. Μπροστά στην οξύτητα των αγροτικών διεκδικήσεων, ο φασισμός αποφεύγει να πάρει πολύ ριζοσπαστικά μέτρα επέκτασης της πλούσιας και μεσαίας εκμετάλλευσης, που θα έπλητταν τη μικρή επιχείρηση, αντίθετα με την εθνικοσοσιαλιστική πολιτική του Erbhof. Είναι αλήθεια ότι στο πλαίσιο της αξιοποίησης της γης και ιδιαίτερα με την εξυγίανση των ελών του Ποντίνου, ο φασισμός διανέμει στους φανατικούς ζηλωτές του 60.000 εκτάρια περίπου, μοιρασμένα σε 3.000 πλούσια και μεσαία κτήματα. Όπως βλέπουμε όμως, το φαινόμενο είναι περιορισμένο.

Αν οι υποσχέσεις «εποικισμού» των «άγονων» γαιών παραμένουν κατά μεγάλο μέρος γράμμα νεκρό για τη μεγάλη ιδιοκτησία, ακόμη και μετά το νόμο Σερπιέρι (Serpieri) του 1934, που διακήρυττε το μοίρασμα των λατιφούντια, τα μέτρα αυτά αντίθετα μοιάζουν να ευνοούν τη μικρή εκμετάλλευση σε βάρος της μεσαίας. Συμβάλλοντας στην τάση πόλωσης μεταξύ μεγάλης και μικρής επιχείρησης, που υπάρχει στην Ιταλία, τα μέτρα αυτά οδήγησαν επί φασισμού στην επέκταση της μικρής επιχείρησης σε βάρος της μεσαίας: ο αριθμός των εκμεταλλευτών καλλιεργητών αυξάνει μεταξύ 1929 και 1940 κατά 500.000· η αύξηση αντιστοιχεί μόνο σε 1 εκατομμύριο εκτάρια, πράγμα που δείχνει την έκταση της μικρής αγροτικής επιχείρησης. Η διαδικασία εκ-

καπιταλισμού της γεωργίας συντελείται εδώ με την έμμεση εκμετάλλευση της μικρής αγροτικής επιχείρησης από τη μεγάλη, και με την πώληση μεταξύ των δύο αυτών μορφών εκμετάλλευσης, πράγμα που αποβαίνει, σε μεγάλο βαθμό, σε όφελος των αγροτικών.³

Ωστόσο, ο φασισμός παίρνει ταυτόχρονα μια σειρά μέτρων που ευνοούν την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη γεωργία και που αποσκοπούν ουσιαστικά στη μετατροπή των μικρών εκμεταλλευτών (που αντιστοιχούν ακόμη στα «φεουδαρχικά κατάλοιπα»), σε αγρεργάτες. Αυτό συμβαίνει κυρίως με τους κολίγες: οι τελευταίοι, άμεσοι παραγωγοί της συγκομιδής που μοιράζονται με τους ιδιοκτήτες, σύμφωνα με μια προνομιακή μορφή εκμετάλλευσης των λατιφούντια του Νότου, πλήττονται από τον φασισμό παράλληλα με τους έποικους. Οι όροι των συμβολαίων τους με τους ιδιοκτήτες της γης χειροτερεύουν, οι επιβαρύνσεις για την ασφάλισή τους πληρώνονται από τους ίδιους και δεν έχουν καμία εγγύηση για το μισθό τους. Η κατάσταση τους γίνεται ακόμα χειρότερη από την κατάσταση των αγρεργατών. Όπως γράφει ο φασίστας οικονομολόγος Περντίζα (Perdisa), «δυστυχώς είναι μια πραγματικότητα ότι εκεί όπου η γη καλλιεργείται με το κολιγικό σύστημα, η γαιοπρόσδοος αυξάνει τόσο εντυπωσιακά που οι αγρότες, παρά την προσκόλλησή τους στη γη, γίνονται μεροκαματιάρηδες αγρεργάτες». Τέλος, η πολιτική του φασισμού σε σχέση με τους αγρεργάτες μοιάζει με την εθνικοσοσιαλιστική: ο μισθός των αγρεργατών υποδιβάζεται κατά 50% περίπου, τους αφαιρούνται δε η ασφάλιση της ανεργίας και οι συνδικαλιστικές εγγυήσεις. Συχνά, με το σύστημα της «συμμετοχής», η αμοιβή σε είδος αντικαθιστά την αμοιβή σε μισθό: ωστόσο, κι εδώ, όπως και στη Γερμανία, η μετατροπή αυτή, που αφορά κυρίως τη νομική μορφή της αμοιβής και σκοπεύει ουσιαστικά να εμποδίσει τη μετανάστευση προς τις πόλεις, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ενισχύει τις φεουδαρχικές σχέσεις στη γεωργία.

Επιβάλλονται ακόμη δυο συμπληρωματικές παρατηρήσεις: 1. Η διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία ακολουθεί ένα ρυθμό που εξαρτάται επίσης από τις ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρεί ο φασισμός

---

3. Η σύγκριση αυτή μεταξύ γερμανικής και ιταλικής περίπτωσης καταδειχνει γι' άλλη μία φορά, αν είναι αναγκαίο, την πολλαπλότητα των συγκεκριμένων δρόμων διείσδυσης του καπιταλισμού στη γεωργία: η πολλαπλότητα αυτή οφείλεται κυρίως στις πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Δεν αναιρεί άλλωστε το σχήμα των «δύο δρόμων» («αμερικανικού» και «ρωσικού») που καθιέρωσε ο Λένιν. Ο Λένιν απλώς αποδείκνυε τα «γενικά γνωρίσματα» των «δύο δρόμων» που ακολουθούσε, ιστορικά, η τάση διείσδυσης του καπιταλισμού στη γεωργία.

με τους «φεουδάρχες» αγροτικούς. Ο φασισμός προωθεί συνολικά τη μετατροπή τους σε κεφαλαιοκράτες γαιοκτήμονες, με ρυθμό άνισο και μ' ένα σωρό συμβιβασμούς. Έτσι, η πολιτική αυτή διόλου δεν εγγυάται για τ' αποτελέσματά της. Οι επιχορηγήσεις του κράτους στη γεωργία συχνά οδηγούν στη μεταβίβαση των δημοσίων πόρων σε αγροτίστες που αντιστέκονται στον εκκαπιταλισμό της γεωργίας. Τα έργα της «ολοκληρωτικής βελτίωσης της γης» έπρεπε αρχικά να καλύψουν 8 εκατομμύρια εκτάρια· ο φασισμός δηλώνει ότι κάλυψαν τα 5 εκατομμύρια εκτάρια. Στην πραγματικότητα, δεν κάλυψαν παρά 1,5 εκατομμύριο εκτάρια.

2. Η φασιστική πολιτική δημιουργεί ανισότητες στον αγροτικό τομέα: για παράδειγμα, η «τεχνική πρόοδος» στη μικρή και εντατική καλλιέργεια δεν συγκρίνεται με την πρόοδο στην καλλιέργεια των δημητριακών. Αλλά τούτες οι ανισότητες και οι καθυστερήσεις οφείλονται ουσιαστικά στην ίδια τη διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία, κάτω από την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού: τον παράγοντα αυτό τόνιζε πάντα ο Λένιν.⁴ Οι ανισότητες και οι καθυστερήσεις δεν οφείλονται, όπως υποστηρίχθηκε συχνά, στο γεγονός ότι ο φασισμός τάχα ευνόησε ουσιαστικά τις «φεουδαρχικές δομές» της ιταλικής γεωργίας· τούτη η «τεχνικιστική-οικονομιστική» άποψη θεωρεί κατ' ουσίαν ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία δεν μπορεί παρά να αντιστοιχεί σε «τεχνικοοικονομικές προόδους», αρμονικές και θεαματικές, σ' όλους τους τομείς της αγροτικής παραγωγής.

4. Λένιν, «Nouvelles données sur les lois du développement du capitalisme dans l'agriculture», *Oeuvres*, τ. 23.

5. Τέτοια είναι συγκεκριμένα η περίπτωση του E. Serreni, «La Politica agraria del regime fascista», στο *Fascismo e Antifascismo...*, όπ., σ. 296 κ.ε.

VII

ΤΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Αφού αναλύσαμε το πεδίο της ταξικής πάλης στη διάρκεια του εκφασισμού και του εγκαθιδρυμένου φασισμού, θα εξετάσουμε, στο κεφάλαιο αυτό, τις θεσμικές μορφές που προσέλαβε το φασιστικό κράτος. Κι εδώ πάλι, προτού καταπιαστούμε με τη συγκεκριμένη ανάλυση, θα προτάξουμε ορισμένες προτάσεις σχετικά με το πρόβλημα του κράτους σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, τις οποίες ακριβώς, αυτή η κρίσιμη μορφή κράτους, το φασιστικό κράτος, μπορεί ν' απεικονίσει παραδειγματικά.

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΡΑΤΙΚΟ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥΣ

α) Γκράμσι

Η μαρξιστική θεωρία του κράτους πρόσεξε ιδιαίτερα τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού: το μηχανισμό δηλαδή που αποτελείται από ειδικούς κλάδους, όπως ο στρατός, η αστυνομία, η διοίκηση, τα δικαστήρια, η κυβέρνηση. Οι κλασικοί του μαρξισμού ασχολήθηκαν με ορισμένους θεσμούς όπως η Εκκλησία, τα σχολεία κ.λπ., αλλά μόνον κατ' αναλογία πραγματοποιήθηκαν τα θέματα του κρατικού μηχανισμού, με τη στενή έννοια του όρου.

Μοναδική και αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτέλεσε ο Γκράμσι που ξεκινώντας από την πολιτική του πρακτική ως προλεταριακός ηγέτης, διατύπωσε τη θεωρία ότι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί υπάγονται στο κρατικό σύστημα.

Καταρχήν, ο Γκράμσι πρόβαλε μερικές γενικές αναλύσεις επιμένοντας στο γεγονός ότι το κράτος δεν παίζει απλώς ρόλο «ισχύος», αλλά και ρόλο ιδεολογικό (ηγεμονία). Επανελημμένα επισήμανε, με τρόπο εμπεριστατωμένο και αναλυτικό, ότι δεν πρέπει ν' αντιλαμβανόμαστε το κράτος μόνο με τον παραδοσιακό τρόπο (μηχανισμός «ισχύος») αλλά και ως «οργανωτή της ηγεμονίας»: το κράτος με την ολοκληρωμένη έννοια περιλαμβάνει, για τον Γκράμσι, οργανισμούς που συνήθως θεωρούνται ιδιωτικοί. Στην κατηγορία αυτών των οργανισμών κατέ-

τασσε την Εκκλησία, τα σχολεία, τα συνδικάτα, τα κόμματα, το μηχανισμό πληροφόρησης:

«Έφτασα στο σημείο», γράφει, «να αναθεωρήσω ολόκληρη την έννοια του Κράτους: το θεωρούν γενικά ως “δικτατορία” κι όχι ως [...] ηγεμονία μιας κοινωνικής ομάδας πάνω σ’ ολόκληρη την εθνική κοινότητα, που ασκείται χάρη σε ιδιωτικούς οργανισμούς, όπως η Εκκλησία, τα συνδικάτα, τα κόμματα, τα σχολεία κ.λπ.». Κι ακόμη: «... Αλλά τι σημαίνουν όλα αυτά, αν όχι ότι με τη λέξη “κράτος” πρέπει να εννοούμε, όχι μόνον τον κυβερνητικό μηχανισμό, αλλά και τον “ιδιωτικό” μηχανισμό ηγεμονίας». Και τέλος: «Αν κάθε Κράτος έχει την τάση να δημιουργεί κι να διατηρεί έναν ορισμένο τύπο πολιτισμού και έναν ορισμένο τύπο πολίτη [...], να εξαλείφει ορισμένα έθιμα και στάσεις ζωής και να διαδίδει άλλες, τότε το δίκαιο είναι το εργαλείο που πετυχαίνει αυτόν τον σκοπό δίπλα στο σχολείο και τους άλλους θεσμούς».¹

Στη συνέχεια ο Γκράμσι τεκμηριώνει τη θέση του με μια ολόκληρη σειρά αναλύσεων σε βάθος, σχετικά με την Εκκλησία συγκεκριμένα, τα συνδικάτα, τα κόμματα και τα σχολεία.

Δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ περισσότερο. Είναι όμως ανατίρητο, όσο λίγο κι αν γνωρίζουμε τό έργο του, ότι ο Γκράμσι διατύπωσε κατηγορηματικά την άποψη ότι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί ανήκουν στους κρατικούς μηχανισμούς.

Θα παρατηρήσουμε ωστόσο δυο σημεία:

α) Οι αναλύσεις του Γκράμσι, που κατάγονται από την περίοδο του *Ordine Nuovo*, συσκοτίστηκαν στη συνέχεια για συγκεκριμένους λόγους χάρη στη θαυμαστή μύθευση που «επίσημα» περιέβαλε το έργο του.

β) Η γλώσσα του Γκράμσι, που οφείλεται στην «ιστοριοκρατική» (historiciste) αντίληψη και σ’ ορισμένες έννοιες που προκύπτουν απ’ αυτήν, όπως η έννοια της *αστικής κοινωνίας* (société civile)* σκίασε

1. Εκτός από τα κείμενα του *Ordine Nuovo*, βλ. τα *Lettres de prison*, σ. 313 κ.ε.: «Passato e presente», στο *Cahiers de prison*, σ. 92 κ.ε.: «Note sul Macchiavelli...», σ. 88, 130, passim «Il Materialismo storico...», σ. 204, 231, 240 κ.ε., κ.λπ.

* Για την απόδοση το όρου société civile, παρά τις επιφυλάξεις μας, χρησιμοποιήσαμε το *αστική κοινωνία* (και σε παρένθεση société civile). Πολλοί μεταφραστές μαρξιστικών κειμένων και ο ίδιος ο συγγραφέας (Β’ Εβδομάδα Μαρξιστικής Σκέψης, Θεμέλιο, 1966) έχουν καταφύγει στην ίδια λύση. Πρόσφατα σε μεταφράσεις έργων του Γκράμσι χρησιμοποιήθηκε ο όρος «ιδιωτική κοινωνία» [Οι Διανοούμενοι, Θ.Χ. Παπαδόπουλου (μτφρ.), Στοχαστής, σημ. 8, σ. 166]. Η τελευταία λύση είναι η πιο συζητήσιμη για-

ώς ένα σημείο τη θεωρία του. Η ίδια η ιστοριοκρατική αντίληψη θολώνει ακόμη και τη γκραμσιανή έννοια της «ηγemonίας». Έχω κάνει αλλού την κριτική της άποψης αυτής και δεν θα επανέλθω εδώ. Δεδομένης της θεωρητικοπολιτικής συγκυρίας, θεώρησα τότε σημαντικό να επιμείνω σ' αυτήν την κριτική, που για μένα ισχύει πάντα. Είχα όμως κρατήσει το σημαντικό, κατά τη γνώμη μου, των αναλύσεων του Γκράμσι, διορθώνοντας και αναδεικνύοντας ακριβώς τα στοιχεία που οδήγησαν στη διατύπωση της θεωρίας του για τους κρατικούς ιδεο-

τί το «ιδιωτική» εκτός του ότι δεν αποδίδει το νόημα της *société civile* οδηγεί σε σοβαρές παρερμηνείες του Γκράμσι. Γιατί ο τελευταίος, επέμεινε ακριβώς, στον κρατικό (δημόσιο) χαρακτήρα των ιδεολογικών μηχανισμών που «στην καθομιλούμενη ονομάζονται “ιδιωτικοί”». Κατά τον Γκράμσι η *société civile* αντιστοιχεί στο ιδεολογικό εποικοδόμημα, και συνδέεται με την έννοια της *Ηγεμονίας*. Εξάλλου, στην πολιτική κοινωνία περιλαμβάνει το μηχανισμό καταστολής, την κρατική εξουσία (δικτατορία), τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού, τα αστικά κόμματα κ.λπ., δηλαδή το σύνολο των εκφάνσεων του εποικοδομήματος που σχετίζονται με τις πολιτικές λειτουργίες καταναγκασμού, διοίκησης, καταστολής κ.λπ.

Τι είναι όμως ακριβώς η *société civile*;

Στη *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* ο Μαρέξ γράφει:

«Οι έρευνές μου κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι νομικές σχέσεις –και οι μορφές του κράτους– δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν ούτε καθαυτές ούτε με τη διατυμπανιζόμενη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος· αντίθετα βασίζονται στις υλικές συνθήκες ύπαρξης, στις οποίες ο Χέγκελ, κατά το παράδειγμα των Γάλλων και των Άγγλων του XVIII αιώνα, περιλαμβάνει το σύνολο που ονομάζεται *bürgerliche Gesellschaft*=αστική κοινωνία. Η ανατομία της αστικής κοινωνίας πρέπει ν' αναζητηθεί στο χώρο της πολιτικής ονομασίας».

Και στη *Γερμανική Ιδεολογία*:

«Η αστική κοινωνία είναι η πραγματική κονίστρα της ιστορίας. Αγκαλιάζει το σύνολο των υλικών σχέσεων των ατόμων στο εσωτερικό ενός ορισμένου σταδίου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αγκαλιάζει το σύνολο της εμπορικής και βιομηχανικής ζωής μιας φάσης».

Άρα, κατά τον Μαρέξ η *bürgerliche Gesellschaft* = *société civile* περιλαμβάνει το σύνολο της κοινωνικοοικονομικής δομής. Είναι φανερό, όμως, ότι ο όρος *société civile* και η *société bourgeoise* (δηλαδή ο σύνολος αστισμός, κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός και αστισμός=*bourgeoisie*) δεν είναι ταυτόσημοι. Έτσι στα ελληνικά, αν αποδοθούν με το «αστική κοινωνία» και οι δυο έννοιες, η σύγχυση θα είναι τέλεια. Θα προτείναμε λοιπόν για την απόδοση της μαρξικής *société civile* την περιφράση *κοινωνικοοικονομική ενδοχώρα*. Δεν είμαστε σίγουροι κατά πόσον η περιφράση αυτή είναι δόκιμη κι αν απεικονίζει σωστά το πνεύμα του Μαρέξ. Τον προτείνουμε όμως για συζήτηση. (Σ.τ.Ε.)

λογικούς μηχανισμούς. Η αποκατάσταση αυτή μου φαίνεται ακόμη, κι ίσως όσο ποτέ, απαραίτητη. Επιπλέον, την εποχή εκείνη είχα αφήσει το πρόβλημα των ιδεολογικών μηχανισμών ανοιχτό: ο Μάιος-Ιούνιος του 1968 στη Γαλλία απέδειξε γι' άλλη μια φορά την ορθότητα των αναλύσεων του Γκράμσι, στη συγκεκριμένη περίπτωση του καταπιταλιστικού κράτους. Είναι άλλωστε ανώφελο να επιμένουμε στο γεγονός ότι πρόκειται εδώ για ένα καίριο πρόβλημα που τόσο απασχόλησε τον Λένιν, γύρω από το οποίο στράφηκε και η πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα.

Θα πρέπει λοιπόν, να εγκύψουμε στις ουσιαστικές προϋποθέσεις της θεωρίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Όχι μόνον επειδή ο Γκράμσι δεν την ανέπτυξε περισσότερο, αλλά κυρίως επειδή η άποψη αυτή, αν δεν συσχετίζεται αυστηρά με την πάλη των τάξεων, κινδυνεύει να δημιουργήσει ορισμένες συγχύσεις.²

6) Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί είναι κρατικοί μηχανισμοί

Μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της ιδεολογίας μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό.

Η ιδεολογία δεν εκφράζεται μονάχα στο χώρο των ιδεών: και ούτε αποτελεί άλλωστε ένα «κεννοιολογικό σύστημα» με την κυριολεξία του όρου. Όπως υπογράμμισε ο Γκράμσι, επεκτείνεται στα ήθη, τα έθιμα, τον τρόπο ζωής των μελών ενός κοινωνικού σχηματισμού. Μεταρσιώνεται λοιπόν στην πρακτική ενός κοινωνικού σχηματισμού (αστική πρακτική, προλεταριακή πρακτική, μικροαστική πρακτική).

Εξάλλου η ιδεολογία, ως κυρίαρχη ιδεολογία, αποτελεί μια ουσιαστική ταξική εξουσία σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Μ' αυτήν τη μορφή, η κυρίαρχη ιδεολογία ενσαρκώνεται στους πολυσχιδείς μηχανισμούς ή θεσμούς του κοινωνικού σχηματισμού:³ τις Εκκλησίες (ο θρη-

2. Αναφέρωμαι εδώ σ' ένα πρόσφατο κείμενο του L. Althusser, «Idéologie et appareils idéologiques d'État», *La pensée*, Ιούνιος 1970, (ελληνική μετάφραση στο *Θέσεις*, Θεμέλιο). Νομίζω ότι το κείμενο αυτό του Αλτουσέρ είναι, ως ένα βαθμό, αφηρημένο και φορμαλιστικό: η πάλη των τάξεων δεν έχει σ' αυτό τη θέση που δικαιούται. Πραγματικά, κατά τη γνώμη μου, στο κείμενο αυτό γίνονται ορισμένες παρεξηγήσεις, στις οποίες πρέπει να επανέλθουμε.

3. Λέω μηχανισμός ή θεσμός: στο εξής θα διατηρήσω μόνον τον όρο *μηχανισμός*. Στο έργο μου *Pouvoir politique et classes sociales*, έδωσα έναν ορισμό του θεσμού ως «συστήματος επιταγών ή κανόνων κοινωνικά καταξιωμένου», διακρίνοντάς τον από τη δομή (σ. 123, υποσημείωση 22): κι αυ-

σκευτικός μηχανισμός), τα πολιτικά κόμματα (ο πολιτικός μηχανισμός), τα συνδικάτα (ο συνδικαλιστικός μηχανισμός), τα μέσα πληροφόρησης (εφημερίδες, ραδιόφωνο, κινηματογράφος, τηλεόραση, κοντολογίς ο μηχανισμός πληροφόρησης), ο μορφωτικός τομέας (το βιβλίο), η οικογένεια με μια ορισμένη έννοια κ.λπ. Όλες αυτές οι περιπτώσεις είναι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους.⁴

Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί είναι σχετικά διακριτοί από τον κρατικό μηχανισμό «καταναγκασμού»: το μηχανισμό δηλαδή που η κυρία όψη του (γιατί παρεμβαίνει κι εδώ η ιδεολογία), με την οποία εκπληρώνει το ρόλο του, είναι ο οργανωμένος φυσικός εξαναγκασμός που η κρατική εξουσία νομίμως μονοπωλεί. Στην περίπτωση αυτή θα μιλήσουμε για κρατικό μηχανισμό με τη στενή έννοια. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί έχουν ως κύρια όψη (γιατί κι εδώ πάλι παρεμβαίνει η καταπίεση με πολλές μορφές) την ιδεολογική επεξεργασία και διαπαιδαγώγηση. Γιατί πρέπει να χαρακτηρίσουμε τους ιδεολογικούς μηχανισμούς κρατικούς;

1. Η ιδεολογία δεν είναι κάτι το «ουδέτερο» μέσα στην κοινωνία: οι ιδεολογίες είναι πάντα ταξικές. Η ιδεολογία, όταν είναι κυρίαρχη, συνίσταται σε σχέσεις εξουσίας εντελώς ουσιαστικές σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, τόσο ουσιαστικές μάλιστα, που μπορεί, κάποτε, να παίζουν τον προεξάρχοντα ρόλο. Ωστόσο, απ' αυτήν την άποψη, αυτό δεν αρκεί για να χαρακτηριστούν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί κρατικοί. Πρέπει να προχωρήσουμε περισσότερο: Η πολιτική κυριαρχία δεν μπορεί να εδραιωθεί με αποκλειστικό μέσο τον φυσικό κατανα-

---

τό, θέλοντας ν' αρνηθώ κατηγορηματικά τη «θεσμοκρατική» προβληματική. Ο ορισμός αυτός, και η διάκριση, ισχύει και για τους «μηχανισμούς» γιατί χρησιμοποιούσα τότε τον όρο αυτό και τον όρο «θεσμός» ως ισοδύναμους. Ο ορισμός φιλοδοξούσε ν' αναδείξει τις παρεμβάσεις της ιδεολογίας (επιταγές και κανόνες) και του πολιτικού καταναγκασμού (κοινωνικά καταξιωμένου) στον τρόπο λειτουργίας των μηχανισμών ή θεσμών. Νομίζω λοιπόν ότι ο όρος «θεσμός» μπορεί να εγκαταλειφθεί: δεν βλέπω, προς το παρόν τουλάχιστον, τι θα πρόσθετε στην έννοια του μηχανισμού. Για τα ίδια ζητήματα, βλ. επίσης D. Vidal, «Institution ou rapports sociaux...», *Atelier*, αρ. 3, 1970· C. Raguin, «Le droit naissant et les luttes du pouvoir», *Sociologie du travail*, αρ. 1, 1970· M. Castells, «Vers une théorie sociologique de la planification urbaine», *ibid*, αρ. 4, 1969. Τέλος, υπάρχουν επίσης σημαντικές αναλύσεις στο έργο των P. Bourdieu και J.C. Passeron, *La reproduction*.

4. Θα μπορούσα, τώρα, να διατυπώσω σαφέστερα παλιότερες σκέψεις: ένα κόμμα, ένα συνδικάτο, ένα σχολείο που δεν αποτελούν, με την αυστηρή έννοια του όρου, αυτούσιους μηχανισμούς, αλλά κλάδους του πολιτικού, συνδικαλιστικού μηχανισμού.

γκασμό και την καταστολή, αλλά απαιτεί την αποφασιστική και άμεση παρέμβαση της ιδεολογίας. Μ' αυτήν την έννοια, η κυρίαρχη ιδεολογία, έχοντας ως μορφή ύπαρξής της τους ιδεολογικούς μηχανισμούς, εντάσσεται άμεσα στο κρατικό σύστημα, που αποτελεί την έκφραση, την εγγύηση, και το χώρο εντοπισμού της πολιτικής εξουσίας.

2. Πρέπει, λοιπόν, ν' αναφερθούμε στο μαρξιστικό ορισμό του κράτους. Σύμφωνα με τους κλασικούς του μαρξισμού, το κράτος, ως ταξικό κράτος, δεν ορίζεται μόνον από το γεγονός ότι διαθέτει τη φυσική «ισχύ» καταναγκασμού, αλλά κυρίως από τον κοινωνικό και πολιτικό του ρόλο. Το ταξικό κράτος αποτελεί το κορυφαίο επίπεδο και ρόλος του είναι η διατήρηση της ενότητας και της συνοχής ενός κοινωνικού σχηματισμού, η διατήρηση των συνθηκών της παραγωγής, και επομένως, η αναπαραγωγή των κοινωνικών συνθηκών της παραγωγής. Μέσα στο καθεστώς της ταξικής πάλης το κράτος είναι ο εγγυητής της ταξικής πολιτικής κυριαρχίας. Αλλά, σ' αυτό ακριβώς έγκειται ο ρόλος των ιδεολογικών μηχανισμών. Συγκεκριμένα, η κυρίαρχη ιδεολογία είναι η συνεκτική ύλη ενός κοινωνικού σχηματισμού.

3. Ο κρατικός μηχανισμός, με τη στενή έννοια, αποτελεί όρο ύπαρξης και λειτουργίας των ιδεολογικών μηχανισμών μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Αν, γενικά, ο κρατικός μηχανισμός καταναγκασμού δεν παρεμβαίνει άμεσα στη λειτουργία τους, ωστόσο είναι διαρκώς παρών πίσω απ' αυτούς.

γ) Κλάδοι του κρατικού μηχανισμού καταστολής και χαρακτηριστικά των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών

Εδώ χρειάζονται ορισμένες συμπληρωματικές παρατηρήσεις:

1. Είπαμε προηγουμένως ότι οι κρατικοί μηχανισμοί ανταποκρίνονται στο ρόλο τους έχοντας ως κύρια όψη είτε την καταπίεση, είτε την ιδεολογία. Αυτό δεν σημαίνει ότι το κράτος δεν έχει άλλη λειτουργία από την καταπιεστική ή την ιδεολογική. Ανάλογα με τους τρόπους παραγωγής και τα στάδιά τους, ανάλογα με τις φάσεις και περιόδους ανάπτυξης ενός κοινωνικού σχηματισμού, το κράτος διατηρεί και μια «άμεση οικονομική λειτουργία». Η οικονομική λειτουργία του κράτους είναι άμεση κατά τούτο: το κράτος δεν περιορίζεται στην αναπαραγωγή των κοινωνικών συνθηκών της παραγωγής, αλλά παρεμβαίνει αποφασιστικά στην αναπαραγωγή του ίδιου του κύκλου παραγωγής. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρεμβατικής μορφής καπιταλιστικού κράτους, παρεμβαίνει, όπως έλεγε ο Λένιν, «ως και στις λεπτομέρειες της οικονομίας», δηλαδή ακόμα και στον κύκλο αναπαραγωγής του κεφαλαίου (παρόμοια ήταν άλλωστε η περίπτωση του φασι-

στικού κράτους). Το κράτος μπορεί να ανταποκρίνεται σ' αυτήν την οικονομική λειτουργία χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα τον καταπιεστικό μηχανισμό (διοίκηση, κυδέρνηση) και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς (συνδικάτα).

Ωστόσο, κι αυτό ενδιαφέρει εδώ, η οικονομική λειτουργία του κράτους συναρθρώνεται με τον συνολικό πολιτικό του ρόλο. Μ' άλλα λόγια, η οικονομική λειτουργία του κράτους, που μπορεί μάλιστα να είναι η βασικότερη σε σχέση μ' άλλες λειτουργίες του, ασκείται ακριβώς με κύρια όψη είτε την καταπίεση είτε την ιδεολογία.⁵

2. Συμπληρωματική παρατήρηση: η έννοια «μηχανισμός» δεν αναφέρεται μόνο στους κρατικούς μηχανισμούς. Μ' άλλα λόγια, οι έννοιες «μηχανισμός και κράτος» δεν έχουν το ίδιο πλάτος και δεν καλύπτουν το ίδιο πεδίο. Η επιχείρηση, για παράδειγμα, δεν είναι μόνο μια «παραγωγική ενότητα»· ρόλος της είναι επίσης η αναπαραγωγή των κοινωνικών όρων παραγωγής. Η ιδεολογία παρεμβαίνει κι εδώ, και οι πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας επικαιροποιούνται.

Η «επιχείρηση», αποτέλεσμα και η ίδια των σχέσεων παραγωγής, αποκρυσταλλώνει το συσχετισμό κοινωνικών σχέσεων παραγωγής με τις πολιτικές κοινωνικές σχέσεις και τις ιδεολογικές κοινωνικές σχέσεις. Στην επαναστατική πρακτική υπάρχει η σχετική εμπειρία με τα

---

5. *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 50 κ.ε. Ο οικονομικός ρόλος των κρατικών μηχανισμών υποτιμάται (και σε τελευταία μάλιστα ανάλυση αγνοείται θεωρητικά) από τον Αλτουσέρ. Πραγματικά, ο Αλτουσέρ διακρίνει (με τρόπο αρκετά συζητήσιμο άλλωστε): α) την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής (στην οποία κατατάσσει την κυκλοφορία των κεφαλαίων και την πραγματοποίηση υπεραξίας)· β) την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης· γ) την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής με την έννοια, αυτήν τη φορά, της αναπαραγωγής των κοινωνικών όρων της παραγωγής. Ο τελευταίος χώρος είναι ο μόνος που, κατά τον Αλτουσέρ, δρουν οι κρατικοί μηχανισμοί: «Ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού συνίσταται ουσιαστικά [...] στο να εξασφαλίζει με τη βία τις πολιτικές συνθήκες αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής», και ακόμη: «Οι ιδεολογικοί κρατικοί μηχανισμοί [...] εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής [...] εδώ παίζει βασικό ρόλο η κυρίαρχη ιδεολογία...» (σ. 17). Αν οδηγήσει το συλλογισμό στις έσχατες συνέπειές του, το κράτος δεν έχει άλλο ρόλο παρά καταπιεστικό ή ιδεολογικό! Πραγματικά, τη μόνη εξαίρεση που αναφέρει ο Αλτουσέρ είναι το σχολείο, που απλώς συντελεί στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (περίπτωση β'). Αλλά ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ο Αλτουσέρ αντιφάσκει όταν μιλάει για την οικογένεια: «Η οικογένεια κατέχει προφανώς διαφορετικές λειτουργίες από τις λειτουργίες ενός κρατικού μηχανισμού (ιδεολογικού). Παρεμβαίνει στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης», (ό.π., υποσημείωση 8, σ. 13).

«εργατικά συμβούλια» και τα «σοβιέτ» (ο Γκράμσι συγκεκριμένα είχε πλήρη συνείδηση).

Αντίθετα, στην περίπτωση του «οικονομικού μηχανισμού», νομοποιούμεστε να μιλάμε για «κρατικό οικονομικό μηχανισμό», παρόλο που το κράτος παρεμβαίνει ως εγγυητής της τάξης: από τη μια, γιατί ο μαρξιστικός ορισμός του κράτους, δηλαδή των μηχανισμών που έχουν ως ουσιαστικό ρόλο τη διατήρηση της συνοχής και της ενότητας ενός διαιρεμένου σε τάξεις κοινωνικού σχηματισμού επισφραγίζοντας την ταξική πολιτική κυριαρχία,⁶ δεν εφαρμόζεται άμεσα στον οικονομικό μηχανισμό· από την άλλη, γιατί ο οικονομικός μηχανισμός νοούμενος ως παραγωγικές ενότητες μέσα σ' ένα σύστημα ταξικής εκμετάλλευσης, κύριο ρόλο έχει την εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών. Η εξουσία ή ο δεσποτισμός της εκμεταλλεύτριας τάξης απορρέει άμεσα από τον οικονομικό μηχανισμό, από την εκμετάλλευση, ενώ οι κρατικοί μηχανισμοί δεν εκμεταλλεύονται, με την κυριολεξία του όρου, δηλαδή δεν επιδιώκουν άμεση εξαγωγή υπεραξίας (τουλάχιστον δεν είναι αυτός ο κύριος ρόλος τους).⁷

Σημαντικές συνέπειες απορρέουν απ' όλα αυτά, σχετικά με το πρόβλημα της σοσιαλιστικής επανάστασης.

Οι κλασικοί του μαρξισμού τόνιζαν *κατηγορηματικά* ότι μια σοσιαλιστική επανάσταση δεν σημαίνει απλώς αλλαγή της κρατικής εξουσίας, αλλά και «συντριβή» του κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού. Στην πραγματικότητα, η θέση αυτή δεν αφορά μόνον το κράτος, δηλαδή το μηχανισμό καταναγκασμού και τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς, αλλά το σύνολο των μηχανισμών, συμπεριλαμβανομένου και του οικονομικού μηχανισμού. Αυτή ακριβώς υπήρξε πάντοτε η θέση του Λένιν.

6. Περιττό να επισημάνουμε ότι με την άποψη: κράτος=ιδεολογία+καταπίεση, μάταια θα προσπαθούσε κανείς να καταλάβει τις αναλύσεις του Λένιν για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και τον ιμπεριαλισμό.

7. Σημειώνω εδώ ότι ο Αλτουσέρ, ό.π., υποσημείωση 8, σ. 13, κάνει λάθος με το να αποδίδει την έννοια του μηχανισμού μόνο στους κρατικούς μηχανισμούς, αλλά όχι και στις «ενότητες παραγωγής». Ο Μπετελέμ έχει απόλυτο δίκαιο να χρησιμοποιεί τον όρο «οικονομικός μηχανισμός»: P.A. Sweezy και Ch. Bettelheim, *Lettres sur quelques problèmes actuels du socialisme*, 1970, σ. 61. Αντίθετα, ο Μπετελέμ δεν χρησιμοποιεί τον όρο *κρατικοί* ιδεολογικοί μηχανισμοί, αλλά *ιδεολογικοί* μηχανισμοί. Ωστόσο, νομίζω ότι ο όρος κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί είναι ακόμα πιο απαραίτητος, αν διατηρήσουμε τον όρο μηχανισμός για τον οικονομικό μηχανισμό: διαφορετικά η διάκριση μεταξύ ιδεολογικών μηχανισμών και οικονομικού μηχανισμού, και συνακόλουθα η διάκριση «εποικοδομήματος» και «βάσης», κινδυνεύει να μπερδευτεί.

Από μια άλλη άποψη, η διάκριση μεταξύ κρατικών μηχανισμών και οικονομικού μηχανισμού παραμένει ουσιαστική. Είναι προφανές ότι οι κρατικοί μηχανισμοί και ο οικονομικός μηχανισμός δεν μπορούν να συντριβούν ούτε την ίδια στιγμή, ούτε με τον ίδιο τρόπο. Το ίδιο ισχύει δέδαια και για τη διάκριση μεταξύ κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού από τη μια, κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών από την άλλη. Ούτε αυτοί μπορούν να συντριβούν ταυτόχρονα και με τον ίδιο τρόπο. Απ' αυτήν την άποψη όμως, είναι διαφορετική η φύση της προηγούμενης διαφοράς μεταξύ κρατικών μηχανισμών (καταπιεστικών και ιδεολογικών) από τη μια, και οικονομικού μηχανισμού από την άλλη.

Συγκεκριμένα, μέσα στον οικονομικό μηχανισμό, νοούμενου ως «παραγωγικές ενότητες» συναντάμε αυτόν το σκληρό πυρήνα που ο Μαρξ θεωρούσε ως την «τεχνική βάση της παραγωγής», που δεν τον βρίσκουμε στους κρατικούς μηχανισμούς και που θέτει πολύ ιδιόμορφα «προβλήματα».

3. Το γεγονός ότι οι κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί μοιάζει να έχουν συχνά ιδιωτικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν αναγνωρίζονται επίσημα ως κρατικοί μηχανισμοί, δεν πρέπει να εκπλήσσει. Πραγματικά, η διάκριση μεταξύ «ιδιωτικού» και «δημοσίου» είναι καθαρά νομική. Αντίθετα με μια ορισμένη άποψη που ορίζει ως παράγοντα διαχωρισμού της («αστικής κοινωνίας/société civile» από το «κράτος»), δηλαδή ως παράγοντα συγκροτήματος του κράτους, κάποια «προ-νομική», σχεδόν οντολογική, διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, πρέπει ν' αντιληφθούμε ότι, στην πραγματικότητα, το ίδιο το δίκαιο –δηλαδή από μια άποψη, το ίδιο το κράτος– επιβάλλει αυτήν τη διάκριση που έχει μόνο νομική έννοια.⁸ Η διάκριση «ιδιωτικό-δημόσιο» σε τίποτα δεν αλλάζει την ουσία του ζητήματος των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Ο Γκράμσι το είχε θαυμάσια καταλάβει, όταν θεωρούσε ότι υπάγονται στο Δημόσιο «οργανισμοί που συνήθως θεωρούνται ιδιωτικοί».

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο «ιδιωτικός» ή «δημόσιος» χαρακτήρας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών δεν έχει σημασία ή είναι συμπτωματικός. Αντίθετα μάλιστα, ο χαρακτήρας αυτός υποδηλώνει τρόπους λειτουργίας διαφοροποιημένους ανάλογα με τους τύπους και τις μορφές του κράτους. Ο «ιδιωτικός», συνήθως, χαρακτήρας των μηχανισμών αυτών επικαλύπτει, άλλωστε, τη σχετική αυτονομία τους, σε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό, αλλά και μεταξύ τους.

4. Φτάνουμε έτσι στο κέντρο του ζητήματος: ότι δηλαδή, ενώ νομιμοποιούμε να μιλάμε για τον κρατικό μηχανισμό, με τη στενή

8. Γι' αυτό το θέμα, *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 141 κ.ε.

έννοια και στον ενικό, παράλληλα νομιμοποιούμεστε να μιλάμε για πολλούς κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς.

Πράγματι, θα ήταν λάθος να νομίζουμε ότι ο κρατικός μηχανισμός, με τη στενή έννοια, αποτελεί ένα είδος μονόλιθου χωρίς ρωγμές. Ο κρατικός μηχανισμός καταναγκασμού αποτελείται από εξειδικευμένους κλάδους: στρατός, αστυνομία, διοίκηση κ.λπ. Όμως, οι κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί παρουσιάζουν, και στις μεταξύ τους σχέσεις, και στις σχέσεις τους με τον κρατικό μηχανισμό, ένα βαθμό και μια μορφή σχετικής αυτονομίας, που οι κλάδοι του κρατικού μηχανισμού δεν διαθέτουν. Ο κρατικός μηχανισμός καταναγκασμού, κεντρικός πυρήνας του κρατικού συστήματος και της κρατικής εξουσίας, διαθέτει μια εσωτερική ενότητα πολύ πιο ισχυρή και αυστηρή από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς. Η εσωτερική ενότητα των κλάδων του μηχανισμού καταναγκασμού μας επιτρέπει να τους θεωρούμε ως *πραγματικά υποσυστήματα* μέσα στο πλαίσιο του κρατικού συστήματος μηχανισμών.

Μια πρώτη συνέπεια των διακρίσεων αυτών είναι ότι η καταστροφή του κράτους δεν είναι ταυτόσημη με την καταστροφή του κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού και των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών: κι αντίστροφα, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί δεν μπορούν να συντριβούν ούτε ταυτόχρονα ούτε με τον ίδιο τρόπο με τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού.

Ποιες είναι οι αιτίες της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών, που εκδηλώνεται συγκεκριμένα ως πολλαπλότητα των μηχανισμών αυτών;

α) Η σχετική διάκριση των ταξικών ιδεολογιών σε σχέση με τους κρατικούς μηχανισμούς, δεν αναιρείται από τη θεσμοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας σε κρατικούς μηχανισμούς. Πραγματικά, οι μηχανισμοί αυτοί δεν δημιουργούν την ιδεολογία, αλλά έχουν ως κυρία λειτουργία να την *επεξεργάζονται* και να την επιβάλλουν. Οι κλασικοί του μαρξισμού είχαν κατανοήσει τα αποτελέσματα της αυτονομίας της ιδεολογίας σε σχέση με τους μηχανισμούς του κράτους, αυτονομία που οφείλεται στο γεγονός ότι οι μηχανισμοί είναι έκφανση της ταξικής πάλης, και στην οποία δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ. Είχαν καταλάβει δηλαδή την αξιοσημείωτη ιδιότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας να διατηρείται και να διαρκεί ακόμη και μετά από τις αλλαγές των μηχανισμών (συμπεριλαμβανομένων και των ιδεολογικών μηχανισμών) και της κρατικής εξουσίας.⁹

9. Πραγματικά, αν οι μηχανισμοί είναι μια από τις *μορφές κοινωνικής ύπαρξης* της ιδεολογίας, η ιδεολογία είναι *όρος ύπαρξης* των μηχανισμών αυτών. Η ιδεολογία ως όρος ύπαρξης των ιδεολογικών μηχανισμών, νοεί-

6) Η σχετική αυτονομία των ιδεολογικών μηχανισμών βασίζεται στα θεμελιώδη δεδομένα της ταξικής πάλης: τα δεδομένα του ιδεολογικού τομέα καταρχήν. Μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό δεν υπάρχει μόνο η κυρίαρχη ιδεολογία: υπάρχουν πολλές αντιφατικές ιδεολογίες ή ιδεολογικά υποσυστήματα, που σχετίζονται με τις διάφορες αντιμαχόμενες τάξεις. Η κυρίαρχη ιδεολογία, γίνεται κυρίαρχη, μόνον από τη στιγμή που θα καταφέρει να κυριαρχήσει πάνω στις άλλες ιδεολογίες και τα ιδεολογικά υποσυστήματα, κάτι που πραγματοποιείται ακριβώς χάρη στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Η διαδικασία αυτή με τη σειρά της συνεπάγεται ότι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί είναι η συμπυκνωμένη έκφραση εντονότατων ιδεολογικών αντινομιών, που εκφράζονται με τις συγκρούσεις των αξιωματούχων της ιδεολογίας που τους στελεχώνουν. Αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης είναι η σχετική αυτονομία των ιδεολογικών μηχανισμών.

γ) Έτσι, η σχετική αυτονομία των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών ανάγεται, τελικά, σε σχέσεις πολιτικής εξουσίας, με τη στενή έννοια, και εκφράζεται με σημαντικές αναντιστοιχίες μέσα στην κρατική εξουσία.¹⁰ Καταρχήν, η κρατική εξουσία συγκροτείται γενικά από

ται ως «αυθόρμητη ιδεολογία»; Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και για την κυρίαρχη τάξη η ιδεολογία συνδέεται με το «φετιχισμό του εμπορεύματος». Για τούτη τη σχέση ιδεολογιών και θεσμών, βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του M. Verret:

«Το εποικοδόμημα είναι πρώτα απ' όλα θεσμοί πολιτικοί, νομικοί κλπ., στους οποίους αντιστοιχούν, λέει συχνά ο Μαρξ, μορφές κοινωνικής συνείδησης. Αντιστοιχία δεν σημαίνει ταυτότητα. Και δεν προεξοφλείται ότι το ιστορικό πεπρωμένο των μορφών κοινωνικής συνείδησης ακολουθεί αυτόματα το πεπρωμένο του εποικοδομήματος».

M. Verret, *Théorie et politique*, 1967, σ. 78.

10. Εδώ δρίσκεται, νομίζω, η πιο συζητήσιμη πλευρά της ερμηνείας που προτείνει ο Αλτουσέρ για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Είναι γεγονός ότι αναφέρει τη «σχετική αυτονομία» τους, αλλά με τρόπο περιγραφικό. Αντίστροφα (σ. 17 κ.ε.) επιμένει μόνο στην «ενότητά» τους, σύμφωνα με τον ακόλουθο συλλογισμό: α) Η ενότητα των ιδεολογικών μηχανισμών οφείλεται στην κυρίαρχη ιδεολογία· β) η κυρίαρχη ιδεολογία είναι «ιδεολογία της άρχουσας τάξης που κατέχει την κρατική εξουσία». Αποτέλεσμα: η «ενότητα» των ιδεολογικών μηχανισμών ανάγεται αφηρημένα, και μόνο χάρη στην «ιδεολογία», στην ενότητα της κρατικής εξουσίας. Η ανάλυση αυτή είναι εγκεφαλική και φορμαλιστική γιατί δεν παίρνει (συγκεκριμένα) υπόψη της την πάλη των τάξεων: α) δεν παίρνει υπόψη της το γεγονός ότι μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό υπάρχουν πολλές ταξικές ιδεολογίες, αντιφατικές και ανταγωνιστικές· όλα δείχνουν ότι ο Αλτουσέρ, όταν μιλά για την «άρχουσα ιδεολογία» ως «ενότητα» των ιδεολογικών μη-

μια συμμαχία κυρίαρχων τάξεων ή τμημάτων: άρχον συγκρότημα ενός καπιταλιστικού σχηματισμού. Έτσι, παρά το γεγονός ότι μια τάξη ή ένα τμήμα τάξης διατηρεί, γενικά, την ηγεμονία, η πολιτική εξουσία των άλλων τάξεων ή τμημάτων «που συμμετέχουν στο άρχον συγκρότημα» δημιουργεί διάφορες αναντιστοιχίες στους κρατικούς μηχανισμούς. Πραγματικά, δεν μπορούμε να μιλάμε για κρατική εξουσία, δηλαδή για ταξική πολιτική εξουσία, παρά μόνο στο βαθμό που αυτή συγκεκριμενοποιείται στους κρατικούς μηχανισμούς. Είναι λοιπόν δυνατόν, μέσα στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς (ή σ' ορισμένους από αυτούς) και στον κρατικό μηχανισμό, διαφορετικές τάξεις ή τμήματα τάξεων να κατέχουν την εξουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: κατά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, στις περιπτώσεις συμμαχίας αστισμού-ευγενών γαιοκτημόνων, για μεγάλο διάστημα η Εκκλησία αποτελούσε προμαχώνα της εξουσίας των ευγενών, ενώ η βάση της εξουσίας του αστισμού ήταν ο κρατικός μηχανισμός.

Έχει σημασία να υπογραμμιστεί ότι αυτές οι αναντιστοιχίες στην κρατική εξουσία εμφανίζονται, κυρίως ανάμεσα στους ίδιους τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς και τους κρατικούς μηχανισμούς. Μπορεί να εμφανιστούν μέσα στον κρατικό μηχανισμό, με τη στενή έννοια, παρά την εσωτερική ενότητα υποσυστήματος που έχει. Ο στρατός, η διοίκηση ή η δικαστική αρχή είναι δυνατόν να αποτελούν την προνομιακή βάση της εξουσίας διαφορετικών τάξεων ή τμημάτων του άρχοντος συγκροτήματος. Θα δούμε πιο κάτω τι συνέβη, στην περίπτωση της διαδικασίας εκφασισμού.

χανισμών, εννοεί, αυτό που ορίζει και ο ίδιος ως «μηχανισμό της ιδεολογίας εν γένει» (;)· δ) δεν παίρνει υπόψη της τις αντιστοιχίες που υπάρχουν στην κρατική εξουσία. Πραγματικά, το δίδαγμα της πολιτιστικής επανάστασης στην Κίνα, είναι ότι έδειξε αυτό που τόσο ωραία είχε προαισθανθεί ο Λένιν: ότι δηλαδή, οι σχέσεις εξουσίας μέσα στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς δεν εξαρτώνται άμεσα από την ταξική φύση της κρατικής εξουσίας και δεν προσδιορίζονται σ' όλες τις λεπτομέρειες απ' αυτήν. Ειδικότερα, ο μετασχηματισμός των μηχανισμών αυτών μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο μιας «επαναστατικοποίησης» που θα τους αφορά άμεσα. Η κρατική εξουσία (η ταξική της φύση) θέτει όρια (μεταβλητά, ανάλογα με την ή τις τάξεις της εξουσίας) στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Τα όρια άλλωστε της εξουσίας, που προσδιορίζουν την «ενότητα» των ιδεολογικών μηχανισμών, δεν είναι διόλου αποκλειστικό αποτέλεσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας, αλλά ακριβώς της ίδιας της κρατικής εξουσίας στο πλαίσιο του κρατικού (κατασταλτικού) μηχανισμού. Θεωρώ πως είναι εντελώς απαραίτητο να υπογραμμιστεί αυτό για έναν πρόσθετο λόγο: αν δεν αποσαφηνίσουμε τα σημεία αυτά, κινδυνεύουμε να πέσουμε ακριβώς στην «επίσημη» ερμηνεία του σύγχρονου ρεφορμισμού για τον Γκράμσι.

Αλλά επειδή ο κρατικός μηχανισμός καταναγκασμού αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του κράτους, η ηγεμονεύουσα τάξη ή το ηγεμονεύον τμήμα κρατά κατά κανόνα την εξουσία στο μηχανισμό αυτό. Όταν άλλες τάξεις ή τμήματα μη ηγεμονιακά διατηρούν την εξουσία σε ορισμένους κλάδους του μηχανισμού καταναγκασμού λόγω της εσωτερικής του ενότητας —«η συγκεντρωτικότητά του»— τότε, η εσωτερική οργάνωση πραγματοποιείται, ανάλογα με τις μορφές του κράτους, κάτω από την κυριαρχία του κλάδου που κρατά η ηγεμονική τάξη ή τμήμα. Μ' αυτήν ακριβώς την έννοια μπορούμε να μιλάμε για συγκεκριμένη *ενότητα* (κι όχι «μοίρασμα») της κρατικής εξουσίας μέσα στον κρατικό μηχανισμό, στην περίπτωση όπου διάφορες τάξεις και τμήματα βρίσκονται στην εξουσία.

Η περίπτωση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους διαφέρει. Αποτελούν μηχανισμούς πιο πρόσφορους στο να συγκεντρώνουν αποτελεσματικά την εξουσία των μη ηγεμονιακών τάξεων και τμημάτων. Αίφνης, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί είναι ταυτόχρονα το προνομιακό «καταφύγιο» αυτών των τάξεων και τμημάτων, και η κατεξοχήν λεία τους: εξουσία, λοιπόν, άλλων τάξεων και τμημάτων, που στην περίπτωση των μηχανισμών αυτών, μπορούν μάλιστα να μην είναι σύμμαχοι της ηγεμονιακής τάξης αλλά ριζικά αντίπαλοί της.

Έτσι, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί αποτελούν συχνά, είτε τις *τελευταίες επάλξεις* μιας παλιότερης ταξικής εξουσίας (Εκκλησία για ευγενείς γαιοκτήμονες), είτε τα *πρώτα οχυρώματα* μιας νεάς ταξικής εξουσίας (σχολεία και εκδόσεις για τον αστισμό πριν από τη Γαλλική Επανάσταση).¹¹ Τέλος, και πάνω απ' όλα, η πάλη των λαϊκών μαζών όχι μόνο διαπερνά τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους —αυτό είναι ολοφάνερο— αλλά συχνά και κατά προτίμηση επηρεάζει ορισμένους απ' αυτούς, και συγκεκριμένα εκείνους που προορίζονται ειδικά για τις μάξες: για παράδειγμα τα συνδικάτα, τα κόμματα σοσιαλδημοκρατικού τύπου κ.λπ.

Κοντολογίς, αυτό το παιχνίδι της ταξικής εξουσίας μεταξύ κρατικού μηχανισμού απ' τη μια μεριά, κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών από την άλλη, παιχνίδι που οφείλεται στην *πάλη των τάξεων*, εμφανίζεται ως η ουσιαστική αιτία, και ως ένα από τα αποτελέσματα, της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών.

11. Οι μηχανισμοί αυτοί μπορούν μάλιστα να εκπληρώσουν και τους δύο ρόλους για την ίδια τάξη, μέσα σε μια πορεία ιστορικής συνέχειας. Γνωρίζουμε ότι, στην περίπτωση μιας σοσιαλιστικής επανάστασης, όταν η αστική τάξη εκδιώκεται από τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού καταφεύγει στους ιδεολογικούς μηχανισμούς, που διατηρούν την αστική μορφή τους, για να τους χρησιμοποιήσει ως όργανα επανάκτησης της κρατικής εξουσίας.

5. Είμαστε υποχρεωμένοι ν' αναφερθούμε σ' ένα τελευταίο σημείο: από το σύστημα των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών δεν μπορούν τελικά να «ξεφύγουν» παρά μόνον οργανώσεις επαναστατικές και ταξικής πάλης. Το πρόβλημα αυτό σχετίζεται με τη μαρξιστική-λενινιστική θεωρία για την *οργάνωση*: ας θυμηθούμε απλώς ότι το κύριο και κεντρικό ζήτημα της θεωρίας αυτής, συνίσταται ακριδώς στο πώς οι επαναστατικές-ταξικές οργανώσεις θα συγκροτηθούν και θα εκπληρώσουν την αποστολή τους, πώς θα συντρίψουν τον κλοιό των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών και, με την πρακτική τους πώς θα φυλαχτούν από το μόνιμο ολίσθημα προς το σύστημα κρατικών μηχανισμών που τις παραμονεύει.

2. ΜΟΡΦΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΑΝΑΓΚΗΣ ΚΑΙ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΤΥΠΟΣ ΚΡΑΤΟΥΣ, ΜΟΡΦΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΗ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

Στο φως των προηγούμενων αναλύσεων μπορούμε να θέσουμε το πρόβλημα του φασιστικού κράτους, υπενθυμίζοντας ορισμένα δεδομένα:

Α. Το φασιστικό κράτος είναι μια μορφή κράτους *καπιταλιστικού τύπου*. Μ' αυτήν την έννοια, και παρ' όλα όσα έχουν γραφεί σχετικά, παρουσιάζει τα γνωρίσματα που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό τύπο κράτους.

Β. Το φασιστικό κράτος είναι μια *ιδιότυπη μορφή κράτους, μια μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης*, καθόσον αντιστοιχεί σε μια πολιτική κρίση. Μ' αυτήν την έννοια:

1. Έχει *διαφορετική μορφή* σε σχέση με το κράτος άλλων κοινωνικών σχηματισμών του ίδιου τυπικά σταδίου, τους οποίους, όμως, δεν κατέχει πολιτική κρίση.

2. Παρουσιάζει *κοινά χαρακτηριστικά* με τη μορφή κράτους καπιταλιστικού τύπου, ακριβώς επειδή τοποθετείται στο ίδιο στάδιο: έργο του φασιστικού κράτους είναι να εκπληρώσει τις λειτουργίες που του αρμόζουν στο ιδιαίτερο αυτό στάδιο, αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα την κρίση.

Γ. Το φασιστικό κράτος αποτελεί επίσης μια *ιδιότυπη μορφή πολιτεύματος*. Μ' αυτήν την έννοια:

1. Παρουσιάζει *κοινά χαρακτηριστικά* με καθεστώτα που, όπως και το ίδιο, προκύπτουν από τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης του

καπιταλιστικού κράτους ενός καπιταλιστικού σχηματισμού, στο βαθμό που και αυτά τα καθεστώτα αντιστοιχούν σε πολιτικές κρίσεις με κοινά χαρακτηριστικά: στρατιωτικές δικτατορίες, βοναπαρτισμός.

2. Παρουσιάζει διαφορές από τα άλλα καθεστώτα, καθόσον αντιστοιχεί σε ιδιότυπη πολιτική κρίση και ιδιότυπο ταξικό συσχετισμό. Οι διαφορές εξαρτώνται και από την περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται οι διάφορες μορφές καθεστώτος. Το σύνολο των προβλημάτων αυτών έχει ήδη τεθεί στην αρχή του κειμένου, όταν εξετάστηκε η πολιτική κρίση.¹

Προτού καταπιαστούμε με τη συγκεκριμένη ανάλυση του φασιστικού κράτους, πρέπει να πούμε δυο λόγια για τα ενδεικνύόμενα κριτήρια που το εξειδικεύουν ως μορφή κράτους και καθεστώτος. Δεν θα επανέλθουμε εδώ αναλυτικά στα κριτήρια διαφοροποίησης τα οποία επιλέγονται με βάση τη διάκριση και τις σχέσεις των δύο αυτών πολιτικών χώρων.² Σημειώνουμε απλώς τους παράγοντες διαφοροποίησης των μορφών καπιταλιστικού κράτους: είναι α) οι σχέσεις οικονομικού τομέα, πολιτικού τομέα και ιδεολογίας, σ' ένα καθορισμένο στάδιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής β) τα γενικά χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης στην αντίστοιχη περίοδο των καπιταλιστικών σχηματισμών: στην περίπτωση μας, τα γενικά χαρακτηριστικά της πολιτικής κρίσης – μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Παράγοντες διαφοροποίησης των μορφών καθεστώτος: η τροπικότητα της ταξικής πολιτικής πάλης, στην περίπτωση μας, η ιδιότυπη πολιτική κρίση στην οποία αντιστοιχούν τα φασιστικά καθεστώτα.

Στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού κράτους, οι παράγοντες αυτοί εκφράζονται μέσω μιας αυστηρά κανονισμένης σειράς κριτηρίων. Σχετικά με τη μορφή κράτους, τα κριτήρια είναι τα ακόλουθα:

1. Οι μορφές και η τροπικότητα παρέμβασης του κράτους στον οικονομικό τομέα και τις κοινωνικές σχέσεις γενικά, οι μορφές και η τροπικότητα της σχετικής αυτονομίας του κράτους σε σχέση με τις άρχουσες τάξεις.

2. Ο ρόλος, οι μορφές και οι αμοιβαίες σχέσεις κρατικού μηχανισμού και κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών, όπως εκφράζονται στη δικαιογένεση, που ακριδώς ρυθμίζει μορφές και σχέσεις.

1. Βλ. πιο πάνω, κεφάλαιο «Πολιτική κρίση: φασισμός και κατάσταση ανάγκης».

2. Για ό,τι ακολουθεί, βλ. *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 152 κ.ε., 165 κ.ε., σσ. 322-350.

3. Ο γενικός συσχετισμός των διαφόρων κλάδων του κρατικού μηχανισμού, πράγμα που στο καπιταλιστικό κράτος αντιστοιχεί στο γενικό συσχετισμό εκτελεστικής-νομοθετικής εξουσίας.

4. Ο γενικός συσχετισμός στο πλαίσιο των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών.

Σχετικά με τις μορφές καθεστώτος, που καλύπτουν τον χώρο του πολιτικού προσκήνιου, τα κριτήρια διαφοροποίησής τους είναι τα ακόλουθα:

1. Ο βαθμός στον οποίο οι μορφές καθεστώτος παρουσιάζουν τα γενικά χαρακτηριστικά μιας μορφής κράτους.

2. Η ιδιαίτερη μορφή που παίρνουν τα χαρακτηριστικά αυτά: οι συγκεκριμένες σχέσεις των διαφόρων κλάδων του κρατικού μηχανισμού μεταξύ τους, των διαφόρων κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών μεταξύ τους και οι ακριβείς σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών συνόλων, κάτω από την κυριαρχία ενός μηχανισμού. Ειδικότερα, ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων και της ταξικής κομματικής εκπροσώπησης είναι εδώ ιδιαίτερα ουσιαστικός.

Τα παραπάνω κριτήρια ισχύουν επίσης για τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης και τα πολιτικά καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης που προκύπτουν απ' αυτήν.

Θ' αρχίσουμε λοιπόν την ανάλυση με μια σειρά προτάσεων που αναφέρονται στη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης (μορφή του καπιταλιστικού κράτους) χαράζοντας τις γενικές γραμμές της σχετικής θεωρίας. Το φασιστικό κράτος, επειδή προκύπτει από τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, όπως άλλα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης (βοναπαρτισμός, στρατιωτική δικτατορία), παρουσιάζει τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της. Έτσι λοιπόν, στο κεφάλαιο αυτό, θ' αντιστραφεί η σειρά παρουσίασης: θ' αναλυθεί πρώτα το εγκαθιδρυμένο φασιστικό κράτος, κι έπειτα θα διερευνηθεί το ζήτημα των αλλαγών που υφίσταται η μορφή κράτους που υπάρχει πριν από τον φασισμό, στη διάρκεια του εκφασισμού. Οι αλλαγές αυτές αποκτούν σημασία, ως χαρακτηριστικό της διαδικασίας εκφασισμού, μόνο σε σχέση με το φασιστικό κράτος στο οποίο οδηγούν.

3. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΑΝΑΓΚΗΣ

α) Μορφές κρατικής παρέμβασης

Η μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης ενός καπιταλιστικού κράτους ανήκει πάντα στον καπιταλιστικό τύπο κράτους, όσον αφορά όχι απλώς την κρατική εξουσία αλλά και τις θεσμικές μορφές του: αυτό ισχύει, λοιπόν, και για το φασιστικό κράτος, ως καπιταλιστικό Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης. Συγκεκριμένα, αναγνωρίζουμε σ' αυτό τα διακριτικά γνωρίσματα του τύπου καπιταλιστικού κράτους: το σχετικό διαχωρισμό οικονομικού και πολιτικού τομέα από τη μια, τη σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις και τμήματα τάξεων από την άλλη.

Όμως, το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, λόγω της περιόδου και της κρίσης στην οποία αντιστοιχεί, παρεμβαίνει με ιδιαίζοντα τρόπο στον οικονομικό τομέα, με σκοπό να προσαρμόσει και να εναρμονίσει το σύστημα, μπροστά στην κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων. Η παρέμβαση του φασιστικού κράτους στην οικονομία είναι πολύ σημαντική.¹ Απ' αυτήν την άποψη, παρουσιάζει κοινά σημεία με το πα-

---

1. Δεν υπεισέρχομαι εδώ στην εμπεριστατωμένη διερεύνηση του ζητήματος αυτού, γιατί ο Μπετελέμ το έχει εξαντλητικά πραγματευτεί στο έργο του που αναφέρθηκε.

ρεμβατικό κράτος (μονοπωλιακός καπιταλισμός) άλλων κοινωνικών σχηματισμών που δεν περνούν πολιτική κρίση. Εκείνο που το διακρίνει ως Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, δεν είναι τόσο ο βαθμός παρέμβασης, όσο οι μορφές με τις οποίες γίνεται η παρέμβαση.

Ιδιαίτερα σημαντική και χαρακτηριστική είναι η σχετική αυτονομία του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις και τμήματα κυρίαρχων τάξεων, αποτέλεσμα της πολιτικής κρίσης και του συσχετισμού δυνάμεων στον οποίο αντιστοιχεί. Η σχετική αυτονομία είναι απαραίτητη στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, για να αναδιοργανώσει τις σχέσεις του άρχοντος συγκροτήματος και της ηγεμονίας στο πλαίσιο της πολιτικής κρίσης, όπου άλλωστε, οι τάξεις-στηρίγματα αναδεικνύονται συχνά ως βασικές κοινωνικές δυνάμεις. Έχουμε εντοπίσει τις αιτίες και τη λειτουργία της σχετικής αυτονομίας του φασιστικού κράτους. Στις άλλες μορφές καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης, η αυτονομία αυτή μπορεί να οφείλεται στην ομαλή ή καταστροφική ισορροπία δυνάμεων, που χαρακτηρίζει τα ιδιόμορφα είδη πολιτικών κρίσεων (δυναπαρτισμός).

6) Μεταβολές στις σχέσεις μηχανισμού καταστολής και ιδεολογικών μηχανισμών

Η μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, που αντιστοιχεί στην αναδιοργάνωση του συνόλου των κρατικών μηχανισμών (του κρατικού συστήματος), συνεπάγεται ριζικές τροποποιήσεις των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών και της σχέσης τους με τον κρατικό μηχανισμό: ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα, απ' αυτήν την άποψη, αποτελεί το φασιστικό κράτος.

Πρόκειται για στοιχείο ουσιαστικής σημασίας, και δεν είναι τυχαίο που κατέχει προνομιακή θέση στις απόψεις των συγγραφέων του «ολοκληρωτισμού». Τι λένε σχετικά;² Το ολοκληρωτικό κράτος —ο φασισμός για παράδειγμα— είναι κατ' αυτούς, *από τη φύση του* κατ' ουσίαν διακριτό από το «πλουραλιστικό-θεσμοκρατικό» κράτος. Στο τελευταίο, θεωρείται ότι, υπάρχουν *αυτόνομοι* θεσμοί ή οργανώσεις, που κινούνται μεταξύ κράτους από τη μια, και ατόμων της πολιτικής κοινωνίας από την άλλη. Τα ενδιάμεσα σώματα μεταξύ κράτους και ατόμων είναι έτσι οι εγγυητές της ελευθερίας που μετριέται, εννοείται, α-

2. Συγκεκριμένα: H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*; W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, ό.π.: επίσης, τα κείμενα που έχει συγκεντρώσει ο C. Friedrich, *Totalitarianism*, κ.λπ.

νάλογα με το βαθμό της αυτονομίας του ατόμου απέναντι στο κράτος. Τέτοιοι «αυτόνομοι» και «ελεύθεροι» θεσμοί είναι τα κόμματα, τα συνδικάτα, τα πολιτιστικά ιδρύματα, τα σχολεία, η Εκκλησία, οι διάφοροι τοπικοί αθλητικοί σύλλογοι κλπ. Οι ιδεολογίες αυτές, με τη σύγχρονη μορφή τους, έχουν τις ρίζες τους αρκετά μακριά, στον Βεμπλέν και τον ίδιο τον Ντυρκέμ. Ακολουθώντας εν συνεχεία την Άννα Άρεντ, προεκτείνονται σε πολυσχιδείς θεωρήσεις για την «κοινωνία μαζών», που συσχετίζουν περισπούδαστα τη ροπή προς τον ολοκληρωτισμό με την ανυπαρξία (στις «κοινωνίες μαζών») ενδιάμεσων σωματιών μεταξύ κράτους, και κοινωνικών «ατόμων». Κατά τη γνώμη αυτών των θεωρητικών, στο ολοκληρωτικό κράτος, κάθε θεσμός υπάγεται στο κράτος, το σύνολο δε της κοινωνικής ζωής κρατικοποιείται και συνακόλουθα δεν υπάρχουν αυτόνομοι θεσμοί μεταξύ ατόμου και κράτους.

Ας σταματήσουμε εδώ και ας θυμηθούμε τις παρατηρήσεις πάνω στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Οι θεσμοί αυτοί είναι πάντα μηχανισμοί κρατικοί, όποια κι αν είναι η μορφή του κράτους. Μ' άλλα λόγια, η διαφορά μεταξύ φασιστικού κράτους (μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης) κι άλλων μορφών καπιταλιστικού κράτους δεν έγκειται στο γεγονός ότι, στην πρώτη περίπτωση, οι θεσμοί ανήκουν στο κρατικό σύστημα, ενώ στη δεύτερη είναι, τάχα, ανεξάρτητοι και αυτόνομοι. Πραγματικά, αντίθετα από τις απολογητικές αναλύσεις των ιδεολόγων του ολοκληρωτισμού, το φασιστικό κράτος και οι άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους συγγενεύουν κατά τούτο: ότι είναι μορφές του καπιταλιστικού κράτους. Πιο πέρα υπενθυμίζουμε εδώ μια πρόσφατη παρατήρηση: το καπιταλιστικό Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, και ιδιαίτερα το φασιστικό, ακριβώς επειδή είναι μορφή κρίσης –και επομένως εντελώς ιδιότυπη– του καπιταλιστικού κράτους, ξεσκαπάζει (συχνά και μέσω των αντιθέσεων) ορισμένες πλευρές της πραγματικής λειτουργίας του καπιταλιστικού κράτους.

Αυτό δεν σημαίνει διόλου ότι δεν υπάρχουν βασικές διαφορές που απορρέουν από τη μορφή του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Τις περισσότερες φορές, εκφράζονται στο νομικό επίπεδο, το επίπεδο της σχέσης «ιδιωτικού» και «δημοσίου», με την τυπική απόδοση στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης ενός καθεστώτος δημοσίου χαρακτήρα.

Τι σημαίνει αυτό στην πραγματικότητα; Η διαφοροποίηση δημοσίου-ιδιωτικού καλύπτει τη σχετική αυτονομία των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών στο πλαίσιο του κράτους. Στην περίπτωση ενός

Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης –και του φασιστικού κράτους ιδιαίτερα–, οι αλλαγές σηματοδοτούν το χαρακτηριστικό περιορισμό (που μπορεί να φτάσει ως την κατάργηση) της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών στο πλαίσιο του κράτους, ενώ στις άλλες μορφές κράτους η σχετική αυτονομία διασώζεται πάντα. Ο περιορισμός της σχετικής αυτονομίας σημαίνει ότι η ολική σχέση του κρατικού μηχανισμού με τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς τροποποιείται.

Α. Ο περιορισμός αυτός, της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών που χαρακτηρίζει τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, οφείλεται στις σχέσεις ταξικής εξουσίας και την αναδιοργάνωση της ηγεμονίας στην περίπτωση μιας πολιτικής κρίσης.

Στις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, η σχετική αυτονομία των ιδεολογικών μηχανισμών οφείλεται στις ακόλουθες αιτίες:

α) η εξουσία στους ιδεολογικούς μηχανισμούς ανήκει σε τάξεις ή τμήματα του άρχοντος συγκροτήματος διαφορετικές από την ηγεμονεύουσα τάξη ή τμήμα τάξης.

β) οι λαϊκές μάζες εκφράζονται με ιδιαίτερο τρόπο μέσα από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς (κόμματα, συνδικάτα κ.λπ.).

Στην περίπτωση του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, ο καθοριστικός του ρόλος στην αναδιοργάνωση της ηγεμονίας συνεπάγεται:

α) ουσιαστικό περιορισμό της κατανομής της εξουσίας στο πλαίσιο των μηχανισμών

β) αυστηρό έλεγχο του συνόλου του κρατικού συστήματος από έναν κλάδο ή ένα μηχανισμό, που κρατά στα χέρια της η τάξη ή το τμήμα που παλεύει να επιβάλει την ηγεμονία της.³

3. Εδώ διαπιστώνουμε ένα γνώρισμα, *επιφανειακά*, παράδοξο. Το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από μια αυξημένη αυτονομία απέναντι στην ηγεμονεύουσα τάξη ή τμήμα, και από έναν περιορισμό της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Το παράδοξο αυτό είχε διαπιστώσει ο Μαρξ στις αναλύσεις του για το θοναπαρισμό: όσο πιο σημαντική είναι η σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στην ηγεμονεύουσα τάξη ή τμήμα, τόσο πιο ισχυρή είναι η εσωτερική του «συγκεντρωτικότητα». Αλλά το παράδοξο είναι μόνον επιφανειακό: η σχετική αυτονομία απέναντι στην ηγεμονεύουσα τάξη ή τμήμα είναι απαραίτητη, ακριβώς, για να μπορέσει το κράτος να επιβάλει την ηγεμονία της δοσμένης τάξης, αναδιοργανώνοντας και συνενώνοντας τα στοιχεία του άρχοντος συγκροτήματος. Αλλά στη συγκυρία της κρίσης, αυτό συνεπάγεται περιορισμό και ριζικό έλεγχο του παιχνιδιού εξουσίας που ίσχυε με τη

Β. Στην περίπτωση όμως του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, ο περιορισμός της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών οφείλεται και στην ιδεολογική κρίση που συνοδεύει την πολιτική, κι έτσι, στην ιδιαίτερη παρέμβαση της ιδεολογίας που αυξάνει την καταπίεση των λαϊκών τάξεων.

1. Πραγματικά, το πρώτο στοιχείο που πρέπει να υπογραμμιστεί, είναι ότι ο ρόλος της φυσικής καταπίεσης συνοδεύεται απαραίτητα από μια ιδιαίτερη παρέμβαση της ιδεολογίας, που τη νομιμοποιεί. Θα προχωρήσουμε περισσότερο: οι άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, με το «συνταγματικό» οπλοστάσιό τους επιτρέπουν, σε μεγάλο βαθμό, την άσκηση της φυσικής καταπίεσης σε κρίσιμες περιστάσεις της ταξικής πάλης: οι «δημοκρατίες» τα καταφέρνουν θαυμάσια απ' αυτήν την άποψη. Όμως, αυτές οι μορφές κράτους, λόγω της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών, δεν καταφέρνουν να νομιμοποιήσουν την άσκηση εκείνης της ιδεολογικής παρέμβασης που θα μπορούσε να δικαιώσει την καταπίεση. Η προσφυγή, τότε, στη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης γίνεται απαραίτητη, όχι τόσο όταν οι κρατικοί νομικοί κανόνες απαγορεύουν την καταπίεση, όσο όταν η ιδεολογική παρέμβαση που τη νομιμοποιεί δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο θεσμικό πλαίσιο των άλλων μορφών κράτους.

2. Αλλά το στοιχείο αυτό δεν εξηγεί από μόνο του τον περιορισμό της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών στην περίπτωση του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Πραγματικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι ετούτη η ιδεολογική παρέμβαση γίνεται απαραίτητη όταν η κυρίαρχη ιδεολογία βρίσκεται σε κατάσταση κρίσης: το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης πρέπει τότε να παίξει παράλληλα το δικό του ρόλο στην οργάνωση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ο συνδυσμός των δύο αυτών στοιχείων βρίσκεται στη ρίζα του περιορισμού για τον οποίο γίνεται λόγος.

Στις άλλες μορφές κράτους, η «επεξεργασία» της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς, γίνεται χάρη στους αξιωματούχους της οργανικής ιδεολογίας⁴ των κυρίαρχων τάξεων και στον άμεσο εκπροσωπευτικό δεσμό που τους ενώνει μ' αυτές. Από την άλλη μεριά, σε κάθε μορφή κράτους, οι κρατικοί μηχανισμοί παράγουν τη δική τους εσωτερική ιδεολογία.

σχετική αυτονομία των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Έτσι, στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης οι ταξικές αντιθέσεις παίρνουν άλλες μορφές.

4. Πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί στη χρησιμοποίηση του όρου «διανοούμενοι», δεδομένων των ιδεολογικών συνειρμών που τον φορτίζουν όπως χρησιμοποιείται συνήθως. Γι' αυτό προτίμησα εδώ τον περιοριστικό όρο «αξιωματούχοι της ιδεολογίας».

Αλλά στις μορφές κράτους που δεν αντιστοιχούν σε μια πολιτικοϊδεολογική κρίση, τούτη η εσωτερική ιδεολογία διαφέρει συχνά, σε ορισμένες πλευρές της, από την κυρίαρχη: για παράδειγμα, υπάρχει μια εσωτερική ιδεολογία που προσιδιάζει στην κρατική γραφειοκρατική διοίκηση, στο στρατό, στην Εκκλησία, στο σχολικό σύστημα. Αυτό οφείλεται:

α) στη διάσταση των μηχανισμών αυτών, που είναι εστίες γένεσης αντιφατικών μεταξύ τους ιδεολογιών και ιδεολογικών υποσυστημάτων.

β) στις αντιφάσεις, στο πλαίσιο των μηχανισμών, μεταξύ των κοινωνικών κατηγοριών των οργανικών αξιωματούχων της ιδεολογίας: αυτών, δηλαδή, που οργανώνουν την ηγεμονία διατηρώντας άμεση —«οργανική», με τη γκραμσσιανή έννοια— σχέση εκπροσώπησης με την ηγεμονική τάξη ή τμήμα από τη μια, και εκείνων που υπάγονται σε άλλες ιδεολογίες από την άλλη.

Η διάσταση αυτή μεταξύ ιδιαίτερης εσωτερικής ιδεολογίας των μηχανισμών και κυρίαρχης ιδεολογίας είναι, λοιπόν, έκφραση των ιδεολογικών αντιφάσεων, που, σε συνδυασμό με τις διασπάσεις στην κρατική εξουσία, αποτελούν την αιτία της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών.

Όσον αφορά τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, στο πλαίσιο της ιδεολογικοπολιτικής κρίσης, διαπιστώνουμε τη ρήξη του άμεσου δεσμού εκπροσώπησης που συνδέει την ηγεμονεύουσα τάξη ή τμήμα, τόσο με τους πολιτικούς όσο και με τους ιδεολογικούς εκπροσώπους της. Τότε, η ιδιαίτερη εσωτερική ιδεολογία που παράγουν οι κρατικοί μηχανισμοί, και η κυρίαρχη ιδεολογία αλληλοεπικαλύπτονται. Οι αξιωματούχοι της ιδεολογίας της ηγεμονικής τάξης ή ομάδας ταυτίζονται με την ιδιαίτερη εσωτερική ιδεολογία των μηχανισμών, ενώ εκείνοι που εξυπηρετούν άλλες ιδεολογίες αποκλείονται. Παράλληλα, το σύνολο των κρατικών μηχανισμών υποτάσσεται σ' αυτήν την εσωτερική ιδεολογία που συμπίπτει με την κυρίαρχη· η τελευταία συμπίπτει με την ιδεολογία που προσιδιάζει στον κρατικό μηχανισμό ή κλάδο που κυριαρχεί πάνω στους άλλους: για παράδειγμα, στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και του συνόλου των μηχανισμών (στρατός), γραφειοκρατικοποίηση της κοινωνίας και του συνόλου των μηχανισμών (διοίκηση), κληρικαλισμός στην κοινωνία και στο σύνολο των μηχανισμών (Εκκλησία).

Τούτη η ιδιαίτερη λειτουργία του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης είναι, λοιπόν, το απαραίτητο μέσο για την αναδιοργάνωση της ιδεολογικής ηγεμονίας. Αυτό όμως συνεπάγεται τον χαρακτηριστικό περιορισμό, σε διάφορους βαθμούς, της σχετικής αυτονομίας των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών σε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό, και ταυτόχρονα της αυτονομίας ενός κρατικού ιδεολογικού μηχανισμού σε σχέση με τους άλλους.

Ωστόσο, σε τούτη την περίπτωση, επίσης, το φασιστικό κράτος παρουσιάζει κοινά γνωρίσματα με τη μορφή παρεμβατικού κράτους που δεν αντιστοιχεί σε μια πολιτική κρίση. Λόγω του σταδίου στο οποίο και η μορφή αυτή εντάσσεται, υπάρχει μια έξαρση του ρόλου των ιδεολογικών μηχανισμών και ταυτόχρονα μείωση της σχετικής αυτονομίας τους, που οφείλονται στην καθολική πολιτική κυριαρχία του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

γ) Η μετατόπιση του κυρίαρχου μηχανισμού ή κλάδου

Οι ιδιαίτερες, λοιπόν, σχέσεις κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών από τη μια, και κρατικού μηχανισμού καταστολής από την άλλη εξειδικεύουν τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οπωσδήποτε, το χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η κυριαρχία του κρατικού μηχανισμού, με τη στενή έννοια, πάνω στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Κι αυτό, αντίθετα με μια απλοϊκή άποψη, σύμφωνα με την οποία, το γνώρισμα που εξειδικεύει το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης είναι μόνον η έξαρση της φυσικής καταπίεσης που φέρνει, τάχα από μόνη της, την καθυπόταξη των ιδεολογικών μηχανισμών στον κρατικό.

Είναι γεγονός ότι η έξαρση της φυσικής καταπίεσης είναι βασικό χαρακτηριστικό του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Ωστόσο, λόγω της συνολικής αναδιοργάνωσης του κράτους, εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι η νέα σχέση καταπιεστικού μηχανισμού και ιδεολογικών μηχανισμών. Στο πλαίσιο της σχέσης αυτής, η κυριαρχία των μεν ή των δε εξειδικεύει τις μορφές καθεστώτος του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Πραγματικά, ανάλογα με το συσχετισμό δυνάμεων και την κατανομή της ταξικής εξουσίας μέσα στο κρατικό σύστημα, την κυριαρχία αυτή μπορεί να διατηρεί: α) ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός καταστολής ή ένας κλάδος του: ο στρατός στην περίπτωση των στρατιωτικών δικτατοριών, η διοίκηση στην περίπτωση των δοναπαρτισμών, η πολιτική αστυνομία στην περίπτωση του κατεστημένου φασισμού β) ένας ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους: για παράδειγμα, το κόμμα στην πρώτη περίοδο του φασισμού στην εξουσία, ή η Εκκλησία στην περίπτωση «κληρικοστρατιωτικών» δικτατοριών», όπως του Ντόλφους (Dolfus) στην Αυστρία.

Απ' αυτήν τη σκοπιά όμως, μπορούμε να εντοπίσουμε δυο ουσιαστικά χαρακτηριστικά της μορφής Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης:

1. Στις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, ο κρατικός μηχανι-

σμός, με τη στενή έννοια, κάτω από διάφορες μορφές (εμφανείς ή αφανείς), διατηρεί την κυριαρχία πάνω στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Ιδιαίτερα ενδεικτική είναι η περίπτωση των πολιτικών κομμάτων, που σε τούτες τις μορφές κράτους, είναι πάνω απ' όλα αυτοί αγωγοί μεταβίβασης της εξουσίας, υποταγμένοι, ως κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί, στον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού. Στα κράτη αυτά, όπου οι χώροι επεξεργασίας και οι αγωγοί διοχέτευσης της ιδεολογίας λειτουργούν κανονικά, ο κεντρικός πυρήνας του κράτους διατηρεί ενεργά τον κυρίαρχο ρόλο στο πλαίσιο του κράτους. Αυτός άλλωστε, είναι ένας από τους λόγους που οι κλασικοί του μαρξισμού επιμένουν στη σχετική ανάλυση. Στη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης παρατηρούμε:

α) την ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος και τον ιδιαίτερο ρόλο που, μέσα στη συγκυρία της κρίσης, αναλαμβάνουν συχνά ως κοινωνικές δυνάμεις οι τάξεις-στηρίγματα του κράτους που κατά προτίμηση εδράζονται στους ιδεολογικούς μηχανισμούς·

β) το νέο ρόλο του κράτους στην αναδιοργάνωση της ηγεμονίας, όπως είπαμε πιο πάνω.

Έτσι, στην περίπτωση του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, η αναδιοργάνωση του κρατικού συστήματος μπορεί να φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε να κυριαρχεί στο σύνολό του ένας κρατικός ιδεολογικός μηχανισμός.

2. Στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, και μάλιστα στις καθεστωτικές του μορφές, στις οποίες κυριαρχεί ένας κλάδος του κατασταλτικού μηχανισμού, η αναδιοργάνωση του συνόλου του κρατικού συστήματος έχει ιδιαίτερες επιπτώσεις στο πλαίσιο της νέας σχέσης ιδεολογικών μηχανισμών και κρατικού μηχανισμού. Πραγματικά, ο κρατικός μηχανισμός και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους διαφέρουν κατά την κύρια όψη τους: καταστολή για τον μεν, ιδεολογία για τους δε.

Στην περίπτωση Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης:

α) Η αναδιοργάνωση του κρατικού συστήματος μπορεί να φτάσει στο σημείο να τροποποιήσει την κύρια πλευρά ενός κλάδου ή μηχανισμού. Βλέπε ορισμένες περιπτώσεις στρατιωτικής δικτατορίας ή δοναρτισμού, όπου η κύρια πλευρά, είτε του στρατού είτε της διοίκησης, γίνεται ιδεολογική, ή ακόμη την περίπτωση μιας ορισμένης περιόδου του φασισμού όπου συμβαίνει το ίδιο με την πολιτική αστυνομία. Παρατηρούμε, λοιπόν, πραγματικές μετατοπίσεις στο πλαίσιο των μηχανισμών.

β) Σ' ένα Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, ακόμα κι όταν κυριαρχεί ένας κλάδος του μηχανισμού καταστολής, η κυριαρχία του συμβαδίζει πάντα με την ανάδειξη και της δευτερεύουσας ιδεολογικής πλευράς

του, χωρίς αυτό να καταλήγει απαραίτητα στην τροποποίηση της κύριας πλευράς.⁵

δ) Μεταβολές στο νομικό σύστημα: κανονιστική ρύθμιση και όρια

Γνώρισμα του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης είναι μια χαρακτηριστική τροποποίηση του νομικού συστήματος, που έχει συχνά θεωρηθεί ως διάκριση μεταξύ «κράτους δικαίου» και «αστυνομικού κράτους».

Πρέπει όμως κι εδώ να εντοπισθούν οι διαφορές, ιδιαίτερα σημαντικές για το φασιστικό κράτος, γιατί η γραμμή ανάλυσης που συνήθως επικρατεί αντιπαραθέτει το φασιστικό κράτος —ή το «ολοκληρωτικό κράτος»— στο «φιλελεύθερο». Αυτό είναι εντελώς λάθος, γιατί το φιλελεύθερο κράτος είναι απλώς μια μορφή κράτους που αντιστοιχεί στο στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Εκείνο που πρέπει να φανεί είναι:

α) Τι διακρίνει, το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης από τις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, τόσο από τη μορφή φιλελεύθερου κράτους, όσο και από τη μορφή παρεμβατικού κράτους που δεν αντιστοιχεί σε πολιτική κρίση. Για να γίνει αυτό, πρέπει να υποδειχθούν τα κοινά γνωρίσματα του νομικού συστήματος που χαρακτηρίζουν όλες

---

5. Όταν, στην περίπτωση του φασισμού, η Διεθνής αναφέρεται στους κρατικούς μηχανισμούς, δεν συγκρατεί άλλο χαρακτηριστικό τους παρά την αυξημένη «φυσική καταπίεση», δηλαδή το χαρακτηριστικό της «ανοιχτής τρομοκρατίας» (Δημητρώφ). Στο επίπεδο λοιπόν των μηχανισμών, ο φασισμός ορίζεται κυρίως αρνητικά: τα πράγματα δεν είναι πλέον όπως πριν, γιατί υπάρχει περισσότερη καταπίεση. Ο Δημητρώφ ανατρέχει σε χωρία του Στάλιν, σύμφωνα με τον οποίο:

«η αστική τάξη δεν είναι πλέον σε θέση να ασκήσει την εξουσία με τις παλιές μεθόδους κοινοβουλευτισμού και αστικής δημοκρατίας, κι αυτό την υποχρεώνει να καταφύγει στις τρομοκρατικές μεθόδους διακυβέρνησης».

Είναι αλήθεια ότι η Διεθνής τονίζει τον ιδεολογικό ρόλο του φασισμού. Η Κλάρα Τσέκιν επισημαίνει ότι μόνον οι σοσιαλδημοκράτες θεωρούν ότι η «δία», αποκλειστικά και μόνον, εξειδικεύει τον φασισμό. Είναι ωστόσο χαρακτηριστικό, ότι ακόμα και όταν η Κ.Δ. επιμένει πάνω στον ιδεολογικό ρόλο του φασισμού, σπάνια συνοδεύει την ανάλυσή της για τη «φασιστική ιδεολογία» με μια συγκεκριμένη μελέτη των ιδεολογικών μηχανισμών. Ζήτημα είναι αν θα βρούμε (τουλάχιστον στα επίσημα κείμενα), μερικές διάσπαρτες παρατηρήσεις, που αναφέρονται κυρίως στο ρόλο της Εκκλησίας. Το μόνο πράγμα που τραβά την προσοχή της Διεθνούς είναι η στάση των μελών των μηχανισμών αυτών απέναντι στον φασισμό.

τις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους εκτός από τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης.

6) Ποιες είναι οι σημαντικές τροποποιήσεις του νομικού συστήματος που ορίζουν τη διαφορά φιλελεύθερου και παρεμβατικού κράτους, που αντιστοιχούν σε διαφορετικά στάδια του καπιταλισμού. Απ' αυτήν την άποψη, το φασιστικό κράτος παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το παρεμβατικό κράτος αφού οι δυο αυτές μορφές κράτους ανήκουν στο ίδιο στάδιο.

Επειδή το θέμα είναι πολύ ευρύ δεν θα μπορέσουμε να αποφύγουμε τις σχηματοποιήσεις. Για το πρώτο σημείο, πρέπει, καταρχήν, να επισημανθεί ο διπλός ρόλος του δικαίου. Οι κλασικοί του μαρξισμού (ειδικότερα ο Μαρξ, στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*) θεματοποίησαν ότι ο διπλός ρόλος του δικαίου αντιστοιχεί στη σχετική διάκριση Δίκαιο και Κράτος. Από τη μια μεριά, το νομικό σύστημα επικυρώνει τις σχέσεις ιδιοκτησίας και ανταλλαγής και εξασφαλίζει την αναπαραγωγή των όρων παραγωγής, ανάλογα με ιδιαίτερες μεθοδεύσεις. Από την άλλη, αποκτά ρόλο άμεσα πολιτικό: παίζει άμεσο ρόλο στην ταξική πολιτική πάλη. Με την τελευταία του ιδιότητα, το δίκαιο είναι σημαντικό στοιχείο για την ανάλυση του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης γενικά, και του φασιστικού κράτους ειδικότερα.

Με την τελευταία του ιδιότητα, το καπιταλιστικό νομικό σύστημα διαιωνίζει και επικυρώνει την ταξική πολιτική κυριαρχία, ανάλογα με επιμέρους τροπισμούς, που εξαρτώνται από την πάλη των τάξεων. Αποκρύπτοντας ταυτόχρονα, από ιδεολογική άποψη, την ταξική κυριαρχία το δίκαιο εκπληρώνει εδώ την αποστολή του ακολουθώντας δυο βασικούς δρόμους:

1. Το δίκαιο *ρυθμίζει* την άσκηση πολιτικής εξουσίας εκ μέρους των κρατικών μηχανισμών και την πρόσβαση σ' αυτούς, μέσω ενός συστήματος γενικών επιταγών, τυπικών, αφηρημένων, αυστηρά κανονισμένων, διεξοδικά καθορισμένων, με τρόπο δηλαδή που να επιτρέπεται η *πρόβλεψη*. Σ' ένα άρχον συγκρότημα που αποτελείται από διάφορες κυρίαρχες τάξεις και τμήματα τάξεων, το δίκαιο ρυθμίζει τις σχέσεις τους στο πλαίσιο των κρατικών μηχανισμών, οργανώνοντας την ηγεμονία μιας τάξης ή ενός τμήματος πάνω στις άλλες. Έτσι, το δίκαιο επιτρέπει την τροποποίηση του συσχετισμού δυνάμεων στο πλαίσιο της συμμαχίας που βρίσκεται στην εξουσία, δίχως να ανατρέπεται το κράτος, δίχως αυτό να προσβάλει, όπως έλεγε ο Λένιν, το *περίβλημα* του κράτους. Το νομικό σύστημα προβλέπει λοιπόν τους δικούς του *κανόνες μετασχηματισμού* ή *δικαιογένεσης*: αυτός είναι ο κύριος ρόλος του Συντάγματος.

Αν το δίκαιο οργανώνει το παιχνίδι εξουσίας για λογαριασμό των κυρίαρχων τάξεων, το οργανώνει και για τις κυριαρχούμενες τάξεις.

Διασφαλίζει την αδυνατότητά τους να δρουν πρόσβαση στην εξουσία με βάση τους κανόνες του, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί την αυταπάτη ότι η πρόσβαση είναι δυνατή. Αυτό συμβαίνει γιατί, κοντά στ' άλλα, το ταξικό δίκαιο, το δίκαιο δηλαδή της ταξικής πάλης, ρυθμίζει επίσης και τις μορφές με τις οποίες ασκείται η εξουσία πάνω στις λαϊκές τάξεις: η οργανωμένη φυσική καταπίεση πραγματοποιείται σύμφωνα με δοσμένους κανόνες. Ο κρατικός μηχανισμός υπόκειται γενικά στους κανόνες που ο ίδιος θεσπίζει.

2. Το δίκαιο θέτει όρια στην άσκηση της εξουσίας, δηλαδή στην παρέμβαση των κρατικών μηχανισμών. Η ιδιότητά του αυτή έχει θεωρηθεί από τους αστούς συγγραφείς ως ρόλος του δικαίου που θεσπίζει την οροθετική γραμμή μεταξύ *ατόμου* (των «υποκειμενικών», «φυσικών», «απαράγραπτων» κ.λπ. δικαιωμάτων του) και *κράτους*. Είναι βέβαια σωστό ότι τα όρια αυτά διαμορφώνουν τη διαχωριστική γραμμή ιδιωτικού και δημοσίου χώρου. Ωστόσο, εκφράζουν έναν ταξικό συσχετισμό δυνάμεων. Μ' αυτήν την έννοια, τα όρια που θέτει το δίκαιο εκφράζουν επίσης τον περιορισμό της εξουσίας ταξικής κυριαρχίας που πηγάζει από την πάλη των λαϊκών μαζών.

Από την πλευρά των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων, το δίκαιο, όντας όριο, εκφράζει τη σχέση δυνάμεων στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος. Ο ρόλος αυτός συγκεκριμενοποιείται με τα όρια που θέτει στην παρέμβαση των διαφόρων κρατικών μηχανισμών, όπου κυριαρχούν διαφορετικές τάξεις και τμήματα: είναι το πρόβλημα της περιδότης διάκρισης των «τριών εξουσιών», της εκτελεστικής, της νομοθετικής και της δικαστικής.

Τούτη η λειτουργία του νομικού συστήματος ανανακλάται απευθείας στη λειτουργία του κλάδου εκείνου του κρατικού μηχανισμού που λέγεται *δικαστικό σώμα*. Όχι, γιατί ο κλάδος αυτός είναι δήθεν ανεξάρτητος από τους άλλους, αλλά γιατί ασκεί την ταξική κυριαρχία επιβάλλοντας κυρίως την εφαρμογή των νόμων: υποτίθεται, δηλαδή, ότι σέβεται και κάνει σεβαστούς τους νόμους και τα όρια.

Στη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, οι μορφές της πολιτικής λειτουργίας του δικαίου είναι λίγο πολύ διαφορετικές:

1. Το δίκαιο, ας το πούμε επιγραμματικά, δεν ρυθμίζει πλέον: κυβερνά η *αυθαιρεσία*. Εκείνο που χαρακτηρίζει το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης δεν είναι τόσο ότι παραβιάζει τους κανόνες του δικαίου, αλλά ότι δεν θέτει καν δικούς του «κανόνες» λειτουργίας: με την έννοια, μεταξύ άλλων, ενός συστήματος, ενός συνόλου, που να διαθέτει τους δικούς του προβλέψιμους δικαιικούς μετασχηματισμούς. Όλα αυ-

τά φαίνονται ιδιαίτερα καθαρά στο φασιστικό κράτος όπου βασιλεύει η «βούληση» του Αρχηγού.

Αν δεν υπάρχει νομικός διακανονισμός αυτό συμβαίνει γιατί, γενικά, δεν μπορεί, με την αυστηρή έννοια του όρου, να ρυθμιστεί νομικά μια σχέση δυνάμεων, παρά μόνον όταν, *σ' ένα άλλο επίπεδο* (δηλαδή εκεί όπου πραγματικά ρυθμίζεται) υπάρχει ένας ορισμένος βαθμός σταθερότητας. Η πολιτική κρίση, στην οποία αντιστοιχεί το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, παρουσιάζει συχνά το χαρακτηριστικό της «ισορροπίας ισότητας» των βασικών αντιπάλων δυνάμεων, μια κατάσταση δηλαδή απ' εαυτής ασταθής και προσωρινή. Από την άλλη μεριά, σε κάθε πολιτική κρίση, διαπιστώνουμε την ηγεμονιακή αστάθεια και το ρευστό χαρακτήρα της σχέσης δυνάμεων στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος. Έτσι, η ανυπαρξία ρύθμισης έχει επίσης τους λόγους της: επειδή σ' αυτήν τη συγκυρία, το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης έχει σκοπό να επανασταθεροποιήσει την κατάσταση αναδιοργανώνοντας τη σχέση δυνάμεων, εφοδιάζεται με τα μέσα που του εξασφαλίζουν την παρέμβαση προς αυτήν την κατεύθυνση και μια «ελευθερία δράσης» απέναντι στις βασικές δυνάμεις. Συγκεκριμένα, ο χαρακτηριστικός περιορισμός του προβλέψιμου, ακόμη και για τις ίδιες τις τάξεις και τμήματα του άρχοντος συγκροτήματος, αποτελεί σημαντικό *στρατηγικό* παράγοντα της αυξημένης σχετικής αυτονομίας που πρέπει ν' αποκτήσει το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης για ν' αναδιοργανώσει την ηγεμονία.

2. Το δίκαιο δεν περιορίζει πλέον: μ' αυτήν την έννοια και μόνο, είναι θεμιτό να λέμε ότι το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης ασκεί «απεριόριστη» εξουσία. Γιατί και σ' αυτήν ακόμα τη μορφή κράτους, η εξουσία της ηγεμονικής τάξης ή ομάδας περιορίζεται από την εξουσία των άλλων τάξεων ή τμημάτων του άρχοντος συγκροτήματος, καθώς και από την εργατική τάξη και τις τάξεις-στηρίγματα.

Ενδιαφέρον είναι ωστόσο, ότι τα όρια της εξουσίας δεν είναι από νομική άποψη προσδιορισμένα. Το δίκαιο παίρνει τη μορφή ενός δικαίου που δεν θέτει πλέον όρια αρχής μεταξύ «ιδιωτικού» και «δημοσίου»: όλα περιέρχονται ουσιαστικά στη σφαίρα της κρατικής παρέμβασης. Αυτό αντιστοιχεί, άλλωστε, στο γεγονός ότι τα πεδία παρέμβασης των διαφόρων κρατικών μηχανισμών αλληλοτέμνονται και τα αντίστοιχα όριά τους συγχέονται. Η ανυπαρξία νομικά προσδιορισμένων ορίων οφείλεται ταυτόχρονα στο ιδιαίτερο «παιχνίδι» παρέμβασης του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης μπροστά στην ηγεμονιακή αστάθεια και στην αυξημένη καταπίεση που ασκεί πάνω στις λαϊκές μάζες.

Όλα αυτά έχουν επιπτώσεις στο ρόλο του δικαστικού σώματος. Ο κλάδος αυτός του κρατικού μηχανισμού υποτάσσεται άμεσα στον κυ-

ρίαρχο κλάδο ή μηχανισμό, όχι απλώς, λόγω της εκκαθάρισης και της πολιτικής διάβρωσης που υφίσταται (πράγμα που συμβαίνει σε κάθε καπιταλιστικό κράτος), αλλά λόγω της τροποποίησης του συστήματος του δικαίου.

Για να επανέλθουμε τώρα στην πρώτη πλευρά του νομικού συστήματος ο ρόλος του δικαίου συνίσταται κυρίως στα εξής:

α) να επικυρώνει, μέσω του «ιδιωτικού δικαίου», τις σχέσεις παραγωγής με μορφές νομικής ιδιοκτησίας·

β) να οργανώνει τη σφαίρα κυκλοφορίας του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων – ενοχικό και εμπορικό δίκαιο·

γ) να ρυθμίζει, μέσω του «ιδιωτικού δικαίου» πάντα, τις μορφές παρέμβασης του κράτους στον οικονομικό τομέα.

Απ' αυτήν την άποψη, υπάρχουν σημαντικές διαφορές στο νομικό σύστημα του ανταγωνιστικού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Αν, όμως, υπάρχουν διαφορές στο ιδιωτικό δίκαιο του φιλελεύθερου και του φασιστικού κράτους, αυτές οφείλονται ουσιαστικά στο γεγονός ότι οι αντίστοιχοι καπιταλιστικοί σχηματισμοί βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια. Αλλά οι διαφορές δεν οφείλονται στο ότι το φασιστικό κράτος, ανήκει στη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Απ' αυτήν την άποψη πραγματικά, το δίκαιο στο φασιστικό κράτος παρουσιάζει τα ίδια ουσιαστικά χαρακτηριστικά με το δίκαιο του παρεμβατικού κράτους· οι διαφορές είναι δευτερεύουσες – αφορούν κυρίως το δίκαιο της εργασίας. Το γεγονός είναι ιδιαίτερα φανερό στον εθνικοσοσιαλισμό που διατήρησε ουσιαστικά, όπως έδειξαν οι Φ. Νόμαν και Χ. Μαρκούζε⁶ την εποχή εκείνη, το δίκαιο της δημοκρατίας της Βαϊμάρης· δίκαιο που υπήρξε άλλωστε το πρώτο στις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού, που χάραξε τη στροφή προς το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι, γενικά, το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης αφήνει ουσιαστικά ανέπαφη αυτήν την όψη του δικαίου που ρυθμίζει τις οικονομικές βάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, επιφέροντας σ' αυτή μόνον απλές τροπολογίες, που απαιτεί το στάδιο

6. Fr. Neumann, «Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft», αναδημοσιευμένο στο *Demokratischer und autoritärer Staat: Beiträge zur Soziologie der Politik*, 1967, σ. 31 κ.ε.· H. Marcuse, «Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung», αναδημοσιευμένο στο *Faschismus und Kapitalismus*, ό.π., σ. 39 κ.ε.

στο οποίο τοποθετείται. Για ν' αναφέρουμε άλλο ένα ενδεικτικό παράδειγμα, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης δεν έκανε τίποτε άλλο από το να διατηρήσει και να αναπτύξει τον Αστικό Κώδικα.

ε) Μεταβολές της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας και η σημασία τους. Σχετικά με το μοναδικό κόμμα

Άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης είναι η τροποποίηση του τρόπου ταξικής εκπροσώπησης και οργάνωσης. Το στοιχείο αυτό αφορά τα πολιτικά κόμματα, ως ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους.

Στις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, η ιδεολογική διαπαράγωγη και η ταξική ιδεολογικοπολιτική οργάνωση συνιστούν τον προσίδιο στα πολιτικά κόμματα ρόλο. Αυτοί οι θεσμικοί χώροι οργάνωσης και οι συγκεκριμένοι αγωγοί μεταβίβασης δεν μπορούν πλέον να χρησιμοποιηθούν. Δεν είναι τυχαίο που η μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης αντιστοιχεί πάντοτε σε μια κρίση κομματικής εκπροσώπησης, που πλήττει τόσο τις κυρίαρχες τάξεις όσο, σε διαφορετικό βαθμό, και τις κυριαρχούμενες. Ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων, είτε μεταβιβάζεται σε άλλους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς ή ακόμα και κλάδους του κρατικού μηχανισμού καταστολής, είτε ασκείται από ένα ιδιότυπο κόμμα, όπως συμβαίνει στον φασισμό. Η λειτουργία του κόμματος αυτού στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του συνόλου του κρατικού συστήματος, είναι διαφορετική από τη λειτουργία των παραδοσιακών κομμάτων στο κλασικό αντιπροσωπευτικό κράτος.

Τούτη η συγκεκριμένη κατάσταση επιβάλλει την αναστολή της αρχής των εκλογών, που είναι η βάση της τυπικής ταξικής εκπροσώπησης στο καπιταλιστικό σύστημα. Η αναστολή αυτή, —και η ανάγκη προσφυγής στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης—, δεν οφείλεται στον ενδεχόμενο κίνδυνο η εργατική τάξη και οι λαϊκές μάζες να καταλάβουν την εξουσία με «εκλογικό» δρόμο. Το εκλογικό σύστημα, σε σχέση με τις μάζες, είναι ουσιαστικά ένας δρόμος ιδεολογικής επιβολής. Η αναστολή της αρχής των εκλογών στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης είναι κυρίως ένα γνώρισμα της ιδεολογικής κρίσης και αποτέλεσμα της ταυτόχρονης αποτυχίας των πολιτικών κομμάτων ν' αντεπεξέλθουν στο ρόλο τους ως αγωγοί ιδεολογικής επιβολής:

1. Από την πλευρά του άρχοντος συγκροτήματος ωστόσο, στις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, επειδή τα πολιτικά κόμματα είναι προνομιακός χώρος οργάνωσης, το εκλογικό σύστημα λειτουργεί επίσης ως μέσο εναλλαγής στην εξουσία, ανάλογα με τη σχέση δυνάμεων στο πλαίσιο της συμμαχίας που βρίσκεται στην εξουσία. Λειτουργεί

γεί, λοιπόν, ως μορφή πολιτικής οργάνωσης της συμμαχίας: ας ανατρέξουμε στην τροποποίηση του εκλογικού συστήματος και των εκλογικών νόμων.⁷ Εδώ το εκλογικό σύστημα εξασφαλίζει απλούστατα κάποιον καταμερισμό της εξουσίας μεταξύ των μελών του άρχοντος συγκροτήματος, στο πλαίσιο των κρατικών μηχανισμών και μέσω των πολιτικών κομμάτων.

Απ' αυτήν την άποψη, η αναστολή της αρχής των εκλογών στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης έχει έναν ιδιαίτερο λόγο: στη συγκυρία της ηγεμονιακής κρίσης, της βαθιάς αναταραχής στο άρχον συγκρότημα και της κρίσης κομματικής εκπροσώπησης, η αναδιοργάνωση του συσχετισμού δυνάμεων στο πλαίσιο του κρατικού συστήματος, εμπίπτει στην άμεση αρμοδιότητα άλλων μηχανισμών και όχι των παραδοσιακών κομμάτων.

Διαπιστώνουμε λοιπόν κι εδώ, την πλάνη ορισμένων συγγραφέων του ολοκληρωτισμού,⁸ που καθορίζουν την ιδιοτυπία του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης βασιζόμενοι στην εντελώς τυπική διάκριση μεταξύ «μονοκομματικών» και «πολυκομματικών καθεστώτων»: Κατ' αυτούς, το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης καταργεί μ' αυτόν τον τρόπο («μοναδικό κόμμα») τον «ελεύθερο ανταγωνισμό» για την άνοδο στην εξουσία. Στην πραγματικότητα, η ουσιαστική διαφορά των άλλων μορφών καπιταλιστικού κράτους από το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης δεν έγκειται σ' αυτό. Οι απόψεις αυτές, τόσο για τις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους όσο και για το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, είναι λανθασμένες.

α) Στις ομαλές μορφές καπιταλιστικού κράτους, και στο πλαίσιο του εκλογικού συστήματος, τα πολιτικά κόμματα είναι μηχανισμοί του κράτους. Για την εργατική τάξη, λοιπόν, και τις λαϊκές μάζες δεν υπάρχει ποτέ «ελεύθερος ανταγωνισμός». Είναι προφανές. Προφανέστερο όμως είναι ότι ο «ελεύθερος ανταγωνισμός» για την «άνοδο στην

7. Πραγματικά, όταν λέμε ότι τα «αστικά» πολιτικά κόμματα παίζουν ρόλο κυρίως ιδεολογικό, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν παίζουν και ρόλο οργανωτικό, με την πιο στενή έννοια, σε σχέση με τις τάξεις και τα τμήματα που εκπροσωπούν: γενικά, όμως, ο ρόλος αυτός είναι δευτερεύων. Για τις τάξεις και τα τμήματα που εκπροσωπούν, τα αστικά κόμματα δεν παίζουν οργανωτικό ρόλο ανάλογο με το ρόλο που παίζουν τα εργατικά κόμματα (σοσιαλιστικά πρώτα, κομμουνιστικά έπειτα) για την εργατική τάξη. Ο ίδιος ο κρατικός κατασταλτικός μηχανισμός (στράτος, διοίκηση, αστυνομία κ.λπ.) αλλά κι άλλοι κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί ασκούν γενικά το ρόλο του «πολιτικού οργανωτή» του άρχοντος συγκροτήματος. Βλ. και παρακάτω υποσημείωση 9.

8. Συγκεκριμένα, R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*.

εξουσία», μέσω του πολυκομματικού συστήματος, δεν είναι δυνατός ούτε και για το άρχον συγκροτήμα. Από την πλευρά του άρχοντος συγκροτήματος, η οργάνωση της εξουσίας στο πλαίσιο του συστήματος του κράτους γίνεται μέσω του συνόλου των κρατικών μηχανισμών (διοίκηση, δικαστικό σώμα, στρατός, άλλοι ιδεολογικοί μηχανισμοί), ένα μόνο τμήμα του οποίου είναι τα πολιτικά κόμματα. Μ' άλλα λόγια, ακόμα και στις ομαλές μορφές του καπιταλιστικού κράτους, ο ιδιαίτερος ρόλος των κομμάτων στην εναλλαγή της εξουσίας παραμένει, λίγο ή πολύ, περιορισμένος: προσδιορίζεται πάντα από την εξουσία της ηγεμονικής τάξης ή τμήματος τάξης στο σύνολο του κρατικού συστήματος.

6) Αυτός ο ανταγωνισμός (δηλαδή οι αντιφάσεις στο πλαίσιο των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων), εξακολουθεί να υπάρχει και στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, αλλά με διαφορετική μορφή. Συγκεκριμένα, το κράτος εκδιώκει από την εξουσία όλες τις τάξεις και τα τμήματα του άρχοντος συγκροτήματος, εκτός από την ηγεμονική.⁹

9. Ίσως είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ η θέση του 7ου συνεδρίου της Διεθνούς και του Δημητρώφ, σχετικά με τα πολιτικά κόμματα και ειδικότερα τα αστικά κόμματα. Ο Δημητρώφ, ακριβώς επειδή δεν θεωρεί τα κόμματα ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, υπερτιμά τον οργανωτικό τους ρόλο σε σχέση με τα τμήματα της αστικής τάξης, και ταυτόχρονα θεωρεί ότι αποτελούν το μόνο δίκτυο εναλλαγής της εξουσίας μεταξύ των τμημάτων αυτών. Αυτό φαίνεται καθαρά στις αναλύσεις του για τις «αντιφάσεις του φασισμού»:

«Ο φασισμός, που διατεινόταν ότι θα ξεπεράσει τις διαφωνίες και τις αντιφάσεις του αστικού στρατοπέδου, οξύνει περισσότερο τις αντιφάσεις αυτές. Προσπαθεί να εμπεδώσει το πολιτικό του μονοπώλιο καταστρέφοντας με τη βία τα άλλα πολιτικά κόμματα. Όμως [...] το κόμμα των φασιστών δεν μπορεί να διατηρήσει για πολύ το μονοπώλιό του, γιατί δεν είναι σε θέση [...] να καταργήσει τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Αφανίζει τη νόμιμη ύπαρξη των αστικών κομμάτων, πολλά όμως απ' αυτά εξακολουθούν να υπάρχουν παράνομα. [...] Έτσι, το πολιτικό μονοπώλιο του φασισμού πρέπει να καταρρεύσει...» (Dimitroff, *Oeuvres...*, ό.π., σ. 54).

Ο Δημητρώφ, λοιπόν, θεωρεί πως η κατάργηση των «αστικών κομμάτων» σημαίνει ότι όλα τ' άλλα τμήματα του αστισμού, εκτός από το μεγάλο κεφάλαιο, «το πιο αντιδραστικό και σοβινιστικό» (φασιστικό κόμμα), έχουν αποκλειστεί από την εξουσία, αφού δεν μπορούν να συμμετάσχουν στην άσκηση της εξουσίας παρά μόνο μέσω των κομμάτων τους, μοναδικές δυνατές μορφές οργάνωσής τους. Από εδώ προκύπτει ο συλλογισμός: α) η απαγόρευση λειτουργίας των άλλων αστικών κομμάτων από τον φασισμό αντιστοιχεί στον αποκλεισμό των άλλων τμημάτων της αστικής τάξης από την

2. Ωστόσο δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε μια δεύτερη πτυχή της αναστολής της αρχής των εκλογών. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, λόγω του χαρακτήρα τους, προσβάλλονται πάντοτε από την πάλη των τάξεων. Επειδή εξαρτώνται από την αρχή των εκλογών, προσφέρουν στις λαϊκές μάζες δυνατότητες για δράση: δυνατότητες για τις οποίες πάντα επέμενε ο Λένιν. Ας μην ξεχνάμε ότι, απ' αυτήν την άποψη, η καθολική ψηφοφορία υπήρξε κατάκτηση της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών, κατάκτηση που επιβλήθηκε στις κυρίαρχες τάξεις. Αυτές ακριβώς τις δυνατότητες δράσης προσπαθεί να καταργήσει το Κράτος Εκτάτου Ανάγκης.

Η αναστολή της αρχής των εκλογών επηρεάζει όλους τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους Εκτάτου Ανάγκης. Στο πλαίσιο των μηχανισμών η κυκλοφορία γίνεται με διορισμούς εκ των άνω: έτσι το Κράτος Εκτάτου Ανάγκης γραφειοκρατικοποιείται.

Δεύτερη χτυπητή συνέπεια είναι οι μορφές συντεχνιακής εκπροσώπησης. Είναι μορφές άμεσης εκπροσώπησης, τυπικές σε περιπτώσεις πολιτικής αποδιοργάνωσης του άρχοντος συγκροτήματος, μορφές υπέρβασης των πολιτικών κομμάτων από άλλους κρατικούς μηχανισμούς που παίζουν ρόλο οργανωτή, μορφές τέλος, τυπικές επίσης, καθυπόταξης των λαϊκών μαζών στην κυρίαρχη ιδεολογία.

Απ' αυτήν την άποψη όμως, το φιλελεύθερο και το παρεμβατικό κράτος παρουσιάζουν διαφορές: στο παρεμβατικό κράτος, έχουμε υπεροχή της εκτελεστικής εξουσίας πάνω στη νομοθετική, παρακμή του κοινοβουλευτισμού κ.λπ. Πέρα από τη νομική τους έκφραση, οι διαφοροποιημένες αυτές σχέσεις εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας εκφράζουν ουσιαστικά τις λειτουργικές αλλαγές των πολιτικών κομμάτων, που συντελούνται στο πλαίσιο μιας καθολικής λειτουργικής αλλαγής των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Το αποτέλεσμα είναι οι αλλαγές του τρόπου εκπροσώπησης (εμφάνιση συντεχνιακών μορφών, για παράδειγμα), που οφείλονται στις δυσκολίες του μονοπωλιακού

κρατική εξουσία· δ) η κατάσταση δεν μπορεί παρά να εκραγεί σύντομα λόγω των εσωτερικών αντιφάσεων της. Άλλωστε, η άποψη της Διεθνούς σχετικά με τα μη-προλεταριακά κόμματα έχει βαθιές ρίζες. Μπορούμε να πούμε πως η Διεθνής έκανε το λάθος να προεκτείνει μηχανικά και στις άλλες κοινωνικές δυνάμεις τις λενινιστικές θέσεις σχετικά με την οργάνωση της εργατικής τάξης σε κόμμα. Δεν είδε ότι η «οργάνωση» των άλλων κοινωνικών δυνάμεων μπορεί να περάσει και μέσα από άλλους κρατικούς μηχανισμούς. Μήπως το μπολσεβίκικο κόμμα δεν είχε την τάση να πιστεύει ότι η απαγόρευση των άλλων πολιτικών κομμάτων στην ΕΣΣΔ, απέκλειε τη δυνατότητα να οργανωθεί η αστική τάξη και να αναδειχθεί σε κοινωνική δύναμη;

κεφαλαίου να οργανώσει την ηγεμονία του στο πλαίσιο του Κοινοβουλίου. Έτσι, το φασιστικό κράτος παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τη μορφή παρεμβατικού κράτους που αντιστοιχεί στο ίδιο στάδιο. Το διαφοροποιεί, όμως, η ρήξη του δεσμού ταξικής κομματικής εκπροσώπησης από τη μια, και η κατάργηση των εκλογών από την άλλη.

Αυτό δεν σημαίνει ότι το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, μορφή καπιταλιστικού κράτους, δεν αντιστοιχεί στον ίδιο τύπο νομιμοποίησης με το τελευταίο. Χαρακτηριστικό γνώρισμα: το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης σ' αντίθεση με την καθαρά «χαρισματική» νομιμοποίηση προσφεύγει συχνά σε μορφές νομιμοποίησης μέσω δημοψηφισμάτων που ανταποκρίνονται στην προσίδια της «λαϊκής κυριαρχίας» ιδεολογία.

στ) Ο δείκτης γραφειοκρατικοποίησης

Η μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης χαρακτηρίζεται από μια έντονη ανάπτυξη της γραφειοκρατίας. Δεν θα επεκταθούμε στο σημείο αυτό:¹⁰ ας σημειώσουμε απλώς ότι η «γραφειοκρατικοποίηση», αντιστοιχεί σ' έναν τρόπο λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, σ' έναν τρόπο που απορρέει από μια εσωτερική ιδιαιτερή του ιδεολογία. Η εσωτερική ιδεολογία σχετίζεται ουσιαστικά με το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο, που προκύπτει από την επιρροή της μικροαστικής τάξης, τάξης-στήριγμα, πάνω στους κρατικούς μηχανισμούς. Σε κάθε καπιταλιστικό κράτος, λοιπόν, παρατηρείται ένας δείκτης γραφειοκρατικοποίησης, που κυμαίνεται σε διαφορετικά επίπεδα. Ο δείκτης αυτός είναι ιδιαίτερα υψηλός στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης. Αυτό οφείλεται:

α) στο ρόλο που παίζουν οι τάξεις-στήριγματα του κράτους, και ειδικότερα η μικροαστική, ως κοινωνικές δυνάμεις. Οι τάξεις αυτές όχι μόνον εισβάλλουν μαζικά στους κρατικούς μηχανισμούς που διογκώνονται με τρόπο τερατώδη και παρασιτικό, αλλά και επηρεάζουν έντονα την ιδιαίτερη εσωτερική ιδεολογία των μηχανισμών.

β) στη γενικευμένη αναστολή της αρχής εκλογικής διαδικασίας. Ας σημειωθεί ωστόσο, ότι ο δείκτης γραφειοκρατικοποίησης κυμαίνεται ανάλογα με τις φάσεις, καθώς και ανάλογα με τις τροποποιήσεις στη σχέση δυνάμεων, το συσχετισμό των μηχανισμών κ.λπ.

10. Για πιο λεπτομερειακές αναλύσεις, βλ. *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 353 κ.ε.

ζ) Συγκεντρωτισμός και εσωτερικές αντιφάσεις: παραλληλότητα των δικτύων και των ιμάντων μεταβίβασης

Τελευταίο χαρακτηριστικό: η ταξική πάλη, στο πλαίσιο των μηχανισμών του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, δεν συγκεκριμενοποιείται με τον ίδιο τρόπο, όπως στις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους.

Η αναδιοργάνωση του κρατικού συστήματος, σ' ένα Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, έχει συχνά χαρακτηριστεί ως «συγκεντρωτισμός» της εξουσίας. Αλλά ο όρος αυτός δεν είναι σωστός, εκτός αν μ' αυτόν νοείται ο σημαντικός περιορισμός της σχετικής αυτονομίας των μηχανισμών και οι νέες σχέσεις που διαπλέκονται. Γιατί στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης εξακολουθούν να υπάρχουν αντινομίες και προστριβές μεταξύ κλάδων και μηχανισμών, αλλά με διαφορετική μορφή. Εξακολουθεί να υπάρχει η ταξική πάλη και οι αντιφάσεις στο πλαίσιο του κράτους αυτού. Με δυο λόγια: το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης δεν καταφέρνει, όπως θα ήθελε, να καταργήσει την πάλη των τάξεων.

Η διαφορετική μορφή έκφρασης της ταξικής πάλης στο πλαίσιο του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης οφείλεται στις αλλαγές του κρατικού συστήματος που αντιστοιχούν στα γνωρίσματα της πολιτικής κρίσης: την αναδιοργάνωση, δηλαδή, της ηγεμονίας και της σχέσης δυνάμεων στο πλαίσιο ενός ασταθούς και πολιτικά αποδιοργανωμένου άρχοντος συγκροτήματος: την ανάδειξη των τάξεων-στηριγμάτων (της μικροαστικής τάξης συγκεκριμένα) ως κοινωνικών δυνάμεων την κατάσταση ισορροπίας των δύο αντιπάλων δυνάμεων, που συνοδεύει μερικές φορές την πολιτική κρίση, κλπ.

Στις άλλες μορφές καπιταλιστικού κράτους, οι ταξικές αντιφάσεις και η κατανομή της εξουσίας μεταξύ των παραγόντων του άρχοντος συγκροτήματος, ρυθμίζονται γενικά από έναν διακανονισμό που προσδιορίζει, λιγότερο ή περισσότερο αυστηρά, τις σφαίρες αρμοδιοτήτων των κλάδων ή των μηχανισμών. Αυτές οι σφαίρες αρμοδιότητας, γενικά, αποκλείουν οι μεν τις δε. Η οργάνωση της εξουσίας παίρνει κυρίως τη μορφή εξειδίκευσης των μηχανισμών, κι αυτός είναι ένας από τους λόγους της διάκρισης των εξουσιών στο αντιπροσωπευτικό κράτος.

Αντίθετα, στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης διαπιστώνουμε μια χαρακτηριστική παραλληλότητα των δικτύων εξουσίας και μια συνεχή αλληλεπικάλυψη των ιμάντων μεταβίβασής της, δηλαδή των μηχανισμών και των κλάδων του κράτους: οι σχέσεις τους μένουν, άλλωστε, απόκρυφες. Το χαρακτηριστικό αυτό του φασιστικού κράτους είναι ιδιαίτερα έντονο, και επιτρέπει μια ιδιότυπη έκφραση των αντινομιών στο πλαίσιο του κρατικού συστήματος: εκτός από τις αντιφάσεις μεταξύ κλάδων και μηχανισμών, παρατηρούνται οξείες αντιφάσεις στο

εσωτερικό του κάθε ξεχωριστού κλάδου ή μηχανισμού. Ο κυρίαρχος κλάδος ή μηχανισμός (στρατός, μοναδικό κόμμα, πολιτική αστυνομία κ.λπ.), που κι αυτός σπαράσσεται από οξύτατους ανταγωνισμούς, εμποδώνει την κυριαρχία του κυρίως με τη *διάβρωση* και την *άμεση διείσδυση* στους άλλους. Τέτοιες εσωτερικές αντιφάσεις –έκφραση της πάλης των τάξεων– κρύβονται κάτω από το ενιαίο και συγκεντρωτικό προσωπείο ενός Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης και συγκεκριμενοποιούνται στον παρασκηνιακό πόλεμο μεταξύ διαφόρων ομαδώσεων ή «ομάδων πίεσης».

Οπωσδήποτε δεν πρέπει να υποτιμηθούν οι «εσωτερικές αντιφάσεις» του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Είναι πεδίο και αφορμή κλοπισμών, κάποτε εξαιρετικά ισχυρών, μέσα στο κρατικό σύστημα. Αυτό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, αν ταυτίζουμε το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης με τα πρότυπα άλλων μορφών καπιταλιστικού κράτους, όπου αυτή η πλευρά των αντιφάσεων φαίνεται δευτερεύουσα. Το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, όπως κάθε καπιταλιστικό κράτος, είναι ένας κολοσσός με πηλίνα πόδια.

Ωστόσο, το παραπάνω χαρακτηριστικό, αποτέλεσμα της συγκυρίας της ταξικής πάλης και της νέας μορφής με την οποία αυτή εκφράζεται στο πλαίσιο του κράτους, παρέχει στο κράτος δυνατότητες δράσης ιδιαίτερα αποτελεσματικής για την εξουδετέρωση των ταξικών αντιφάσεων που θα του επιτρέψουν να αντεπεξέλθει στο ρόλο του: την αναδιοργάνωση της σχέσης δυνάμεων και της ηγεμονίας:

α) Η παραλληλότητα των δικτύων και η αλληλεπικάλυψη των ιμάτων μεταδίδας της επιτρέπει την ταχεία μετατόπιση της *πραγματικά μεταδιδασζόμενης* εξουσίας. Παρατηρούμε πραγματικά, συνεχείς μεταθέσεις, στο πλαίσιο του κράτους, αν όχι μεταξύ κέντρων πραγματικής και τυπικής εξουσίας, τουλάχιστον μεταξύ πραγματικών και τυπικών αγωγών μεταδίδας.

β) Η αλληλεπικάλυψη των μηχανισμών επιτρέπει τον αποτελεσματικό *έλεγχο* κάτω από την κυριαρχία ενός απ' αυτούς, καθώς και την ταχεία υποκατάσταση του ενός από τον άλλο, όταν η αποκρυστάλλωση των σχέσεων αντιστρατεύεται την ηγεμονία της τάξης ή του τμήματος, την οποία εξασφαλίζει το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης.

γ) Τούτη η οργάνωση της εξουσίας επιτρέπει επίσης στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης να καθοδηγεί το παρεμβατικό «παιχνίδι» που απαιτεί η συγκυρία της κρίσης: να χειρίζεται, δηλαδή, τις διάφορες τάξεις και τα τμήματα, οδηγώντας τις μεν εναντίον των δε, μέσω παράλληλων και αλληλεπικαλυπτόμενων διαύλων, και να αναδιοργανώνει έτσι την ταξική ηγεμονία.

δ) Τέλος, αυτή η απόκρυφη παραλληλότητα αντικαθιστά το εκλογικό σύστημα, παίζοντας τον ίδιο ιδεολογικό ρόλο: κρύβει δηλαδή, τό-

σο από τα μάτια των λαϊκών μαζών, όσο και από τα μάτια των άλλων τάξεων και τμημάτων του άρχοντος συγκροτήματος, την πραγματική ηγεμονία μιας τάξης ή ενός τμήματος.

Σε σχέση με τις λαϊκές μάζες και την εργατική τάξη, τούτη η οργάνωση της εξουσίας επιτρέπει στο Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης να διεξάγει έναν ιδιόμορφο πόλεμο κινήσεων απέναντι στον ταξικό εχθρό. Λόγω του χαρακτηριστικού περιορισμού της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (που οφείλεται και στις δυνατότητες δράσης που προσέφερε η αυτονομία), ο ταξικός εχθρός δεν είναι πλέον, όπως πριν, άμεσα εντοπίσιμος σε ειδικούς και σχετικά αυτόνομους θήλακες. Ο ταξικός εχθρός μπορεί να προσβάλει τους κρατικούς μηχανισμούς με διάχυτο τρόπο. Είδαμε τι συνέβη με το «μοναδικό» κόμμα και συνδικάτο στην περίπτωση του φασισμού. Εδώ, παρεμβαίνει άλλωστε και ο ιδιαίτερος ρόλος των τάξεων-στηριγμάτων, στο πλαίσιο των μηχανισμών και των κλάδων του κράτους.

Στους νέους λοιπόν κινδύνους, ιδιαίτερα σημαντικούς για το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, ανταποκρίνεται η παραλληλότητα και η αλληλεπικάλυψη των κρατικών μηχανισμών. Συγκεκριμένα, αποτελούν αντίπαρο στη γραφειοκρατική δυσκινησία, που απειλεί πάντα το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, ότι παραλληλότητες και αλληλεπικαλύψεις πολλαπλασιάζοντας τις εξουσιαστικές κλιμακώσεις στις οποίες υπόκειται κάθε μέλος των κρατικών μηχανισμών, υπονομεύουν τις κατακόρυφες σχέσεις ιεραρχίας μέσα σε κάθε μηχανισμό, σχέσεις που χαρακτηρίζουν τη γραφειοκρατικοποίηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η «αρχή του φύρερ» στο φασιστικό κράτος, σύμφωνα με την οποία, κάθε μέλος του κρατικού μηχανισμού υπάγεται απευθείας στην κορυφή, τον αρχηγό, και σ' αυτόν που ανάλογα με την περίπτωση, υποτίθεται πως την ενσαρκώνει, και όχι τον ανώτερό του σύμφωνα με την κανονική ιεραρχία. Αυτό επιτρέπει μεγάλη ευκινησία στη δράση.

4. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΑΝΑΓΚΗΣ

α) Το εμπεδωμένο σύστημα

Ας δούμε τώρα τι εξειδικεύει το φασιστικό κράτος ως μορφή καθεστώτος, σε σχέση με τις άλλες μορφές καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης (το δοναπαρτισμό και τις στρατιωτικές δικτατορίες). Πρώτα απ' όλα, είναι βέβαια ο βαθμός στον οποίο παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν πιο πάνω, βαθμός που ποικίλλει ανάλογα με τα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης. Αλλά είναι και οι μορφές λειτουργίας και σχέσεων των κρατικών μηχανισμών. Και μ' αυτές θ' ασχοληθούμε εδώ.

Ι. Ύπαρξη ενός ιδιότυπου κόμματος μαζών στο πλαίσιο των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Γνώρισμα του φασιστικού κράτους είναι η μόνιμη κινητοποίηση των λαϊκών μαζών.

ΙΙ. Ιδιαίτερες σχέσεις φασιστικού κόμματος και κρατικού μηχανισμού καταστολής, ανάλογα με τις φάσεις.

Καταρχήν, ο φασισμός, είναι «εξωγενής» ως προς τον μηχανισμό. Παρά τις συμπαιγνίες φασιστικού κόμματος και κλάδων του κρατικού μηχανισμού, το βασικό όργανο για την άνοδο στην εξουσία είναι έ-

νας μηχανισμός διαφορετικός από τον κρατικό μηχανισμό καταστολής. Ο φασισμός εισβάλλει «από τα έξω» στον κρατικό μηχανισμό. Η κατάσταση αυτή συνεχίζεται έως την ύστερη φάση του φασισμού στην εξουσία, με την έννοια ότι δεν γίνεται ποτέ συγχώνευση φασιστικού κόμματος και κρατικού μηχανισμού. Το φασιστικό κόμμα διατηρεί πάντα τον δικό του ρόλο.

Την πρώτη περίοδο του φασισμού στην εξουσία, το φασιστικό κόμμα κυριαρχεί πάνω στους κλάδους του μηχανισμού καταστολής, τον στρατό, τη διοίκηση, την αστυνομία, το δικαστικό σώμα, μολονότι σημαντικοί αγώνες διεξάγονται μεταξύ κόμματος και κλάδων. Στη δεύτερη φάση, του σταθεροποιημένου φασισμού, ο κρατικός μηχανισμός, κατάλληλα μετασχηματισμένος, κυριαρχεί πάνω στο κόμμα.

III. Σε τούτη τη φάση του σταθεροποιημένου φασισμού, η επικράτηση του μηχανισμού του κράτους δεν πραγματοποιείται μ' οποιονδήποτε τρόπο. Είναι αποτέλεσμα μιας αναδιοργάνωσης του μηχανισμού: ένας ιδιαίτερος κλάδος του κρατικού μηχανισμού καταστολής κυριαρχεί πάνω στους άλλους, κι έτσι πάνω στο σύνολο των μηχανισμών του κράτους, συμπεριλαμβανομένων και των ιδεολογικών. Ο κλάδος αυτός δεν είναι ούτε ο στρατός, ούτε η «διοικητική γραφειοκρατία»: είναι η *πολιτική αστυνομία*. Αν, όμως, η αστυνομία έχει ιδιαίτερο ρόλο στη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης, δεν έχει ωστόσο πάντοτε τον κυρίαρχο ρόλο. Κι όταν προσθέτουμε στον όρο αστυνομία τον όρο «πολιτική», δεν είναι μόνο για να επισημάνουμε τον κεφαλαιώδη ιδεολογικό ρόλο που αναλαμβάνει ο αστυνομικός κλάδος του φασιστικού κρατικού μηχανισμού.¹

---

1. Ο ρόλος της πολιτικής αστυνομίας δεν μπορεί λοιπόν να αποσαφηνιστεί, παρά μόνον αν αναλυθεί η αναδιοργάνωση και η μετάθεση λειτουργιών, σ' όλους τους κρατικούς μηχανισμούς. Το στοιχείο αυτό δεν τράβηξε όμως την προσοχή της Κομμουνιστικής Διεθνούς, που γενικά περιορίζεται στην ανάλυση του ρόλου του *στρατού*, συγχέοντας έτσι πολύ συχνά τις στρατιωτικές δικτατορίες με τον φασισμό. Το ίδιο ισχύει και για τον Τρότσκι, για τον οποίο: «αναμφίβολα, όπως δείχνει το παράδειγμα της Ιταλίας, ο φασισμός τελικά οδεύει προς μια στρατιωτική γραφειοκρατική δικτατορία θοναπαρτίστικου τύπου» (Trotsky, *Ecrits*, όπ., τ. III, σ. 268). *Μοναδική εξαίρεση είναι ο Γκράμσι*, που ξεκινώντας από την άποψή του για τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς, επισημαίνει το πρόβλημα:

«Στην περίοδο που φτάνει μέχρι τον Ναπολέοντα τον 3ο, οι τακτικές ή παρατακτές στρατιωτικές δυνάμεις ήταν στοιχείο αποφασιστικό για την άνοδο του καίσαρισμού, που εκδηλώνεται σε συγκεκριμένα κρατικά αποσπάσματα με στρατιωτική δράση, κ.λπ. Η σύγχρονη πολιτική τεχνική άλλαξε [...] μετά την εξάπλωση του κοινοβουλευτισμού, του

IV. Το γεγονός ότι η πολιτική αστυνομία κυριαρχεί στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού, δεν σημαίνει ότι οι σχέσεις υπαγωγής και σχετικής υποτέλειας μεταξύ των υπόλοιπων κλάδων του μηχανισμού δεν έχουν ενδιαφέρον. Στην περίπτωση μάλιστα του φασισμού, μπορούμε να καθιερώσουμε μια τάξη υπαγωγής των μηχανισμών: πολιτική αστυνομία – διοίκηση – στρατός. Είναι σημαντικό κυρίως να σημειωθεί ο δευτερεύων ρόλος του στρατού σε σχέση με τη «γραφειοκρατική» διοίκηση.

V. Στον εμπεδωμένο φασισμό παρατηρείται επίσης μια αναδιοργάνωση των σχέσεων μέσα στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Κλονίζεται η σχετική αυτονομία των μηχανισμών σε σχέση με τον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους και μεταξύ τους. Δεν υπάρχει βέβαια μια συνεχής και αυστηρή διαδοχή στην κλιμάκωση της υπαγωγής, πάντως ξεχωρίζουν εκείνοι που κυριαρχούν και επιβάλλουν τις νέες σχέσεις:

α) *Το φασιστικό κόμμα*: το κόμμα αυτό, που δεν συγχωνεύεται ποτέ ολοκληρωτικά με το κράτος, από τη στιγμή που καθυποτάσσεται στον κρατικό μηχανισμό, λειτουργεί ταυτόχρονα ως αγωγός αυστηρής υπαγωγής των ιδεολογικών μηχανισμών στον κρατικό, και ως κρίκος συνοχής των κυριαρχούμενων ιδεολογικών μηχανισμών. Το φασιστικό κόμμα, αφού χρησίμευσε προηγούμενα ως μέσον ελέγχου του μηχανισμού του κράτους, γίνεται πλέον ουσιαστικά μέσον ελέγχου των ιδεολογικών μηχανισμών από το κράτος.

β) *Η οικογένεια* μετατρέπεται σε κεντρικό τμήμα των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Ας σημειωθεί άλλωστε, ότι, αντίθετα με το φασιστικό κράτος, ο ρόλος της οικογένειας στην «ομαλή» μορφή παρεμβατικού κράτους είναι μειωμένος, σε σχέση με το ρόλο της στο φιλελεύθερο κράτος.

καθεστώτος του συνδικαλισμού και των κομμάτων, μετά τον σχηματισμό μεγάλων γραφειοκρατικών οργανισμών, ιδιωτικών ή δημοσίων [...] και τις αλλαγές στην αστυνομία με την ευρεία έννοια δηλαδή, όχι απλώς με την έννοια της κρατικής υπηρεσίας που προορίζεται για την καταστολή της εγκληματικότητας, αλλά με την έννοια του συνόλου των δυνάμεων που οργανώνει το κράτος και οι ιδιώτες [...] (ιδιωτική πολιτική: γραφειοκρατία των κομμάτων και των συνδικάτων) για να προστατεύσουν την πολιτική και οικονομική κυριαρχία των ηγέτιδων τάξεων. Μ' αυτήν την έννοια, ορισμένα πολιτικά κόμματα, όπως και ορισμένοι οικονομικοί ή άλλου είδους οργανισμοί, μπορούν ολόκληροι να θεωρηθούν ως οργανώσεις πολιτικής αστυνομίας, που έχουν χαρακτήρα έρευνας και πρόληψης».

(A. Gramsci, *Oeuvres choisies*, ό.π., σ. 259).

γ) Ο μηχανισμός πληροφόρησης και προπαγάνδας: εκδόσεις, εφημερίδες, ραδιόφωνο κ.λπ.

Έτσι, *κόμμα – οικογένεια – προπαγάνδα* αποτελούν εδώ το κυρίαρχο τρίπτυχο των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Πρέπει στη συνέχεια να τονιστεί ο παραγκωνισμός ορισμένων κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών: συγκεκριμένα, του σχολικού και του θρησκευτικού μηχανισμού.

6) Η διαδικασία εκφασισμού των μηχανισμών

Η διαδικασία εκφασισμού διακρίνεται από σταδιακές, ανάλογα με τις φάσεις της, τροποποιήσεις της μορφής κράτους που υπάρχει πριν από την εγκαθίδρυση του φασισμού.

α) Από τυπική άποψη, ο φασισμός καταλαμβάνει την εξουσία με *απόλυτα συνταγματικό τρόπο*. Ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι φτάνουν στην εξουσία «σεβόμενοι» τις μορφές του «δημοκρατικού-κοινοβουλευτικού» κράτους και σύμφωνα με τους νομικούς τύπους που κάθε αστικό κράτος προβλέπει για τις κρίσιμες περιστάσεις της ταξικής πάλης.

β) Ο φασισμός φτάνει στην εξουσία βοηθούμενος από τον κρατικό μηχανισμό. Παρόλο που ο φασισμός είναι φαινόμενο εξωγενές ως προς τον κρατικό μηχανισμό, από τις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού καταφέρνει να διεισδύσει και να κερδίσει τον μηχανισμό από τα έξω, και στο σημείο μη-επιστροφής, έχει εξουδετερώσει τους κλάδους του κρατικού μηχανισμού ή εχθρικούς του τομείς. Ο φασισμός δεν θα έφτανε ποτέ στην εξουσία δίχως την καίρια συνδρομή του κρατικού μηχανισμού καταστολής στην πάλη εναντίον των λαϊκών μαζών. Στη διαδικασία εκφασισμού, σε αντίθεση προς αυτό που πιστεύουν πολλοί σοσιαλδημοκράτες, δεν υπάρχουν *τρεις* αντιμαχόμενες *δυνάμεις* δηλαδή «το φασιστικό στρατόπεδο – το κράτος – το αντιφασιστικό στρατόπεδο».²

Εκείνο που εξειδικεύει μάλιστα τον φασισμό είναι ότι, λόγω της ιδιαίτερης κρίσης στην οποία αντιστοιχεί, εξουδετερώνει πρώτα τις διχογνωμίες που υπάρχουν εξαιτίας του στον κρατικό μηχανισμό καταστολής, και φτάνει έτσι «συνταγματικά» στην εξουσία. Η εξουδετέρωση οφείλεται βασικά στο γεγονός ότι, τη στιγμή που αρχίζει η διαδικασία εκφασισμού, οι λαϊκές μάζες έχουν ήδη υποστεί διαδοχικές ήττες, και τη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία ο φασισμός έχει ή-

2. Αυτή είναι συγκεκριμένα η θέση του A. Tasca, *ό.π.*, σ. 355.

δη εξασφαλίσει την υποστήριξη ή την ουδετερότητα του συνόλου του άρχοντος συγκροτήματος.

γ) Ας υπενθυμίσουμε, τέλος, το φαινόμενο της διάστασης μεταξύ τυπικής και πραγματικής εξουσίας, που είναι ολοφάνερη μέσα στο κράτος σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού.

Χαρακτηριστικά του φαινομένου: η κοινοβουλευτική κρίση, επακόλουθο της κρίσης κομματικής εκπροσώπησης· η κυβερνητική αστάθεια, επακόλουθο της ηγεμονιακής αστάθειας και ανικανότητας· τα παράλληλα δίκτυα εξουσίας (ομάδες πίεσης, ιδιωτικές, παραστρατιωτικές οργανώσεις κ.λπ.), υποκατάστατα των πολιτικών κομμάτων· η έξαρση του ρόλου της εκτελεστικής εξουσίας και του κρατικού μηχανισμού καταστολής· ο σημαντικός ρόλος της αστυνομίας· η αποσύνθεση του δικαιικού συστήματος –της έννομης τάξης–, και η άμεση διάβρωση του δικαστικού σώματος από τον φασισμό κ.λπ.

Ύστερα από αυτά, η διάσταση τυπικής και πραγματικής εξουσίας αντιστοιχεί σε μια *εξάρθρωση* του κρατικού μηχανισμού, καθόλου όμως σε «αποσύνθεση», όπως λέγεται συχνά.³ Εξάρθρωση σημαίνει ότι οι σχέσεις κρατικών μηχανισμών και κλάδων δεν λειτουργούν πλέον με τον ίδιο τρόπο όπως στο σύστημα της μορφής κράτους που υπάρχει πριν τον φασισμό. Βρίσκονται στον δρόμο μιας ριζικής μεταλλαγής, που αντιστοιχεί σε μια τροποποίηση του συσχετισμού δυνάμεων και κοινά σ' άλλα, στην ηγεμονιακή αστάθεια και ανικανότητα ηγεμονίας.

Οι εσωτερικές αντιφάσεις και προστριβές μεταξύ των μηχανισμών, αποτέλεσμα της πολιτικής αποδιοργάνωσης της συμμαχίας που βρίσκεται στην εξουσία, πολλαπλασιάζονται. Αυτό παίρνει συχνά τη μορφή συγκρούσεων «αξιωματούχων» και κατώτερων κλιμακίων στο ίδιο το πλαίσιο κάθε κλάδου και μηχανισμού. Η αναδιοργάνωση των σχέσεων αυτών δεν φαίνεται δυνατή παρά μέσα από ένα διαφορετικό σύστημα που θα έρθει από τούτο το εξωγενές στοιχείο: τον φασισμό.

Αλλά απέχουμε πολύ από την αποσύνθεση του κρατικού μηχανισμού, που θα υπήρχε πράγματι, αν ο φασισμός συνιστούσε «πυρετική» αντίδραση σε μια επαναστατική κατάσταση ή σ' έναν ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο, όπως πίστεψε η Διεθνής για τη γερμανική περίπτωση. Είναι αλήθεια πως στη διάρκεια του εκφασισμού ο κρατικός μηχανισμός καταστολής φαίνεται να χάνει το μονοπώλιο της δύναμης και της άσκησης της νόμιμης βίας καθόσον παραστρατιωτικές οργανώσεις αναλαμβάνουν αυτό το έργο. Αλλά, από την κατάσταση αυτή ωφελούνται οι ένοπλες οργανώσεις του άρχοντος συγκροτήματος. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη συμπαιγνία και τις σχέσεις κρατικού μηχανισμού.

3. Για παράδειγμα, A. Rosenberg, «Der Faschismus...», ό.π., σ. 89.

νισμού και παραστρατιωτικών οργανώσεων. Σε τελευταία ανάλυση είναι το κράτος που τις οπλίζει.

Υπάρχει δηλαδή μια μεταφορά λειτουργιών ή μια εξουσιοδότηση που καλύπτεται εξάλλου από το πέπλο της νομιμότητας χάρη στη συμπαγνία του δικαστικού σώματος.

5. Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ

α) Η διαδικασία

Ός τώρα, αναφερθήκαμε σε ορισμένες αλλαγές που συντελούνται στον κρατικό μηχανισμό και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους στη διάρκεια του εκφασισμού. Στο εξής θα επιμείνουμε μόνο σε κείνες τις αλλαγές που αποσαφηνίζουν περισσότερο το πρόβλημα.

Και πρώτα απ' όλα μια σημαντική αλλαγή, που εγκαινιάζει τον ιδιαίτερο ρόλο της εκτελεστικής εξουσίας, έγκειται στη λεγόμενη «προεδρική κυβέρνηση», που καθιέρωσε ο Μπρύνινγκ. Από το 1931, ο Μπρύνινγκ, στηριζόμενος στο άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, που είχε προβλεφθεί γαι τις περιόδους «κινδύνου της δημοκρατίας, κυβερνά με αναγκαστικούς νόμους *-Not-verordnungen-* που δεν χρειάζονται την προκαταρκτική έγκριση της Βουλής. Βέβαια, η Βουλή μπορούσε να τους απορρίψει. Ωστόσο, το πρόβλημα δεν ήταν να υπάρξει μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία που να στήριζε τις κυβερνητικές αποφάσεις, αλλά να αποφευχθεί ο κίνδυνος μιας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας που θα μπορούσε να την αντιπολιτευτεί και να την ανατρέψει.

Ο ρόλος της εκτελεστικής εξουσίας δεν αρκεί για να εξασφαλίσει στην επίσημη κυβέρνηση, που ανεξαρτητοποιείται από τη Βουλή, τον πραγματικό έλεγχο των κλάδων του κρατικού μηχανισμού καταστο-

λής. Ο στρατός θα παίζει τον αποφασιστικό ρόλο. Οι ιδιαίτερες σχέσεις του στρατεύματος με τον αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας, τον Χίντενμπουργκ, από τον οποίο εξαρτάται στο εξής η κυβέρνηση, του εξασφαλίζουν την ανοιχτή είσοδο στην πολιτική σκηνή. Έτσι, θα δράσει για την ανατροπή του Μπρύνινγκ. Παράλληλα, η κρατική διοίκηση δεν υπακούει πλέον στις εντολές: μπούκοτάρει τις κυβερνητικές αποφάσεις που θίγουν τη μεγάλη γαιοκτησία. Ωστόσο, ο στρατός, που παραμένει επαγγελματικός (η συνθήκη του Βερσαλιών έχει καταργήσει την υποχρεωτική θητεία), είναι ακόμη υπερβολικά συνδεδεμένος με τα συμφέροντα των μεγαλογαιοκτημόνων και αντιπροσωπεύει μian από τις πιο σίγουρες βάσεις της εξουσίας τους, κοντά σ' άλλα, και λόγω της ταξικής προέλευσης του σώματος των αξιωματικών (21% από αυτούς ήταν ευγενείς, ενώ οι ευγενείς αποτελούσαν το 0,14% του γερμανικού πληθυσμού).¹ Από την άλλη μεριά, ο στρατός, όντας κλειστή κάστα, δεν διαθέτει καμιά λαϊκή αντιπροσωπευτικότητα κι ιδιαίτερα μικροαστικών τάξεων ή λαϊκών τάξεων της υπαίθρου. Εν πάση περιπτώσει, διάφορες αντιθετικές σχέσεις διαμορφώνονται ανάμεσα στο στρατό, τον εθνικοσοσιαλισμό, «εκπρόσωπο» του μεγάλου κεφαλαίου και τους μικροαστούς. Ωστόσο, παρόλο που ο στρατός είναι εχθρικός προς την επίσημη κυβέρνηση των εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου, και παρόλο που βοηθά τον ναζισμό με τη συνενοχή του, ο ναζισμός δεν τον έχει κερδίσει σε μεγάλη έκταση. Κάθε άλλο μάλιστα. Οι συνεχείς προστριβές που κάθε τόσο δημιουργούνται εκφράζουν τις αντιφάσεις μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και γαιοκτημόνων, γιατί οι τελευταίοι ερωτοτροπούν με την ηγεμονία και θέλουν να την κατακτήσουν μέσω μιας στρατιωτικής δικτατορίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα: οι προστριβές μεταξύ SA και στρατού, που οδηγούν, το 1932 κιόλας, στην απαγόρευση των SA από τον Μπρύνινγκ και τον στρατηγό Γκρένερ (Groener), υπουργό Αμύνης και Εσωτερικών του Ράιχ. Σ' όλη τη διάρκεια εκφασισμού, ο εθνικοσοσιαλισμός προσπαθεί, και τελικά καταφέρνει, να εξουδετερώσει τον στρατό. Η ιδεολογική διείσδυση του εθνικοσοσιαλισμού στον στρατό αρχίζει βασικά απ' τα κατώτερα στρώματα, χάρη στο σύνθημα «εθνικό μεγαλείο». Νεαροί αξιωματικοί που κατάγονται από ανατολικές επαρχίες και μέλη των παλαιών «ελεύθερων αποσπασμάτων», ενσωματωμένοι πλέον στο στράτευμα, θα στραφούν πρώτοι προς τον εθνικοσοσιαλισμό. Ο εθνικοσοσιαλισμός, λοιπόν, δεν διείσδυσε ποτέ με τη «λαϊκίζουσα» όψη του στον στρατό, πράγμα που είχε πλήθος συνέπειες στη συνέχεια.

1. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι μετά την αποτυχία του πραξικοπήματος του Καπλ, και με την άνοδο του φον Σεκτ, συντελείται μια ορισμένη προσέγγιση μεταξύ των ηγετικών κύκλων του στρατού και του μεγάλου κεφαλαίου.

Πέρα από την ουδετεροποίηση του στρατού, που πραγματοποιείται με τη ρήξη μεταξύ των ανώτερων αξιωματούχων και των κατώτερων αξιωματούχων –ρήξη ολοφάνερη στην υπόθεση Σέριγκερ (Scheringer)–, οι ίδιοι οι ανώτεροι αξιωματούχοι του στρατού δεν θέλουν να καταργήσουν τις εθνικοσοσιαλιστικές στρατιωτικές οργανώσεις αλλά να τις χρησιμοποιήσουν για λογαριασμό τους: να τις εντάξουν στο στρατό για την άμυνα των συνόρων. Από το 1931, ήδη επί Γκρένερ και Μπρύνινγκ, αυτό προσφέρει στα SA κάθε δυνατότητα πρόσβασης στις εθνικές οπλαποθήκες.

Ο εθνικοσοσιαλισμός, όμως, διεισδύει στον κρατικό μηχανισμό κυρίως μέσα από τη διοίκηση και την αστυνομία, εξασφαλίζοντας την ανοιχτή τους υποστήριξη και υπερσκελίζοντας έτσι τον στρατό. Η μικροαστική προέλευση των μελών των μηχανισμών αυτών ήταν αποφασιστικός παράγοντας της ανοιχτής υποστήριξης που παρείχαν στον ναζισμό. Οι υψηλοί αξιωματούχοι του στρατού προσπαθούν να επανορθώσουν την κατάσταση, και ο στρατηγός Γκρένερ συγκεντρώνει τις εξουσίες του υπουργού Αμύνης και του υπουργού Εσωτερικών. Όμως χωρίς αποτέλεσμα, μολονότι εκδηλώνονται προστριβές μεταξύ στρατού και αστυνομίας: η τελευταία καλύπτει τα SA όταν απαγορεύτηκε η λειτουργία τους. Η αστυνομία εξαρτάται από τις τοπικές κυβερνήσεις των επαρχιών: ξεφεύγει από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Αυτό βέβαια θα μπορούσε να επιτρέψει στη σοσιαλδημοκρατία, ισχυρή ακόμη σε πολλές τοπικές κυβερνήσεις, να ελέγξει την αστυνομία. Αλλά μόνο το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα εκμεταλλεύεται την κατάσταση, διαβρώνοντας την αστυνομία και υπερσκελίζοντας έτσι τον συγκεκριμένο στρατό και τους αξιωματούχους του.

Είναι ανώφελο να επιμείνουμε στις τεράστιες συμπαιγνίες μεταξύ εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και αστυνομικού μηχανισμού. Ο τελευταίος παίρνει διαρκώς και ανοιχτά, το μέρος του εθνικοσοσιαλισμού, καλύπτει όλα τα μαγειρέματά του, και του προσφέρει την υποστήριξή του στις οδομαχίες. Βαδίζουν χέρι-χέρι. Ο μηχανισμός της δικαιοσύνης δεν κάνει άλλο από το να ευλογεί την κατάσταση. Μερικές ελαφριές, και για τους τύπους, καταδίκες εθνικοσοσιαλιστών, δεν είναι τίποτα μπροστά στις μαζικές καταδίκες αντιφασιστών αγωνιστών.

Τέλος, η σχετική ρήξη μεταξύ ανώτερων αξιωματούχων και κατώτερων αξιωματικών που διαπιστώσαμε στο στράτευμα, χαρακτηρίζει επίσης, αν και σε μικρότερο βαθμό και σε διαφορετικά επίπεδα, τους άλλους κλάδους του κρατικού μηχανισμού καταστολής. Και συγκεκριμένα τη διοίκηση, το δικαστικό σώμα, την αστυνομία. Αυτό άλλωστε είναι γενικό χαρακτηριστικό των μορφών καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης που εγκαθιδρύονται «από τα κάτω», με την αποφασιστική υποστήριξη των μικροαστικών μαζών. Ο φασισμός συνδυάζει τα χαρακτη-

ριστικά ενός κινήματος βάσης και μιας από τα έξω διείσδυσης στον κρατικό μηχανισμό καταστολής. Έτσι, η διάσταση μεταξύ «αξιωματούχων» και κατώτερων κλιμακίων είναι μικρότερης έκτασης απ' όσο στην περίπτωση κινήματων βάσης που εγκαθιδρύονται μέσω του ίδιου του μηχανισμού και των κλάδων του (π.χ. ορισμένες περιπτώσεις στρατιωτικών δικτατοριών συνταγματαρχών).

Ο εθνικοσοσιαλισμός, επίσης, διαβρώνει και τα «ανώτατα επίπεδα» της διοίκησης, της αστυνομίας, και εντελώς ιδιαίτερα του δικαστικού σώματος. Οι αξιωματούχοι του δικαστικού κλάδου ανήκαν στην πρωσική παράδοση και το Σύνταγμα της Βαϊμάρης τους είχε φορτώσει με προνόμια (πολύ δύσκολα λοιπόν μπορούσαν να τους εκκαθαρίσουν οι δημοκρατικές κυβερνήσεις). Τέλος, λόγω της ταξικής τους καταγωγής κερδίζονται μαζικά από τον εθνικοσοσιαλισμό. Άλλωστε, οι «αξιωματούχοι» υπέστησαν τη μικρότερη εκκαθάριση μετά την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία.²

Η διοίκηση διατηρεί μια ενδιάμεση θέση μεταξύ δικαστικού σώματος και στρατού. Ένα τμήμα των αξιωματούχων της, συνδεδεμένο με το πολιτικό προσωπικό της Βαϊμάρης, το μεσαίο κεφάλαιο και τη μεγάλη γαιοκτησία, παρέμεινε εχθρικό προς τον ναζισμό.

Τέλος, η διαδικασία εξάρθρωσης του κρατικού μηχανισμού φαίνεται και στη διάσταση κεντρικής εξουσίας του Ράιχ και ομοσπονδιακών εξουσιών των επαρχιών.³ Γύρω στο 1927, με τις αρχές της διαδικασίας εκφασισμού, σε πρώτο επίπεδο έρχεται η αναμόρφωση του Ράιχ, δηλαδή η συγκεντρωτικότητά του. Κι αυτό γιατί, στο πλαίσιο της πολιτικής κρίσης και της ηγεμονιακής αστάθειας κι ανικανότητας, οι ομοσπονδιακοί μηχανισμοί λειτουργούν ως αυτόνομες βάσεις κρατικής εξουσίας διαφόρων τάξεων και ομάδων. Λειτουργούν ως καταφύγια του μεσαίου κεφαλαίου και των γαιοκτημόνων μπροστά στην επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου, αλλά και ως βάσεις του εθνικοσοσιαλισμού (Βαβαρία, Θουριγγία κ.λπ.) εναντίον των κορυφών της κεντρικής εξουσίας στην οποία κυριαρχεί ο στρατός. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο εθνικοσοσιαλισμός δεν ξεκινά από την περιφέρεια για να φτάσει προοδευτικά στο κέντρο, όπως συμβαίνει συχνά με το αντεπαναστατικό κίνημα των «λευκοφρουρών» στη Ρωσία: προχωρεί με μια παράλληλη και συγχρονισμένη διάβρωση κέντρου και περιφέρειας.

Η διαδικασία εξάρθρωσης τυπικής και πραγματικής εξουσίας και

2. H. Schorn, *Der Richter und Dritten Reich*, 1959· Fr. Neumann, *Behemoth*, ό.π., σ. 371.

3. R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, 1965, σ. 133 κ.ε.

επάνδρωσης του κρατικού μηχανισμού είναι πολύ προωθημένη όταν ο εθνικοσοσιαλισμός ανέρχεται «συνταγματικά» στην εξουσία. Γεγονός αξιοσημείωτο: όταν οι εθνικοσοσιαλιστές συμμετέχουν για πρώτη φορά στην εξουσία, δεν κατέχουν παρά τρία υπουργεία δευτερεύουσας σημασίας. Μόνον ο Φρικ (Frick) κρατά το χαρτοφυλάκιο των Εσωτερικών (η αστυνομία όμως εξαρτάται από τις ομοσπονδιακές κυβερνήσεις), ενώ το χαρτοφυλάκιο της Εθνικής Αμύνης περιέρχεται στον στρατηγό Μπλόμπεργκ, τυπικό εκπρόσωπο των μεγάλων αξιωματούχων του στρατού. Το παιχνίδι όμως έχει ήδη κριθεί.

6) Το εμπεδωμένο σύστημα

Η πρώτη περίοδος του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία εξυγίανσης (*Gleichschaltung*) των κρατικών μηχανισμών: ριζική εκκαθάριση κάτω από την κυριαρχία του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος που τα μέλη του θα επανδρώνουν το μηχανισμό.

Πιο σημαντικό, όμως, είναι το ζήτημα του ναζιστικού κράτους στην περίοδο σταθεροποίησής του. Πραγματικά, το κόμμα υποτάσσεται προοδευτικά στον κρατικό μηχανισμό καταστολής.⁴ Στην πρώτη φάση της διαδικασίας αυτής, ο μηχανισμός προφυλάσσεται κατά κάποιον τρόπο από την εισβολή του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Αμέσως μετά την πρώτη ριζική εκκαθάριση του μηχανισμού, τον Απρίλιο-Μάιο 1933, το καθεστώς δημοσιεύει το «νόμο των δημοσίων υπαλλήλων» (*Beamten-gesetz*). Ο νόμος δίνει εγγυήσεις στα μέλη του κρατικού μηχανισμού, με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι θα υπηρετούν νομοταγώς το καθεστώς: το πρώτο αποτέλεσμα ήταν να επιδραυνθεί η στελέχωση του μηχανισμού από τους επαναστατημένους μικροαστούς. Το Δεκέμβριο του 1933 διακηρύσσεται η «Ενότητα Κόμματος και Κράτους». Διακηρύσσεται πως η στελέχωση του μηχανισμού από το κόμμα και η μεταξύ τους διαμάχη, έχει περατωθεί. Ο κρατικός μηχανισμός καταστολής, κάτω από τον έλεγχο του Φύρερ, υποτίθεται πως στο εξής θα ενσωματωθεί στο κόμμα. Ο Χίτλερ δηλώνει: «Το κόμμα έχει γίνει κράτος. Κάθε εξουσία ανήκει πλέον στην κυβέρνηση». Ο Φρικ δηλώνει ότι κάθε είδος παράλληλης κυβέρνησης είναι ασυμβίβαστη με το «ολοκληρωτικό κράτος», κι αυτό αντιστοιχεί με τις δηλώσεις για το «τέλος της Επανάστασης». Στην πραγματικότητα, ο διϋσμός κόμμα-κρατικός μηχανισμός παραμένει ακόμη, αλλά το κόμμα

---

4. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 231 κ.ε., 251 κ.ε.

χάνει προοδευτικά τον κυρίαρχο ρόλο του. Παρατηρούμε πλέον την παραλληλότητα των δικτύων εξουσίας: στο επίπεδο των κορυφών, σε κάθε περιφέρεια, υπάρχει ο εκπρόσωπος του κόμματος (*Gauleiter*), και οι καθαρά διοικητικές αρχές (*Reichstatthalter, Minister-Präsident*)· η παραλληλότητα προεκτείνεται άλλωστε σ' όλα τα κλιμάκια.

Αν, όμως, οι σφαίρες αρμοδιοτήτων δεν είναι νομικά καθορισμένες, το κόμμα ως κέντρο λήψης και μεταβίβασης των αποφάσεων χάνει σε όφελος της κρατικής διοίκησης. Ο Κ. Μπράχερ περιγράφει την κατάσταση αυτή με τον όρο «διοικητικό μονοκρατικό κράτος» – *monokratischer Verwaltungsstaat*.⁵ Οι σημαντικές αποφάσεις παίρνονται στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού, και ιδιαίτερα από τον διοικητικό κλάδο του, ενώ ο γενικός γραμματέας του κόμματος Ρούντολφ Ες (R. Hess) γίνεται δεκτός στην κυβέρνηση με ρόλο διακοσμητικό. Η ίδια διαδικασία υποχώρησης της σημασίας του κόμματος προωθείται στο σύνολο των σωματειακών οργανώσεων – π.χ. τα συνδικάτα. Η υποταγή του κόμματος στον κρατικό μηχανισμό, που συμβαδίζει με τη μαζική εκκαθάριση στο πλαίσιο του κόμματος, σημαίνει, ακριβώς, ότι η μικροαστική τάξη χάνει τη θέση της κυβερνώσας τάξης.

Ωστόσο, η διάκριση εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και καταπιεστικού μηχανισμού του κράτους παραμένει, πράγμα που οφείλεται ουσιαστικά στο γεγονός ότι ο φασισμός συνεχίζει να διατηρεί περίπλοκες σχέσεις με τις λαϊκές μάζες. Η κύρια, όμως, προσπάθεια του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος προσανατολίζεται προς τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους: το κόμμα λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου των ιδεολογικών μηχανισμών. Συνεχίζει δε να λειτουργεί ως χώρος διαμόρφωσης και προαγωγής «στελεχών», κι έτσι ως προνομιακός χώρος πολιτικής διοίκησης της μικροαστικής τάξης (στις άλλες μορφές κράτους, το ρόλο αυτόν παίζει βασικά το εκπαιδευτικό σύστημα). Τέλος, συνεχίζει να λειτουργεί ως παράλληλο δίκτυο εξουσίας. Είναι ακατάπαυστες οι προστριβές μεταξύ κρατικής διοίκησης και κόμματος.

Αυτό που συμβαίνει με τον στρατό είναι πιο περίπλοκο.⁶ Ο εθνι-

5. Για παράδειγμα, K. Bracher, *Anordnung über die Verwaltungsführung in den Landkreisen*, του 1939, διευκρινίζεται ότι η ευθύνη των διοικητικών λειτουργιών ανήκει στον *Landrat*, ενώ η ιεραρχία του κόμματος δεν έχει δικαίωμα ανάμιξης. Όπως επισημαίνει ο Fr. Neumann: «Η κρατική γραφειοκρατία είναι τώρα ο πιο σημαντικός φορέας διαμόρφωσης των πολιτικών αποφάσεων, ιδιαίτερα στον οικονομικό, χρηματιστικό κοινωνικό, αγροτικό τομέα» (*Behemoth*, ό.π., σ. 72 και 381).

6. Th. Vogelsang, *Reichswehr, Staat und NSDAP*, 1962.

κοσοσιαλισμός, ξέρουμε ότι διεισδύει στον στρατό από τα κάτω όμως, ο έλεγχος γίνεται από πάνω, δηλαδή μέσω του ίδιου του κρατικού μηχανισμού. Το 1938, ανασυγκροτείται το επιτελείο: Οι Μπλόμπεργκ και Φριτς, αρχηγοί του επιτελείου απολύονται, και τριάντα στρατηγοί μετατάσσονται. Ο Γκαίρινγκ διατηρεί τον έλεγχο της αεροπορίας, που είναι ο τομέας-κλειδί. Η κρατική διοίκηση και οι αξιωματούχοι της, που ελέγχονται από τον εθνικοσοσιαλισμό και το μεγάλο κεφάλαιο, δεν υποχωρούν στις πιέσεις του στρατού, που θα περιοριστεί πλέον στον στρατιωτικό του ρόλο. Ωστόσο, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα αποφεύγει την άμεση επέμβαση στον στρατό. Αυτό, πολύ λίγο οφείλεται στις αντιστάσεις του ίδιου του κλάδου, παρ' όλα όσα λέχτηκαν σχετικά: ουσιαστικά οφείλεται στους φόβους του εθνικοσοσιαλισμού, των ηγετών του και του μεγάλου κεφαλαίου να επιτρέψουν την είσοδο, στο πλαίσιο του στρατού, μιας οργανωμένης δύναμης, που διατηρεί στενές σχέσεις με τη μικροαστική τάξη και το λουμπενπρολεταριάτο.

Όλη, όμως, η αναδιοργάνωση των κλάδων του κρατικού μηχανισμού μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο αν δει κανείς τον κυρίαρχο ρόλο που ασκεί προοδευτικά η *πολιτική αστυνομία*, πράγμα που άνοιξε τον δρόμο στο «Κράτος των SA». Τα SS υπήρχαν πολύ πριν από την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία (ήδη το 1923). Απέναντι στις λαϊκές πολιτοφυλακές του κόμματος (SA), αποτελούσαν έναν πυρήνα ειδικά επιλεγμένο και στενά ελεγχόμενο από την ηγεσία (Χίτλερ), που λειτουργούσε ως σωματοφυλακή και ως εσωτερική αστυνομία του κόμματος. Μετά την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία, συντελείται σταδιακά η ακόλουθη διαδικασία:⁷ επανένωση όλων των τοπικών αστυνομιών της χώρας (1933), συγχώνευση της πολιτικής αστυνομίας (Γκεστάπο) και των SS κάτω από μια και μόνη ηγεσία –Χίτλερ– (1934)· υποταγή και συγχώνευση όλων των αστυνομιών στον μηχανισμό Γκεστάπο-SS (1936).

Ο κλάδος της πολιτικής αστυνομίας υπόκειται άμεσα στην εξουσία της εθνικοσοσιαλιστικής ηγεσίας και του «υπέρτατου αρχηγού»-*Führerprinzip*. Κατέχει έτσι τα πρωτεία στην παρέμβαση και το ιεραρχικό προβάδισμα απ' όλους τους κλάδους του κρατικού μηχανισμού. Ο τομέας παρέμβασης της πολιτικής αστυνομίας γίνεται προοδευτικά απεριορίστος: στρατός, διοίκηση, δικαστικό σώμα, εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα και κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί. Το περιεχόμενο της παρέμβασής της είναι επίσης απεριορίστο: δεν συνίσταται μόνο σε καθήκοντα «ασφαλείας», αλλά επεκτείνεται και σε καθήκοντα διοικητικά, στρατιωτικά κ.λπ. Ο ρόλος του είναι ταυτόχρονα κατασταλτικός και

7. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 382 κ.ε.

ιδεολογικός: είναι η αιχμή του «εθνικοσοσιαλιστικού πνεύματος». Η παρέμβαση της πολιτικής αστυνομίας έχει σαν σκοπό, σύμφωνα με την έκφραση του Χίμλερ, «την ολοκληρωτική και συνεχή διάπλωση όλων των μελών του έθνους και εξασφαλίζει συνεπώς τη δυνατότητα να ελέγχεται διαρκώς η κατάσταση του κάθε ατόμου».

Τα SS δέχονται, λοιπόν, μια εντατική εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογική διαπαιδαγώγηση. Η στρατολόγηση των μελών της «Τάξης» είναι από τις πιο διδακτικές: αρχικά, αντίθετα από τα SA, στα «SS» στρατολογούνται κατά προτίμηση «οι ευγενείς, οι διανοούμενοι και τα παιδιά των πλουσίων αστών».⁸ Τα SS εκδιώκουν τον Ρεμ (Röhm) και τους επαναστατημένους μικροαστούς από τα SA. Το 1936, ανέρχονται σε 210.000 άτομα. Γεγονός ενδεικτικό: το 1930, 32% από τα ανώτερα στελέχη των SS προέρχονται από κύκλους «διανοουμένων» –δάσκαλοι, εκπαιδευτικοί, διπλωματούχοι φοιτητές– ενώ η αναλογία τους στο κόμμα είναι αισθητά χαμηλότερη: 25% των ανωτέρων στελεχών των SS είναι διδάκτορες Πανεπιστημίου.⁹ Καθώς συγκροτούν την κατεξοχήν ελίτ του έθνους, κυρίως χάρη σ' αυτούς διεισδύουν οι κυρίαρχες τάξεις στις ηγετικές θέσεις των μηχανισμών του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους. Προοδευτικά, όμως, ο τρόπος στρατολόγησης των SS αλλάζει. Ο κλάδος διογκώνεται με τερατώδη τρόπο: δημιουργούνται τα *Waffen SS* –ένοπλες μεραρχίες των SS–, και οι σχηματισμοί «Νεκροκεφαλές», τα μέλη των οποίων στρατολογούνται μόνον από στοιχειά λούμπεν. Σ' αυτούς περιέρχεται η διοίκηση των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Έτσι, από το 1938, ο κύκλος της πολιτικής αστυνομίας περιορίζεται στην SD, έναν κλάδο των SS. Ωστόσο, το σύνολο του σώματος των SS θεωρείται πάντα ως προέκταση της πολιτικής αστυνομίας: άλλωστε, η στρατολόγηση των «κορυφών» όλων των κλάδων των SS παραμένει αναλλοίωτη.

Κατά τα λεγόμενα του ίδιου του Χίμλερ, τα SS αποτελούν «τον εσωτερικό σύνδεσμο μεταξύ αστυνομίας, προστατίδας της κοινότητας του λαού, του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, φορέα της εθνικής θέλησης». Στην πραγματικότητα, ο κλάδος των SS ελέγχει τόσο το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα όσο και τον κρατικό καταπιεστικό μηχανισμό στο σύνολό του: διοίκηση, στρατός, δικαστικό σώμα. Αποτελεί ένα παράλληλο δίκτυο εξουσίας, μια πραγματική «αστυνομική-ιδεολογική διοίκηση» που κυριαρχεί στο σύνολο του κρατικού συστήματος.

8. E. Kogon, *L'État SS: le système de camps de concentration allemands*, 1970, σ. 321.

9. H. Gerth, στο *Reader in Bureaucracy*, επιμέλεια R. Merton, ό.π., σ. 100 κ.ε.: D. Lerner, *The Nazi Elite*, ό.π.: Neusuess-Hunkel, *Die SS*, 1956.

Για τον εθνικοσοσιαλισμό, ο μηχανισμός SS ενορκώνει συγκεκριμένα την αντιμετάθεση μεταξύ κρατικού μηχανισμού καταστολής και κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών που χαρακτηρίζει τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης. Ας σημειωθεί τέλος, ότι, ακριβώς λόγω της μαζικής στρατολόγησης και της ιδεολογικής διαπαιδαγώγησης, η πολιτική αστυνομία των SS δεν γίνεται ένα «κράτος εν κράτει» με την κυριολεξία του όρου, όπως συμβαίνει συχνά με τη μυστική αστυνομία άλλων μορφών αστικού κράτους: παραμένει ευρύτατα ελεγχόμενη από τους εθνικοσοσιαλιστές ηγέτες. Δεν είναι, όμως, τυχαίο που αυτός ο ρόλος περιέρχεται στην πολιτική αστυνομία: αυτό οφείλεται στις ιδιαίτερες σχέσεις του εθνικοσοσιαλισμού με το μεγάλο κεφάλαιο και τη μικροαστική τάξη, στην ύπαρξη ενός κόμματος με σύνθετο χαρακτήρα, στη ρήξη του δεσμού εκπροσώπησης των ηγετών του με τους μικροαστούς, και τέλος στην ιδιαίτερη ιδεολογική παρέμβαση του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους.

Ο ειδικός ρόλος της πολιτικής αστυνομίας συμβαδίζει με τις τροποποιήσεις του νομικού συστήματος και του ρόλου του δικαστικού σώματος.¹⁰ Το δίκαιο δεν ρυθμίζει και δεν περιορίζει πλέον, με την έννοια που αναπτύχθηκε πιο πάνω. Τα δικαστήρια δεν υποχρεώνονται να εφαρμόζουν νομικούς κανόνες, αλλά «το υγιές λαϊκό αίσθημα» που ενορκώνει η «βούληση του αρχηγού». Η αστυνομία θεωρείται ενορκωση του υγιούς αισθήματος και προνομιακή έκφραση αυτής της βούλησης: έργο της αστυνομίας δεν είναι να «προστατεύει», αλλά να δημιουργεί τη νέα πολιτική τάξη. Οι παρεμβάσεις της θεωρούνται «πολιτικές»: ως τέτοιες, δηλαδή ως «πράξεις του Φύρερ», διαφεύγουν ολοφάνερα, σύμφωνα με ένα διάταγμα του 1936, από τις κανονιστικές επιταγές του δικαίου και από τον έλεγχο που ασκεί το δικαστικό σώμα μέσω της «ένδικης διαδικασίας». Αυτό συνοδεύεται άλλωστε από μια ιδεολογική τροποποίηση της έννοιας της ενοχής: η ενοχή δεν αποδίδεται πλέον, όπως συμβαίνει γενικά στις άλλες μορφές αστικού κράτους, στην *κολάσιμη πράξη*, δηλαδή στην αντίθετη με το νόμο πράξη, αλλά στον *πιθανό εχθρό*. Ένοχος είναι εκείνος που, λόγω της «αντικειμενικής» του κατάστασης, προσδιορισμένης με αυθαίρετα κριτήρια, θα μπορούσε να έχει την πρόθεση να βλάψει το καθεστώς και την υγεία του: δηλαδή, για το ναζιστικό καθεστώς, είναι *a priori* ένοχοι οι Εβραίοι, οι κομμουνιστές, οι σοσιαλιστές, οι ελευθεροτέκτονες, οι φιλελεύθεροι, οι μέτοικοι, οι τρελοί, οι παιδεραστές, οι συμφιλιδικοί και τα διάφορα «αντικοινωνικά στοιχεία». Και πάρα πέρα: η σφαίρα της αστυνομικής παρέμβασης είναι απεριόριστη για κάθε άτομο· αυτό

10. I. Staff, *Justiz im Dritten Reich*, 1964.

ακριδώς εκφράζει η κατάργηση της διάκρισης ιδιωτικού και δημοσίου. Σ' αυτές άλλωστε τις ιδεολογικές αλλαγές, που συνοδεύουν τον καταπιεστικό ρόλο της πολιτικής αστυνομίας, αντιστοιχεί εκείνος ο ιδιότυπος θεσμός των στρατοπέδων συγκέντρωσης: δεν θα επεκταθούμε σ' αυτό το ζήτημα, γιατί έχουν λεχθεί τα πάντα.

Από την άλλη μεριά, το δίκαιο δεν ρυθμίζει πλέον τις σχέσεις των διαφόρων κρατικών μηχανισμών και κλάδων. Ο εθνικοσοσιαλισμός αρνείται συστηματικά να ρυθμίσει νομικά τις σχέσεις και να καθορίσει σφαίρες αρμοδιότητας.¹¹ Έτσι, δημιουργείται η εντύπωση ενός απερίγραπτου διοικητικού κυκεώνα, στο πλαίσιο του οποίου εγγράφονται οι προστριβές και οι αντιθέσεις μεταξύ κρατικών μηχανισμών και κλάδων. Οι σχέσεις τους συγκεντρώνονται γύρω από το *Führerprinzip*. Η βούληση του ανώτατου αρχηγού θεωρείται, πέρα από κάθε κανονισμό, «συνθετική και καθολική [...], αποκλειστική και απεριόριστη».¹² Τα μέλη των διαφόρων ιεραρχιών των κρατικών κλάδων και μηχανισμών θεωρούνται άμεσα εξαρτημένα από τον ανώτατο αρχηγό, και από εκείνον που, ανάλογα με τις περιστάσεις, υποτίθεται πως ενσαρκώνει τη θέλησή του.

Η κατάσταση αυτή δημιουργεί ρήγματα στην ιεραρχική κλιμακωτή αρχή που χαρακτηρίζει τη γραφειοκρατία¹³ και σπάζει την κατακόρυφη διάκριση των κλάδων και των μηχανισμών: ευνοεί, λοιπόν, μόνον τον έλεγχο των μηχανισμών από τον κλάδο που κυριαρχεί μέσα στην παραλληλότητα των δικτύων. Ταυτόχρονα, το ιεραρχικό κύρος ενισχύεται μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς: ένα μέλος του κρατικού μηχανισμού υποτίθεται πως υπακούει άνευ όρων στον αμέσως ανώτερό του ιεραρχικά, εκτός εάν παρέμβη ένα κατώτερο μεν μέλος, που είναι όμως SS ή ανήκει στο κόμμα κ.λπ. Η γραφειοκρατικοποίηση, λοιπόν, ενισχύεται παράλληλα σ' όλους τους κλάδους και μηχανισμούς σ' αυτό άλλωστε συντελεί το σύστημα του διορισμού των στελεχών από τα πάνω. Η γραφειοκρατία προσβάλλει και το ίδιο το κόμμα και την πολιτική αστυνομία. Αρκεί να αναφέρουμε την καθαρά παράφρονα διοικητική λογιστική των στρατοπέδων συγκέντρωσης που τη διαχειρίζονται τα SS.

Από τούτο το πλέγμα των αλληλεπικαλυπτόμενων μηχανισμών, που στεριώνει η πολιτική αστυνομία, δεν ξεφεύγει τελικά παρά ένας τομέ-

11. Fr. Neumann, *Behemoth*, ό.π., σ. 520 κ.ε.

12. Οι αντιλήψεις αυτές του Γ' Ράιχ διατυπώθηκαν από το δικηγόρο Frank, τον διαβόητο δήμιο της Πολωνίας, και από τον νομομαθή Carl Schmitt.

13. K. Bracher, ό.π., σ. 373· Fr. Neumann, ό.π., σ. 74.

ας, που είναι όμως σημαντικός: ο «οικονομικός» τομέας έχει κατά προτεραιότητα, αν όχι κατ' αποκλειστικότητα, «κρατηθεί» για την κρατική διοίκηση. Ό,τι αναφέρεται στις σχέσεις παραγωγής και ιδιοκτησίας περιέρχεται προοδευτικά στην αποκλειστική αρμοδιότητα της διοίκησης. Στον τομέα αυτόν ο νομικός κανονισμός διατηρείται κατά το ουσιαστικό του μέρος. Ο Ε. Φρένκελ (E. Fraenkel)¹⁴ έφτασε μάλιστα στο σημείο να διακρίνει, στην περίπτωση του εθνικοσοσιαλισμού, ένα «κράτος δικαίου» (που υποχρεώνεται από το δικαίωμα του συστήμα) και ένα «ευνοιοκρατικό κράτος» (στο οποίο κυβερνά η αυθαιρεσία): το πρώτο διατηρήθηκε από τον ναζισμό σ' ό,τι αφορά «την προστασία της καπιταλιστικής τάξης και την ιδιωτική ιδιοκτησία, και είχε πλήρη εξουσία σ' όλα τα οικονομικά ζητήματα».

•

Αν, όμως, οι προστριβές που εκδηλώνονται στο πλαίσιο του ναζιστικού κράτους μεταξύ κλάδων και μηχανισμών οφείλονται ουσιαστικά στις ταξικές αντιφάσεις και στη νέα μορφή έκφρασής τους μέσα στο κράτος, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ο ιδιαίτερος ρόλος των αντιφάσεων συντεχνιακού τύπου μεταξύ των κοινωνικών κατηγοριών, στις οποίες υπάγονται τα μέλη των κλάδων και των μηχανισμών. Είναι προφανές ότι ανακύπτουν αντιθέσεις συμφερόντων ανάμεσα στα μέλη του κόμματος, που ερωτοτροπούν για θέσεις, προσόδους και «επιρροή», και τα μέλη της κρατικής διοίκησης, του στρατού, της πολιτικής αστυνομίας. Ωστόσο, πρόκειται ασφαλώς για δευτερεύουσες αντιφάσεις, που υπάρχουν άλλωστε σε κάθε μορφή κράτους. Δεν είναι δυνατόν να γίνουν αντιληπτές οι εσωτερικές αντιφάσεις του ναζιστικού κράτους, αν αναφέρεται κανείς μόνον, όπως γίνεται συχνά,¹⁵ στις συντεχνιακού χαρακτήρα προστριβές μεταξύ κοινωνικών κατηγοριών, πολύ περισσότερο μάλιστα, αφού το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης, και ιδιαίτερα στο φασιστικό καθεστώς, λόγω της καταστολής της «ανοιχτής» ταξικής πάλης, η πάλη των τάξεων προσλαμβάνει ακριβώς, και κατεξοχήν, τη μορφή αντιφάσεων στο πλαίσιο των κρατικών μηχανισμών και κλάδων. Η ταξική πάλη συγκαλύπτεται έτσι κάτω από αντιφάσεις μεταξύ κοινωνικών κατηγοριών, αντιθέσεις ανάμεσα στις «κλίκες», τα «κλαν» και τις «προσωπικότητες» του ίδιου του καθεστώτος. Από την άλλη μεριά,

14. E. Fraenkel, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, 1941.

15. Για παράδειγμα, H. Mommsen, *Beamtentum im III Reich: Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*, 1966.

δεν πρέπει να υποτιμούμε τις αντιφάσεις αυτές,¹⁶ όσο δευτερεύουσες κι αν είναι, αλλά να τις θεωρούμε σημαντικές για την πάλη των τάξεων: για παράδειγμα, στο ναζιστικό κράτος, οι αντιφάσεις ανάμεσα στις «κλίκες» Φριτς-Μπλόμπεργκ/Σάχτ/Χίτλερ-Γκαίριγκ-Χίμλερ/Λέν/Νταρρέ κ.λπ.

•

Ας έρθουμε τώρα στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Το πρώτο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι η κατάργηση της σχετικής τους αυτονομίας, και μεταξύ τους, και σε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό καταστολής. Η αλλαγή συντελείται με νομικές τροποποιήσεις του ιδιωτικού-δημοσίου χαρακτήρα τους. Όχι, πως το σύνολο των μηχανισμών αυτών κρατικοποιείται ολοκληρωτικά. Οι εκδόσεις, οι εφημερίδες, η παραγωγή ταινιών, τα σχολεία κ.λπ., διατηρούν κατά πολύ τον «ιδιωτικό» τους χαρακτήρα, καθόσον αποφέρουν ωφέλειες και κέρδη στους ιδιοκτήτες τους. Τα μέλη, όμως, των μηχανισμών αυτών ανήκουν πλέον υποχρεωτικά σε *σωματεία* δημόσιου χαρακτήρα: τα τμήματα του Ράιχ, για τις τέχνες, τη μουσική, το θέατρο, τη λογοτεχνία, τον Τύπο, το ραδιόφωνο, τον κινηματογράφο. Οι αποφάσεις των σωματείων αυτών έχουν ισχύ νόμου. Η αρχή του Φύρερ εφαρμόζεται σε όφελος των μελών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Μ' αυτόν τον τρόπο, και χάρη στο κόμμα, κυρίως, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους υποτάσσονται στον καταπιεστικό μηχανισμό, μολονότι η άμεση παρέμβαση του τελευταίου, υπό την αιγίδα του Γκαίμπελς, εκδηλώνεται διαρκώς. Ο ρόλος των σωματείων αυτών είναι να εξασφαλίσουν τη μεταδίδση της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας μέσω των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών. Το σωματείο της εκπαίδευσης, π.χ. ο «εθνικοσοσιαλιστικός σύνδεσμος των εκπαιδευτικών», θεωρείται «υπεύθυνος για τον ιδεολογικό και πολιτικό συντονισμό όλων των εκπαιδευτικών κατά τις επιταγές της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας».

Ορισμένοι, όμως, ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους κατακτούν μια θέση ουσιαστική, πράγμα που συνοδεύεται από τις μετατοπίσεις του ρόλου κυριαρχίας στο πλαίσιο των μηχανισμών αυτών:

α) Ο μηχανισμός «πληροφόρησης»: ραδιόφωνο, Τύπος, ταινίες κ.λπ. λόγω του ρόλου που παίζει η προπαγάνδα¹⁷ σε μια μορφή καθεστώτος με εκτεταμένη λαϊκή βάση, ασκεί αποφασιστική ιδεολογική λει-

16. Όπως κάνει, μεταξύ άλλων, ο D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 1966.

17. Z. Zeman, *Nazi-propaganda*, 1964.

τουργία. Η από «τα πάνω» προπαγάνδα δεν βραχυκυκλώνει το ρόλο που προσιδιάζει στο κόμμα, αλλά λειτουργεί, τουλάχιστον στην αρχή, παράλληλα μ' αυτό. Στη δεύτερη φάση του εθνικοσοσιαλισμού στην εξουσία, ο μηχανισμός της από τα πάνω προπαγάνδας, χάρη στη δημιουργική πλευρά του, τείνει να υποκαταστήσει το κόμμα, που λειτουργεί διαρκώς και περισσότερο ως σταθμός και κρίκος μεταξύ κατασταλτικού μηχανισμού και ιδεολογικών μηχανισμών.

6) *Η οικογένεια*: όπως έδειξε ο Β. Ράιχ,¹⁸ ο ρόλος της απορρέει από τη θέση που κατέχει στην ιδεολογία της *μικροαστικής τάξης*. Ο εθνικοσοσιαλισμός αποδίδει μεγάλη σημασία στην ενίσχυση των οικογενειακών δεσμών, και η εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδα επανέρχεται σταθερά στο θέμα αυτό. Για τον Χίτλερ:

«Το πρώτο μας καθήκον [...], είναι να διευκολύνουμε την ανάπτυξη των οικογενειακών δεσμών. Η παρακμή της οικογένειας θα σήμαινε το οριστικό τέλος κάθε ανώτερης μορφής της ανθρωπότητας [...]. Ο έσχατος σκοπός μας λογικής και οργανικής ανάπτυξης βρίσκεται στην οικογένεια. Είναι η πιο μικρή, αλλά η πιο σημαντική ενότητα για τη δόμηση ολόκληρου του κράτους...»

Ο Χίτλερ έδωσε εδώ τον καλύτερο εαυτό του! Ας αφήσουμε τον ρόλο της οικογένειας στο σχηματισμό της «αυταρχικής-ιεραρχικής» ιδεολογίας, με τη θέση που κατέχει ο «Πατέρας» σ' αυτήν, για να σταθούμε στο ρόλο που αποδίδεται από τον εθνικοσοσιαλισμό στη Γυναίκα ως «Μητέρα». Κατά τον Γκαίμπελς, στη γιορτή της Μητέρας το 1933:

«πουθενά αλλού η γυναίκα και μητέρα δεν περιβάλλεται με τόση φροντίδα όσο στη Νέα Γερμανία. Είναι η εγγυήτρια και θεματοφύλακας μιας οικογενειακής ζωής απ' όπου ξεπηδούν οι δυνάμεις που σπρώχνουν το λαό μας μπροστά. Η γερμανίδα μητέρα είναι ο μόνος φορέας του πνεύματος του γερμανικού λαού...»

Για τον εθνικοσοσιαλισμό, ο κύριος ρόλος της γυναίκας είναι ο ρόλος της «μητέρας της οικογένειας», της εγγυήτριας δηλαδή του εθνικοσοσιαλιστικού «πνεύματος» μέσα στην οικογένεια. Αναρίθμητοι εθνικοσοσιαλιστικοί σύλλογοι κι οργανώσεις απευθύνονται ειδικά στις γυναίκες. Η οικογένεια καθαυτή άλλωστε παρεμβαίνει μαζικά στους άλλους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς: ο αυξημένος ρόλος των γονέων και των οργανώσεών τους μέσα στην εκπαίδευση, στις οργανώσεις της νεολαίας κ.λπ., είναι ένα δείγμα.

18. W. Reich, *Massenpsychologie des Faschismus...*, ό.π., σ. 65 κ.ε., 90 κ.ε. Βλ. επίσης το συλλογικό έργο: *Studien über Autorität und Familie*, 1933, κυρίως τα κομμάτια του E. Fromm, του M. Horkheimer και του H. Marcuse.

Αλλά τότε, πώς να δικαιολογήσει κανείς το ρόλο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και των οργανώσεων που μοιάζουν να σπάνε τους «οικογενειακούς δεσμούς», με το χαφιεδισμό που καθιερώνεται μέσα στην ίδια την οικογένεια; Η αντίφαση είναι επιφανειακή, γιατί αυτοί ακριβώς οι οικογενειακοί δεσμοί λειτουργούν κυρίως ως κρατικοί-ιδεολογικοί μηχανισμοί. Ένα από τα ουσιαστικά καθήκοντα του κόμματος είναι να εξασφαλίσει έναν «εκπρόσωπό» του μέσα σε κάθε οικογένεια. *Θα λέγαμε μάλιστα, πως το προνομιακό κύτταρο βάσης του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, δεν είναι ούτε το εργοστάσιο, ούτε ο δρόμος, ούτε η γειτονιά, αλλά η ίδια η οικογένεια.* Αυτό είναι άλλωστε, και όχι τυχαία, το κοινό της σημείο με την Εκκλησία και τα θρησκευτικά κινήματα.

γ) Κάτω από τον έλεγχο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί πολλαπλασιάζονται, με τη μορφή διαφόρων οργανώσεων και συλλόγων: κάθε άτομο περιβάλλεται από ένα περίπλοκο δίκτυο μηχανισμών που καλύπτει κάθε τομέα δραστηριότητας. Χαρακτηριστική περίπτωση: οι πολλαπλές οργανώσεις που προορίζονται ειδικότερα για τη νεολαία. Από την άλλη μεριά, διαπιστώνουμε τη μείωση της σημασίας ορισμένων ιδεολογικών μηχανισμών:

α) *Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός με την ευρεία έννοια.*¹⁹ Η επαγγελματική διαμόρφωση γίνεται μέσα από εξωσχολικούς αγωγούς (οργανώσεις «εργασίας»). Τα διπλώματα χάνουν τη σημασία τους για την κοινωνική κινητικότητα, ο ρόλος που αποδίδεται στη «μόρφωση» —μόρφωση που δεν είναι παρά η μορφή που προσλαμβάνει η ιδεολογία στο σχολικό σύστημα— υποδιβάζεται, το σχολικό ωράριο μειώνεται σε όφελος άλλων οργανώσεων της νεολαίας, και γίνεται πιο σπάνια η προσφυγή στα λεγόμενα «τεχνικά» κριτήρια για τη σχολική επιλογή.

Αυτό συμβαίνει ουσιαστικά γιατί ο μύθος της αντικειμενικότητας και ουδετερότητας της παιδείας εξαλείφεται: η κλασική εκπαιδευτική αυθεντία, που βασιζόταν σε μια υποτιθέμενη ουδετερότητα της γνώσης, αποσυντίθεται. Πραγματικά, η θέση και ο ρόλος του αστικού σχολικού μηχανισμού εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ιδεολογική λειτουργία του μύθου της αντικειμενικής και ουδέτερης γνώσης. Ο μύθος αυτός είναι η προνομιακή μορφή που παίρνει η ιδεολογική ποδηγέτηση στο πλαίσιο του μηχανισμού αυτού, η μορφή που κρύβει την ταξική του λειτουργία. Ο εθνικοσοσιαλισμός, όμως, πέταξε τη μάσκα του σχολικού μηχανισμού, διακηρύσσοντας ανοιχτά και κραυγαλέα τους μείζο-

19. R. Eiler, *National-sozialistische Schulpolitik*, 1963· M.H. Böhn, *Die deutsche Universität im dritten Reich*, 1966.

νες στόχους του για τη ναζιστική πολιτικοϊδεολογική κατήχηση: ρίχνοντας τη μάσκα, συνέβαλε κατά πολύ στην κατάρρευση του σχολικού συστήματος μέσα στη σειρά κυριαρχίας των ιδεολογικών μηχανισμών.

Η ιδεολογική χειραγώγηση που επιτελούσε προηγούμενα το σχολικό σύστημα προωθείται, με διαφορετική μορφή, από άλλους μηχανισμούς: εξωσχολικές οργανώσεις της νεολαίας, στρατός κ.λπ. Παράλληλα, η λειτουργία που εκπλήρωνε προηγούμενα το εκπαιδευτικό σύστημα, ως κύκλωμα κοινωνικής κινητικότητας για τη νέα μικροαστική τάξη, μετατέθηκε στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα και τα SS.

6) *Θρησκευτικός μηχανισμός: οι Εκκλησίες.*²⁰ Οι Εκκλησίες, η Προτεσταντική κυρίως, αλλά και η Καθολική, μέσω των «κορυφών» τους βασικά, υποδέχτηκαν πολύ καλά τον εθνικοσοσιαλισμό και συνέβαλαν στην άνοδο του στην εξουσία. Ωστόσο, υπήρξαν ορισμένες προστριβές, συχνά σημαντικές.

Στη Γερμανία, η προτεσταντική Εκκλησία, η πιο αντιδραστική και αντιβαίμαρική, αντίθετα μ' αυτό που θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς από ένα επιπόλαιο κείμενο του Μαξ Βέμπερ, ήταν στενά συνδεδεμένη με τη μεγάλη γαιοκτησία (ο προτεσταντισμός ασκούσε μαζική επιρροή στην Πρωσία): μαζί με τον στρατό ήταν μια από τις δυο κύριες έδρες εξουσίας των γαιοκτημόνων. Ευνόησε τον εθνικοσοσιαλισμό πολύ περισσότερο απ' όσο η καθολική Εκκλησία. Η τελευταία ήταν μάλλον συνδεδεμένη με το μεσαίο κεφάλαιο, μέσω του κόμματος του Zentrum. Σύντομα αρχίζουν οι προστριβές με τον εθνικοσοσιαλισμό, προστριβές που ακολουθούν τις φάσεις εξέλιξης των αντιφάσεων μεταξύ μονοπωλιακού κεφαλαίου από τη μια, γαιοκτημόνων και μεσαίου κεφαλαίου από την άλλη.

Ο εθνικοσοσιαλισμός, όμως, στηριζόμενος στην αντίδραση της επαναστατημένης μικροαστικής τάξης, και μέσα από έναν αντιεκκλησιαστικό αγώνα, καταπιάνεται στο να σπάσει τη σχετική αυτονομία του ιδεολογικού αυτού μηχανισμού σε όφελος του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Τα SA διεξάγουν πλατιές αντιθρησκευτικές καμπάνιες. Το 1941, ο Μ. Μπόρμαν (Bormann) δηλώνει ότι «εθνικοσοσιαλισμός και χριστιανισμός είναι αντίθετοι. [...] Με τον ίδιο τρόπο που οι ολέθριες επιδράσεις των αστρολόγων, των μάγων και άλλων καθαρμάτων έχουν καταργηθεί από το κράτος, έτσι και οι δυνατότητες επιρροής της Εκκλησίας πρέπει να εκλείψουν». Προφανώς, η «θεοποίηση» του Χίτλερ εκμεταλλεύεται συνεχώς το θρησκευτικό συναίσθημα των μαζών – το σύνθημα των SA είναι: «ο Χίτλερ χτες, σήμερα... και στην αιωνιότητα».

Ο εθνικοσοσιαλισμός, όμως, δεν εγκαταλείπει την επιρροή των Εκ-

20. K. Bracher, *ό.π.*, σ. 411 κ.ε.

κλησιών. Απλώς, καταργεί τη σχετική τους αυτονομία: η διαδικασία της *Gleichschaltung* (υπαγωγή εκκλησιών στο κράτος), καθιερωμένη με το Concordat (1938). Οι Εκκλησίες υποτάσσονται αυστηρά στον κρατικό καταπιεστικό μηχανισμό. Τα προνόμιά τους στον τομέα της εκπαίδευσης περιορίζονται οι χριστιανικές οργανώσεις της νεολαίας καταργούνται σε όφελος των εθνικοσοσιαλιστικών. Παράλληλα, ο καθάρια αστυνομικός ρόλος των Εκκλησιών εντείνεται: οι ιερείς κηρύσσουν στο όνομα του Χίτλερ, καθιερώνεται ο χαφιεδισμός μέσω της εξομολόγησης. Με λίγα λόγια, αν δεν αληθεύει ότι πρόκειται για μια διαδικασία αποχριστιανοποίησης, ωστόσο αληθεύει ότι η Εκκλησία, παράλληλα με τη σχετική της αυτονομία, χάνει συνολικά και τη σημασία της στο πλαίσιο των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών.

•

Διαπιστώνουμε, τέλος, στο εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, ότι η εσωτερική ιδεολογία που προσιδιάζει στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα κατά το σύνολο των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, ταυτιζόμενη με την κυρίαρχη ιδεολογία την οποία παράγει άμεσα το κόμμα. Ωστόσο, στο βαθμό που η πολιτική αστυνομία γίνεται ο κυρίαρχος μηχανισμός, η ιδιότυπη ιδεολογία της τείνει να εξαπλωθεί στο σύνολο των μηχανισμών και της κοινωνίας. Η περίπτωση είναι εκπληκτική: το «αστυνομικό-δολοφονικό» παραλήρημα που καταλαμβάνει τους μηχανισμούς της γερμανικής κοινωνίας αντιστοιχεί στην ασυγκράτητη άνοδο του μηχανισμού SS.

6. Η ΙΤΑΛΙΑ

α) Η διαδικασία

Στο κεφάλαιο αυτό, θα επιμείνουμε επίσης στις διαφορές κυρίως μεταξύ εθνικοσοσιαλισμού και ιταλικού φασισμού. Καταρχήν, στη διάρκεια του φασισμού πρέπει να έχουμε υπόψη μας το διπλό χαρακτηριστικό της ιταλικής διαδικασίας. Πρόκειται για μια διαδικασία πιο στρατιωτικοποιημένη και πιο κοινοβουλευτικοποιημένη από τη γερμανική. Η συμπαιγνία του κρατικού μηχανισμού καταστολής και του φασισμού είναι πολύ πιο καθαρή: ας θυμηθούμε την πιο συμφιλιοτική στάση των εκπροσώπων του μεσαίου κεφαλαίου απέναντι στον φασισμό. Το 1921, ο Τζολίτι διαλύει με διατάγματα, και για λόγους «δημοσίας τάξεως», τους σοσιαλιστικούς δήμους, στους οποίους είχε επιτεθεί ο φασισμός¹ μέτρο ακραίο που στη Γερμανία δεν είχε χρησιμοποιηθεί παρά από τον Φον Πάπεν εναντίον της κυβέρνησης της Πρωσίας. Η χωροφυλακή –οι καραμπινιέροι– συνοδεύει σχεδόν παντού ανοιχτά τις φασιστικές ομάδες στις τιμωρητικές εξορμήσεις τους. Η ίδια η κυβέρνηση, μέσω του υπουργού Δικαιοσύνης [Φέρα (Fera)], διατάζει το δικαστικό σώμα να θάψει τους φακέλους, τους σχετικούς με τις εγκληματικές πράξεις των φασιστών.

---

1. A. Tasca, *ό.π.*, σ. 153 κ.ε.

Εξίσου χαρακτηριστικό εδώ είναι αυτό που συμβαίνει με τον στρατό: στη διάρκεια του εκφασισμού, ο φασισμός κερδίζει τον στρατό πολύ πιο μαζικά απ' όση στη Γερμανία. Από το 1920 με μια εγκύκλιο του Μπονόμε, υπουργού Πολέμου, 50.000 απόστρατοι αξιωματικοί, πλαισιώνουν τα *fasci* και γίνονται οι στρατιωτικοί οργανωτές τους. Στις «τιμωρητικές εξορμήσεις», το στράτευμα συνοδεύει συχνά τις φασιστικές πολιτοφυλακές.² Ο στρατηγός Ντιάζ (Diaz), αρχηγός Γενικού Επιτελείου Στρατού, ο ναύαρχος Ταόν ντε Ρεβέλ (Thaon de Revel), αρχηγός Γενικού Επιτελείου Ναυτικού, και πολλοί στρατηγοί, Γκραντόλφο (Grandolfo), Ντε Μπόνο (De Bono) κλπ., στρατεύονται φανερά στον φασισμό.³ Όλα αυτά θα γίνουν ιδιαίτερα σαφή τις εβδομάδες πριν από την πορεία στη Ρώμη.

Αυτό συμβαίνει γιατί, καταρχήν, ο ιταλικός στρατός δεν είναι επαγγελματικός όπως στη Γερμανία, αλλά «εθνικός» μολονότι έχει εκκαθαριστεί από τα επαναστατικά του στοιχεία μετά τον πόλεμο. Προσβάλλεται συνεπώς από τον φασισμό όσο και οι λαϊκές μάζες στην Ιταλία και μάλιστα περισσότερο. Το σώμα των αξιωματικών προέρχεται, σε μεγάλο ποσοστό, από τη μεσοαστική τάξη των πόλεων. Υφίσταται, λοιπόν, τη μαζική διείσδυση του φασισμού. Τέλος, οι «αξιωματούχοι» του στρατού καθώς και το Στέμμα, στο οποίο είναι πεισματικά προσκολλημένοι, συνδέονται παραδοσιακά, λόγω της διαδικασίας της «ιταλικής ενοποίησης» κατά τον 19ο αιώνα, με το μεσαίο κεφάλαιο που κυδερνά στην Ιταλία με τη βασιλική συγκατάθεση σ' όλη τη διάρκεια του εκφασισμού. Η ιδιαίτερα συμφιλωτική προς τον φασισμό στάση του μεσαίου κεφαλαίου αντανακλάται στο πλαίσιο των ηγετικών στρωμάτων του στρατού.

Ωστόσο, κι εδώ πάλι, εμφανίζονται προστριβές μεταξύ αξιωματούχων του στρατού και του φασιστικού κόμματος, που ουσιαστικά αντιστοιχούν, αυτή τη φορά, στις αντιφάσεις μεσαίου και μεγάλου κεφαλαίου και συγκεκριμενοποιούνται γύρω από το βασιλικό ζήτημα.⁴ Ο στρατηγός Μπαντόλιο και ηγετικοί κύκλοι του στρατού δηλώνουν ότι θα πολεμήσουν τον φασισμό αν αμφισβητήσει τον βασιλικό θεσμό, τον οποίο το μεσαίο κεφάλαιο θεωρεί μian εγγύηση. Ο φασισμός, με έκδηλες στην αρχή αντιβασιλικές τάσεις, στη συνέχεια αναδιπλώνεται, πράγμα που αντιστοιχεί στις καθησυχαστικές εγγυήσεις που παρέσχε στο μεσαίο κεφάλαιο –το «μαντσεστεριανό» κράτος– και τους «φιλελεύθερους» εκπροσώπους του. Έτσι, το εμπόδιο του στρατού παρα-

2. A. Tasca, *ό.π.*, σ. 142 κ.ε.

3. G. Salvemini, *Le origini del fascismo in Italia*, σ. 322 κ.ε.

4. R. Paris, *Les origines...*, *ό.π.*, σ. 326.

κάμπτεται: μάταια ο Φάκτα, πρωθυπουργός ακριβώς πριν από τον Μουσολίνι, προσπαθεί να προκαλέσει μέσω του Ντ' Ανούντιο εξέγερση του στρατού εναντίον του φασισμού. Την παραμονή της «πορείας στη Ρώμη» ο βασιλιάς αρνείται να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, και, καλώντας τον Μουσολίνι στην εξουσία, αναδεικνύεται ένας Χίντενμπουργκ του μεσαίου κεφαλαίου.

Στην Ιταλία, τέλος, η εξάρθρωση του κρατικού μηχανισμού καταστολής εκδηλώνεται κυρίως με τη διάσταση μεταξύ *κεντρικού και τοπικών μηχανισμών*. Πραγματικά οι εκπρόσωποι του μεσαίου κεφαλαίου, που έχουν ιδιαίτερη επιρροή στο πολιτικό προσκήνιο, κρατούν σχεδόν στα χέρια τους τον κεντρικό μηχανισμό, χάρη στο πολιτικό προσωπικό: η περιφέρεια, κυρίως, ξεφεύγει από τις διαταγές. Στην περιφέρεια ουσιαστικά συγκεντρώνεται η βάση εξουσίας των γαιοκτημόνων και του μεγάλου κεφαλαίου, κι από την περιφέρεια κυρίως ο ιταλικός φασισμός επιτίθεται για να αλώσει τον κρατικό μηχανισμό. Ωστόσο κι εδώ πάλι, τούτη η επίθεση συνοδεύεται ταυτόχρονα από την επάνδρωση του κέντρου. Η «πορεία στη Ρώμη» είναι απλώς μια παρέλαση.

6) Το εμπεδωμένο σύστημα

Ας περάσουμε στην εξέταση του κρατικού συστήματος στο πλαίσιο του εμπεδωμένου ιταλικού φασισμού. Διαπιστώνουμε, αφενός, ότι ο ιταλικός φασισμός προχωρεί στην αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών, ακολουθώντας τις ίδιες με τον ναζισμό κατευθυντήριες γραμμές, αφετέρου, ότι τούτη η αναδιοργάνωση δεν φτάνει τόσο μακριά: δεν ακολουθεί ο φασισμός τις κατευθυντήριες γραμμές ως την άκρη. Συγκεκριμένα, η κατάργηση της σχετικής αυτονομίας των κρατικών μηχανισμών και κλάδων είναι λιγότερο ολοκληρωτική απ' όσο στον ναζισμό: η παρέμβαση του κράτους σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας, συμπεριλαμβανομένης και της καταπιεστικής και ιδεολογικής παρέμβασης, είναι πιο περιορισμένη. Ορισμένες θεσμικές μορφές του «δημοκρατικού-κοινοβουλευτικού» κράτους διατηρούνται.

Αυτό οφείλεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης, στον διαφορετικό χαρακτήρα του ιταλικού μεγάλου κεφαλαίου, στην ισχυρότερη αντίσταση που προβάλλει το μεσαίο κεφάλαιο, καθώς και οι λαϊκές μάζες, και ιδιαίτερα η εργατική τάξη, με δυο λόγια, στα ιδιότυπα γνωρίσματα της πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης στην Ιταλία.

Κι εδώ επίσης, στη διάρκεια της πρώτης περιόδου του φασισμού στην εξουσία, πιο μακρόχρονης από τη γερμανική, διαπιστώνουμε την προοδευτική αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού καταναγκα-

σμού κάτω από την κυριαρχία του φασιστικού κόμματος, που τα μέλη του επανδρώνουν το σύνολο των μηχανισμών. Η κυριαρχία αυτή είναι πιο αξιοσημείωτη και απαραίτητη, αφού οι κοινοβουλευτικές μορφές διατηρούνται σ' όλη αυτήν την περίοδο. Η διάκριση τυπικής και πραγματικής εξουσίας παραμένει λίγο πολύ, ενώ το κόμμα, πέρα από τα επιφαινόμενα του πολιτικού προσκηνίου, λειτουργεί ως δίκτυο πραγματικής εξουσίας.

Το 1925-1926, με τους διαφόρους «υπερφασιστικούς» νόμους, διαγράφεται μια σημαντική στροφή στην αναδιοργάνωση του κρατικού συστήματος, ενώ το κόμμα υποτάσσεται προοδευτικά στον κρατικό μηχανισμό καταστολής. Παράλληλα με τη συγκέντρωση της εξουσίας στον εκτελεστικό τομέα, ο κυρίαρχος ρόλος, στο πλαίσιο των κλάδων του μηχανισμού, μετατίθεται προς τη διοίκηση. Παράδειγμα, η επέκταση των αρμοδιοτήτων του νομαρχιακού σώματος. Οι νομάρχες γίνονται «η ανώτερη εξουσία του κράτους στις επαρχίες», πράγμα που προκαλεί πολλές δυσανεκσίες στο φασιστικό κόμμα και μεταξύ των περιφερειακών γραμματέων των *fasci*.⁵ Το 1927, σύμφωνα με μια νέα εγκύκλιο που αφορά το διοικητικό σώμα και τους νομάρχες, η ιεραρχία του κόμματος υποτάσσεται στην κρατική ιεραρχία. Το κόμμα θεωρείται ως «όργανο της βούλησης του κράτους», και η εγκύκλιος διαπιστώνει ότι «ο θεσμός των φασιστικών ομάδων έχει γίνει αναχρονιστικός». Με τη συγκρότηση του φασιστικού Μεγάλου Συμβουλίου, που υποκαθιστά το Υπουργικό Συμβούλιο, αποπερατώνεται η καθυπόταξη του φασιστικού κόμματος στον κρατικό μηχανισμό. Η πορεία καταλήγει στην επίσημη διακήρυξη το 1928, της «ενότητας κόμματος και κράτους». Έχει την ίδια σημασία όπως και στη Γερμανία: η μικροαστική τάξη χάνει την κυδερνώσα θέση.

Κι εδώ η πολιτική αστυνομία αποκτά τον κυρίαρχο ρόλο, ελέγχοντας το σύνολο των μηχανισμών, συμπεριλαμβανομένου και του φασιστικού κόμματος. Το τμήμα της μυστικής πολιτικής αστυνομίας συγκροτείται συγκεντρώνοντας μέσα στην OVRA το σύνολο των κατασταλτικών υπηρεσιών, υπό τον Μποκκίνι (Bocchini).⁶ Εξαρτάται άμεσα από τους φασίστες ηγέτες, το δυναμικό της αυξάνει σημαντικά, και οι αρμοδιότητές της επεκτείνονται σε βάρος του κλασικού σώματος της χωροφυλακής (των карапинιέρων). Η πολιτική αστυνομία ξεφεύγει από τον έλεγχο του φασιστικού κόμματος και δημιουργούνται

5. L. Salvatorelli και G. Mira, *Storia d' Italia nel periodo fascista*, 1964, σ. 367, 390· A. Aquarone, *L'Organizzazione dello stato totalitario*, 1966, σ. 120 κ.ε.

6. L. Salvatorelli, *ό.π.*, σ. 420, 431 κ.ε· A. Aquarone, *ό.π.*

αλληπάλληλες προστριβές μεταξύ του φασίστα υπουργού Εσωτερικών Σουάρντο (Suardo), και του αρχηγού της αστυνομίας.

Ο ρόλος της πολιτικής αστυνομίας προεκτείνεται με την *εθνοφυλακή* (MVSN, εθελοντική εθνοφυλακή για την εθνική ασφάλεια), που εκκαθαρίζεται από τα «αριστερίζοντα» στοιχεία της και ελέγχεται άλλωστε από την φασιστική ηγεσία πολύ καλύτερα απ' ό,τι από το ίδιο το κόμμα. Οι ένοπλες ομάδες δράσης –τα *squadre*– συγχωνεύονται, το 1923, με την εθνοφυλακή, μετά από αυστηρή επιλογή. Το 1927, η εθνοφυλακή γίνεται επίσημα «ένοπλο σώμα του κράτους», εξαρτώμενο άμεσα από τον Ντούτσε: τα μέλη της δεν μιλούν στο όνομα του βασιλιά, αλλά του Ντούτσε. Όπως και στα SS, οι «αξιωματούχοι» της εθνοφυλακής ανήκουν μάλλον στην αστική τάξη παρά στη μικροαστική.⁷ Οι αλλαγές δικαίου και δικαστικού σώματος συνοδεύουν τούτη τη διαδικασία κυριαρχίας της πολιτικής αστυνομίας: ανάμεσα σ' αυτήν, την κρατική διοίκηση και το φασιστικό κόμμα αποκαθίστανται παράλληλα δίκτυα εξουσίας.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθούν οι σαφείς διαφορές με το ναζιστικό κράτος. Η καταναγκαστική όπως και η ιδεολογική παρέμβαση του κράτους είναι λιγότερο σημαντικές: η φασιστική εθνοφυλακή δεν μοιάζει παρά από πολύ μακριά με τα χιτλερικά SS. Οι κλάδοι του κρατικού μηχανισμού καταστολής παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανεξαρτησία μεταξύ τους και ελέγχονται λιγότερο από την πολιτική αστυνομία. Ο στρατός, όπου έχει μαζικά επικρατήσει ο φασισμός, ξεφεύγει από την εθνοφυλακή, και την υποτάσσει μάλιστα στην εξουσία του, όποτε αυτή αποκτά στρατιωτικό ρόλο. Σχετικά με την κρατική διοίκηση, η πολιτική αστυνομία περιορίζεται μάλλον σε ρόλο ελέγχου, δίχως να διευρύνει το περιεχόμενο των παρεμβάσεών της στον διοικητικό τομέα. Όσον αφορά το δικαστικό σώμα, η διάκριση μεταξύ «τακτικών» και «έκτακτων» δικαστηρίων (το ειδικό δικαστήριο) παραμένει, και υποδηλώνει συγκεκριμένα την επιδίωξη του «κλασικού» ρόλου των τακτικών δικαστηρίων μολονότι, από την άλλη μεριά, τους διαφεύγει ο έλεγχος των αστυνομικών παρεμβάσεων. Η παραλληλότητα των μηχανισμών είναι λιγότερο αναπτυγμένη. Ο διαχωρισμός σε σφαίρες επιρροής συνεχίζει να λειτουργεί και οι τροποποιήσεις του δικαίου συστήματος είναι λιγότερο ουσιαστικές απ' ό,τι στη Γερμανία.⁸

7. Brady, *Business as a System of Power*, 1943, σ. 81.

8. Γι' αυτό το θέμα, M. Prélot, *L'empire fasciste: les tendances et les institutions de la dictature et du corporatisme italien* (Η φασιστική αυτοκρατορία: οι τάσεις και οι θεσμοί της δικτατορίας και του ιταλικού κορπορατισμού), 1936.

Απ' όλα αυτά θα μπορούσε κανείς να νομίσει ότι ο ιταλικός φασισμός μοιάζει με μια παραδοσιακή «γραφειοκρατική» δικτατορία, πράγμα που δεν συμβαίνει διόλου. Θα ξεχνούσαμε έτσι τον ρόλο του φασιστικού κόμματος, που αν και υποταγμένο στον κρατικό μηχανισμό, δεν συγχωνεύεται μ' αυτόν. Το φασιστικό κόμμα, μολονότι στο εξής αναλαμβάνει κυρίως τον ρόλο του κρίκου μεταξύ μηχανισμού καταστολής και κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών, συνεχίζει να λειτουργεί ως συνδετήρας των κλάδων του μηχανισμού καταστολής. Η εκκαθάριση του κόμματος που, στην περίπτωση του ναζισμού, ρυθμίστηκε σύντομα, αποκτά εδώ χαρακτηριστικά σταθερής και συνεχούς διαδικασίας. Οι συμβιβασμοί προς την μικροαστική τάξη συνεχίζονται, πράγμα που προετοιμάζει άλλωστε η δημοκρατία του Σαλό: η μικροαστική βάση του φασισμού είναι πιο μαχητική απ' ό,τι στη Γερμανία.

Τέλος, οι συγγραφείς του «ολοκληρωτισμού» εισάγουν πρόθυμα μια διάκριση, τόσο συγκεχυμένη όσο και αυθαίρετη, μεταξύ ναζισμού και φασισμού, χαρακτηρίζοντας το κράτος του πρώτου «ολοκληρωτικό» και του δεύτερου, απλώς, «αυταρχικό»: ας δούμε τα κριτήρια που χρησιμοποιούν. Μεταξύ άλλων, λοιπόν, η Άννα Άρεντ στηρίζεται ουσιαστικά σε μια αριθμητική καταγραφή των αντίστοιχων θυμάτων των δύο καθεστώτων, για να καταλήξει, σχετικά με τον ιταλικό φασισμό, ότι «παρόμοιες μη-ολοκληρωτικές δικτατορίες εμφανίστηκαν στη Ρουμανία, την Πολωνία, τις Βαλτικές χώρες, την Ουγγαρία, την Πορτογαλία και την Ισπανία».⁹

Πράγματι, τα συνάδοντα κριτήρια, που επιτρέπουν να διακριθούν οι μορφές καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης δείχνουν εδώ τη σύμπτωση των δύο καθεστώτων, παρόλο που το ιταλικό φασιστικό καθεστώς διατηρεί μια πρόσοψη συνταγματικότητας, λόγω των ιδιαίτερων συμβιβασμών στους οποίους εξωθείται. Ο βασιλιάς διατηρεί, ως αρχή, τη δυνατότητα να ανακαλεί και να διορίζει τον πρωθυπουργό (τον Μουσολίνι στην περίπτωση). Η Βουλή, «εκλεγόμενη» από ένα μοναδικό ψηφοδέλτιο που καταστρώνει το φασιστικό Μέγα Συμβούλιο μετά από πρόταση των σωματείων, διατηρείται, αλλά παίζει ρόλο διακοσμητικό, αφού υποκαθίσταται από το Επιμελητήριο των Συντεχνιών και Σωματείων που διορίζει η φασιστική ηγεσία. Η Γερουσία, διορισμένη από τον βασιλιά: το Συμβούλιο του Κράτους κι ο Άρειος Πάγος, εξακολουθούν να υπάρχουν. Πρόκειται μόνον, προφανώς, για καθαρή πρόσοψη, που συνετέλεσε ωστόσο στο να εμπνεύσει ο Μουσολίνι εμπιστοσύνη σε πολλούς ήρωες της «ελευθερίας του δυτικού κόσμου»: επικεφαλής τους βρίσκεται, όπως όφειλε, ο ίδιος ο Τσώρτσιλ, μελλοντικός δήμιος της Ελλάδας.

9. Hanna Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 1968, σ. 308.

•

Όσο για τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς, παρόλο που η διαδικασία εκφασισμού τους είναι ανάλογη με τη γερμανική, η κατάργηση της σχετικής τους αυτονομίας μοιάζει εδώ λιγότερο φανερή. Αυτό συμβαίνει με τους διάφορους «καλλιτεχνικούς» τομείς και τον εκπαιδευτικό μηχανισμό. Όπως παρατηρεί ο Σαλβατορέλλι (Salvatorelli):¹⁰ «Ωστόσο, το σχολείο δεν φασιστικοποιήθηκε πλήρως, ούτε τότε (1925) ούτε αργότερα: η παλιά δομή, το παλιό πνεύμα διατηρήθηκαν: λιγότερο στο δημοτικό, περισσότερο στο γυμνάσιο». Χάρη στα σωματεία και το φασιστικό κόμμα, ο έλεγχος υπήρξε απόλυτος κυρίως πάνω στον μηχανισμό μαζικής πληροφόρησης (εφημερίδες, ραδιόφωνο κ.λπ.). Αυτό οφείλεται ταυτόχρονα στην ιδιαίτερη αντίσταση του μεσαίου κεφαλαίου και των γαιοκτημόνων, που εδρεύουν στους μηχανισμούς αυτούς, στην ισχυρή πίεση των λαϊκών μαζών στο πλαίσιο τους, και τέλος, στην ιδεολογική πλευρά του ιταλικού φασισμού, που εμφανίζεται ως συνεχιστής της γαριβαλδινής παράδοσης.

Ας σημειωθούν, λοιπόν, ορισμένες ιδιομορφίες του ιταλικού φασισμού: συγκεκριμένα, ο *συνδικαλιστικός μηχανισμός* παίζει ρόλο πιο σημαντικό απ' όσο στη Γερμανία: αυτό είναι το αποτέλεσμα της πίεσης της εργατικής τάξης. Το ίδιο συμβαίνει επί «φιλελεύθερου υπουργού Τζεντίλε με τον *σχολικό μηχανισμό*, καταφύγιο του μεσαίου κεφαλαίου.

Περισσότερο ενδεικτικό είναι αυτό που συμβαίνει με την *Εκκλησία*. Στην Ιταλία, η Καθολική Εκκλησία είναι η προνομιακή έδρα των γαιοκτημόνων. Αντιτιθέμενη προς την «ιταλική ενοποίηση», που πραγματοποιήθηκε σε βάρος των γαιοκτημόνων (μόνον επί Μουσολίνι ο Πάπας αναγνωρίζει τη Ρώμη ως πρωτεύουσα του ιταλικού κράτους), διατηρεί επίσης πολύ κακές σχέσεις με τη βασιλεία, που συνδέεται με το μεσαίο κεφάλαιο και υπήρξε, μαζί μ' αυτό, ο «δημιουργός» της ιταλικής ενότητας. Ο ιταλικός φασισμός όμως δείχνει, από τις αρχές του αλλά και αργότερα, σαφέστατες αντικληρικές τάσεις. Ο Μουσολίνι, παλιός σοσιαλιστής και διευθυντής του *Avanti*, και οι μικροαστοί των πόλεων δεν θέλουν πολύ για να υιοθετήσουν το σύνθημα «θρησκεία το όπιο του λαού». Παρόλο που η καθολική Εκκλησία υποστηρίζει ανοιχτά τον φασισμό, πράγμα που εκφράζει τη στάση των γαιοκτημόνων, αποκαλύπτονται ζωηρές προστριβές στην ουσία, αυτές αντιστοιχούν στις ιδιαίτερα έντονες αντιφάσεις μεγάλου κεφαλαίου και γαιοκτημόνων που χαρακτηρίζουν την Ιταλία.

10. L. Salvatorelli, *ό.π.*, σ. 398.

Δεδομένης της αντίστασης των τελευταίων καθώς και του ιδεολογικού δάρους της θρησκείας στις επαρχίες, ο φασισμός αναλαμβάνει να λύσει τις διαφορές του με την Εκκλησία. Με τις συμφωνίες του Λατράν (Latran) (1929),¹¹ ο φασισμός, στην κυριολεξία, εξαγοράζει την Εκκλησία: αυτό ήταν το αντικείμενο της «Συνθήκης» και της «Οικονομικής Σύμβασης». Θα λέγαμε ότι η Εκκλησία ως οικονομική και διεθνής δύναμη με δικά της συμφέροντα, πρόδωσε κατά κάποιον τρόπο τα συμφέροντα των Ιταλών γαιοκτημόνων, συμβάλλοντας πλατιά στη σταθεροποίηση ενός καθεστώτος που επρόκειτο να περιορίσει την οικονομική και πολιτική τους εξουσία.

Ωστόσο, οι προστριβές συνεχίζονται: οι συμφωνίες του Λατράν περιλαμβάνουν ένα «κονκορδάτο» που αποτελεί, στα χαρτιά, έναν αξιόλογο συμβιβασμό για την Εκκλησία και την επιρροή της στην Ιταλία. Ο φασισμός, όμως, δεν έχει διόλου την πρόθεση να επιτρέψει στην Εκκλησία να ασκήσει την επιρροή αυτή σε όφελος των γαιοκτημόνων. Μετά τις συμφωνίες, ο φασισμός επιμένει να περιορίζει τις εξουσίες της Εκκλησίας στον χώρο της εκπαίδευσης και της μόρφωσης, στον τομέα των διαφόρων οργανώσεων κληρικών –Καθολική Δράση– και τέλος στις οργανώσεις της νεολαίας.

Ο Πάπας δεν παραλείπει να παραπονεθεί για την «αχαριστία του καθεστώτος», με μια εντελώς παρανοϊκή εγκύκλιο – *Non abbiamo bisogno*. Ο φασισμός απαντά θεσπίζοντας το ασυμβίβαστο της στράτευσης στον φασισμό και ταυτόχρονα στην Καθολική Δράση. Όλα αυτά καταλήγουν σ' ένα συμβιβασμό: η Εκκλησία πρέπει να περιοριστεί στον καθαρά θρησκευτικό τομέα, και τα καθολικά σχολεία της νεολαίας, στα οποία απαγορεύεται «κάθε αθλητική δραστηριότητα», υποκαθίσταται από τα φασιστικά *balillas*. Η Εκκλησία, όμως, περισώζει το ουσιαστικό: την εξουσία της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας πάνω στον κατώτερο κλήρο από τη μια μεριά και τη διατήρηση της εξουσίας της στο πλαίσιο του οικογενειακού θεσμού –θρησκευτικός γάμος– από την άλλη. Έτσι, στο πλαίσιο των ιδεολογικών μηχανισμών, η Εκκλησία εξακολουθεί να διαθέτει κάποια αυτονομία και να κατέχει ιδεολογικό ρόλο πιο σημαντικό απ' όσο στη Γερμανία.

11. L. Salvatorelli, ό.π., σ. 445 κ.ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Προσπάθησα στο κείμενο αυτό να δώσω μια ερμηνεία της ιδιοτυπίας του πολιτικού φαινομένου φασισμός, και να αναδείξω τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του: τα όρισα πρώτα ως ιδιαίτερη μορφή καθεστώτος της μορφής του καπιταλιστικού Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης και έδωσα τις γενικές γραμμές της σχετικής θεωρίας.

Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, και για ν' αποφύγουμε μια αφηρημένη τυπολογία, άφησα στην άκρη άλλες μορφές καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης, όπως τον θοναπαρτισμό και τις διάφορες μορφές στρατιωτικής δικτατορίας, που αντιστοιχούν σε ιδιαίτερα είδη πολιτικής κρίσης. Ωστόσο, τα γενικά χαρακτηριστικά της πολιτικής κρίσης και του Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης που εκθέσαμε στην πορεία της ανάλυσης του φασιστικού φαινομένου και της ιδιαίτερης κρίσης στην οποία αντιστοιχεί, μπορούν να χρησιμεύσουν ως αρχές για την ανάλυση των άλλων κρίσεων και καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης.

Επισημαίνω, ωστόσο, ότι αυτές οι κρίσεις και τα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης, παρά τη θεωρητική τους αποκατάσταση παρουσιάζονται συχνά, στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, με τρόπο *σύνθετο*. Συχνά, τα συγκεκριμένα καθεστώτα (ενώ κυριαρχεί μια μορφή καθεστώτος), παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που προέρχονται από συγκερασμό πολλών μορφών καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης και πολιτικών κρίσεων. Αυτό συμβαίνει, άλλωστε, και με τους φασισμούς Γερμανίας και

Ιταλίας, τους οποίους έχουμε αναλύσει ως δείγματα, που απεικονίζουν το φαινόμενο φασισμός. Στην ιταλική και γερμανική περίπτωση, τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του φασισμού θγαίνουν στο φως πολύ ξεκάθαρα και δεσπόζουν με πυκνότητα. Η ισπανική περίπτωση, για παράδειγμα, διαφέρει, εφόσον παρουσιάζεται ως μορφή που συνδυάζει φασισμό και στρατιωτική δικτατορία, με την κυριαρχία της τελευταίας.

Αυτός ο συνδυασμός άλλωστε των μορφών καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, εξαρτάται από την ιστορική φάση. Τέλος, μια συγκεκριμένη περίπτωση καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης μέσα στην ιστορική της διάρκεια, μπορεί να εξελίσσεται με τέτοιο τρόπο, ώστε τα χαρακτηριστικά που κυριαρχούν να μετασχηματίζονται και η κυριαρχία να μετατοπίζεται από τη μια μορφή καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης σε άλλη.

Είχα επισημάνει στην εισαγωγή ότι ο λόγος που καταπιάστηκα με τούτη τη μελέτη για τον φασισμό και το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης είναι η επικαιρότητα του ζητήματος φασισμός. Θα ήταν λάθος, όμως, να πιστεύει κανείς ότι οι πιθανότητες άλλων καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης έχουν πλέον εξαφανιστεί. Ο φασισμός δεν είναι η μόνη όψη του κινδύνου: ο βοναπαρτισμός και οι στρατιωτικές δικτατορίες ενεδρεύουν πάντα. Και δεν θα έπρεπε να ξεχνάμε τις συγκεκριμένες συνθετες μορφές καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης που μπορεί να ανακύψουν, ανάλογα με τις συγκεκριμένες συγκυρίες. Ούτε και πρέπει να νομίζουμε ότι ο φασισμός, που ενδεχομένως θα επανεμφανιστεί, θα προσλάβει αναγκαστικά μορφές ταυτόσημες μ' εκείνες του παρελθόντος. Το ίδιο ισχύει και για τη διαδικασία εκφασισμού που θα οδηγήσει σ' αυτόν. Η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται ποτέ με τον ίδιο τρόπο. Η ίδια μορφή καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης και το ίδιο είδος πολιτικής κρίσης, παρουσιάζουν διαφορετικά γνωρίσματα, ανάλογα με τις ιστορικές περιόδους στο πλαίσιο των οποίων εμφανίζονται.

Ο Μαρξ, μετά τον Χέγκελ, έλεγε πως κάποτε συμβαίνει ακόμα και η ιστορία να επαναλαμβάνεται στην κυριολεξία: αλλά τότε, αυτό που την πρώτη φορά είχε τη μορφή τραγωδίας τη δεύτερη παίρνει τη μορφή κωμωδίας. Η διατύπωση είναι βέβαια εντυπωσιακή αλλά δεν είναι ορθή παρά μόνον από μια ορισμένη οπτική γωνία: υπάρχουν πράγματι αιματηρές κωμωδίες. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης ήταν γελοίος μόνον από ορισμένη σκοπιά. Και υπάρχουν στην ιστορία γελοίοι που δεν σκοτώνουν παρά τους άλλους.

Μετά απ' όλα αυτά, το θεμελιώδες πρόβλημα που παραμένει είναι αν σήμερα, σε μια από τις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού, επίκειται μια διαδικασία εκφασισμού ή αν έχει κιόλας αρχίσει. Δεν μπόρεσα να πραγματευθώ το ζήτημα τούτο στο πλαίσιο αυτού του κειμένου: θα απαιτούσε συγκεκριμένη ανάλυση των σημερινών συγκυριών. Ρίχνοντας όμως μια ματιά σ' ό,τι γράφεται σήμερα για το θέμα, δύσκολα θ' απαντούσαμε στο ερώτημα, αν δεν είχαμε διασαφηνίσει σε τι συνίσταται πραγματικά το φασιστικό φαινόμενο και το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης. Σ' αυτήν την ανάγκη προσπάθησε ν' ανταποκριθεί τούτη η μελέτη.

Ωστόσο, πριν από κάθε απόπειρα απάντησης στο ερώτημα, θα ήθελα να επισημάνω τους σκόπελους:

1. Είναι απόλυτα σωστό ότι ο μπαμπούλας του φασισμού ή της δικτατορίας χρησιμοποιείται συχνά, κι όχι μόνον από δηλωμένες δεξιές δυνάμεις, με σκοπό να ανακοπεί η επαναστατική ορμή της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών. Ξέρουμε τις διάφορες μορφές που μπορεί να πάρει αυτός ο εκβιασμός που χρησιμοποιεί το φόβητρο του φασισμού. Ακόμη και για τις δυνάμεις της Αριστεράς, ο φασισμός μπορεί έτσι να γίνει ένα φάντασμα καθαρά απολογητικό. Κάποτε επίσης, το φαινόμενο παίρνει άλλες διαστάσεις: υπάρχουν πολλοί ειλικρινείς αγωνιστές που έχοντας ζήσει αλλά και ενεργά πολεμήσει τον φασιστικό εφιάλτη, κατατρώχονται απ' αυτόν, σε σημείο που συχνά υποχωρούν αυτόματα, βλέποντας το φάσμα να ξεπηδά στο τέλος της διαδρομής.

2. Αντίθετα, είναι επίσης σωστό, αν λιγάκι έχουμε διδαχθεί από την ιστορία, ότι το ζήτημα του φασισμού είναι επίκαιρο, ότι πρέπει να το δούμε σοβαρά και να το χειριστούμε σωστά. Τελικά, αν η ιστορία έχει κάποιο σκοπό, είναι ότι μπορεί να δώσει μαθήματα για το παρόν. Να λαθέψουμε σήμερα, και να είμαστε ανίκανοι να διαγνώσουμε την πραγματικότητα μιας ενδεχόμενης διαδικασίας εκφασισμού, θα ήταν όσο ποτέ άλλοτε ασύγγνωστο. Ο φασισμός, όπως άλλωστε και τα άλλα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης, δεν είναι «αρρώστια» ή «ατύχημα» που συμβαίνουν μόνο στους άλλους.

3. Το ζήτημα της ενδεχόμενης επανεμφάνισης του φασισμού γίνεται πολύπλοκο, στο βαθμό που ξεπηδάνε, στη σημερινή φάση του ιμπεριαλισμού και μέσα στις μητροπόλεις του, τόσο πολλές αλλαγές των κρατικών μηχανισμών και του θεσμικού συστήματος στο σύνολό του. Το πρόβλημα έγκειται ακριβώς στο να μην συγχέουμε τη διαδικασία αλλαγών με μια ενδεχόμενη σημερινή διαδικασία εκφασισμού, παρά τις επιφανειακές αναλογίες (έχουμε συναντήσει αυτό το πρόβλημα στη σχέση ανάμεσα στη διαδικασία μετατροπής του κράτους σε παρεμβατικό κράτος κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, και τη δια-

δικασία εκφασισμού που καταλήγει στον φασισμό). Το αντίθετο μάλιστα, η σημερινή διαδικασία μετασχηματισμού δεν πρέπει να μας κρύβει το ενδεχόμενο να εκτυλίσσεται μέσα της μια πραγματική διαδικασία εκφασισμού.

4. Μια τελευταία παρατήρηση, αν ληφθεί υπόψη η επικαιρότητα της τελευταίας αυτής πλευράς του ζητήματος: διαπιστώσαμε στη μελέτη μας πώς δεν είναι μόνον η ένταση της καταπίεσης που χαρακτηρίζει τη διαδικασία εκφασισμού. Η ένταση αυτή μπορεί να είναι ενδεικτική μόνον ανάλογα με τις μορφές που θα αποκτούσε και σε συσχετισμό μ' ένα σύνολο χαρακτηριστικών στο πλαίσιο του οποίου θα εντασσόταν.

Δεδομένου του αντικειμένου του κειμένου αυτού, προτιμώ να σημειώσω την ημερομηνία του επιλόγου.

Παρίσι, Ιούλιος 1970

Παράρτημα

Η ΕΣΣΔ ΚΑΙ Η ΔΙΕΘΝΗΣ

Η ΕΣΣΔ ΚΑΙ Η ΔΙΕΘΝΗΣ*

Μπορούμε τώρα να περάσουμε στο ζήτημα της σχέσης ΕΣΣΔ και Κομμουνιστικής Διεθνούς, που θα μας επιτρέψει να δικαιολογήσουμε τη θέση που αναπτύχθηκε ως εδώ. Είναι γεγονός ότι μια σχέση *ιδιαίτερα στενή* αποκαθίσταται μεταξύ πολιτικής της Διεθνούς και ΕΣΣΔ, στην περίοδο που ακολουθεί το 6ο Συνέδριο (1928). Λέω *ιδιαίτερα στενή*, γιατί η σχέση υπήρχε από την ίδρυση της Κ.Δ.¹ Πριν από το 1928, όμως, η σχέση αυτή δεν είναι ούτε ευθεία ούτε άμεση: αποκα-

---

* Το «Παράρτημα» αυτό τόσο στην πρώτη γαλλική έκδοση του *Φασισμός και Δικτατορία* όσο και στην πρώτη ελληνική του 1976, είχε ενταχθεί στο μέσον του βιβλίου, μετά το κεφάλαιο «Φασισμός και εργατική τάξη». Εδώ θεωρήσαμε ότι ως «Παράρτημα» είναι οπωσδήποτε να τοποθετηθεί στο τέλος του κειμένου του Νίκου Πουλαντζά (σημείωση του επιμελητή).

1. Χρησιμοποιώ με επιφύλαξη τέτοιους περιγραφικούς όρους όπως «ιδιαίτερα στενή»: ας σημειωθεί ότι δεν καλύπτουν βασικά τους οργανωτικούς δεσμούς. Πραγματικά, το 5ο Συνέδριο, συνέδριο της μπολσεβικοποίησης (1924), είναι το καθοριστικό για την αποκατάσταση των οργανωτικών δεσμών ΕΣΣΔ-Κ.Δ.-επί μέρους ΚΚ, ενώ η *ιδιαίτερη στενή σχέση* ΕΣΣΔ-Κ.Δ. για την οποία γίνεται εδώ λόγος αποκαθίσταται μόνο μετά το 1928: οι «οργανωτικοί δεσμοί», δηλαδή το οργανωτικό πρόβλημα, δεν είναι ούτε καθοριστικό ούτε το πρώτο.

θίσταται ουσιαστικά μέσα από το δρόμο της γενικής γραμμής που χαρακτηρίζεται από τον οικονομισμό, την απουσία γραμμής μαζών και την εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού, γραμμής που κυριαρχεί προοδευτικά στην πολιτική του κόμματος των μπολσεβίκων στην ΕΣΣΔ, και ταυτόχρονα στην πολιτική της πλειονότητας των επιμέρους κομμουνιστικών κομμάτων.

Όμως, ακόμα κι όταν ο δεσμός της πολιτικής της Διεθνούς με την ΕΣΣΔ γίνεται «διαίτερα στενός», ο κρίκος της ίδιας γενικής γραμμής, που συνδέει την Κ.Δ. με την ΕΣΣΔ, διατηρεί τη σημασία του. Διότι:

α) Ο κρίκος σύνδεσης Κ.Δ. και ΕΣΣΔ επιτρέπει να γίνει αντιληπτός ο δεσμός, παρά την ανισότητα με την οποία τα επί μέρους Κ.Κ. εφαρμόζουν τις εντολές της Κ.Δ. και παρά το οποιοδήποτε περιθώριο αυτονομίας που διατηρούν.

β) Ξεκινώντας απ' αυτόν τον κρίκο θα γίνει δυνατό να λάβουμε υπόψη μια σειρά αντιφάσεις και σφάλματα της εσωτερικής πολιτικής του μπολσεβίκικου κόμματος και της παγκόσμιας στρατηγικής της ΕΣΣΔ: αντιφάσεις και σφάλματα που αντανakλώνται στην πολιτική της Διεθνούς.

γ) Μας επιτρέπει, κυρίως, να συνδέσουμε και να καταλάβουμε την πραγματική σημασία ορισμένων παραγόντων ή περιστατικών που αφορούν την ΕΣΣΔ και που, γενικά, υποτίθεται πως καθορίζουν, καθαντά, την πολιτική της Κομμουνιστικής Διεθνούς: πραγματικά, μόνον αν προσδιορίσουμε τη σχέση της γενικής πολιτικής γραμμής με την *πάλη των τάξεων* θα κατανοήσουμε «αυτό που πραγματικά συμβαίνει στην ΕΣΣΔ, και θα εντοπίσουμε το νόημα και το ρόλο των διαφόρων παραγόντων που συνδέουν τη Διεθνή με την ΕΣΣΔ.

Ξέρουμε ότι ορισμένα «περιστατικά» αναφέρθηκαν από διαφόρους συγγραφείς που θέλησαν να τεκμηριώσουν γενικά, χωρίς ακριδή περιοδολόγηση, έναν ευθύ, άμεσο αλλά επαρκή δεσμό μεταξύ ΕΣΣΔ και Διεθνούς, και μάλιστα, από την εποχή της ίδρυσης της τελευταίας ή περίπου τότε. Όμως, οι παράγοντες αυτοί δεν επαρκούν, αυτοί καθ' αυτοί, για να ερμηνεύσουν και να τεκμηριώσουν το δεσμό ΕΣΣΔ-Διεθνούς, ούτε βέβαια πριν από το 1928 αλλά ούτε και μετά από *τούτη τη χρονολογία*.

1. Πρώτος παράγοντας που συχνά προτείνεται: η *εσωκομματική πάλη των ομάδων του μπολσεβίκικου κόμματος*. Στην προκειμένη περίπτωση η ερμηνεία της σχέσης ΕΣΣΔ-Διεθνούς, σε γενικές γραμμές, είναι η ακόλουθη: όταν ο Στάλιν διεξάγει αγώνα εναντίον της Αριστερής Αντιπολίτευσης, στηρίζεται απευθείας στα «δεξιά» στοιχεία, τόσο της ΕΣΣΔ όσο και της Διεθνούς, πράγμα που προκαλεί μια «δεξιά» στροφή. Όταν ο Στάλιν διεξάγει αγώνα εναντίον της «δεξιάς αντιπολίτευσης» στην ΕΣΣΔ, συμβαίνει το αντίστροφο, πράγμα που

προκαλεί την «αριστερή» καμπή της Διεθνούς.²

Η πρώτη αντίρρηση που θα προβάλαμε σ' αυτήν τη λογική είναι ότι οι εκτιμήσεις: «δεξιά-αριστερά» είναι περιγραφικές, διότι δεν προσδιορίζουν τη συγκυρία της πάλης των τάξεων στην ΕΣΣΔ. Από την άλλη μεριά, ακόμη κι αν καταφέρουμε να εντοπίσουμε τα αποτελέσματα των καμπών, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εντάσσονται, λίγο ή πολύ, στο πεδίο της ίδιας γενικής γραμμής για την οποία γίνεται λόγος. Πιο πέρα: Έχει καθιερωθεί ότι μετά το 1928 οι διακυμάνσεις του είδους «δεξιά-αριστερά» απαλύνονται ακόμη και από άποψη καθαρά φαινομενική.

Αλλά κι αν υποθεθεί ότι διατηρούμε το ίδιο σχήμα, οι αντιφάσεις είναι ολοφάνερες πριν και μετά το 1928. Στο αποκορύφωμα της πάλης εναντίον της αριστερής αντιπολίτευσης, η Κ.Δ. μπαίνει στην «αριστερή» καμπή με το 5ο Συνέδριο (1924). Η περίοδος 1924-1928 της Διεθνούς, πολύ διφορούμενη και συγκεχυμένη, δεν μπορεί επίσης να ερμηνευθεί μ' αυτόν τον τρόπο, γιατί την ίδια εποχή στην ΕΣΣΔ τα πράγματα φαίνονται ξεκάθαρα (πάλι εναντίον της «αριστερής αντιπολίτευσης»). Η ερμηνεία: πάλι του Στάλιν εναντίον της δεξιάς αντιπολίτευσης, φαίνεται ότι ταιριάζει φαινομενικά περισσότερο στη στροφή της Διεθνούς του 1928, υπό τον όρο ότι είχε γίνει μια πραγματικά «υπεραριστερή» στροφή, πράγμα όμως που δεν συνέβη. Αλλά οι αντιφάσεις είναι καταφανείς στην περίοδο που προπαγανδίζεται η «δεξιά» στροφή Δημητρώφ, περίοδο, ακριβώς, που συμπίπτει με την έντονη πάλι εναντίον της «δεξιάς αντιπολίτευσης» στην ΕΣΣΔ.

Και τέλος: αν ήδη απ' αυτήν τη χρονολογία οι μεγάλες μορφές της αντιπολίτευσης έχουν πολιτικά εξοντωθεί, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι (πράγμα γνωστό σήμερα), ο Στάλιν πριν καταλήξει στη φυσική εξόντωση του συνόλου των παλαιών στελεχών του κόμματος των μπολσεβίκων και του Κόκκινου Στρατού, εξακολουθεί να προσκρούει σε πολύ σοβαρές εσωτερικές αντιπολιτεύσεις [Κίρωφ (Kiron), Ορντζονικίντζε (Ordjonikidze) κ.λπ.], αντιπολιτεύσεις που προφανώς δεν χωράνε στο κλασικό σχήμα «αριστερά-δεξιά».

2. Ένας άλλος παράγοντας που προτείνεται από ορισμένους, ως ικανός παράγοντας για τον ακριβή προσδιορισμό της σχέσης ΕΣΣΔ και Κομμουνιστικής Διεθνούς, είναι η εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ.

Είναι γεγονός ότι η εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ επέδρασε και αργότερα ακόμη σημαντικά στην πολιτική της Διεθνούς. Αλλά μέχρι το 1928, η εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ επηρεάζει την πολιτική της Κ.Δ. υποχρεωτικά μέσα από το δρόμο της γενικής γραμμής που κυ-

2. Σαν τυπικό παράδειγμα αυτής της ερμηνείας, βλ. P. Broué, *Le parti bolchevique*, 1963.

ριαρχεί (με τρόπο άνισο, εννοείται) στην ΕΣΣΔ και ταυτόχρονα στα επί μέρους Κ.Κ. (οικονομιμός, απουσία γραμμής μαζών και προοδευτική εγκατάλειψη του διεθνισμού). Παράδειγμα ενδεικτικό, «a contrario», και μάλιστα μετά το 1928: στην Κίνα, λόγω της γραμμής του κινέζικου Κ.Κ. με την καθοδήγηση του Μάο ο δρόμος φράζεται, ο δεσμός δεν υπάρχει πλέον, κι αυτό σώζει όπως ξέρουμε την Κινέζικη Επανάστασή.³

Από την άλλη μεριά, ακόμη και μετά το 1928, η γενική πολιτική γραμμή διατηρεί τη σημασία της, ως κρίκος της σχέσης ΕΣΣΔ-Διεθνούς:

α) η γραμμή αυτή συντελεί στο να προσδιοριστεί το νόημα της εξωτερικής πολιτικής της ΕΣΣΔ: «άμυνα της ΕΣΣΔ, μοναδικού προλεταριακού κράτους», ή «πολιτική μεγάλης δύναμης της ΕΣΣΔ».

β) Η γενική γραμμή επιτρέπει να γίνουν αντιληπτές ορισμένες αντιφάσεις, που εμφανίζονται ως «σφάλματα», με την έννοια ότι συχνά η πολιτική της Διεθνούς μοιάζει να εναντιώνεται στα «συμφέροντα» της ΕΣΣΔ, ανεξάρτητα με την κατεύθυνση που μπορεί να έχει η εξωτερική πολιτική της.

Απλό παράδειγμα, εντελώς ενδεικτικό για την τελευταία περίπτωση: για τη γραμμή του σοσιαλφασισμού του 1928 προβάλλεται, στη Γερμανία ιδιαίτερα, η ακόλουθη ερμηνεία: το γερμανικό μεγάλο κεφάλαιο ευνοούσε μια πολιτική συνεργασίας με την ΕΣΣΔ, που εγκαινιάστηκε με τη συμφωνία του Ραπάλο και Φον Σεκτ – συμφωνία που σημάδεψε ολόκληρη την εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ στην Ευρώπη-, αντίθετα η γερμανική σοσιαλδημοκρατία προσανατολιζόταν προς μία «αντιρωσική» πολιτική ανοιχτής συμμαχίας με τον αγγλογαλλικό, δηλαδή αμερικάνικο, ιμπεριαλισμό. Ο Στάλιν λοιπόν, με τη στροφή του 1928, κατευθύνει τα πυρά κυρίως εναντίον της ευρωπαϊκής, και ιδιαίτερα της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και όχι εναντίον του Χίτλερ, εκπροσώπου του μεγάλου γερμανικού κεφαλαίου, το οποίο είχε εξασφαλισθεί με τη συμφωνία του Ραπάλο. Διαγράφεται έτσι μια κάποια ερμηνεία του μελλοντικού γερμανοσοβιετικού συμφώνου.

Η εξήγηση αυτή όμως αγνοεί ένα ουσιαστικό γεγονός: Από το 1925, και ιδιαίτερα το 1927, ο Στάλιν, όπως μαρτυρούν πολυάριθμες δηλώσεις του, είχε πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι μια νίκη του Χίτλερ στη Γερμανία, θα συνοδευόταν αναπόφευκτα από έναν πόλε-

3. Ας σημειωθεί ότι οι συγγραφείς που αποσιωπούν τον κρίκο που αποτελεί η πολιτική γραμμή, αποδίδουν το χάσμα του «δεσμού» Κίνας-Κ.Δ./ΕΣΣΔ στις δυσκολίες επικοινωνίας ανάμεσα στις κόκκινες βάσεις της Κίνας με την ΕΣΣΔ!

μο εναντίον της ΕΣΣΔ. Και ανακύπτει το ερώτημα: πού στηρίζεται το μνημειώδες «λάθος» της άποψης ότι η γραμμή του σοσιαλφασισμού θα μπορούσε πραγματικά να φράξει το δρόμο του Χίτλερ;⁴

3) Τελευταίος παράγοντας που συχνά προτείνεται ως καθοριστικός για τις σχέσεις ΕΣΣΔ-Κομμουνιστικής Διεθνούς: οι μεγάλες καμπές του μπολσεβίκικου κόμματος στην εξωτερική πολιτική, και οι επιπτώσεις τους στη Διεθνή.

Σίγουρα κι ο παράγοντας αυτός έχει μεγάλη σημασία. Θα προσκρούσουμε όμως κι εδώ στην αντίρρηση που είδαμε πιο πάνω σχετικά με τον «παράγοντα» υπ' αριθμόν 1. Γιατί, εκείνο που μετράει είναι να καταφέρουμε, πέρα από τα φαινόμενα, να εντοπίσουμε τις πραγματικές καμπές, του μπολσεβίκικου κόμματος και να τις χαρακτηρίσουμε σε συσχετισμό με την πάλη των τάξεων στην ΕΣΣΔ. Οπωσδήποτε, ούτε ο παράγοντας αυτός άσκησε ευθεία και άμεση επιρροή πάνω στην πολιτική της Διεθνούς πριν από το 1928. Π.χ. πώς να ερμηνευθούν μ' αυτόν τον τρόπο οι αλλεπάλληλες καμπές της Διεθνούς στο 4ο Συνέδριο (1922-23), στο 5ο Συνέδριο (1924) και στην 5η Ολομέλεια (1925), στην καρδιά της περιόδου της Νέας Οικονομικής Πολιτικής;

Αλλά κι εδώ πάλι, σημασία έχει η γενική πολιτική γραμμή που λειτουργεί ως κρίκος συνδετικός Διεθνούς-ΕΣΣΔ ακόμη και μετά το 1928:

α) Αναφερόμενοι στη γενική πολιτική γραμμή φτάνουμε ακριδώς στην πραγματική ερμηνεία των «εσωτερικών καμπών» αποκαθιστώντας τη σχέση τους με την ταξική πάλη, της οποίας είναι αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας: «αριστερά-δεξιά» των στροφών αυτών είναι συγκεκριμένος ακόμη και μετά το 1928 (ακριδώς όπως συμβαίνει και με τις καμπές της Διεθνούς).

---

4. Ας αναφέρουμε εδώ μόνον τον πιο γνωστό στη Γαλλία συγγραφέα που ασχολείται μ' αυτά τα ζητήματα, τον Ι. Ντόντσερ. Δικαιολογημένα προσπαθεί να βάλει τα πράγματα στη θέση τους: «Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι μετά τη νίκη του Χίτλερ, ακουγόταν συχνά, μέσα στη γερμανική αριστερά, η άποψη ότι "δίχως τον Στάλιν, δεν θα υπήρχε ο Χίτλερ". Πρέπει να δεχτούμε αυτήν την ερμηνεία με πολλές επιφυλάξεις. Μέσα στη γενική θρηνολογία που ακολούθησε το 1933, η πλειονότητα των ηγετών της γερμανικής αριστεράς δεν κουράστηκε πολύ να ερμηνεύσει την αποτυχία, και να τη φορτώσει στην ολέθρια επιρροή του Στάλιν. Ωστόσο, πρέπει να αποδώσουμε ένα μέρος της ευθύνης στον Στάλιν, γιατί η πολιτική της Διεθνούς, που αυτός ήταν ο υποκινητής της, συνέβαλε ακούσια στο θρίαμβο του Χίτλερ». (Ι. Deutscher, *Staline*, σ. 487). Εκείνο όμως που ο Ντόντσερ δεν καταφέρνει να εξηγήσει, είναι η ρίζα αυτών των σφαλμάτων.

6) Με βάση τη γενική πολιτική γραμμή μπορεί επίσης να ερμηνευθούν ορισμένες φαινομενικές αντιφάσεις μεταξύ εσωτερικών καμπών της ΕΣΣΔ και των καμπών της Διεθνούς.

Αίφνης, ερμηνεύουν συχνά τη λεγόμενη «υπεραριστερή» στροφή της Διεθνούς, του 1928, αποδίδοντάς την στην αλλαγή κατεύθυνσης που επιβάλλει ο Στάλιν στην ΕΣΣΔ, με την γραμμή της «κολεκτιβοποίησης» και που επίσης χαρακτηρίζεται «υπεραριστερή». Αν όμως γίνει ένας συσχετισμός με τη γενική γραμμή, οι χαρακτηρισμοί αυτοί δημιουργούν πρόβλημα. Αλλά πέρα απ' αυτό, εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι η ολοφάνερη αντίφαση των δύο «καμπών» δεν μπορεί να εξηγηθεί αν δεν πάρουμε υπόψη μας τη γενική γραμμή. Πραγματικά, η πολιτική στροφή της ΕΣΣΔ, που άλλωστε δεν σταθεροποιείται παρά μετά το 1929, προκύπτει από την προϋπόθεση του Α' σοβιετικού πενταετούς προγράμματος, σύμφωνα με την οποία η ΕΣΣΔ είναι για καιρό καταδικασμένη σε απομόνωση και μάλιστα εξωθείται σε πόλεμο με τις ιμπεριαλιστικές χώρες. Η θέση αυτή παραδέχεται ότι για μεγάλο διάστημα η Επανάσταση στην Ευρώπη είναι αδύνατη. Αντίθετα, η ανάλογη στροφή της Διεθνούς προσδιορίζεται διεξοδικά από αναλύσεις και προβλέψεις σχετικά με την κρίση του 1929, και από την εκτίμηση (που διέπει ολόκληρη την πολιτική της Διεθνούς) ότι επίκειται η αναπόφευκτη άνοδος του επαναστατικού ρεύματος στην Ευρώπη.⁵

Το νόημα των παρατηρήσεων αυτών δεν πρέπει να δημιουργήσει σύγχυση. Επιμένω πάνω στον κεφαλαιώδη ρόλο που διαδραματίζει η γενική πολιτική γραμμή ως *κρίκος της σχέσης ΕΣΣΔ-Κομμουνιστικής Διεθνούς*, όχι για ν' αρνηθώ ή να μειώσω την επιρροή των παραγόντων που αναφέρθηκαν πάνω στην πολιτική της Διεθνούς, αλλά λόγω του ιδιαίτερου ρόλου που η γραμμή αυτή παίζει στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση. Πραγματικά, η γενική γραμμή έχει καθοριστική σχέση με «αυτό που συμβαίνει στην ΕΣΣΔ»: μέσα από τη σχέση της με την πάλη των τάξεων επιτρέπει να αρθρωθούν τα περιστατικά που αναφέρθηκαν, αποκαλύπτοντας το πραγματικό τους νόημα.

Προσεγγίζουμε έτσι το δεύτερο ζήτημα που είναι και το πιο σημαντικό: Σε τι ακριβώς αντιστοιχεί ο οικονομισμός, η απουσία γραμ-

5. Αναφέρω εδώ απλώς ορισμένα παραδείγματα, κι έτσι δεν θα προχωρήσω στην εκτεταμένη βιβλιογραφία πάνω στο θέμα. Για την περίπτωση που συζητάμε (τις δυο καμπές του 1928) αναφέρω μόνον τον Ι. Ντόντσερ που παρατηρεί συγκεκριμένα: «Υπάρχει μια αναντίρρητη αντίφαση ανάμεσα σ' αυτές τις δυο κατευθύνσεις, της Ρωσίας, και εκείνης που καθοδηγούσε η Διεθνής.» (Ι. Deutscher, *Staline*, σ. 486). Περιττό να προσθέσω ότι ο Ντόντσερ δεν καταφέρει να ερμηνεύσει αυτήν την αντίφαση.

μής μαζών και η προοδευτική εγκατάλειψη του διεθνισμού στην ίδια την ΕΣΣΔ; *Ποιες είναι οι αιτίες τους; Ποιες οι συνέπειές τους;*

1. Δεν μπορούμε να αρκεστούμε στο να βλέπουμε απλώς λάθη ή αποκλίσεις, εκτός αν υιοθετήσουμε μια καθαρά ιδεαλιστική οπτική της ιστορίας. Οπωσδήποτε, η γενική γραμμή οδηγεί σε συγκεκριμένα λάθη. Μ' άλλα λόγια, η λανθασμένη γραμμή δεν είναι ένα απλό λάθος ή παραστράτημα, εκτός κι αν αποδώσουμε καθαρά υποκειμενιστικό περιεχόμενο στο λάθος: απλούστατα, τα συγκεκριμένα λάθη υπαγορεύονται από τούτη τη γραμμή.

2. Δεν μπορούμε επίσης να θεωρήσουμε τη γενική γραμμή σαν γραμμή μιας απλής γραφειοκρατικής κάστας. Όχι πως το στοιχείο αυτό, αρχικά τουλάχιστον και για ένα διάστημα, δεν είχε ιδιάζοντα ρόλο: αλλά μια γραμμή που διέπει ταυτόχρονα την εσωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ και το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, δεν μπορεί να θεωρηθεί απόρροια μιας οποιασδήποτε γραφειοκρατίας. Ο Τρότσκι άλλωστε, κάτι ήξερε για το ζήτημα: εμμένοντας στην «γραφειοκρατία», δεν επιχείρησε ποτέ να στοιχειοθετήσει μια γενική γραμμή που θα υπαγόρευε αυτήν την πολιτική, αλλά συνεπής με τον εαυτό του, αρκέστηκε σε μια άποψη για τα «γραφειοκρατικά ζιγκ-ζάγκ».

3. Δεν μπορούμε, τέλος, να ερμηνεύσουμε τη γενική γραμμή εξαρτώντας την από το γεγονός ότι βρίσκεται στη *δεύτερη φάση*, σύμφωνα με μια ορισμένη, εντελώς λανθασμένη, άποψη για τη «δεύτερη φάση».

Εξηγούμαι: ο Μάο προσκόμισε νέα στοιχεία *καίριας* σημασίας στη μαρξιστική-λενινιστική θεωρία και πράξη, θεμελιωμένα πάνω στη σημερινή περίοδο του ιμπεριαλισμού και στις επιπτώσεις πάνω στην παγκόσμια ταξική πάλη βασισμένα στην ιστορική εμπειρία της Κινέζικης Επανάστασης. Ωστόσο, δεν μπορούμε να διευκρινίσουμε σε βάθος αυτό που καλύπτει η «*τρίτη φάση*», εφόσον δεν έχουμε διευκρινίσει μ' ακρίβεια:

α) τι εξειδικεύει τη σημερινή περίοδο του ιμπεριαλισμού και τα οικονομικής σημασίας στοιχεία της Κινέζικης Επανάστασης, ιδίως εκείνα που αφορούν τις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού.

β) την ίδια την έννοια «*φάση*» και την έννοια «*δεύτερη φάση*»· μόνον έτσι μπορούμε να προσδιορίσουμε την «*τρίτη φάση*».

Θα σταθώ εδώ μόνο στο δεύτερο σημείο, που μας ενδιαφέρει άμεσα, προκειμένου να ανασκευάσω μια ορισμένη άποψη για τη «*δεύτερη φάση*», που θεωρώ εντελώς λαθεμένη. Τις περισσότερες φορές αντιλαμβάνονται τη δεύτερη φάση με την έννοια πως ό,τι συνέβη στην ΕΣΣΔ και τη Διεθνή, ήταν, δήθεν, *αναγκαία συνέπεια* μιας φάσης στην οποία *έλειπε ακόμη* η ιστορική εμπειρία της Κινέζικης Επανάστασης και της σκέψης του Μάο.

Αυτή η καθαρά εξελικτική και μοιρολατρική άποψη της περιολόγησης αναγκαστικά εγκαταλείπει το «ζήτημα Στάλιν». Η γενική πολιτική γραμμή της ΕΣΣΔ και της Διεθνούς γίνεται έτσι απ' άκρη σ' άκρη το αναπόφευκτο επακόλουθο της δεύτερης φάσης, συμπεριλαμβάνει στο ίδιο σύνολο και με τον ίδιο τρόπο τον Λένιν και τον Στάλιν. Η συνέχεια Λένιν-Στάλιν αντιπροσωπεύει τάχα τη «θετική πείρα» μέσα στα αναγκαία όρια της δεύτερης φάσης. Τίποτε το ουσιαστικό δεν παρεμβάλλεται στη γενική γραμμή της ΕΣΣΔ από το 1917 ως τον Χρυστούσιόφ, εκτός από τα «λάθη του Στάλιν»: λάθη που αποκτούν είτε περιεχόμενο εντελώς υποκειμενικό, είτε έχουν νόημα απλών ατυχημάτων διαδρομής ή «αστοχημάτων βολής» μιας αναγκαίας φάσης.

Ήδη, όμως, σ' αυτό το πρώτο επίπεδο, η ερμηνεία είναι λανθασμένη και το ζήτημα της «τρίτης φάσης» δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί αν δεν εγκαταλειφθεί αυτή η ερμηνευτική μέθοδος. Είναι γεγονός ότι ο ίδιος ο λενινισμός, με την έννοια της σκέψης και της πολιτικής του Λένιν, οριοθετείται από την περίοδο στην οποία εντάσσεται και σε σχέση με τη σχέση και την πολιτική του Μάο: έχουμε ήδη διαπιστώσει, σ' αυτό το κείμενο, τα όρια αυτά και θα τα διαπιστώσουμε και πάλι πιο κάτω. Τα ίδια όρια, άλλωστε, ισχύουν και για τον Στάλιν.

Είναι επίσης γεγονός, ότι, μέσα στη διαδικασία ανάπτυξης της ΕΣΣΔ και της Διεθνούς εμφανίζονται σημαντικές ανακατατάξεις πράγμα που μπορεί να χαρακτηριστεί ως απόσταση μεταξύ Λένιν και Στάλιν ακόμη κι αν θεωρήσουμε ότι υπάρχει «Λένιν» και «Στάλιν». Το να λέει λοιπόν κάποιος ότι και ο Λένιν οριοθετείται, λόγω της περιόδου στην οποία εντάσσεται (οριοθέτηση που υπάρχει και για τον Στάλιν) είναι ένα πράγμα. Το να λέει, όμως, ότι ο οικονομισμός, η απουσία γραμμής μαζών και η εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού, που κυριαρχούν προοδευτικά στην πολιτική του μπολσεβίκικου κόμματος και της Διεθνούς, είναι ο αναγκαστικά περιορισμένος λενινισμός της δεύτερης φάσης, συν τα λάθη του Στάλιν, είναι άλλο πράγμα. Κι αυτό είναι το λάθος.

Επιπρόσθετα, νοθεύεται έτσι εντελώς το ζήτημα της «τρίτης φάσης».

Το περιεχόμενο και η έννοια της τρίτης φάσης εμφανίζονται με εντελώς άλλη όψη αν την προσδιορίσουμε, αντίστοιχα, σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, δηλαδή σε συσχετισμό με τον Στάλιν, θεωρούμενο ως εκφραστή του «αναγκαστικά περιορισμένου λενινισμού» της «δεύτερης φάσης», ή αν την προσδιορίσουμε σύμφωνα με τις αρχές που υποστηρίζω. Ένα απλό παράδειγμα: η αρχή του Μάο: «η πολιτική στη θέση του Κυβερνήτη» (δηλαδή τα πρωτεία στην πολιτική), δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιότυπο γνώρισμα της «τρίτης φάσης» παρά μόνο σε σχέση με τον Στάλιν, που χαρακτηριζόταν από αχαλίνωτο οικονομισμό και εφόσον τον εξομοιώσουμε καταχρηστικά με τον Λένιν. Η ίδια όμως αρ-

χή δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να θεωρηθεί ιδιότυπο γνώρισμα της «τρίτης φάσης», σε σχέση με τον Λένιν, γιατί αντίθετα από τον Στάλιν, ο Λένιν πάντα διακήρυσσε και εφάρμοζε αυτήν την αρχή.

Ήταν απαραίτητο να θέσουμε το ερώτημα αυτό για να φτάσουμε σ' εκείνο που μας ενδιαφέρει πιο άμεσα. Πραγματικά, η ερμηνεία αυτή δεν επιτρέπει να καταπιαστούμε με μια ανάλυση για «αυτό που συνέβη στην ΕΣΣΔ», την περίοδο που μας απασχολεί, μια ανάλυση που πρέπει ακριβώς να βασιστεί πάνω στην ιστορική εμπειρία της Κι-νέζικης Επανάστασης και τις αρχές που ανέδειξε ο Μάο. Αν, σύμφωνα μ' αυτήν την ερμηνεία, τίποτε ουσιαστικό δεν παρεμβάλλεται μεταξύ Λένιν και Στάλιν, αυτό συμβαίνει γιατί, σύμφωνα με την ίδια πάντα άποψη, στην ΕΣΣΔ τίποτα ουσιαστικά δεν συμβαίνει στην εξέλιξη της σχέσης δυνάμεων στη διάρκεια της πάλης των τάξεων, μέχρι το θάνατο του Στάλιν. Η σοβιετική αστική τάξη υποτίθεται πως ξεπηδά ξαφνικά με την άνοδο του Χρουνστσιόφ όπως η πάνοπλη Αθηνά από το κεφάλι του Δία. Κι αυτό είναι αφάνταστα πιο σοδαρό: απαγορεύει κάθε ανάλυση της περιοδολόγησης της εποχής που μας απασχολεί στην ΕΣΣΔ, ανάλυση που θα αφετηριάζεται από τη λυσσαλέα ταξική πάλη που διεξάγεται εκεί.

Δεν πρόκειται ν' ασχοληθούμε ιδιαίτερα στο σημείο αυτό με την περιοδολόγηση της ταξικής πάλης στην ΕΣΣΔ. Πρέπει όμως να πούμε σχετικά δυο πράγματα. Στόχος μου παραμένει να δείξω ότι η περιοδολόγηση στην ΕΣΣΔ και την Κ.Δ., καθώς και η μεταξύ τους σχέση δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από την πάλη των τάξεων στην ΕΣΣΔ, παρά μόνο σε αναφορά με τη γενική γραμμή που κυριαρχεί προοδευτικά.

Επισημαίνουμε λοιπόν ότι σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί στην ίδια την ΕΣΣΔ ξετυλίγεται μια λυσσαλέα ταξική πάλη ανάμεσα σε «δυο δρόμους»: τον καπιταλιστικό και το σοσιαλιστικό (τρίτος δεν υπάρχει). Πάλι ανάμεσα σε δυο δρόμους και όχι ανάμεσα σε δυο γραμμές. Στην ΕΣΣΔ και τη Διεθνή, δεν υπάρχουν «δυο» γραμμές, γιατί, όπως έχει ήδη φανεί πιο πάνω, οι διάφορες «αντιπολιτεύσεις» εντάσσονται τελικά (αν και με άνισο τρόπο) στο ίδιο πεδίο προβληματικής με την επίσημη γραμμή.⁶ Η πάλη ανάμεσα στους δυο δρόμους κατέληξε, μέσα από μια αντιφατική διαδικασία, στην ανασυγκρότηση με νέα μορφή της «σοβιετικής αστικής τάξης» και στην

6. Αυτό δεν σημαίνει ότι η κριτική που έχει γίνει στις συγκεκριμένες πλευρές της γραμμής από τις διάφορες αντιπολιτεύσεις, συμπεριλαμβανομένου και του Τρότσκι, δεν είχε ταξική σημασία: αυτό φαίνεται συγκεκριμένα από τις επιπτώσεις που θα είχε σε μια διαφορετική υλοποίηση της ίδιας βασικής γραμμής.

κατάληψη της κρατικής εξουσίας απ' αυτήν. Η διαδικασία ανασυγκρότησης της «σοβιετικής αστικής τάξης» (και η επιμέλεια της τελευταίας πάνω στην πάλη των τάξεων) *δρίσκεται στο ξενίθ της στην ΕΣΣΔ στην εποχή του Στάλιν*. Πραγματικά, πώς και μέσα από ποια μονοπάτια συντελείται τούτη η ανασυγκρότηση της «σοβιετικής αστικής τάξης» που συναρτάται άλλωστε με μια ολόκληρη σειρά ιστορικών συνθηκών στην ΕΣΣΔ, πώς δρα πάνω στην εργατική τάξη και την πολιτική του μπολσεβίκικου κόμματος;

Χάρη στην κινέζικη εμπειρία γνωρίζουμε σήμερα ότι η ανασυγκρότηση της αστικής τάξης αρχίζει εξαιτίας της πολιτικής γραμμής του κόμματος της εργατικής τάξης· οι πιο σημαντικές πιθανόν, επιπτώσεις της γραμμής αυτής αφορούν τους κρατικούς μηχανισμούς, συμπεριλαμβανομένων και των ιδεολογικών. Οι κρατικοί μηχανισμοί αποτελούν τα καταφύγια της παλιάς αστικής τάξης, που αρχικά έχει εκτοπιστεί από την οικονομική της θέση. Είναι επίσης οι προμαχώνες της ανασυγκρότησής της κάτω από μια νέα μορφή. Μέσα στη διαδικασία αυτή, η «γραφειοκρατική παραμόρφωση» παίζει δέβαια κάποιο ρόλο, κοντά σ' άλλα και ως ευνοϊκή κατάσταση για το σχηματισμό ενός πρώτου πυρήνα αστικής τάξης του Κράτους. Αλλά και η ίδια η πολιτική απέναντι στους κρατικούς μηχανισμούς *υπαγορεύεται από μια γενικότερη γραμμή, με αποτελέσματα πολύ εκτεταμένα: υπαγορεύεται δηλαδή από τον οικονομισμό, την απουσία γραμμής μαζών (πράγμα που υποθάλλει την αστική πρακτική), και το αναγκαστικό επακόλουθό τους, την εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού.*⁷

Η γενική γραμμή, ούτε είναι ένα απλό λάθος, ούτε πέφτει από τον ουρανό, αλλά συνδέεται με την ταξική πάλη στην ΕΣΣΔ. Και κατά πρώτο και κύριο λόγο οφείλεται στην εμμονή της αστικής ιδεολογίας κατά τη μεταβατική φάση. Η επιδίωξη της αστικής ιδεολογίας συνδέεται με την επιρροή που ασκεί στην πράξη μια αστική τάξη που ως κοινωνική δύναμη έχει καταφύγει στους κρατικούς μηχανισμούς (επιρροή που με τη σειρά της οφείλεται σε μια σειρά ιδιαίτερων ιστορικών παραγόντων). Η αυξανόμενη παρουσία της «σοβιετικής αστικής τάξης» μέσα στο ίδιο το μπολσεβίκικο κόμμα παίζει εδώ σημαντικό ρόλο. Η γενική γραμμή εμφανίζεται λοιπόν ως κύριο ρήγμα που θα επιτρέψει την εμπυρευμάτιση της διαδικασίας για την ανασυγκρότηση της «σοβιετικής αστικής τάξης» ως κοινωνικής δύναμης, με νέα μορφή.

Η γενική γραμμή, όμως κατ' αντίστροφη φορά, έρχεται προοδευτι-

---

7. Συγκεκριμένα, η απουσία προλεταριακής δημοκρατίας στο πλαίσιο του μπολσεβίκικου κόμματος, η αστυνομική αντίληψη της πολιτικής εκ μέρους της καθοδήγησης του κόμματος κ.λπ., δεν είναι ούτε απλά σφάλματα ούτε πρώτες αιτίες· εμφανίζονται ως συνέπειες της γραμμής αυτής.

κά, και ως ένα από τα κύρια αποτελέσματα της διαδικασίας ανασυγκρότησης της «σοβιετικής αστικής τάξης» και του ειδικού βάρους της στην ταξική πάλη. Η γενική γραμμή λοιπόν, διαδραματίζοντας το δικό της ρόλο σε «αυτό που συμβαίνει στην ΕΣΣΔ», οφείλεται στην πάλη μεταξύ αστικής τάξης και προλεταριάτου σ' αυτήν τη χώρα.

Μπορούμε τώρα να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους η γενική γραμμή αποτελεί ουσιαστικό γρανάζι του πολιτικού μηχανισμού μέσα απ' τον οποίο υλοποιείται η σχέση Διεθνούς και ΕΣΣΔ, σ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας: χάρη σ' αυτήν, και σε συνάρτηση με την πάλη των τάξεων στην ΕΣΣΔ, συγκεκριμενοποιείται η επιρροή της ΕΣΣΔ πάνω στην Κομμουνιστική Διεθνή.

Οι ίδιοι λόγοι μας επιτρέπουν επίσης να εντοπίσουμε την πιθανή διάσπαση και αντιστοιχία ανάμεσα «σ' αυτό που συμβαίνει στην ΕΣΣΔ» και στην εξέλιξη της 3ης Διεθνούς. Πραγματικά, οι δυο πλευρές της διαδικασίας στην ίδια την ΕΣΣΔ (οι φάσεις της ταξικής πάλης, πλευρά πρωταρχική και κυρίαρχη στην ΕΣΣΔ, και η συγκεκριμένη εξέλιξη της γραμμής) αναπτύσσονται με άνισο τρόπο. Η ανισότητα ανάπτυξης είτε επιτρέπει, είτε δημιουργεί αναντιστοιχίες ανάμεσα στις καμπές της ταξικής πάλης στην ΕΣΣΔ και τις καμπές της πολιτικής της Διεθνούς που σχετίζονται μ' «αυτό που συμβαίνει στη Σοβιετική Ένωση»: αναντιστοιχίες χρονολογικής μορφής (η εξέλιξη της Κ.Δ. είτε παρακολουθεί την εξέλιξη της ΕΣΣΔ, είτε προηγείται) και συνάμα μορφής «αντιφάσεων» μεταξύ «αυτού που συμβαίνει στην ΕΣΣΔ και των εξελίξεων στη Διεθνή. Η γενική γραμμή σε κάθε περίπτωση λειτουργεί ως μηχανισμός διαμεσολάβησης.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι οι αγώνες στο πλαίσιο του μπολσεβίκικου κόμματος, η πολιτική του κόμματος μέσα στην ΕΣΣΔ και η εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ δεν εναπόθεσαν, προοδευτικά, το σημαντικό τους βάρος πάνω στην πολιτική της Διεθνούς. Αλλά οι παράγοντες αυτοί *μεταθέτουν το πρόβλημα*. Δεν αποκτούν νόημα, για μια σοβαρή περιοδολόγηση, παρά μόνο στον βαθμό που διαρθρώνονται γύρω από τα ακόλουθα ερωτήματα: ποιες είναι οι φάσεις της πάλης αστισμού-προλεταριάτου στην ΕΣΣΔ; Ποια η διαδικασία τροποποίησης της ταξικής φύσης του σοβιετικού κράτους; Ποιες είναι οι φάσεις της διαδικασίας παραχωρήσεων προς τη «σοβιετική αστική τάξη», αν και δεν αναγνωρίζεται, βέβαια, ως αστική; Από πότε η «σοβιετική αστική τάξη» παίζει ρόλο κοινωνικής δύναμης, και πότε συγκροτείται σε πραγματική κοινωνική τάξη; Ποια στιγμή, μέσα σε τούτη την αντιφατική διαδικασία, η «σοβιετική αστική τάξη» υποδύεται το ρόλο της κυρίας πλευράς στη βασική αντίφαση (αστικής τάξης-προλεταριάτου), από πότε γίνεται η κύρια πλευρά; Από πότε και πώς σταθεροποιεί την πολιτική της ηγεμονία;

Δεν έχει γραφτεί ακόμη αυτή η ιστορία της ΕΣΣΔ, που θα βασίζοταν στην πάλη των τάξεων, και θα ενέτασσε τους διαφόρους παράγοντες στην αρμόζουσα θέση των φάσεων της ταξικής πάλης στην ΕΣΣΔ. Όσο αυτή η αποδεικτική και περιστατικόλογική ιστορία δεν θα έχει δει το φως, δεν θα μας είναι δυνατό να καθιερώσουμε μια πιο αυστηρή περιοδολόγηση της 3ης Διεθνούς.⁸ Γιατί, σχετικά με τα ζητήματα που μόλις ανέφερα, είναι ολοφάνερο ότι ουσιαστικά πράγματα συμβαίνουν ήδη επί Στάλιν: κολεκτιβοποίηση μετά το 1928, ανακήρυξη του κράτους ολόκληρου του λαού (1926), και τέλος, φυσική εξόντωση του συνόλου σχεδόν των παλαιών στελεχών του μπολσεβίκικου κόμματος και του Κόκκινου Στρατού.

Με λίγα λόγια, η γενική γραμμή που κυριαρχεί σιγά σιγά στην ΕΣΣΔ και τη Διεθνή μπορεί να οδηγήσει σε μια σαφέστερη περιοδολόγηση της Διεθνούς, πράγμα που προσπάθησα να κάνω σ' αυτό το κείμενο. Η ίδια η περιοδολόγηση μπορεί επίσης ν' αποτελέσει στοιχείο χρήσιμο και για τούτη την ιστορία της ΕΣΣΔ. Δεν θα ήταν όμως αρκετό. Παράδειγμα: έχει διαπιστωθεί ότι το 6ο (1928) και το 7ο (1935) Συνέδριο της 3ης Διεθνούς δεν μπορούν να ερμηνευθούν κατά το πρότυπο της παλάντζας (αριστερός-δεξιός καιροσκοπισμός) και ότι δεν υπάρχει μεταξύ τους μια σχέση απλής συνέχειας. Αυτό είναι μια απόδειξη ότι η «καμπή» στην ΕΣΣΔ, απέναντι στο σύνολο της αγροτιάς, δεν είναι μια απλή εσωτερική, «υπεραριστερή», αλλαγή κατεύθυνσης.

Όσο όμως δεν έχουμε ακριβώς εντοπίσει τι συμβαίνει πραγματικά σχετικά με τη διαδικασία ανάπτυξης της «σοβιετικής αστικής τάξης» σε τούτη την περίοδο ταξικής πάλης στην ΕΣΣΔ (πάλης που δεν είναι διόλου μια πάλη απλή του προλεταριάτου και των φτωχών αγροτών εναντίον των κουλάκων), δεν θα μπορούσαμε να εμβαθύνουμε στο αντίστοιχο ζήτημα στο επίπεδο της Διεθνούς.

Τελευταίο παράδειγμα: όσο δεν έχουμε καθιερώσει τη σωστή περιοδολόγηση της ταξικής φύσης του κράτους στην ΕΣΣΔ, δεν θα μπορούμε να λύσουμε το πρόβλημα του νοήματος της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής, ούτε το πρόβλημα του πραγματικού ρόλου της στην πολιτική της Διεθνούς. Πραγματικά, όσο διάστημα η ταξική φύση του σοβιετικού κράτους παραμένει προλεταριακή, το σύνθημα «άμυνα της

8. Επισημαίνω εδώ την εργασία που ετοιμάζει ο Μπετελέμ πάνω στην ΕΣΣΔ και που αποσαφηνίζει αποφασιστικά την περιοδολόγηση αυτή. (Πρόκειται για το έργο του Ch. Bettelheim, *La lutte des classes en URSS - 1917-1923*, Seuil-F. Maspéro, που κυκλοφόρησε την άνοιξη του 1974 στο Παρίσι. Έκδοση στα ελληνικά: *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ 1917-1923*, Γιάννης Κρητικός (μτφρ.), Ράππας, 3 τόμοι, Αθήνα 1977). (Σ.τ.Μ.)

ΕΣΣΔ», που κυριαρχεί προοδευτικά στη Διεθνή, δεν σημαίνει αναγκαστικά –επαναλαμβάνω: *όχι αναγκαστικά*– εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού και τη μηχανιστική υποταγή της Διεθνούς στα συμφέροντα της εξωτερικής πολιτικής της ΕΣΣΔ.

Η ανάλυση των συμβάντων της Κ.Δ., μπορεί να είναι κεφαλαιώδους σημασίας δείκτης της πραγματικής ιστορίας της ΕΣΣΔ.⁹

---

9. Η πλευρά της γενικής γραμμής, που συνίσταται στην προοδευτική εγκατάλειψη του προλεταριακού διεθνισμού, δεν έχει αναλυθεί, σ' αυτό το κείμενο, με την έκταση που της αρμόζει. Κι αυτό γιατί η πλευρά αυτή εμφανίζεται κυρίως, στο πλαίσιο της Διεθνούς, μέσα στις θέσεις, και τη συγκεκριμένη πολιτική που αφορούν το «εθνικό ζήτημα» και το «αποικιακό ζήτημα»: ζητήματα δηλαδή, στα οποία δεν μπόρεσα να επεκταθώ, μέσα στο πλαίσιο, και τα όρια, του κειμένου αυτού.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ταλαιπώρησε αφάνταστα ο φασισμός την ανθρωπότητα. Δεν ήταν ένα καπρίτσιο της ιστορίας, μια μεγαλομανιακή φάρσα ψυχαναγκαστικών αρχηγών και αρχηγίσκων που θέλησαν ν' αναπλάσουν την ανθρωπότητα σύμφωνα με τα παραληρήματα των ψυχώσεών τους και τα οποία οι ίδιοι και οι οπαδοί τους τα εξελάμβαναν ως έργα θεουργών, που θα έβαζαν σ' άλλη ρότα το ανθρώπινο γένος. Αν ο 20ός αιώνας, κατά την έκφραση του Έρικ Χόμπσμπομ, είναι ο αιώνας της βαρβαρότητας, «η εποχή των άκρων», ο φασισμός ξεπέρασε κάθε άλλη παλιότερη και συγκαιρινή του βαρβαρότητα. Ήταν συμπύκνωση και κορυφαία στιγμή της βαρβαρότητας, η πεμπτουσία της. Διότι, και πριν την άνοδο του φασισμού στον Μεσοπόλεμο και πριν εξαπολύσει τις στρατιές του εναντίον των λαών της Ευρώπης στον Β' παγκόσμιο πόλεμο, βαρβαρότητες υπήρξαν, όπως υπήρξαν και μετά την αντιφασιστική νίκη το 1945 με άλλους πρωταγωνιστές κι όχι τους ναζί. Βάρβαρος ήταν κι ο Α' παγκόσμιος πόλεμος με τα ασύλληπτα σφαγεία του στις γραμμές των μετώπων, βάρβαρες ήταν οι σταλινικές εκκαθαρίσεις και τα σοβιετικά γκουλάγκ, βάρβαρη ήταν και η αποικιοκρατία, βάρβαρη ήταν και η καθημερινή σκλαβιά των εργατών στα εργοστάσια και οι πολλαπλές εκρήξεις των εθνικισμών και των ρατσισμών, ματωμένοι ήταν οι Εμφύλιοι και οι αντεπαναστάσεις του 20ού αιώνα (ΕΣΣΔ, Ουγγαρία, Γερμανία, Γιουγκοσλαβία, Ισπανία, Ελλάδα). Με τον φασισμό, όμως, έχουμε το ανείπωτο, τόσο που ακόμη και ο χαρακτηρισμός του ως ιδεοτυπική βαρβαρότητα να μην μπορεί να αποδώσει την πραγματικότητά του. Και το ζήτημα δεν είναι να βρούμε άλλον βαρύτερο χαρακτηρισμό. Ίσως, ο πιο αξιόπιστος χαρακτηρισμός του φασισμού είναι ο ίδιος ο όρος *φασισμός*, νεολογισμός κι αυτός του 20ού αιώνα. Ήταν η πιο βάρβαρη στιγμή της ανθρωπότητας διότι υπερέδη κάθε πολιτισμικό προηγούμενο ή μάλλον κατάργησε κάθε πολιτισμικό προηγούμενο ανοχής, κάθε οικουμενική αξία, αναγορεύοντας ως απόλυτη τη διάκριση φίλος/εχθρός, όπως δίδαξε και ο θεωρητικός του υποστηρικτής Καρλ Σμιτ.

Έχουν ειπωθεί και γραφτεί άπειρα για τον φασισμό ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '20, και πολύ μετά την αντιφασιστική νίκη, ως σήμερα. Αν η αναλυτική επάρκεια απέναντι στο φασιστικό φαινόμενο πολλές φορές, τις περισσότερες, ξεστράτισε σε οργισμένες καταγγελίες (δικαιολογημένες άλλωστε), σε οικονομίστικες εργαλειοποιήσεις, αν άλλες φορές η κατανόηση ταυτίστηκε με την άλογη λειτουργία των ενστίκτων δίνοντας έτοι λαβή σε ποικίλους ψυχολογισμούς, αν συχνά η ερμηνεία δεν ξεπερνούσε την εκατέρωθεν λογιστική θυμάτων, καταστροφών και θαναδλισμών, ωστόσο δεν έλλειψαν κι εκείνοι που, όντας πάντα ασυμβίβαστοι πολέμιοι του φασισμού και του ναζισμού, εκπόνησαν λαμπρά έργα ιστορικής και θεωρητικής εμβάθυνσης. Σήμερα πια, εξήντα χρόνια μετά τη συντριβή του φασισμού, υπάρχουν πολλά σημαντικά έργα που μπορούν να οδηγήσουν το ανθρώπινο πνεύμα στην κατανόηση και των αιτιοτήτων που εξέθρεψαν τον φασισμό και των μηχανισμών που τον γιγάντωσαν.

Ευρύ, επίσης, ήδη από τη δεκαετία του '60, αλλά επικινδύνως περισσότερο σήμερα, εμφανίστηκε το ρεύμα που ονομάστηκε «ιστορικός αναθεωρητισμός» και πολύ περισσότερο ο «ιστορικός αρνητισμός» (στη Γερμανία, κατ' αρχήν, αλλά και στη Γαλλία και την Αγγλία και τις ΗΠΑ). Ο μηχανισμός απλός: στατιστική απομείωση των ναζιστικών θυμάτων, ακόμα και σημαντική απομείωση του αριθμού των Εδραίων που θανατώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Κι από την άλλη μεριά, διόγκωση των θυμάτων του ναζιστικού στρατοπέδου (π.χ. θύματα συμμαχικών βομβαρδισμών στις πόλεις της Γερμανίας), και ιδίως των ωμοτήτων του κομμουνισμού. Ός εκατό εκατομμύρια ανεβάξει ο γάλλος ιστορικός Στεφάν Κουρτουά στη *Μαύρη Βίβλο του Κομμουνισμού* τα θύματα του κομμουνισμού ανά τον κόσμο. Έτσι, και οι μεν και οι δε, φασιστικά καθεστώτα, δυτικές δημοκρατίες και κομμουνισμός ήταν όργανα του κακού, και ιδίως οι κομμουνιστές. Κι επιπλέον, ο Χίτλερ δεν είχε τόσο άδικο, καθώς οι δυνάμεις της Εγκάρδιας Συμμαχίας (Entente) στη συνθήκη των Βερσαλιών, το 1919, ταπείνωσαν και ξεζούμισαν τη Γερμανία μόνο που υπερέβαλε. Πράγματι ο Χίτλερ «υπερέβαλε», αλλά αυτή η υπερβολή είναι ακριβώς το ζήτημα, και δεν μπορεί –δεν θέλουμε δηλαδή– να τη θεωρήσουμε ως ελαφρυντικό που θα λειτουργούσε απαλλακτικά για τη φασιστική βαρβαρότητα.

Ο πόλεμος ήταν πάντοτε στοιχείο της ανθρώπινης μοίρας. Τουλάχιστον από τα ιστορικά χρόνια και δώθε οι άνθρωποι δεν σταμάτησαν να πολεμούν. Να πολεμούν αλλά και να επιδιώκουν την ειρήνη, να βρίσκουν τρόπους καταλαγής, αλληλοανοχής, συνύπαρξης, συμβίβασμού, συμμαχίας, κανόνες συνεργασίας. Στις ανθρώπινες κοινωνίες ο άνθρω-

πος δεν ήταν «λύκος για τον άνθρωπο», όπως δογματίσε ο Χόμπς κι έθεσε το δόγμα αυτό βάση της ανθρωπολογίας του. Κι αν ο πόλεμος είναι συνέχιση της πολιτικής μ' άλλα μέσα, όπως έγραψε ο Κλαούζεβιτς στην περίφημη *Περί πολέμου πραγματεία* του μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους, ωστόσο ισχύει και το αντίθετο: η πολιτική είναι συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα: μη πολεμικά, μη στρατιωτικά, μη φονικά, που ωστόσο τέμνουν κι αναιρούν, για λιγότερο ή περισσότερο χρόνο, τη φονική τραγωδία. Διότι, όταν οι άνθρωποι πολεμούν, για τον οιονδήποτε λόγο, μετέρχονται του απόλυτου και αναντίστρεπτου μέσου: το φόνο του άλλου, το φόνο του αντιπάλου. Ποτέ δεν ίσχυσε το «οὐ φονεύσεις» αν και οι ταλμουδιστές του αρχαίου Ισραήλ επινόησαν επίσης «ιερούς» κανόνες που επιβάλλουν το φόνο ως εξαίρεση, χωρίς ν' αναιρείται ο νόμος του Μωυσή που δεν προβλέπει καμία, μα απολύτως καμία, εξαίρεση στην απαγόρευση του φόνου. Κι έτσι παρά το «οὐ φονεύσεις» μπορούσαν κι αυτοί να φονεύουν, σαν πολεμικός λαός που ήταν.

Ο πόλεμος σε τελευταία ανάλυση, όπως λέγει ο Κλωντ Λεβί-Στρωσ για τις πρωτόγονες κοινωνίες, δεν είναι παρά το αποτέλεσμα ενός αποτυχημένου μεταξύ φυλών συμβιβασμού, μιας αποτυχημένης συναλλαγής, πράγμα που πιστεύω ότι ισχύει μέχρι σήμερα, με πολύ ενισχυμένη τη διάσταση της αποτυχίας του συμβιβασμού. Ίσως διότι, σκέφτομαι πρόχειρα, υπάρχει πολύ μεγάλη διάσταση ισχύος. Επομένως, οι ανθρωπίνες κοινωνίες, που κάθε άλλο παρά απέβαλαν τον πόλεμο, το αντίθετο μάλιστα, εύρισκαν τρόπους ειρήνευσης (προφανώς οι ισχυροί ήθελαν μια ειρήνη που θα τους δόλενε), έως να ονειρεύονται και «την αιώνια ειρήνη».

Ναι, ήταν δάρβαρος ο 20ός αιώνας. Τον πόλεμο δεν τον σταμάτησαν ούτε οι Βερσαλιές (ίσως ξανάρχισε και εξαιτίας τους) παρά την Κοινωνία των Εθνών, παρά το Μόναχο. Όλες οι μικρές ή μεγάλες δυνάμεις ρίχτηκαν ή σύρθηκαν στον πόλεμο. Και βέβαια, όπως πάντα, ισχύει το θουκυδίδειο «τίς ἤρξατο χειρῶν ἀδίκων». Ο Άξονας Γερμανίας-Ιταλίας-Ιαπωνίας, το γνωρίζουμε απολύτως καλά, ήταν αυτός που ἤρξατο χειρῶν, απολύτως, ἀδίκων. Πέρα, όμως, από τον άδικο πόλεμο που εξαπέλυσαν οι ναζί διεξήγαγαν τις γιγαντιαίες πολεμικές επιχειρήσεις ως «υπερβολή». Εδογματίσαν πριν τον πόλεμο και εφήρμοσαν πιστά το δόγμα της άσκησης πολιτικής με πόλεμο, μόνο με πόλεμο, μόνο με στρατιωτικά μέσα, μέχρι απόλυτου εξοντώσεως των αντιπάλων στο εσωτερικό των κοινωνιών τους και, στη συνέχεια, στον διεθνή χώρο εναντίον στρατών και αμάχων, μη σεβόμενοι καμία απο-

λύτως οικουμενική αξία. Ο μιλιταρισμός: Τι άλλο ήταν ο βομβαρδισμός του Λονδίνου από τους Γερμανούς, κατακέφαλα στον άμαχο πληθυσμό της πόλης;

Όταν οι γερμανικές στρατιές εισέβαλαν στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου 1939, πράγμα που προκάλεσε τον *Drôle de Guerre* στα γαλλογερμανικά σύνορα, ο πόλεμος σε λίγο έπαψε να είναι *drôle* (αστείος) και από τον Απρίλιο ως τον Ιούνιο του 1940 η Βέρμαχτ με κεραυνοδόλο πόλεμο συνέτριψε τη Νορβηγία, την Ολλανδία, το Λουξεμβούργο, το Βέλγιο και τη Γαλλία. Λίγο αργότερα ήρθε η ώρα των Βαλκανίων και της χώρας μας, ενώ ο πόλεμος εμείνετο στη Βόρεια Αφρική και την Ανατολική Ασία. Στην Ανατολική Ευρώπη, από τις 21 Ιουνίου 1941, η εισβολή των γερμανικών στρατιών στην ΕΣΣΔ σκοπό είχε, και τον επεδίωξε με απόλυτα μέσα, την πλήρη συντριβή των Σλάβων – μπολοσεβίκων, χωρίς καμία ανοχή. Απόδειξη, αν χρειάζεται, το διάταγμα του Χίτλερ για την άμεση εκτέλεση των σοβιετικών κομισαρίων, αιχμαλώτων πολέμου και ο φόνος, τριών εκατομμυρίων και άνω σοβιετικών φαντάρων στα στρατόπεδα. Εξάλλου, η «Τελική Λύση» σκόπευε όχι μόνο την πλήρη εξόντωση των Εβραίων στα στρατόπεδα αλλά και του Κόκκινου Στρατού και του κόμματος αλλά και της ίδιας της σοβιετικής κοινωνίας. Ωστόσο, η σοβιετική κοινωνία, από πάνω έως κάτω, παρά τις αρχικές ήττες, δρῆκε δημιουργικό τρόπο να αναπαραχθεί, να τελειοποιήσει τον στρατό της, να σταματήσει *in extremis* τους εισβολείς 30 χλμ. έξω από τη Μόσχα, ν' αντεπιτεθεί, να τους υποχρεώσει σε οπισθοχώρηση, να τους συντρίψει στο Στάλινγκραντ, στο Κιούρσκ κι από κει ως το Βερολίνο χωρίς καμιά δύναμη να μπορεί να σταματήσει τη σοβιετική επέλαση. Επλήρωσε, βέβαια, τον αφάνταστο φόρο αίματος των 22 εκατομμυρίων φονευθέντων, στρατιωτών και αμάχων, αν και νεότερα στοιχεία ανεβάζουν τις απώλειες της ΕΣΣΔ πάνω από τα τριάντα εκατομμύρια, ίσως στα σαράντα. Έργο του φασισμού ήταν κι αυτό.

Πώς συνέβη όμως αυτή η έκρηξη βαρβαρότητας, αυτή η επιστράτευση με αυταπάρηση ενός ολόκληρου λαού στη γραμμή της βαρβαρότητας; Διότι το έργο αυτό ήταν έργο ολόκληρου του γερμανικού λαού (και της πλειοψηφίας, αρχικά, του ιταλικού). Το συμμερίστηκαν απόλυτα, το πίστεψαν και το υπηρέτησαν μαζικά ως την τελευταία στιγμή. Βέβαια είναι οι ηγέτες, οι ιδεολόγοι, οι κυρίαρχοι πολιτικά και οικονομικά, οι «επάνω», και εν προκειμένω τα ηγετικά κλιμάκια του ναζισμού και του φασισμού, που προγραμματίσαν και διαχειρίστηκαν το ολετήριο έργο. Δεν προσφέρουν όμως όλοι, με ίση συνδρομή άλλη εί-

ναι η δραστηριότητα των πρωτουργών αρχηγών κι άλλη των εκτελεστών. Άλλη είναι η δραστηριότητα του σκληρού πυρήνα των ναζί, σε μια κοινωνία στην οποία επιπλέον επικράτησε πλήρως η αρχή του Führerprinzip και μάλιστα το απόλυτο του μεγάλου αρχηγού που ο λόγος του είναι νόμος, ως τον τελευταίο αρχηγόσκο. Κι αυτές οι διαφοροποιήσεις πρέπει να αναδειχθούν παρόλο που ειδικά στη Γερμανία δεν υπήρξαν σοβαρές αντιστάσεις στο έργο του ναζισμού, με εξαίρεση την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ που πνίγηκε στο αίμα καθώς πάνω από επτά χιλιάδες οι εκτελεσμένοι ως συνεργοί, ακόμη και μακρινοί συγγενείς των συνωμοτών. Εξαίρεση, επίσης, ορισμένες άλλες μικρότερες αλλά ηρωϊκές εστίες Αντίστασης. Πώς υπήρξε αυτή η ομοθυμία, την οποία, ακριβώς, ο «ιστορικός αναθεωρητισμός» επιδιώκει να την περιορίσει στον έξαλλο και φανατικό πυρήνα των περὶ τον Χίτλερ ναζί, των Ες-Ες και ν' απαλλάξει τη μεγάλη συναντουργία, και κυρίως την Βέρμαχτ, που απλώς «εκτελούσε διαταγές»;

Το ζήτημα είναι πολύ μεγάλο, θεωρητικά και ιστορικά περίπλοκο, ίσως ανάγεται στην απολυτότητα του σεβασμού της κρατικής αρχής, στον «κανόνα του καλόγερου» (Λούθηρος) που έλεγε ο Ένγκελς. Ερωτήματα ανοιχτά, που πολλοί προσπάθησαν να τα απαντήσουν και να τα αντιμετωπίσουν, ήδη από τα χρόνια της ανόδου του φασισμού και του ναζισμού στον Μεσοπόλεμο. Και πρώτοι απ' όλους, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, ήταν οι αντιφασίστες κομμουνιστές και σοσιαλιστές. Εκ των υστέρων, όταν όλοι γινόμαστε σοφοί, μπορούμε άνετα να λέμε ό,τι θέλουμε. Και βέβαια αφού ζούμε μετά τα γεγονότα η ιστοριογραφία είναι έργο εκ των υστέρων δεν γίνεται αλλιώς. Η πρώτη όμως και μέγιστη αρετή του μελετητή είναι να προσπαθήσει να γνωρίσει την εποχή την οποία μελετά, να δουτήξει μέσα στα άπειρα ρεάλια του πραγματικού, να φανταστεί τους ανθρώπους και τα έργα τους, να καταλάβει τα ερωτήματά τους και τότε να δώσει τις απαντήσεις του.

Να ένα πρώτο, και μέγιστο, ερώτημα για την εποχή των φασισμών. Πώς ήρθε αυτό το «πράμα»; Το είχαν και οι συγκαιρινοί το ερώτημα αυτό και προσπάθησαν ν' απαντήσουν, με επιτυχία ή αποτυχία. Όταν οι γερμανοί αντιφασίστες, κυρίως κομμουνιστές, σοσιαλιστές και συνδικαλιστικά στελέχη δρέθηκαν κρατούμενοι στο Νταχάου, που ο χιτλερισμός έφτιαξε γι' αυτούς –ήταν το πρώτο χιτλερικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως–, οι κομμουνιστές που κατηγορούσαν τους σοσιαλιστές ως «σοσιαλπροδότες» και οι σοσιαλιστές που κατηγορούσαν τους κομμουνιστές ως πράκτορες της Μόσχας, τότε, μέσα στο μαρτύριο του στρατοπέδου, αποκλεισμένοι και ηττημένοι, για πρώτη φορά κατάλαβαν ότι την προηγούμενη δεκαετία είχαν κάνει λάθος και γι' αυτό, παρόλο που αντιστάθηκαν ηρωικά αλλά μάταια στην άνοδο του Χίτλερ, δεν τα κατάφεραν και εξοντώθηκαν· οι πολλοί ετελεύτησαν στα στρατόπεδα.

Κρατάμε στα χέρια μας το βιβλίο του Νίκου Πουλαντζά, *Φασισμός και Δικτατορία, η Τρίτη Διεθνής μπροστά στον Φασισμό*. Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1970 στη Γαλλία (εκδόσεις F. Maspéro). Στα ελληνικά κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ολκός, το 1975, σε μετάφραση της Χριστίνας Αγκριαντώνη και θεώρηση δική μου. Το έργο αυτό εξαντλήθηκε γρήγορα και, δυστυχώς, από τότε δεν ξανακυκλοφόρησε! Τώρα το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς το επανεκδίδει μαζί με την *Κρίση των Δικτατοριών, Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία*.

Αλλά γιατί επανεκδίδουμε τον *Φασισμό και Δικτατορία*, έργο «γερασμένο», τριάντα πέντε ήδη χρονών; Γράφοντας ετούτο το «Επίμετρο» στο βιβλίο του παλιού φίλου μου και συντρόφου, που αυτοκτόνησε το 1979, σκοπός μου δεν ήταν να συμπυκνώσω, με λίγα δικά μου λόγια, το περιεχόμενό του. Αυτό θα το γνωρίσει και θα το απολαύσει ο αναγνώστης με ωφέλεια, ήδη κι αυτός πολύ μακριά από την εποχή του Μεσοπολέμου. Έγραψα το «Επίμετρο», κυρίως, για να τονίσω ότι το έργο αυτό του Νίκου Πουλαντζά, είναι ένα από τα σπουδαιότερα, αν όχι το σπουδαιότερο, που γράφτηκαν για την άνοδο του φασισμού στην Ιταλία και τη Γερμανία στον Μεσοπόλεμο, την εμπέδωσή τους στην εξουσία και την άσκηση της εξουσίας από το ναζιστικό (Γερμανία) και το φασιστικό κόμμα (Ιταλία), ως τον πόλεμο, ως το 1939. Και πιο συγκεκριμένα προσπάθησε να δώσει απάντηση στο ερώτημα της τεράστιας κοινωνικής –αστικής και λαϊκής– βάσης του φασισμού. Ήτοι, ανέδειξε τη διαδικασία και το αποτέλεσμα του *εκφασισμού των αντίστοιχων χωρών*. Αυτός ο εκφασισμός ερμηνεύει την ομόθυμη –απόλυτη στη Γερμανία, λιγότερο στην Ιταλία– συμπαράταξη φασισμού και κοινωνικού σώματος, στους σκοπούς και τα μέσα. Χωρίς αυτήν την ομοιογενοποίηση που επέφερε ο εκφασισμός ούτε η Γερμανία ούτε η Ιταλία θα μπορούσαν να έχουν την τεράστια δύναμη που είχαν συγκεντρώσει στις παραμονές του πολέμου. Κι ούτε θα μπορούσαν να τον διεξαγάγουν με τον τρόπο που τον διεξήγαγαν, η μεν Ιταλία ώσπου κατέρρευσε στρατιωτικά (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1943), η δε Γερμανία ώσπου συντρίφτηκε ολοσχερώς στρατιωτικά τον Μάη του 1945 κάτω από τα συνδυασμένα πλήγματα, από Ανατολή και Δύση, των συμμαχικών στρατιών αλλά και των δυνάμεων της Αντίστασης των κατεχόμενων ευρωπαϊκών χωρών.

Πιο συγκεκριμένα ο Πουλαντζάς δείχνει:

α) Ότι ο φασισμός-ναζισμός αναδεικνύεται σε μια φάση κρίσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού εξαιτίας της οποίας θραύεται η ιμπεριαλιστική αλυσίδα και οι αστικές πολιτικές δυνάμεις δεν μπορούν πλέον

να διατηρήσουν την ηγεμονία. Ταυτόχρονα σ' αυτήν τη φάση κρίσης το εργατικό κίνημα, μετά τη νικηφόρα Οκτωβριανή Επανάσταση, ηττάται σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες όπου επιχειρήθηκαν εξεγέρσεις. Όταν ο φασισμός ανεβαίνει, η Διεθνής θεωρεί ότι η άνοδός του είναι άμυνα της αστικής τάξης, τη στιγμή που αναπτύσσονται οι επαναστατικές δυνάμεις της εργατικής τάξης. Ο Πουλαντζάς ελέγχει αυτή την εκτίμηση και δείχνει ότι η άνοδος του φασισμού συντελείται σε μια φάση υποχώρησης και ήττας του εργατικού κινήματος.

6) Η αδυναμία των αστικών δυνάμεων, η πλήρης διάσπαση του εργατικού κινήματος (το δόγμα του «σοσιαλφασισμού» και το δίδυμό του «τάξη εναντίον τάξης») και η υποχώρησή του επιτρέπουν στο φασιστικό κόμμα να διευρύνει την αρχική μικρή του κοινωνική επιρροή: πρώτα προσχωρούν στον φασισμό ακραίοι εθνικιστές που αμφισβητούν τις Βερσαλιές ύστερα οι σκληροί πυρήνες του μονοπωλιακού καπιταλισμού που διεκδικούν τη μεγάλη εσωτερική και διεθνή αγορά. Στη συνέχεια προσχωρούν οι ισχυροί ρεβανσιστικοί κύκλοι στρατιωτικών που αποθαίνουν το οπλισμένο χέρι του φασισμού. Έπονται οι κρατικοί μηχανισμοί που υποτάσσονται στο φασιστικό κόμμα και εκφραίζονται: ταύτιση κόμματος-κρατικών μηχανισμών. Έρχεται η μεγάλη μάζα της νέας μικροαστικής τάξης και των μεγάλων και μικρών γαιοκτημόνων. Και, τέλος, προσχωρούν και τα «υπόλοιπα»: παραδοσιακοί μικροαστοί, οι χωρικοί και συμπαγή τμήματα της εργατικής τάξης, ιδίως μετά την απαγόρευση του ελεύθερου συνδικαλισμού.

Σ' όλη αυτήν τη διαδικασία, που δεν προχωρά μέσα από ελεύθερες διαβουλεύσεις και συναινέσεις, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι αστυνομικές αρχές που διευκολύνουν το έργο, κατασταλτικής φύσεως κι αυτό, του φασιστικού-ναζιστικού κόμματος.

Τέλος, καθοριστικό ρόλο κατέχει η ιδεολογία που λειτουργεί ως τοιμεντάρισμα (Γκράμσι) του οικοδομήματος, χάρη στη δράση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (Πανεπιστήμιο, Εκκλησία, εκπαίδευση κ.λπ.) αλλά και «ελεύθερων διανοητών» (κερβέρους της ιδεολογίας τους ονομάζει ο Πουλαντζάς). Συνάμα υπάρχει προσχώρηση στον φασισμό όλων των αντιδραστικών πυρήνων: αντισημίτες, εθνικιστές, τεχνοκράτες, ρατσιστές, αντικοινοβουλευτικοί, θιασώτες της βίας (σορελικοί για παράδειγμα), αναχρονιστικοί ρομαντικοί-νοσταλγοί του παλαιού μεγαλείου (της αρχαίας Ρώμης ή της αγνής γερμανικής φυλής του Μεσαίωνα), «αντιπλουτοκράτες», οι άνθρωποι «της τάξης».

Το όλον, όχι χωρίς αντιφάσεις, που θα ξεσπάσουν αργότερα όταν έρχεται το φάσμα της ήττας, αρθρώνεται στο και περί το φασιστικό-ναζιστικό κόμμα που καταργεί κάθε άλλο κοινωνικό ή πολιτικό σώμα διά της απειλής και της βίας: ένας ο αρχηγός, ένα το κόμμα, ένα το κράτος, ένας ο λαός, ένας ο στρατός. Από τη μια μεριά, πλουτο-

κράτες της Δύσης, εκφυλισμένος κοινοβουλευτισμός, Σλάβοι, μπολσεβίκοι, Εβραίοι ο εχθρός. Φίλοι/εχθροί, κι ανάμεσά τους ο πόλεμος.

•

Έλεγα πιο πάνω ότι ο μελετητής οφείλει να φανταστεί την εποχή και τους ανθρώπους και να «πνιγεί» μέσα στη δράση των δρώντων, μέσα στα άπειρα ρεάλια της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Πουλαντζάς το πράττει· είναι μάστορας του κοινωνικού και πολιτικού συγκεκριμένου, των διαστρωματώσεών του, των αντιφάσεών του, των ιδεολογιών του. Δεν περιγράφει μόνο. Βεβαίως περιγράφει, δηλαδή ορίζει. Ως μαρξιστής-θεωρητικός όμως χρησιμοποιεί επιδέξια όλο το οπλοστάσιο του μαρξισμού αλλά και επινοεί νέες έννοιες θεωρητικές, μέσα από τις οποίες βλέπει, θεωρεί, και απορρίπτει αναλύοντάς τες, επισφαλείς έννοιες και ιδεολογήματα. Και της εποχής του φασισμού και της εποχής που ζει ο ίδιος. Έτσι, ο αναγνώστης θα βρει σ' αυτό το έργο την αντίκρουση εκ μέρους του Πουλαντζά απόψεων ηγετών του εργατικού κινήματος, Στάλιν, Τρότσκυ, Ζηνόδιεφ, Μπλάντερ, Ταλχάμερ, Μπορντίγκα, Σορέλ αλλά και θεωρητικών της μεταφασιστικής εποχής των δεκαετιών του '50-'70: Ραϊμόν Αρόν, Άννας Άρεντ, Χόρκχαϊμερ, Αντόρνο, θεωρητικών του γαλλικού ΚΚ, κλπ.

Να προσθέσω μια «λεπτομέρεια» που ισχύει για μας. Τι ήταν το καθεστώς της 4ης Αυγούστου; Φασισμός είπαν σχεδόν όλοι, και τότε και τώρα. Όμως στην Ελλάδα είχαμε φασίστες όχι φασισμό. Το κόμμα του Μεταξά ήταν ασήμαντο και ασήμαντο έμεινε ως το τέλος: δεν προσχώρησαν οι μάζες σ' αυτό. Αντίθετα, λίγο αργότερα οι μάζες πήραν άλλους δρόμους. Ούτε η Χούντα, της Στρατιωτικής Δικτατορίας του 1967-74, πέτυχε τον εκφασισμό της χώρας. Στρατιωτικός μηχανισμός ήταν, τέτοιος έμεινε ως το τέλος, ώσπου κατάρρευσε. Επιμένουν, όμως, να χαρακτηρίζουν τη δικτατορία «φασιστική». Ο «πανφασισμός» όμως ήταν ιδέα ξένη στον Πουλαντζά.

•

Με την επανέκδοση από το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και τις εκδόσεις Θεμέλιο των δύο, εξαντλημένων έργων του *Φασισμός και Δικτατορία* και *Η κρίση των δικτατοριών*, δεν τελειώσαμε. Πρέπει να διαβάσουμε τον Πουλαντζά, έχει πολλά ακόμα να μας δώσει. Αλλά αυτό είναι δουλειά των Ελλήνων αριστερών· εκείνος, δυστυχώς, τέλειωσε. Συνεχίζουμε.

Άγγελος Ελεφάντης

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Αλτουσέρ 334, 337, 338, 341, 342
 Αμπρί ντε Αλοέστ 233
 Αμπρί ντε Αφοί 233
 Ανούντσιο Ντ' 143, 145, 147,
 148, 150, 393

Αντόρνο Τ. 278
 Αραγκόνα Ντ' 237, 239, 242, 255

Abendroth W. 160, 278
 Alatri P. 131, 144
 Almond G. 121
 Angress W. 194
 Aquarone A. 153, 394, 410
 Arendt H. 349, 350, 396
 Aron R. 362

Βάργκα 38, 47, 48, 49, 51, 58,
 112, 249
 Βέμπερ Μαξ 314, 389
 Βεμπλέν 350
 Βιζάκκι 323

Βιτ 111
 Βόλλενμπεργκ 214, 215
 Βοναπάρτης Λ. 80, 126, 226, 361,
 400

Badia G. 26, 99, 100, 105, 119, 194,
 197, 200, 204, 219

Barberi 135

Barran P.M. 20, 42, 58

Bartolotti M. 108

Basso L. 144

Beagle A. 317

Bendix R. 217, 272, 280, 299

Bergsträsser L. 113

Bettelheim Ch. 19, 25, 42, 70, 100,
 106, 220, 221, 289, 311, 338, 348,
 416

Böhn M.H. 388

Borkenau Fr. 200

Borman M. 389

Bourdieu P. 335

Bracher K. 111, 123, 125, 216, 217,
218, 223, 253, 286, 287, 288, 290,
315, 316, 379, 380, 381, 384, 389
Brady 395
Braun 197
Broué P. 407

Γαριβάλδης 146
Γιοννγκ 122
Γκαίμπελς 122, 386, 387
Γκαίρινγκ 107, 126, 127, 283,
381, 386
Γκαντόλφο 392
Γκολτς 224
Γκράμσι 32, 33, 34, 66, 67, 68,
80, 82, 83, 93, 108, 137, 138,
139, 142, 145, 210, 229, 230,
233, 235, 242, 243, 245, 246,
247, 250, 251, 253, 268, 269,
283, 331, 332, 333, 334, 338,
339, 342, 370, 371
Γκράντι 149, 150
Γκρένερ 376, 377
Γούνγκερ E. 118

Cammett J. 242
Caracciolo A. 30
Carr T. 46, 48, 194
Castellan G. 120, 197, 203, 220,
221, 284, 285, 314
Castells M. 335
Clough S.B. 30, 130
Cole G.D.H. 94
Collotti E. 199, 212

Δημητρώφ 37, 38, 51, 72, 73, 90,
91, 92, 107, 108, 109, 137, 138,
139, 179, 183, 184, 185, 186,
187, 208, 209, 226, 356, 363,
407

Dahrendrof R. 109, 273, 378
Degras J. 184

Desanti D. 136, 184, 191, 213
Dobb M. 58
Droz J. 118, 204, 237, 238
Dsenis O. 102
Dubief H. 230
Dutt P. 65
Duverger M. 172, 203, 287

Ένγκελς 18, 27, 33, 66, 95, 141,
164, 188, 259, 260, 261, 285

Eiler R. 388

Ζάλομαν Έρντ φον 118
Ζέφερινγκ 205
Ζινόδιεφ 38, 46, 48, 53, 110, 111,
136, 137, 169, 242, 243
Ζωρές 233

Fera 391
Fichholtz D. 106
Flechtheim O. 197, 201, 203, 207,
214
Foa V. 153, 254
Fraenkel 385
Frank G. 22, 384
Freimuth E. 65
Friedrich C. 308, 349
Fromm E. 387

Gallo M. 143
Geiger Th. 273, 288
Gerth H. 126, 286, 382
Giacomo A. 135
Glough S.B. 321
Gripenburg 67, 93
Guérin D. 100, 102, 152, 217, 223,
289, 296
Guichonnet P. 255, 294

Hajek M. 48
Hallgarten 121
Hanser R. 111

Hess R. 380
 Heberle R. 123, 199, 218, 287, 317
 Heckert Fr. 51
 Hirsch 65, 182

Καβούρ 33
 Κάμενεφ 46
 Κάουτοσκυ 41, 99, 203, 297, 300,
 311, 312, 313
 Καππ 191, 239, 376
 Κέσλερ 223
 Κορνίλωφ 239
 Κουν Μπέλα 56
 Κρίγκελ 172
 Κρίσπι 33, 34, 145, 292

Klein 117
 Kogon E. 382
 Kornhauser W. 121, 268, 308, 349
 Korsch 240
 Kuczynski Z. 106
 Kühnl R. 112, 118, 218
 Kuusinen 65

Λάιπαρτ 205
 Λαμπριόλα A. 230, 231, 233
 Λέγκιεν 192
 Λέμπερ 204
 Λένιν 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23,
 28, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 46,
 47, 66, 82, 86, 90, 91, 134, 162,
 164, 165, 170, 171, 178, 194,
 203, 209, 232, 240, 241, 242,
 244, 248, 249, 259, 260, 261,
 263, 264, 297, 299, 301, 303,
 323, 326, 327, 334, 336, 338,
 342, 357, 364, 412, 413

Λέονε 233
 Λέυ Δρ. 223, 224, 386
 Λονγκομπάρντι 233
 Λούξεμπουργκ Ρόζα 200

Laswell H. 272, 273, 292

Latran 398
 Ledrut R. 217
 Lerner D. 126, 382
 Lipset S.M. 203, 217, 218, 273,
 280, 299
 Loomis Ch. 317
 Luzzatto L. 324

Μανουήλσκυ 64, 167, 169, 182,
 213
 Μάο 41, 43, 66, 86, 159, 162,
 259, 297, 408, 411, 412, 413
 Μαρκούζε 55, 278, 360, 387
 Μαρξ 18, 22, 27, 42, 43, 66, 67,
 80, 82, 93, 94, 95, 111, 118,
 141, 188, 192, 259, 260, 261,
 265, 272, 285, 299, 307, 310,
 333, 339, 341, 351, 357, 400

Μαρτίνωφ 38
 Ματεότι 240
 Ματσίνι 34, 144
 Μέντελσον 49
 Μονάτ 233
 Μουσολίνι 52, 55, 146, 149, 150,
 152, 233, 234, 240, 255, 256,
 372, 393, 396, 397

Μπάλμπο 149, 245
 Μπάλντουρ φον Σίραχ 122
 Μπαντόλιο 143, 153, 392
 Μπάουερ Ότο 68, 108
 Μπιάνκι 233
 Μπίσμαρκ 27, 28, 29, 33, 34, 115,
 117, 285

Μπλανκί 201, 232
 Μπλόμπεργκ 127, 379, 381, 386
 Μποκκίνι 394
 Μπόνο ντε 392
 Μπονόμι 130, 131, 142, 144, 148,
 149, 150, 392
 Μπορντίγκα 38, 50, 65, 93, 111,
 137, 157, 230, 235, 240, 241,
 242, 243, 244, 246, 247, 249,
 269

- Μπουχάριν 46, 54, 180, 148
 Μπράντλερ 193, 195, 200
 Μπρύνινγκ 98, 101, 103, 105,
 111, 113, 114, 120, 123, 196,
 204, 317, 375, 376, 377
 Μύλερ 103, 205
 Μύντσενμπεργκ 215
 Μωράς 232
- Mason Tim 94, 100, 220, 221
 Matthias E. 124
 Merton R.K. 126, 382
 Michels R. 172, 203, 235
 Mills W. 273
 Miliband R. 95
 Mira G. 140, 143, 149, 394
 Mommsen H. 385
 Morsey R. 124
- Ναπολέον 3ος 189, 370
 Νίτι 130, 131, 140, 144, 323
 Νόλτε 149, 293
 Νόσκε 192, 205
 Νόυμαν 94, 105, 168, 172, 200,
 213, 215, 222, 273, 318, 360,
 378, 380, 384
 Νόυραλ 124
 Νταρέ 202, 315, 316, 386
 Ντιάς 143, 392
 Ντολφούς 354
 Ντουμέργκ 69
 Ντούτσε 395
 Ντούτσερ 69, 409, 410
 Ντυρκέμ 350
- Neusuess-Hunkel 382
- Οριάνι 147
 Ορντζονίκιντζε 407
 Ούλμπριχτ 206
- Organski A. 109
 Orlando 140, 324
- Πάπας Πίος 11ος 151
 Πάπεν φον 69, 124, 198, 204,
 315, 391
 Παπίνι 147, 238
 Πελλουτιέ 233
 Περντίτσα 326
 Πεταίν 69
 Πηκ 39, 269
 Πιρέλλι 153
 Προυντόν 189
- Palloix Ch. 20
 Paris R. 30, 129, 130, 147, 392
 Parsons T. 64
 Passeron J.C. 335
 Pirker T. 51, 52
 Pilsudski 66
 Pizzorno A. 32
 Prélôt M. 395
- Ράντεκ 38, 46, 50, 91, 93, 193,
 194, 269
 Ρατενάου 111
 Ρεδέλ Ταόν ντε 392
 Ρεμ 124, 382
 Ρενάν 293
 Ρέντελ 289
 Ρόξενφελντ 205
 Ρόκο 255
 Ροσόνι 152, 233, 256
 Ρούσσελτ 65, 107
- Raguin C. 335
 Reich W. 262, 273, 280, 316, 387
 Remmele H. 181, 215
 Repaci A. 141
 Rizzi B. 283
 Romeo A. 30, 32, 110, 130, 294, 321
 Roncayolo M. 110, 254, 318, 321
 Rosenberg A. 27, 68, 110, 111, 131,
 132, 142, 146, 160, 194, 196, 197,
 199, 217, 218, 240, 253, 292, 293,
 373

Σαλάντρα 140, 143, 324
 Σαχτ 107, 111, 127, 224, 386
 Σέλτσονερ 225
 Σεμάρ 198
 Σεράτι 235, 236
 Σέρινγκερ 377
 Σερπιέρι 325
 Σέυντεβιτς 205
 Σλάγκετερ 193, 212
 Σλάιχερ 69, 101, 103, 114, 115, 196, 317
 Σονάρντ 395
 Σοννίνο 140
 Σορέλ 230, 231, 232, 233
 Σουάρντο 395
 Σπένγκλερ 118
 Στάλιν 48, 167, 168, 170, 174, 180, 194, 356, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 416
 Στούρτζο ντον 141, 150
 Στράσερ Γκ. 115, 122, 124, 202, 216, 218, 219, 223, 287
 Στράσερ Ο. 218, 219
 Στρέζεμαν 111, 120, 194

 Salvatorelli L. 140, 143, 149, 321, 394, 397, 398
 Salvemini G. 141, 147, 149, 150, 153, 227, 236, 321, 392
 Santarelli E. 144, 227, 324
 Schmitt C. 384
 Schoenbaum D. 123, 126, 386
 Schorn H. 378
 Schwab S. 157, 215
 Schweitzer A. 26, 94, 100
 Seekt von 66, 192, 193, 376, 408
 Sereno R. 153
 Serreni E. 137, 327
 Speier H. 121
 Spriano P. 137, 229, 238, 241, 242, 247
 Staff I. 383
 Stinchombe A. 299

Stopler G. 26
 Sweezy P.A. 20, 42, 58, 338

 Ταλχάμερ 66, 67, 68, 93, 94, 126, 161, 193, 200
 Τάσκα 68, 130, 140, 143, 145, 148, 149, 161, 227, 229, 237, 246, 292, 310, 321, 372, 391, 392
 Τέλμαν 55, 169, 181, 182, 194, 195, 198, 200, 208, 210, 213
 Τερατοσίνι 50, 141, 241, 242
 Τζεντίλε 397
 Τζολίτι 130, 131, 140, 142, 143, 144, 146, 148, 228, 391
 Τολιάτι 93, 108, 136, 139, 226, 230, 236, 244, 269, 278
 Τουράτι 235, 237, 241, 242
 Τρέδες 237
 Τρότσκι 44, 46, 49, 66, 69, 73, 74, 88, 89, 112, 166, 175, 176, 184, 194, 242, 248, 268, 269, 370, 411, 413
 Τσέτσιν Κλάρα 51, 54, 93, 269, 356
 Τσίμερβαλντ 235
 Τσώρτσιλ 396
 Τύσεν 111

 Tjaden K.H. 67, 93, 200

 Vannutelli C. 254, 255, 294
 Vermeil E. 118
 Verret M. 341
 Vidal D. 71, 335
 Vogelsang Th. 380

 Φάκτα 130, 141, 143, 144, 148, 149, 393
 Φαρινάτοι 150, 233
 Φίσερ-Μάσλοφ Ρουτ 200, 213, 240
 Φρέλιχ 200
 Φρικ 379

Φριτς 127, 381, 386

Χέγκελ 333, 400

Χέλτερμαν 206

Χίλφερντινγκ 23, 205

Χίμλερ 225, 381, 382, 386

Χίντενμπουργκ 101, 120, 123,
204, 376, 393

Χίτλερ 50, 51, 121, 122, 123, 126,
169, 184, 193, 200, 202, 204,
205, 208, 211, 213, 214, 216,

218, 240, 315, 316, 317, 372,
379, 381, 386, 387, 389, 390,
408, 409

Χολτς 192

Χόρκχαϊμερ 15, 55, 278, 387

Χόρτυ 54, 66

Χούγκενμπεργκ 122, 124

Χρουστσιόφ 412, 413

Zeman Z. 386

ΜΙΚΡΟ ΛΕΞΙΚΟ
ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΣΤΕΛΕΧΩΝ
(ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ, ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ κ.λπ.)

Action française. Εθνικιστικό, φιλομοναρχικό κίνημα που αναπτύχθηκε στη Γαλλία όσο η υπόθεση Ντρέιφους ήταν σ' εξέλιξη με κυριότερο εκφραστή της τον Σαρλ Μωράς.

Αντόρνο (Adorno) Τεοντόρ (1903-1969). Γερμανός φιλόσοφος και μουσικολόγος, μέλος του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης που μετά την άνοδο του Χίτλερ μεταφέρθηκε στις ΗΠΑ. Έργα του *Η αυταρχική προσωπικότητα* και η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (μαζί με τον Χόρχαϊμερ).

Άρεντ (Arendt) Άννα (1906-1975). Γερμανοεβραία φιλόσοφος, μαθήτριά του Γιάσπερς και του Χάιντεγκερ. Έργα της *Οι ρίζες του ολοκληρωτισμού* (1951), *Η ανθρώπινη κατάσταση* (1958).

Γαριβάλδης (Garibaldi) Τζουζέπε (1807-1882). Ιταλός πατριώτης που αγωνίστηκε για την ενοποίηση της Ιταλίας. Πολέμησε ενάντια στην Αυστρία και στο δασίλειο των δύο Σικελιών (εκστρατεία των χιλίων 1960) και του πάπα.

Γκαίμπελς (Goebbels) Γιόζεφ Παούλ (1897-1945). Μέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, υπουργός Προπαγάνδας και Διαφώτισης (1933-45) του Χίτλερ, ο οποίος είχε επωμιστεί όλο το

βάρος της διεύθυνσης του πολέμου. Αυτοκτόνησε με την οικογένεια του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Βερολίνου.

Γκαίρινγκ (Göring) Χέρμαν (1893-1946). Γερμανός πολιτικός και στρατιωτικός, μέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, πρόεδρος του Ράιχστακ (1932), ανέλαβε την οργάνωση της Λούφτβαφε. Ο Χίτλερ τον έχρισε διάδοχό του. Καταδικάστηκε σε θάνατο στη Δίκη της Νυρεμβέργης και αυτοκτόνησε.

Γκράμσι (Gramsci) Αντόνιο (1891-1937). Ιταλός πολιτικός και φιλόσοφος από τους ιδρυτές του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας (1921), διετέλεσε γραμματέας του (1924) και νωρίτερα αντιπρόσωπος του στην Εκτελεστική Επιτροπή της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Το 1926, φυλακίζεται και πεθαίνει το 1937. Εξέδωσε μαζί με τον Τολιάτι την εφημερίδα *Ordine Nuovo* (Νέα Τάξη), ιδρυτής της εφημερίδας *L'Unita* (1924). Έργα του μεταξύ άλλων *Τετράδια Φυλακής*, *Γράμματα της Φυλακής*, *Το πρόβλημα του Νότου*, *Οι διανοούμενοι και η οργάνωση της κουλτούρας*, *Παρελθόν και παρόν*.

Concordat (1933). Στις 20 Ιουλίου 1933, η καγκελαρία του Βατικανού στη Ρώμη διοργάνωσε μια τελετή στην οποία η Αγία Έδρα ολοκλήρωσε ένα κονκορδάτο με τη ναζιστική Γερμανία. Αντιπροσώπος των Γερμανών ήταν ο Φον Πάπεν, αναπληρωτής καγκελάριος, ενώ το Βατικανό αντιπροσωπεύθηκε από τους Eugenio Cardinal Pacelli, ιδρυτή και τον αρχιτέκτονα του κονκορδάτου, τον γραμματέα του κράτους, και στη συνέχεια τον Πάπα Πίο XII (1939-1958). Το Βατικανό θεώρησε τη συνθήκη ως πράξη προστασίας των δικαιωμάτων των Καθολικών στη Γερμανία· εντούτοις, η συνθήκη χρησίμευσε για να νομιμοποιήσει το Ράιχ και να θέσει εκτός λειτουργίας την αντίθεση των καθολικών στο καθεστώς.

Δημητρώφ (Dimitroff) Γκεόργκι (1882-1949). Βούλγαρος πολιτικός και παράγοντας του διεθνούς εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος. Γενικός Γραμματέας της Κομιντέρν (1935-1943), πρωθυπουργός της Βουλγαρίας (1946-1949).

Diggers. Ομάδα πρωτο-κομμουνιστών αγροτών στην Αγγλία την περίοδο 1649-50, που καλλιεργούσαν από κοινού τη γη. Εναντιώθηκαν στην μεγάλη ιδιοκτησία και υποστήριξαν την παροχή γης στους φτωχούς προκειμένου να καλλιεργηθεί συλλογικά. Η πολιτική τους καταγγέλθηκε από τους ηγέτες των Levellers. Δέχθηκαν μεγάλες πιέσεις και διαλύθηκαν το 1950.

Ένγκελς (Engels) Φρήντριχ (1820-1895). Γερμανός θεωρητικός του σοσιαλισμού, συνεργάστηκε με τον Μαρξ στη συγγραφή των θεμελιωδών κειμένων του μαρξισμού *Γερμανική ιδεολογία* (1845-6), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (1848). Ακόμα, έργα του *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (1845), *Αντι-*

Ντύρινγκ (1878), *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (1884)· επιπλέον, επιμελήθηκε και εξέδωσε τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Ζινόβιεφ (Zinoviev Gregory) Γκρηγκόρι (1883-1936). Μπολσεβίκος, πρόεδρος της Κομιντέρν (1919-1926). Προώθησε με τον Στάλιν και τον Κάμενεφ τη σταυροφορία ενάντια στον Τρότσκι (1923), ενώ αργότερα (1926-27) διαμόρφωσε μια ομάδα με τον Τρότσκι ενάντια στον Στάλιν. Διαγράφηκε από το κομμουνιστικό κόμμα το 1927 και ξανά το 1932. Το 1935, δικάστηκε στην πρώτη δίκη της Μόσχας και το 1936 εκτελέστηκε.

Ζωρές (Jaures) Ζαν (1859-1914). Γάλλος πανεπιστημιακός, βουλευτής των Δημοκρατικών και κατόπιν των σοσιαλιστών, των οποίων υπήρξε και ηγέτης μετά την ίδρυση του γαλλικού τμήματος της Σοσιαλιστικής Διεθνούς (SFIO). Ιδρυτής της εφημερίδας *Humanité*. Δολοφονήθηκε από εθνικιστές λίγο πριν την έναρξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου.

«**Η δημοκρατία της Βαϊμάρης**». Στη Βαϊμάρη (Weimar) της ανατολικής Γερμανίας, στις 19 Ιανουαρίου 1919 μετά την παραίτηση του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄, εξελέγη από το λαό συντακτική συνέλευση, απαρτιζόμενη κυρίως από σοσιαλιστές και δημοκράτες και Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον σοσιαλιστή Έμπερτ τον Αύγουστο του ίδιου έτους ψήφισε Σύνταγμα, που προέβλεπε, μεταξύ άλλων, την καθιέρωση προεδρικού συστήματος με εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας. Το νέο Σύνταγμα παρέμεινε σε ισχύ έως το 1933, οπότε η Δημοκρατία της Βαϊμάρης κατέρρευσε με την ανάληψη της εξουσίας από τον Αδόλφο Χίτλερ.

«**Η νύχτα των κρυστάλλων**». Η νύχτα της 9ης Νοεμβρίου 1938, οπότε στη Γερμανία τα χιτλερικά-ναζιστικά Τάγματα Εφόδου (SA) συνεπικουρούμενα από ομάδες πολιτών έκαψαν και λεηλάτησαν τα μαγαζιά και τα σπίτια των Εβραίων πολιτών καθώς κι όσων είχαν εμπορικές και κοινωνικές συναναστροφές μαζί τους. Υπολογίζεται ότι μέσα σε 24 ώρες 7.000 επιχειρήσεις Εβραίων και 200 συναγωγές σ' όλη τη Γερμανία καταστράφηκαν, θρησκευτικά βιβλία δόθηκαν στην πυρά, 91 άτομα σκοτώθηκαν κι άλλα 30.000 συνελήφθησαν για να οδηγηθούν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

«**Η νύχτα των μεγάλων μαχαιριών**». Πραγματοποιείται με διαταγή του Χίτλερ στις 30 Ιουνίου με 2 Ιουλίου του 1934, οπότε δολοφονείται ολόκληρη η ηγεσία των SA κι ο αρχηγός της Έρνστ Ρεμ (Röhm). Επίσης, δρoύκουν το θάνατο άλλοι ακροδεξιοί εθνικιστές, άτομα της αντιπολίτευσης και της εκκλησίας, όπως ο Γκρέγκορ Στράσερ (Gregor Strasser), ο στρατηγός Φέρντιναντ φον Μπρέντοβ (Ferdinand von Bredow), ο πρώην καγκελάριος Κούρτ φον Σλάιχερ

(Kurt von Schleicher) και ο πρώην πρωθυπουργός της Βαβαρίας Γκούσταβ Ρίτερ φον Καρ (Gustav Ritter von Kahr). Οι εθνικοσοσιαλιστές παρουσιάζουν αυτόν τον μαζικό φόνο σαν προληπτικό μέτρο κατά του, δήθεν, αναμενόμενου πραξικοπήματος του Ρεμ. Ο αριθμός των θυμάτων δεν δημοσιεύεται. Ο νέος αρχηγός των SA, ο Λούτσε (Lutze), θα πει ότι εκτελέστηκαν 81 άτομα. Σήμερα, υπολογίζεται ότι σε τρεις μέρες δολοφονήθηκαν περίπου 200 άνθρωποι. Η νύχτα των μεγάλων μαχαιριών πραγματοποιείται κυρίως από τους SS, οι οποίοι δέχονται βοήθεια από την μυστική αστυνομία (Γκεστάπο) και τον στρατό.

Κάουτσκι (Kautsky) Καρλ (1854-1938). Γερμανός σοσιαλιστής ιστορικός και οικονομολόγος. Ηγέτης και θεωρητικός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και της Β΄ Διεθνούς, αντιπαρά τέθηκε θεωρητικά στον Λένιν και τον Τρότσκι. Δεν δέχθηκε να ενταχθεί με το κόμμα του στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας.

Κουομιτάνγκ. Το Εθνικιστικό Κόμμα Κίνας που ιδρύθηκε το 1919 από τον Σουν Γιατ-Σεν, ενώ απ' το 1925 ηγέτης του υπήρξε ο στρατηγός Τσανγκ Κάι-Σεκ.

Λαμπριόλα (Labriola) Αρτούρο (1873-1959). Ιταλός πολιτικός, μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος 1895-1907, οργανωτής συνδικάτων, ίδρυσε την Avanguardia Socialista («σοσιαλιστική πρωτοπορία»), υπέρμαχος της ιταλικής επέμβασης στη Λιβύη και του Α΄ παγκοσμίου πόλεμου, έζησε εξόριστος το 1937. Ήταν μέλος της συντακτικής συνέλευσης και γερουσιαστής από το 1948.

Levellers. Αγγλικό πολιτικό κόμμα τέκνο της επανάστασης 1648, διεκδικούσε την κατάργηση των προνομίων και της αριστοκρατίας, και την ίδρυση μιας «Δημοκρατίας των ίσων». Παρέμειναν ισχυροί για έναν χρόνο, αλλά διαλύθηκαν από τον Κρόμγουελ, ο οποίος εκτέλεσε τους κύριους ηγέτες της ομάδας.

Λένιν (Lenin) Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνοφ (1870-1924). Ρώσος πολιτικός και θεωρητικός, ηγέτης της Οκτωβριανής Επανάστασης, επικεφαλής της ΕΣΣΔ (1922-1924). Υπήρξε ηγέτης του μπολσεβίκικου τμήματος του Ρώσικου Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος κι αργότερα του μπολσεβίκικου κόμματος. Ως πρόεδρος του Συμβουλίου των Κομισάριων (1917-24) κατήγγειλε την ιδιωτική ιδιοκτησία γης κι άρχισε τη διανομή της μεταξύ των αγροτών, εθνικοποίησε τις τράπεζες και εισήγαγε έλεγχο στην παραγωγή των εργοστασίων, κατήγγειλε την Συντακτική Συνέλευση του 1918 και κήρυξε παράνομα πολιτικά κόμματα όπως το Δημοκρατικό Κόμμα των Καντέτ, τους Μενσεβίκους και τους Σοσιαλεπαναστάτες. Επιδίωξε την υπογραφή της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ (1918) και υπήρξε ιδρυτικό μέλος και ηγέτης της Κομμουνιστικής Διεθνούς

(1919). Με το τέλος του εμφυλίου (1918-21), εισήγαγε τη νέα οικονομική πολιτική και διόρισε τον Στάλιν γραμματέα του κόμματος. Έργα του, μεταξύ άλλων: *Τι να κάνουμε;* (1902), *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός* (1909), *Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (1916), *Κράτος και επανάσταση* (1917), *Ο «αριστερισμός» παιδική αρρώστια του κομμουνισμού* (1920).

Λούξεμπουργκ (Luxemburg) Ρόζα (1870-1919). Από τα ιδρυτικά μέλη του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Πολωνίας. Ηγήθηκε της αριστερής πτέρυγας της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας, αντιπαρά τέθηκε στον ρεβιζιονισμό του Κάουτσκι και στον μπολσεβικισμό. Μαζί με τον Καρλ Λήπκνεχτ οργάνωσε την Ένωση «Σπάρτακος» που αργότερα εξελίχθηκε στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Για την πάλη της ενάντια στον πόλεμο, φυλακίστηκε το 1915. Δολοφονήθηκε το Γενάρη του 1919, όταν κατεστάλη η εξέγερση του Σπάρτακου. Έργα της μεταξύ άλλων *Μαζική απεργία, κόμμα, συνδικάτα* (1906), *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου* (1913), *Η Οκτωβριανή Επανάσταση* (1918).

Μανουήλσκυ (Manuilsky) Ντμίτρι (1883-1959). Μέλος του ΠΓ της ΚΕ του Κομμουνιστικού Κόμματος Ουκρανίας (1920-23 και 1949-52) και μέλος της ΚΕ (1929-39) του Πανενωσιακού Κομμουνιστικού Κόμματος (μπολσεβίκων), μέλος του Προεδρείου (1924-43) και της γραμματείας (1928-43) της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς, Υπουργός Εξωτερικών (1944-53) και αντιπρόεδρος της κυβέρνησης (1946-53) της Ουκρανίας.

Μάο Τσε-Τουνγκ (Mao Ze-dong) (1893-1976). Από το 1921 ιδρυτικό μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας. Με τη «μεγάλη πορεία» στα χρόνια 1934-35 έγινε ο αναμφισβήτητος ηγέτης του κόμματος, αν και επίσημα εξελέγη πρόεδρος του το 1945. Το 1949, ανακήρυξε στο Πεκίνο τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και ετέθη στην κορυφή του κράτους. Με στόχο να μετασχηματιστεί η Κίνα γρήγορα σε σύγχρονο βιομηχανικό κράτος, κρατικοποίησε τη βιομηχανία και εισήγαγε τον αναδασμό του γεωργικού κλήρου. Η προσπάθεια του κόμματος το 1958 να ενταχθούν με το «Μεγάλο Άλμα» όλες οι παραγωγικές δυνάμεις της χώρας σε κολεκτίβες οδήγησε το λαό σε διατροφική καταστροφή. Κατά τη μεγάλη «Πολιτιστική Επανάσταση» στα χρόνια 1965-66 διέλυσε τον κομματικό και κρατικό μηχανισμό για να διατηρήσει τον έλεγχο της εξουσίας.

Μαρκούζε (Marcuze) Χέρμπερτ (1899-1979). Γερμανός φιλόσοφος αρχικά μαθητής του Χάιντεγκερ. Μέλος του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης των Μ. Χόρχαϊμερ και Θ. Αντόρνο. Το 1934, με την άνοδο του ναζισμού έφυγε μαζί με τα υπόλοιπα

μέλη του Ινστιτούτου στη Γενεύη και κατόπιν στη Νέα Υόρκη και το Λος Άντζελες όπου εγκαταστάθηκε το Ινστιτούτο. Έργα του *Ψυχανάλυση και Πολιτική*, *Δοκίμιο για την Απελευθέρωση*, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, *Σοβιετικός Μαρξισμός*, *Η Ανθεκτικότητα της Τέχνης*, *Κριτική της Μαρξιστικής Αισθητικής*, *Έρως και Λόγος και Επανάσταση*.

Μαρξ (Marx) Καρλ (1818-83). Γερμανός φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτικός, θεμελιωτής μαζί με τον Ένγκελς του διεθνούς επαναστατικού κομμουνισμού και της Α΄ Κομμουνιστικής Διεθνούς. Ανέπτυξε τη θεωρία του Ιστορικού Υλισμού και εισήγαγε ως ερμηνευτική αρχή την πάλη των τάξεων, που αναδεικνύει το προλεταριάτο ως τον παράγοντα που οδηγεί στην αταξική κοινωνία. Το 1848, από κοινού με τον Ένγκελς, συνέταξε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ενώ μετά την εγκατάστασή του στο Λονδίνο αρχίζει τη συγγραφή του *Κεφαλαίου* (1867, δύο περαιτέρω τόμοι, συντάχθηκαν από τον Ένγκελς με βάση τα σχέδια του Μαρξ και εκδόθηκαν με ταθανάτια το 1884 και 1894). Ακόμα, έργα του *Η πάλη των τάξεων στη Γαλλία* (1850), η *Γερμανική Ιδεολογία* (1846), *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* (1847)

Mezzogiorno (Μετσοτζόρνο). Περιοχή της Ιταλίας που περιλαμβάνει τις περιοχές Αμπρούτσι, Καμπανία, Μολίζε, Πούλια, Μπασιλικάτα, Καλαβρία, και τα νησιά της Σικελίας και της Σαρδηνίας. Η γεωργία απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού κι είναι το στήριγμα της γενικά υπανάπτυκτης οικονομίας. Οι μεγάλης κλίμακας μεταρρυθμίσεις στη γη εισήχθησαν μετά το 1946. Το 1950, ιδρύθηκε από την ιταλική κυβέρνηση το Ταμείο για το Νότο με στόχο να υποκινήσει την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη στο Μετσοτζόρνο.

Μπαντόλιο (Badoglio) Πιέτρο Γκρατσάνο Μονφεράτο (1871-1956). Ιταλός στρατιωτικός, κυβερνήτης της Λιβύης (1928-33), ηγήθηκε της εισβολής στην Αιθιοπία (1935), όπου διετέλεσε και αντιβασιλιάς. Στο Β΄ παγκόσμιο πόλεμο και μετά την πτώση του Μουσολίνι έγινε πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και διαπραγματεύτηκε το 1943 την ανακωχή με τους συμμαχούς.

Μπάουερ (Bauer) Ότο (1882-1938). Από τους επιφανείς παράγοντες της Β΄ Διεθνούς και ηγέτης της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας. Θεωρητικός του λεγόμενου Αυστρομαρξισμού, συντάκτης του μηνιαίου θεωρητικού περιοδικού *Καμπφ* που ίδρυσε το 1908 μαζί με τον Φ. Άντλερ, κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Αυστρίας και συντάκτης της εφημερίδας του, διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών (1918-19). Ιδρυτής, μαζί με άλλους αυστρομαρξιστές ηγέτες, της 2 ½ Διεθνούς το 1921, παίζει δραστή-

ριο ρόλο στη συγχώνευση της 2 ½ Διεθνούς και της Β΄ Διεθνούς της Βέρνης και στην ίδρυση της λεγόμενης Σοσιαλιστικής Διεθνούς των Εργατών. Μετά την ήττα της εργατικής εξέγερσης (1934) εγκαταλείπει οριστικά την Αυστρία.

Μπίσμαρκ (Bismarck) Ότο (1815-1898). Πρόεδρος του συμβουλίου της Πρωσίας, ο οποίος πραγματοποίησε την ένωση της Γερμανίας προς όφελος της Πρωσίας (1864-1871). Ανακήρυξε την ίδρυση του Β΄ Ράιχ (1871) του οποίου υπήρξε και καγκελάριος.

Μπλανκί (Blanqui) Λουί Ωγκύστ (1805-1881). Γάλλος πολιτικός, εμπνευστής του επαναστατικού σοσιαλισμού του τέλους του 19ου αιώνα. Πήρε ενεργό μέρος στο κίνημα των Καρμπονάρων (1824), αρχηγός της ρεπουμπλικανικής και κατόπιν της σοσιαλιστικής αντιπολίτευσης, ο οποίος ηγήθηκε των εργατικών κινητοποιήσεων του 1848 και έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην Παρισινή Κομμούνα. Πέθανε στη φυλακή.

Μπλόμπεργκ (Blomberg, Werner Eduard Fritz von) (1878-1946). Γερμανός στρατάρχης και αρχιστράτηγος της Βέρμαχτ. Ως Υπουργός Πολέμου μετά το θάνατο του Χίντεμπουργκ (1934), μετέφερε τον έλεγχο του υπουργείου στον Χίτλερ.

Μπλούμ (Blum) Λέον (1872-1950). Μέλος του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, αρχηγός του γαλλικού τμήματος της Εργατικής Διεθνούς (SFIO), σχημάτισε κυβέρνηση Λαϊκού Μετώπου (1936-7).

Μπορντίγκα (Bordiga) Αμαντέο. Δραστηριοποιείται στην Ιταλική Σοσιαλιστική Νεολαία πριν από το 1914, εκδότης της *Avanguardia* το 1917. Το 1918, συνηγορεί υπέρ της εκδίωξης των ρεφορμιστών από το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Ξεκινά το *Il Soviet* το 1920. Το 1921, στο Συνέδριο του Λιτόρνο, η τάση του συμμαχεί με την Ordine Nuovo του Τορίνο (υπό τον Γκράμσι) και ιδρύουν το Κομμουνιστικό Κόμμα (ICP), με τον Μπορντίγκα ως γραμματέα. Αργότερα όμως, η ομάδα του Γκράμσι θα υποστηριχθεί από την Κομιντέρν ενάντια στον Μπορντίγκα, ο οποίος αναλαμβάνει την ηγεσία του κόμματος το 1923. Ο Μπορντίγκα θα εκδιωχθεί από το κόμμα το 1930.

Μπουχάριν (Bukharin) Νικολάι Ιβάνοβιτς (1888-1938). Σοβιετικός πολιτικός και οικονομολόγος. Θεωρητικός του ΚΚΣΕ, τον οποίο ο Στάλιν απέπεμψε από την προεδρία της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1928. Εκτελέστηκε μετά τις μεγάλες δίκες της Μόσχας το 1938.

Μπράντλερ (Bradler) Χάινριχ (1881-1967). Μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας από το 1898, προσχώρησε στη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου στην Ένωση Σπάρτακος που αργότερα εξελίχθηκε στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας το 1919 γίνεται μέλος της ΚΕ του, ενώ το 1923 ηγείται του Κόμματος. Με-

τά την αντικατάστασή του στην ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, σχηματίζει με τον Ταλχάμερ διακριτή τάση και τελικά διαγράφεται από το Κομμουνιστικό Κόμμα και την Κομμουνιστική Διεθνή το 1929. Προσπάθησε, χωρίς επιτυχία, να συνασπίσει διεθνώς τους αντιπολιτευόμενους [Μπουχάριν-Τόμσκι-Ρίκοφ (Ρωσία), Λόδστοουν (Αμερική), Σελιέ (Γαλλία) κ.λπ.] σε μια διεθνή ομάδα.

Μπρύνινγκ (Bruning) Χάινριχ (1885-1970). Γερμανός πολιτικός, υπήρξε αρχηγός του Ρωμαιοκαθολικού Κόμματος του κέντρου (1924-29) και διετέλεσε καγκελάριος (1930-32).

Μωράς (Maurras) Σαρλ (1868-1952). Γάλλος πολιτικός και θεωρητικός, κήρυκας εθνικιστικών και φασιστικών ιδεωδών.

Ναπολέον ο Γ΄ (Λουδοβίκος Βοναπάρτης) (1808-1837). Αυτοκράτορας των Γάλλων (1852-1870) εξελέγη πρόεδρος της Δημοκρατίας (1848), διέλυσε με πραξικόπημα τη Νομοθετική Συνέλευση, εγκαθίδρυσε καθεστώς κληρονομικής μοναρχίας, αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και κυβέρνησε απολυταρχικά ως το 1860, ενώ από το 1870 εγκαθίδρυσε καθεστώς κοινοβουλευτικής αυτοκρατορίας. Άσκησε επεκτατική εξωτερική πολιτική. Καθαιρέθηκε μετά την ήττα στο γαλλοπρωσικό πόλεμο (1870).

Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ). Οικονομική πολιτική που εμπνεύστηκε ο Λένιν και εφαρμόστηκε στη Σοβιετική Ένωση από το 1921 έως το 1929 με κεντρικό πυρήνα τη φιλελευθεροποίηση.

Νιού Ντηλ (New Deal). Το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων που εφαρμόστηκε το 1933 στην Αμερική από τον πρόεδρο Ρούζβελτ και εισήγαγε την κρατική παρέμβαση στον οικονομικό και τον κοινωνικό τομέα.

Νίτι (Nitti) Φραντζέσκο (1868-1953). Διορίστηκε από τον Τζολίτι υπουργός γεωργίας (1911) και παραιτήθηκε με το ξέσπασμα του Α΄ παγκοσμίου πολέμου. Υπουργός Οικονομικών (1917), καθιέρωσε τον κεντρικό έλεγχο στις πρώτες ύλες και τα κατασκευαστικά αγαθά. Επικριτικός απέναντι στην αποικιακή επέκταση της Ιταλίας, παραιτήθηκε το 1919. Λίγους μήνες αργότερα έγινε πρωθυπουργός αλλά εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Αντίπαλος του Μουσολίνι, εξορίστηκε και επέστρεψε στην Ιταλία μετά από το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο.

Νόσκε (Noske) Γκουστάβ (1868-1946). Γερμανός Σοσιαλδημοκράτης πολιτικός, μέλος του Ράιχστακ, επίτροπος ενόπλων δυνάμεων μετά το 1918 και υπουργός Άμυνας την περίοδο 1919-1920. Στη διάρκεια των χρόνων αυτών κατέστειλε σειρά εξεγέρσεων στη Γερμανία μεταξύ αυτών και την εξέγερση του Σπάρτακου. Παραιτήθηκε το 1920 ύστερα από κατηγορίες ότι είχε αναλάβει αντεπαναστατι-

κή δραστηριότητα και έγινε κυβερνήτης του Αμβούργου μέχρι το 1933. Το 1944 συνελήφθη με την κατηγορία της συμμετοχής σε απόπειρα κατά του Χίτλερ.

Ντ' Ανούντσιο (D' Annunzio) Γκαμπριέλε Πεσκάρα (1863-1938). Ιταλός λογοτέχνης, έγραψε ποιήματα, θεατρικά έργα και μυθιστορήματα (*Η ηδονή, Η φωτιά*).

Πάπας Πίος ΙΑ΄ (1857-1937). Υπέγραψε με τον Μουσολίνι το 1929 τη συνθήκη του Λατερανού με την οποία ιδρύθηκε το κράτος του Βατικανού. Καταδίκασε τον ιταλικό φασισμό, το ναζισμό και τον άθεο κομμουνισμό.

Πάπεν (Papen) Φραντς, φον (1879-1969). Γερμανός πολιτικός και βουλευτής του Καθολικού Κέντρου, διετέλεσε καγκελάριος (1932) και αντικαγκελάριος (1933-1934) του Ράιχ και υποστήριξε τον ναζισμό. Απαλλάχθηκε στη δίκη της Νυρεμβέργης.

Πηκ (Pieck Wilhelm) Βίλχελμ (1976-1960). Πρόεδρος της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας από το 1949 έως το 1960.

Πιλσούντσκι (Pilsudski) Γιόζεφ Ζούλοβο (1867-1935). Πολωνός πολιτικός και στρατιωτικός, υπέρμαχος της ανεξαρτησίας της χώρας, ο οποίος διετέλεσε αρχηγός του κράτους του στρατού (1919-1922). Μετά από πραξικόπημα, το 1926, ανέλαβε το υπουργείο Πολέμου και παρέμεινε ο καθοριστικός παράγοντας της χώρας μέχρι το 1935.

Πορεία στη Ρώμη. Η πορεία των μελανοχιτώνων του Μουσολίνι προς τη Ρώμη στις 28.10.1922 μετά την οποία ο Βίκτωρ Εμμανουήλ ο Γ΄ ανάθεσε τη διακυβέρνηση της χώρας.

Πουζάντ Πιέρ (1921-2003). Γάλλος πολιτικός, ηγήθηκε 52μελούς κοινοβουλευτικής ομάδας στις βουλευτικές εκλογές του 1956. Το λαϊκιστικό κίνημα του Πουζάντ ονομάστηκε «Ένωση για την Άμυνα των Εμπόρων και των Βιοτεχνών».

Προυντόν (Proudhon) Πιέρ Ζοζεφ (1809-65). Πολιτικός και θεωρητικός, πατέρας του αναρχισμού. Σημαντικά έργα του *Τι είναι η ιδιοκτησία;* (1840), *Γενική ιδέα της επανάστασης τον 19ο αιώνα* (1851). Φυλακίστηκε κατά τη διάρκεια της επανάστασης (1848).

Ράιχ (Reich) Βίλχελμ (1897-1957). Αυστριακός γιατρός και ψυχαναλυστής, ο οποίος επιχείρησε μια σύνθεση ψυχανάλυσης και μαρξισμού. Έργα του *Διαλεκτικός Υλισμός και Ψυχανάλυση* (1929), *Η ψυχολογία της μάζας στον φασισμό* (1933).

Ράιχ. Το Γερμανικό Ράιχ προήλθε από την Γερμανική Ομοσπονδία του Βορρά, στην οποία κυριαρχούσε η Πρωσία σαν μεγαλύτερη δύναμη. Η δημιουργία του πρώτου εθνικού γερμανικού κράτους έγινε δυνατή, με τον πόλεμο κατά της Αυστρίας (1866) και τον γαλλοπρωσικό (1870-71). Η λέξη Ράιχ είναι παρμένη από το ιστο-

ρικό όνομα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του γερμανικού έθνους (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*), η οποία λειτούργησε από το 962 μέχρι το 1806 και αποτελεί το Πρώτο Ράιχ. Ως Δεύτερο Ράιχ υπολογίζεται η αυτοκρατορία του Μπίσμαρκ, αλλά και η περίοδος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Το Τρίτο Ράιχ είναι η προπαγανδιστική ονομασία του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους για την περίοδο της ναζιστικής δικτατορίας.

Ράντεκ (Radek Karl) Καρλ (1885-1939). Μέλος του Ρώssικου Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού κόμματος. Υιοθέτησε αντιπολεμική στάση κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, μπολσεβίκος από το 1917. Το 1923 μέλος της Αριστερής Αντιπολίτευσης, διαγράφηκε το 1927 και ξανά το 1936, οπότε δικάστηκε στη δεύτερη δίκη της Μόσχας και πέθανε στη φυλακή.

Ρεμ (Röhm) Έρνστ (1887-1934). Γερμανός αξιωματικός, ιδρυτής των Ταγμάτων Εφόδου (SA) του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, δολοφονήθηκε με διαταγή του Χίτλερ τη «νύχτα των μεγάλων μαχαιριών».

Ρενάν (Renan) Ερνέστ (1823-1892). Γάλλος συγγραφέας και ιστορικός. Ακολούθησε αρχικά εκκλησιαστική σταδιοδρομία, την οποία εγκατέλειψε για να ασχοληθεί με τη μελέτη σημαντικών γλωσσών και με την ιστορία των θρησκειών. Έργα του *Το μέλλον της επιστήμης* (1890), *Ιστορία των απαρχών του χριστιανισμού* (1863-1881), *Ιστορία του λαού του Ισραήλ*.

ΡΙζορτζιμέντο (Risorgimento). Πολιτικό και ιδεολογικό κίνημα του 19ου αιώνα που αναπτύχθηκε στην Ιταλία, με στόχο την ενοποίησή της.

Σαχτ (Schacht) Γιάλμαρ Οράτιος (1877-1970). Γερμανός δημοσιονόμος και πολιτικός, πρόεδρος της Κρατικής Τράπεζας, υπουργός Οικονομικών του Χίτλερ (1934-36), αθώωθηκε στη δίκη της Νυρεμβέργης.

Σλάγκετερ (Schlageter, Albert Leo) (1894-1923). Γερμανός, συμμετείχε σε εθελοντικά σώματα στη Λετονία, τη Ρουρ, και τη Σιλεσία. Τον Απρίλιο του 1923 συλλήφθηκε από τους Γάλλους για πράξεις δολιοφθοράς κατά τη διάρκεια της κατάληψης της Ρουρ και καταδικάστηκε σε θάνατο από γαλλικό στρατιωτικό δικαστήριο. Εκτελέστηκε κι έγινε σύμβολο για τους Ναζί.

Σλάιχερ (Schleicher, Kurt von) (1882-1934). Γερμανός στρατιώτης και πολιτικός, ο κύριος εχθρός του Χίτλερ, Υπουργός Πολέμου στην κυβέρνηση του Φον Πάπεν, τον οποίο και διαδέχθηκε ως καγκελάριο. Ο Χίτλερ κατάφερε να του πάρει την εξουσία το 1933, οπότε και δολοφονήθηκε μαζί με τη σύζυγό του.

Σμήνη Εφόδου (SS, SchutzStaffel=σώμα προστασίας, ασφαλείας). Να-

ζιστική παραστρατιωτική και αστυνομική οργάνωση που συγκροτήθηκε το 1925 ως προσωπική φρουρά του Χίτλερ. Αρχηγός τους ήταν ο Χίμλερ. Ανέλαβαν τη διαφύλαξη της εσωτερικής ασφάλειας, τον έλεγχο των κατεχόμενων εδαφών, τη φρούρηση των στρατοπέδων συγκέντρωσης, ενώ τα Βάφφεν (Waffen) Ες Ες αποτελούσαν τον στρατιωτικό κλάδο της οργάνωσης.

Σορέλ (Sorel) Ζωρζ (1847-1922). Γάλλος θεωρητικός επηρεασμένος από τον Προυντόν, υπέρμαχος του αναρχοσυνδικαλισμού και υποστηρικτής της επαναστατικής δίας. Έργο του το *Σκέψεις για τη δία* (1908).

Σπαρτακιστές, Σπάρτακος. Σοσιαλιστικός και κατόπιν κομμουνιστικός Σύνδεσμος που ιδρύθηκε και έδρασε στη Γερμανία (1914-1919) με επικεφαλής τον Λήπκνεχτ και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ, συσπειρώνοντας αρχικά μειοψηφικές μονάδες με σοσιαλδημοκρατικό χαρακτήρα.

Στάλιν (Stalin, Joseph) (1879-1953) (Ιωσήφ Βισαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι). Προσχώρησε στο Ρώσικο Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό κόμμα μετά την αποβολή του από τη θεολογική σχολή. Μετά τη διάσπαση τάχθηκε με τους μπολσεβίκους κι ήταν μέλος του εκδοτικού προσωπικού της *Pravda*. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση εκλέχτηκε στη θέση του κομισάριου για τις εθνότητες. Το 1922 πλειοψήφησε για τη θέση του γενικού γραμματέα του κομμουνιστικού κόμματος. Εμπνευστής μεταξύ άλλων της θεωρίας του σοσιαλισμού σε μια χώρα και της θεωρίας του σοσιαλφασισμού. Εισήγαγε μεθόδους όπως η άμεση κολλεκτιβοποίηση και η εκδιομηχάνιση με αναγκαστική εργασία. Προέβη σε μαζικές εκκαθαρίσεις παλαιών ιθυνόντων του κόμματος («δίκες της Μόσχας») και εφάρμοσε καθεστώς έντονης αστυνόμευσης και προσωπολατρίας. Υπέγραψε το γερμανοσοβιετικό σύμφωνο (1939) και ίδρυσε την Κομιντέρν (1947).

Στούρτζο (Strurzo) Ντον Λουίτζι (1871-1959). Ιταλός ιερέας και ιδρυτής το 1919 του Ιταλικού Λαϊκού Κόμματος, μετά το 1946 από τους ηγέτες του χριστιανοδημοκρατικού κινήματος.

Στρέζεμαν (Stresemann, Gustav) (1878-1929). Γερμανός πολιτικός και καγκελάριος (1923). Βουλευτής κι αργότερα ηγέτης του Εθνικού Φιλελεύθερου κόμματος, ιδρυτής του Λαϊκού Κόμματος Γερμανίας. Διετέλεσε υπουργός εξωτερικών στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης (1923-9). Συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις της Συνθήκης του Λοκάρνο (1925), που εξασφάλισαν την είσοδο της Γερμανίας στην Κοινωνία των Εθνών (1926). Μοιράστηκε το βραβείο ειρήνης Νόμπελ το 1926.

Συνθήκη Ραπάλο (Rapalo). Συμφωνία που υπογράφηκε στις 16.4.1922

μεταξύ της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ρωσίας για την αποκατάσταση των διπλωματικών και των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες.

Τάγματα Εφόδου SA (Sturm Abteilungen=τμήματα θύελλας). Παραστρατιωτική οργάνωση της Ναζιστικής Γερμανίας με αρχηγό τον Έρνστ Ρεμ. Ο αριθμός των μελών της έφτασε του 3.000.000 άνδρες. Τα ηγετικά της στελέχη εξοντώθηκαν το 1934, «τη νύχτα των μεγάλων μαχαιριών».

Ταλχάιμερ (Thalheimer August) Αύγουστος (1884-1948). Μέλος του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος πριν από τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο και συντάκτης της εφημερίδας *Volksfreund*. Από το 1916, δοήθηκε στην παραγωγή του δελτίου *Spartakusbriefe* («γράμματα του Σπάρτακου»), και ήταν ιδρυτικό μέλος του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος (KPD). Συντάκτης της *Rote Fahne*. Κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1923 διετέλεσε Υπουργός Οικονομικών στην τοπική κυβέρνηση της Βιτεμβέργης, κλήθηκε στη Μόσχα το 1924, όπου εργάστηκε στον μηχανισμό της Κομμουνιστικής Διεθνούς, διαγράφηκε από το KPD το 1928 και προσχώρησε στην ομάδα Μπράντλερ.

Τέλμαν (Thalmann) Έρνστ (1886-1944). Από το 1903 μέλος του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, οργανωτής του νεολαϊστικού συνδικαλιστικού κινήματος του Αμβούργου. Έλαβε μέρος στην επανάσταση του Νοέμβρη του 1919 στη Γερμανία ως μέλος της αριστερής πτέρυγας του Ανεξάρτητου Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας. Προσχώρησε το 1920 στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας· από το 1924 εκπρόσωπός του στο Ράιχστακ και μέλος του προεδρείου της Εκτελεστικής Επιτροπής της Διεθνούς. Πέθανε στο στρατόπεδο του Μπούχενβαλντ.

Τερατσίνι (Terracini, Umberto Elia) (1895-1983). Ιταλός πολιτικός, μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος, αντιτάχθηκε στην είσοδο της Ιταλίας στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, μέλος της ομάδας *Ordine Nuovo* και του Κομμουνιστικού Κόμματος, φυλακίστηκε και εξορίστηκε έως το 1943. Έγινε γερουσιαστής το 1948.

Τζολίτι (Giolitti, Giovanni) (1842-1928). Ιταλός πολιτικός και πέντε φορές πρωθυπουργός (1892-3, 1903-5, 1906-9, 1911-14, 1920-1). Η περίοδος της πρωθυπουργίας του, από το 1903 έως το 1913, χαρακτηρίστηκε από πρωτοφανή οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Προσπάθησε ανεπιτυχώς να κρατήσει την Ιταλία ουδέτερη κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, άσκησε κοινωνική πολιτική και εισήγαγε την καθολική ψήφο, αλλά υποτίμησε την άνοδο των φασιστών.

Τόλιατι (Togliatti) Παλμίρο (1893-1964). Από τους ιδρυτές του Ιτα-

λικού Κομμουνιστικού Κόμματος, του οποίου υπήρξε και γραμματέας από το 1927 μέχρι και το θάνατό του. Από το 1924, μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς και γραμματέας της (1935-1943). Με την επιστροφή του από την εξορία κατά την περίοδο του φασισμού ανέλαβε υπουργικές θέσεις στις κυβερνήσεις της Ιταλίας (1944-1946).

Τρότσκι (Trotsky) Λέον (1879-1940). Πραγματικό όνομα Λίεφ Νταδίντοβιτς Μπρόνσταϊν. Μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος στη Ρωσία. Αρχικά τάχθηκε με την παράταξη των Μενσεβίκων και κατά την επανάσταση του 1905 προήδρευσε στο Σοβιέτ της Αγίας Πετρούπολης. Από το 1917, συντάχθηκε με τους Μπολσεβίκους και πήρε ενεργό μέρος στην οργάνωση της Οκτωβριανής Επανάστασης. Επίτροπος Πολέμου (1918-1925), αρχιτέκτονας της δημιουργίας του Κόκκινου Στρατού. Κατόπιν της διαφωνίας του με τον Στάλιν εξορίστηκε (1927) και ίδρυσε το 1938 την Δ' Διεθνή. Δολοφονήθηκε στο Μεξικό με εντολή του Στάλιν.

Τσέτκιν (Zetkin) Κλάρα (1857-1933). Γερμανίδα επαναστάτρια, συνιδρύτρια του Συνδέσμου Σπάρτακος, μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και αργότερα (1918) του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας, από το 1921 μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς και του προεδρείου της. Επίσης, από το 1920 μέχρι το 1933 εκλεγόταν μέλος του Ράιχστακ, του Γερμανικού νομοθετικού σώματος.

Τσώρτσιλ (Churchill) Σερ Γουίνστον (1874-1965). Διετέλεσε επανειλημμένα πρωθυπουργός της Μ. Βρετανίας (1906-11) με το κόμμα των φιλελευθέρων και υπουργός οικονομικών (1924-29) της κυβέρνησης των Συντηρητικών. Πρωθυπουργός και την περίοδο του Β' παγκοσμίου πολέμου, οπότε υπήρξε και ρυθμιστής της αγγλικής πολιτικής, ενώ διαδραμάτισε και κεντρικό ρόλο στη Συνθήκη της Γιάλτας. Επανεξελέγη πρωθυπουργός (1951-55). Τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας (1953) για το έργο του *Ο Β' παγκόσμιος πόλεμος*.

Φουριέ (Fourier Charles) Κάρολος (1772-1837). Γάλλος θεωρητικός του σοσιαλισμού. Ανέπτυξε τη θεωρία του περί οργάνωσης της κοινωνίας σε αυτόνομες μονάδες, τα «φαλαγγιστήρια» στο έργο του *Ο νέος διομηχανικός και συνεταιριστικός κόσμος* (1829) και στην επιθεώρηση *Η διομηχανική μεταρρύθμιση ή Το φαλαγγιστήριο*.

Χίτλερ (Hitler) Αδόλφος (1889-1945). Ανέλαβε το 1921 την ηγεσία του Εθνικοσοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Γερμανίας. Φυλακίστηκε μετά από πραξικόπημα για κατάληψη της εξουσίας το 1923. Κατέλαβε το αξίωμα του καγκελάριου του 1933 και λίγο αργότερα η Βουλή του παραχώρησε απόλυτη εξουσία. Πρόεδρος και Φύ-

ρερ ενός δικτατορικού, μονοκομματικού κράτους με έντονη αστυνόμευση. Η επεκτατική του πολιτική οδήγησε στον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Επιχείρησε την εξολόθρευση χιλιάδων Εβραίων και κομμουνιστών. Αυτοκτόνησε το 1945.

Χίλφερντινγκ (Hilferding) Ρούντολφ (1877-1941). Αυστριακός θεωρητικός του μαρξισμού (*Το χρηματιστικό κεφάλαιο*, 1910), βουλευτής του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (1924-33) και υπουργός στην κυβέρνηση της Βαϊμάρης. Πέθανε στη φυλακή, αφού η κυβέρνηση του Βισύ τον παρέδωσε στον Χίτλερ.

Χίμλερ (Himmler) Χάινριχ (1900-1945). Γερμανός εθνικοσοσιαλιστής πολιτικός, αρχηγός της Γκεστάπο (1934) και των SS (1938) και υπουργός εσωτερικών (1943), οργάνωσε τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Αυτοκτόνησε όταν συνελήφθη από τους συμμάχους.

Χίντενμπουργκ (Hindenburg) Πάουλ, φον (1847-1934). Ένας από τους εμπνευστές της γερμανικής στρατηγικής ως το τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, στρατάρχης και γενικός διοικητής των χερσαίων δυνάμεων της Γερμανίας (1916). Πρόεδρος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης το 1925 και το 1932, οπότε κι έναν χρόνο αργότερα διόρισε καγκελάριο τον Χίτλερ.

Χόρκχάιμερ (Horkheimer) Μαξ (1895-1973). Γερμανός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, ιδρυτής της Σχολής της Φρανκφούρτης και θεμελιωτής του προγράμματος της «κριτικής θεωρίας», που αποτελεί σύνθεση των αποτελεσμάτων των ερευνών των μελών του οποίου διετέλεσε και διευθυντής. Συγγραφέας μεταξύ άλλων της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, του *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, του *Φιλοσοφικού σημειωματάρου*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

α) Βιβλία και άρθρα

Abendroth, W., *Antagonistische Gesellschaft und Politische Demokratie*, 1967.

_____, *Histoire du mouvement ouvrier en Europe*, 1967.

Abendroth, W., *Faschismus und Kapitalismus*, Europäische Verlagsanstalt, Europa Verlag, Φρανκφούρτη και Βιέννη 1968.

Adorno, T., *Minima moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp, Βερολίνο και Φρανκφούρτη 1951.

Alatri, P., *Le origini del fascismo*, Editori Riuniti, Ρώμη 1963.

_____, «La crisi della classe dirigente...», στο *Fascismo e antifascismo: lezioni e testimonianze*, Feltrinelli, Μιλάνο 1963.

Almond, G., «The Politics of German Business», στο H. Speier (επιμ.), *West German Leadership and Foreign Policy*, 1957.

Althusser, L., «Idéologie et appareils idéologiques d'État», *La pensée*, Ιούνιος 1970.

---

* Στην παρούσα βιβλιογραφία καταγράφονται μόνον τα έργα στα οποία παραπέμπει, στο κείμενό του, ο Νίκος Πουλαντζάς.

- Angrcss, W., *Stillborn Revolution: The Communist Bid of Power in Germany 1921-1923*, Princeton University Press, Πρίνστον 1963.
- Aquarone, A., *L'Organizzazione dello stato totalitario*, Einaudi, Τορίνο 1965.
- Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1967.
- Aron, R., *Démocratie et totalitarisme*.
- Badia, G., *Histoire de l'Allemagne contemporaine*, τ. I και II, Éditions Sociales, Παρίσι 1964.
- Bartolotti, M. (επιμ.), *Le origini del Fascismo*, Zanichelli, Μπολόνια 1969.
- Basso, L., «Le origini del fascismo», στο *Fascismo e antifascismo: lezioni e testimonianze*, Feltrinelli, Μιλάνο 1962.
- Bauer, O., «Der Faschismus», στο W. Abendroth, *Faschismus und Kapitalismus*, Europäische Verlagsanstalt, Europa Verlag, Φρανκφούρτη και Βιέννη 1968.
- Bendix, R., «Social Stratification and Political Power», στο R. Bendix και S.M. Lipset (επιμ.), *Class, Status and Power. A Reader in Social Stratification*, 1967.
- Bergsträsser, L., *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland* Ausgabe, Olzog, Μόναχο 1965.
- Bettelheim, Ch., *La transition vers l'économie socialiste*, 1968.
- _____, *L'économie allemande sous le nazisme: un aspect de la décadence du capitalisme*, 1946.
- _____, *Calcul économique et formes de propriété*, F. Maspéro, Παρίσι 1970.
- _____, Πρόλογος στο P.A. Sweezy και P. M. Baran, *Le capitalisme monopoliste: un essai sur la société industrielle américaine*, (Χριστός Πασιδάος, μτφρ. από τα αγγλικά), F. Maspéro, Παρίσι 1968.
- _____, *La lutte des classes en URSS - 1917-1923*, Seuil-F. Maspéro, 1974.
- Böhn, M.H., *Die deutsche Universität im dritten Reich*, 1966.
- Borkenau, Fr., *World Communism. A History of the Communist International*, R. Aron (εισαγωγή), University of Michigan Press, Αν Άρμπορ 1962.
- Bourdieu, P. και Passeron, J.C., *La reproduction: éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Editions de Minuit, Παρίσι 1970.
- Bracher, K., *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum das Problem des Machtverfalls in der Demokratie*, 1964.
- _____, *Die Deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des National-sozialismus*, Kiepenheuer und Witsch, Κολωνία 1969.
- _____, *Anordnung über die Verwaltungsführung in den Landkreisen*, 1939.

- Brady, *Business as System of Power*, Νέα Υόρκη 1943.
- Broué, P., *Le parti bolchevique*, 1963.
- Cammett, J., *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism*, 1969.
- Car, E.H., *A History of Soviet Russia*, Macmillan & Co, 3 τόμοι, Λονδίνο 1950-1978.
- _____, *A History of Soviet Russia. The Bolshevic Revolution, 1917-1923*, τ. 1.
- _____, *A History of Soviet Russia, The Interregnum 1923-1924*, τ. 2.
- _____, *A History of Soviet Russia. Socialism in one Country, 1924-1926*, τ. 3.
- Caraciolo, A. (επιμ.), *La formazione dell'Italia industriale*, 1963.
- Castellan, G., *L'Allemagne de Weimar*, A. Colin, Παρίσι 1969.
- _____, «Bilan social du IIIe Reich», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1968.
- Castells, M., «Vers une théorie sociologique de la planification urbaine», *Atelier*, αρ. 4, 1969.
- Clough, S.B., *The Economic History of Modern Italy*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1964.
- Cole, G.D.H., «A History of Socialist Thought», *Socialism and Fascism*, Macmillan & Co, 1960.
- Collotti, E., *Die Kommunistische Partei Deutschlands 1918-1933*, Feltrinelli, Μιλάνο 1961.
- Dahrendorf, R., *Gesellschaft und Freiheit*, Piper, Μόναχο 1961.
- _____, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, Piper, Μόναχο 1965.
- Degras, J., *The Communist International 1919-1943: Documents*, τ. III, F. Cass, Λονδίνο 1971.
- Desanti, D., *L'internationale communiste*, Payot, Παρίσι 1970.
- Deutscher, I., *Staline*, Jean-Pierre Herbert, μτφρ. από τα αγγλικά, Gallimard, Παρίσι 1953.
- _____, *Trotsky*, τ. III.
- Dimitrov, G., *Œuvres choisies*, Éditions Sociales.
- Dobb, M., *Political Economy and Capitalism: Some Essays in Economic Tradition*, Routledge, 1937.
- Droz, J., *Le socialisme démocratique 1864-1966*, 1966.
- _____, *Les forces politiques de la république de Weimar, (1919-1933). Les cours de la Sorbonne*, Centre de documentation universitaire, Παρίσι 1968.
- Dsenis, O., «Der Faschismus und die Widersprüche im Lager der deutschen Bourgeoisie», στο *Unter dem Banner des Marxismus*, 1933.
- Dubief, H., *Le syndicalisme révolutionnaire*, A. Colin, Παρίσι 1969.

- Duverger, M., *Les partis politiques*, A. Colin, Παρίσι 1951.
- Eichholz, D., «Probleme einer Wirtschaftsgeschichte des Faschismus in Deutschland», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1963.
- Eiler, R., *National-sozialistische Schulpolitik*, 1963.
- Engels, Fr., *La révolution démocratique en Allemagne*, Éditions Sociales.
- Flechtheim, O., *Die K.P.D. in der Weimarer Republik*, Europäische Verlagsanst., Φρανκφούρτη 1969.
- Foa, V., «Le strutture economiche e la politica economica del regime fascista», στο *Fascismo e antifascismo: lezioni e testimonianze*, Feltrinelli, Μιλάνο 1962.
- Fraenkel, E., *The Dual Stat: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford University Press, 1941.
- Frank, G., *Capitalisme et sous-développement en Amérique latine* (Christos Passadeos, μτφρ. από τα αγγλικά), F. Maspéro, Παρίσι 1968.
- C. Friedrich (επιμ.), *Totalitarianism*, 1954.
- Gallo, M., *L'Italie de Mussolini*, 1966.
- Geiger, Th., «Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes», στο *Arbeiten zur Soziologie*, 1962.
- Gentile, G., *Origini e dottrina del fascismo*, Istituto nazionale fascista di cultura, Ρώμη 1934.
- Gerth, H., «The Nazi Party. Its Leadership and Composition», στο R.K. Merton (επιμ.), *Reader in Bureaucracy*, Free Press, 1952.
- Giacomo, A., άρθρο στο *L'Economia italiana dal 1861 al 1961*, 1961.
- Gramsci, A., «Il Risorgimento», «Le césarisme», «Alcune note sulle questione meridionale», στο *Oeuvres choisies*, Éditions Sociales.
- _____, «Note sul Macchiavelli sulla Politica e sulla Stato moderno», «Passato e presente», «Il Materialismo storico e la Filosofia di Benedetto Croce», στο *Cahiers de prison*, Éditions Sociales.
- _____, *Lettres de prison*.
- _____, «Les origines du cabinet Mussolini», στο *Imprecorr*, γαλλική έκδοση, 20.11.1922.
- _____, «La reazione», στο *Avanti*, 17.10.1920.
- _____, «Gli Arditi del popolo», *Ordine Nuovo*, 15.7.1921.
- _____, «Lo Strumento del lavoro», *Ordine Nuovo*.
- Grebing, H., *Geschichte der deutschen Arbeitsbewegung*, τ. III, 1965.
- Gripenburg και Tjaden, «Faschismus und Bonapartismus. Zur Kritik der Faschismus-theorie August Thalheimer», *Das Argument*, Δεκέμβριος 1966.
- Guichonnet, P., *Mussolini et le fascisme*, Presses universitaires de France, Παρίσι 1968.
- Hajek, M., *Storia dell'Internazionale Comunista, 1921-1935*, 1969.
- Heberle, R., *From Democracy to Nazism. A Regional Case Study on*

- Political Parties in Germany*, Louisiana State University Press, 1945.
- _____, *Social Movements. An Introduction to Political Sociology*, Νέα Υόρκη 1951.
- Hirsch, W., «Faschismus und Hitlerpartei» στο *Die Intertionale*, Ιανουάριος 1932.
- Horkheimer, M., *Die Juden und Europa*.
- _____, *Egoismus und Freiheitsbewegung*.
- I.N.S.E.E., 1964, *Etudes et Conjonctures*, αρ. 2, 1967.
- Institut für Sozialforschung (Frankfurt am Main, Germany) *Studien über Autorität und Familie*, Librairie Felix Alcan, Παρίσι 1936.
- Istat (επιμ.) *Sommario di statistiche storiche Italiane*, 1958.
- Kautsky, K., *La question agraire* (Edgar Milhaud και Camille Polack, μτφρ. από τα γερμανικά), F. Maspéro, Παρίσι 1970.
- Klein, C., *Weimar*, Παρίσι 1968.
- Kogon, E., *L'État SS: le système des camps de concentration allemands*, 1947.
- Kornhauser, W.A., *The Politics of Mass Society*, 1965.
- Kriegel, A., *Le pain et les roses, jalons pour une histoire des socialismes*, Presses universitaires de France, Παρίσι 1968.
- Kuczyndki, Z., *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*, τ. I., Βερολίνο 1952.
- Kuhn, H., *Die Deutsche Universität im Dritten Reich*, Piper, Μόναχο 1966.
- Kühnl, P., *Die National-sozialistische Linke*, 1966.
- Kühnl, R., και Hanser, R., *Deutschland zwischen Demokratie und Faschismus*, Μόναχο 1969.
- Labriola, A., «Syndicalisme et socialisme», στο *Le mouvement socialiste*, Οκτώβριος 1969.
- Lasswell, H. και Sereno, R., «The Fascists: the Changing Italian Elite», στο *American Political Science Review*, 1973.
- Lasswell, H., «Psychology of Hitlerism», *Political Quarterly*, αρ. 4, 1933.
- _____, *The Analysis of Political Behaviour: An Empirical Approach*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Λονδίνο 1947.
- Ledrut, R., *Sociologie du chômage*, Presses universitaires de France, Παρίσι 1966.
- Lénine, V., *Œuvres complètes*, 32 τόμοι, Éditions Sociales, Παρίσι 1958-1976.
- _____, «La question agraire et les critiques de Marx», στο *Œuvres*, Éditions Sociales, Παρίσι 1958-1976.
- _____, *Programme agraire de la socialdémocratie dans la première révolution russe de 1905 à 1907*, Editions du progrès, Μόσχα 1969.
- _____, *Ebauche des thèses sur la question agraire pour le 2e Congrès*

- de l'I.C. in *Oeuvres*, Éditions Sociales, Παρίσι 1958-1976.
- _____, «Nouvelles données sur les lois du développement du capitalisme dans l'agriculture», στο *Oeuvres*, Éditions Sociales, Παρίσι 1958-1976.
- Lerner, D. (επιμ.), *The Nazi Elite*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1951.
- Lipset, S.M., «Faschismus – Rechts, Links und in der Mitte», στο *Soziologie der Demokratie*, 1962.
- _____, «Elections. An Expression of Democratic Class Struggle», στο S.M. Lipset και R. Bendix (επιμ.), *Class, Status and Power. A Reader in Social Stratification*, 1967.
- Loomis, Ch. and Beagle, A., «The Spread of German Nazism in Rural Areas», στο *American Sociological Review*, Δεκέμβριος 1946.
- Luzzatto, L., *Elezioni politiche e leggi elettorali in Italia*, Editori Riuniti, Ρώμη 1958.
- Λένιν, Β., *Απαντα*, 22 τόμοι, Σύγχρονη Εποχή, 1975-1987.
- Mao, Ze-dong, «De la guerre prolongée», Éditions du Centenaire, Παρίσι 1961.
- _____, *Écrits militaires*, 1964.
- Marcuse, H., «Der Kampf gegen der Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung», στο W. Abendroth, *Faschismus und Kapitalismus*, Europäische Verlagsanstalt, Europa Verlag, Φρανκφούρτη και Βιέννη 1968.
- _____, *Über den affirmativen Charakter der Kultur*.
- Marx, K., *Le Capital*, τ. II, τ. IV, τ. III, τ. VI, Éditions Sociales.
- _____, *Manifeste Communiste*.
- _____, *Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte*.
- Mason, T., ««Der Primat der Politik – Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus», *Das Argument*, Δεκέμβριος 1966.
- _____, «Labour in the Third Reich», *Past and Present*, αρ. 33, Απρίλιος 1966.
- Matthias, E. και Morsey, R. (επιμ.), *Das Ende der Parteien: 1933*, Ντύσελντορφ 1960.
- Michels, R., «The Political Parties», στο Fr. Neumann (επιμ.), *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*, 1966.
- Miliband, R., *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1969.
- Mills, W., «Power, Politics and People», στο Fr. Neumann, *Behemoth: Structure and Practice of National Socialism*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1966.
- Mommsen, H., *Beamtenum im III Reich: Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1966.

- Μαρξισμός και Επιστήμη, Β' Εβδομάδα Μαρξιστικής Σκέψης, Θεμέλιο, 1966.
- Neumann, Fr., *Behemoth: Structure and Practice of National-Socialism*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1966.
- _____, *European Trade Unionism and Politics*, 1936.
- _____, «Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft», στο *Demokratischer und autoritärer Staat: Beiträge zur Soziologie der Politik*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1967.
- Neumann, Fr., και Marcuse, H., *Demokratischer und Autoritärer Staat*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1967.
- Neuuess-Hunkel, E., *Die S.S.*, Ανόβερο 1956.
- Nolte, E., *Der Faschismus in seiner Epoche: die Action Francaise, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus*, 1965.
- Organski, A., *The Stages of Political Development*, 1965.
- Palloix, Chr., *Problèmes de croissance en économie ouverte*, F. Maspéro, Παρίσι 1969.
- Paris, R., *Histoire du fascisme en Italie*, F. Maspéro, Παρίσι 1962.
- _____, *Les origines du fascisme*, Flammarion, Παρίσι 1968.
- Parsons, T., *Some Sociological Aspects of the Fascist Movements*, 1942.
- Pirker, T., *Komintern und Faschismus 1920-1940*, Στουτγάρδη 1965.
- Prélot, M., *L'empire fasciste: les tendances et les institutions de la dictature et du corporatisme italien*, 1936.
- Πουλιαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Κ. Φιλίνη (μτφρ.), Θεμέλιο, 1975.
- Raguin, C., «Le droit naissant et les luttes du pouvoir», στο *Sociologie du travail*, αρ. 1, 1970.
- Reich, W., *Massenpsychologie des Faschismus: zur Sexualökonomie der politischen Reaktion und zur proletarischen Sexualpolitik*, 2η έκδοση.
- Repaci, A., άρθρο στο *Fascismo et antifascismo: lezioni e testimonianze*, Feltrinelli, Μιλάνο 1962.
- Rizzi, *La bureaucratisation du monde*, Παρίσι 1939.
- Rizzorno, A., «A propos de la méthode de Gramsci», στο *L'homme et la société*, αρ. 8.
- Romeo, R., *Risorgimento e capitalismo*, Editori Laterza, Μπάρι 1959.
- _____, *Breve storia della grande industria italiana*, 1967.
- Roncayolo, M., *Le monde et son histoire*, τ. IX, 1968, Laffont, Παρίσι 1969-1972.
- _____, άρθρο στο *Géographie universelle*.
- Rosenberg, A., «Der Faschismus als Massenbewegung», στο W. Abendroth, *Faschismus und Kapitalismus*, Europäische Verlagsanstalt, Europa Verlag, Φρανκφούρτη και Βιέννη 1968.
- _____, *Entstehung der Weimarer Republik*, 1961.

- Rosenberg, A., και Kersten, K., *Geschichte der Weimarer Republik*, Europäische Verlagsanst, Φρανκφούρτη 1961.
- Salvatorelli, L. και Mira, G., *Storia d'Italia nel periodo fascista*, 1964.
- Salvemini, G., *Scritti sul fascismo*, Feltrinelli, Μιλάνο 1961.
- , *Le origini del fascismo in Italia*, Feltrinelli, Μιλάνο 1966.
- Santarelli, E., *Storia del movimento e del regime fascista*, τ. I, 1967.
- Schoenbaum, D., *Hitler's Social Revolution*, 1966.
- Schorn, H., *Der Richter und Dritten Riech*, 1959.
- Schwab, S., «Le caractère de la dictature fasciste», στο *Internationale Communiste*, Ιανουάριος 1933.
- , *Statistisches Jahrbuch des deutschen Reiches, 1933-1939*.
- Schweitzer, A., *Big Business in the Third Reich*, Indiana University Press, 1964.
- Serreni, E., «La Politica agraria del regime fascista», στο *Fascismo e Antifascismo: lezioni e testimonianze*.
- , «Antifascismo, Democrazia, Socialismo nella Rivoluzione Italianna», *Critica Marxista*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1966.
- Sorel, G., *Réflexions sur la violence*, 8η έκδοση, Παρίσι.
- Spriano, P., «Il Dibattito tra "Il Soviet" e "L'Ordine Nuovo"», *Rinascita*, αρ. 1, Ιανουάριος 1961.
- , *Storia del partito comunista italiano*, τ. I: *Da Bordiga a Gramsci*, Einaudi, Τορίνο 1967.
- Staff, I., *Justiz im Dritten Reich*, 1964.
- Stinchombe, A., «Agricultural Enterprise and Rural Class Relations» στο R. Bendix και S.M. Lipset (επιμ.) *Class, Status and Power. A Reader in Social Stratification*, 1967.
- Stolper, G., Haeuser, K., Borchardt, K., *The German Economy, 1870 to the Present Day*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1967.
- Sweezy, P.A., και Baran P. M., *Le capitalisme monopoliste: un essai sur la société industrielle américaine* (Christos Passadéos, μτφρ. από τα αγγλικά), F. Maspéro, Παρίσι 1968.
- Sweezy, P.A., και Bettelheim, Ch., *Lettres sur quelques problèmes actuels du socialisme*, F. Maspéro, Παρίσι 1970.
- Tasca, A., *Naissance du fascisme: l'Italie de l'armistice à la marche sur Rome*, Gallimard, Παρίσι 1967.
- Terraccini, T., «La situation italienne», στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 216, Νοέμβριος 1922.
- Thalheimer, A., «Über der Faschismus», στο W. Abendroth (επιμ.), *Faschismus und Kapitalismus*, Europäische Verlagsanstalt, Europa Verlag, Φρανκφούρτη και Βιέννη 1968.
- Tjaden, K.H., *Struktur und Funktion der K.P.D (O), Eine Organisations-soziologische Untersuchung des «Rechts» Kommunismus in der Weimarer Republik*, 1964.

- Togliatti, P., *Le parti communiste italien*, 1961.
- _____, «A proposito del fascismo», [1928], ανατυπωμένο στην *Società*, αρ. 4, 1952.
- _____, *Lezioni sul fascismo*, Ernesto Ragionieri (εισαγωγή), Editori riuniti, Ρώμη 1970.
- Trotsky, L., *Écrits*, τ. III.
- _____, *L'Internationale communiste après Lénine*, τ. I, 1969.
- Vannutelli, C., «Occupazione e salari dal 1861 al 1961», στο *L'economica italiana dal 1861 al 1961*, 1961.
- _____, «Sommario statistiche», στο *L' economica italiana dal 1861*.
- Varga, E., *Rise or Fall of Capitalisme?*
- _____, *La crise économique, sociale et politique*, 1935.
- _____, *L'économie de la période du déclin du capitalisme*, Παρίσι 1927.
- Vermeil, E., *Doctrinaires de la révolution allemande (1918-1938)*, 1939.
- Verret, M., *Théorie et politique*, Παρίσι 1970.
- Vidal, D., «Institutions ou rapports sociaux: préface à une analyse du politique», στο *Atelier*, αρ. 3, 1970.
- Vogelsang, Th., *Reichswehr, Staat und NSDAP*, 1962.
- Weber, H., *Die Kommunistische Internationale*, 1966.
- _____, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus; Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1969.
- _____, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial und Wirtschafts-Geschichte*, 1924.
- Woolf, S.J. (επιμ.), *The Nature of Fascism: Proceedings of a Conference Held by the Reading University Graduate School of Contemporary European Studies*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1968.
- Woolf, S.J., «Did a Fascist Economic System Exist?», στο S.J. Woolf (επιμ.) *The Nature of Fascism*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1968.
- Zeman, Z., *Nazi-propaganda*, 1964.

6) Ομιλίες-Αποφάσεις-Θέσεις

- Partito Comunista d'Italia: Manifesti e altri documenti politici* (1921), επανέκδοση Feltrinelli.
- «Απόφαση της 10ης Ολομέλειας» (1929) in *Protokoll, 10. Plenum der E.K. der K.I.*
- Quatre premiers congrès mondiaux de l'Interantionale*, F. Maspéro.
- «Rapport sur les conseils d'usines et de la fabrique», *Résolutions et décisions du 1er Congrès*, Μόσχα 1921, επανέκδοση Feltrinelli.

- Compte rendu de la conférence de l'Exécutif élargi de l'I.C.*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1922, Παρίσι.
- «Απόφαση της 13ης Ολομέλειας της Διεθνούς», Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1933, στο *Der Faschismus in Deutschland*, 1934.
- Protokoll der Verhandlungen des 12 Parteitages der K.P.D.*, Βερολίνο 1929.
- «Ομιλία του Μανουήλσκυ», στο *Der Faschismus in Deutschland*, 1934.
- «Απόφαση για τον φασισμό του 5ου Συνεδρίου της ΚΔ», στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 119, Σεπτέμβριος 1924.
- Die Taktik der Kommunistish, Internationale gegen die Offensive des Kapitals*, Αμβούργο 1922.
- «Εισηγήσεις του Bordiga και του Freimuth στο 5ο Συνέδριο της Κ.Δ.», στο *Protokoll des fünften Kongresses der K.I.*, τ. II, 1925.
- Protokoll des Vierten Kongresses der K.I.*, 1923.
- Έκθεση στην 13η Ολομέλεια της Κομιντέρν το 1933, στο *Der Faschismus in Deutschland*, 1934.
- Les quatre premières congrès de l'Internationale Communiste*, F. Maspéro.
- Απόφαση του 6ου Συνεδρίου (1928), στο *Protokoll des Sechsten Weltkongresses der K.I.*, 1929, τ. IV.
- Αναφορά του Fritz Heckert, *Why Hitler in Germany?*, στο συνέδριο της Γ' Διεθνούς, επανέκδοση Feltrinelli, 1967.
- Protokoll der Konferenz der erweiterten Exekutive der K.I.*, 1923.
- «Απόφαση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος», στο *Programme communiste*, αρ. 46, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1969.
- «Θέσεις πάνω στην τακτική», στο *Ordine Nuovo*, 2.1.1922.
- «Protokoll des Vierten Kongress der K.I.», στο *Imprekorr*, γερμανική έκδοση, αρ. 119, Σεπτέμβριος 1924.
- Togliatti, P. (επιμ.), «Tesi sulla situazione italiana...», στο *Trenta anni di vita e lotte del PCI*, Rinascita, Ρώμη [1948-54].
- Protokoll des fünften Kongresses der K.I.*, τ. 1, F. Maspéro, 1924.
- Εισήγηση του Ράντεκ στο 4ο Συνέδριο: «L'offensive du capital».

γ) Έντυπα

- Avanti*, 25.6.1920.
- Die Internationale*, 1928.
- Die Internationale*, Δεκέμβριος 1931.
- Die Internationale*, τ. 14, 1931.
- Die Internationale*, Ιανουάριος 1932.
- Die Internationale*, τ. 4, 1932.

Die Internationale, τ. 15, 1932.

Il Soviet, 22.2.1920.

Il Soviet, 15.5.1921.

Imprecorr, γαλλική έκδοση, αρ. 39, Μάιος 1931.

Imprekorr, γερμανική έκδοση, αρ. 213 και 221, Νοέμβριος 1922.

Imprekorr, γερμανική έκδοση, αρ. 119, Σεπτέμβριος 1924.

Imprekorr, γερμανική έκδοση, 4.8.1927.

Imprekorr, γερμανική έκδοση, αρ. 69, Αύγουστος 1930.

Internationale, τ. 15.

Internationale, Μάρτιος 1930.

Internationale, Ιούλιος 1931.

Internationale, Ιανουάριος 1932.

Internationale, Ιούνιος 1932.

Rote Fahne, 28.3.1921.

Rote Fahne, 18.5.1923.

Rote Fahne, 16.8.1923.

Rote Fahne, 15.6.1930.

Rote Fahne, 15.9.1930.

Rote Fahne, Μάρτιος 1931.

Rote Fahne, 8.6.1932.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

(Επιλογή)

Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, Θεμέλιο, Αθήνα 1975.

Για τον Γκράμσι: Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ παρεμβάσεις, Πολύτυπο, Αθήνα 1984.

Η κρίση του κράτους, Παπαζήσης, Αθήνα [1978].

Η κρίση των δικτατοριών: Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία, Αθήνα 1975, επανέκδοση 1977.

Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

Φασισμός και Δικτατορία, Ολκός, Αθήνα 1975.

«Θέματα της Μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους», στο *Μαρξισμός και Επιστήμη*, Β' Εβδομάδα Μαρξιστικής Σκέψης, Θεμέλιο, 1966.

Πουλαντζάς Νίκος και Μίλιμπαντ, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Diese Krise ist nicht nur eine ökonomische Krise, Merve-Verlag, Βερολίνο 1974.

Lindenberg, D., *L'Internationale communiste et l'école de classe*, Νίκος Πουλαντζάς (εισ.), F. Maspéro, Παρίσι 1972.

Poulantzas, Nicos, *Repères, hier et aujourd'hui. Textes sur l'État*, F. Maspéro, Παρίσι 1980.

Poulantzas, Nicos (επιμ.), *Politiques*, Presses universitaires de France, Παρίσι 1976.

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
I. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΩΝ ΦΑΣΙΣΜΩΝ	13
1. Ιμπεριαλισμός και φασισμός. Σχετικά με τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και την ιμπεριαλιστική αλυσίδα	15
2. Ο γερμανικός και ο ιταλικός κρίκος: η ιστορία τους	25
α) Η Γερμανία	25
β) Η Ιταλία	30
3. Η περίοδος εμφάνισης των φασισμών και η Διεθνής	37
α) Η γενική αντίληψη και οι διαδοχικές καμπές στην πολιτική της Διεθνούς. Το ζήτημα της περιόδου και των φάσεων της ταξικής πάλης	37
β) Οι πρώτες επιπτώσεις πάνω στις αναλύσεις της Διεθνούς για τον φασισμό	49
4. Συμπέρασμα: η μετάβαση προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και η «οικονομική κρίση»	57

II. Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ	61
1. Η πολιτική κρίση: φασισμός και το Κράτος Εκτάκτου Ανάγκης	63
α) Το πρόβλημα και η Διεθνής	63
β) Ταλχάμερ, Γκράμσι, Τρότσκι	66
γ) Το πλαίσιο ανάλυσης. Πολιτική κρίση, πάλη των τάξεων και θεομικό σύστημα	70
2. Η διαδικασία εκφασισμού	72
III. ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΟΥΣΕΣ ΤΑΞΕΙΣ	75
1. Γενικές προτάσεις	77
α) Οι αντιφάσεις ανάμεσα σε άρχουσες τάξεις και άρχοντα κοινωνικά τμήματα	77
β) Η κρίση ηγεμονίας	78
γ) Οι μεταβολές της ηγεμονίας	79
δ) Η ρήξη του δεσμού εκπροσωπούντες-εκπροσωπούμενοι. Τα πολιτικά κόμματα	79
ε) Η ιδεολογική κρίση	83
στ) Η επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου και του άρχοντος συγκροτήματος	85
– Σχετικά με την επίθεση και την άμυνα	85
– Οι φάσεις της διαδικασίας	87
ζ) Τα φασιστικά κόμματα, ο φασισμός, οι άρχουσες τάξεις και τμήματα τάξεων. Κυριαρχία, ηγεμονία και κυδερνώσα τάξη: η σχετική αυτονομία του φασισμού	91
2. Η Γερμανία	98
α) Η διαδικασία εκφασισμού και οι οικονομικές αντιφάσεις	98
β) Μεγάλο και μεσαίο κεφάλαιο. Ο φασισμός είναι φαινόμενο «οικονομικά» οπισθοδρομικό;	106
γ) Η κρίση και η πολιτικοϊδεολογική διαδικασία	111
δ) Το ναζιστικό κόμμα, ο ναζισμός, οι κυρίαρχες τάξεις και τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα. Η ηγεμονία και η κυδερνώσα τάξη	121
3. Η Ιταλία	128
α) Η διαδικασία και οι οικονομικές αντιφάσεις	128
β) Μεγάλο κεφάλαιο και μεγαλογαιοκτήμονες	133
γ) Η κρίση και η πολιτικοϊδεολογική διαδικασία	139
δ) Το φασιστικό κόμμα, ο φασισμός, οι κυρίαρχες τάξεις και τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα. Η ηγεμονία και η κυδερνώσα τάξη	149

IV. ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	155
1. Γενικές προτάσεις	157
α) Η διαδικασία ήττας και άμυνας της εργατικής τάξης: οι φάσεις της και ο χαρακτήρας της	157
β) Οι μορφές της ιδεολογικής κρίσης και η κρίση των επαναστατικών οργανώσεων	162
γ) Η σοσιαλδημοκρατία. Η φύση της και η ταξική της λειτουργία. Η πολιτική της σοσιαλδημοκρατίας και η άποψη του «σοσιαλφασισμού»	167
δ) Τα κομμουνιστικά κόμματα και η πολιτική τους. Οι καμπές της Διεθνούς και η στρατηγική συμμαχιών	177
ε) Οι φασιστικές οργανώσεις, ο φασισμός και η εργατική τάξη. Πραγματική κατάσταση της εργατικής τάξης επί φασισμού	187
2. Η Γερμανία	191
α) Η διαδικασία ήττας, η άμυνα και η πολιτικοϊδεολογική κρίση	191
β) Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία	203
γ) Το Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα	206
δ) Ο εθνικοσοσιαλισμός και η εργατική τάξη – Οι ναζιστικές οργανώσεις και η εργατική τάξη – Η εργατική τάξη επί ναζισμού και τα φασιστικά συνδικάτα	216 216 220
3. Η Ιταλία	227
α) Η διαδικασία ήττας και η άμυνα	227
β) Η πολιτική και ιδεολογική κρίση. Σορέλ και επαναστατικός συνδικαλισμός	230
γ) Η σοσιαλδημοκρατία και ο μαξιμαλισμός	235
δ) Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα – Η τάση Μπορντίγκα και η πολιτική του κόμματος – Ο Γκράμσι και τα εργατικά συμβούλια. Η Διεθνής, το συνδικαλιστικό ζήτημα και το πρόβλημα των σχέσεων κόμματος-συνδικάτου	240 240 246
ε) Ο φασισμός και η εργατική τάξη – Οι φασιστικές οργανώσεις και η εργατική τάξη – Πραγματική κατάσταση της εργατικής τάξης επί φασισμού. Η ΓΣΕ Ιταλίας και οι φασίστες συνδικαλιστές	252 252 253
V. ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	257

1. Προλεγόμενα σχετικά με την ταξική φύση των μικροαστών και την μικροαστική ιδεολογία	259
2. Γενικές προτάσεις	271
α) Μονοπωλιακός καπιταλισμός και μικροαστική τάξη: Η οικονομική κατάσταση	271
β) Η πολιτική κρίση: η μικροαστική τάξη ως κοινωνική δύναμη. Τα φασιστικά κόμματα και τα συμφέροντα της μικροαστικής τάξης	272
γ) Η ιδεολογική κρίση και η «φασιστική» ιδεολογία. Η ιμπεριαλιστική και μικροαστική ιδεολογία	275
δ) Πραγματική κατάσταση της μικροαστικής τάξης επί φασισμού	282
3. Η Γερμανία	284
4. Η Ιταλία	291
 VI. Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΥΠΑΙΘΡΟΣ	295
1. Προλεγόμενα σχετικά με τις τάξεις στην ύπαιθρο	297
2. Γενικές προτάσεις	305
α) Η οικονομική κατάσταση στην ύπαιθρο	305
β) Η πολιτική και ιδεολογική κρίση	305
γ) Τα φασιστικά κόμματα, ο φασισμός και οι τάξεις της αγροτιάς. Πόλη και ύπαιθρος	308
δ) Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός και η ύπαιθρος: πραγματική κατάσταση της αγροτιάς επί φασισμού	311
3. Η Γερμανία	313
4. Η Ιταλία	321
 VII. ΤΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	329
1. Προλεγόμενα σχετικά με τον κρατικό μηχανισμό και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς	331
α) Γκράμσι	331
β) Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί είναι κρατικοί μηχανισμοί	334
γ) Κλάδοι του κρατικού μηχανισμού καταστολής και χαρακτηριστικά των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών	336
2. Μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης και φασιστικό κράτος. Τύπος κράτους, μορφή κράτους και μορφή καθεστώτος	345
3. Γενικές προτάσεις σχετικά με τη μορφή Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης	348

α) Μορφές κρατικής παρέμβασης	348
β) Μεταβολές στις σχέσεις μηχανισμού καταστολής και ιδεολογικών μηχανισμών	349
γ) Η μετατόπιση του κυρίαρχου μηχανισμού ή κλάδου	354
δ) Μεταβολές στο νομικό σύστημα: κανονιστική ρύθμιση και όρια	356
ε) Μεταβολές της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας και η σημασία τους. Σχετικά με το μοναδικό κόμμα	361
στ) Ο δείκτης γραφειοκρατικοποίησης	365
ζ) Συγκεντρωτισμός και εσωτερικές αντιφάσεις: παραλληλότητα των δικτύων και των ιμάντων μεταβίβασης	366
4. Γενικές προτάσεις για το φασιστικό κράτος. Μορφή του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης	369
α) Το εμπεδωμένο σύστημα	369
β) Η διαδικασία εκφασισμού των μηχανισμών	372
5. Η Γερμανία	375
α) Η διαδικασία	375
β) Το εμπεδωμένο σύστημα	379
6. Η Ιταλία	391
α) Η διαδικασία	391
β) Το εμπεδωμένο σύστημα	393
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	399
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ – Η ΕΣΣΔ ΚΑΙ Η ΔΙΕΘΝΗΣ	403
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	419
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	427
ΜΙΚΡΟ ΛΕΞΙΚΟ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΣΤΕΛΕΧΩΝ (ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ, ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ κ.λπ.)	433
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	447
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ	458